

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Шермухамедова Нигинахон

ФАЛСАФА

Билим соҳаси: 100000---Таълим

Таълим соҳаси: 140000—Ўқитувчилар тайёрлаш ва
педагогика илми

Таълим йўналиши:

Тошкент - 2009

Дарслик “барча” йўналишлар 1-умумкасбий фанлар блоки ўқув адабиётлари туркумига киради, давлат стандартлари ва намунавий ўқув дастури мазмунига мос. Китобда фалсафий тафаккур эволюциясининг таҳлили баробарида онтология, гносеология, ривожланиш, фалсафий антропология, праксиология ва глобаллашув масалаларининг назарий асослари янгиланган тафаккур нуқтаи назаридан кенг қамровли ёритиб берилган. Зеро, бугунги дунёда олам ва одам, билим ва фаолият, маданият ва маънавият масалаларида назария ва амалиётнинг бирлигига алоҳида эътибор берилиши лозим.

Китоб барча олий ўқув юртларида фалсафа билан шуғулланувчи аспирантлар, тадқиқотчилар, ўқитувчилар ва умуман, фалсафа муаммолари билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Муаллиф китобда баён этилган мулоҳазаларнинг мутлоқлигига даъво қилмайди. Бироқ ўз фикрларининг баёнида у, янги талаблар ва дунёнинг янги талқинига алоҳида эътибор қаратган.

Китоб муаллифи ўқувчилардан унга муносабатни ва такомиллаштириш бўйича таклифларни кутади.

Масъул муҳаррир: фалсафа фанлари доктори Назаров Қ.

Такризчилар:

фалсафа фанлари доктори, профессор Тўйчиев Б.Т..
фалсафа фанлари доктори, профессор Абилов Ў. М.

КИРИШ

Мустақилликнинг тараққиёт йўли мамлакатимизда фан ривожини учун кенг имкониятлар яратди. Фаннинг барча соҳаларидаги каби фалсафада туб ўзгаришлар содир бўлди. Зеро, энг қадимий ривожланиш тарихига эга бўлган фалсафа ўзида турли даврларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини мужассамлаштириб, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини англашни, нафақат англаш, балки уларга муносабат билдиришни шакллантиради. Модомики шундай экан, бугунги кунда фалсафани янада ривожлантириш, ёш авлодни фалсафий дунёқараш, замонавий фан ютуқларига асосланган фалсафий билимлар билан қуроллантириш муҳим аҳамият касб этади. Чунки, И.А. Каримов айтганларидек, “Бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кўпроқ кучга эга”¹.

Фалсафий тафаккурнинг ижтимоий-сиёсий асослари ҳар қандай жамият халқининг ижтимоий онгини ўзгартиришга, унинг пировард мақсадларига хизмат қилишга қаратилган.

Бугунги кунда фалсафий тафаккурнинг янгиланиши нафақат умумий маънавий муҳитнинг, балки ҳар бир жамият аъзосининг ижтимоий қиёфаси, руҳий дунёси, мақсад ва эҳтиёжларининг ўзгариши ҳамдир. Шу маънода, у буюк алломалар орзу қилган фозил одамларнинг комил фазилатларини шакллантириш ва такомиллаштиришга муносиб хисса қўшади.

Дарҳақиқат, фалсафани ўрганишга илк бор киришаётган деярли ҳар бир одам у ҳақда ниманидир у ёки бу даражада билади ёки ҳеч бўлмаса у ҳақда нимадир эшитган бўлади, чунки одамлар ҳатто кундалик ҳаётда ҳам бу кенг тарқалган тушунча билан кўп тўқнаш келади. Мактаб дастурига кўра ёки ўзининг қизиқувчанлиги туфайли фалсафага доир дарсликлар ва бошқа адабиётлар, балки таъсири деярли ҳар бир халқнинг маданий меросида чуқур из қолдирган буюк файласуфларнинг асарлари билан танишишга улгурганлар ҳам анчагина.

Шунга қарамай, фалсафа нималиги, у нима билан шуғулланиши ва қандай вазифаларни ҳал қилиши ҳақида мустақил тарзда, махсус билимларсиз аниқ тасаввур ҳосил қилиш осон иш эмас. Ҳатто фалсафа соҳасида профессионал иш олиб борувчилар орасида ҳам қўйилган саволларга жавобларда яқдиллик мавжуд эмас. Кимдир фалсафани фан деб, кимдир – ақл ўйини деб ҳисоблайди, айримлар эса, бу фикрларга қўшилмай, одамлар дунёқарашини, руҳий ҳолатини, ақли, шахсий тажрибасини ва шу кабиларнинг турли шакллариغا эътиборни қаратиб, бошқача таърифлар беради. Кимдир фалсафада мақсадни, кимдир воситани,

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмаскуч. -Т.: Маънавият, 2008. –Б.113.

инсон ўз-ўзини ва ўзини қуршаган дунёни оқилона, иррационал ёки интуитив англаб етиш усулини кўради.

Бунда ҳар ким у ҳар бир инсон учун оламшумул аҳамиятга эга бўлган саволларга қандай жавоб беришига қараб ўз мулоҳазалар мантиғини тузади.

Турли одамлар ушбу масалалар юзасидан бир фикрга кела олмагани ва келиши мумкин ҳам эмаслиги нима учун фалсафа ўз мавжудлигининг икки ярим минг йили мобайнида кўпгина оламшумул муаммоларнинг узил-кесил ва шак-шубҳасиз ечимларини топмаган, боқий фалсафий муаммолар хусусида бир тўхтамга келмаган, деган фикр саволга қисман жавоб бўлади.

- Инсон нима ва унинг моҳияти нимада?
- Худо борми?
- Материя, онг нима ва уларнинг ўзаро нисбати қандай?
- Ҳақиқатни қандай тушуниш мумкин ва унинг мезонлари қандай?
- Жон нима?
- Ниҳоят, эркинлик, тенглик, адолат, нафрат, муҳаббат нимани англатади? Каби саволлар инсоният тараққиётининг барча даврларида такрорланиб келинган.

Бирок, фалсафа тушунчасининг умумий эътироф этилган таърифи мавжуд эмаслигига, шунингдек унинг предмети, моҳияти, мақсад, вазифаларини тушунишга нисбатан ёндашувлар, нуқтаи назарларнинг ранг-баранглигига қарамай, у барча замонларда ва мамлакатларда ҳамма университетлар ва бошқа олий ўқув юртларида ўрганиш учун мажбурий саналган фундаментал фанлардан бири бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда. Нима учун? Юқорида айтилганларга яна шуни ҳам қўшимча қилиш лозимки, фалсафа умумий қабул қилинган, ягона тилга, шак-шубҳасиз белгиланган қонунларга ва ҳар қандай фалсафий таълимотлар учун умумий бўлган категорияларнинг муайян мажмуига эга эмас. Шунингдек, у билимлар ягона тизимини тузишга ҳаракат қилмайди ва пировард натижада, фан каби аниқ натижалар олишга умуман қаратилмаган.

Мадомики шундай экан, нима учун фалсафа мавжудлигининг кўп асрлик тарихи мобайнида унга бундай кучли қизиқиш сақланиб қолмоқда? Бир қарашда, бу тушунтириб бўлмайдиган жумбоқдек бўлиб туюлиши мумкин. Аммо мазкур фан моҳиятини англашимиз, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашимиз ва фалсафа инсон ўз -ўзини ва ўзини қуршаган дунёни англаб етишида қандай рол ўйнашини тушуна бошлашимиз билан юқорида зикр этилган зиддият йўқолиб боради. Зеро И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик

тил орқали намоён бўлади”¹ Шу боис фалсафага яхлит муносабат, унда кўтарилган масалаларнинг теранроқ ва тўлиқроқ талқини, мазкур китоб мазмуни билан танишишимиз, уни тушунишимиз ва фалсафий муаммоларнинг сирли ва жозибали дунёсига кириб боришимизга қараб пайдо бўлади.

Хуллас, дарслик ёш авлодни замонавий фан ютуқларига асосланган фалсафий билимлар билан қуроллантиришда илмий манба бўлишига умид қиламиз

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008. –Б.83

1-БЎЛИМ.ФАЛСАФАНИНГ МОҲИЯТИ, РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ДАВРЛАРИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

ФАЛСАФА: УНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАЗМУНИ ВА ЖАМИЯТДАГИ РОЛИ

«Фалсафа» тушунчасининг келиб чиқиши. Ҳар қандай номаълум сўз мазмунини унинг этимологиясидан, яъни у қачон, қандай ва нима учун юзага келганини аниқлашдан бошлаш ўринли бўлади. «Фалсафа» тушунчаси юнонча *phileo* – севаман ва *sophia* – донолик сўзларидан келиб чиққан бўлиб, мазкур атаманинг дастлабки маъносини *доноликка муҳаббат* деб талқин қилиш мумкин. Фалсафа сўзини илк бор қадимги юнон мутафаккири *Пифагор* милоддан аввалги VI асрда тайёр ҳолда (афсоналар, ривоятлар, анъаналар орқали) авлоддан авлодга ўтувчи билим ва инсон ўз ақлига таяниб, мушоҳада юритиш ва борлиқни танқидий тушуниш йўли билан олиши мумкин бўлган билимни фарқлаш мақсадида ишлатган.

Шуни таъкидлаш лозимки, Пифагор ҳам, қадимги даврнинг бошқа файласуфлари ҳам дастлаб «фалсафа» тушунчасига унинг кейинчалик пайдо бўлган ва моҳият эътибори билан, фалсафани «барча фанлар подшоси» даражасига кўтарган маъносидан бошқачароқ маъно юклаганлар. Аммо илк файласуфлар ўзларини донишманд деб ҳисобламаганлар ва доноликка даъво қилмаганлар, зеро, ўша даврда кенг тарқалган тасаввурга кўра, ҳақиқий донишмандлик аجدодлардан мерос қолган, асрдан асрга ўтиб келаётган афсоналар, дин ва ривоятларда мужассамлашган. Донишмандлар деб, асрлар синовидан, энг сўнгги ҳақиқат манбаи сифатидаги билимларга эга бўлган башоратгўйлар, коҳинлар ва оқсоқоллар эътироф этилган. Уларнинг сўзлари шак-шубҳасиз ва бирдан-бир тўғри деб қабул қилинган. Файласуф эса, қадимгилар фикрига кўра, *изланувчи, донишмандлик мухлиси бўлиши, эътиқод сифатида қабул қилинган тайёр ҳақиқатларга эмас, балки ўз ақлига таяниб, ижодий йўл билан, шу жумладан бошқа файласуфлар томонидан олинган билимлар ва тажрибадан фойдаланган ҳолда мақсадга интилиши* лозим бўлган.

Бироқ, инсоннинг дунё ва ўзига бундай муносабат дарҳол юзага келгани йўқ. Инсоннинг табиатга қаршилиқ кўрсатиш, мавжудлик воситаларини яратиш ва кўпайтириш қобилиятлари ривожлангунга ва ўсгунга, бунинг натижасида етарли тажриба ва билимлар тўплангунга, одамлар ақли кўп сонли саволларга жавоб излаш учун етарли даражада юксалгунга қадар инсоният узоқ ва машаққатли йўлни босиб ўтган. Шу боис фалсафанинг моҳиятини, шунингдек унинг пайдо бўлиш сабаблари

ва шароитларини тушуниш учун гапни инсон дунёқарашидан бошлаш лозим. *Нима учун?* Шунинг учунки, фалсафа дунёқарашнинг асосий тарихий шаклларида бири ҳисобланади. Фалсафа ҳақида гапириш – инсон дунёқараши, унинг оқилона фикрлаш қобилияти ҳақида, бинобарин, унинг моҳияти ва Ерда пайдо бўлиш тарихи ҳақида гапириш демакдир. Бу ерда биз ҳали кам ўрганилган мураккаб муаммоларга дуч келамиз, зеро инсоннинг келиб чиқиши одамлар доим жавобини топишга ҳаракат қилган буюк жумбоқлардан бири ҳисобланади. Аммо билимнинг бу соҳасида ечилмаган муаммолар бугунги кунда ҳам бисёр. Хусусан, *инсон нима учун, қаердан, қайси сабабларга кўра пайдо бўлган*, деган саволга аниқ, умумий эътироф этилган жавоб ҳанузгача мавжуд эмас. Худди шунингдек, *ақл фақат инсонга хосми ёки унинг инсон борлигида мавжудлиги объектив борлиқнинг бир парчаси, айрим ҳодисасими?*, деган савол ҳам ҳали ўз жавобини топганича йўқ.

Бироқ, инсоният тарихи ҳақидаги ҳозирги илмий тасаввурлар нуқтаи назаридан айрим масалалар мавжуд бўлиб, улар хусусида олимлар ва мутахассислар маълум бир тўхтамга келганлар. Хусусан, бой тарихий материал, археология фани олган далилий маълумотлари, шунингдек бошқа фанларнинг методлари билан олинган натижалар (масалан, жинслар, фойдали қазилмалар ёшини аниқлаш ва ш.к.)ни эътиборга олган ҳолда, ишонч билан *инсон сайёрамизда ҳаётнинг тадрижий (эволюцион) ривожланиши маҳсулидир*, деб қайд этиш мумкин. Ҳозиргача мавжуд билимлар оддий меҳнат қуролиларини ясаган инсонсимон мавжудотларнинг (лот. *homo habilis* – укувли одам) қадимги манзилгоҳлари тахминан 3-5 млн йил олдин пайдо бўлган, деган хулосага келиш имконини беради.

Археологик ва илмий маълумотларга кўра, қаддини тик тутиб юрадиган одам ёши тахминан 1,5 млн йилни ташкил этади. *Homo sapiens*, яъни ақлли одамлар типи атиги 40-60 минг йил олдин вужудга келди. Инсонда онг пайдо бўлиб, у ижтимоий мавжудот сифатида узил-кесил шаклланганидан бери, мутахассислар фикрича, унинг асосий хусусиятларида жиддий ўзгаришлар юз бергани йўқ, яъни у ҳозирги одамлардан деярли фарқ қилмайди.

Онг пайдо бўлиши эса, илмий тасаввурларга мувофиқ, инсон тарихий ривожланишининг одам мияси ўсиб бораётган меҳнат фаоллиги ва вербал (нутқ орқали) мулоқот таъсирида ўта ривожланиб, мураккаб мавҳумликларни тушунадиган даражага етган даври билан боғланади. Шундай қилиб, инсон *тушунчаларга таъриф бериш, мулоҳазалар билдириш ва мушоҳадалар юритиш йўли билан содда, лекин сўзнинг тўла маъносида ақлий иш олиб бора бошлади*.

Дунёқарашнинг моҳияти. Айни шу даврдан бошлаб инсоннинг анча ривожланган дунёқараши шакллангани ҳақида ва умуман тўпланган билимлар, амалий кўникмалар, вужудга келган қадриятлар,

ўзи ва ўзини қуршаган дунё ҳақидаги тасаввурлар мажмуи сифатидаги одамлар дунёқараши тўғрисида ишонч билан сўз юритиш мумкин.

Ҳаёт тажрибаси ва эмпирик билимлар асосида шаклланадиган дунёқараш оддий ёки эмпирик дунёқараш деб аталади ва инсоннинг дунё ҳақидаги тасаввурларининг қисмларга ажралмаган, тизимсиз мажмуи сифатида амал қилади. У ҳар қандай дунёқарашнинг негизи ҳисобланади ва одамларга кундалик ҳаёти ва фаолиятида йўл кўрсатиб, уларнинг хулқ-атвори ва аксарият қилмишларини белгилаб, муҳим регулятив функцияни бажаради.

Тўлиқроқ, кенгроқ таъриф берадиган бўлсак, **дунёқараш – инсоннинг ўзини қуршаган борлиққа ва ўз-ўзига бўлган муносабатга нисбатан ёндашувлар тизими, шунингдек одамларнинг мазкур ёндашувлар билан белгиланган ҳаётий идеаллари, эътиқодлари, билиш ва фаолият тамойиллари, қадрият ва мўлжалларидир.**

Шу тариқа таърифланадиган дунёқараш фақат инсонга хос бўлиб, бу унда шаклланган онг ва оқилона фаолият мавжудлиги билан боғлиқдир. Бунда инсон нафақат тушунчалар яратиш ва мулоҳаза юритиш, хулосалар чиқариш ва қоидаларни таърифлаш қобилиятини касб этади, балки тайёр билимдан янги билим олиш учун фойдалана бошлайди. Инсоннинг бундай фаолиятини, унинг ижодий фаоллигини тавсифловчи ақл одамзот ва жамият эволюциясини жадаллаштиришнинг қудратли омилига айланади ва пировардида инсонни ҳайвондан ажратиш имконини берувчи асосий белги сифатида амал қилади.

Дунёқарашда шахснинг роли. Ақл пайдо бўлиши билан инсон ўзини фикрловчи мавжудот сифатида англай бошлайди, унда ўз «мени» ва ўзгалар ҳақида тасаввури шаклланади ва ривожланади. Шу тариқа у ўзини ва ўзини қуршаган борлиқни англайди, ўзи ва бошқа одамларни, ўзи ва ташқи муҳитни фарқлайди, илгари ўзига маълум бўлмаган дунёнинг янги ва янги жиҳатларини идрок этади. Бундай қарашлар **инсоннинг ўзи ва ўзини қуршаган борлиқ ҳақидаги тасаввурлари мажмуи** сифатида шаклланадиган **дунёқараш** негизини ташкил этади. Бунда инсон ўзига маъқул ва номаъқул нарсаларни фарқлайди, баҳолар беради, устуворликлар тизимини яратади ва муайян мақсадларга эришишда тегишли тарзда иш кўради.

Шундай қилиб, **дунёқарашда билиш, қадриятларга муносабат ва хулқ-атворни белгилаш функциялари** мужассамлашади.

Бунда *билиш функцияси* айниқса муҳимдир, чунки у инсонда қизиқиш уйғотувчи барча саволларни, шунингдек муайян йўл билан топувчи жавобларни ўз ичига олади. Билиш одамлар дунёқарашини бойитади ва кенгайтиради, у жамиятнинг ривожланишига қараб янада теранроқ ва мазмунан бойроқ бўлиб боради.

Аммо дунё жуда ранг-баранг бўлиб, муттасил ўзгариш жараёнини бошдан кечиради, қоникарли жавобларга эга бўлмаган

саволлар эса, узил-кесил жавоб бериш мумкин бўлган саволларга қараганда, ҳеч шубҳасиз, кўпроқдир. Шу боисдан муаммоларга нисбатан муайян тарзда ёндашадиган ҳар бир одамнинг дунёқараши, саволлари ва жавоблари доим шахсий ўзига хослик билан ажралиб туради ва ҳеч бўлмаса шу сабабга кўра бошқа одамлар дунёқарашига ҳеч қачон ўхшамайди.

Дунёқарашнинг ўзига хослиги ва бетакрорлиги унда *интеллектуал* асос билан бир қаторда *эмоционал* ва *руҳий* асосларнинг узвий боғлиқлиги ва уларнинг жамулжам ҳолда ҳар бир инсон учун мутлақо муайян, индивидуал хусусиятлар сифатида амал қилишидир.

Интеллектуал, эмоционал ва руҳий асослар *ирода* билан уйғунликда *этиқодлар* – *одамлар фаол қабул қиладиган, уларнинг онг даражаси ва ҳаётдаги мўлжалларига мос келадиган қарашларни* юзага келтиради.

Ҳар қандай дунёқарашнинг яна бир элементи *шубҳа* бўлиб, у дунёқарашни *догматизм*, яъни бирёқлама, нотанқидий фикрлаш, у ёки бу қоидани шак-шубҳасиз ҳақиқат деб қабул қилишдан асрайди. Догматизмнинг қарама-қаршиси *скептицизм* бўлиб, бунда шубҳа мутлақлашади, фикрлашнинг асосий омилига айланади, билиш ва борлиқни идрок этишнинг бош тамойили сифатида амал қилади.

Дунёқарашнинг тузилиши *дунёни сезиш, дунёни идрок этиш ва дунёни тушуниш* каби энг муҳим элементлардан иборат.

Дунёни сезиш – бу *ўзини қуршаган дунёни сезгилар ёрдамида ҳиссий идрок этишидир*. Бунда туйғулар, кайфият дунёни гўёки рангларга бўйяйди, унинг образини субъектив, соф индивидуал сезгилар орқали акс эттиради. Масалан, бемор одамга ҳаддан ташқари ёруғ бўлиб туюлиши мумкин бўлган нур, соғлом одам учун нормал бўлади; дальтоник ранглар гаммасини, кўриш қобилияти нормал бўлган одамга қараганда бутунлай бошқача идрок этади. Бундан дунёни сезишнинг ҳар хил, хусусан оптимистик, пессимистик, фожеавий типлари келиб чиқади.

Дунёни идрок этиш – бу *атроф борлиқни идеал образларда тасаввур қилишидир*. Дунёни идрок этиш тўғри ёки нотўғри бўлиши, яъни борлиққа мос келмаслиги мумкин. Бу ҳолда борлиқ нотўғри тасаввур қилинади ёки иллюзиялар, сув парилари, алвастилар, кентаврлар ҳақидаги тасаввурларга ўхшаш фантазиялар пайдо бўлади.

Дунёни тушуниш – *инсоннинг ва уни қуршаган дунёнинг моҳиятини аниқлаш, шунингдек табиатда юз берувчи воқеалар ва жараёнларнинг ўзаро алоқаларини тушунишга қаратилган ақлий-билиш фаолиятидир*.

Дунёни сезиш ва қисман (элементар шаклларда) дунёни идрок этиш нафақат инсонга, балки ҳайвонларга ҳам хос бўлса, дунёни тушуниш эса фақат одамларга хос хусусиятдир.

Дунёқарашнинг тарихий шакллари. Турли даврлар билишни янада теранлаштирди ва инсон дунёқарашини кенгайтди. Шунга мос равишда оддий (эмпирик) дунёқараш ҳам бойиб борди, унинг негизида ўзини ўзи ташкил этиш қонунларига мувофиқ янада мураккаброқ тузилмалар аста-секин шаклланди ва бу пировард натижада дунёқарашнинг алоҳида *шакллари ёки, тарихий типлари* фарқланишига олиб келди. Уларнинг энг муҳимлари *миф, дин, фалсафа ва фандир*.

Тарихан дунёқарашнинг дастлабки шакллари **миф** ва **дин фалсафа** ва **фан** бўлиб, бу ҳол инсоният тадрижий ривожланишининг умумий мантиқи билан муштарақдир. Кўникмалар, тажриба ва оддий билимлар тўпланишига қараб, нафақат уларни авлоддан авлодга ўтказиш муаммоси юзага келган, балки ибтидоий одамларнинг дунёқарашини ҳам мураккаблашиб борган. Бу дунёқараш ривожланишининг муайян босқичида, тўпланган билимларнинг «юқори босқичига» етилгач, бошқа ҳар қандай мураккаб тизимда бўлганидек, дунёқарашда ҳам ўзини ўзи ташкил этиш қонунлари амал қила бошлаган.

Бу ҳодисанинг моҳиятини яхшироқ тушуниш учун шахсий кутубхонада китоблар йиғилиши билан боғлиқ мисолга мурожаат этиш ўринли бўлади. Мазкур кутубхонада китоблар бир нечта бўлса, уларни тизимга солиш талаб этилмайди, улар қаерда ётгани ва уларнинг ўзаро муносабати қандайлиги ҳам аҳамият касб этмайди. Кутубхона ҳажми ўнлаб китоблар билан ўлчанган тақдирда эса, улардан фойдаланишга қулайлик яратиш учун китобларни муайян тарзда жойлаштириш, тизимга солиш талаб этилади. Китоблар сони қанча кўп бўлса, улар билан ишлаш шунча осон ва қулай бўлиши учун уларни таснифлаш, тартибга солиш, рукнларга ажратиш тизими шунча мураккаб бўлади.

Ибтидоий одамларнинг анча ривожланган дунёқарашинида ўзини ўзи ташкил этиш қонунларига мувофиқ айти шундай тартиблилик даставвал миф ҳамда диннинг илк шакллари кўринишида вужудга келди.

Мифологик дунёқараш. «Миф» тушунчаси юнонча *mythos* сўзидан келиб чиққан бўлиб, афсона, ривоят деган маънони англатади. **Миф** – бу *турли халқларнинг дунёнинг келиб чиқиши, табиат ҳодисалари, фантастик мавжудотлар, худолар ва қаҳрамонларнинг ишлари ҳақидаги тасаввурини ифодаловчи муайян тарзда тизимга солинган дунёқарашдир.*

Мифда билимлар, диний эътиқодлар, маънавий маданиятнинг турли элементлари, санъат, ижтимоий ҳаёт куртаклари бирлашган бўлиб, шу тарихи ибтидоий одамлар дунёқарашини маълум даражада тартибга келган, уларнинг дунё ҳақидаги қарашлари эса муайян тизимга солинган. Мазкур тизимга солишнинг муҳим шакллари *эпос, эртаклар, афсоналар, ривоятлар* бўлиб, мифлар аввало улар орқали ифодаланади.

Шу тариха тўпланган билимлар ва тажриба кейинги авлодларга ўтиши ҳам таъминланади.

Мифологик тафаккурнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу оддий ривоят, бирон-бир воқеа ҳақидаги ҳикоя эмас, балки оғзаки «муқаддас» матннинг архаик онгдаги воқеа-ҳодисаларга, инсонга ва у яшайётган дунёга таъсир кўрсатувчи муайян борлиқ сифатидаги инъикосидир. Миф, айниқса инсоният тарихининг илк босқичларида, одамлар хулқ-атвори ва ўзаро муносабатларини тартибга солиш функциясини бажарган, чунки унда ахлоқий қарашлар, инсоннинг борлиққа эстетик муносабати ўз ифодасини топган. Мифологияга шу нарса хоски, унда ҳамма нарса бир, яхлит, ажралмасдир; табиат нарсалари ва ҳодисалари инсон билан айна бир қонунларга мувофиқ яшайди, инсон билан бир хил сезгилар, истаклар, майлларга эга бўлади.

Шундай қилиб, миф кимнингдир уйдирмаси ёки «ўтмиш сарқити» эмас, балки шундай бир ўзига хос тилки, инсон унинг ёрдамида қадим замонларданок дунёни тавсифлаган, ўзининг ўсиб бораётган тарқоқ билимларини умумлаштирган, талқин қилган, таснифлаган ва муайян тизимга солган.

Мифда *ота, оқсоқол ҳукми ва қарор топган анъаналар* айниқса муҳим рол ўйнайди. Ривоят ва унинг мазмунига нисбатан бундай муносабат замирида *эътиқод, борлиқни бевосита, эмоционал идрок этиш* ётади. Мифологик дунёқараш дунёни яхлит тушуниш бўлиб, унда шубҳага ўрин йўқдир.

Мифология (мифлар мажмуи сифатида) қадимги одамлар дунёқарашини билангина узвий боғлиқ эмас. Оддий онгда яшайдиган дин, фалсафа, сиёсат, санъатда аниқ-равшан ёки пардаланган кўринишда мавжуд бўлган мифлар бугунги кунда ҳам (ким учундир кўпроқ, ким учундир камроқ даражада) одамлар ҳаёти ва ижодида фаол рол ўйнаб, ҳар қандай инсон дунёқарашининг таркибий қисми бўлиб қолмоқда. Жамиятнинг ахборотлашуви жадал суръатларда ўсиб бораётган шароитда миф телевидение, радио, вақтли матбуот, ҳозирги сайлов технологиялари воситасида баъзан ижтимоий онг билан манипуляция қилиш, олдиндан белгиланган жамоатчилик фикрини шакллантириш воситаси сифатида қўлланилмоқда.

Диний дунёқараш. Дунёқарашнинг тарихан иккинчи шакли *дин*дир. Дин сўзи арабчадан таржимада эътиқод, ишонч, ишонмоқ деган маъноларни англатади. Миф каби, дин замирида ҳам *эътиқод, туйғулар* ва *эмоциялар* ётади. Гарчи дин куртаклари «ақлли одам» дунёқарашини шаклланишининг дастлабки босқичларида, яъни тахминан 40-60 минг йил муқаддам пайдо бўлган бўлса-да, умуман олганда у дунёқарашнинг мустақил шакли сифатида кейинроқ, жумладан миф таъсирида инсоннинг абстракт фикрлаш қобилияти сезиларли даражада кучайган даврда вужудга келган.

Диний дунёқараш ва дунёни сезиш, шунингдек одамларнинг гайриоддий нарсалар (худолар, «олий ақл», қандайдир абсолют ва ш.к.)га бўлган эътиқодига асосланувчи тегишли хулқ-атвори ва ўзига хос ҳаракатларидир.. Агар мифологияда *анъанага*, ривоят қилувчининг, яъни оқсоқолнинг *обрўсига* эътиқод кучли бўлса, динда гайриоддий нарсаларга эътиқод биринчи ўринда туради, олий кучлар номидан ривоят қилувчи руҳонийлар обрўси эса иккинчи даражали рол ўйнайди.

Хуллас, дин мураккаб маънавий тузилма ва ижтимоий-тарихий ҳодиса бўлиб, унда *эътиқод муқаррар тарзда биринчи ўринга қўйилади ва ҳамиша билимдан устун туради.*

Диннинг асосий функциялари. Миф билан таққослаганда, дин *функциялари* мураккаброқдир. Дин функциялари орасида қуйидагиларни фарқлаш мумкин:

- *дунёқарашни шакллантириш функцияси* бутун борлиқ қачон ва нима учун пайдо бўлган ва бунда гайриоддий кучнинг оламшумул роли қандай намоён бўлган, деган саволларга жавоб беради;

- *коммуникатив функцияси* мулоқот ва шахслараро алоқаларнинг муайян типини таъминлайди, жамиятнинг жипслашуви ва яхлитлигига кўмаклашади;

- *тартибга солиш функцияси* одамлар хулқ-атворини тартибга солувчи тегишли меъёрлар ва қоидаларни белгилайди;

- *компенсатор функцияси* етишмаётган ахборот, диққат-эътибор, ғамхўрлик ўрнини тўлдиради, ҳаёт маъноси, истиқболлар ва шу қабиларнинг йўқлигини сездирмайди, яъни инсоннинг кундалик ҳаётда қондирилмаган эҳтиёжлари ўрнини тўлдиради.

Диннинг асосий илдизлари. Дин қонуний ҳодиса сифатида вужудга келган бўлиб, у инсоннинг гайриоддий нарсалар ва ҳодисаларга бўлган эътиқодини тўйинтирувчи чуқур илдизларга эгадир. Диннинг *психологик илдизи* аввало инсон табиатида мавжуд бўлиб, у инсон интеллектининг ривожланиш даражаси ва танқидий фикрлаш қобилиятидан қатъий назар, нафақат тушуниш, англаш, балки эътиқод қилиш истаги ва ҳаттоки эҳтиёжи ҳамиша намоён бўлишидир.

Диний қарашлар билиш соҳасида ҳам намоён бўлади. Бу ерда диннинг *гносеологик илдизлари* яшириниб ётади. Оқилона билим нуқтаи назаридан дунё ўз ранг-баранглигида инсонга чексиз мураккаб бўлиб туюлади. Одамзот ўзини қуршаган борлиқни фақат қисман англаб етади. Айни шу сабабли олам инсон учун сирлар ва мўъжизаларга тўладир. Одамзот ўзи эътиқод қиладиган кўп нарсаларни фақат ақлга таяниб исботлашга ҳам, рад этишга ҳам қодир бўлмаганидек, юқорида зикр этилган сирлар ва мўъжизаларга жавоб топишга ҳам (балки ҳозирча) қодир эмас. Психологлар қайд этганидек, «ўта мушкул вазифа ақлни ўтмаслаштиради», инсон ечимсиз муаммолар қаршида ўзини ожиз ҳис

қилади ва ақл далилларини уйдирма, ғайриоддий нарсалар билан осонгина тўлдиради.

Диндорлик сабабларига ижтимоий соҳада ҳам дуч келиш мумкин, зеро жамиятда тенгсизлик, қашшоқлик ва адолатсизлик доимо мавжуд бўлган, одамлар қанча уринмасин уларни ўзгартира ёки енга олмаган. Адолатсизлик ва фоний дунёнинг номукамаллиги туйғуси чорасизлик ва умидсизликни юзага келтиради, сўнгги зикр этилган туйғулар осонгина у дунёда ҳаётнинг мавжудлигига бўлган ишончга айланади. Ваҳоланки, ҳар қандай дин ҳақиқий ҳаёт у дунёдадир, деб ўргатади. Муаммолар, қийинчиликларга дуч келган ва реал ҳаётда ўзига таянч топа олмаган инсон ғайриоддий кучларга умид боғлаб, нариги дунёга мурожаат этади. Уларга эътиқод қилиб, одамзот таскин ва тасалли топади ва охир-оқибатда тақдирга тан беради.

Диннинг сиёсий илдизлари. Дин ва сиёсат ўртасида ҳам узвий ва доимий алоқа мавжуд. Одатда, турли сиёсий кучлар диндан ўз майда-чуйда манфаатларида фойдаланиш имкониятини қўлдан бой бермайдилар ва шу тариқа уни бевосита ёки билвосита қўллаб-қувватлайдилар, унинг жамиятдаги роли ва таъсирини кучайтирадилар.

Диннинг яшовчанлиги кўрсатилган асослари шу даражада мустаҳкамки, ҳатто ҳозирги замон фанининг таъсирли ютуқлари ҳам унинг негизига путур етказа олгани йўқ, илмий билимнинг ўсиши эса ҳатто олимлар орасида ҳам диндорлар ва Худога ишонмайдиганларнинг фоиз нисбатини деярли ўзгартирмайди. Масалан, жадал суръатларда ривожланаётган табиатшунослик инсониятга дунёни билиш борасида чексиз имкониятлар яратаётгани кенг эътироф этилган 1916 йилда *Жеймс Льюба* ўз тадқиқотларида АҚШ олимларининг 40% Худога ишонишини асослаган. 90-йилларнинг охирида америкалик тарихчилар *Э.Ларсон* ва *И.Уитхем* томонидан ўтказилган янги тадқиқот натижалари бундан ҳам кўпроқ шов-шувга сабаб бўлди. Улар XX асрда амалга оширилган буюк кашфиётлар ва фан ютуқлари таъсирида олимлар дунёқараши қай даражада ўзгарганини аниқлашга қарор қилдилар. Шу боис уларнинг АҚШда тасодифий танланган ижтимоий фанлар намояндлари ва табиатшунослик вакиллари орасида ўтказган сўрови олимларнинг 40% аввалгидек Худога ва нариги дунёда ҳаёт мавжудлигига ишонишини кўрсатди. Бунда Худога ишонмайдиганлар ва атеистлар (Худонинг борлигини инкор этувчилар) сони ҳам деярли ўзгаргани йўқ ва бугунги кунда, аввалгидек, тахминан 45 ва 15% ни ташкил этади.

Вақт, мамлакатлар ва китъалардан қатъий назар, диний дунёқарашнинг яшовчанлиги ҳақидаги умумий хулоса Ўзбекистонда ҳам мавжуд. XX асрда қарийб 80 йил динни «фош қилиш» учун мавжуд барча далиллардан фойдаланган курашчан атеизм шароитида яшаган

Ўзбекистонликлар орасида мамлакат аҳолисининг учдан икки қисми ўзини диндор деб ҳисоблайди.

Диний эътиқодларнинг тарихий шакллари. Инсоният тарихига кўп сонли турли-туман динлар маълум. Хусусан, маданият ва билимлар даражаси жуда паст бўлган инсон ўзига қудратли, ёт ва сирли бўлиб туюлган табиатнинг фавқулодда кучларига қаршилик кўрсата олмаган ибтидоий жамоа даврида диннинг анча содда шакллари: *фетишизм, анимизм, тотемизм, магия* ва бошқалар юзага келган.

Фетишизм у ёки бу предметни мўжизакор ҳислатларга, одамлар ҳаётига таъсир кўрсатиш қобилиятига эга деб ҳисоблайди. Бундай предмет илоҳийлаштирилади, сиғиниш ва топиниш объектига айланади.

Анимизм (лот. *anima* – жон) – нафақат одамлар, балки ҳайвонлар, предметлар ва борлиқ ҳодисаларини ҳам гўё рух, жон бошқариб туришига ишониш. Анимизм нуқтаи назаридан бутун дунё руҳли ва жонлидир.

Тотемизм негизини муайян одамлар гуруҳининг тотем, яъни сиғиниш объекти саналган аждод деб эълон қилинадиган у ёки бу ҳайвон, ўсимлик, предмет билан умумий келиб чиқишига бўлган ишонч ташкил этади, зеро тотем мазкур жамоа ёки уруғнинг қудратли ҳомийси, ҳимоячиси ҳисобланади, уни озиқ-овқат ва шу қабилар билан таъминлайди. (Ҳиндистонда Хонумон маймуни, турли қабилаларда у ёки бу илоҳий предмет)

Магия (юнон. *mageia* – сеҳргарлик) ҳам ибтидоий дин шаклларида бири бўлиб, унинг замирида табиий кучлар ёрдамисиз сирли тарзда, масалан расм-русумлар, ўзига хос амаллар мажмуи билан нарсалар, одамлар, ҳайвонлар ва ҳатто ғайритабиий кучлар – руҳлар, инсу жинслар ва шу қабиларга таъсир кўрсатиш мумкинлигига бўлган ишонч ётади.

Диннинг қайд этилган қадимги шакллари кейинги диний эътиқодлар негизини ташкил этди ва политеизм (кўпхудолик)да ҳам, монотеизм (яккахудолик)да ҳам у ёки бу даражада ўз аксини топди. Улар ҳозирда ҳам қисман мустақил ҳолда мавжуддир.

Тахминан 10 минг йил муқаддам, инсон *чорвачилик* ва *зироатчилик* билан шуғулланиб, ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтгач, **неолетик инқилоб** юз берди. Жамият ривожланишининг айна шу босқичида политеизм юзага келди, чунки меҳнатнинг ижтимоий тақсимооти, ҳукмронлик ва бўйсунуш дунёвий муносабатлари руҳлар ва санамларга бўлган ишончга эмас, балки одамлар муайян ном берган худоларга бўлган эътиқодга кўпроқ мос кела бошлади.

Кейинги даврларда давлатчиликнинг вужудга келиши ва ривожланиши, қадимги буюк маданиятларнинг пайдо бўлиши, қулдорлик муносабатларининг шаклланиши, монархиялар ташкил топиши ва шундан келиб чиқадиган яккабошчиликнинг юзага келиши

натижасида диний дунёқарашда ҳам бир худога сиғиниш тенденцияси пайдо бўлди. Одамлар кўп сонли худолар орасида куч-қудратда ягона бир худони фарқлаб, шу тариқа дунёвий подшо ҳукм сурувчи реал ҳаёт ҳақидаги ўз тасаввурларини ягона ва қудратли худо яшайдиган нариги дунё билан гўёки мувофиқ ҳолатга келтирдилар. Шу тариқа *монотеистик* динлар (юнон. *mono* – бир ва *theos* – худо): **иудаизм** (мил. ав. VII аср), **буддизм** (мил. ав. VI-V асрлар), **христианлик** (I аср) ва **ислом** (VII аср) вужудга келди.

Фалсафий дунёқараш. Милоддан аввалги VII-VI асрларга келиб асосан миф ва дин таъсирида одамлар дунёқарашини нафақат кенгайтиди, балки анча мураккаблашди. У абстракт назарий фикрлаш қобилияти ва (тўпланган билимлар кўринишида) реал асосларга эга бўлиши натижасида ўз ривожланишининг бутунлай янги даражасига кўтарилди. Бунга, ҳеч шубҳасиз, меҳнат тақсимотига олиб келган ривожланган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, маълум миқдорда ортиқча мавжудлик воситалари, бўш вақтнинг пайдо бўлиши ҳам имконият яратди. Буларнинг барчаси муайян шахслар доирасига интеллектуал фаолият билан профессионал даражада шуғулланиш имконини берди.

Шундай қилиб, тахминан 2500 йил муқаддам дунёқарашнинг учинчи шакли – фалсафа пайдо бўлиши учун зарур шарт-шароит Европа ва Осиёда деярли бир вақтда юзага келди. Дунёқарашнинг аввалги шакллари – миф ва диндан фарқли ўлароқ, фалсафа дунёни *этиқод* ва *туйғуларга* таяниб эмас, балки *ақл* ва *билимларга* таянган ҳолда тушунтиради.

Фалсафа Ҳиндистон, Хитой, Марказий Осиё ва қадимги Юнонистонда тахминан бир вақтда аввало дунёни оқилона англаш усули сифатида вужудга келди. Бу вақтга келиб миф ва дин ўзларининг тайёр ва узил-кесил жавоблари билан инсоннинг билимга нисбатан тинимсиз кучайиб бораётган қизиқишини қондира олмай қолди. Улар шунингдек сезиларли даражада ўсган ва мураккаблашган тажриба ва билимларни умумлаштириш, тизимга солиш ва авлодларга қолдириш вазифасининг ҳам уддасидан чиқолмай қолди.

Таниқли немис файласуфи *Карл Ясперс* таъбири билан айтганда, бу даврда (уни файласуф «дунёвий вақт» деб атади) инсоният ўз ривожланишида катта бурилиш ясаган. Осойишталик ва барқарорлик руҳи билан йўғрилган мифология даври ниҳоясига етди, оқилоналик ва оқилона текширилган тажрибанинг мифга қарши кураши натижасида у аста-секин чекина бошлади. «Жаҳон тарихи ўқини тахминан милоддан аввалги 500 йил, милоддан аввалги 800 ва 200 йиллар оралиғида юз берган маънавий жараён билан боғлаш ўринли бўлса керак, - деб ёзади К.Ясперс. – Шу даврда тарихда энг катта бурилиш ясалди. Ҳозирги кунгача сақланиб қолган типдаги инсон пайдо бўлди...Илк *файласуфлар*

пайдо бўлди. Инсон айрим индивидуум сифатида ўз-ўзида таянч излашга журъат этди. Хитой зоҳидлари, Шарқ дарбадар мутафаккирлари, Ҳиндистон тарки дунёчилари, Юнонистон файласуфлари ва Исроил авлиёлари эътиқоди ўз таълимотининг мазмуни ва ички тузилишига кўра бир-биридан қай даражада фарқ қилмасин, ўз моҳиятига кўра яқиндир. Энди инсон ботиний даражада ўзини дунёга қарши қўйиши мумкин бўлди. Инсон ўзида унга дунёдан ва ўз-ўзидан юксакроқ кўтарилиш имконини берувчи ички салоҳиятни кашф этди»¹.

Юз берган ўзгаришларнинг яна бир сабаби шундаки, мифология олиш, ривожлантириш ва тушунтириш учун навбатдаги мифлар эмас, балки табиий қонуниятлар ва табиий-сабабий боғланишларга мурожаат қилиш талаб этилган илмий билим куртаклари билан тўқнашди. Пировардида одамлар дунёқарашида нисбатан қисқа вақт ичида туб ўзгаришлар юз берди; унда *билим, тафаккур, таҳлилий фикрлаш* тобора муҳимроқ рол ўйнай бошлади, улар сиртдан олинган ахборотни сезгилар ва эмоциялар даражасида идрок этишга асосланган ҳар хил эътиқодларни четга чиқариб қўйди. Фақат сўзларига ишониш керак бўлган *ота, қоҳин, руҳоний* ўрнини, саволлар берувчи ва англашга чорловчи *муаллим файласуф* эгаллади. У шубҳа уруғини сочиб, қизиқиш уйғотди ва: «*Ишонма, балки ўзинг фикр қил!*», дея даъват этди.

Файласуф тафаккурни хурофот ва бидъатлардан тозалаб, уни эркинлаштирди ва мифологик ёки диний дунёқарашга мутлақо хос бўлмаган танқидий фикрлаш қобилятини ривожлантирди. Аждодлардан мерос қолган «донишмандлик» манбаи саналувчилар, тайёр билимлар ва шак-шубҳасиз ҳақиқатларни эътиқод сифатида қабул қилишга чорловчилардан фарқли ўлароқ, файласуф саволларни таърифлашни ва аввало соғлом фикр ва ўз ақл-заковатининг кучига таяниб, уларга жавоб қидиришни ўргататди.

Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти. Унда дунёни билиш, сезиш, кўриш ва тушунишнинг бутунлай янги соҳаси – фалсафа вужудга келишидир. Дарҳақиқат *фалсафа – бу нафақат у ёки бу одам дунёқарашининг шакли, балки ижтимоий онг шакли, одамлар борлиги ва билишининг умумий тамойиллари, уларнинг дунёга муносабати акс этувчи, табиат, жамият ва тафаккурнинг энг умумий қонунлари кашф этилувчи ва таърифланувчи маънавий фаолиятдир. Яъни бу дунёга ва инсоннинг ундаги ўрнига нисбатан қарашларнинг умумий тизимидир.*

Бундай қарашлар замирини саволлар ва инсоннинг уларга жавоб топиш истаги ётувчи оқилона йўл билан олинган билимлар мажмуини ташкил этади. Аммо билиш шундай бир табиатга эгаки, бир саволга

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С.32-34.

жавоб кўпинча бошқа бир талай саволларни юзага келтиради ва баъзан муаммога нафақат ойдинлик киритмайди, балки уни янада чигаллаштириб, инсоннинг қизиқувчанлигини оширади ва янги тадқиқотларга даъват этади. Хуллас, бу ерда ижод, тинимсиз изланиш, янгиликка интилиш тўғрисида сўз юритилади.

Мифология ва динда *жавобга* урғу берилса, билишнинг бутун мазмуни унда мужассамлашса, фалсафада *савол, масала* биринчи ўринда туради. Агар у тўғри ва яхши таърифланган бўлса, муаммонинг моҳияти аниқ акс этади. Савол, масала инсонни ижодга рағбатлантиради, токи унга қониқарли жавоб олиниб, ҳақиқатнинг тагига етилганига ишонч пайдо бўлмагунича инсонни изланишга даъват этади. Бунда *саволнинг ўзи, муаммонинг қўйилиши жавобдан* кам аҳамият касб этмайди, баъзан ундан ҳам муҳимроқ деб қаралади.

Шуни ҳам қайд этиб ўтиш лозимки, фалсафа, гарчи муайян натижаларга, мукамал таърифларга, узил-кесил хулосаларга интилсада, лекин шунинг ўзи билан кифояланмайди. Фалсафани аввало инсон маданияти соҳасида юз бераётган, турли қарама-қаршилиқлар ва ўзаро таъсирлар билан узвий боғлиқ ва айни вақтда ўзга соҳаларга ўтиш ва уларда гавдаланиш қобилятига эга бўлган маънавий жараён сифатида тушуниш лозим.

Бундан хулоса шуки, фалсафий мушоҳада юритиш савол бериш, шубҳа қилиш, жавоблар излаш ва куни кеча ечилган деб ҳисобланган, шак-шубҳасиз бўлиб туюлган масалаларга қайтиш демакдир. Фалсафа учун «боқий», узил-кесил аниқланган ҳақиқатлар, «нокулай», «илмоқли» саволлар ёки ман этилган мавзулар мавжуд эмас. Фалсафа саволлар бериш, нарсалар ва ҳодисалар моҳиятини англашга уриниш орқали билиш доирасини кенгайтиришга ҳаракат қилади.

Фалсафанинг предмети. Энди «Фалсафа нимани ўрганади?», деган саволни беришимиз мумкин. *Инсонда билишга қизиқиши уйғотадиган, мифология, дин ёки фан жавобларидан қониқмаган инсоннинг ўзига маълум билимлар ва тажрибага, муайян эътиқод, ишонч ва интуицияга таянган ҳолда оқилона асосланган жавоблар беришга ҳаракат қиладиган, саволлар тугдирадиган ҳар қандай объектив ва субъектив борлиқ фалсафанинг предмети ҳисобланади.* . Бошқача айтганда, инсон ўз қизиқиши объекти ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш мақсадида савол беришга асос бўлиши мумкин бўлган ҳамма нарса фалсафанинг предмети бўлиши мумкин. Шу муносабат билан у ёки бу одамнинг фалсафий қарашлари ҳақида ва ҳатто унинг фалсафаси тўғрисида сўз юритиш мутлақо ўринли бўлади ва бунга биз кундалик ҳаётда тез-тез дуч келамиз.

Бироқ айни ҳолда бизни фан сифатидаги, айрим инсоннинг эмас, балки бутун жамиятнинг ривожланиш маҳсулига айланган ижтимоий ҳодиса сифатидаги фалсафа қизиқтиради ва айни шу сабабли юқорида

келтирилган таърифда «инсон» тушунчаси йиғма маънода қўлланилган. Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, гарчи фалсафанинг предметига биз умумий нуқтаи назардан анча кенг таъриф берган бўлсак-да, айрим тарихий даврларда одатда у ёки бу сабабларга кўра муайян масалалар доираси фалсафий тадқиқотларда биринчи ўринга чиқади.

Масалан, қадимги Юнонистонда *космоцентризм* илк фалсафий таълимотларнинг ўзига хос хусусияти бўлиб, бунда асосий эътибор «космос», «табиат»ни англаб етишга қаратилган. Кейинчалик, қадимги юнон шаҳар-полислари раванқ топган даврда файласуфлар диққат марказидан *ижтимоий муаммолар, ахлоқ, давлат қурилиши масалалари* ўрин олди. Европада христианликнинг, Шарқда ислом динининг вужудга келиши ва мустаҳкамланиши натижасида ўрта асрлар фалсафаси *теоцентрик* (юнон. *theos* – марказдан ўрин олган худо) хусусият касб этди, яъни Худо ва у яратган олам фалсафий қизиқишларнинг асосий предметига айланди. Уйғониш даврида фалсафа *санъат (эстетика)га* ва кўп жиҳатдан *инсонга мурожаат қилинди*. Янги давр деб номланувчи XVII-XVIII асрларда фалсафа тобора кучайиб бораётган фан билан узвий боғланди, натижада фалсафий тадқиқотларнинг диққат марказидан *билиш ва илмий методлар* масалалари ўрин олди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида юз берган «классик фалсафа» ва оқилоналик инқирози *иррационализм, интуитивлик, онгсизлик* муаммоларини намоён этди, XX асрнинг биринчи ярмида улар «ноклассик фалсафа» таҳлилининг асосий предметига айланди, бу эса, ўз навбатида, *матнлар мантиги, тили, уларни талқин қилиш ва шарҳлашга* алоҳида қизиқиш уйғонишига олиб келди. XX асрнинг сўнгги ўн йилликларида *ҳозирги маданиятдаги инқироз ҳодисаларини* ва *янги ахборот технологияларининг, шунингдек оммавий коммуникация воситаларининг жадал суръатларда ривожланиши билан белгиланган муаммоларни* кун тартибига қўйган постноклассик фалсафа шаклланди. Бу фалсафа вакиллари «тарихий ривожланишнинг тугалланганлиги», барча маънолар ва ғоялар «айтиб бўлинганлиги» ҳақида мушоҳада юритиб, инсон ўзига ёғилаётган ахборотга ишлов беришга қодир эмаслигига эътиборни қаратар экан, *нотизимчилик, Европа анъанавий фалсафий билимининг негизлари, қадриятлари ва чегараларини ўзгартириш* ғоясини илгари сурдилар.

Нихоят, XX-XXI аср чегарасида энг янги фалсафада биринчи ўринга чиққан ва энг муҳим мавзулар қаторидан ўрин олган яна бир мавзу *глобаллашув* жараёнларининг моҳиятини ва уларнинг ривожланиш йўналишини аниқлашга алоҳида эътибор қаратилди. Бу жараёнлар ҳозирги вақтда жамият ҳаётининг деярли барча жабҳаларини қамраб олди ва давримизнинг оламшумул муаммоларини юзага келтирдик, уларнинг назарий ва амалий ечимини топиш бу

муаммоларни шу жумладан фалсафий даражада англаб етишни ҳам назарда тутати. Халқаро миқёсда алоҳида эътибор бериш ва келишилган ҳаракатларни тақозо этувчи энг муҳим муаммолар қаторига *экология, демография, хавфсизлик, халқаро жинойтчилик, энергетика ресурслари, қашшоқликка чек қўйиш* муаммоларини киритиш мумкин.

Кўриб турганимиздек, фалсафанинг предметини қандайдир битта, қатъий чекланган, муайян масалалар доираси билан боғлаш мумкин эмас. У вақт омилига ва объектив сабаблар тўпламига қараб, доим у ёки бу муаммо ёки уларнинг муайян мажмуи тарзида биринчи ўринга чиқади. Аммо бу бошқа мавзулар, масалалар ва муаммолар ўз аҳамиятини йўқотади ва фалсафа чегарасидан четга чиқади, унинг таҳлил предмети бўлмай қолади, деган маънони англатмайди. Бош мавзуларни иккинчи, учинчи ёки ундан ҳам кейинги ўринга суриб қўяди, улар муайян даврда ва тегишли шароитда фалсафий диққат марказидан ўрин олиш ёки фалсафий муаммоларнинг устуворликлар йуналиши бўйлаб юқорига кўтарилиш учун ўз вақтини «кутиб», гўёки панада туради, десак, тўғрироқ бўлади. Айни шу сабабли биз фалсафа тарихида қизиқишлардаги устуворликларнинг муттасил ўзгаришини, у ёки бу масала бош масалага айланиши, фалсафий ҳамжамиятнинг асосий эътибори маълум вақт мобайнида унга қаратилишини кўрамиз.

Фалсафий билимнинг тузилиши. Фалсафа ўз шаклланиши ва ривожланишининг қадимги давридаёқ, *табиат, инсон, жамият ва маънавиятни*, шунингдек *сабабий боғланишлар, қонунлар* ва шу кабиларни билиш соҳасида юксак натижаларга эришди ва оқилоналик нуқтаи назаридан одамларнинг дунё ҳақидаги умумий тасаввурига айланди. Аммо оламнинг чексиз даражада ранг-баранглиги ва серқирралиги туфайли ўша даврдаёқ парчаланмаган фалсафий билимлар ва тасаввурлардан айрим бўлимлар ажралиб чиқа бошлади, вақт ўтиши билан ривожланиб, анча аниқ шакл-шамойил касб этди ва янги билимлар билан тўлдирилди. Пировард натижада улар фалсафий билимнинг тузилишини (структурасини) ташкил этди.

Қуйидагилар фалсафий билимнинг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланади:

- *онтология* – мавжудлик, борлик ҳақидаги билим;
- *гносеология* (бошқа бир терминологияга кўра – эпистемология) – билиш назарияси;
- *ижтимоий фалсафа* – жамият ҳақидаги таълимот;
- *этика* – ахлоқ ҳақидаги таълимот;
- *аксиология* - қадриятлар ҳақидаги таълимот;
- *фалсафий антропология* – инсон ҳақидаги таълимот ва бошқалар.

Фалсафий муаммолар моҳиятини тушуниб етиш, уларнинг энг муҳимларини аниқлаш ва ниҳоят, фалсафий билимлар билан ошно

бўлиш – кўрсатилган бўлимларни синчиклаб ўрганиш, бунда уларга яхлит бир бутуннинг таркибий қисмлари сифатида ёндашиш демакдир. Пировардида биз фалсафанинг ўзига хос тили, ўз ёндашувлари ва методлари, ниҳоят, *табиат, жамият ва тафаккурга оид энг муҳим алоқалар, хоссалар ва қонунларни ўзида акс эттирувчи умумий тушунчалар* – категориялар тизими вужудга келганининг гувоҳи бўламиз. Бунда фалсафадаги ҳар бир бўлим ёки йўналиш ҳам ўз тушунчалар аппаратига, яъни билимнинг фақат шу соҳасига хос бўлган ва унинг асосий моҳиятини ёритиб берадиган категориялар тизимига эгадир.

Фалсафада кўриб чиқилган мавзулар билан бир қаторда шундай билим соҳалари ҳам мавжудки, улар қолган барча билим соҳаларига кириб боради, улар билан уйғунлашади ва уларни тўлдиради. Масалан, *табиат, жамият, инсон ва унинг тафаккурида юз берувчи ҳаракат, ривожланиш ва ўзгаришлар ҳақидаги фалсафий таълим* – диалектика ана шундай билим соҳаларидан бири ҳисобланади.

Объектив сабабларга кўра фалсафий билимнинг айрим соҳалари сезиларли даражада ривожланиши ва вақт ўтиши билан мустақил фалсафий фанларга айланди. Бундай билим соҳалари қаторига, масалан, *инсоннинг билишни амалга ошириш шакллари, қонунлари ва усуларини ўрганадиган фан* – мантиқни; *маънавият ва ахлоқ ҳақидаги таълим* – этикани; *гўзаллик қонунларига мувофиқ ижоднинг моҳияти ва шакллари ҳақидаги фан* – эстетикани киритиш мумкин.

Шу маънода фалсафа тарихи фани алоҳида диққатга сазовордир, зеро у, моҳият эътибори билан, нафақат фалсафий, балки тарихий фан ҳисобланади. Айни вақтда у фалсафий билим таркибига ҳам киради, чунки *фалсафий тафаккурнинг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланиши, фалсафий гоялар эволюцияси ва хусусиятини турли файласуфлар, йўналишлар, оқимларнинг таълимотларида қандай тавсифлангани нуқтаи назардан ўрганади*. Фалсафа тарихи фанида фалсафий таълимотларни тизимга солиш ва таснифлашга, матнлар, тарихий саналарни таҳлил қилишга, далилий материал, биографик маълумотлар йиғишга алоҳида эътибор берилади. Шу муносабат билан дунёқарашни кенгайтириш ва теранлаштиришга, ўз фалсафий ёндашувларини яратишга қаратилган фалсафани ўрганиш, унинг тарихи, асосий намояндалари ва энг муҳим фалсафий асарлари билан албатта танишишни назарда тутати.

Фалсафанинг янги соҳалари. Фалсафий билимнинг тузилиши ўзгармас, узил-кесил шаклланган эмас. Фалсафанинг ривожланиши ва у ҳал қилаётган муаммолар доираси кенгайишига қараб фалсафий билим тузилишида ҳам ўзгаришлар юз беради. Илмий назариялар ёки фалсафий гоялар инқирозга учраган ёки ўзининг асоссизлигини намоён этган тақдирда, уларнинг билим тизимидаги ўрни ва ролини

қайта баҳолаш амалга оширилади, бу эса баъзан уларнинг назарий ва амалий аҳамияти йўқолишига олиб келади. Масалан, флогистон назарияси, «фалсафа тоши»ни излаш, эмпириокритицизм фалсафаси ва ўз аҳамиятини йўқотиб, тарих мулкига айланган бошқа кўпгина ғоялар билан шундай бўлган. Бугунги кунда фалсафа билан ҳам шунга ўхшаш ҳодиса юз беряпти, деган фикр мавжуд. Ҳатто фалсафа ўляпти деб ҳисоблайдиганлар ҳам йўқ эмас.

Дарҳақиқат, ўзини оқламаган ғоялар, йўналишлар ва концепциялар бисёр, уларнинг аксарияти ҳозир жуда оғир аҳволда, айримлари эса кучли инкироз ҳолатини бошдан кечирмоқда. Аммо фалсафа ўзининг биринчи маъносида – «доноликни севиш» сифатида, ҳақиқатнинг тагига етиш усули сифатида, жон ҳолати сифатида ва ниҳоят, дунёқарашнинг алоҳида шакли сифатида инсоният тургунча мавжуд бўлади.

Буни фалсафий билимнинг айрим нисбатан янги соҳалари ҳам тасдиқлайди (баъзан улар мустақил фалсафий фанлар мақомига даъвогарлик қилади). Улар фалсафа ёндашувлари ва методлари жамият ҳаётининг айрим жабҳалари, мураккаб объектлар, муайян фанлар ва шу кабиларни ўрганишга нисбатан қўлланилиши натижасида юзага келди. Уларнинг аксарияти фалсафанинг энг янги тарихи билан боғлиқ бўлиб, асосан XX асрга тегишлидир. Бу ерда аввало *табиат фалсафаси, ҳуқуқ, фан, тарих, сиёсат, санъат, дин, техника фалсафаси, танатология, геронтология* ва бошқалар назарда тутилмоқда. Ўтган асрнинг сўнгги ўн йилликларида тадқиқотнинг яна бир янги ва ўта муҳим соҳаси – глобаллашув ва у юзага келтираётган глобал муаммолар фалсафаси пайдо бўлдики, уни ўрганиш ҳам фойдадан холи бўлмайди.

Фалсафанинг асосий масалалари. Фалсафани ўрганаётган ҳар бир одамда фалсафада қолган барча муаммоларга нисбатан устунроқ аҳамият касб этадиган, яъни муҳимроқ, асосийроқ ҳисобланадиган масалалар, муаммолар мавжуд ёки мавжуд эмаслигига қизиқиш эртами, кечми албатта юзага келади. Бу мавзу нафақат бошловчи, балки профессионал файласуфлар учун ҳам диққатга сазовордир. Уларнинг орасида кимдир бу мавзуга жиддий эътибор беради, кимдир эса, аксинча, уни муҳим деб ҳисобламайди. Фалсафанинг узоқ тарихига умумий назар ташласак, олам ва инсоннинг келиб чиқиши, ривожланиши ва моҳиятига, шунингдек, ҳаётнинг маъноси, инсон билишининг табиатига тегишли «боқий» фалсафий муаммолар деярли барча фалсафий таълимотларда у ёки бу тарзда мавжудлигини, турли фалсафий асарларда, улар айнан кимга қарашлилиги ва қайси даврга мансублигидан қатъий назар, қисман ёки, аксинча, атрофлича муҳокама қилинишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Дарҳақиқат, *онг, тафаккур, руҳ, идеаллик* ва уларнинг *материя, табиат, борлиқ* билан ўзаро нисбати масалаларига ўз муносабатини

билдирмаган ёки, айтайлик, ўз мулоҳазалари ва хулосаларида шубҳа қилмаган файласуфни топиш мушкул. Бу ҳол ўз вақтида олимлар томонидан «фалсафанинг асосий масаласи»ни таърифлашига туртки берган бўлиб, унда икки жиҳат алоҳида ажралиб туради.

Биринчи жиҳат моддийлик ва идеалликнинг ўзаро нисбатига тегишли. Савол шундай қўйилади: «*Материя бирламчими ёки руҳ (онг)ми?*» ёки, «*Тафаккур ва борлиқнинг нисбати масаласи бутун, айниқса, энг янги фалсафанинг буюк асосий масаласидир*».

Иккинчи жиҳат биринчи жиҳат билан узвий боғлиқ бўлиб, қуйидагича таърифланади: «*Дунёни билиш мумкинми?*» Бошқача айтганда: «*Биз ҳақиқий дунё ҳақидаги ўз тасаввурларимиз ва тушунчаларимизда борлиқни тўғри акс эттиришига қодирмизми?*»

Материалистлар ва идеалистлар. У ёки бу файласуфлар саволнинг биринчи қисмига қандай жавоб беришига қараб, улар **материалистлар** -дунё азалдан моддий, онг эса бу материянинг маҳсулидир, деб ҳисобловчилар ва **идеалистлар** -дунё замирида материядан олдин пайдо бўлган ва уни яратувчи идеал нарсалар ва ҳодисалар ётади, деган фикрни ҳимоя қилувчиларга ажратилади.

Бунда идеализмнинг икки тури – *объектив* ва *субъектив* идеализм фарқланади. Қандайдир номоддий ва инсон онгига боғлиқ бўлмаган (яъни объектив мавжуд бўлган) нарсалар ва ҳодисаларни (*Худо, дунёвий ақл, гоя, руҳ* ва шу кабилар) бутун борлиқнинг асоси деб эътироф этувчилар **объектив идеалистлар** ҳисобланади. Фалсафа тарихида *Платон, Авлиё Августин, Фома Аквинский, Г.Гегель, Н.Бердяев* каби мутафаккирлар объектив идеализм намояндалари сифатида шак-шубҳасиз эътироф этилади. Дунё фақат индивидуал (субъектив) онг нуқтаи назаридан қаралган ҳолда **субъектив идеализм** тўғрисида сўз юритилади. *Ж.Беркли, Д.Юм, И.Г.Фихте* субъектив идеализмнинг ёрқин намояндалари ҳисобланади.

Фалсафа тарихида материалистик йўналишлар ва оқимлар ҳам анчагинадир. Хусусан, материяни яратиш ва йўқ қилиш мумкин эмаслиги ҳақидаги фикр-мулоҳазаларга илк файласуфларнинг асарларидаёқ дуч келиш мумкин. Мазкур **сода материализм** вакиллари :қадимги хитой файласуфлари – *Лао цзи, Ян Чжун*;

- қадимги ҳинд файласуфлари – *локаята* йўналиши намояндалари;

- қадимги даврнинг машҳур файласуфлари – *Гераклит, Эмпедокл, Демокрит, Эпикур* ва бошқалар.

- Қадимги Марказий Осиё файласуфлари- *Зардушт Сепитома кабилардир.*

Классик механика вужудга келган ва фаол ривожланган Янги даврда **механистик материализм** (*П.Гольбах, П.Гассенди, Ж.Ламетри*) айниқса кенг тарқалди.

XVIII-XIX асрларда фалсафий материализмнинг йўналишлари :антропологик материализм (*Л.Фейербах*);

- вульгар материализм (Фогт, Бюхнер, Молешотт);
- диалектик материализм (К.Маркс, Ф.Энгельс) шаклланди.

Бироқ, яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, мазкур таснифга мувофиқ материалистлар ёки идеалистлар деб номланувчи у ёки бу файласуфлар бундай фарқлашга асоссиз схемалаштириш ва содалаштириш деб қараб, ўзини бу йўналишларнинг бирортасига ҳам мансуб деб ҳисобламаслиги мумкин. Бундай қарашлар шу билан изоҳланадики, тўғридан-тўғри ва узил-кесил тарзда, бу муаммони тушунишга нисбатан бошқача ёндашувларни эътиборга олмасдан таърифланган «фалсафанинг асосий масаласи» муқаррар тарзда барча файласуфларни икки катта қарама-қарши лагерга – *материалистлар* ва *идеалистларга* ажратади ва бу ҳодисанинг айрим кўриниши сифатида фақат *моддий ва маънавий субстанцияларни тенг ҳуқуқли асослар* деб ҳисобловчи *дуалистлар*нигина (масалан, *Р.Декарт*) фарқлайди.

Аммо фалсафий тафаккур тарихида у ёки бу файласуфлар фикрига кўра энг муҳим деб қараладиган бошқа муаммолар ҳам мавжуд. Айни шу сабабли аксарият файласуфлар субстанция (дунёнинг биринчи асоси) ҳақида мулоҳаза юритар экан, мазкур масаланинг қўйилишини «фалсафанинг асосий масаласи» билан боғлашга мойил эмас. Масалан, илк **антик файласуфлар** учун фалсафанинг асосий муаммоси: «*Дунё нимадан яратилган?*», деган савол билан боғланган. Ўша даврда бу савол энг муҳим, асосий, биринчи даражали ҳисобланган.

Ўрта асрлар схоластикаси нуқтаи назаридан «фалсафанинг асосий масаласи» қуйидагича таърифланиши мумкин: «*Худонинг борлигини қандай қилиб оқилона асослаш мумкин?*» Ҳозирги диний фалсафий концепциялар, хусусан *неотомизм* учун у ҳозир ҳам бош масала бўлиб қолмоқда. Ибн Сино фикрича, фалсафанинг асосий масаласи – мавжудотни барча мавжуд нарсаларни келиб чиқиши, тарғиботи ўзаро муносабати, биридан-иккинчисига ўтишни ҳар томонлама текшириш учун зарурий имконият, воқелик сабаб тамойилларини асос қилиб олишдан иборат.

Янги даврда И.Кант ёндашуви диққатга сазовор бўлиб, у «*Инсон нима?*» деган саволни моҳият эътибори билан фалсафанинг асосий масаласи деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, инсон икки ҳар хил дунё – табиий зарурат ва маънавий эркинликка мансуб бўлиб, уларга мувофиқ одамзот, бир томондан, табиат маҳсули ҳисобланади, бошқа томондан эса, у «эркин ҳаракат қилувчи мавжудотнинг ўз-ўзидан яратиш» натижасидир¹.

¹ Қаранг: Кант И. Соч. Т. 6. – М., 1966. – 351-б.

Экзистенциализм фалсафасида эса ҳар бир индивид ўзи учун ўзи ҳал қилиши лозим бўлган «*Ҳаёт яшашга арзийдими?*», деган муаммо асосий масала сифатида эътироф этилади, зеро, мазкур йўналиш намояндаларининг фикрига кўра, бу саволга жавобсиз қолган ҳамма нарса ўз маъносини йўқотади. Француз экзистенциалист файласуфи А.Камю таъбири билан айтганда: «Ҳаёт яшашга арзиши ёки арзимаслиги масаласини ҳал қилиш фалсафанинг асосий масаласига жавоб топиш демакдир».

Масалан, прагматизм асосий эътиборни *ҳақиқат* тушунчасига ва *уни аниқлаш муаммосига* қаратади. Бу йўналиш вакиллариининг фикрига кўра, фалсафа аввало айна шу муаммо билан шуғулланиши ва инсонга амалда фойда келтириши лозим.

Фалсафани ўта схемалаштириш маълум маънода зарарлидир. *Фалсафанинг барча замонларда ва ҳар қандай шароитда ўз аҳамиятини сақлаб қолиши мумкин бўлган, қолган барча масалаларни истисно этадиган бирон-бир битта, бирдан-бир тўғри асосий масаласи борми?* Бизнингча, мазкур узил-кесил таъриф контекстида бундай масала мавжуд эмас. Биринчидан, айна ҳолда тарихий даврни ҳам, фалсафий билимнинг плюралистик табиатини ҳам ҳисобга олиш талаб этилади. Иккинчидан, қандайдир битта муаммони фақат у ёки бу муайян вазифани ечиш мақсадида мураккаб масалаларни схемалаштириш, атайлаб соддалаштириш тўғрисида сўз юритилаётганини тушунган ҳолда, маълум даражада шартлилик билан мутлақлаштириш мумкин.

Масалан, фалсафанинг «*борлиқ*» ва «*субстанция*» каби айниқса кенг тарқалган асосий категориялари ҳақида сўз юритар ва муайян файласуфларнинг уларга бўлган муносабатини аниқлашга ҳаракат қилар эканмиз, «фалсафанинг асосий масаласи»ни узил-кесил ечиш тарафдорлари илгари сурган мантиққа мувофиқ, барча файласуфларни маълум даражада шартлилик билан *материалистлар, идеалистлар* ва *дуалистларга* ажратишимиз мумкин. Умуман олганда, агар, фалсафада айниқса кўп муҳокама қилинадиган муаммолар доирасини аниқлашга ҳаракат қилинаётган ёки фалсафа тарихини, у ёки бу фалсафий ғоялар, йўналишлар, оқимларнинг ворисийлигини яхшироқ тушуниш вазифаси қўйилаётган бўлса, бундай ажратиш мутлақо ўринлидир.

Айна вақтда, муаммога нисбатан янгича ёндашувни ёки масаланинг янгича талқинини таклиф қилиши мумкин бўлган бошқача ёндашувлар пайдо бўлиши ва мавжудлигига йўлни беркитмаслик учун ҳар қандай схемалаштириш чекланган хусусиятга эга бўлишини унутмаслик керак.

Айна бир масалага бошқача нуқтаи назардан, ғайриоддий ёки мутлақо кутилмаган томондан ёндашиш таклиф қилинган, пировардида эса аввалги қарашлар нуқтаи назаридан эришиш мумкин бўлмаган кашфиётлар олинган ҳолларга тарихда мисоллар бисёр. Масалан,

геоцентрик карашлар ўрнини гелиоцентрик карашлар эгаллаши, нисбийлик назариясининг пайдо бўлиши, Рим клубига тақдим этилган «Ўсиш чегаралари» маърузаси ва ҳоказолар кўпчилик учун табиий, ўз-ўзидан равшан бўлиб туюлган нарсаларга нисбатан ноанъанавий, ғайриоддий ёндашув маҳсулидир. Мазкур мисоллар фалсафада «қатъий», узил-кесил таърифларга нисбатан анча эҳтиёткорлик билан ёндашиш лозим, зеро бу баъзан янглишишларнинг мустаҳкамланишига, охир-оқибатда эса – турғунлик ва догматизмга олиб келади, деган фикрни фақат тасдиқлайди.

Дунёни билиш мумкинми, деган саволга файласуфлар томонидан берилган жавоблар орасида ҳам *икки қарама-қарши ёндашув* ажралиб туради. Бу ёндашувлардан бири *гносеологик оптимизм* деб аталади. Унга мувофиқ инсоннинг билиш имкониятлари умуман олганда чекланмаган ва у ўзини қизиқтираётган табиат ва жамият қонунларини кашф этиш, нарсалар моҳиятини аниқлаш ва дунёнинг ҳақиқий манзарасини яратишга эртами, кечми албатта муваффақ бўлади, деб ҳисобланади. Бунда *Г.Гегелни*, ва у яратган таълимотнинг кўп сонли тарафдорларини тилга олиб ўтиш ўринли бўлади.

Иккинчи ёндашув *агностицизм* (юнон. *а* – инкор ва *gnosis* – билим) деб аталади. Бу ёндашув намоёндалари дунёни, нарсалар ва ҳодисалар моҳиятини тўла (ёки ҳатто қисман) билиш амалда мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Бундай қарашлар айниқса *Д.Юмга* хосдир. Одатда, агностицизм намоёндалари қаторига *И.Кант* ҳам киритилади, аммо бу ёндашув анча баҳсли бўлиб, файласуфлар орасида мунозараларга сабаб бўлиб келади.

Фалсафада шубҳанинг роли. Юқорида келтирилган иккала гносеологик ёндашувни таққослаш ва уларга баҳо беришда шубҳа муҳим рол ўйнайди. У нафақат ўринли, балки ижодий йўналтирилган ҳар қандай билишнинг зарурий элементи ҳисобланади. Шунингдек, фалсафий мулоҳазалар ҳар қандай шак-шубҳадан холи бўлса, нотанқидий идрок этиладиган ўтмиш ва қадимда ўзлаштирилган қонун-қоидаларга сўзсиз бўйсунуш меъёрга айланиб қолса, бу, ҳеч шубҳасиз, догматизм, турғунлик ва таназзулга элтади.

Бунга қадимдаёқ антик файласуфлар: *элладалик Пиррон*, *Аркесилай*, *Секст Эмпирик* ва шубҳани фикрлашнинг асосий тамойили, инсон билимини эса – нисбий деб эълон қилган фалсафий йўналиш – скептицизмнинг бошқа асосчилари эътиборни қаратган. Скептицизм ҳақиқатга шак-шубҳасиз эгалик ва нарсаларни тўғри тушунишга даъвогар бўлган фалсафий таълимотлар ҳукмронлигига муносабат сифатида вужудга келди ва шу маънода, ижобий рол ўйнади.

Фалсафанинг асосий функциялари. Фалсафа у ёки бу муаммоларни ҳал қилар, қонунлар, муайян тамойилларни таърифлар ёки гипотезалар, ғоялар ва назарияларни илгари сураётган экан, айтиш мумкин, айни вақтда

(баъзан шу тариқа) ҳар хил функцияларни бажаради. Фалсафанинг муҳим функцияларидан *дунёқарашни шакллантириш, билиш, методологик, интегратив, маданий, аксиологик, ахлоқий ва тарбиявий* функцияларни қайд этиш мумкин. Уларнинг барчаси бир-бири билан узвий боғлиқдир. Бу функцияларнинг роли ва аҳамияти фалсафанинг амал қилиш соҳаси, у ҳал қилаётган вазифалар даражаси ва хусусияти билан белгиланади.

Дунёқарашни шакллантириш функцияси. Фалсафанинг, *дунёқарашни шакллантириш функцияси* юқорида келтирилган функциялар қаторида ҳақли равишда биринчи ўринни эгаллайди. Бу ҳол шу билан изоҳланадики, инсоннинг дунёга муносабати, унинг ўз-ўзини ва ўзини қуршаган борлиқни тушуниши, шунингдек турли воқеалар, ҳодисаларни ва ўз бурчини қандай талқин қилиши аввало ва бевосита унинг дунёқарашига боғлиқ бўлади. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, инсон дунёқарашига эътиқодлар ва билимлар, туйғулар ва эмоциялар, оқилоналик ва иррационалик, тажриба, интуиция ва ҳоказолар чамбарчас боғланади. Айни шу сабабли фалсафасиз дунёнинг яхлит манзарасини яратиш мумкин эмас, чунки «доноликни севиш» саналадиган, «ҳамма нарсага аралашадиган» фалсафагина дунёқарашнинг ўзаро боғланмаган турли «парчалари»ни бирлаштириб, шу тариқа одамларнинг бутун борлиққа нисбатан умумий, изчил ва мантиқан тўғри муносабатини яратиш имконини беради. Бунда фалсафа айрим иқир-чиқирлар, аҳамиятсиз тафсилотларни мавҳумлаштиради ва умумий алоқаларга, турли нарсалар ва ҳодисалар хоссаларининг бирлигига эътиборни қаратади ва шу тариқа ўзининг бош функцияси – дунёқарашни шакллантириш функциясини бажаради.

Фалсафанинг гносеологик функцияси тажрибада синаш, тавсифлаш ёки шак-шубҳасиз инкор этиш мумкин бўлмаган, яъни фан очиб бериш, тадқиқ этиш ва таҳлил қилишга қодир бўлмаган нарсалар ва ҳодисаларни оқилона йўл билан тушунтиришга ҳаракат қилишдир. Фалсафа у ёки бу моҳияти аниқланмаган ёки кам ўрганилган ҳодисаларни тушунтиришга нисбатан ўз ёндашувлари, назариялари ва гипотезаларини таклиф қилар экан, уларни билишга бўлган қондирилмаган қизиқиш ўрнини маълум даражада тўлдиради, шу тариқа мифологик ва диний фантазияларга камроқ ўрин қолдиради. Фалсафа гносеологияда ҳал қиладиган бошқа бир муҳим вазифа «*Ҳақиқат нима?*», «*Унинг мезонлари қандай?*», деган масалалар билан боғлиқ, зеро ҳар қандай билиш жараёни охир-оқибатда, у ёки бу тарзда ҳақиқатнинг тагига етишга қараб мўлжал олади, бу эса энг муҳим масаладир.

Методологик функцияси тўғрисида сўз юритганда *метод* тушунчасига мурожаат этиш ўринли бўлади. Бу тушунча юнонча *methodos* – йўл, тадқиқот, текшириш сўзидан келиб чиққан бўлиб, у ёки

бу мақсадга эришишнинг муайян усулини, шунингдек борлиқни назарий ва амалий ўзлаштиришга қаратилган усуллар ёки амаллар мажмуини англатади. Бошқача қилиб айтганда, бу файласуф ёки олим ўзи ўрганаётган предметнинг тадқиқот йўлидир. Одатда методология муаммолари фалсафа доирасида ўрганилган, бироқ айрим фанлар вужудга келиши билан фалсафий (умумий) методлар билан бир қаторда муайян, айрим илмий методлар ҳам ривожлана бошлади. Фалсафанинг бошқа бир муҳим методологик функцияси фалсафада ҳам, айрим фанларда ҳам муҳим рол ўйнайдиган ҳар хил категорияларни ишлаб чиқишидан иборат. Кези келганда яна шунини ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, фалсафа ўта кенг тушунчалар, яъни категориялар билан иш кўрар, уларни таърифлар экан, методологик функция билан бир вақтда дунёқарашни шакллантириш функциясини ҳам бажаради.

Фалсафанинг интегратив функцияси фан билан чамбарчас боғлиқ. Реал борлиқнинг янги ва янги объектлари ва ҳодисалари инсон назарий тадқиқотлари соҳасидан ўрин олиши, шунингдек илгари маълум даражада англаб етилган нарсалар ва ҳодисаларни янада чуқурроқ ўрганишга бўлган эҳтиёж илмий билим ўз ривожланишининг дастлабки босқичларидаёқ *табақаланишига* туртки беради. Бунинг натижасида айрим фанлар пайдо бўлиб, улар нафақат ўз тадқиқот объекти ва предметини ажратди, балки ўзининг фақат мазкур фанга хос бўлган тили, кагегориялар аппарати ва ҳоказоларни яратди. Аммо бу йўлда жиддий хавф ҳам мавжуд бўлиб, у шундан иборатки, фанларнинг ажралиши натижасида улар ўртасидаги алоқалар сусаяди, улар мураккаб комплекс вазифаларни ечишда фаол ўзаро алоқа қилиш қобилиятини йўқотади. Қарама-қарши жараён – илмий билимларнинг *интеграциялашуви* ва у ёки бу муаммоларни ечиш учун куч-ғайратни бирлаштириш жараёни бу хавфнинг олдини олиш имконини беради.

Мураккаб комплекс муаммоларни тадқиқ этувчи ҳозирги замон фанида баъзан айрим илмий фанларнинг вакиллари бошқа фанларнинг вакиллари фақат улар турли тилларда, яъни ҳар бири ўз фанининг тилида гапиргани боис тушунмайди. Бу жиҳатдан фалсафа улар учун амалда боғловчи бўғинга, бирлаштирувчи асосга айланади, чунки у ўз таҳлилида фанлараро мулоқотга ва мазмуни айни бир контекстда турли фанлар томонидан қабул қилинадиган ва қўлланиладиган фундаментал тушунчаларни яратишга қараб мўлжал олади.

Мураккаб объектларни комплекс тадқиқ қилишда ҳар бир муайян фан ўз предметидан келиб чиқади. Бу предмет доираси унга ўрганилаётган объектни яхлит кўриш, унинг алоқаларини аниқлаш имконини бермайди. Бу вазифани ҳал қилишга ҳам фақат фалсафа қодир бўлиб, у бутун вазиятни яхлит кўриш имконини беради ва бу жиҳатдан нафақат фанлар ўртасида, балки инсон фаолиятининг айрим жабҳалари, масалан, ўтказилаётган тадқиқотлар бевосита ёки билвосита боғлиқ

бўлиши мумкин бўлган ҳуқуқий, сиёсий, ахлоқий фаолият ўртасида ҳам боғловчи бўғин ҳисобланади.

Маданий функцияси. Фалсафа одамлар дунёқарашини кенгайтириш, уларда билишга қизиқиш уйғотиш, назарий фикрлаш маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш орқали маданий функцияни ҳам бажаради. У дунёни ўзлаштириш ва билишнинг универсал шакли сифатида, инсониятнинг энг яхши ютуқларини ўзида мужассамлаштиради ва уларни бутун инсоният мулкига айлантиради. Турли мамлакатлар ва халқларнинг фалсафа тарихини ўрганиш уларнинг ўтмишдаги ва ҳозирги маданиятини яхшироқ тушуниш имконини беради, ғоялар алмашинуви ва маданий анъаналарнинг ўзаро таъсирига кўмаклашадигани, бу маданий мерос билан узвий боғлиқ бўлган кўпгина муаммоларни ечишда муҳим аҳамият касб этади.

Аксиологик функцияси. Фалсафа ҳаётнинг маъноси, ўлим ва умрбоқийлик масалаларини кун тартибига қўйиш, у ёки бу ҳаракат, воқеа, ҳодисага «яхши», «ёмон», «муҳим», «фойдали», «фойдасиз» категориялари билан баҳо бериш орқали яна бир муҳим функция – аксиологик (юнон. *axia* - қадрият) функцияни ҳам бажаради. У узок муддатли тенденцияларни қисқа муддатли тенденциялардан фарқлаш, юзаки жараёнларни фундаментал жараёнлардан, муҳим нарсалар ва ҳодисаларни иккинчи даражали нарсалар ва ҳодисалардан ажратиш орқали инсоннинг қадриятларга муносабати билан узвий боғлиқ бўлган тегишли эҳтиёжларини шакллантиради. Шу тариқа инсоннинг муайян қадриятлари, мўлжаллари ва устуворликлари белгиланади, яъни тегишли қадриятлар тизими таркиб топади. Бу тизим одамларнинг муҳим хусусияти ҳисобланади, уларнинг ҳаётга муносабатини акс эттиради ва жамиятдаги хулқ-атворини кўп жиҳатдан белгилайди.

Фалсафанинг ахлоқий функцияси одамлар хулқ-атвори ва у ёки бу жамиятда юзага келувчи муносабатлар билан боғлиқ. Бунда, масалан, ахлоқий қадриятлар, уларнинг табиати, асослари ва жамиятдаги амалий роли фалсафанинг тадқиқот предмети ҳисобланадики, бу жамиятда юзага келадиган ва табиий йўл билан, яъни реал ҳаёт амалиётида ўрнатиладиган меъёрлар ва қоидаларга сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Бундай меъёрлар ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи муҳим дастак ҳисобланади ва одамларнинг ўзаро алоқалари, уларнинг муносабатлари хусусияти ва ўзаро тил топиш даражасида намоён бўлади. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, фалсафа доимо ахлоқда, жамиятнинг барча аъзолари хулқ-атворида мухтасар кўринишда намоён бўлади ва шу тариқа яна бир муҳим функция – *ахлоқий* функцияни бажаради.

Фалсафанинг тарбиявий функцияси ҳақида фикр юритилганда бу масаланинг халқаро даражадаги кенг ва ҳар томонлама муҳокамаси натижаларини ҳисобга олган ҳолда сўз юритиш ўринли

бўлади. Бугунги кунда нафақат айрим халқлар, балки бутун жаҳон ҳамжамияти ўз-ўзини англаб етишга йўналтирилган фалсафага муҳтождир. Буни 2002 йилдан Юнеско қарорига биноан, бутун дунёда ҳар йили ноябр ойининг учинчи пайшанбасида ўтказиладиган “Жаҳон фалсафа кунлари” ҳам, ҳозирги кунда дунё учун энг муҳим масалаларга эътиборини қаратадиган Жаҳон фалсафа конгресслари ҳам тасдиқлайди. Дарҳақиқат бундай конгресс биринчи марта 1900 йилда Францияда ўтказилган, 1948 йилдан бошлаб уни ҳар беш йилда бир марта ўтказиш анъанага айланган. Хусусан, 1998 йилда Бостон шаҳрида (АҚШ) бўлиб ўтган XX жаҳон фалсафа конгресси “Пайдейя: инсониятни тарбиялашда фалсафа” мавзусига бағишланган бўлса, Туркиянинг Анқара шаҳрида ўтказилган XXI Жаҳон фалсафа конгрессида “Фалсафа жаҳон муаммолари билан юзма-юз” мавзуси атрофлича муҳокама қилинди. XXII жаҳон фалсафа конгресси биринчи марта Осиё мамлакати бўлмиш Корея республикасининг Сеул шаҳрида “Ҳозирги даврда фалсафани қайта англаш” деган умумий мавзу остида бўлиб ўтди. Конгрессларнинг мавзуларидан кўриниб турганидек, фалсафа реал ҳаёт билан узвий боғлиқ ва энг муҳим муаммоларни англаб етишга хизмат қилиб келди. Шундай муаммолардан бири – инсонни шахс сифатида тарбиялаш ва камол топтиришда фалсафанинг роли ва аҳамияти масаласидир. Бунинг учун эса, албатта, қадимги давр мутафаккирларининг асарларига яна бир бор мурожаат этиш тақозо этилади.

Қадимги мутафаккирлар ҳар томонлама таълим ва тарбияни, яъни ўз қобилиятлари ва имкониятларини рўёбга чиқаришга қодир бўлган жисмоний ва маънавий жиҳатдан комил инсонни вояга етказишни «пайдейя» (юнон. *país* – бола) атамаси билан ифодалаганлар. Ўша замонларда пайдейя аристократиянинг ўзига хос белгиси ҳисобланган; эндиликда файласуфлар *таълим* ва *тарбия* муаммоларини яна биринчи ўринга қўйиб, уларни ҳал қилишда фалсафанинг ролини аниқлашга ҳаракат қилар эканлар, бу тушунчани яна эсга олдилар. Хусусан, Бостон конгрессидаги асосий маърузаларнинг муаллифларидан бири француз файласуфи *Пьер Обенк*: «Инсоннинг ваҳшиёна табиатидан маърифатли табиатга ўтиш имконияти қай даражада мавжуд?», деган саволни ўртага ташлайди. Унинг фикрича, инсоннинг ягона табиати икки маъноли бўлиб, фақат маърифат (пайдейя) одамзотни сўзнинг тўлиқ маъносидаги инсонга айлантиради ёки, *Платон* таъбири билан айтганда, пайдейя унинг кўзини очади.

Бироқ маърифатнинг вазифаси *кўзга кўриш қобилиятини беришдан эмас, балки унга тўғри қарашни ўргатишдан* иборатдир. Демак Платон, Демокрит, Зардушт ва бошқа машҳур файласуфлар фикрига таяниб, маърифат ёрдамида, таълим ва тарбия жараёнини зўрликка қарши йўналтириш ва одамзот ақл-идроқини камол топтириш орқали инсоннинг бошқача табиатини яратиш мумкин. «Пайдейя»

тушунчаси болани тарбиялаб комил инсонга айлантирувчи таълим жараёнига эътиборни қаратади. Қадимги юнонлар «техне» ва «пайдейя» каби тушунчаларни фарқлаганлар; биринчи атама билимни, яъни ўрганиш мумкин бўлган нарсани англатса, иккинчи атама билим бериш манбаини эмас, балки *тўғри фикр манбаини* англатади. Бунда пайдейя, *Аристотель* таъбири билан айтганда, инсонни ўзини ўзи камол топтиришга рағбатлантириши лозим. Шу боис *Протагор*, *Сукрот* ва *Платон* айтганидек *фалсафадан сабоқ беришда ишонтириши маҳоратини эмас, балки тўғри фикр юритиши маҳоратини ўргатишига эътибор қаратиши муҳим.*

Фалсафанинг жамиятдаги аҳамияти ва роли ёки амалий фалсафа. Одатда фалсафа кундалик ҳаёт ва амалиётдан анча узоқ бўлган ҳаддан ташқари умумий масалаларни ўрганади, деган фикр мавжуд. Аммо бу фикрга қўшилиш мушкул, зеро умумий назариялар, агар уларга кенгроқ маънода ва узоқроқ истиқбол нуқтаи назаридан ёндашилса, баъзан билимнинг тор соҳаларига тааллуқли бўлган кўпгина муайян ғоялардан яхшироқ самара беради.

Албатта, фалсафа доим кундалик ҳаётдан маълум даражада узоқ бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда. Унинг ўзига хос хусусияти, бетакрорлиги айна шу омилда намоён бўлади. Бироқ, бошқа томондан, фалсафа оддий ижтимоий борлиқ, кундалик ижтимоий, сиёсий ёки иқтисодий ҳаёт амалиёти деб номлаш мумкин бўлган нарсалардан ҳам ўзини олиб қочмайди. Фалсафий рефлексия ва у билан муштарак бўлган ҳаракатларнинг мазкур йўналиши XX асрда ҳатто бутун бир йўналиш – *амалий фалсафа* вужудга келишига сабаб бўлди. Бунда фалсафа сиёсий, ижтимоий ва бошқа қарорлар қабул қилишга муқаррар тарзда ва бевосита таъсир кўрсатади, деб айтиш мумкин эмас, аммо бу ҳолни бутунлай истисно этиш ҳам ўринли бўлмайди. Бироқ шу нарса аниқки, фалсафа одамлар дунёқарашини шакллантириш орқали уларнинг хулқ-атворини, юқорида зикр этилган қарорларни ишлаб чиқиш жараёнида уларнинг ёндашувларини ҳам кўп жиҳатдан белгилайди, файласуфларнинг ўзлари эса баъзан одамлар ҳаётини бутунлай ўзгартирувчи муҳим, оламшумул ғоялар ташаббуси билан чиқади.

Файласуфлар жамиятдаги маънавият ва ахлоқнинг ҳолати учун ҳам сезиларли даражада жавобгардирлар, зеро улар нафақат ижтимоий меъёрлар ва тамойилларни ривожлантирадилар, улардан дарс берадилар ёки китоблар, мақолалар орқали ижтимоий онгни улар билан ошно этадилар, балки аксарият ҳолларда кенг жамоатчилик фикрини уйғотадиган, ижтимоий аҳамиятга молик бўлган, ижтимоий-сиёсий муаммолар, маданият ва маънавият масалаларига доир муҳокама ва мунозаралар ташкил этадилар.

Фалсафанинг ижодий характери. Фалсафа жамият ҳаётининг деярли барча жабҳаларига кучли таъсир кўрсатган ҳолда, айна вақтда

фан билан доим яқин алоқада иш кўради. У ёки бу фан қандай муайян муаммоларни ҳал қилишидан қатъий назар, улар билан боғлиқ жараёнлар ва ҳодисаларга, яъни бутун вазиятга, шу жумладан охиروқибатда олинган натижаларга нисбатан фалсафий ёндашув доимо зарурий шарт ҳисобланади. Муайян фан предметига ва унинг олдида турган муаммоларга нисбатан бундай кенг, мазкур фан чегарасидан четга чиқадиган, билимнинг бошқа соҳаларида эришилган энг сўнгги ютуқларни ҳам акс эттирадиган яхлит ёндашувсиз фундаментал кашфиётлар қилиш ҳам, умуман фаннинг ривожланишига эришиш ҳам мумкин эмас.

Ўз вақтида дунёга нисбатан (одатдаги, «классик» физика доирасида узоқ йиллар ҳукм сурган ёндашувларга қараганда) кенгроқ ёндашув, масалан, А.Эйнштейн (1879-1955)га дунёнинг манзарасини тушунишга нисбатан бутунлай янгича ёндашувни таклиф қилиш ва аввалги физиканинг аксарият қоидалари муайян даражадагина ҳақиқий бўлиб қолган шароитда классик (Ньютон) механикасини ҳам ўз ичига олган «Нисбийлик умумий назарияси»ни таърифлаш имконини берди. Аммо табиий бир савол туғилади: бу ерда фалсафа чиндан ҳам ижодий рол ўйнадими? Агар ижодий рол ўйнаган бўлса, бу нимада ва қай тарзда намоён бўлди?

Умумий далилларга тўхталмай, шуни қайд этишни ўринли деб ҳисоблаймизки, Эйнштейн онгида ўзидан олдинги ва ўзи яшаётган даврдаги фалсафа ғоялари тўқнашди. Улар мутафаккирнинг бутун ижодий фаолиятига, ҳеч шубҳасиз, кучли таъсир кўрсатди, зеро у рационалистик фалсафанинг кўпгина классиклари, уларнинг ўтмишдошлари ва издошлари билан талабалик йилларидаёқ танишган эди. «Биз Эйнштейн ижодига XX аср ўрталарининг физик концепциялари ва келажакка прогнозлар нуқтаи назаридан, ретроспектив назар ташлар эканмиз, уни инсоният маънавий ҳаёти катта бир босқичининг якуни деб ҳисоблаш мумкин. – Бу босқич фақат Ньютон механикаси билан бошлангани йўқ. Бутун рационалистик фан ва XVII аср фалсафаси унинг негизи ҳисобланади. Эйнштейн асарлари билан танишар экансиз, Галилей, Декарт, Спиноза, Гоббс, Ньютон сатрларини беихтиёр эслайсиз – баъзан ғояларнинг ажабтовур ўхшашлигига дуч келасиз... XVII аср рационалистик тафаккурининг номуайян фаразлари ва изланишлари қандай қилиб ижодий, изчил шакл-шамойил касб этаётганининг гувоҳи бўласиз. Бу ерда тадрижий алоқа мавжудлиги шак-шубҳасиздир»¹.

Фалсафий тасаввурлар ва табиий-илмий қарашларни фарқлаш осон иш эмас. Бироқ фалсафий тасаввурлар табиий-илмий қарашларга таъсир кўрсатгани, худди шунингдек ал-Хоразмий, ал-Фарғони, Ибн-

¹ Кузнецов Б.Г. Эйнштейн. Жизнь, смерть, бессмертие. – М., 1980. – 414-б.

Сино, Мирзо Улуғбек, И. Ньютон, А.Эйнштейн каби буюк олимларнинг илмий ғоялари замирида уларнинг кенг ва теран фалсафий билимлари ётиши шак-шубҳасиздир. Айни шу сабабли кўрсатилган мутафаккирларнинг яхлит фалсафий таълимоти ҳақида бўлмаса ҳам уларнинг жиддий фалсафий қарашлари ҳақида тўла асос билан сўз юритиш мумкин.

Фалсафа ва фан. Фалсафа нафақат фан, балки ижтимоий ҳаётнинг бошқа, чунончи: иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, ҳуқуқий, илмий жабҳалари, санъат ва шу кабилар билан ҳам узвий боғлиқ. Биз фалсафа ва фан муносабатларининг генезиси ҳақида уларнинг бирлиги ва фарқларини аниқлаш мақсадида сўз юритамиз. Мазкур масалани муфассалроқ ўрганишга киришар эканмиз, аввало кўрсатилган тушунчаларнинг асосий маънолари ва мазмунларини аниқлаб оламиз..

Фаннинг моҳияти. Ўзига хос, бетакрор ҳодиса – фаннинг жуда кўп таърифлари мавжуд, аммо унинг мураккаблиги ва серқирралиги туфайли фан тушунчасига қандайдир битта, универсал таъриф бериш мумкин бўлмаса керак. Ўз тарихи мобайнида фан шу қадар кўп ўзгаришларни бошдан кечирган ва унинг ҳар бир қоидаси ижтимоий фаолиятнинг бошқа жиҳатлари билан шу даражада боғлиқки, фан тушунчасига таъриф беришга ҳар қандай уриниш фақат унинг томонларидан биттасинигина озми, кўпми аниқ ифодаланиши мумкин. Шунга қарамай барча ҳолларда фанни тушунишга нисбатан икки асосий ёндашув, аниқроқ айтганда унинг *кенг* ва *тор* талқинлари аниқ-равшан кўзга ташланади.

Кенг (йиғма) маънодаги фан – бу бутун инсон фаолияти жабҳаси бўлиб, унинг вазифаси борлиқ ҳақидаги объектив билимларни ўрганиш ва илмий назарий тизимга солишдан иборатдир. Бу ерда «фан», «олим» тушунчалари муайянлаштирилмайди ва умумий, йиғма тушунчалар сифатида талқин қилинади. «Фан» тушунчаси фалсафага татбиқан кўпинча айни шу контекстда қўлланилади, файласуфлар эса олимлар деб аталадики, бу қисман ўринлидир.

Муайян илмий фанлар, масалан, *физика, кимё, биология, тарих, математикани* ифодалаш учун «фан» тушунчасига **торроқ**, бинобарин, изчилроқ маъно юкланади. Бу ерда фанга аниқ таъриф берилган, олим эса тор мутахассис, муайян билим ифодачиси ҳисобланади. У шунчаки олим эмас, балки доим ва албатта ё *физик*, ё *химик*, ё *тарихчи*, ё бошқа фан вакилидир. Айни ҳолда фан муқаррар тарзда *табиат, жамият, тафаккурнинг у ёки бу объекти (ҳодисаси) ҳақидаги илмий билимларнинг қатъий тартибга солинган, изчил тизимидан* ташкил топади.

Бундай фанларнинг ҳар бири фақат уларнинг ўзигагина хос бўлган махсус қонунлар ва методларга, мазкур фан учун ягона саналган тил, категориялар аппарати ва ҳоказоларга эга бўладики, бу юз берган

жараёнларни тўғри тавсифлаш ва тушунтириш, ҳозирги даврни тўғри тушуниш ва билимларнинг тегишли соҳасида албатта юз берадиган ёки муайян шароитда юз бериши мумкин бўлган воқеалар ёки жараёнларни маълум даражада аниқ *башорат қилиш* имконини беради. У ёки бу фаннинг мазмуни ҳам, у эришган натижалар ҳам барча маданиятлар ва халқлар учун ягона бўлиб, айрим олимнинг ёндашуви, нуқтаи назари ёки дунёқарашига мутлақо боғлиқ эмас. Улар мазкур соҳада олға силжиш учун ўзлаштириш лозим бўлган, вақт ва амалиёт синовидан ўтган билимлар йиғиндиси сифатида авлоддан-авлодга ўтади.

Фалсафада эса қадимда донишмандлик мухлисларининг сон-саноксиз саволларига тажриба йўли билан олинган баъзи бир оқилона жавоблар мавжуд бўлган. Бу жавобларни ҳаққоний, яъни амалиёт синовидан ўтган, кундалиқ ҳаётда ўз тасдиғини топган, аниқ билим деб номлаш мумкин. Бундай жавоблар масала «ёпилиши», кун тартибидан чиқарилишига сабаб бўлган, бошқача айтганда, аниқ таърифланган ва бошқа жавобларни истисно этган.

Бунга жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, ҳар қандай учбурчак бурчакларининг йиғиндиси 180 градусга тенглиги ёки суюқликка солинган жисмга сиқиб чиқарилган суюқлик оғирлигига тенг куч таъсир кўрсатиши аниқлангани заҳоти бу масалалар ўзининг «очиқ» хусусиятини йўқотган, яъни улар ўзининг бошқа вариантларни истисно этадиган аниқ ечимини топган. Бу мазкур масалалар атрофида ҳар қандай қўшимча мушоҳада юритиш фойдасизлиги туфайли ўзининг ҳар қандай аҳамиятини йўқотганлигини англаган. Ечилган масалалар ва муаммолар эса аниқ, ишончли билим даражасига ўтган ва шу даврдан эътиборан ўзининг фалсафий тусини йўқотган. XX асрда таниқли немис файласуфи *К.Ясперс* бу муҳим қондани таърифлар экан, шак-шубҳасиз асослардан бирини ҳар ким эътироф этгудек бўлса, у шу тариқа илмий билишга айланади ва бундан буён фалсафа ҳисобланмайди, балки билимнинг муайян соҳаларига тегишли бўлади, деб қайд этди.

Шундай қилиб, азалдан яхлит ва бўлинмас дастлабки билим сифатида амал қилган фалсафа заминида ўша замонлардаёқ амалий хусусият ва тегишли йўналишга эга бўлган билим соҳалари фаол шакллана бошлади. Шу тариқа аста-секин табиатшунослик вужудга келди, муайян фанлар (*математика, геометрия, физика, тиббиёт, астрономия, тарих* ва бошқалар) шаклланиб, ўз шакл-шамойилини касб этди ва мустақил тус олди. Айни шу маънода фалсафа барча фанларнинг асоси ҳисобланади. Бу фанлар фалсафадан ажралиб чиққач, кейинчалик илмий билимнинг табақаланиши жараёнида баъзан парчаланиб, ўз тадқиқот предметини янада торайтира ва муфассаллаштира бошлади. Улар таҳлилининг теранлиги ва нарсалар моҳиятини англаш даражаси ортса, айни вақтда ўрганилаётган масалалар доираси тораяди.

Фан ва фалсафанинг мутаносиблиги. Айни шу ҳол фалсафа билан ҳам, ундан муайян фанлар илгари фалсафий тусга эга бўлган тадқиқот предметлари билан ажралиб чиққанида юз беришини тахмин қилиш ўринли бўлади. Бироқ, бундай ҳол юз бераётгани йўқ. Тарих *фан фалсафадан қанча кўпроқ ажралса, унда шунча кўпроқ масала ва муаммолар пайдо бўлишини, яъни фалсафа нафақат камаймаслиги, балки, аксинча, кўпайишини* кўрсатади. Бунинг сабаби нимада? Бу саволга жавобни фан ва фалсафанинг ўзига хос хусусиятларидан, уларни алоҳида-алоҳида тавсифловчи масалалар ва уларнинг ечимлари ўртасидаги тафовутдан қидириш, ўринли бўлади.

Фан фақат ўзи олган ҳаққоний билимларга ва масалаларни ёпувчи муайян натижаларга таяниши унда ўз муаммолари ва «очиқ» масалалари мавжуд эмаслигини англамайди. Бироқ аниқ, шак-шубҳасиз жавобларга эга бўлмаган фалсафий масалалардан фарқли ўлароқ, илмий масалалар билимдонлик қилишни эмас, балки пухта ўйлашни талаб қилади, зеро улар пировардида дастлабки тахминларни рад этувчи ёки ишончли билимлар доирасини кенгайтириб тасдиқловчи муайян ечимлар олиш реал ёки потенциал имкониятига эгадир.

Шу тариқа вужудга келадиган илмий фанлар қайнаётган сувдаги кўпиклар каби катталашиб, фалсафий мушоҳада юритиш жабҳасини, англаб етилган нарсалар англалмаган нарсалар билан юзма-юз келувчи соҳани ҳам кенгайтиради, чунки табиатшунослик доирасида жавоб беришнинг иложи бўлмаган янги масалаларни юзага келтиради.

Бугунги кунда эски» фалсафий муаммолардан янги фалсафий жумбоқлар сари ўтишмоқда. «*Худо борми?*», «*Ҳақиқат нима?*», «*Рухнинг табиати қандай?*» қабиллидаги фалсафий масалаларни аниқ ва узил-кесил ечиш мумкин эмас, балки уларни ечишнинг умуман иложи йўқдир, Шу боис бу саволлар ҳам жавобсиз қолмоқда.

Нима учун «балки»? каби саволлар шунинг учунки, қадимда донишмандларни бугунги кун нуқтаи назаридан мутлақо фалсафий бўлмаган ва том маънода фалсафий саналган масалалар қизиқтирган. Мисол учун: «*Юлдузлар кундузи, қуёш эса – тунда қаерга йўқолади?*», «*Нима учун айрим жисмлар сувда чўкади, баъзи жисмлар эса сувда сузади?*», «*Чопқир Ахиллес судралиб бораётган тошбақага қандай етиши мумкин, башарти ҳар сафар уларнинг ўртасидаги масофани босиб ўтиши учун у мазкур масофанинг тенг ярмидан ўтиши лозим бўлса?*» ва ҳ.к. ва ш.к.

Бироқ бу ва шунга ўхшаш масалалар фалсафадан табиатшунослик соҳасига ўтгач, кўпинча янги ва янги фалсафий муаммоларни юзага келтиради. Масалан:

- Ер ва бошқа сайёраларни, айни бир йўналишда айлантирган куч қаерда?

• Агар бизнинг куёшимиз ўртача катталиқдаги юлдуз бўлса, унга ўхшаган миллиардлаб юлдузларнинг ҳеч бўлмаса айримлари бизнинг Еримиздагига ўхшаш ҳаёт мавжуд бўлган йўлдошларга эга бўлиши мумкинми? Бироқ инсон ҳатто энг яқин юлдузларга етиши учун нафақат инсон ҳаёти, балки унинг цивилизацияси тарихидан ҳам кўпроқ вақт талаб этилар экан, буни қандай қилиб исботлаш ёки рад этиш мумкин?

• Ниҳоят, биз кузата оладиган олам кенгайиб бораётган бўлса, бу ҳаракат замирида қандай сабаблар ва кучлар ётади?

Бу ва бошқа кўпгина шунга ўхшаш муаммолар одамларни фалсафага қайта ва қайта мурожаат этишга мажбур қилади, чунки фан ҳозирча бундай саволларга аниқ жавоб беришга қодир эмас. Аксилдунёлар ва аксилгравитация, қора материя ва қора энергия, бошқа макон ва вақт ўлчовларидаги дунёлар ҳақидаги ҳар хил фалсафий ғояларнинг мавжудлиги айна шу ҳол билан изоҳланади.

Фан дунёқараш шакли. Билимларнинг ўсишига қараб ҳар хил муаммолар ва масалалар сони ҳам тинимсиз кўпайиб борди. Бу жараён фаннинг ривожланиш суръати янада жадаллашувига ва у фалсафадан янада кўпроқ ажралишига сабаб бўлди. Бироқ фан *билимнинг мустақил соҳаси, дунёқарашнинг алоҳида шакли сифатида* фақат XVII-XVIII асрларда тўла шаклланди. Муайян даражада шартлилик билан шуни айтиш мумкинки, бу И.Ньютон классик механиканинг асосий қонунларини таърифлаб, шу тариқа табиатшуносликнинг асосий бўлими – асослари асрлар мобайнида шаклланган, бош тамойиллари эса бундан юз йилча муқаддам, аввало Галилео Галилей томонидан таърифланган классик механиканинг шаклланишига яқун ясаганидан кейин юз берди.

ФТТ ривожланишининг асосий босқичлари. Фан-техника **таракқиёти** (ФТТ) айнан Янги даврда бошланди. Мазкур даврдан эътиборан *фан ҳам, техника ҳам бир-бирисиз ривожланишига қодир бўлмай қолди.* Айна вақтда «файласуф» ва «олим» тушунчалари ҳам ҳар хил маъно касб этди. Эндиликда улар фақат йиғма маънодагина синонимлар сифатида ишлатилади.

Фан ва техниканинг ривожланиши XX асрда айниқса фаолроқ тус олди, тобора жадаллашиб бораётган ФТТнинг ривожланиши эса 30-40-йилларда фан-техника инқилоби (ФТИ) юз беришига олиб келди. Бунинг натижасида *фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланди.* Бу фанга моддий ва молиявий қўйилмалар, кончилик ёки қайта ишлаш саноатига қўйилмалар билан тенг даражада салмоқли ва анча тез фойда бера бошлаганини англатади. Хусусан, социологик, психологик тадқиқотлар ва тавсиялар кадрлар билан ишлаш соҳасида самарали қарорлар қабул қилиш, корхоналарда оқилона ижтимоий сиёсат олиб бориш учун имконият яратди.

XX асрнинг сўнгги ўн йилликларида ФТТ **ахборот (компьютер) инқилоби** босқичига қадам қўйди. Бу босқичнинг ўзига хос хусусияти

шундаки, *ахборот жамият ривожланишининг муҳим ресурсларидан бирига айланди*. Шу тариқа фан билан боғлиқ юксак технологиялар, улар билан муштарак таълим эндиликда ҳар қандай жамиятнинг цивилизацион ривожланиш даражасини белгиламоқда.

Фан ривожланишнинг юксак даражасига эришган бўлса-да, лекин амалда фалсафа билан узвий боғлиқ бўлиб қолмоқда. Улар фаол ўзаро таъсирга киришиб, бир-бирининг ривожланишига самарали таъсир кўрсатмоқда. Бу ҳол шу билан изоҳланадики, фалсафа далилий материалга, синовдан ўтган илмий маълумотларга таяниб, ўз мавҳум ғояларини борлиқ билан таққослаш имкониятига эга, фан эса, далилларни қайд этиш ва тавсифлаш билан чекланмай, янада асослироқ хулосалар чиқариш имкониятини қўлга киритади.

Шунга қарамай, фан ва фалсафанинг ролига баҳо беришда айрим қарама-қаршиликлар мавжуд. Хусусан, баъзи бир илмий ва фалсафий давраларда фаннинг роли ва аҳамиятини мутлақлаштирувчи ёндашув мавжуд бўлиб, у «ижобий», «фойдали» билим сифатида фанни «мавҳум» ва «тажрибага асосланмаган» фалсафага қарши қўяди. Бундай қарашлар сциентистик деб, назарий тафаккур йўналиши эса – сциентизм (лот. *scientia* ва ингл. *science* – фан, билим) деб аталади. **Сциентизм** фан техника тараққиётининг ижобий жиҳатларини мутлақлаштиради. Фалсафий билишни илмий билишдан ажратадиган, уни илмий билиш билан мувофиқ эмас, деб эълон қиладиган бошқа бир таълимот **антисциентизм** деган ном олган бўлиб, у оқилоналикни камситади ва *мистика, интуиция, ирода* ва шу кабиларни мутлақлаштиради.

Фалсафа ва фаннинг умумий жиҳатлари шундаки, улар:

- аввало ақлга таянади ва оқилона билимни яратишга ҳаракат қилади;

- ўрганилаётган объектлар ва ҳодисаларнинг қонунлари ва қонуниятларини аниқлашга қараб мўлжал олади;

- категориялар аппаратини (ўз тилини) яратади, ўзлари илгари сурган қоидаларни асослайди, уларга далил-исбот келтиради ва яхлит тизимларни яратишга ҳаракат қилади.

Фалсафа ва фан ўртасидаги фарқ шунда намоён бўладики:

- фалсафа доим у ёки бу файласуф номи билан боғланади, бунда унинг ғоялари, асарлари ўзига тўқ бўлиши ва уларга бошқа файласуфлар қўшилиши ёки қўшилмаслигига боғлиқ бўлмаслиги мумкин. Фан эса, моҳият эътибори билан, жамоа меҳнати маҳсулидир;

- фалсафада (муайян фанлардан фарқли ўлароқ) ягона тил ва ягона тизим мавжуд эмас. Бу ерда фикрлар ранг-баранглиги меъёр саналади. Фанда эса монизм ҳукм суради, чунки ҳеч бўлмаса фаннинг у ёки бу муайян соҳасидаги асосий тамойиллар, қонунлар ва категориялар тизими (тил)га нисбатан ёндашувлар бирлиги албатта мавжуд бўлади;

- фалсафа илмий билимлар ва далиллардан кенг фойдаланади, бироқ унинг узил-кесил хулосалари ишончли деб ҳисобланиши мумкин эмас, зеро улар асосан файласуфларнинг субъектив фикрлари ва мулоҳазаларига асосланади. Фан эса моҳият эътибори билан исботланган ва синашта билимлар олишга ҳаракат қилади, бунда олинган билимларни текшириш ёки рад этиш имкониятининг мавжудлиги бу билимлар ҳақиқийлиги ва илмий жиҳатдан асослилигининг муқаррар шарти ҳисобланади;

- фалсафий билимларни тажрибада синаш мумкин эмас (акс ҳолда улар илмий билимларга айланади);

- фалсафа аниқ прогноз бера олмайди, яъни у ишончли билимларни келажакка татбиқ этишга қодир эмас, зеро унда бундай билимлар йўқ. Айрим файласуф фалсафий қарашларнинг муайян тизими ёрдамида фақат башорат қилиши мумкин, лекин у олим каби прогноз қилиш ёки моделлаштиришга қодир эмас.

Ҳозирги дунёда фалсафанинг аҳамияти. Бугунги кунда, тезликлар ва юксак технологиялар асрида фалсафа керакми, у эскиргани йўқми? Узлуксиз ахборот оқими ва сурункали вақт танқислиги шароитида муайян билим фалсафани сиқиб чиқармайдими? Бундай саволлар мутлақо ўринлидир, лекин уларга жавобни ҳаётнинг ўзи беради, у ҳозирги замон одами олдига кўп сонли, шу жумладан илгари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган, бутунлай янги фалсафий муаммоларни қўяди.

Жаҳон ҳамжамияти III минг йилликнинг бошланишини ўз бирлигини, биосфера ҳолати ва Ерда ҳаётнинг давом этиши учун ўз жавобгарлигини тобора теранроқ англаган ҳолда қарши олди. Айни шу сабабли инсоннинг баркамол ривожланиши, одамлар, халқлар ўртасида, шунингдек жамият ва табиат ўртасида инсоний, яхши қўшничилик муносабатларини ўрнатиш масалалари азалий фалсафий мавзулар билан бир қаторда фалсафий тадқиқотларда биринчи ўринга чиқмоқда. Шу муносабат билан файласуфлар аввало Ер юзиде таълимнинг ҳолати ва ривожланиш даражасидан қаттиқ ташвишда эканликларини билдирмоқдалар. Кўпгина файласуфлар фикрига кўра, ҳозирги муаммоларнинг аксарияти замирида айнан қониқарсиз таълим ва лозим даражадаги тарбиянинг йўқлиги ётади. Бу муаммоларни ечишда фалсафа ҳам ўз ролини ўйнаши лозим.

Фалсафа дунёни англаш усули сифатида. Бугунги кунда нафақат айрим халқлар, балки бутун жаҳон ҳамжамияти фалсафага ва ўзини, ўзининг ҳаётдаги ўрни ва вазифасини фалсафий англаб етишга айниқса муҳтождир.

Фалсафа реал ҳаёт билан узвий боғлиқ ва доим инсон борлигининг энг муҳим муаммоларини англаб етишга қараб мўлжал олади. Айни шу сабабли ҳозирги даврнинг муҳим муаммоси –

глобаллашув ва уни фалсафадаги бутунлай янги мавзу сифатида фалсафий англаб етиш муҳим аҳамиятга эга. Фалсафа предмети ва муаммоларини муҳокама қилишда алоҳида диққатга лойиқ бўлган бошқа бир мавзу инсонни шахс сифатида тарбиялаш ва камол топтиришда фалсафанинг роли ва аҳамиятидир.

Ҳозирги замон файласуфлари бундай муаммоларни ечиш устида ишни давом эттирар эканлар, «*Фалсафа нима? У кимга ва нима учун керак?*», «*Фалсафанинг вазифаси нимадан иборат?*», «*Фалсафадан қандай, қайси ёшдан ва нима мақсадда таҳсил бериши лозим?*» қабалидаги бир қарашда аллақачон ўз ечимини топган масалаларни яна кун тартибига қўймоқдалар. Бу ҳақда кўп ва атрофлича сўз юритилган жаҳон конгресслари дунёда фалсафа предметига, шунингдек у ижтимоий ривожланишга изчил таъсир кўрсатишга қодир ёки қодир эмаслигига, агар қодир бўлса, буни у қай тарзда амалга ошириши мумкинлигига нисбатан ягона ёндашув аввалгидек мавжуд эмаслигини тасдиқлайди. Фикрларнинг бундай ранг-баранглиги, юқорида қайд этиб ўтилганидек, фалсафанинг ўзига хос хусусияти, яъни у фикрлар плюрализми, ҳар хил фикрлаш имконияти бор жойдагина мавжуд бўлиши мумкинлиги билан белгиланади.

Фалсафанинг унга яхлит таълимотга айланиш ва тилнинг бирлигига, умумий қонунлар ва методологияга таяниш имконини бермайдиган бу камчилиги айтилиб вақтда, у фанлараро комплекс муаммоларни ечиш талаб этиладиган мураккаб тизимлар билан иш кўрган ҳолда унинг афзаллигига айланади.

Қуйидагилар ҳозирги вақтда инсоният учун энг муҳим фанлараро комплекс муаммолар ҳисобланади: барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлаш; экология муаммолари; жамият ҳаёти барча жабҳаларининг глобаллашуви. Бу муаммоларни фалсафий нуқтаи назардан англаб етиш алоҳида аҳамият касб этади. Илмий ёндашувлардан фарқли ўлароқ, муаммога нисбатан фалсафий ёндашиш далилларни талқин қилишда кўпроқ эркинлик берилиши, илгари сурилаётган қоидаларни исботлашга нисбатан енгилроқ талаблар қўйилиши, мушоҳадага асосланган таърифлар бериш, субъектив баҳолаш ҳуқуқи ва шу кабилар билан тавсифланади. Бундай тадқиқотлар бир қарашда унча катта аҳамиятга эга эмасдек бўлиб туюлиши ҳам мумкин. Лекин амалда бундай эмас.

Биринчидан, фалсафий тадқиқот оқилона билишнинг фанда олинган натижаларни текшириш (верификация қилиш) ёки рад этиш (фальсификация қилиш) имконияти йўқлиги туфайли лозим даражада самара бермаган ёки умуман ожиз бўлиб чиққан соҳасида амалга оширилади. Инсоният оқилона билишнинг бундан бошқа усулларига эга эмас.

Иккинчидан, фалсафий рефлексия муаммони кўриш уфкини кенгайтиради, уни тадқиқ этишга нисбатан янгича, ўзига хос ёндашувларни таклиф қилади, шу жумладан фанга бундай ёндашувларни илгари суришга кўмаклашади. Зеро, аниқ таърифлар ва ишончли далилларга таянадиган фан ўз фикрлари ва хулосаларида бундай эркинликларга йўл қўя олмайди. Ваҳоланки, фалсафий тафаккур мулоҳаза юритиш ва баҳолашларга нисбатан эркин ёндашувсиз ўзининг бетакрорлигини йўқотади.

Ҳамонки плюрализм фалсафада меъёр ҳисобланар, ҳар бир алоҳида мияда эса монизмга, яъни қарашларнинг тартибга солинган, яхлит ва нисбатан зиддиятлардан холи тизимига келиш лозим экан, фалсафани қандай ўзлаштириш, ундан қандай сабоқ бериш мумкин?

Бутун дунёда аксарият файласуфларни биринчи навбатда айтиш шундай масала кизиқтиради. Хусусан Сукрот, Сенека ва ўтмишнинг бошқа мутафаккирлари тажрибасига таянган ҳолда, ҳозирги вақтда ўқув жараёнида камдан-кам ҳолда ҳисобга олинадиган бир қарашда шакл-шубҳасиз ва аниқ-равшан бўлиб туюлувчи фикрнинг моҳияти шундай: *Фалсафа фактларни эслаб қолишни ўргатмаслиги, балки мулоҳаза юритиш ва саволларга жавоб бериш қобилиятини ривожлантириши лозим. Фалсафадан сабоқлар инсон ҳар бир масала юзасидан мутафаккирлар фикрига мурожаат этмасдан, ўзи мустақил ўйлашни ва ўз ақлига қулоқ солишни ўрганишни назарда тутмоғи даркор. Айтиш шундай сабабли фалсафанинг вазифаси инсонга мулоқот қилишни ўргатиш, у ўз шахсиятининг аҳамиятини кўрсатишга эмас, балки ҳақиқатнинг табиғатига этишга ҳаракат қилишга эришишдан иборат. Бу, ўз навбатида, барча одамлар ўзига атрофдагилар қулоқ солишига лойиқ эканлигини назарда тутади.*

Бу жуда топиб айтилган сўзлар фалсафани фан сифатида ўрганиш, уни билимлар, тайёр қоидалар ва таърифларнинг муайян йиғиндиси сифатида ўзлаштириш мумкин эмас, деган фикрни яна бир карра тасдиқлайди. Инсонга таълим беришда пайдеёя йўлини танлаш – унга «нимани кўриш лозимлиги»ни эмас, балки «қаерга ва қандай қараши кераклиги»ни ўргатиш демакдир. Ўз-ўзидан равшанки, мазкур вазифани ижодий ёндашувсиз, ўқувчи ва ўқитувчининг қизиқувчанлиги ва интилувчанлигисиз ҳал қилиб бўлмайди, фалсафа эса ўзининг соф кўринишида йўқолади, «ҳавога совурилади», пировардида кимдир баён этадиган, кимдир «ўтиши», ўрганиши ва қолаверса, имтиҳон топшириши лозим бўлган «фан»гина қолади. Бошқача айтганда, фалсафадан таълим бериш ва уни ўзлаштириш замирида ҳам, албатта *ижод* ётиши лозим.

Хулосалар.1. Дунёқараш бу инсоннинг дунёга , ундаги воқеаларга муносабатлари ва ундаги ўрни ва ҳаёт мазмуни ҳақидаги энг умумий қарашлари тизими.

2.Инсоният тарихида дастлаб мифологик дунёқараш шаклланган бўлиб, унда инсон атроф муҳит билан бирлашади ҳамда на табиат ва на ўз уруғидан ажралмаган ҳолда намоён бўлади. Диний дунёқарашга олами бу дунё, у дунё ва ғайри табиий дунёга бўлиш хос. Диннинг асоси ғайритабиий кучларга ишонч билан йўғрилган.

3.Фалсафа мифологик ва диний дунёқарашдан ўзининг атроф муҳитга танқидий муносабати асосидаги дунёқарашли функциясини бажаради, гносеологик ва онтологик категорияларга мурожаат қилиб мантиқий хулосалар чиқаради.

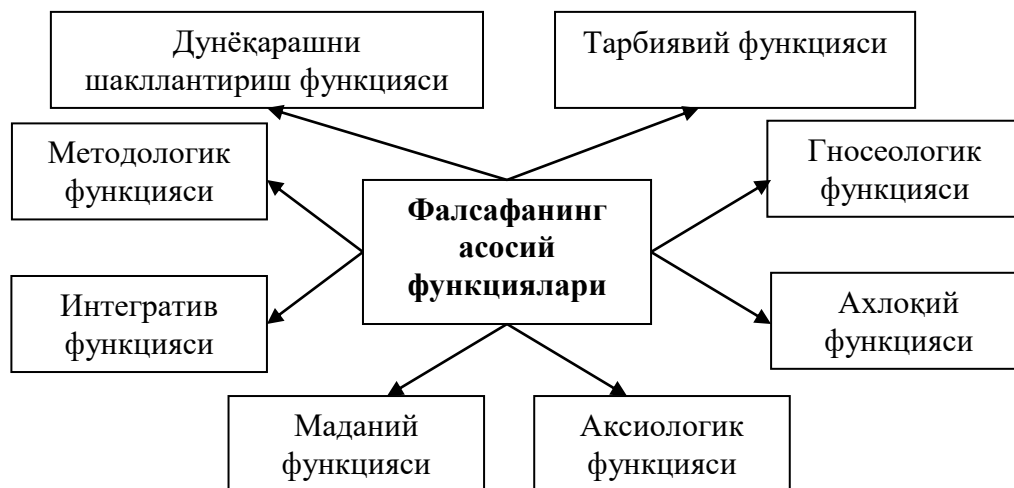
4.Фалсафа назарий асосланган дунёқараш, умумий категориялар, инсоннинг оламга фаннинг табиат ва жамият ҳақидаги ютуқларига таянилган назарий муносабати .

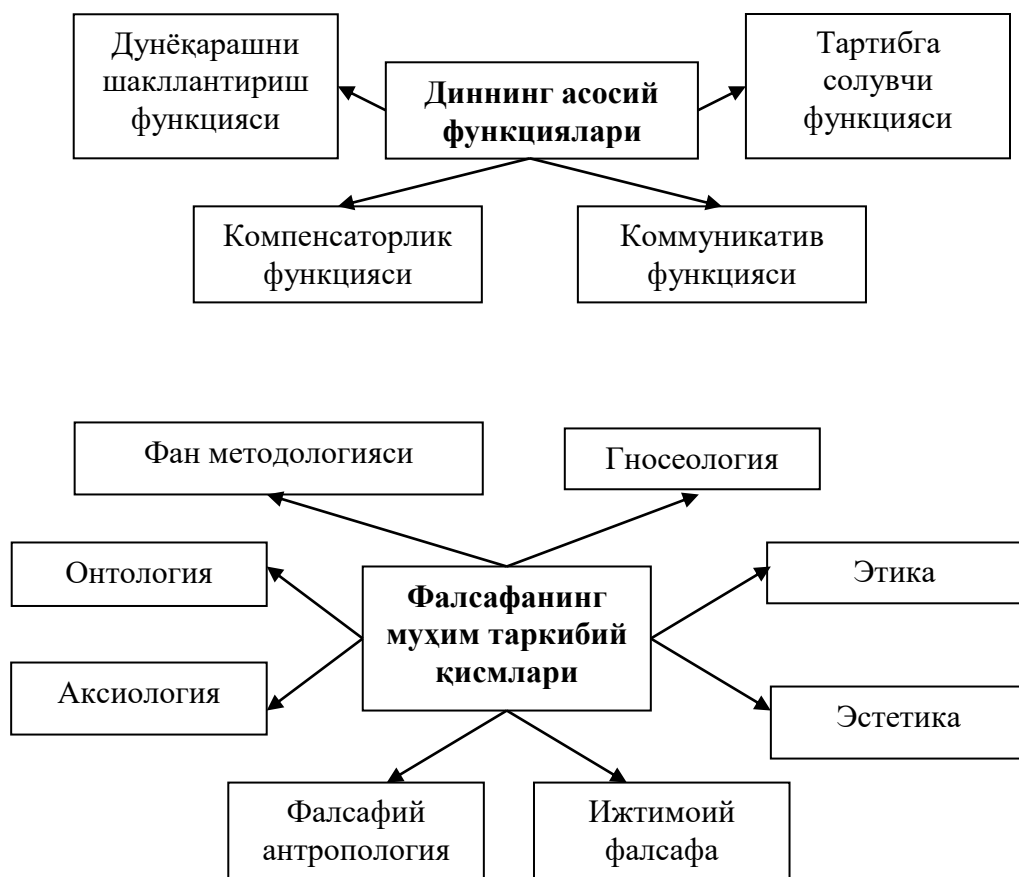
5.Фалсафанинг аҳамияти, унинг инсонни ўз- ўзини, олами англашга, ижодий баркамолликка йўналтира олишидадир.

Тажрибавий амалий матнлар

Фалсафа, дунёқараш, шахс, идрок, дунёқарашнинг тарихий шакллари, фетишизм, анимизм, тотемизм, магия, онтология, гносеология, фан методологияси, ижтимоий фалсафа, этика, аксиология, фалсафий антропология, метафизика, онг, тафаккур, рух, материя, табиат, борлик, фан, пайдейя.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Қандай муаммолар фалсафий муаммолар деб аталади?
2. Мифологик дунёқарашнинг ўзига хос жиҳатларини айтинг.
3. Диннинг асосий функциялари қайсилар?
4. Фалсафий дунёқарашнинг мифологик ва диний дунёқарашдан асосий фарқи нимада?
5. Фалсафа нимани ўргатади?
6. Фалсафа ва фаннинг ўзаро нисбати қандай?
7. Дунёқарашнинг асосий тарихий шакллари таърифланг.
8. Фалсафа тарихини ўрганиш қандай мақсадни кўзлайди?
9. Нима учун фалсафа тарихида фикрлар ранг-баранглиги меъёр ҳисобланади?
10. Айрим инсоннинг яхлит фалсафий дунёқарашни фалсафий плюрализм асосида қандай шаклланади?
11. Фалсафа тарихида «фалсафанинг асосий масаласи»га таъриф бериш қандай амалга оширилган?
12. Ҳозирги дунёда фалсафа қандай вазифаларни ҳал қилмоқда?

Реферат мавзулари

1. Дунёқараш ва унинг тарихий шакллари.
2. Диний эътиқодларнинг куртаклари ва тарихий шакллари.
3. Фалсафанинг предмети ва унинг жамиятдаги роли.
4. Фалсафа таркибий қисмларининг ўзаро алоқадорлиги.
5. Фалсафанинг асосий функциялари.
6. Фалсафа дунёни билиш усули сифатида.
7. Маданият тизимида фалсафа.
8. Инсониятнинг муҳим муаммоларини ҳал қилишда фалсафанинг роли.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. «Фалсафа» сўзининг луғавий маъноси тўғри кўрсатилган жавобни белгиланг?

- А. Юнонча, *phileo* – севаман ва *sophia* – донолик
- Б. Юнонча, *phileo* – севаман ва *sophia* – билиш
- В. Лотинча, *philo* – севаман ва *sophi* – донишмандлик
- Г. Лотинча, *phileo* – севаман ва *sophia* – донолик

2. Объектив дунёга ва инсоннинг ундаги ўрнига, одамзотнинг ўзини қуршаган борлиққа ва ўз-ўзига бўлган муносабатига нисбатан ёндашувлар тизими, бу - ...

- А. Дунёқараш
- Б. Тафаккур
- В. Идрок
- Г. Тасаввур

3. Тарихан дунёқарашнинг дастлабки шакллари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- А. Миф ва дин
- Б. Дин ва санъат
- В. Санъат ва мифология
- Г. Поэтика ва лирика

4. Диннинг асосий функциялари қайси жавобда тўғри ва тўлиқ кўрсатилган?

- А. Дунёқарашни шакллантириш, коммуникатив, тартибга солиш, компенсаторлик функциялари
- Б. Дунёқарашни шакллантириш, комилликка кўтариш, фориғлантирувчи функциялар
- В. Камолотга етказиш, компенсаторлик, коммуникатив функциялар

Г. Бошқарувчи, тартибга солувчи, дунёқарашни кенгайтирувчи, компенсаторлик функциялари

5. Фалсафий билимнинг муҳим таркибий қисмлари тўғри кўрсатилган жавобни белгиланг?

А. Онтология, гносеология, фан методологияси, ижтимоий фалсафа, этика, аксиология, фалсафий антропология

Б. Феноменология, гносеология, фан методологияси, ижтимоий фалсафа, этика, аксиология, фалсафий антропология

В. Прагматизм, позитивизм, структурализм, этика, эстетика, аксиология, феноменология

Г. Онтология, маънавият асослари, ғоялар фалсафаси, фалсафа тарихи, антропология

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.- 174 б
2. Фалсафа асослари . Қ .Назаров таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005
3. Фалсафа М.Ахмедова таҳрири остида. -Т.: ЎФМЖ, 2006.
4. Қаҳҳарова Ш. Фалсафага кириш. -Т.: Университет, 2005.
5. Введение в философию: Учебное пособие для вузов / И.Т.Фролов и др. 3-е изд., перераб. и доп. -М.: 2003.
6. Великие философские учения / Ред. и пер. И.С.Вдовиной. -М.: АСТ, 2005.
7. Шермухамедова Н.А. Сциентизм ва антисциентизм// Фалсафа ва фан методологияси. -Т.: Университет, 2005.

ҚАДИМГИ ДУНЁ ВА ЎРТА АСР ФАЛСАФАСИ

Қадимги Шарқ ва Ғарб фалсафаси вужудга келиши ва ривожланишининг умумий қонуниятлари. Қадимги Шарқ ва Ғарбда фалсафанинг ривожланиши, ўзига хослиги ва бетакрорлигидан қатъий назар, айрим умумий қонуниятларга эга. Биринчидан, фалсафий тафаккур Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам ижтимоий онгнинг дастлабки шакли сифатидаги *мифология* негизида вужудга келган. Мифология инсон ўзини атроф муҳитдан ажратишга ва ҳодисаларни табиий сабабларга мувофиқ тушунтиришга қодир эмаслиги билан тавсифланади. Инсон дунёни ва ундаги барча ҳодисаларни худолар ва қаҳрамонлар ҳаракати билан тушунтиради. Аммо мифологияда инсоният тарихида илк бор бир қанча фалсафий масалалар ҳам қўйилади: дунё қандай вужудга келган ва у қандай ривожланади; ҳаёт ва ўлим нима ва ҳ.к.

Иккинчидан, Ғарб ва Шарқ фалсафаси *синфий жамият ва давлат* пайдо бўлиши билан ижтимоий онг шакли сифатида вужудга келган. Масалан, қадимги Ҳиндистонда фалсафанинг вужудга келиши тахминан унинг ҳудудида кулдорлик давлатлари шакллана бошлаган милоддан аввалги I минг йилликда юз берган. Хитойда фалсафа бу ерда жамиятнинг синфий табақаланиш жараёни бошланган, чунончи: жамоалар касодга учраб, янги ер мулкдорлари ва шаҳар бойларининг иқтисодий ва сиёсий қудрати оша бошлаган милоддан аввалги VI-V асрларда вужудга келган.

Юнонистонда антик фалсафа милоддан аввалги VII-VI асрлар чегарасида шаҳар-давлатлар («полислар»)да аввал Кичик Осиёнинг Ғарбий қирғоғида (Ионияда), сўнгра – Сицилия оролининг юнонлар яшайдиган шаҳарларида ва ниҳоят, Юнонистонда – Афинада (милоддан аввалги V аср) вужудга келган ва қадимги дунё маданияти раванк топиши учун шарт-шароитлар яратган синфий, кулдорлик жамиятининг вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Қадимги Марказий Осиёда фалсафанинг вужудга келиши ва ривожланиши ҳам синфий (феодал) жамиятнинг ривожланиши ва давлатнинг шаклланиши билан боғлиқ. Амударё бўйларидаги халқлар, хусусан Хоразмда энг йирик давлат тузилмалари бўлган.

Шуни қайд этиш лозимки, кейинроқ вужудга келган давлатларда фалсафанинг шаклланишига қадимги давлатларнинг илк фалсафий тизимлари таъсир кўрсатган.

Учинчидан, Ғарб ва Шарқ фалсафаси *умуминсоний қадриятларга* қараб мўлжал олади. У инсонни ҳамиша қизиқтирувчи ҳодисаларни ўрганади, Қадимги манба “Авесто”да кўрсатилгани каби «қандай қилиб яхши фикрлаш, яхши сўзлаш ва яхши иш кўриш мумкин», деган саволга жавоб топишга ҳаракат қилади. Бу ноёб мевалардан баҳраманд бўлиш учун инсон фалсафий донишмандликни ўзлаштириши лозим: у дунё ва

уни англаб етиш, инсон ва табиат, инсон ҳаётининг мазмуни ва бошқа шунга ўхшаш муаммоларда мўлжал ола билиши керак.

Қадимда Шарқ фалсафаси ҳам, Ғарб фалсафаси ҳам *яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуклик, адолат ва адолатсизлик, дўстлик, биродарлик, муҳаббат ва нафрат, бахт, лаззатланиш ва азоб чекиш* каби муаммоларнинг ечимини излаган. Бу жараён ўша давр буюк файласуфларининг фикрларида айниқса бўртиб намоён бўлади:

Зардўшт”Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал”

“”Гераклит: «Мен учун бир киши, агар у ҳаммадан яхши бўлса, ўн минг кишига тенг»;

Демокрит: «Ахмоқни мактаган аслида унга ёмонлик қилади»;

Эпикур: «Ўлим қўрқинчли эмас: мен унгача мавжудман, у мендан кейин мавжуд»;

Платон: «Олийҳимматлилик – вазиятдан моҳирона фойдаланиш: ақл-идрок билан боғланган саҳоватлилик»;

Аристотель: «Дўстлик бирга яшашнинг зарурий шартидир»;

Конфуций: «Одамлар сени билмасликларидан ғам чекма, ўзинг одамларни билмаслигингдан ғам чек»;

Лао-цзи: «Юксак фазилатли инсон одамлар билан муносабатларда хушмуомала бўлиши, мамлакатни бошқаришда изчил бўлиши лозим; ишда имкониятлардан келиб чиқиши, ҳаракатда вақтни ҳисобга олиши лозим».

Бешинчидан, фалсафий билимнинг *дунёқараш* билан боғлиқлиги ҳам Ғарб ва Шарқ фалсафаси ривожланишининг қонуниятидир. Биз истаймизми, йўқми, лекин фалсафий ғоялар, қарашлар, назариялар ва тизимлар ё идеалистик, ё материалистик, баъзан эклектик (бу икки дунёқарашнинг бирикмаси) бўлади. Жумладан, қадимги Юнонистонда Милет фалсафий мактаби намояндаларининг асарларида фалсафий муаммоларнинг материалистик талқинига дуч келиш мумкин. Бу мактаб асосчиси Фалес *сувни*, Анаксимен – *ҳавони*, Анаксимандр – *апейрон* (мавхумлик)ни ҳамма нарсанинг биринчи асоси деб ҳисоблайди. Дунёнинг материалистик асосларини Анаксагор таклиф қилади. Унинг фикрича, барча нарсалар муайян «уруғлар»дан иборат. Уларни Анаксагор *гомеомериялар* деб номлаган. Эмпедокл ўзининг «Табиат ҳақида» асарида *олов, ҳаво* (уни Эмпедокл *эфир* деб номлаган), *сув* ва *ер* турли нарсаларнинг биринчи асосларидир, деб қайд этган. Шунга ўхшаш фикрларга Шарқ фалсафасида ҳам дуч келишимиз мумкин. Масалан, хиндларнинг қадимги фалсафий китоби «Упанишада»да, шунингдек «червака» қадимги хинд фалсафий мактабига доир манбаларда *сув, олов, ер, ҳаво*, Зардуштийлик таълимотида *олов* бутун борлиқнинг субстанционал асосидир, деб қайд этилади. Кўриб турганимиздек, бу фикр Эмпедокл таълимоти билан ҳамоҳангдир.

Шарқ ва Ғарб қадимги дунё фалсафасида идеализм ўзининг икки кўринишида: объектив идеализм ва субъектив идеализм сифатида намоён бўлади. Шарқ фалсафасида бу «йога», буддизм, жайнизм, конфуцийчилик, даочилик фалсафаси, Ғарб фалсафасида – бу Пифагор ва Пифагорчилар уюшмаси фалсафаси, элей мактаби фалсафаси, шунингдек Сукрот, Платон фалсафаси ва ш.к.

Милоддан аввалги IV асрда яшаб ижод қилган қадимги юнон файласуфи Платон икки дунё – «ғоялар дунёси» ва «нарсалар дунёси» мавжудлиги ҳақида сабоқ беради. «Ғоялар дунёси» умумий тушунчалардан иборат, «нарсалар дунёси» эса «ғоялар дунёси»нинг инъикосидир: «ғоялар дунёси»да идеал моҳиятлар мавжуд, «нарсалар дунёси» эса бу моҳиятлар маҳсули бўлган айрим нарсалардан иборат. Платоннинг ғоялар ҳақидаги таълимоти унинг «Базм», «Федон», «Федр», «Давлат» асарларида ўз аксини топган, мутафаккирнинг «Театет», «Парменид», «Софист», «Критий» асарлари эса ғояларнинг моддий дунёга бўлган муносабати муаммосига бағишланган. Платон фикрига кўра, материя - ғоянинг соф «акси», унинг «аксилмоҳияти». Материянинг моҳияти эса - ғоя. Ҳақиқий борлиқ - бу пирамидани эслатадиган идеал борлиқ. Унинг замирида «билиш ва ҳаракат асосининг моҳияти» сифатида амал қилувчи гўзаллик ғояси ётади. Унинг ёнидан яхшилик ғояси ва оқиллик (ҳақиқат) ғояси ўрин олади.

Шундай қилиб, Платон «ғоялар дунёси» «нарсалар дунёси»ни вужудга келтиришини назарда тутувчи объектив идеализм фалсафий тизимини яратган. Платон ғоялар ва нарсаларни бир-биридан ажратиб бўлмаслигини қайд этса-да, лекин буюк мутафаккир учун «ғоялар дунёси» бирламчидир.

Аристотель «Метафизика» асарида Платоннинг нарсаларнинг вужудга келиш асоси сифатидаги ғоялар ҳақидаги таълимотини рад этади. У моҳият-ғоялар ҳиссий идрок этиладиган нарсадан ташқарида мавжуд эмас, деган тезисни илгари суради. Платон фикрларига эътироз билдирар экан, Аристотель умумийлик фақат айрим нарсада мавжуд деб ҳисоблайди: «Айрим нарса бўлмаса, умумийлик ҳам бўлмас эди». «Метафизика»да Аристотель фалсафа борлиқ ва унинг атрибутларини, борлиқнинг олий тамойиллари ёки сабабларини ўрганишини қайд этади. Булар «умумий метафизика» муаммоларидир. Аммо «хусусий метафизика» ҳам мавжуд бўлиб, у «ҳаракатсиз субстанция ёки биринчи боқий двигател»ни ўрганади.

Айни вақтда шуни таъкидлаш лозимки, аксарият Шарқ ва Ғарб файласуфларининг фалсафий қарашлари фақат материалистик ёки фақат идеалистик хусусият касб этмайди. Уларда бошқа ғоялар ҳам уйғунлашади. Аммо материя ва онгнинг ўзаро нисбати муаммосининг у ёки бу ечими унинг турли шаклларида – космос ва табиатни англаб етишдан тортиб инсон ва унинг шахсий борлиғига қадар – доим у ёки бу

файласуф ёки фалсафий мактабнинг *муайян дунёқарашидан* далолат беради.

Ғарб ва Шарқ фалсафаси ривожланишининг навбатдаги умумий қонунияти унинг *методологик* аҳамият касб этувчи ҳақиқий илмий билимга эришиш йўлида илмий изланишлар олиб боришидир. Бу ерда гап фанга ва фалсафанинг методологик функциясига бўлган муносабат ҳақида кетмоқда. Фалсафий таълимотлар, концепциялар, ғоялар ёрдамида турли ҳодисаларнинг таҳлили амалга оширилади, амалий тавсиялар берилади. Бу жиҳатдан милоддан аввалги V асрда вужудга келиб, Хитойдагина эмас, балки бошқа Шарқ мамлакатларида ҳам кенг тарқалган конфуцийчилик диққатга сазовордир. Унинг айрим концепциялари ҳанузгача тирик. Масалан, «сяо» ёки ота-онани ҳурмат қилиш, катталарга иззат-икром кўрсатиш концепцияси ёш жиҳатидан ҳам, ижтимоий иерархия бўйича ҳам катталарга нисбатан ўз хулқ-атворини барча фазилатлар моҳиятини англаб етиш асосида йўлга қўйишни таклиф қилади.

Ғарб фалсафасига назар ташлайдиган бўлсак, унда ҳам фалсафанинг методологик функцияси бўртиб намоён бўлишини кўрамиз. Масалан, юнон файласуфлари – фалсафа тарихидан донишмандлик ва ширинсуханлик ўқитувчилари деган ном билан ўрин олган софистлар шогирдларига оқилона фикрлашни, муҳокама қилинаётган нарса ёки ҳодисанинг моҳиятини теран англаган ҳолда иш кўришни ва ўз фалсафий билимларидан сиёсий фаолиятда фойдаланишни ўргатишни ўз вазифаси деб билганлар.

Маълумки, қадимги юнон файласуфи Сукрот ўз эътиқодларини ҳимоя қилиш йўлида ҳаётини тиккан. У давлатни бой ва зодагон кишилар эмас, балки ишнинг кўзини биладиган, оқил одамлар бошқаришлари лозим деб ҳисоблаган ва ўз шогирдларига ўша даврда мавжуд бўлган сиёсий анъаналарда мўлжал олишни ўргатган. Айни шу фикри учун устидан чиқарилган ҳукмга эътироз билдирмай, Сукрот ўз ўлимини ихтиёрий равишда танлаган ва бир қадаҳ цикут (захар) ичиб ўлган.

Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам файласуфлар нарсалар ва ҳодисаларни ўрганиш, таҳлил қилиш, тушунтиришнинг ўз методларини яратганлар. Янги давр тадқиқотчилари, Гегелдан бошлаб, икки асосий фалсафий метод – *диалектик* ва *метафизик* методларни илгари сурганлар. Қадимги дунё фалсафаси ривожланган шароитда бу методлар файласуфлар томонидан онгли равишда идрок этилмаган. Улар стихияли, аниқроқ айтганда, фалсафий таълимотлар, тизимлар ва қарашларга ичдан хос бўлган методлар сифатида амал қилган. Файласуфлар, одатда, ҳодисаларнинг умумий ўзаро алоқасини, уларнинг зиддиятлилигини, ҳаракати ва ривожланишини, дунёнинг ягоналиги ва ранг-баранглигини, «умумий йўл» ёки Логосни муайян

табий қонун сифатида англаб етадилар. Гераклит фикрига кўра, табиат (олов) узлуксиз ўзгариш жараёнини бошдан кечиради. У ривожланиш ва ўзгаришлар манбаини кўради: «Ҳамма нарса кураш орқали ва зарурият туфайли юз беради. Ҳар қандай ҳодиса ўзининг қарама-қаршилигига ўтади: совуқ нарса иссиқ нарсага айланади, иссиқ нарса совуқ нарсага айланади, ҳўл нарса қуруқ нарсага айланади, қуруқ нарса ҳўл нарсага айланади». Қуёш ҳар лаҳзада янгилангани каби, барча ҳодисалар ҳам ўзгаради. «Айни бир дарёга икки марта тушиш мумкин эмас: иккинчи марта сувга тушаётган одамга янги сувлар оқади». Гераклит сифат жиҳатидан бир-бирига зид бўлган ҳодисалар ва жараёнларни кўради: ҳаёт ва ўлим, уйғоқлик ва уйқу, ёшлик ва қарлик ва ш.к. «Энг тоза ва энг ифлос денгиз суви: балиқлар учун у тўйимли ва халоскор, одамлар учун эса у ичишга яроқсиз ва ҳаёт учун хавфлидир». Кўриб турганимиздек, қадимги юнон файласуфи ўзгаришнинг умумийлиги ва ҳар бир хоссанинг қарама-қарши ҳолатга ўтиши нарсаларнинг барча сифатларига нисбий тус беришини, яъни муайян ҳолатларга боғлиқ қилиб қўйишини қайд этади.

«Диалектика» сўзини илк бор Суқрот ишлатган. Бу сўз билан у самарали баҳслашиш, фикрлар қарама-қаршилиги орқали ҳақиқатнинг тагига етишга қаратилган мулоқотни олиб бориш маҳоратини ифодалаган. Диалектиканинг айни шу талқинига софистлар ҳам амал қилганлар. Улар ўзига хос инкор диалектикасини ривожлантириб, тинимсиз баҳс-мунозара муҳитида ҳақиқатнинг тагига етишга тўхтовсиз ҳаракат қилувчи, зиддиятларга тўла инсон тафаккурини фаол ҳаракатга келтирганлар.

Аристотель баҳслашиш ёки қарама-қарши фикрларни талқин қилиш орқали ҳақиқатнинг тагига етиш санъати сифатидаги диалектикани «Баҳслар» деб номланган машҳур асарнинг муаллифи элейлик Зенон яратган деб ҳисоблаган.

Диалектика муаммоларини Платон ҳам ўрганган. У диалектика деганда нисбий «борлик» ва «ҳақиқий борлик»ни билишни тушунган. Ўзининг кўп сонли асарларини у антик диалектика намуналарини ўзида мужассамлаштирган диалоглар шаклида ёзган. У ҳаракат ва ҳаракатсизлик, тафовут ва айниятни таҳлил қилган. Платон ҳар бир нарсани ўз-ўзига ва бошқа барча нарсаларга айний деб ҳисоблаган.

Аристотель сабабий боғланишларнинг ранг-баранглиги муаммосини илгари суриб, диалектикани янада ривожлантирган. Унинг тўрт сабаб: моддий, формал, ҳаракатлантирувчи ва йўналтирувчи сабаблар ҳақидаги таълимоти маълум. «Нарсалар ва ҳодисалар вужудга келишига сабаб бўлувчи омил (материя, субстрат) – моддий сабаб»; «нарсанинг моҳиятини белгиловчи омил – формал сабаб»; «ҳаракат асоси – ҳаракатлантирувчи сабаб»; «бирор нарсани амалга оширишдан кўзланган мақсад – йўналтирувчи сабаб». Аристотель шакл ва мазмун

(материя) диалектикасини таҳлил қилишнинг ўз усулини таклиф қилди. Нарса – бу шакл ва материянинг бирлиги. Нарсаларнинг вужудга келиши ва уларнинг такомиллашуви шаклга боғлиқдир. Шакл ўз моҳиятига кўра фаол, материя эса пассивдир. Шакл – нарсанинг ташқи кўриниши, у дунёнинг ранг-баранглиги ва унинг борлиғини белгилайди.

Диалектика қадимги Шарқ фалсафасига ҳам хос. Масалан, Зардўшт таълимотида “Ахриман” ва “Ахурамазда” яхшилик ва ёмонликнинг абадий кураши ва бунда яхшиликнинг ғалабасини ифодалайди. «Упанишада»да деярли ҳар қандай ҳодиса ҳаракат ва қарама-қаршилик нуқтаи назаридан қаралади. Брахман икки қиёфа: жисмоний ва жисмсиз, ўладиган ва ўлмас, ҳаракатсиз ва ҳаракатчан кўринишларга эга. Атман – бу ҳам тана, ҳам индивидуал жон. Брахман ва атман бир-бири билан ўзаро боғлиқ «Ҳамма нарса Брахман, Брахман эса атмандир», дейилади «Упанишада»да.

Атман ўзгарувчан, унинг турли ҳолатлари мавжуд: уйғоқлик; тушли уйқу; тушсиз уйқу; турия (атман ҳеч нарсани ҳис қилмайдиган, ўз-ўзига тенг бўладиган ҳолат).

Даосизм (қадимги Хитой мактабларидан бири)да дао ҳақидаги таълимот Гераклитнинг Логос ҳақидаги таълимотига ўхшаб кетади. Дао – бу «хаёт йўли», табиат қонуни. Бу дунёнинг вужудга келиши ва ривожланишининг табиий абадий қонуни.

Қадимги Шарқ файласуфлари ўзликни англаш ва инсоннинг ўз-ўзини камол топтирилишига бағишланган ўз концепцияларида, аввало буддизм, йога, конфуцийчилик, зардўштийлик фалсафасида жуда кўп ноёб диалектик фикрлар илгари сурилган.

Қадимги дунё Шарқ ва Ғарб фалсафасида диалектик метод билан бир қаторда ҳодисаларни ўрганишнинг метафизик методига ҳам дуч келиш мумкин. Аристотель Элей мактаби вакиллари Парменид ва Мелисс ҳамда уларнинг издошларини «табиатни тўхтатувчилар» деб номлаган, чунки улар табиат ҳаракатини рад этган. Улар учун борлиқ «ягона ва ҳаракатсиз»дир. Элейлик Ксенофан, масалан, шундай деб ёзган: «Бир жойда абадий туради, умуман қимирламайди, у ёқдан буёққа ўтиш унга хос эмас». Парменид бу қоидага аниқлик киритади: «...ҳамма нарса бир, абадий, вужудга келмаган ва шарсимон ва бир хил, ўз ичида маконга эга эмас, ҳаракатсиз ва чекли».

Элей мактаби каби, қадимги Хитойда конфуцийчилик мактаблари – Мэн-цзи ва Сюнь-цзи ҳам диалектикага қарши чиққан. Бу мактабларнинг вакиллари қаршисида нарса қарама-қаршиликлар бирлигида намоён бўлмайди, инсон табиати ё туғилгандан бошлаб фақат яхшилик билан боғланган (Мэн-цзи), ё инсон ўз табиатига кўра азалдан ёвуз (Сюнь-цзи). Албатта, табиат инсон табиатини тарбия йўли билан ўзгартириши мумкин, лекин бу энди унга маданиятни олиб киришдир.

Қадимги дунё Шарқ ва Ғарб фалсафасининг ривожланиш хусусиятлари, муаммолардаги фарқлар. Ғарб фалсафасидан фарқли ўларок, Шарқ фалсафаси асосий эътиборни инсон муаммосига қаратади. Ғарб фалсафаси муаммолари ранг-барангдир: у натурфалсафий, онтологик, гносеологик, методологик, эстетик, мантикий, ахлоқий, сиёсий ва ҳуқуқий муаммоларни ўрганади.

Хатто инсон муаммосини ўрганишга нисбатан ёндашувларда ҳам Ғарб ва Шарқ фалсафасида тафовутлар мавжуд. Шарқ фалсафаси инсон муаммосини амалиёт, одамлар ҳаёт фаолияти, уларнинг турмуш тарзи нуқтаи назаридан ўрганади. Шу сабабли унда инсоннинг ўзлиги, унинг шакллари ва ҳолатлари, одоб-ахлоқ, ҳукмдорларга, турли ёшдаги одамларга, шунингдек жамиятдаги ижтимоий ҳолати турлича бўлган кишиларга амалий насиҳатлар билан боғлиқ бўлган айрим муаммолар кўп. Ғарб фалсафаси инсонга унинг руҳий борлиғи ёки одоб-ахлоқ орқали мурожаат этмайди, балки унга борлиқ ва билишнинг умумий тамойилларини таклиф қилади.

Шарқ фалсафаси дин билан узвий ўзаро алоқада ривожланади: аксарият ҳолларда айни бир фалсафий оқим фалсафа сифатида ҳам, дин сифатида ҳам намоён бўлади. Бунга брахманизм, индуизм, буддизм, конфуцийчилик зардўшдийлик мисол бўлиши мумкин. Ғарб фалсафаси эса кўпроқ илмий методологияга таянади ва диндан ажралишга ҳаракат қилади. Қадимда Ғарбнинг фалсафий таълимотларидан бирортаси ҳам жаҳон динига ёки ҳеч бўлмаса қадимги Юнонистон ва Римда кенг тарқалган динлардан бирига айланмаган. Боз устига, Ғарб антик фалсафасида, аввало Демокрит, Эпикур, Лукреций Кар ва бошқа файласуфларнинг асарларида атеистик оҳанглар анча кучли.

Ғарб ва Шарқ фалсафасининг категориялар аппарати ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Шарқ фалсафасида мифология ва «Ригведлар» таклиф қилган аксарият категориялар: инь – аёллик асоси ва янь – эркаклик асоси, уларнинг эфир билан бирикмаси – ци; ёки нарсаларга беш моддий биринчи асос – ер, сув, ҳаво, олов ва дарахтнинг бирикмаси сифатида ёндашиш табиий бир ҳол сифатида қаралади. Ҳаёт ва ўлим, жон ва жисмоний тана, жон материяси, онг ва унинг ҳолатлари категориялари айниқса кўп муҳокама қилинади. *Сансара* – жоннинг қайта гавдаланиши, ўзга шакл-шамойилда намоён бўлиши, *карма* – инсон ўлиmidан кейин тириклик пайтида қилган ишларига яраша мукофот ёки жазо олиши ёинки инсоннинг индивидуал тақдири, *аскеза* – ўзини ўзи чеклаш йўли билан ғайриоддий қобилиятларга эришиш, *нирвана* – энг юксак ҳолат, инсон эришишни кўзлаган олий мақсад, «материя кишанларидан ҳалос бўлган жон ҳолати» каби тушунчалар киритилган. Албатта, Шарқ фалсафаси *ҳаракат, қарама-қаршилик, бирлик, материя, онг, макон, вақт, дунё, субстанция* каби одатдаги фалсафий категориялардан ҳам фойдаланади.

Фалсафий тизимлар моҳияти ва уларнинг курашини акс эттирувчи фалсафий категориялар аппаратининг яратилишида қадимги юнон фалсафасининг хизмати айниқса катта. Тизим сифатидаги категориялар ҳақида илк бор Аристотелнинг «Категориялар» рисолаида сўз юритилган. У ўзидан олдинги фалсафий тафаккурни ўрганиш асосида категориялар жадвалини тузган. Бу жадвал куйидаги категорияларни ўз ичига олган: моҳият (субстанция), миқдор, сифат, муносабат, жой, вақт, ўрин, ҳолат, ҳаракат, азоб-уқубат. Аристотелнинг категориялар жадвали фалсафа ва муайян фанлар эришган ютуқлар муносабати билан унинг таркибини ўзгартириш таклиф қилинган Янги даврга қадар категориялар ҳақидаги таълимотнинг ривожланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиб келди.

Материянинг тузилиши ҳақидаги таълимотда ҳам фарқлар мавжуд. Ғарб антик фалсафасида материянинг дискрет тузилиши ҳақидаги таълимот – *атомистика* вужудга келди. Унинг асосчилари қадимги юнон файласуфлари Левкипп ва Демокрит бўлган, атомистика ғояларини Эпикур ва қадимги рим файласуфи Лукреций Кар ривожлантирган. Демокрит дунё атомлар ва бўшлиқдан иборат деб ҳисоблаган. Унинг фикрига кўра, атомлар – сифатга эга бўлмаган майда зарралар. Сифатлар атомларнинг шакл, ўрин ва тартиб жиҳатидан уйғунлигидан пайдо бўлади. Нима учун сут осон ичилади? Шунинг учунки, сут, Демокрит фикрига кўра, «юмалоқ атомлар»дан иборат. Нима учун хантални сутдай ичиш мумкин эмас? Шунинг учунки, хантал атомлари «илмоқсимон». Қадимги юнон файласуфи нарсалар сифати ва уларнинг ранг-баранглигини шундай тушунтирган. Демокритнинг атомистикасида сабабиятнинг содда изоҳлари билан бир қаторда айна шу сабабиятни нарсаларнинг ўзида, аниқроғи – атомларда кўришга бўлган интилишга ҳам дуч келиш мумкин. Шарқ фалсафасида материянинг дискретлиги, унинг тузилиши муаммоси кўйилмайди. Унда материяга асосан жонга «халақит» берувчи муайян омил ёки шакл билан бирликда ёки муайян субстанцион асос сифатида ёндашилади.

Билиш муаммоларини ечишда ҳам фарқлар мавжуд. Ғарб фалсафасида билиш эмпирик, ҳиссий ва оқилона жараён сифатидаги эмас, балки мантиқий жараён сифатида ҳам қаралади, яъни *мантиқ* муаммолари атрофлича ўрганилади. Бу муаммоларни ўрганишга Сукрот, Платон, айниқса Аристотель улкан ҳисса кўшган. Шарқ фалсафасида мантиқ муаммолари билан амалда ҳинд ньяя (*санскр.* қоида, мулоҳаза, предметга кириш, мантиқ) мактабигина шуғулланган. Ньяя фалсафий муаммоларни ечишда мушоҳаданинг аҳамиятини алоҳида қайд этган. У ҳақиқатнинг тагига етишнинг тўрт манбаи: идрок этиш, хулоса чиқариш, таққослаш ва исботлашни ўрганеди. Бу манбалар ҳақиқий билимга эришиш имконини беради. Умуман олганда қадимги Шарқ фалсафасига кўпроқ ўзини ўзи билиш хос.

Шуни қайд этиш лозимки, Ғарб ва Шарқ фалсафасининг хусусияти уларда ижтимоий муаммоларни ўрганиш жараёнида айниқса бўртиб намоён бўлади. Шарқ фалсафасида бу ўтмиш, ҳозирги давр ва келажак манбаи бўлган «дунёвий инсон» муаммолари, шунингдек умуминсоний қадриятлар, ўзини ўзи камол топтириш, бошқа одамларни бошқариш учун зарур бўлган инсоний фазилатларни ўрганиш. Масалан, Конфуций Осмонга, унинг улуғворлигига мурожаат этиб, ижтимоий тузилмалар иерархияси, кишилар қатъий субординациясининг зарурлигини кўрсатишга ҳаракат қилади: «Осмон ҳар бир инсонга унинг жамиятдаги ўрнини белгилайди, уни тақдирлайди, унга жазо беради...».

Шарқ фалсафасида қонун муаммосига ҳам кўп эътибор берилади. Айрим файласуфлар уни рад этган, айримлар эса унга таянган. Халқ ва подшо муаммоси ҳам Шарқ фалсафасининг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади.

Қадимги юнон ва қадимги рим фалсафасида ижтимоий муаммолар доираси кенгрок. Уларни ўрганиш усуллари ҳам Шарқ фалсафасидаги усуллардан анча фарқ қилади. Биринчидан, Демокритдан бошлаб, қадимги дунёнинг деярли барча файласуфлари *давлат, қонун, меҳнат, бошқарув, уруш ва тинчлик, майллар, манфаатлар, ҳокимият, жамиятнинг мулкӣ табақаланиши* муаммоларига мурожаат этганлар.

Иккинчидан, бу ижтимоий-фалсафий муаммоларни тадқиқ этиш жараёнида инсонни жамиятга боғлаб ўрганиш айниқса муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Демокрит шундай деб ёзади: «Умумий муҳтожлик айрим инсоннинг хусусий муҳтожлигидан оғирроқдир. Зеро умумий муҳтожликда ёрдамга ҳеч қандай умид қолмайди»; «қонун одамларнинг ҳаётини тартибга солишни хоҳлайди, бунга у фақат одамлар ўзларига яхши бўлишини истаган тақдирда эришиши мумкин. Зеро қонун ўзига бўйсунадиган кишиларгагина ижобий таъсир кўрсатади»; «Оқил одамга бутун дунё очиқ. Зеро яхши қалб учун бутун дунё ватандир».

Платон ҳам ижтимоий муаммоларни таҳлил қилган. У давлатнинг моҳияти ва шаклларини шахс, айниқса подшонинг шахси нуқтаи назаридан ўрганган. Унинг фикрича, подшо ҳақиқатпарварлик, оқиллик, мардлик, адолатпарварлик каби фазилатларга эга бўлиши лозим; умуман олганда, подшода инсон барча қобилиятларининг оқилона муштараклиги мавжуд бўлиши даркор.

Платон инсоният тарихида биринчи идеал давлат назариясини яратади. У давлатнинг уч шаклини тан олади: монархия, аристократия ва демократия. Бу шаклларнинг ҳар бири икки кўринишда: қонуний ва ноқонуний ёки зўрлик ишлатишга асосланган кўринишларда амал қилади. Платон давлатнинг қонуний шаклини мақбул кўради. У давлатни файласуфлар ҳаммадан яхшироқ бошқара оладилар, деб ҳисоблайди. Платон ўзининг «Давлат» асарида бу ҳақда шундай деб ёзади: «Агар қашшоқ ва йўқсиллар ўз шахсий манфаатларини

қондиришни кўзлаб, жамиятни бошқариш имкониятини қўлга киритган бўлсалар, бундан яхши иш чикмайди: ҳокимият беллашув майдонига айланади ва бундай ички уруш унинг иштирокчиларини ҳам, қолган фуқароларни ҳам ҳалокатга маҳкум этади. Ҳокимият уни севгувчи кишилар қўлига ўтиши ҳам ярамайди. Акс ҳолда улар билан бу севгида рақиблар беллашади...».

Аристотель ҳам ўзининг «Сиёсат» асарида ўз давлат назариясини баён этган. У: «Давлат нима учун вужудга келган ва инсонни унинг жамиятдаги ҳаётида бошқарувчи ҳокимиятнинг нечта тури бор?», деган саволни ўртага ташлайди ва ўзининг бу саволига шундай жавоб беради: «Давлат яшаш учун яратилмайди, балки асосан бахтли яшаш учун яратилади... Давлат оилалар ва жамоалар ўртасида яхши ҳаёт кечириш учун алоқалар ўрнатилганда, фаровон ва ўзига тўқ мавжудлик мақсадида вужудга келади». Давлат ҳокимияти масаласига келсак, Аристотель унинг «уч яхши» ва «уч ёмон» шаклини қайд этади. Давлат ҳокимиятининг «яхши» шакли деганда у жамиятга хизмат қилувчи ҳокимият шакллари: монархия, аристократия, «полития», яъни ўрта синф ҳокимиятини тушунади. Давлат ҳокимиятининг «ёмон» шакллари қаторига Аристотель тирания, соф олигархия ва ашаддий демократияни киритади.

Антик давр фалсафасининг ижтимоий муаммолари орасида ахлоқ мавзуси етакчилик қилади. Ўша даврда яратилган ҳикматли сўз, иборалар бугунги кунда ҳам инсонни мулоҳаза юритишга мажбур қилади. Масалан, Платоннинг «Диалоглар» асарининг ўзида *тақдир, қариллик, фазилатлар, оқиллик, адолат, сабр-тоқатлилик, совуққонлик, виждонлилик, эркинлик, камтарлик, олижаноблик, тинчликпарварлик, енгилтаклик, дўстлик, меҳр-мурувватлилик, эътиқод, теран фикрлаш* каби тушунчаларга таъриф берилган.

Қадимги дунё фалсафаси ҳақидаги сўзимизга якун ясар эканмиз, шуни қайд этишни истар эдикки, у мазкур дунё маданиятининг ўзаги ҳисобланади, Ғарб ва Шарқ маънавий цивилизациясининг қиёфасини белгилайди. Гап шундаки, фалсафа қадимги дунёнинг барча маънавий қадриятлари: санъат ва дин, ахлоқ ва эстетик тафаккур, ҳуқуқ ва сиёсат, педагогика ва фанни қамраб олган.

Шарқ маънавий цивилизацияси шахснинг борлиғига, унинг ўзликни англаш туйғусига ва моддий дунёдан узоклашиш орқали ўзини ўзи камол топтиришига мурожаат этиш руҳи билан суғорилган бўлиб, бу Шарқ халқларининг турмуш тарзида ва маданий қадриятларни ўзлаштириш усулларида ўз аксини топган.

Ғарб маънавий цивилизацияси ўзгаришларга, ҳақиқатнинг тагига этиш йўлидаги изланишларга очик бўлган. Бу изланишлар турли, шу жумладан атеистик, интеллектуал ва амалий йўналишларда кечган.

Умуман олганда қадимги дунё фалсафаси кейинги даврлардаги фалсафий тафаккур ва маданиятга, кишилик жамиятининг ривожланишига улкан таъсир кўрсатган.

Ўрта асрларда Ғарб ва Шарқда фалсафа ривожланишининг умумий белгилари. Ўрта асрлар Ғарб ва Шарқ фалсафаси аввало феодализм жамият фалсафаси бўлиб, у илоҳиёт ва диннинг ҳукмронлиги билан тавсифланади. Феодализм тузум шароитида феодализм мулкдорлик билан бир қаторда хунармандлар ва деҳқонларнинг уларнинг шахсий меҳнатига асосланган хусусий хўжалиги мавжуд бўлган. Феодализм ишчини сотиши ва сотиб олиши мумкин бўлган, лекин ишчини ўлдириш ҳуқуқи унга берилмаган. Ишлаб чиқариш муносабатларининг бундай ривожланиши уларни ижтимоий-психологик ва мафкуравий жиҳатдан мустаҳкамлашни талаб қилган. Феодализм маданиятнинг уни мафкуравий жиҳатдан таъминловчи интеграцион асос *дин* бўлган.

Ўрта асрларда дин Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам феодализм жамиятнинг ҳукмрон мафкураси ҳисобланган. Бу даврда черков энг йирик куч бўлган. Боз устига у сиёсий жиҳатдан ҳам ўта марказлашган ташкилот саналган. Диндорлар амалда бирдан-бир ўқимишли синф бўлган. Юриспруденция, табиатшунослик ва фалсафанинг мазмуни черков таълимоти билан мувофиқ ҳолатга келтирилган.

Муқаддас китоб ақидалари фалсафий мулоҳазаларнинг таянч нуқтасига айланган. Билим эмас, балки эътиқод, фан эмас, балки дин афзал кўрилган. *Теоцентризм*, яъни Худога, унинг моҳиятига дунёнинг биринчи сабаби ва биринчи асоси сифатида ёндашиш ўрта асрлар фалсафасига хос хусусиятдир. Масалан, ўрта асрларда Хитойда дао ҳақидаги таълимот дин эҳтиёжларига тўла мослаштирилган: дао табиий қонун сифатида эмас, балки илоҳий қонун сифатида намоён бўлган.

Буддизм фалсафаси асосий эътиборни борлиқнинг ўткинчилиги ва йўқликнинг ҳақиқийлиги, жоннинг боқийлиги ва абадий маънавий дунёни англаб етиш йўлида ўзликни камолотга етказиш орқали унинг ўз шакл-шамойилини ўзгартириши муаммоларини ўрганишга қаратган.

Конфуцийчилик феодализм тузумни оқлаш учун буддизм ва даосизмнинг идеалистик ва даосизм ғяларини ўзлаштирган: одамлар ўзларининг «ёмон» ниятларини жиловлаб, тақдирга бўйсунушлари лозим. Ҳокимиятга бўйсунуш, уни ардоқлаш ва ҳурмат қилишни талаб этувчи «Осмон қонуни» ҳақидаги таълимот конфуцийчиликда энг муҳим таълимотга айланган.

Европа феодализи шароитида христиан дини ҳукмронлик қилган. У ўзининг одамлар ақли ва қалбини назорат қилиш марказлаштирилган тизимини кўп сонли тарқоқ феодализм давлатларга қарши қўйган. Бу назоратни аввало Рим Папаси бошчилигидаги католик черкови амалга оширган. Айни вақтда черков қадимги дунёнинг «мажусийча» фалсафасига, айниқса материалистик таълимотларга ёт кўз

билан қараган. Айни шу сабабли антик даврнинг фалсафий меросини ўзлаштиришга нисбатан холисона ёндашилмаган, бу мерос қисмларга бўлиб ўзлаштирилган, асосан диний ақидаларни мустақкамловчи идеалистик ғояларни тарқатишга йўл қўйилган.

Ўрта асрлар Европасида фалсафий тафаккурнинг ривожланиш хусусиятлари. Ғарб ва Шарқ фалсафий тафаккури XVI асргача ҳар бири ўз йўлида ривожланган: араб Шарқида ва Испаниянинг араблар истило қилган қисмида фалсафага диннинг таъсири Европа ва Шарқий Осиёдагидан камроқ бўлган. Бу даврда араб фани ривожланишда Европа фанидан анча илдамлаб кетган. Хитойда ҳам фан, гарчи дин таъсири анча кучли бўлса-да, Европадагидан илғорроқ бўлган. Айрим Шарқ файласуфлари ўз асарларини антик давр мутафаккири Демокритнинг атомлар ҳақидаги таълимоти, Эмпедокл элементлари, Пифагор математикаси, Платон ғоялари, Аристотелнинг фалсафий ва табиий-илмий мероси, айниқса унинг мантиқ тизими таъсирида вужудга келган илмий-фалсафий анъана руҳида яратганлар.

Европа фалсафасида материализм ўрта асрларда Шарқдагидек кенг тарқалмаган ва маданиятга кучли таъсир кўрсатмаган. У схоластикада реализм билан бир қаторда пайдо бўлган номиналистик фалсафа кўринишида ривожланган ва аввал айрим нарсалар ва ҳодисалар, сўнгра уларнинг инъикослари нарсаларнинг номлари сифатида талқин қилинувчи умумий тушунчаларда мавжуд, деган ғоядан келиб чиққан. Аммо фалсафани илоҳиётга қарам қилишга ҳаракат қилган дин мафқураининг ҳукмрон шакли саналган.

Илк ўрта асрларда фалсафий тафаккур ривожланишининг асосий шакллари апологетика ва патристика бўлган. Гап шундаки, Европада, Византияда, Олд Осиё ва Шимолий Африканинг эллинлашган марказларида христианликнинг тарқалиши бошқа диний ва фалсафий оқимлар билан қаттиқ кураш жараёнида юз берган. Бунда христианликка қарши неоплатонизм фалсафасидан кенг фойдаланилган. Айни шу даврда *апологетика*, яъни христианликни асослаш ва ҳимоя қилиш фалсафаси сифатида вужудга келган.

Апологетика ортидан «черков оталари»нинг фалсафий таълимоти – патристика (лот. *pater* – ота) пайдо бўлган. Патристиканинг энг ёрқин вакили Гиппон (Шимолий Африка)даги епископ *Авлиё Августин* (354-430)дир. У ўрта асрлар фалсафасига, шунингдек фалсафий ижоднинг кейинги даврлардаги кўпгина вакилларига кучли таъсир кўрсатган.

Августин «ҳақиқий фалсафа ва ҳақиқий дин»ни бир деб ҳисоблаган. Христианлик асосларини у Платон фалсафасидан топишга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, Платон ғоялари – «бу ижодкор ижодга киришиш олдидан юритган мулоҳазалар»дир. Худо дунёни йўқликдан яратган. Инсон паноҳ топишининг асосий йўли унинг христиан черковига мансублигидир. Христиан черкови «илоҳий шаҳар»нинг

Ердаги вакилидир. Августин инсон фаолиятининг икки қарама-қарши турини таҳлил қилади: биринчи – «дунёвий шаҳар», яъни «Худога нисбатан нафрат даражасига кўтарилган ўз-ўзига бўлган муҳаббатга» асосланган давлатчилик; иккинчи – «ўз-ўзига нисбатан нафрат даражасига кўтарилган Худога бўлган муҳаббатга» асосланган «илоҳий шаҳар». Августиннинг энг машҳур асарлари: «Илоҳий шаҳар», «Инсоний шаҳар», «Тавба».

Августин икки муҳим муаммо: *шахс* динамикаси ва *кишилик тарихи* динамикаси муаммоларини ечишга ҳаракат қилади. У «Тавба» асарида шахснинг ўзлигини, унинг руҳий ҳолатларини ўрганади. Августин шахснинг ички дунёсини унинг гўдаклик йилларидан бошлаб инсон христиан сифатида шаклланадиган давргача тавсифлайди. У шахсга нисбатан зўрлик ишлатишнинг ҳар қандай шакллари (мактабда болага зўрлик ишлатишдан давлат даражасида зўрлик ишлатишгача) қоралайди. Августин *шахс эркинлиги* муаммосини илгари суради. Орадан бир неча асрлар ўтгач, айти шу муаммо экзистенциализм вакилларида Августин фалсафасига нисбатан қизиқиш уйғонишига сабаб бўлди. Августин инсон субъектив тарзда *эркин* ҳаракат қилади, лекин унинг барча ҳаракатларини у орқали Худо бажаради, деб ҳисоблаган. Худонинг борлигини инсоннинг ўзлигидан, инсон тафаккурининг ўз-ўзи учун ишончлилигидан келтириб чиқариш мумкин. Августин шахс учун ўзликнинг ролини кўрсатиб берди. Зеро «Мен» - ташқи дунёдан ажралиб чиқадиган ва ҳатто ундан «беркиниб» оладиган интим мавжудот. Августин инсон ўз «Мени»ни қандай кашф этади, деган саволга жавоб топишга ҳаракат қилади.

Тарих фалсафасини ишлаб чиқиш ҳам, гарчи атаманинг ўзини Вольтер таклиф қилган бўлса-да, Авлиё Августиндан бошланган. Антик файласуфларда «тарихийлик» тушунчаси мавжуд бўлмаган: юнонлар дунёни эстетик жиҳатдан, мукамал коинот сифатида идрок этганлар. Августин эса ўтмиш – ҳозирги давр – келажакнинг ўзаро алоқасини фалсафий жиҳатдан англаб етишга ҳаракат қилган. Ҳозирги давр – бир лаҳза, зеро у ўтмишга чекинади ва келажак сари ҳаракат қилади. «Инсоний шаҳар» (жамият) ҳаёти буни тасдиқлайди.

Авлиё Августин асарлари схоластик фалсафанинг яратилишига асос бўлган ва узоқ вақт мобайнида антик фалсафани, асосан Платон, Аристотель ҳамда неоплатониклар – Плотин, Порфирий, Прокл, Ямвлих асарларини ўрганиш манбаларидан бири бўлиб хизмат қилган. Плотиннинг универсал триадаси – «ягона – ақл – жон» схоластик файласуфлар эътиборини ўзига тортган.

Схоластика (юнон. *schole* – мактаб) – мактаб таълимида ҳукмронлик қилган ва илоҳиётга тўла боғлиқ бўлган ўрта асрлар христиан фалсафаси. XI асрда схоластик фалсафа доирасида *номинализм* ва *реализм* ўртасида кураш авж олган. Даставвал: «Худо бир, лекин

сиймоларда учта: Худо-ота, Худо-ўғил ва Худо-муқаддас рух, деган фикрни қандай тушуниш керак?», деган соф схоластик савол ўртага ташланган. Аммо бу савол атрофида авж олган баҳс-мунозара унинг чегарасидан четга чиққан ва том маънода фалсафий хусусият касб этган: амалда *якка* ва *умумий* диалектикасининг муҳокамасига айланган. Реалистлар «умуман инсон», «умуман уй» каби умумий тушунчалар – «универсалиялар» мавжудлиги тўғрисида сўз юритганлар. Улар айрим нарсаларнинг моҳияти саналган универсалиялар нарсаларгача амалда мавжуд бўлади ва нарсаларни вужудга келтиради, деб ҳисоблаганлар. Бу ашаддий реализм замирида Платоннинг «ғоялар дунёси» ва «нарсалар дунёси» ҳақидаги таълимоти ётади.

Номиналистлар «универсалиялар нарсалардан кейин вужудга келган *номлардир*», деган фикрни илгари сурганлар. Айрим нарсалар, масалан, одамлар, уйларгина реалдир, «умуман инсон» ёки «умуман уй» эса фақат *сўзлар* ёки *номлар* бўлиб, уларнинг ёрдамида одамлар айрим предметларни умумлаштирадilar. Мўътадил номиналистлар инсоний тушунчаларда айрим нарсалардаги ўхшаш жиҳатларнинг инъикоси сифатида умумийлик мавжудлигини тахмин қилганлар.

Реализм умумийликка нарсадан олдин пайдо бўлувчи идеаллик сифатида ёндашган, яъни амалда умумий ва якканинг алоқаси тўғрисидаги идеалистик концепцияни ишлаб чиққан бўлса, номинализм бу муаммони материалистик йўл билан ечишнинг ўзига хос тимсоли бўлган.

Шундай қилиб, реалистлар ва номиналистлар ўртасидаги баҳс фалсафий тус олган, чунки унда умумий ва якканинг табиати муаммолари, уларнинг диалектикаси амалда муҳокама қилинган.

Фома Аквинский (1225-1274) католик теологияни яратган ва схоластикани тизимга солган мутафаккир сифатида эътироф этилади. Унинг энг машҳур асарлари: «Теология йиғиндиси», «Фалсафа йиғиндиси», «Мажусийларга қарши йиғинди». Уларда муаллиф асосан Аристотель асарларига таянади. Фома Аквинский Аристотель ижоди билан Шарққа салб юриши чоғида танишади. Унинг онтологиясида борлик ҳам эҳтимол тутилган, ҳам амалда мавжуд деб қаралади. Борлик - айрим нарсаларнинг мавжудлиги, яъни субстанциядир. Фома Аквинский *имконият* ва *воқелик* каби категориялар билан бир қаторда *материя* ва *шакл* категорияларини илмий муомалага киритади. Бунда материя имконият сифатида, шакл эса – воқелик сифатида қаралади.

Фома Аквинский Аристотелнинг шакл ва материя ҳақидаги асосий ғояларидан фойдаланиб, дин ҳақидаги таълимотни уларга тўла бўйсундиради. Материя шаклсиз мавжуд бўлмайди, шакл эса олий шаклга ёки «шаклларнинг шакли» - Худога боғлиқдир. Худо эса соф маънавий мавжудот. Шаклнинг материя билан бирикуви моддий дунё

учунгина зарур. Боз устига материя (Аристотелдаги каби) пассивдир. Унга шакл фаол тус беради.

Фома Аквинский «илоҳий борлиқ», ҳамонки у ўз-ўзидан равшан нарса эмас экан, тафаккуримиз англашга қодир бўлган нарсалар орқали исботланиши лозим. У Худо борлигининг ҳозирги замон католик черкови ҳам фойдаланувчи ўз далил-исботини таклиф қилади.

Фома Аквинскийнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳам диққатга сазовор. У шахс - «оқилона табиатдаги энг олижаноб» ҳодиса, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, шахс ақл-заковат, сезгилар ва ирода билан тавсифланади. Ақл-заковат иродадан устун туради. Аммо Худони билишни Фома Аквинский Худога бўлган муҳаббатдан кейинги ўринга қўяди, яъни сезгилар, агар улар оддий нарсаларга эмас, балки Худога қаратилган бўлса, ақлдан устун бўлиши мумкин.

Фома Аквинский ўзининг «Подшолар бошқаруви ҳақида» асарида инсонга аввало ижтимоий мавжудот сифатида, давлатга эса халқ фаровонлиги ҳақида ғамхўрлик қилувчи ташкилот сифатида ёндашади. Ҳокимиятнинг моҳиятини у ахлоқ, хусусан яхшилик ва адолат билан боғлайди ва ҳатто халқнинг адолатсиз подшоларга қарши бош кўтариш ҳукуқи тўғрисида сўз юритади.

Фома Аквинский икки қонун: Худо одамлар онги ва қалбига жойлаган «табиий қонун» ва черковнинг давлат ва фуқаролик жамиятидан устунлигини белгиловчи «илоҳий қонун» ҳақидаги муаммони ҳам муҳокамага киритади. Унинг фикрича, дунёвий ҳаёт бўлғуси *маънавий* ҳаётга тайёргарликдир. Подшонинг ҳокимияти олий – маънавий ҳокимиятга бўйсунитиши лозим. Бу ҳокимиятни осмонда – Исо Масих, Ерда – Рим Папаси бошқаради. Фома Аквинский сиёсий ҳокимият шакллари муҳокама қилар экан, Аристотель каби монархияни афзал кўради.

Фома Аквинский фалсафаси XIV асрдан бошлаб доминикан схоластларининг байроғига айланди, XVI асрдан эътиборан иезуитлар томонидан тарғиб қилина бошлади. Иезуитларнинг мафкурачилари Фома Аквинский фалсафий тизимини шарҳлади ва такомиллаштирди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб унинг таълимоти ҳозирги замон фалсафий тафаккурининг қудратли оқимларидан бири саналган неотомизм негизига айланди.

Ўрта асрлар Шарқ фалсафаси. Марказий Осиё – цивилизациянинг қадимги ўчоқларидан бири. VIII-IX асрларда марказий Осиё араб халифалиги таркибига кирган. Бу даврда халифалик марказлари – Бағдод ва Дамашқда маданият ва фан равнақ топди.

Халифалар ал-Мансур (754-776), Ҳорун ар-Рашид (786-809), Маъмун (813-833) ҳукмронлиги даврида хинд ва юнон адабиётларидан қилинган таржималарга қизиқиш айниқса кучайди, Аристотель, Гален, Гиппократ, Архимед, Евклид каби юнон файласуфларининг илмий

мероси ўрганилди. IX аср бошида Бағдодда «Дор ул ҳикмат» - «Билим уйи» ташкил этилди. Бу даргоҳда халифаликнинг турли шаҳарларидан таклиф қилинган олимлар астрономия, тиббиёт, тарих, география, кимё, фалсафа ва бошқа фанларни синчиклаб ўргандилар.

IX асрлар бошланган араб истилосига қарши кураш мустақил давлат куриш ва халифаликка қарамликдан халос бўлиш учун курашга айланди. Натижада Марказий Осиё мўғуллар истилосини бошдан кечирди ва унга қарши кураш жараёнида XIII аср бошларида бир неча давлатлар – Тоҳирийлар, Сомонийлар, Салжуқийлар ва Ғазнавийлар давлатлари пайдо бўлиб, улар кейинчалик тор-мор қилинди.

IX аср бошларида дастлаб Сомонийлар давлати вужудга келган бўлса, XIII асрнинг 20-йилларида Хоразмийлар давлати мўғулларнинг узлуксиз ҳужуми остида қолди. Бироқ, кўп асрлик урушларга қарамай, Марказий Осиёда маданият, фан, санъат ва адабиёт ривожланишда давом этди.

Бу даврда ал-Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний ва бошқа буюк алломалар яшаб ижод қилдилар.

Улар яратган асарлар аҳамиятига кўра ўша даврни Марказий Осиё уйғониш даври деб номлаш мумкин. Уйғониш даври фани ва маданиятининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Барча одамларни маърифатли қилишга интилиш, бу йўлда ўтмиш меросидан, ва қўшни мамлакатларнинг фан, маданият ютуқларидан фойдаланиш, табиий-фалсафий ва ижтимоий фанларни ривожлантириш;

2. Табиатни ўрганиш, табиий-илмий билимларни, оқилоналикка таяниб ривожлантириш, ақлнинг кучига ишониш, асосий эътиборни ҳақиқатни билишга қаратиш, ҳақиқатни инсон билимининг негизи деб билиш;

3. Инсонга хос табиий, бадиий, маънавий фазилатларини юксалтириш, инсонпарварликни улуғлаш, баркамол авлодни тарбиялашда олий маънавий қонунларга риоя қилиш.

4. Универсализм – борлиқ ва ижтимоий ҳаётнинг барча муаммоларига қизиқиш бу давр маданиятининг муҳим жиҳатларидир.

Бу давр маданияти умуминсоний қадриятларнинг ривожланишига хизмат қилган. Савдо-сотикнинг ривожланиши, иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши, халифаликнинг турли вилоятлари ўртасида маданий қадриятлар алмашинуви ва унинг бошқа мамлакатлар билан алоқаларининг кучайиши, табиий ва маданий бойликлар, турли халқларнинг анъаналари, тили ва тарихини ўрганиш билишнинг энг тўғри йўллари ва усулларини яратиш, билиш жараёнининг бутун аппаратини такомиллаштиришга бўлган эҳтиёжни кучайтирди. Фаннинг оптика, математика, астрономия каби тармоқларининг жадал ривожланиши табиатни чуқур ўрганиш ва тадқиқот методларини

кенгайтиришга имконият яратди Ўрта асрларда Шарқ фалсафаси мифология ва дин қўйнидагина эмас, балки фан қўйнида ҳам ривожланади. Шарқ олимлари математика, астрономия, география, тиббиёт, тарих, алхимия соҳасида қўлга киритган ютуқлар маълум. Одатда табиб, мунажжим, сайёҳ бўлган Шарқ файласуфлари абстракт мулоҳазалардан кўра кўпроқ табиатшунослик ва тажрибага таянганлар.

Шарқ фалсафий тафаккурининг йирик намояндалари орасида ўрта осийлик машҳур файласуф, қомусчи-олим, Яқин ва Ўрта Шарқда аристотелизм асосчиларидан бири Форобий, буюк файласуф ва табиб Ибн Сино (Авиценна), атоқли астроном, математик, шоир ва мутафаккир Умар Хайём, табиб ва файласуф Ибн Рушд (Аверроэс) бор.

Форобий (870-950) фалсафа ва табиий фанлар тарихига оид юзга яқин асар муаллифидир. У фанлар билиш воситалари эканлигидан келиб чиққан. Бунда мутафаккир назарий (мантик, фалсафа, табиий фанлар) ва амалий (ахлоқ, сиёсат) фанларни фарқлаган. Фанлар тизимида у инсонга ҳақиқий билимни сохта билимдан фарқлаш имконини берувчи мантикни биринчи ўринга қўйган. Айни шу сабабли файласуф инсон тафаккурига алоҳида эътибор берган. Айнан фалсафа инсонга *борлик*нинг моҳиятини тушуниш имконини беради. Борлик «ягона» ва айни вақтда «кўп»дир. Борликнинг мазкур ҳолати эманация, яъни «ягона» муҳитдан борликнинг турли муҳитлари келиб чиқиши маъсулидир. Форобий асарларида дунё бир-бирига кирувчи тўққиз гумбаз кўринишида намоён бўлади. Бу гумбазларда уларнинг Ер атрофида айланиши сабаби ҳисобланган жонлар яшайди. Гумбазлар ўз ҳаракатини дастлабки турткидан бошлаган. Форобий дунёнинг ранг-баранглигини тушунтириш учун Аристотелнинг шакл ва материя ҳақидаги таълимотидан фойдаланган. У жоннинг умрбоқийлиги ҳақидаги масалада Платон фикрига қўшилмаган, чунки унинг пайдо бўлиши ва ўлими тананинг пайдо бўлиши ва ўлими билан бир вақтда юз беради, деб ҳисоблаган. Айни шу сабабли Форобийда билиш назарияси Платондаги каби хотирлаш назарияси эмас, балки дунёни сезги ва ақл бирлиги сифатида англаб етиш назариясидир. Бунда ақлли жон нарсалар табиатини сезгилар идрокдан фойдаланиб англаб етади. Нарсаларнинг моҳияти ақл билан англаб етилади. Бунда ақл аввало мантиққа таяниши, лекин сезги аъзолари берувчи материалдан фойдаланиши лозим.

Форобий борликнинг биринчи сабаби ва ҳаракат манбаи сифатида Худо мавжуд деб ҳисоблаган бўлса-да, унинг фалсафаси билиш ва борликнинг мураккаб масалаларини ечишга интилиш билан тавсифланади. Айни шу сабабли файласуф борликнинг ҳолатларини, унинг шакллари: оддий элементлар – ҳаво, олов, ер, сувни; шунингдек минераллар, ўсимликлар, ҳайвонлар, инсон ва осмон жисмларини синчиклаб ўрганади. Шу тариқа у ташқи дунёнинг объектив мавжудлигига урғу беради. Форобийнинг фалсафий

қарашлари Шарқ фалсафасининг ривожланишига кучли таъсир кўрсатди.

Фаробийнинг гносеологияси табиатшунослик, математика, музика, тилшунослик ва бошқа фанлар соҳасидаги билимларга асосланади. У табиат инсондан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир, деб ҳисоблайди. Фаробий фикрича, объект субъектга қадар мавжуд бўлган. Сезиладиган нарсалар сезгилардан олдин пайдо бўлганидек, билиш мумкин бўлган нарсалар ҳам билишдан олдин пайдо бўлган¹.

Фаробий фикрича, инсон билимларни ташқи дунёдаги ҳодисаларни билиш жараёнида ўзлаштиради. Бу жараён сезиш, идрок этиш, хотира, тасаввур қилиш ва энг муҳими – мантиқий мулоҳаза юритиш, тафаккур каби усулларни қамраб олади. Бу воситалар ёрдамида инсон фанни ўрганади. Фаробий «Фан ва санъатнинг ўзига хос хусусиятлари» асарида табиатни билишнинг узлуксизлигини, билиш – бу билишдан билимга, сабабни билишдан оқибатни билишга, ҳодисани билишдан моҳиятни билишга элтувчи йўл эканлигини қайд этади.

Фаробий фикрича, инсон пайдо бўлганидан сўнг аввало «озиклантирувчи куч» пайдо бўлади, унинг ёрдамида озикланиш жараёни юз беради. Сўнгра сезги органлари пайдо бўлади, улар инсонга сезиш, тасаввур қилиш қобилият ва хотирани беради. Шундан кейингина инсон «орзу кучи» ёрдамида билим ва ҳунарларни ўзлаштиради, фойдали нарсаларни фойдасиз нарсалардан фарқлайди, ўз хулқ-атворини тартибга солади. Фаробий инсоннинг барча кучлари маълум сезги органлари билан моддий сабаб орқали боғланади, бу кучларнинг бирортаси ҳам моддий сабабсиз мавжуд бўла олмайди², деб ҳисоблайди.

Фаробий инсон руҳининг бир танадан бошқа танага ўтишини қатъиян рад этади ва руҳ ҳам, тана каби субстанцияларнинг индивидуал бирлигидан иборат, деб ҳисоблайди. Унинг фикри ноизчил бўлган. Бундай ноизчиллик Аристотелнинг билиш назариясида ҳам кузатилади.

Аристотелга эргашиб Фаробий ҳам айрим нарсалар бирламчи, мавжуд тушунчалар ва ғоялар – иккиламчидир ва улар ақлда муайян нарсаларнинг мавҳумлашиши натижасида пайдо бўлади, деб ҳисоблайди. Фаробийнинг бу ғоялари универсалиялар ва умумий тушунчалар ҳақидаги қарашларида янада аниқроқ намоён бўлади. Универсалиялар мавжуд бўлгани учун ҳам умумий тушунчалар мавжуддир, деб ҳисоблайди буюк мутафаккир³.

¹ Қаранг: Фароби. Комментарий к категориям Аристотеля // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока. – М., 1961. – 191-б.

² Қаранг: Фароби. Фусус ал-Хикам. Мажему аль-Фараби. – Каир, 1997. – 150-152-б

³ Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. – 25-б

Билиш босқичлари ўртасидаги фарқларни тушуниш Форобийга билиш йўллари тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини беради. Билишнинг физиклар фойдаланувчи биринчи йўли сезишдан бошланиши лозим, чунки тана сезгига яқинроқдир. Бу ҳол сезгилар муайян нарсаларни акс эттириши билан изоҳланади. Нарсалар сезги органларида акс этгач, жисмни ва унинг юзаси, чизиқлари ва нуқталарини мавҳум ўрганишга ўтиши лозим. Математиклар жисмнинг у ёки бу жиҳатларини теранроқ билиш учун фойдаланувчи билишнинг иккинчи йўли мавҳумлаштиришдан бошланиши даркор. Билишни мавҳум нуқтадан бошлаган ақл муайян жисм бўйлаб ҳаракатлана бошлайди, мавҳум чизиқ, юза, жисмни англайди ва сўнгра муайян жисмни тушуниб етади.

Илмий билим ва фалсафий тафаккурнинг ривожланиши билиш йўлларига бошқача назар ташлаш имконини беради, бироқ Форобий илгари сурган ғоя Гегель фалсафасида ўзининг янада баркамолроқ ифодасини топади. «Бироқ, вазифа билишдан иборат бўлгани туфайли, кузатиш билан таққослаш ҳақидаги масала ундан воз кечиш маъносида ечилгандир. Эндиликда масала фақат билиш доирасида нима биринчи бўлиши ва ундан кейин нималар англаб етилиши лозимлиги ҳақида бўлиши мумкин. Энди табиатга мувофиқ йўл эмас, балки билишга мувофиқ йўл талаб этилади. Билиш фикрнинг муайян мазмунидан кўра мавҳум мазмунини англаб етиши осонроқдир»¹. Бинобарин, билиш масаласи борлиқнинг қайси жиҳати билувчи субъектнинг объекти ҳисобланишидан келиб чиқиб ҳал қилинади.

Форобий ғоялари нафақат Шарқ фанининг, балки Ғарб ижтимоий-фалсафий тафаккурининг ривожиди ҳам муҳим рол ўйнади.

Абу Райҳон Беруний, табиат ва унинг объектив қонунлари мавжудлигига шубҳа қилмаган. У табиат муттасил ўзгариш ва ривожланишда бўлади, материя нарсалар шаклини ўзи яратади ва ўзгартиради, жон (тафаккур, маънавий ҳодисалар) тананинг муҳим хоссасидир, деб таъкидлаган.

Маълумки, тажриба, эксперимент борлиқни билиш усулларида бири ҳисобланади. Беруний шундай деб ёзади: «Мендаги иштибоҳни фақат тажриба ва такрорий синов бартараф этиши мумкин, ...сўзловчиларнинг яқдиллигига қарамай, бунинг ҳақиқийлиги тажрибада ўз тасдиғини топмаган»².

Тадқиқотчилар фикрига кўра, «Берунийни етарли асос билан ўрта аср фанида эмпирик метод яратувчиларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. У металллар ва минералларнинг хоссалари ва солиштирма

¹ Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. –Б. 36

² Абу Райҳон ал-Бируни. Избранные произведения в 6 т. Т. 3. – 44-б.

оғирлигини аниқлаш бўйича бир қанча тажрибалар ўтказди»¹. Тажрибада олинган билимни мутафаккир айрим меъёрларга мувофиқ ишончли билим деб талқин қилади. Уларнинг орасида объектларнинг кузатувчанлиги, тажрибаларнинг қайта ўтказилувчанлиги ва кузатишларнинг текширилувчанлигини қайд этиш мумкин.

Бу мулоҳазалар тажриба, билим олиш ва унинг ҳақиқийлигини текшириш методи сифатида, ўрта аср шароитида ҳам анча кенг тарқалган, деб айтиш имконини беради.

Ғоя илгари сурилгани ва ишончли билимнинг олинishi тажриба билан боғланиши, билимнинг ҳақиқийлиги тажрибада синалиши муҳимдир.

Берунийнинг ижодида кузатиш муҳим ўрин эгаллайди. Табиатни илмий ўрганишда кузатиш билишнинг бошқа шакллари билан ўзаро боғланган.

Беруний фикрича, кузатувчи кузатилаётган ҳодисани у юз бераётган жойда идрок этади². Бинобарин, кузатиш у ёки бу ҳодисани унинг муайян кўринишида қайд этади³. Кузатишларнинг эски маълумотлари объектнинг ҳақиқий кўрсаткичини анча бузиб ифодалаш мумкин.

Беруний тадқиқотчи ўтказган тажриба ва унинг натижаси амалда ишончли эканлигини қайд этади. У «Синовдан бошқа устувор дастур, тажрибада текширишдан ўзга муваффақиятга элтадиган дастуриламал йўқ»⁴, деб ёзади

Беруний астрономик кузатишлар воситасида Ой ва Куюшнинг тутилиши, уларнинг Ердаги ҳаётга таъсири, иқлим, табиий ва сунъий танланиш, сақланиш, ривожланиш аномалияси каби мураккаб муаммоларни янги илғор метод ва назарий тамойиллар ёрдамида ечишга ҳаракат қилди.

Беруний Шарқда астрономия кузатиш асбобларини яратиш техникасининг вужудга келиши ва ривожланиши тарихида ҳам етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. У ўша даврда илмий изланишлар олиб боришда фойдаланилган эски асбобларни такомиллаштириш ва янгиларини яратишга алоҳида эътибор берган. Олимни ўта аниқлиги ва мукамаллиги билан ажралиб турувчи кузатиш асбобларини яратиш имконияти масаласи қизиқтирган.

Шундай қилиб, само жисмларининг ҳолатларини нафақат асбоблар воситасида, балки ўрганилаётган объект хусусиятига мувофиқ

¹ Хайруллаев М. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей. – Фаргона, 1988. – 39-б

² Қаранг: Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. В 6-т. Т. 3. – Т., 1963. – 57-б.

³ Ўша ерда. – 260-б.

⁴ Ўша ерда - 340.

амалга оширишни алломанинг улкан хизматларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. Бундай методологик мўлжал, илмий тадқиқотлар жабҳаси чекланганлигига қарамай, илмий билишнинг янги йўллари ва воситаларини топиш борасидаги изланишларда муҳим рол ўйнади.

Абу Али ибн Сино. Ўрта Осиёнинг машҳур қомусий алломаси ва файласуфидир. Ўрта асрлар буюк файласуфи, бухоролик **Ибн Сино** (Авиценна) (980-1037) 300 дан ортиқ асар муаллифидир. Уларнинг орасида «Тиб қонунлари» ва «Билим китоби» айниқса кенг довруқ қозонган.

Ибн Сино меросининг таҳлили унинг илмий қизиқишлари доираси бениҳоят кенг, у том маънода қомусий билимлар эгаси бўлганидан далолат беради. Ибн Сино фанларнинг уларни тадқиқот объектларига кўра ажратишга асосланган таснифини таклиф қилган.

Ибн Сино табиат азалий ва абадийдир, унинг қонунлари ўз-ўзидан ўзгармайди ва инсон уларни англаб етишга қодир, жон тана фаолияти билан белгиланади ва унинг индивидуал умрбоқийлиги мумкин эмас, деган фикрни илгари сурган.

Ўша даврда у шуғулланмаган фаннинг ўзи бўлмаган. Тиббиёт билан бир қаторда, Ибн Сино фалсафа, хусусан билиш назариясини ҳам фаол тадқиқ этган.

Ибн Сино моддий дунё предметларини сезгилар манбаи деб ҳисоблаб, уларнинг объектив табиатини ташқи моддий дунё инъикоси сифатида ёритади. Бундан ташқари, у сезгини материянинг хоссаларидан бири деб эътироф этади. Аллома сезгини материянинг олий шакллари билан боғлайди. Ибн Сино мавжуд нарсаларни таснифлар экан, сезги ҳайвонлар деб аталувчи жисмларга хослигини қайд этади¹.

Ибн Сино неоплатоникларнинг жон ҳиссий нарсаларни тананинг бирон-бир аъзосисиз идрок этади, деган таълимотини асоссиз деб ҳисоблайди. «Қадимда айрим олимлар (неоплатониклар) жон ҳиссий идрок этилувчи нарсаларни ҳеч қандай органларсиз бевосита сезади, деб фараз қилганлар. Муҳитга келсак, бу, масалан, кўриш учун муҳит бўлиб хизмат қилувчи ҳаво, органларга келсак, бу, кўриш органи бўлиб хизмат қилувчи кўздир. Бироқ улар ҳақиқатдан узоқдир, чунки ҳиссий идрок этиш жоннинг ўзида бу органларсиз юз берганида, мазкур органлар беҳуда яратилган бўлиб чиқар, улардан ҳеч қандай наф бўлмас эди», деб ёзади ва сўзининг давомида неоплатоникларнинг қарашлари асоссиз эканлигини таъкидлаб, ҳақиқат сезгилар тана аъзоларига муҳтожлигидадир, деган хулосага келади².

¹ Қаранг: Ибн Сино. Трактат о разделении существующих вещей. – Т.: Шарк, 1983. – 128-б.

² Ибн Сина. Книга исцеления. – Т.: Фан, 1967. – 265-266-б.

Ибн Сино сезгилар ва сезги органлари ҳақида гапирар экан, у ёки бу сезгининг юзага келиш механизмини илмий тушунтиришга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, ҳеч қандай жисм ўз ҳолича овозга эга бўлмайди. Овоз икки жисм тўқнашганда ҳаво ва ҳаракатнинг тебраниши натижасида юзага келади. Бу тўлқинлар жуда тез тарқалади. Улар қулоққа етгач, тебранувчи ҳаво эшитиш нервларига тегади ва улар бундан жонни хабардор этади¹. Бу тавсиф анча содда баён этилган бўлса-да, ҳозирги тасаввурларга мос келади. Шунингдек, Ибн Сино сезгиларни ҳали объектив дунёнинг субъектив образи сифатида идрок этмаганидан далолат беради. Сезгиларни ташқи таъсирнинг организмдаги ҳаракати сифатида тушунтирар экан, Ибн Сино уни механик талқин қилади.

Ибн Сино кўриш ҳақидаги таълимотни ишлаб чиқди. Кўриш жараёнини тушунтирар экан, у айна вақтда Платоннинг бу борадаги таълимоти асоссиз эканлигини кўрсатади. Ибн Сино ёруғликни кўришнинг асосий воситаси сифатида алоҳида қайд этади².

Аллома сезгиларни ва туйғуларнинг барча шаклларини ўрганиб, уларнинг физиологик асосларини, яъни мия тузилишида сезги марказларининг жойлашувини тушунтиришга ҳаракат қилди. Мияни акс эттириш фаолиятининг бош аппарати деб талқин қилиб, Ибн Сино ҳиссий билиш шаклини мия билан боғлади ва уни идрок этиш ва сезиш асоси деб эътироф этди³.

Ибн Сино таълимотига кўра, инъикос фақат акс эттирувчи тизимга боғлиқ эмас. Сезиш маркази миянинг олд қисмида, тасаввур қилиш маркази – миянинг ўрта қисмида, эслаб қолиш қобилияти – миянинг орқа қисмида жойлашган. «Китоб ун-нажот» асарида Ибн Сино ҳар бир сезгининг физиологик асосларини тадқиқ этар экан, ҳиссий билиш жараёнида асаблар муҳим рол ўйнашини қайд этади. Унинг фикрича, мия асаблар воситасида сезгилар ва ҳаракатларни инсоннинг бошқа аъзоларига узатади. Асаблар мия учун ўтказгичлар бўлиб хизмат қилади⁴. Умумий маълум тасаввурга кўра, асаблар бош мияда бошланади ва уларнинг тармоқлари терининг юза томонида тугайди⁵. Кўриб турганимиздек, Ибн Сино ҳиссий билишнинг физик ва физиологик асосларини илмий йўл билан тушунтиришга ҳаракат қилади.

Тасаввурни Ибн Сино Ўрта Осиёнинг бошқа мутафаккирлари каби ички сезгилар қаторига киритади. Ибн Синонинг фалсафий меросини қиёсий ўрганиш табиатни ҳамда тасаввурнинг гносеологик

¹ Қаранг: Ибн Сина. Канон врачевой науки. Кн. 1. – Т.: Фан.1996 – С 260-261.

² Қаранг: Ибн Сина. Книга спасения. – Т.: Шарк, 1986. – С 224.

³ Қаранг: Ибн Сина. Канон врачевой науки. Кн. 1. – Т.: Фан. С– 38.

⁴ Ўша ерда. – 41-б.

⁵ Ўша ерда. – 99-б.

функциясини тушунишда у асосан ягона ёндашувга таянганини кўрсатади. Ибн Сино тасаввурнинг кучи шундаки, умумий сезгига кирувчи ҳамма нарса бизнинг сезгиларимизгача етиб боради, деб қайд этади¹.

Шундай қилиб, Ибн Сино фикрига кўра, тасаввурнинг гносеологик функцияси шундан иборатки, у ташқи нарсаларнинг образларини гавдалантиради, ҳиссий идрок этилувчи нарсалар йўқолганидан кейин ҳам уларни хотирада сақлаб қолади.

Ибн Синонинг фикрича, моҳият уч тарзда намоён бўлади. Биринчи – нарса сезгиларда уларни кузатиш жараёнида акс этади. Бу ерда нарсаларнинг сезги органларида бевосита акс этиши назарда тутилмоқда. Ибн Сино инъикос концепциясини билиш жараёни сифатида қайд этар экан, билиш даражалари тўғрисидаги масалани кўтаради. Маълумки, бу мўлжал Янги давр фалсафасида ишлаб чиқилган ва немис классик фалсафасида ўзининг тадрижий яқунини топган.

Иккинчи – объектив борлиқда амалда мавжуд бўлмаган нарсанинг моҳияти англанади². Бу ерда формал аҳамият касб этувчи ва моддий борлиқ билан боғланмайдиган идеаллаштирилган объектлар моҳиятини билиш назарда тугилади. Бу моҳият инсон ақлининг ижодий қобилиятини намоён этади.

Учинчи – нарса образи муайян шароитларда билувчининг жонида аниқ акс этиши мумкин. Бу тамойилда нарсани сезги боғлиқ бўлган алоқалардан мавҳумлаштириш имконини берувчи абстракциянинг кучи қайд этилади. Бунда нарсанинг образи унинг субстрати мавжуд эмаслигига қарамай акс этиши мумкин.

Шундан келиб чиқиб Ибн Сино оқилона билишда абстракция муҳим рол ўйнашини қайд этади. «Билиш нарса образини мавҳумлаштиришнинг айрим ўзаро боғланган босқичларидан иборат жараён бўлиб, унинг натижасида билувчининг онгида предметнинг моҳияти ва хусусиятларини ифодаловчи тушунча вужудга келади. Бундай мавҳумлаштириш босқичлари тўртта».³

Ибн Сино «умумий сезги»ни ички сезгилар қаторига киритади. Унинг фикрича, умумий туйғу – бу миянинг олд қисмида жойлашган куч бўлиб, у беш сезгида акс этувчи барча шаклларни ва улар узатувчи кучни мустақил қабул қилади⁴. Бинобарин, Ибн Сино фикрига кўра, сезги органлари ёрдамида олинган туйғулар умумий сезги воситасида бирлаштирилади ва нарсанинг ҳиссий образи яратилади.

¹ Қаранг: Ибн Сино. Донишманд. – Т.: Фан, 1979. – 264-б.

² Қаранг: Ибн Сино. Избранные философские произведения. – М.: Наука, 1980. – 30-б.

³ Ибн Сина. Книга спасения. – Т.: Шарк, 1986. – 31-б

⁴ Қаранг: Ибн Сино. Донишнома. – Т.: Фан, 1976. – 266-б

Образ деганда аллома нарсанинг ташки хусусиятлари ва хоссалари, материянинг акцидентал томонлари йиғиндисини тушунади. Масалан, инсон ва унинг образи ҳақида сўз юритар экан, у шундай деб ёзади: «Унинг образи бу унинг узунлиги, кенглиги, сифати, миқдори ва унинг ҳолати, яъни инсон билан боғлиқ барча нарсалардир»¹.

Ибн Синонинг юқорида баён этилган ғоялари илмий тафаккур шаклланишининг кейинги даврларида ривожлантирилди ва янги натижалар билан бойитилди.

Шундай қилиб, билиш жараёни пировард мақсади объектлар моҳиятини билишдан иборат бўлган мураккаб жараёндир. Ўрта аср Марказий Осиё мутафаккирлари асосан билиш билинаётган объектнинг инъикосидир, деган нуқтаи назардан келиб чиқдилар. Бунда инсоннинг сезги органлари бевосита боғловчи бўғин ҳисобланади, яъни сезгилар ёрдамида билинувчи объектив дунё билиш манбаи сифатида амал қилади.

Сўфизм фалсафаси. Билиш муаммоси сўфизмнинг энг муҳим томонини ташкил этади. Мўътадил сўфизм таълимотига кўра гностик (ориф)нинг асосий вазифаси олий мақсадга эришиш – ҳақиқатни билишдан иборат. Бу мақсадга ўзини ўзи такомиллаштириш ва ўзини ўзи билиш йўли билан эришилади. Ўз моҳиятини билиш жараёнида инсон ўзида илоҳий унсурлар мавжудлигини, Оллоҳни билишнинг бирдан-бир тўғри усули ўзини ўзи билиш, яъни ўзликни англаш эканини тушуна бошлайди.

Бироқ билишнинг бу даражасига етиш учун одам ўзини бутунлай ўз ўзлигини англашга баҳсида этиши лозим. У сўфийча турмуш тарзини танлаши, шунингдек ҳақиқат сари йўл тутган кишиларга қўйиладиган айрим бошқа талабларни бажариши даркор. Мўътадил сўфизм вакиллари қаторига Хориси Муҳосибий, Абулқосим Кушайрий, Абу Ҳомид Ғаззолий ва бошқалар киради. Улар сўфий шариат чизиғидан четга чиқмаслиги, унинг барча сўзлари ва ишлари Қуръони карим ақидалари ва Муҳаммад пайғамбар ҳадисларига мувофиқ бўлиши лозим, деб ҳисоблайдилар.

«Ваҳдати вужуд» (борлиқнинг бирлиги) нуқтаи назарида турувчи сўфийлар сўфизмнинг ашаддий тарафдорлари ҳисобланади. Улар Ҳақиқат (Оллоҳ) ва табиатни бир деб қарайдилар. Табиат илоҳий эмансипация оқибатидир. Инсон бу эмансипация занжирида охириги бўғинни эгаллайди. У нафақат Ҳақиқат (Оллоҳ)ни билиш даражасига етади, балки ўзи ҳам Ҳақиқат – «Оллоҳ»га айланади. Сўфийликнинг бу тариқати вакиллари яширин, сирли нарсаларни билишни афзал кўриб, шариат ақидалари ва меъёрларини тан олмаганлар.

¹ Ибн Сино. Донишнома. – Т.: Фан, 1976. – 267-б.

Сўфизм Оллоҳни табиат билан узвий деб қарайди. Уни инсонни қуршаган ташқи дунёда, мавжуд ҳар бир нарса билан тенглаштиради ва уларда Оллоҳнинг сиймоси, моҳиятини кўриб, табиат, атроф муҳит сари, унинг сирларини очиш томон, бу яширин ҳодисаларнинг ҳар бирида илоҳий ҳақиқат белгиси, моҳиятини топиш ва билиш мақсадида муайян қадам ташлайди.

Сўфизмдаги Оллоҳни билишда билиш усуллари ва воситалари сифатида ваҳий ва илҳом амал қилади. Бу ерда сезгилар ва ақл билиш воситалари сифатида ишламайди. Борлиқнинг бирлиги тарафдорлари саналган сўфийларда пантеистик анъаналар устунлик қилувчи таълимотларда Аллоҳни билиш назарияси билан бир қаторда дунёни билиш назарияси ҳам мавжуд бўлиб, унда билиш объекти сифатида моддий дунёнинг ўзи, билиш воситалари ва усуллари сифатида эса – сезгилар, ақл, кузатиш, таққослаш, сўзнинг тор маъносидаги тажриба амал қилади. Гарчи улар билишнинг турли шаклларини тан олсалар-да, моҳиятлар моҳияти (Оллоҳ)ни билиш даражаси тўғрисида сўз юритилган ҳолларда билиш шаклларининг аҳамиятини чеклайдилар. Оллоҳни билишга фақат Унинг карами ва нури ёрдамида муваффақ бўлинади.

Мутлақ ҳақиқатнинг тагига етиш йўлидан боровчи одам (ориф) ўз олдига ҳақиқатни билиш вазифасини қўйган фаол индивидга айланади ва узоқ изланишлар, турли мистик босқичлар, мақомлардан ўтиш ва ўзликни англаш натижасида ўзида мутлақ ҳақиқат (Оллоҳ)ни топади ва етук инсонга айланади.

Сўфизм таълимотига кўра, ҳақиқатнинг тагига етиш учун одам ўз ички дунёси, қалбини ҳар хил дунёвий қусурлардан фориғ этиши лозим. Бунга эришиш учун у бир қанча маънавий босқичлар ёки сўфийлар таъбири билан айтганда мақомлардан ўтиши даркор.

Билиш ва маънавий саёҳат йўлида одамга унинг тафаккури йўл кўрсатади. Кўрсатилган босқичларнинг ҳар биридан ўтиш натижасида одам ахлоқий ва маънавий жиҳатдан такомиллашади ва ҳақиқатни билишга яқинлашади.

Абу Ҳомид Ғаззолий сўфизмни пантеизмдан тозалашга ҳаракат қилди. Бунга у муваффақ бўлди. Ғаззолий фикрига кўра, «ҳар қандай маънавий покланишлардан қатъи назар, инсон ҳеч қачон Худога айлана олмайди». Бу билан у сўфизм ва пантеизм ўртасида ўзига хос «хитой девори» ўрнатди.

Ибн Арабий фалсафаси Европа фалсафий анъанасида фойдаланилган тилга жуда яқин бўлган тилда яратилган философема. Уни айни ҳолда рационалистик философема деб номлаш мумкин (у бирлик, кўплик, сабаб, оқибат, биринчи асос, жисм, макон, замон каби категориялар ва атамалардан фойдаланади); тилини бадий тил деб белгилаш мумкин бўлган, бироқ нафақат эстетика жабҳасини, балки

онтология ва натурфалсафанинг рационалистик тили билан бир борлиқни тавсифловчи философема (унинг категориялари – муҳаббат, интилиш, эҳтирос, муҳтожлик, гўзаллик ва ш.к.); ниҳоят, «мистик» тилда яратилган философема (категориялари: завқ, ҳол, фано, бақо, жон, рўё ва х.к.).

Ҳар бир философема, Ибн Арабийда билишнинг алоҳида усулига таянади. Шу сабабли ечимларнинг ҳар бири бўйича тегишли билиш усулининг қисқача тавсифини келтириш ўринли бўлади деб ўйлаймиз.

1. Билишнинг биринчи усули – оқилона-мантиқий билиш. Унинг воситаси – ақл, амалга ошириш усули – силлогизмлар ёки далиллар орқали чиқарилган хулосалар тарзидаги мантиқий мулоҳазалар. Кўриб турганимиздек, Ибн Арабий Аристотель мантиқи билан таниш: у тўғри силлогизмни тузиш учун зарур шартларни тавсифлайди¹, мантиқан тўғри мулоҳаза юритиш учун далиллар ва хулосалар занжири изчил бўлиши, бирон-бир бўғинда узилмаслиги лозимлигини кўрсатади ва ўзи исботлашнинг мантиқий методларини кўп қарра қўллайди.

Мантиқий билиш Ибн Арабий учун қимматсиз эмас, у дунёни билишга хизмат қилади². «Файласуфнинг барча билими ҳам сохта эмас, у нимададир ҳақ бўлиши мумкин, айниқса, пайғамбар ҳам шу ҳақда сўз юритган бўлса... Сен файласуф динсиз яшайди, деб айтишинг мумкин, бироқ унда диннинг йўқлиги файласуфнинг бутун таълимоти сохта эканлигини исботламайди: буни ақл асослари билан ҳар қандай ақл эгаси англаб етади»³. «Ақл асослари» (аввал ал ақл) – бу кейинчалик Декарт қайд этувчи интуитив жиҳатдан аниқ ва шак-шубҳасиз оқилона ҳақиқатлардир.

Ибн Арабий фикрига кўра, оқилона билим инсон танасини бошқарувчи инсон жонига керак: у жоннинг дунё ҳақидаги билими муқаррар унсуридир⁴. Оқилона билим (илм)нинг қиммати Ибн Арабийда шубҳа уйғотмайди: «Нарсани билиш, ҳеч шубҳасиз, уни билмасликдан маъқулроқдир»⁵. Силлогизмлар орқали оқилона билиш бизга дунё ҳақида тўғри билим беради: у, масалан, рангли ойна орқали ўтган ёруғлик ойна рангини касб этса-да, ўз ҳолича рангсиз эканлигини, Қуёш кўзга кичкина бўлиб кўринса-да, аслида Ердан бир неча марта катталигини аниқлаш имконини беради. Тўғри силлогизм тузиб, дунёнинг борлиғи замирида сабаб ётишини аниқлаймиз⁶.

Билишнинг оқилона-мантиқий методидан файласуф бизни қизиқтирувчи муаммони ечиш учун фойдаланади, бироқ унинг учун

¹ Қаранг: Ибн Араби. Геммы мудрости. – М.-Бейрут, 1980. – 116-117-б.

² Қаранг: Ибн Араби. Геммы мудрости. – М.-Бейрут, 1980. – 120-121-б.

³ Ибн Араби. Мекканские откровения. – М.-Бейрут, 1989. – 32-б.

⁴ Ўша ерда. – 198-б.

⁵ Ўша ерда. – 20-б.

⁶ Ибн Араби. Мекканские откровения. – М.-Бейрут, 1989. – Б.105

мантикий мулоҳазалар занжирида мутлақо боқий илоҳий моҳият тушунчаси «бошланғич нукта», дунёда бўлиб турган ўткинчи номукамал моҳият категорияси эса – «пировард нукта» ҳисобланади ёки аксинча. Худодан дунёга ёки дунёдан Худога бундай мантикий ҳаракат қилиш натижасида муаммонинг рационалистик ечими топилиши лозим: дунёга нисбатан трансцендент илоҳий моҳият айна вақтда унга ичдан хос бўлиши, унинг борлиғи субстанционал асосини ташкил этиши даркор. Бу биз ё дунёни тавсифловчи муҳим категорияларни трансцендент илоҳий моҳият тушунчасидан чиқаришимиз, ё дунёда мавжуд ўткинчи моҳият категориясини асос қилиб олиб, трансцендент илоҳий моҳият борлигини келтириб чиқаришимиз лозимлигини англади. Шундай қилиб, муаммонинг ечими оқилона-мантикий методлар ёрдамида топилиши мумкин.

2. Билишнинг иккинчи усули – муаммони мушоҳада юритиш йўли билан ечиш: ечимдан шартлар сари. Мушоҳада юритишни билиш усули сифатида ўрганар эканмиз, дунё ва илоҳий моҳиятнинг узвий бирлиги ва айна вақтда илоҳий моҳиятнинг трансцендентлиги унинг учун муқаррар ҳолдир, деб айтишимиз мумкин. Шуни таъкидлаш лозимки, бу бирлик айнийлик эмас: бошқача айтганда, бу дунё ва илоҳий моҳиятнинг фарқланган бирлигидир. Ҳар қандай нарса ва ҳодисада мушоҳада юритиш сезилувчи ва идрок этилувчи ташқи – зоҳир жиҳатларни ва сезгиларга ҳам, ақлга ҳам яширин ички (ботин) маънони аниқлаш имконини беради. Бу яширин маъно борлиқнинг биринчи асоси, илоҳий моҳиятнинг дунёга ичдан хослигининг негизи ва айна вақтда мушоҳада объекти ҳисобланади. Яширин маънони англаш - нарсаларда, дунёда Худони бевосита кўриш демакдир.

Мушоҳада юритиш жараёнида билиш субъекти ўзининг билиш объектидан онтологик мустақиллигини сақлаган ҳолда у билан бирикади, уни бутун вужуди билан англаб етади. Бунга билиш субъекти бўлган инсонда ҳам «яширин маъно» мавжудлиги имконият яратади. У ягона ва узвий бўлгани учун билиш объекти билан «ички моҳият» жиҳатидан бирикиш имконияти юзага келади, «ташқи моҳият»да эса субъект ва объектнинг алоҳидалиги сақланиб қолади¹.

Мушоҳада юритиш йўли билан олинган билим рационалистик тилдан фарқ қилувчи алоҳида тилда баён этилади. Мушоҳада юритиш, моҳият эътибори билан, бутундан қисм сари ҳаракатдан иборат бўлгани учун бу тилни бадий тил деб аташ мумкин. Бу тилда ёзилган матнда қисмнинг мазмунини англаб етиш учун (ҳар қандай бадий асарда бўлганидек) аввал бутуннинг мазмунини англаб етиш лозим. Ваҳоланки, фан тилида ёзилган матнда қисмларни тушунмасдан бутунни тушуниш мумкин эмас. Ибн Арабий философемаси «бадий» тилда ёзилган

¹ Қаранг: Ибн Араби. Геммы мудрости. – М.-Бейрут, 1980. – 88-б.

бўлиб, мушоҳада юритишга асосланади ва уни биз шу тил номи билан эстетик философема деб атаёмиз.

3. Билишнинг учинчи усули – муаммони мистик йўл билан ечиш: шартлар ва ечим айнийдир. Бу ерда билиш оқилона-мантикий ва мушоҳада юритиш йўли билан билишдан мутлақо бошқача шартлардан келиб чиқади. Бу билиш субъекти ва объектининг айнийлик шартидир. Билиш субъекти бу айнийликка эришгач, ўзининг субъектлик моҳиятини йўқотади; субъект ва объект ўртасидаги тафовут йўқолади, билувчи билинувчига айланади, билувчи ҳам, билинувчи ҳам йўқолиб, фақат ягона универсал қолади. Бу ҳолат «фано» ҳолати, субъектив ўзликнинг «ҳалок бўлиш», йўқолиш ҳолати деб аталади.

Мистик билиш жараёнини тавсифлар экан, Ибн Арабий гирдоб (хиро) образидан фойдаланади. «Хиро» сўзи «саросималик» деган маънони ҳам англатади. Бу ўзига хос саросималик, ҳамма нарсада Оллоҳни кўрувчи, Ягонани кўпликда, кўпликни Ягонада, «аниқни яширин, яширинни аниқ, шунингдек бошқа зиддиятли нарсаларни» кўрувчи сўфийнинг саросималигидир. «Бироқ бу йўқотган ёки тушунмайдиган одамнинг саросималиги эмас»¹. Бу саросималик мистик билиш йўлига эндигина кираётган одамни қамраб олади; сўнгра, мистик билиш жараёнида саросимага тушган одам, Ибн Арабий тавсифига кўра, «қутб атрофида айлана ҳаракат қилади ва ундан узоклашмайди»². Бу қутб – Худо: гирдоб образининг маъноси шундан иборатки, бу гирдоб ҳаракатининг боши йўқ, аниқроғи, қайд этилган аниқ бир бошланиш жойи мавжуд эмас: исталган нуқтадан, дунёнинг ҳар қандай нарсасидан бошлаш мумкин, бироқ охири бор, бу - қутб, борлиқ гирдобининг маркази: билиш доиралари муқаррар тарзда ягона Худога олиб келади. Гирдоб бутун борлиқни ўз комига тортади. Унинг ичида, марказда туриб биз йўлимиз мўлжалдан фарқ қилмаслигини, йўлни қаерда бошлаган бўлсак, ўша ерда – Худода тугатганимизни кўраёмиз³.

Биз илоҳий моҳиятнинг дунёга нисбатан трансцендентлиги ва имманентлиги муаммоси ечимининг уч вариантыни кўриб чиқдик. Ечимнинг биринчи йўлини қисмдан бутун сари йўл, мантикий мулоҳаза юритишдан бошланувчи йўл деб белгилаш мумкин. Бунда илоҳий моҳият ёки дунё «қисм» деб, муаммонинг изланаётган ечими эса – «бутун» деб олинishi мумкин. Иккинчи йўл бутундан қисм сари ҳаракатдан иборат: биз ечим мавжудлигини фарз қилдик, у қандай билиши лозимлигини («бутун»ни) кўрсатдик ва сўнг уни таҳлил қилдик, трансцендент-имманент муаммо ечилган шароитда илоҳий моҳият ва дунё қандай бўлиши лозимлигини кўришга ҳаракат қилдик. Ниҳоят, ечимнинг учинчи варианты қисмлар ва бутуннинг айнийлигини, мутлақо

¹ Ибн Араби. Геммы мудрости. – М.-Бейрут, 1980. – 140-б.

² Ибн Араби. Геммы мудрости. – М.-Бейрут, 1980. – 73-б.

³ Ўша ерда. – 74-б.

ва барча йўналишларда айнийликни: қисмларнинг бир-бири билан, уларнинг ҳар бири ва иккаласининг бутун билан айнийлигини қайд этади. Биринчи ҳолда трансцендентлик ва имманентлик муаммосининг ечими топилмади, иккинчи ҳолда у ўз ечимини топиш учун дуализмни қабул қилишни талаб этди, учинчи ҳолда эса у ечилмайди, балки ўз асосини йўқотади.

Баҳоуддин Нақшбанд. асос солган сўфийлик таълимотининг назарий асосларидан бирини Худо, дунё ва инсоннинг ўзаро нисбати муаммоси ташкил этади. Бу бош муаммо талқинида сўфийларни икки йўналиш – теистик ва пантеистик йўналишларга ажратиш мумкин. Аллоҳ ҳамма нарсанинг яратувчиси деб эътироф этилган, инсондан ташқарида турган, дунё узра юксалган ва билиш мумкин эмас деб эълон қилинган бўлса, сўфийлар таълимоти монотеизм шакл-шамойилини касб этган, дунё ва Худо тушунчалари тенглаштирилган тақдирда бундай таълимот пантеистик деб ҳисобланган¹.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётнинг мазмунини Ҳақиқат (Оллоҳ)га эришишга интилишда кўрган ва Ҳақиқат (Оллоҳ)га эришиш ташқи нарсалар ҳақидаги билим – шариатга асосланади ва ички нарсалар ҳақидаги билим – тариқат жараёнида юз беради, деб ҳисоблаган. У шариат Қуръони карим ва ҳадисларни билишдан келиб чиқувчи диний қонун-қоидалар тўплами эканлигидан келиб чиққан. Тариқат одам Ҳақиқатга эришиш учун қайси босқичлардан ўтиши, Аллоҳни англаш ва у билан бирикиш учун қандай тўсиқларни енгиши лозимлигини белгилайди. Бунда билиш жараёнида шариатдан тариқатга ўтиш дарҳол юз бермайди. Фақат шариатни ўзлаштириш ва унинг талабларини бажариш орқали Ҳақиқат йўлидан жадалроқ ва самаралироқ бориш мумкин.

Одам билишнинг ҳар бир босқичи (мистик йўл манзиллари)дан олдинма-кетин ўтиб ўз мақсадига яқинлашади. Сўфизм назарияси ва амалиёти онгнинг ташқидан ичкига, очикдан яширинга саёҳатини назарда тутаяди. Баҳоуддин Нақшбанд тариқат эзотерик (яширин, мистик) фан, у ҳаммага очик эмас, уни фақат ўзини Ҳақиқатга бахшида этган одамлар англаб етиши мумкин, деб ҳисоблаган.

Сўфизмда мистик билиш замирида «Ўзини билган одам ўз Оллоҳини билади» деган тамойил ётади. Ўзини ўзи билиш орқали Оллоҳни билиш мақсадга эришишнинг энг қисқа йўлидир. Баҳоуддин Нақшбанд яратган таълимотнинг асосида «Дил ба ёр-у, даст ба кор», яъни «Кўнгил ёрда, қўл – ишда», деган шиор ётади.

Хулоса. Ғарб ва Шарқда ўз тафаккур услубида билимларни ифодалаш ва ўзлаштиришнинг ўз механизмлари ва шакллари, билим ва

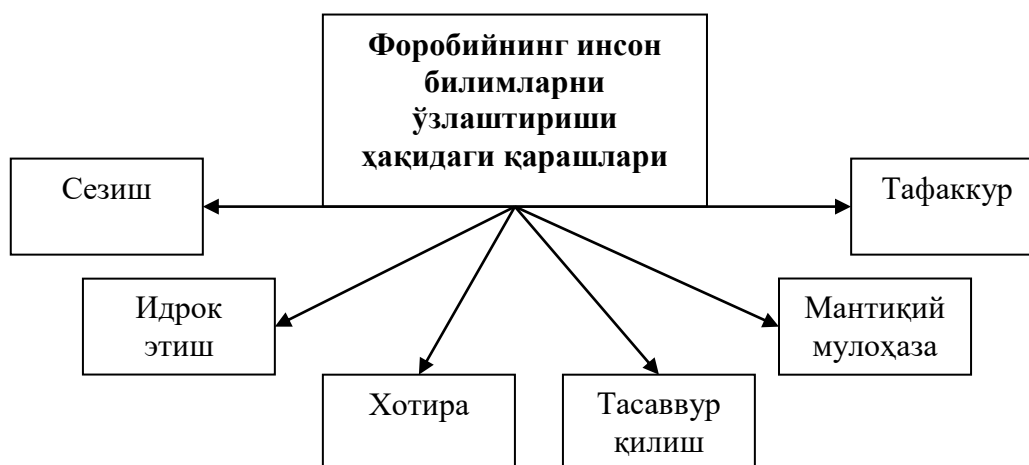
¹ Қаранг: Шайх Баҳоуддин Нақшбанд: его значение для религиозного мировоззрения, влияние его учения на этику и политику. – Т.: Мовароуннахр, 1997. – С 13

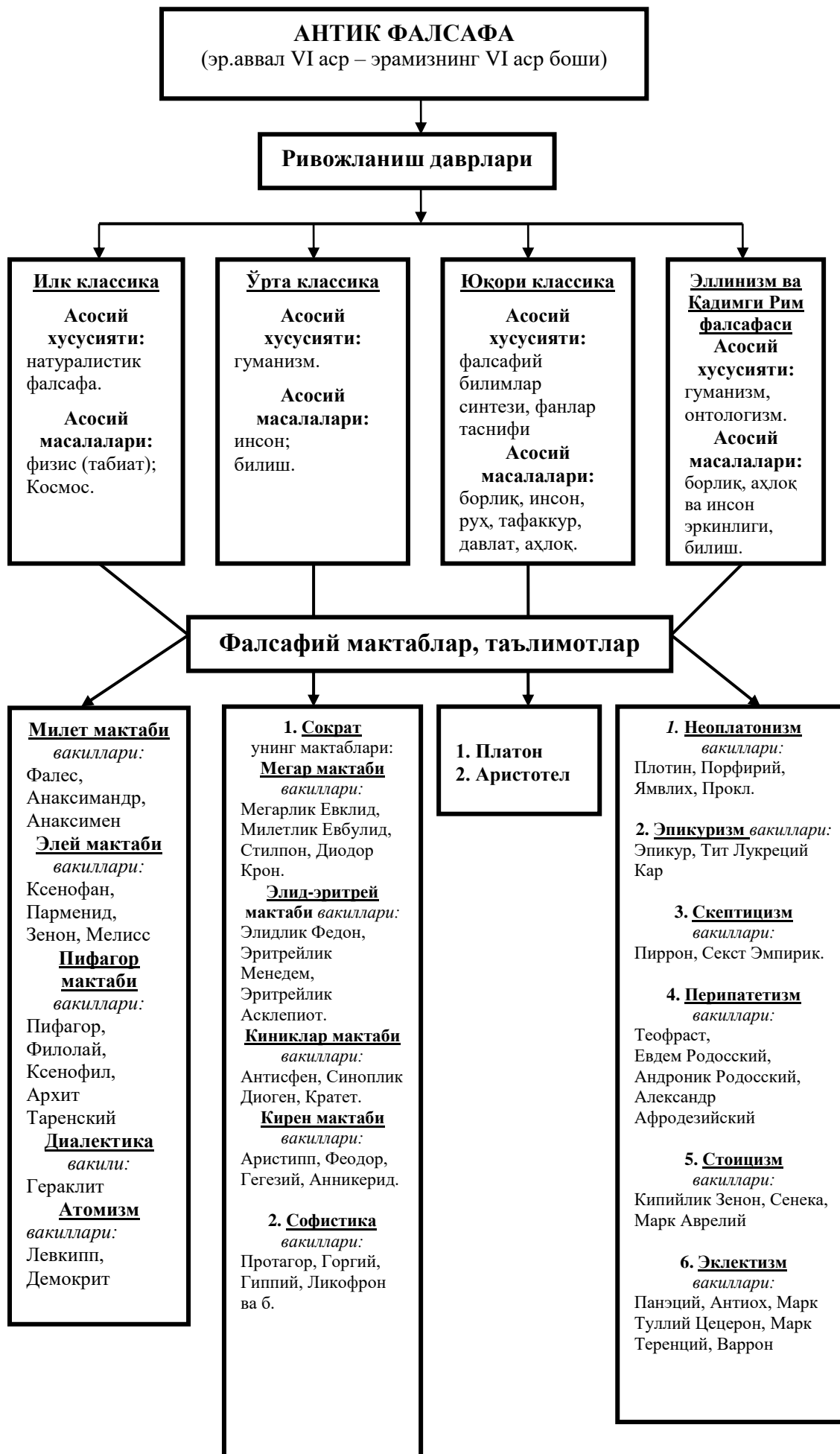
ҳақиқатга элтувчи йўлни ёритувчи ўз мўлжаллари мавжуд. Шарқ таълимотлари ва тафаккур услубини Шарқ амалиёти ва тажрибасидан олинган Шарққа хос усуллар ва методлар ёрдамида тушуниш ва ичдан англаб етиш мумкин.

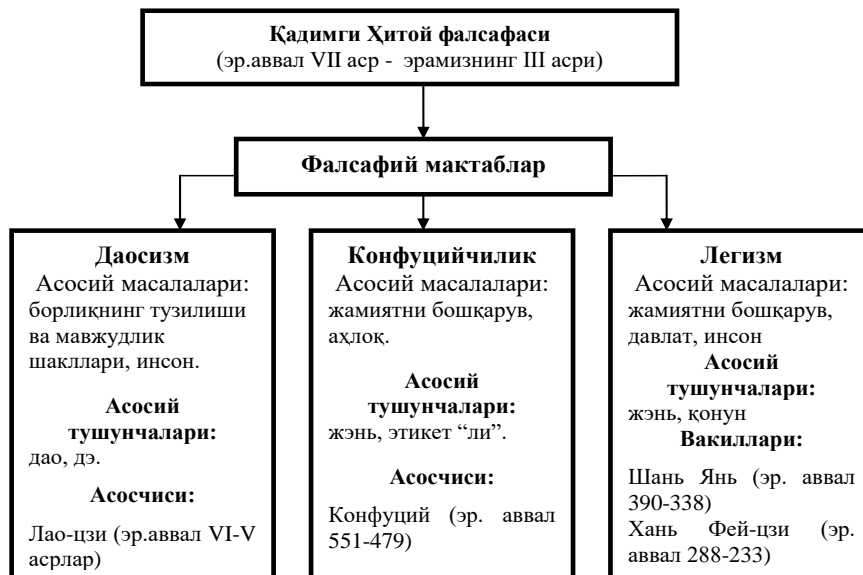
Тажрибавий амалий матнлар:

Қадимги Шарқ фалсафаси, даосизм, Конфуций таълимоти, Веда, Авесто, Зардўшт, Қадимги Юнон фалсафаси, Ислом фалсафаси, пантеизм деизм, квинтэссенция, антропоцентризм, утопия. Фома Аквинсикй, Альберт Больштетский, номинализм, реализм, Шарқ фалсафаси, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Беруний, сўфизм, философема, шариат, тариқат, сезги.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар:

1. Қадимги Миср ва Бобилда пайдо бўлган илмларнинг дунёқараш мазмуни нимада?
2. Қадимги Ҳинд фалсафасининг қандай манбаларини биласиз?
3. Қадимги Ҳиндистонда қандай фалсафий системалар пайдо бўлган?
4. Қадимги Ҳитой фалсафасида қандай муаммолар қўйилган?
5. Конфуций таълимотининг асосини нима ташкил этади?
6. Қадимги Юнон фалсафаси қандай даврларга бўлинади?
7. Юнон фалсафасининг космоцентриқ моҳияти нимада?
8. Софистлар ва Сократ фалсафасининг асосий муаммолари нималардан иборат?
9. Платон ва Аристотель фалсафасининг асосий тушунчаларини айтинг.
10. Эллинизм фалсафасининг моҳияти ва йўналишларини тушунтириб беринг.
11. Ўрта аср Марказий Осиё халқлари фалсафасининг асосий хусусиятлари нимада?
12. Ўрта аср Ғарбий Европа фалсафасининг теоцентриқ моҳиятини тушунтириб беринг?
13. Ғарб Уйғониш даври фалсафаси антропоцентризм моҳияти нимада?
14. Ғарб Уйғониш даври табиатшунослик фалсафасининг мазмунини нима ташкил этади?
15. Ғарб Уйғониш даври фалсафасидаги ижтимоий-сиёсий ғояларнинг мазмунини тушунтириб беринг?
16. Ўрта Осиёда фалсафий тафаккур қандай тарихий шароитларда юзага келган?
17. Абу Наср Форобий яратган билиш назариясининг аҳамияти нимада?

Реферат мавзулари

1. Қадимги Шарқда фалсафий фикрнинг шаклланиши
2. Қадимги юнон натурфалсафаси
3. Мумтоз юнон фалсафаси
4. Эллинизм фалсафаси
5. Ўрта аср Ғарб фалсафаси теоцентризм
6. Марказий Осиёда перипатетизм анъаналарнинг ривожланиши
7. Форобий дунёқараши
8. Ибн Синонинг фалсафий таълимоти
9. Абу Райҳон Берунийнинг илмий ва фалсафий мероси
10. Марказий Осиёда тасаввуф таълимотининг тарқалиши ва ривожланиши
11. Марказий Осиёдаги тасаввуф тариқатлари

12. Темур ва темурийлар даврида ижтимоий ва фалсафий қарашларнинг ривожланиши
13. Навоий гуманизми
14. Ғарб Уйғониш фалсафасидаги социал – сиёсий таълимотлар
15. Ғарб Уйғониш даврида янги космологиянинг яратилиши
16. Ғарб Уйғониш фалсафасида гуманизм ғоялари

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Ўрта асрлар фалсафасига хос хусусиятни белгиланг?

- А. Геоцентризм
- Б. Космоцентризм
- В. Антропоцентризм
- Г. Методологизм

2. Ахлоқ мезонлари кишиларнинг жамиятдаги мавқеларига, иқтисодий таъминланганлик даражасига қараб ўзгариб, такомиллашиб борувчи ижтимоий жараён дир, деб ҳисоблаган файласуф қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- А. Конфуций
- Б. Лао Цзи
- В. Суқрот
- Г. Фаробий

3. Қадимги хинд фалсафий мактабларининг икки гуруҳи қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- А. Астика ва Настика
- Б. Веданта, Санкхья
- В. Йога, Вайшешика
- Г. Ньяя ва Миманса

4. Дунё бўлинмас бўлакчалар (атомлар)дан ташкил топган, деган таълимотни илгари сурган юнон файласуфи ким?

- А. Демокрит
- Б. Фалес
- В. Гераклит
- Г. Анаксимен

5. Ибн Синонинг фанлар классификациясида барча фанларни қандай туркумларга ажратилган?

- А. Амалиёт фанлари ва назарий фанлар
- Б. Само фанлари ва Ер фанлари
- В. Мантиқ ва математика фанлари

Г. Фалсафа ва математика фанлари

6. IX-XIII асрларда қайси мутафаккирлар Марказий Осиё ҳудудида яшаю ижод этган?

А. Ал-Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний

Б. Форобий, Ибн Рушд, Фаридиддин Аттор

В. Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Беруний

Г. Алишер Навоий, Форобий, Ал-Хоразмий, Ибн Сино

7. Қайси аллома “Шарқ Арастузи” – “Муаллим ус-соний” деган юксак номга сазовор бўлган?

А. Абу Наср Форобий

Б. Абу Райҳон Беруний

В. Ибн Сино

Г. Али Қушчи

8. Форобий фикрича билимларни ўзлаштириш қандай усул ва воситалар орқали амалга ошади?

А. Сезиш, идрок этиш, хотира, тасаввур қилиш, мантиқий мулоҳаза юритиш, тафаккур

Б. Мантиқий тафаккур, интуиция, эътиқод

В. Сезиш, хотира, тасаввур, ирода, мантиқий мулоҳаза, тажриба

Г. Фикрий эксперимент, сезиш, ҳис қилиш, тасаввур, идрок

9. Форобий билишнинг қандай шакллари фарқлайди?

А. Ҳиссий ва оқилона

Б. Интуитив ва мантиқий

В. Оқилона ва илоҳий

Г. А ва Б жавоблар тўғри

10. Абу Али ибн Сино фикрича моддий дунё предметлари асосан билишнинг қайси турининг асоси бўла олади?

А. Сизгининг

Б. Тафаккурнинг

В. Интуициянинг

Г. Ўзликни англашнинг

11. Сўфизмда табиат ва Оллоҳ қандай тақилн этилади?

А. Оллоҳ ва табиатни узвий деб қарайди

Б. Табиат Оллоҳдан ажралган деб қарайди

В. Оллоҳнинг табиатга бефарқлигини ёқлайди

Г. Табиатни Оллоҳ яратган бўлсада, табиатдаги ўзгаришлар объектив деб қарайди

12. Ибн Арабий билишнинг неча турини кўрсатади ва улар қайсилар?

А. Уч - оқилона-мантиқий, мушоҳада юритиш ва мистик йўл

Б. Икки – интуитив мушоҳада ва илҳом

В. Беш – сезги, тасаввур, ирода, имон ва эътиқод

Г. Етти – ваҳий, эътиқод, мантиқий мушоҳада, имон, ихлом, мистик

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-14 жилдлар. – Т., Ўзбекистон, 1996-2009
2. Назаров Қ. Билиш фалсафаси. –Т.: Университет, 2005
3. Шермухамедова Н. Гносеология. –Т.: ЎФМЖ, 2006
4. Классическая наука Средней Азии и современная мировая цивилизация / Под ред. О.Файзуллаева. – Т., 2000.
5. Матвиевская Г.П. Сочинения Аль-Хорезми в средневековой Европе // Общественные науки в Узбекистане. 1983, №7.
6. Волгоградский А.И. Аль-Хорезми и индийская математика // Общественные науки в Узбекистане. 1983, №7.
7. Носиров Р.Н. Вопросы теории познания во взглядах прогрессивных мыслителей Средней Азии. – Т., 1988.
8. Хайруллаев М. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей. – Фаргона, 1988. Абу Райхон Бируни. Избранные произведения. Т. 3. – Т., 1966.
9. Ибн-Сина Абу Али. Канон врачебной науки. Книга I, II, III. – Т., 1993.
- 10.Петров Б.Б. Ибн Сина – великий среднеазиатский ученый энциклопедист // Ибн-Сина Абу Али. Канон врачебной науки. Книга I. – Т., 1986.
- 11.Ибн-Сина. Даниш-намэ. – Душанбе, 1957.
- 12.8. Файзуллаев А.Ф. Научное творчество Аль-Хорезми. – Т., 1983.
- 13.Гердер И. Идеи о философии истории человечества. – М., 1977.
- 14.Логико-гносеологические идеи мыслителей Средней Азии. – Т., 1981.
- 15.Асмус В.Ф. Античная философия. 3-изд.- М.: 2002
- 16.Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М., 1980.
- 17.Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар.Қ.Назаров тахрири остида. – Т.: 2004.
- 18.История философии. Под ред. Кохановского. – Ростов-на-Дону, 1999.
- 19.Носиров Р.Н., Сирожиддинов Ш.С., Зияутдинова Х.А. Ўрта Осиёлик алломаларнинг фалсафий қарашлари. – Т.: Ўзбекистон, 2007.

ЯНГИ ВА ЭНГ ЯНГИ ДАВР ФАЛСАФАСИ

Янги давр фалсафасининг табиий-илмий асослари. XVII асрдан бошлаб табиатшунослик жадал суръатларда ривожланади. Денгизларда кемаларнинг юриш эҳтиёжлари астрономиянинг ривожланишини, шаҳарсозлик, кemasозлик, ҳарбий иш – математика ва механиканинг ривожланишини белгилайди. Янги фан аввало моддий ишлаб чиқариш амалиётига: тўқимачилик саноатида машиналар ихтиро қилинишига, кўмир ва металлургия саноатида ишлаб чиқариш қуролларининг такомиллашувига таянади. Э.Торричелли ҳаво босими мавжудлигини экспериментал йўл билан аниқлади, симобли барометр ва ҳаво насосини ихтиро қилди. И.Ньютон механиканинг асосий қонунларини, шу жумладан бутун олам тортишиш қонунини таърифлади. Р.Бойль кимёда механикани қўллади, кимёвий элемент тушунчасини ишлаб чиқди. Инглиз физиги У.Гильберт магнит хоссаларини ва унинг амалда қўлланилишини ўрганди. В.Гарвей қон айланишини кашф этди ва унинг ролини эмпирик усулда тадқиқ этди. Р.Декарт ва Г.Лейбниц математика, механика, физика ва физиологиянинг ривожланишига улкан ҳисса қўшди. Ижтимоий фанларда табиий ҳуқуқ назарияси ишлаб чиқилди (Англияда Т.Гоббс, Голландияда Г.Гроций).

Фаннинг бундай ривожланиши ўз даврининг фалсафасига ҳам таъсир кўрсатмай қолмади. Фалсафада схоластика ва диндан узил-кесил ажралиш юз берди: диний ақидаларнинг ҳукмронлигига, черковнинг таъсири ва тазйиқига қарши курашда ақлнинг ҳар нарсага қодирлиги ва илмий тадқиқотнинг чексиз имкониятлари ҳақидаги таълимот вужудга келди.

Янги давр фалсафасига аввало табиатшуносликдан келиб чиқадиган кучли материалистик тенденция хос.

XVII асрда Европанинг йирик файласуфлари қаторига Ф.Бэкон, Т.Гоббс ва Ж.Локк (Англия), Р.Декарт (Франция), Б.Спиноза (Голландия), Г.Лейбниц (Германия) киради.

Янги давр Ғарб ва Шарқ фалсафасидаги асосий муаммолар (онтология ва гносеология). Янги давр, аввало XVII аср фалсафасида онтология, яъни борлик ва субстанция ҳақидаги таълимотга катта эътибор берилади (айниқса ҳаракат, макон ва замон тўғрисида сўз юритилганда).

Фан ва фалсафанинг вазифаси – инсоннинг табиат устидан ҳукмронлигини кучайтиришга, инсон соғлиғи ва гўзаллигига кўмаклашиш ҳодисаларнинг сабабларини, уларнинг муҳим кучларини ўрганиш зарурлиги англаб етилишига олиб келган. Шу сабабли субстанция ва унинг хоссалари муаммолари Янги даврнинг деярли барча файласуфларини қизиқтирган.

Бу давр фалсафасида «субстанция» тушунчасини тавсифлашга нисбатан икки хил ёндашув пайдо бўлган: биринчи ёндашув субстанцияни борлиқнинг чегаравий асоси сифатида онтологик тушуниш билан, иккинчи ёндашув – «субстанция» тушунчасини, унинг илмий билим учун зарурлигини гносеологик жиҳатдан англаб етиш билан боғлиқ.

Биринчи ёндашув асосчиси – инглиз файласуфи **Френсис Бэкон** (1561-1626) субстанция шакллариининг хусусиятларига тавсиф берган ва субстанцияни муайян нарсалар шакли билан айнийлаштирган. Унинг фикрича, материя сариқлик, мовийлик, қорамтирлик, илиқлик, оғирлик ва бошқа шунга ўхшаш хоссаларга эга. Булар материянинг энг содда хусусиятларидир. Бу хоссаларнинг турли бирикмаларидан табиатнинг ранг-баранг нарсалари вужудга келади.

Материянинг сифат жиҳатидан ҳар хиллиги ҳақидаги таълимотни Ф.Бэкон ўзининг *шакл ва ҳаракат* ҳақидаги таълимоти билан қувватлаган. Унинг талқинида шакл – бу нарсага хос бўлган хусусиятнинг моддий моҳияти. У Платон ва Аристотелнинг шакл ҳақидаги мушоҳадалари билан баҳсга киришади. Бэкон фикрига кўра, шакл – жисмни ташкил этувчи моддий зарралар ҳаракатининг тури. Аммо бу зарралар атомлар эмас. Ф.Бэкон қадимги файласуфларнинг материянинг атомистик тузилиши ҳақидаги таълимотига, айниқса *бўшлиқ*нинг мавжудлиги ҳақидаги таълимотга салбий ёндашади. У маконни бўшлиқ деб ҳисобламаган: Бэкон учун макон материянинг доимий ўрни билан боғлиқ бўлган. Амалда у маконни моддий объектларнинг *қўламчилиги* билан айнийлаштирган. *Вақт*ни Бэкон моддий жисмлар тезлигининг объектив ўлчови сифатида тавсифлаган. Вақтнинг моҳиятини тушунишга нисбатан мазкур ёндашув диққатга сазовордир, зеро вақт материянинг моддий жисмларда юз берувчи ўзгаришларнинг *давомчилигидан* иборат бўлган ва бу ўзгаришларнинг суръатини тавсифлайдиган ички хоссаси сифатида эътироф этилади. Шундай қилиб, вақт ҳаракат билан уйғун боғланади.

Бэкон фикрига кўра, ҳаракат – материянинг *туғма* хоссаси. Материя қандай абадий бўлса, ҳаракат ҳам шундай абадийдир. У ҳаракатнинг табиатдаги 19 тури ёки шаклини қайд этган: тебраниш, қаршилиқ, инерция, интилиш, кучланиш, ҳаёт руҳи, азобланиш ва б. Бу шакллар амалда ўша даврда фанда айниқса мукамал ўрганилган материя ҳаракати механик шакллариининг хусусиятлари бўлган. Айни вақтда Ф.Бэкон моддий дунёнинг кўп сифатлилигини ўрганиш ва тушунтиришга ҳаракат қилган.

Ф.Бэконнинг материалистик қарашлари бошқа бир инглиз файласуфи **Томас Гоббс** (1588-1679) томонидан тизимга солинган ва ривожлантирилган. Гоббс материяга бирдан-бир субстанция сифатида ёндашган, барча ҳодисалар, нарсалар, жараёнларни бу субстанциянинг

намоён бўлиш шакллари деб ҳисоблаган. Материя – абадий, жисмлар ва ҳодисалар – ўткинчи: улар вужудга келади ва йўқ бўлади. Фикрлашни материядан ажратиб бўлмайди, зеро материянинг ўзигина фикрлайди. Жисмсиз тана бўлмаганидек, жисмсиз субстанция ҳам бўлиши мумкин эмас. Айнан материя барча ўзгаришлар субъекти ҳисобланади.

Барча моддий жисмлар кўламлилиқ ва шакл билан тавсифланади. Уларни ўлчаш мумкин, чунки улар узунлик, кенглик ва баландликка эга. Ф.Бэкондан фарқли ўлароқ, Гоббсда материя сифат кўрсаткичларига эга эмас: у материяни математик ва механик сифатида миқдор жиҳатидан ўрганади. Унда материя дунёси ранг, ҳид, овоз каби хоссалардан маҳрум. Т.Гоббс талқинида материя гўё геометрик тус олади ва сифат жиҳатидан бир жинсли, рангсиз нарса тарзида, миқдорий катталиқларнинг муайян тизими сифатида намоён бўлади. Ҳаракатни у фақат механик нуқтаи назардан тушунади. *Макон ва замон* муаммоларини ўрганишга нисбатан Гоббс материалистик нуқтаи назардан ёндашади.

Т.Гоббс ўзининг дунё ҳақидаги фалсафий қарашларида деист сифатида иш кўради. Аммо унинг асарларида атеистик хусусиятга эга бўлган фикрларга ҳам дуч келиш мумкин. Масалан, у Худо – инсон тасаввурининг маҳсули, деган фикрни илгари суради. «Табиий ва сиёсий қонунларнинг элементлари» асарида, «Фалсафа асослари» трилогияси («Жисм ҳақида», «Инсон ҳақида», «Фуқаро ҳақида»)да, шунингдек «Левиафан» асарида Гоббс табиий алоқалар ва қонуниятлар ролини такрор-такрор қайд этади. Айни вақтда Т.Гоббс Худони одамлар ҳаётидан бутунлай чиқармайди: унинг фикрича, Худо «ҳамма нарсани кўргувчи ва ҳамма нарсани бошқарувчи», «у барча сабабларнинг биринчиси»дир. Гоббс Худо воқеаларнинг табиий оқимига аралашмаслигини қайд этади.

Субстанциянинг бэконча ва гоббсча монистик талқинига француз файласуфи ва математиги **Ренэ Декарт** (1596-1650) ўзининг *дунёнинг дуалистик талқинини* қарши қўяди.

Декарт бир-бирига боғлиқ бўлмаган икки биринчи асос: номоддий ёки «фикрловчи» субстанция ва моддий ёки «кўламли субстанция» мавжудлигини тахмин қилади. Бу икки субстанция параллель мавжуддир. Уларни ўрганиш билан метафизика ва физика шуғулланади. Метафизика аввало маънавий субстанцияни, у билан боғлиқ бўлган билиш ва борлиқ тамойилларини ўрганади. Физика табиат фалсафасини тадқиқ этади. У дунёнинг вужудга келиши, Ерда ҳаётнинг ривожланиши (табиат қонунларига мувофиқ) ҳақидаги таълимотни ўз ичига олади, ҳайвонлар ва инсон танасининг тузилишини механика қонунларига бўйсинувчи мураккаб машиналар сифатида ўрганади (Р.Декарт асарларидан бири «Ҳайвон – машина» деб аталади).

Декарт илгари сурган космогония ҳақидаги таълимот замирида куёш системасининг табиий ривожланиши ғояси ётади. Унинг фикрича, бу ривожланиш материя ва унинг турли жинсли зарралари ҳаракати билан белгиланади. Декарт материя мустақил ижодий кучга эга деб ҳисоблайди. Ҳаракатни Декарт механик жараён – жисмларнинг маконда кўчиши сифатида тушунади. Шундай қилиб, Р.Декарт ўз-ўзи билан зиддиятга киришади: у маконни жисмнинг кўламлилиги сифатида тан олади, лекин ҳаракатни жисмларнинг бошқа жисмларга нисбатан кўчиши сифатида тушунадики, бу маконни бўшлиқ сифатида тан олишни англади.

Р.Декартнинг субстанция ҳақидаги дуалистик таълимотига зид ўларок, голландиялик файласуф **Бенедикт (Барух) Спиноза** (1632-1677) дунё ҳақидаги *монистик таълимот*ни яратди. Унинг монизми пантеизм кўринишида намоён бўлади: ўз онтологиясида Спиноза Худо ва табиатни айнийлаштиради, бунда Худо яратувчи табиат ва яратилган табиат сифатида амал қилади. Айни вақтда Б.Спиноза биргина моддий субстанция мавжуд бўлиб, унинг асосий атрибутлари кўламлилиқ ва фикрлашдир, деган фикрни илгари суради. Шундай қилиб, бутун табиат у Худо бўлгани учунгина эмас, балки унга фикрлаш хос бўлгани учун ҳам жонли ҳисобланади. Спиноза бутун табиатни жонлантириб, шу тариқа гилозоист-файласуф сифатида ҳам намоён бўлади.

У моддий субстанция атрибутлари ҳам материя каби абадийдир: улар ҳеч қачон вужудга келмайди ва йўқ бўлмайди деб ҳисоблаган. Файласуф субстанциянинг конкрет ҳолатлари – *модуслар*га кўп эътибор беради. У модусларни икки гуруҳга ажратади: абадий, чексиз модуслар ва муваққат, чекли модуслар. Чексиз модуслар субстанция атрибутлари – фикрлаш ва кўламлилиқ билан, чекли модуслар эса - қолган барча нарсалар ва ҳодисалар билан белгиланади.

Спиноза ҳаракат ҳеч қандай илоҳий туртки маҳсули эмаслигини исботлашга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, табиат «ўз-ўзининг сабаби» бўлиб, ҳаракат унинг моҳияти ва манбаи ҳисобланади. Аммо ҳаракат Спинозада атрибут эмас, балки модусдир. Бунда ҳаракат муайян нарсаларда кузатилади, субстанция эса ҳаракатланиш ва ўзгариш қобилиятидан маҳрум ва вақтга мутлақо боғлиқ эмас.

Айни вақтда Спиноза – изчил детерминист. У ҳодисаларнинг юз бериши, мавжудлиги ва йўқ бўлиши замирида объектив сабаблар ётади, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, сабабият икки хил: ички (имманент) ва ташқи (механик) бўлади. Ички сабабият субстанцияга, ташқи сабабият – модусларга хос. Спиноза сабабий боғланишларнигина эмас, балки тасодиф, зарурият ва эркинлик муносабатларини ҳам детерминизм нуқтаи назаридан ўрганади. Ўзининг «Этика» асарида у тасодифни зарурият билан бир қаторда мавжуд бўлган объектив ҳодиса сифатида эътироф этади.

Спиноза илгари сурган ғоялар ўша даврда фанда ҳукм сурган телеологизм (табиатда Худо ато этган мақсадга мувофиқлик)га қарши қаратилган.

Немис олими ва файласуфи *Готфрид Вильгельм Лейбниц* (1646-1716) Спинозанинг субстанция тушунчасига фаол куч ёки «ташаббускорлик» тамойилини қўшимча қилган. Ўзининг «Монадология» асарида у моддий ҳодисаларни бўлинмас, содда маънавий бирликлар – монадаларнинг намоён бўлиши деб эълон қилган. Бўлинмас монада кўламлилиқ хусусиятига эга эмас ва маконда жойлашмайди, чунки макон чексиз даражада бўлинувчандир. Монада – фаол кучнинг номоддий, маънавий маркази. Монадалар умрбоқий ва йўқ бўлмасдир, улар табиий йўл билан вужудга келиши ёки ҳалок бўлиши мумкин эмас. Улар ташқи таъсир остида ҳам ўзгармайди. Ҳар қандай айрим монада – бу жон ва тананинг бирлиги. Монада маънавий моҳиятининг сиртдаги ифодаси сондир.

Фаолият, ҳаракат – монаданинг хоссаси. Табиатни механика қонунлари билангина тушунтириш мумкин эмас, мақсад тушунчасини ҳам киритиш лозим, деб ҳисоблайди Лейбниц. Унинг фикрича, ҳар бир монада ўзининг барча ҳаракатлари асоси ва айнаи вақтда уларнинг мақсадидир. Жон – жисмнинг мақсади, яъни у эришишга ҳаракат қилувчи мўлжал.

Лейбниц монадаларни уч тоифага ажратади: ҳаёт монадалари, жон монадалари ва руҳ монадалари. Шундан келиб чиқиб у барча мураккаб субстанцияларни уч гуруҳга ажратади: ҳаёт монадаларидан ноорганик табиат вужудга келади; жон монадаларидан ҳайвонлар яралади; руҳ монадаларидан одамлар бино бўлади.

Субстанция тушунчасини таҳлил қилишга нисбатан *гносеологик* ёндашувга инглиз файласуфи *Жон Локк* (1632-1704) асос солган. У ғоялар ва тушунчаларнинг манбаи ташқи дунё, моддий нарсалардир, деган тезисни исботлашга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, моддий жисмларга соф миқдор хусусиятларигина хос. Материя сифат жиҳатидан ранг-баранг эмас: моддий жисмлар бир-биридан катталиги, шакл-шамойили, ҳаракати ва осойишталиги билангина ажралиб туради. Булар – «бирламчи сифатлар». «Иккиламчи сифатлар» - бу хид, овоз, ранг, таъм. Улар нарсалар билан узвий бўлиб туюлади, лекин амалда бундай эмас: нарсаларда бундай сифатлар йўқ. Улар, Локк фикрига кўра, субъектда «бирламчи сифатлар» таъсирида вужудга келади.

«Бирламчи» ва «иккиламчи» сифатларни ажратиш ҳозирги замон билими нуқтаи назаридан содда ва ноилмий ҳисобланади. Аммо у субъектив идеализм намоёндалари томонидан ўзлаштирилган ва ўзининг тадрижий якунига етказилган: «бирламчи сифатлар», «иккиламчи сифатлар» билан бир қаторда, субъектга боғлиқ бўлмаган, объектив мазмунга эга эмас, деб эълон қилинган.

Масалан, материализм, атеизм ва деизмга очиқ-ойдин қарши чиққан инглиз файласуфи, епископ **Жорж Беркли** (1685-1753) ҳар қандай сифатнинг объектив асосини рад этган ва амалда уларни инсон сезгиларига тенглаштирган. Беркли фикрига кўра, амалда аввало «жонлар», уларни яратган Худо, шунингдек Худо одамлар жонига жойлаган «ғоялар» ёки сезгилар мавжуд. Беркли ташқи дунёдаги объективликни субъективлик билан боғлайди: у барча нарсаларни сезгиларнинг «уйғунликлари» билан боғлайди. Беркли учун идрок этиш мумкин бўлган нарсаларгина мавжуддир. У барча нарсалар Худонинг ақлида зоҳир, деган фикрни илгари суради.

Инглиз файласуфи **Дэвид Юм** (1711-1776) ҳам, **Ж.Беркли** каби, субстанциянинг материалистик талқинига қарши чиқиб, онтология муаммоларини ечишга ҳаракат қилган. У моддий ва маънавий субстанциянинг амалда мавжудлигини инкор этган, лекин субстанция «ғояси» мавжуд, деб ҳисоблаган. Субстанция «ғояси» деганда у илмий билимга эмас, балки оддий билимга хос бўлган инсон «идроклари мажмуи»ни тушунган.

Янги давр фалсафаси билиш назарияси (гносеология)нинг ривожланишида улкан қадам ташлади. Фалсафа илмий методи, инсоннинг ташқи дунёни билиш методологияси, ташқи ва ички тажриба алоқалари бош муаммоларга айланди. Олинаётган барча билимлар тизимининг ўзаги ҳисобланган ҳаққоний билимни олиш вазифаси кўйилди. Бу вазифани ҳал қилишнинг турли йўллари танлаш гносеологиянинг икки асосий йўналиши – эмпиризм ва рационализм пайдо бўлишини белгилади.

Билишнинг эмпирик методи асосчиси Ф.Бэкондир. У тажрибага асосланган фанлар, кузатиш ва экспериментга алоҳида эътибор берган. Билимлар манбаи ва уларнинг ҳақиқийлиги мезонларини у тажрибада кўрган. Билишга ташқи дунёнинг инсон онгидаги инъикоси сифатида ёндашар экан, у билишда тажриба ҳал қилувчи рол ўйнашини қайд этган. Аммо файласуф билишда ақлнинг ролини ҳам инкор этмаган.

Ф.Бэкон фалсафасининг давомчиси Т.Гоббс ҳам гносеологияда асосан эмпирик ва сенсуалист бўлган (ҳиссий билишни билишнинг асосий шакли деб ҳисоблаган). Инсонга моддий жисм таъсири натижасида вужудга келган сезгини у билишнинг биринчи амали деб ҳисоблаган. Фикрлашни у тушунчаларни кўшиш ёки айириш деб ҳисоблаган, унга ўз математик методини тўла татбиқ этган.

Ж.Локк инсон онгининг мазмунини ҳиссий тажрибадан келтириб чиқаришга ҳаракат қилган. Локк сенсуализмининг ноизчиллигидан Беркли фойдаланган ва сиртдаги тажриба омилидан бутунлай воз кечган.

XVII аср билиш назариясидаги рационализм Р.Декарт, Б.Спиноза ва Г.Лейниц таълимотларидан иборат.

Р.Декарт ўзининг «Метод ҳақида мулоҳазалар» асарида билимлар манбаи ва уларнинг ҳақиқийлиги мезонини ташқи дунёдан эмас, балки инсон ақлидан қидириш лозим, деган хулосага келади. Унинг фикрича, интеллектуал интуиция ёки соф мушоҳада – билишнинг таянч нуқтаси. Барча ғояларни Декарт икки гуруҳга ажратади: сезгилар таъсирида туғилган ғоялар ва туғма ғоялар. Туғма ғоялар мутлақо ишончлидир. Уларнинг қаторига Декарт Худо ғояси, математик аксиомалар ва шу кабиларни киритади. Масалан, барча мавжуд нарсаларга шубҳа билан қараш кашфиётга йўл очувчи мутлақо ишончли асос, метод ёки восита ҳисобланади. Айни шу сабабли Декарт ҳиссий нарсалар, математик ҳақиқатлар ва ҳатто «ҳамма нарсага қодир Худо»нинг мавжудлигига шубҳа билан қарайди. Аммо, ҳамма нарсага шубҳа қилган ва ҳамма нарсани инкор этган ҳолда, у шубҳаланувчи фикрнинг мавжудлигига шубҳа қилмаслик керак, деган хулосага келади. Шу тариқа у фикрлаш бирдан-бир ишончли фактдир, деб хулоса чиқаради: «Фикрляпман, демак, яшаяпман».

Б.Спиноза билишнинг уч турини фарқлайди: фақат мужмал ва ҳақиқий бўлмаган тасаввурлар берувчи ҳиссий билиш; модуслар ҳақида билим олиш учун имконият яратувчи ақл ёрдамида билиш; билишнинг энг олий шакли – ҳақиқатга йўл очувчи интуиция. Интуитив йўл билан аниқланган ҳақиқатлар (аксиомалар)дан дедуктив йўл билан – математика методлари ёрдамида қолган барча хулосалар чиқарилади.

Лейбниц фалсафасида рационализм ва эмпиризмнинг уйғунлиги оқилона асосда намоён бўлади. «Инсон ақли ҳақида янги тажрибалар» асарида у Локкнинг илгари сезгиларда мавжуд бўлмаган нарса ақлда мавжуд эмас, ақлнинг ўзи бундан мустасно, деган тезисини танқид тиғи остига олади. Барча ҳақиқатларни у зарурий ҳақиқатлар (ақл ҳақиқатлари) ва тасодифий ҳақиқатлар (факт ҳақиқатлари)га ажратади. Ақл ҳақиқатлари қаторига Лейбниц субстанция, борлик, сабаб, ҳаракат, айният тушунчаларини, мантиқ тамойиллари, математика тамойиллари ва ахлоқий тамойилларни киритади. Унинг фикрича, бу ҳақиқатлар манбаи фақат ақлдир.

XVIII аср Европа фалсафасининг маърифий хусусияти. Европада XVIII аср фалсафаси XVII аср ғояларини давом эттиради ва ривожлантиради. Бу даврда фалсафий тафаккур фан ва ижтимоий амалиёт соҳасида эришилган ютуқларни умумлаштиради. Фалсафий ғоялар янада кенгроқ тарғиб қилинади, чунки XVII асрда фалсафий асарлар фақат латин тилида ёзилган ва улар билан танишиш имкониятига эга кишилар доираси анча тор бўлган; XVIII асрда файласуфларнинг асарлари улар қайси мамлакатда яшаса, шу мамлакат тилида ёзилган ва нашр этилган.

XVIII аср фалсафасида табиат ҳодисаларини тушунтиришга нисбатан қарашларда материализм сезиларли даражада ривожланади.

Француз материализми оламшумул тарихий аҳамият касб этади: у ўрта асрлар схоластикасига қарши чиқибгина қолмасдан, балки ўз дунёқараши ва дунёвий манфаатларини ҳам асослашга ҳаракат қилади.

Албатта, XVIII аср фалсафаси бир жинсли эмас: унда материалистик дунёқараш мўлжаллари ҳам, идеалистик дунёқараш мўлжаллари ҳам, атеистик ва деистик қарашлар ҳам мавжуд. Аксарият ҳолларда идеализм ва материализм, дин ва фан ёнма-ён туради.

Шуни қайд этиш лозимки, XVIII аср фалсафаси аввало маърифат фалсафаси сифатида ривожланган; қомуслар ва луғатлар, памфлетлар ва бошқа нашрларда илмий ва фалсафий ғоялар кенг оммага тушунарли тарзда атрофлича баён этилган.

Маърифат даври фалсафасига *П.Гассенди* (1592-1655) асарлари, унинг атомистик материализми, Эпикур ғоялари, шунингдек унинг этикаси тарғиботи, схоластиканинг танқиди, Р.Декарт асарлари, *П.Бейль* (1647-1706) асарларида диний догматизм танқиди замин яратди.

XVII-XVIII асрлар Европа Маърифат фалсафасига инглиз маърифатчилари Ж.Локк ва Д.Юм, XVII аср немис маърифатчиси Г.Лейбниц, шунингдек буюк олим И.Ньютон фалсафаси ҳам кучли таъсир кўрсатди. XVIII аср Маърифат фалсафасида икки йўналиш: Вольтер, Руссо, Вольф, Монтескье ва бошқаларнинг деистик материализми ҳамда Мелье, Дидро, Гольбах, Гельвеций, Ламетри каби олимларнинг асарларида Ньютон, Галилей, Декартнинг материалистик табиатшунослиги негизида деизм назарий асосларининг танқиди фарқланади.

Француз маърифатчиларининг атоқли намояндаси Франсуа Мари (Аруэ) Вольтер (1694-1778) фалсафа тарихидан оташин публицист, Ньютон физикаси ва механикаси ҳамда Англиядаги конституциявий тартиб ва муассасаларнинг тарғиботчиси, черков, иезуитлар, инквизиция тажовузларидан шахс эркинлигининг ҳимоячиси сифатида ўрин олди. Унинг «Кандид», «Орлеан қизи» асарлари, «Фалсафий луғат», «Энциклопедия»даги мақолалари бутун Европада кенг тарқалди.

Европа инқилобий мафкурасининг вужудга келишига машҳур «Ижтимоий шартнома» асарининг муаллифи *Жан Жак Руссо* (1712-1778) улкан таъсир кўрсатди. Эркинлик ҳамда юридик ҳуқуқларнинг сўзсиз тенглигига асосланган фуқаролик жамиятининг назарий асоси ҳисобланган бу асар Буюк француз инқилоби даврида якобинчилар учун ўзига хос дастуриламал бўлиб хизмат қилди.

Географик детерминизм асосчиларидан бири *Шарль Луи Монтескье* (1689-1755) жамиятда тартиб ва ахлоқни сақлаш учун зарур бўлган диннинг функционал роли концепциясини ривожлантирди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида маърифатчилик ҳаракати кенг демократик қамров касб кетди. Францияда бош муҳаррири ва

ташкilotчиси Д.Дидро бўлган «Энциклопедия» нашри атрофида жипслашган илғор мутафаккирлар, олимлар ва ёзувчилардан иборат «файласуфлар партияси» пайдо бўлгани тўғрисида сўз юритила бошлади. Бу «файласуфлар партияси»да Дидро билан бир қаторда Гельвеций ва Гольбах, шунингдек Ламетри етакчи рол ўйнади. Улар материализмнинг файласуфлар ва фалсафий мактабларнинг кейинги авлодларига кучли таъсир кўрсатган анча ривожланган шаклини яратдилар.

Онтологик ва гносеологик муаммолар. Онтологик муаммолар XVIII аср француз маърифатчилари намояндалари томонидан асосан материалистик ва атеистик нуқтаи назардан ўрганилган. Бу Дидро, Гольбах, Ламетри ва Гельвеций фалсафасининг ўзига хос жиҳатларидан биридир. Ўз даврида катта шов-шувга сабаб бўлган «Инсон – машина» асарининг муаллифи *Жюльен Офрэ де Ламетри* (1709-1751) моддий дунё «ўз ҳолича мавжуд» эканлигига, унинг боши ҳам, охири ҳам йўқлигига ишончи комил бўлган. Ламетри материализми Эпикурнинг атомистик материализми, Спинозанинг материалистик таълимоти ва Локк сенсуализми таъсирида вужудга келган. Ламетри жонни ақл фаолияти функцияси ва кўриниши деб ҳисоблаган ва Декартнинг умрбоқий номоддий жон ҳақидаги ғояси асоссиз эканлигини исботлашга ҳаракат қилган.

Француз материализми фалсафий қарашларининг энг изчил ифодачиси *Поль Генрих Дитрих Гольбах* (1723-1789)дир. Унинг «Табиат тизими» асари «XVIII аср материализми ва атеизми кодекси» деган ном олган. 1770 йилда нашр этилган бу асарда муҳим онтологик муаммолар, чунончи: материя, табиат, ҳаракат, макон, вақт, сабабият, тасодиф, зарурият муаммолари баён этилган. Гольбах учун табиат барча нарсалар ва ҳодисалар сабабидир, зеро у Худо туфайли эмас, ўзи туфайли мавжуд. Табиат – ҳаракат сабаби. Гольбах ҳаракатни табиат мавжудлигининг зарурий натижаси сифатида тавсифлайди. Табиат деганда у ўз энергияси таъсирида ҳаракат қилувчи моддалар йиғиндисини тушунади. Гольбах фикрига кўра, барча жисмлар бўлинмас ва ўзгармас элементлар – атомлардан ташкил топади. Материя тушунчасини у модда тушунчаси билан айнийлаштиради.

Айни вақтда Гольбах табиатда барча алоқалар ва ҳаракатлар зарурият билан белгиланади, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, олам бири-биридан узлуксиз келиб чиқадиган сааблар ва оқибатларнинг узилмас занжиридир. Шу сабабли Гольбах тасодифни табиатдан ҳам, ижтимоий ҳаётдан ҳам чиқаради. У инсонни ҳам зарурият қули деб ҳисоблайди: у ўз ҳаётида бир дақиқа ҳам эркин эмас, унинг хатти-ҳаракатлари амалда қандай намоён бўлса, шундай бўлиши мумкин. Бу олдиндан белгиланганлик Гольбах детерминизмининг фаталистик хусусиятини белгилайди.

Дени Дидро (1713-1784) ўзининг «Материя ва ҳаракатнинг фалсафий принциплари», «Табиатни тушунтириш ҳақида мулоҳазалар», «Д'Аламбернинг туши» асарларида субъектив идеализмга қарши чиқади ва муҳим онтологик муаммоларнинг ўз талқинини таклиф қилади. Мавжуд бўлган ҳамма нарсалар моддийдир, деб ўргатади у. Дидро фикрига кўра, дунё узлуксиз пайдо бўлади ва ўлади, ҳар бир лаҳзада туғилиш ва ўлиш ҳолатида бўлади; ўзга дунё ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмайди. Кўриб турганимиздек, Дидро борлиқ муаммоларини ўрганиш соҳасига диалектикани татбиқ этади. Унинг фикрича, бутун материя ҳис қилади (бу гилозоизм нуқтаи назари). Аммо у «инерт ҳиссийлик» ва «фаол ҳиссийлик»ни фарқ қилади. «Фаол ҳиссийлик» муайян тарзда уюшган материядагина намоён бўлади.

Француз материализми табиатшунослиқда ҳукм сурган табиат «салтанати» - ўсимликлар, ҳайвонот дунёси билан инсон ўртасидаги тафовутни бартараф этишга ҳаракат қилди.

Дидро, Гольбах, Ламетри, Гельвеций ва Кондильяк фалсафасида *гносеология* муаммолари муҳимлик жиҳатидан онтологик муаммолар билан бир қаторда туради. Инсоннинг ички ва ташқи дунёси билимлар манбаи деб эълон қилинади. Бу дунёларни англаб етиш мумкин. Инсон билимларининг номукамаллиги аввало улар ривожланишининг мазкур босқичи билан белгиланади. Француз материалистлари ҳиссий ва ақлий омилларнинг билишдаги ролини шунда кўрадиларки, сезгилар гувоҳлик кўрсаткичини берса, ақл бу кўрсаткичларнинг тўғрилигини текширувчи ҳакам вазифасини бажаради. Ақл ҳиссий кўрсаткичлардан узоқлашиши мумкин эмас, лекин у мазкур кўрсаткичларга ҳаддан ташқари ишониши ҳам ярамайди. Ақлнинг сезгидан ажралиши билишни амалга ошириб бўлмайдиган ишга айлантиради.

Кузатиш ва эксперимент билиш методларидир. Улар мушоҳада қилиш, мулоҳаза юритиш, тушуниш ва идрок этиш, шунингдек ақл учун жуда зарур.

Ламетри, Дидро, Гельвеций ва Гольбах исмлари билан боғлиқ бўлган фалсафий йўналишнинг ривожланишида *Этьен Бонно де Кондильяк* (1714-1780) ишлаб чиққан билиш назарияси айниқса муҳим рол ўйнади. У ўзининг «Инсон билимларининг келиб чиқиши ҳақида тажриба», «Сезгилар ҳақида рисола», «Тизимлар ҳақида рисола», «Ҳайвонлар ҳақида рисола» деб номланган асарларида Локкни сенсуализм ва эмпиризм тамойилини амалга татбиқ этишда ноизчилликда айблаб, билишнинг сенсуалистик назариясини асослашга ҳаракат қилади. Кондильяк фикрига кўра, инсон дунёга келганда, у нафақат ҳеч нарсани билмайди, балки сезиш қобилиятига ҳам эга бўлмайди. Буларнинг барчасини у тажриба орқали ўзлаштиради. Кондильяк сезги азалдан бирон-бир мазмунга эга эмас, лекин у

лаззатланиш ва азоб-уқубатни акс эттиришга қодир, шу боис у ёқимли ва кўнгилсиз бўлади ва хотирада сақланиб қолади, деб ҳисоблайди.

Ҳиссиётдан абстракт фикрлашга ўтиш, Кондильяк фикрига кўра, узлуксиз жараён сифатида юз беради: майл, хотира изидан таққослаш ва мулоҳаза юритиш келади. Кондильяк ғояларга борлиққа боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлик хоссасини юклашга бўлган ҳар қандай уринишларга қарши чиқади. Борлиқни у ғоялардан қатъи назар мавжуд бўлган ҳодисалар сифатида тасаввур қилади.

Шеллинг фалсафаси. Шеллинг ўз асарларида идеал ва моддий нарсаларнинг айниийлиги ғоясини илгари суради. Унинг фикрича, материя мутлақ рух, ақлнинг эркин ҳолатидир. Рух ва материяни бири-бирига қарши қўйиш мумкин эмас; улар айниидир, чунки айни бир мутлақ ақлнинг турли ҳолатларини акс эттиради.

Шеллинг натурфалсафаси XVIII аср охирига келиб эришилган ва жамоатчиликда кенг қизиқиш уйғотган янги табиий-илмий натидаларни фалсафий жиҳатдан умумлаштиришга бўлган эҳтиёжга жавоб сифатида вужудга келди. Шеллинг ўз даврининг барча кашфиётларига ягона асосни топишга ҳаракат қилди: у табиатнинг идеал моҳияти, табиат фаоллигининг номоддий хусусияти ҳақидаги ғояни илгари сурди.

Шеллинг натурфалсафаси қиммати унинг диалектикасида намоён бўлади. Табиатшунослик кашф этган алоқалар ҳақида мулоҳаза юритар экан, Шеллинг бу алоқаларни белгиловчи кучларнинг бирлиги ва табиатнинг ягоналиги ҳақидаги фикрни илгари суради. Бундан ташқари, у ҳар қандай нарсанинг моҳияти қарама-қарши фаол кучларнинг бирлиги билан тавсифланади, деган хулосага келади. Бу бирликни у «қутблилик» деб номлаган. қарама-қаршиликларнинг бирлигига мисол қилиб Шеллинг магнитни, мусбат ва манфий электр зарядларини, кимёвий моддаларда кислота ва ишқорларни, органик жараёнларда таъсирланиш ва тормозланишни, онгда субъективлик ва объективликни келтиради. «қутблилик»ка Шеллинг нарсалар фаоллигининг бош манбаи сифатида қарайди, уни табиатнинг «ҳақиқий дунёвий жони» деб тавсифлайди.

Шеллинг натурфалсафасининг пайдо бўлиши Фихте субъектив идеализми илдизига болта урди ва немис классик идеализмида объектив идеализм ва унинг диалектикаси сари бурилиш ясади.

Гегель фалсафаси. Гегель фалсафий тизими немис классик идеализмининг тадрижий якуни ҳисобланади. Буюк файласуфнинг барча машҳур асарлари: «Рух феноменологияси» (1807), «Мантиқ фани» (1812-1816), «Фалсафа фанлари қомуси» (1817) айни шу тизимни ишлаб чиқишга бағишланган. «Рух феноменологияси» асари Гегель фалсафий тизимига ўзига хос дебочадир. Бу асарда Гегель инсон онги турли даражалари ривожланишининг изчил қаторини таҳлил қилади.

Гегель тизимининг биринчи ва муҳим қисми – «Мантик» «Рух феноменологияси»нинг якуни ва хулосасидир. Бу субъект ва объектга қадар мавжуд бўлган «соф фикр» соҳасидир. Мантикда унинг ўзи ва мантик шаклларида ташқари ҳеч қандай эмпирик мазмун мавжуд эмас. Мантик тарих ва табиатдан олдин пайдо бўлган. Мантик уларни яратган.

Мантик уч қисмга: борлиқ ҳақидаги таълимот, моҳият ҳақидаги таълимот ва тушунча ҳақидаги таълимотга бўлинади. Борлиқ ва моҳият тушунча ўзини тўлиқ намоён этгунга қадар «кўтариладиган» пиллапоаялар сифатида қаралади. «Мантик»да мутлақ ғоянинг ривожланиши абстракт мантикий категориялар кўринишида юз беради. Унинг таянч нуктаси – борлиқ ҳақидаги соф абстракт фикр. Дастлаб мазмунсиз бўлган бу «соф борлиқ» тушунчаси «нимадир» орқали ўз мазмунини касб этишга ҳаракат қилади. Бу «нимадир», ўз навбатида, «муайян борлиқ»дир. Гегель фикрига кўра, мутлақ ғоянинг *вужудга келиши* жараёни айна шу тариқа бошланади. «Муайян борлиқ» кейинги босқичда «қандайдир муайян борлиқ» сифатида амал қилади ёки сифат касб этади. Сифат категорияси миқдор категорияси билан бирга ривожланади. Сифатли миқдор ёки миқдорий сифат эса *ўлчов* ҳисобланади. Борлиқ ҳақидаги таълимотда Гегель диалектика қонунларидан бири: миқдордан сифатга ва сифатдан миқдорга ўтиш, ривожланиш жараёнлари сакраш тарзида юз беришини асослашга ҳаракат қилади.

Ҳодиса сифатида тушуниладиган борлиқдан Гегель янада теранроқ, ички қонуниятларга – *моҳиятга* ўтади. Бу қисмда Гегель қарама-қаршилиқларнинг бир-бирига ўтиши, уларнинг бирлиги, айният ва кураш тўғрисидаги қонунни таҳлил қилади. Гегель фикрига кўра, зиддият – бу қарама-қаршилиқларнинг ўзаро нисбатидир. Улар бир-бирисиз мавжуд бўлмайди, лекин турли йўлдан ривожланади ва бу улар ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашувига сабаб бўлади. Зиддиятни ечиш ёки унга чек қўйиш талаб этилади. Гегель зиддиятни асос ва оқибатнинг, шакл ва мазмуннинг, ҳодиса ва моҳиятнинг, имконият ва воқеликнинг, тасодиф ва заруриятнинг ўзаро нисбатида кўради. Зиддият ҳақидаги таълимотни ривожлантирар экан, Гегель ичдан зарур бўлган, ҳар қандай ўзгариш ва ривожланишнинг манбаи саналган «ўз-ўзидан ҳаракат» ҳақида хулоса чиқаради.

Гегель фикрига кўра, айният ва тафовутнинг нисбатини билиш жараёнида уларнинг замирида ётган зиддият намоён бўлади. Зиддиятлар мавжудлиги ҳодисанинг ривожланаётганидан далолат беради. Моҳият ҳақидаги таълимотда Гегель воқеликни «моҳият ва мавжудликнинг бирлиги» сифатида тавсифлайди. Моҳиятнинг ўзи – «мавжудлик асоси»дир. Моҳият ҳақидаги таълимотнинг дастлабки бобларидан бошлаб Гегель уни билиш мумкин эмас деган тасаввурни рад этади.

Борлиқ ва моҳият соҳасидаги ривожланиш жараёнларини белгиловчи зарурият *тушунча*да ўз аксини топади. Бундай зарурият эркинликка айланади, «эркинлик эса – бу англаб етилган зарурият»дир. Шу тариқа «Мантиқ» тушунчага ўтади. Бунда Гегель фалсафий метод сифатидаги формал мантиқ ва метафизикани танқид тиғи остига олади ва умумийлик, алоҳидалик ва яққалик диалектикасини ишлаб чиқади. Айни вақтда у ҳақиқат тушунчасини фикрнинг объект билан мос келиш жараёни сифатида таҳлил қилади. Бунга ғояда эришилади. Фақат ғоя тушунча ва нарсанинг шак-шубҳасиз бирлиги ҳисобланади.

Мантиқдан Гегель табиат фалсафасига ўтади. Унда ғоя табиат бунёдкори ҳисобланади. Айнан у ўзининг «ўзга борлиғи» - табиатни яратади. Табиатнинг ривожланиш босқичлари: механизм, химизм, организм. Гегель ўз диалектик тафаккурининг теранлиғи ва кучи ёрдамида «Табиат фалсафаси»да ноорганик ва органик табиатнинг айрим босқичлари ўртасидаги ўзаро алоқа ҳамда дунёдаги барча ҳодисаларнинг қонунияти ҳақида бир қанча ноёб фаразларни илгари суради.

Мутлақ ғоя ривожланишининг учинчи босқичи руҳ бўлиб, у ҳам ўз ривожланиш жараёнида уч босқичдан ўтади: субъектив руҳ, объектив руҳ, мутлақ руҳ. *Субъектив руҳ* – бу «жон» ёки «руҳ ўзида», онг ёки «руҳ ўзи учун». *Объектив руҳ* ҳуқуқ соҳасини белгилайди. Пировард натижада у ахлоқда ўз ифодасини топади ва оилада, фуқаролик жамияти ва давлатда мужассамлашади. *Мутлақ руҳ* – умрбоқий ҳақиқат. У ўз ривожланиш жараёнида уч босқич: санъат, дин ва фалсафа босқичларидан ўтади. Санъат, Гегель фикрига кўра, мутлақ ғояни билишнинг бевосита шакли. Дин ўз манбаи – ваҳий орқали Худони англаб етади. Фалсафа - мутлақ руҳ ривожланишининг олий даражаси. Бу ерда ғоя ўзини ўзи англаб етади, ўзининг «соф принципи» даражасига кўтарилади, мутлақ ғоянинг интиҳосини унинг ибтидоси билан боғлайди.

Шундай қилиб, Гегель фалсафий тизимида мутлақ ғоя ранг-баранг ва мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтади. Унинг тизими – бу объектив идеализм: мутлақ ғоя табиат ва инсонга қадар «соф фикр» сифатида мавжуд бўлади, табиат ва жамиятни вужудга келтиради. Тизим замирида «триада»: тезис – антитезис – синтез ётади. Бу «триада», бир томондан, Гегель фалсафий тизимида изчил тус беради, бошқа томондан эса, Гегелга дунё ривожланишининг хужумкор хусусиятини кўрсатиш, қомусий билимлардан фойдаланиш учун имконият яратади.

Унинг фалсафий тизими мантиқ ва табиат фалсафасини, антропология ва психологияни, ҳуқуқ фалсафаси ва ахлоқни, давлат ва фуқаролик жамияти фалсафасини, дин фалсафаси ва эстетикани, фалсафа тарихи ва тарих фалсафасини, тамойиллар, қонунлар ва категориялар тизими сифатидаги диалектикани ўз ичига олади.

Диалектика муаммоларини ишлаб чиқишда ҳам Гегелнинг хизматлари беқиёсдир. У сифат ўзгариши, қуйи шакллардан олий шаклларга юксалиш, эскининг янгига ўтиши, ҳар бир ҳодисанинг ўз зиддига айланиши сифатидаги диалектик ривожланиш ҳақидаги таълимотни яратди. Гегель дунёдаги барча жараёнлар ўртасидаги ўзаро алоқани қайд этди.

Тўғри, Гегель диалектиканинг идеалистик шаклини ишлаб чиққан: у категориялар диалектикасини, уларнинг алоқалари ва бир-бирига ўтишини, «соф фикр» - мутлақ ғоянинг ривожланишини таҳлил қилади. У ривожланишни ўз-ўзидан ҳаракат сифатида, қарама-қаршиликлар бир-бирига ўтиши натижасида юз берувчи ўз-ўзидан ривожланиш сифатида тушунади: ҳодиса зиддиятли бўлгани боис, у ҳаракатланиш ва ривожланиш қобилиятига эга бўлади. Гегель диалектикасида ҳар бир тушунча қолган барча тушунчалар билан ичдан боғланади: тушунчалар ва категориялар бир-бирига ўтади. Масалан, имконият ривожланиш жараёнида воқеликка, миқдор – сифатга, сабаб – оқибатга айланади ва айни вақтда бунинг акси юз беради. Гегель қарама-қарши категориялар – шакл ва мазмун, моҳият ва ҳодиса, тасодиф ва зарурият, сабаб ва оқибатнинг бирлигини қайд этади.

Гегель диалектиканинг асосий қонунлари: миқдор ва сифат ўзгаришлари қонуни, қарама-қаршиликларнинг бир-бирига ўтиши қонуни ва инкорни инкор қонунини кашф этди. У категориялар диалектикаси орқали диалектика асосий қонунларининг амал қилиш механизмини ўрганади.

Гегель диалектикани билиш жараёнига татбиқ этди. Гегель учун ҳақиқат бир марта ва бир умрга берилган мутлақо тўғри жавоб эмас, балки жараёндир. Гегелда билиш назарияси билиш тарихи билан мос келади: билиш, фан ривожланиши тарихий босқичларининг ҳар бири у ҳақда «мутлақ», лекин чекланган, тўлиқ бўлмаган тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Ҳар бир кейинги босқич ўзидан олдинги босқичдан бойроқ ва муайянроқ. У аввалги мазмуннинг бойлигини ўзида тўлиқ сақлайди ва олдинги босқични рад этади, лекин унинг ноёб жиҳатларини йўқотмайди, «ўзлаштирилган барча хоссаларни янада бойитади». Шундай қилиб, Гегель мутлақ ва нисбий ҳақиқат диалектикасини ишлаб чиқади. Гегель диалектикасини ўрганиш билиш назариясига оид билимларни бойитади, назарий, ижодий фикрлаш қобилиятининг ривожланишига йўл очади, мустақил ғояларни яратишга кўмаклашади.

XX – XXI аср фалсафаси. Ғарб фалсафасида XIX аср охирида бошланган жараёнлар XX асрда унинг янги, ҳозирги ноклассик типи вужудга келиши билан якунланди.

Ҳозирги Ғарб ноклассик фалсафаси муайян яхлитлик, бирликни, ифода этувчи фалсафий тафаккур шаклланишининг ўзига хос

босқичидир. Унда айрим асосий йўналишлар – позитивизм, неопозитивизм, структурализм ва ҳоказолар фарқланади.

Сциентистик тенденция фалсафани ижтимоий фанга айлантириш ва дунёқараш масалаларидан халос бўлишга интилиш билан боғлиқ. Уни аввало позитивизмнинг ҳар хил, шу жумладан социология соҳасидаги шакллари ифода этади.

Уларга фалсафанинг ижтимоий билим учун илмийликнинг ягона андозасини яратишга ҳаракат қилувчи йўналиши – структурализм яқин туради.

Антисциентистик, кўп жиҳатдан иррационалистик тенденция фан салбий ижтимоий ва табиий жараёнларга сабаб бўлиб, онг ва билишнинг бошқа ноилмий шакллари четга чиқариб қўйишидан келиб чиқади. Фалсафий мулоҳаза юритишнинг бу типи аввало ҳаёт фалсафаси, экзистенциализм ва герменевтикани ўз ичига олади.

Мавхум-метафизик тенденция фалсафани борлиқ ва билишнинг теран асосларини аниқловчи «мутлақ фан» сифатида тасаввур қилиш билан боғлиқ. Фалсафа ўз мазмунини ижтимоий фанларнинг далиллари ва қонунларидан қатъий назар кенг ифодалайди, деб ҳисобланади. Бу тенденцияни диний фалсафанинг турли йўналишлари ифода этади. Бунга феноменология йўналиши ҳам яқин туради.

Энди ҳозирги замон Ғарб фалсафасининг муаммолари таҳлил қилинувчи энг нуфузли йўналишларини кўриб чиқамиз.

Позитивизм фалсафанинг кенг тарқалган йўналишларидан биридир. Унинг муаммолари илмий билимнинг фалсафий таҳлили атрофида жамланади.

Позитивизм сохта билимдан ҳақиқий билимни ажратишга ҳаракат қилувчи ижобий билимнинг фалсафий доктринасини англатади.

Бундай ижобий билимлар айрим фанларни билиш билан тенглаштирилади: позитивизмга дунёқараш муаммоларини ўз ичига олувчи анъанавий фалсафага нисбатан ўта салбий муносабат ҳосилдир.

Позитивизмнинг биринчи тарихий шакли XIX асрнинг 30-40-йилларида вужудга келган. Унга француз файласуфи **О.Конт** асос солган.

Конт фикрига кўра, фаннинг вазифаси нарсани тушунтириш эмас, балки унга тавсиф беришдир. Фан «нима учун?» деган саволга жавоб беришга қодир эмас, у далилларни қайд этиш ва «қай тарзда?» деган саволга жавоб бериш билан кифояланиши лозим. Шу ҳолдагина у ижобий бўлиши мумкин.

Контнинг фалсафани ижобий билим тамойилларига мувофиқ тузишга уриниши табиатшунос олимлар давраларида ўз издошларини топди.

Илк позитивизм асосчилари олимларни ҳиссий ҳодисалар жабҳасига чуқур киришга уринишлардан воз кечиш ва уларни

тавсифлаш билан кифояланишга чақирдилар. Бу ёндашув ҳиссийлик жабҳаси ортида қандайдир борлиқнинг мавжудлигини назарда тутди.

Илк позитивизмнинг ўзига хос хусусияти шундаки, О.Конт ва унинг бошқа намояндалари фалсафанинг асосий вазифасини муайян фанларнинг амалда мавжуд моддий дунё ҳақидаги маълумотларини умумлаштириш ва тизимга солишдан иборат деб билдилар. Бошқача айтганда, бу босқичда позитивизм ҳали ташқи дунёнинг мавжудлигини тан олувчи материалистик таълимот бўлиб қолди.

Позитивизмнинг иккинчи тарихий шакли – **эмпириокритицизм** XIX–XX асрлар чегарасида юзага келди. Унинг энг машҳур намояндалари – **Э.Мах** (1838-1916) ва **Р.Авенариус** (1843-1896). Илк позитивизмдан фарқли ўлароқ, эмпириокритицизм фалсафага «иккинчи позитивизм»ни синтез қилувчи фан сифатида ёндашади, уни билиш назариясига боғлайди. Эмпириокритицизм «тажриба танқиди» деган маънони англатади ва «тажрибани метафизик табиатни ўзгартирувчи барча қоидалардан тозалаш»ни назарда тутди. Э.Мах фикрига кўра, тажриба амалда «дунё элементлари» ҳисобланувчи сезгилардан иборатдир.

Бинобарин, позитивизм ўзининг маҳизм шаклини касб этган иккинчи босқичида бутун фалсафий фаолиятни инсон тажрибаси ҳиссий асосининг руҳий-физиологик шакллари таҳлиliga боғлади. Маҳизм фалсафасида дунё «сезгилар мажмуи» тарзида намоён бўлдики, бу материализмдан бутунлай воз кечилиши, инглиз файласуфи Берклининг субъектив идеализми ўзига хос тарзда тикланишини англатар эди.

Иккинчи позитивизм яратувчилари билиш жараёнининг назарий моделини тузишга ҳаракат қилган бўлсалар, неопозитивизм, позитивизмнинг учинчи тарихий шакли сифатида, илмий назарияларнинг ҳақиқатнамолигини, уларнинг нисбий қимматини аниқлаш методларини ўз фалсафий фаолиятининг предметига айлантирди. Бу босқич вакиллари (Карнап, К.Поппер, И.Лакатос, Т.Кун ва бошқалар) позитивизмнинг асосий тамойилларига таяниб, анъанавий фалсафа тушунчалари ноилмийдир, чунки уларни тажрибада текшириш мумкин эмас, деб эълон қилдилар.

Неопозитивистлар у ёки бу илмий хулосалар, концепциялар ва назарияларнинг тўғрилиги, ҳақиқийлигини текшириш методларига асосий эътиборни қаратдилар. Улар ҳозирги илмий билимларнинг ҳақиқийлигини текширишнинг асосий тамойиллари: верификация, фальсификация ва конвенция тамойиларини таърифлаб бердилар.

Верификация (лот. «verus» - ҳақиқий ва «facio» - бажараман) тамойили нуқтаи назаридан ҳиссий тажриба далиллари билан тасдиқланувчи илмий қоидаларгина ҳақиқий ҳисобланади. Бошқача айтганда, тажрибада синалиши мумкин бўлган мулоҳазаларгина аҳамият касб этади.

Неопозитивизм метафизик фаразларни аниқлаш ишида верификация тамойили муҳим аҳамият касб этишини таъкидлаган. Бироқ бу тамойил ўзини оқламади, чунки у фан тузилиши ва динамикасига мос келмасди. Верификация тамйилига қарши қуйидаги эътирозлар мавжуд:

Фанда тажрибада синаш мумкин бўлмаган билимлар ҳанузгача мавжуд. Бироқ уларни кейинчалик, кузатиш ва эксперимент техникаси ривожланганидан сўнг текшириш имконияти пайдо бўлиши мумкин. масалан, О.Конт осмон жисмларининг кимёвий таркиби ҳақидаги масалани метафизик масала деб ҳисоблаган. У мазкур масаланинг ечимини топиш мумкин эмаслигини қайд этган. Конт вафотидан сўнг орадан икки йил ўтгач спектрал анализ пайдо бўлди ва унинг ёрдамида осмон жисмларининг кимёвий таркиби аниқланди.

Тарихий билим – ўтмиш ҳақидаги, ҳозир мавжуд бўлмаган нарсалар ҳақидаги билим. Верификация тамойили эса мавжуд борлиққа таянишни талаб қилади. Бироқ ўтмишни ҳам билиш мумкин. Верификация тамойилига кўра эса, барча тарихий мулоҳазалар маъносиздир.

Маъноли мулоҳазалар мажмуини неопозитивизм икки турга – синтетик ва аналитик мулоҳазаларга ажратади. Верификация тамойилининг ўзини мулоҳазаларнинг қайси турига киритиш мумкин? Бу тавтология ҳам, тажрибада синалган (синтетик) мулоҳаза ҳам эмас. Мазкур принципнинг келиб чиқиши фалсафий хусусиятга эга, моҳият эътибори билан бу мантиқий позитивизм қабул қила олмайдиган метафизик қоидадир.

Фальсификация принципи илгари сурилган қоидаларни тасдиқлашга эмас, балки рад этишга қараб мўлжал олади. У илмийликка даъвогар бўлган қоидаларни рад этишга ҳаракат қилишни назарда тутди. Илгари сурилган қоидани рад этиб бўлмаса, уни ҳақиқий ёки ҳеч бўлмаса ўринли деб ҳисоблаш мумкин. Рад этилган қоидадан эса воз кечилиши лозим.

Фанни ўрганиш соҳасидаги фалсафий йўналиш сифатида, Неопозитивизм, 50-йиллар охири – 60-йилларнинг бошларида ўз нуфузини йўқотди, ва шу даврда «Тўртинчи позитивизм» ёки постпозитивизм майдонга чиқди. Унинг энг машҳур намояндалари қаторига К.Поппер, И.Лакатос, Т.Кун, С.Тулмин, П.Фейерабенд, Д.Агаццини киритиш мумкин.

Постпозитивизм. Постпозитивизмнинг неопозитивизм билан ғоявий алоқаси шунда ифодаланадики, улар асосан илмий билим таҳлили билан шуғулланган, тилга катта эътибор берган. Бироқ, мантиқий позитивизм асосан мавжуд илмий билим тузилишини ўрганишга эътиборни қаратган бўлса, постпозитивизмнинг бош муаммосини илмий билим динамикаси ташкил этади. Бу ўзгариш фанни

фалсафий ўрганиш масалалари доирасининг ҳам ўзгаришига сабаб бўлди. Постпозитивизмни аввало илмий билимнинг ижтимоий-маданий омиллари, янги назарияларнинг юзага келиши, уларнинг олимлар ҳамжамияти томонидан қабул қилиниши, рақобатлашувчи илмий концепцияларни таққослаш ва танлаш мезони қизиқтиради.

Агар мантиқий позитивизмга эмпирик билимни ишончли ва барқарор билим сифатида ишончсиз ва ўзгарувчан назарий билимга қарши қўйиш хос бўлса, постпозитивизм эса, аксинча, билимнинг бу икки даражаси бир-бирига ўтиши ҳақидаги қараш хосдир зеро постпозитивизм таълимоти назариянинг эмпирияга таъсири кучли эмаслиги, далилларни аниқлаш учун назария талаб этилиши, шу сабабли далиллар назарияга маълум даражада боғлиқ бўлиши ёки ҳатто уларни белгилаши ёритиб берилган.

Постпозитивизм концепциясининг навбатдаги хусусияти — шундаки илмий билимнинг ривожланишини талқин қилишда кумулятивизмдан воз кечилган. Илк позитивизм илгари сурган кумулятивистик ёндашув фаннинг изчил ривожланиши, билимларнинг аста-секин тўпланиб боришини назарда тутди. Постпозитивизм фан ҳақидаги бундай тасаввурдан воз кечади. У фан тарихида инқилобий ўзгаришлар юз бериши муқаррарлигини асослашга ҳаракат қилади. Постпозитивистлар фикрига кўра, инқилоб натижасида фанда илгари эътироф этилган ва асосланган билимлар, нафақат назариялар, балки методлар ва омиллар ҳам қайта кўрилади.

Учинчи ва тўртинчи позитивизм ўртасида фанни сохта фан (метафизика)дан фарқлаш масаласида ҳам жиддий тафовутлар мавжуд. Позитивизм метафизикани фандан чиқариб ташлашни бош вазифаларидан бири деб ҳисоблаган. Постпозитивизм эса илмий билим ва фалсафа ўртасида қатъий чегара ўтказишдан бош тортади. У фалсафий қоидаларнинг асослилигини ва уларни фанлардан чиқариб ташлаш мумкин эмаслигини тан олади. Фан фалсафасида кенг қўлланилувчи «парадигма» (Т.Кун), «илмий тадқиқот дастури» (И.Лакатос) каби тушунчалар фалсафий (метафизик) унсурлардан иборат. Шунингдек, постпозитивизмнинг айрим намояндалари (П.Фейерабенд) фан, фалсафа ва афсона ўртасида бирон-бир фарқни кўришдан бутунлай бош тортади.

Постпозитивизм фан ташқи (ижтимоий, маданий) омиллар билан белгиланиши ҳақидаги ғояни тан олади. Бу жиҳатдан ҳам постпозитивизм мазкур фалсафий йўналишнинг олдинги шаклларида анча фарқ қилади.

Структурализм ва постструктурализм. Позитивизм билан структурализм узвий боғлиқ. Структурализм (лот. *structura* – тузилиш, жойлашиш, тартиб) - Ғарб фалсафасининг янги йўналишларидан бири.

Структурализм, умумий фалсафий-эпистемологик тасаввурлар, методологик мўлжаллар ва ўзига хос таҳлил бирлаштирувчи айрим фанлар (лингвистика, адабиётшунослик, этнография, тарих, эстетика, санъатшунослик, психология, социология, фалсафа)даги йўналишлар мажмуи сифатида, XX аср бошидан 40-йилларгача шаклланди.

Структурализмнинг кўпгина ғоялари юзага келишига туртки берган мутафаккирлар қаторига В.Гумбольдт (инсон онги дунёсини моделлаштиришда тилнинг динамик роли), Ч.Пирс (семиотика асосчиси), Э.Кассирер (инсон хулқ-атвори ва онгининг шаклланишида тил, мифология ва санъат символик тизимларининг роли)ни киритиш мумкин.

Структурализмнинг асосий хусусияти шундан иборатки, унинг тарафдорлари инсон ҳиссий идрок этиши мумкин бўлган барча ҳодисаларга «феноменлар», яъни ички, теран ва шу сабабли «ноаниқ» структураларнинг сиртда намоён бўлиши (манифестация) сифатида қараганлар ва уларни ёритишни ўз вазифаси деб ҳисоблаганлар.

Бу вазифани ҳал қилишда структурализм пафоси ижтимоий фанларга аниқ фанлар мақомини беришга қаратилди.

Структура тушунчаси структурализмнинг бош тушунчаси ҳисобланади. Структура деганда турли ички ва ташқи ўзгаришларда ҳар хил, кўп вариантли тушунчалар мажмуи ёки, структуралистлар таъбири билан айтганда, ҳар қандай диахроник ривожланувчи тизимнинг синхрон қайд этилиши тушунилади. Структурализмда кўпинча модель сифатида белгиланувчи ҳар қандай структура уч зарурий шарт: элементлар мустақил бутунга яхлит бўйсунуши; трансформация – бир кичик структура бошқа кичик структурага юзага келиш қоидаларига мувофиқ тартибли ўтиши; ўзини ўзи тартибга солиш – мазкур тизими доирасида қоидаларнинг ички тартибга солинишини қаноатлантириши лозим. Шундай қилиб, структура нафақат объектнинг барқарор скелети тарзида, балки риоя қилиш бир объектдан иккинчи, учинчи ва ҳоказо объектларни олиш имконини берувчи қоидалар мажмуи сифатида амал қилади.

Бунда айрим объектлар тўпламининг ягона структуравий қонуниятларини аниқлашга бу объектларнинг фарқларини эътибордан соқит этиш ҳисобига эмас, балки ягона мавхум инвариантнинг муайян вариантлари сифатида қайд этилган бир-бирига ўтишлар динамикаси ва механикасини таҳлил қилиш йўли билан эришилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, структуралистлар фойдаланувчи асосий тушунчалар улардан тадқиқотчилик мақсадларида фойдаланилган махсус фанлар доирасида ишлаб чиқилган. Шу сабабли асосий категориялар ва ғоялар бу йўналишнинг бош шакллари билан мақсадга мувофиқдир.

Постструктуралистлар (Деррида, Делез, М.Фуко ва ҳ.к.) структурани ва билимдаги барча ноструктуравий нарсаларни уларнинг генезиси ва тарихий ривожланиши нуқтаи назаридан англаб етишга ҳаракат қилдилар.

Кўрсатилган ёндашувларнинг иккаласи ҳам ижтимоий билим хусусиятлари ва методларини, унинг фаолияти умумий механизмларини, табиий илмий билимдан фарқларини, у ёки бу ижтимоий-маданий шакллар (тил, санъат, адабиёт, мода ва ҳ.к.) юзага келишини билишда синхрон ва диахрон нарсаларнинг бирлигини ўрганган.

Структуралистлар бундай ҳодисаларни ўрганишда структура тарихдан объективроқ, муҳимроқ ва бирламчироқ деб ҳисоблаган бўлсалар, постструктуралистлар бунга зид хулосани илгари сурганлар. Улар ўз фалсафий қариндошларининг агностицизми (нотарихийлиги)ни енгиш, инсон ва жамиятни тил структуралари ёрдамида объектив билишга уринишда юзага келувчи жумбоқларни аниқлаш ва ўрганишга ҳаракат қилдилар.

Постструктурализмда ҳамма нарса тенг ҳуқуқли, бир хилда муҳим ва қимматлидир. Бу ерда диэлектрик оппозиция тамойилига кўра тузилган одатдаги категориялар аппарати: моҳият – ҳодиса, шакл – мазмун, сабаб – оқибат ва ҳоказолар ўз маъносини йўқотади. Ҳодиса – моҳиятни аниқлаш эмас, у ўзига тўқ ва фақат ўзини, ҳаёт ранг-баранглиги қирраларидан бирини ифода этади. Ҳаётнинг ранг-баранглигини эса фақат бирортаси ҳам имтиёзли ҳолатда бўлиши мумкин бўлмаган билиш субъектлари позицияларининг кўп сонлилиги билан англаб етилади.

Постструктурализм ўзига азалдан хос бўлган омилларнинг табиий давоми ҳисобланиб, назарий ҳаракат сифатида структурализм танқиди тарзида тўрт асосий йўналишда ривожланади:

- структуравийлик муаммоси;
- белгилилиқ муаммоси;
- коммуникативлик муаммоси;
- субъектнинг яхлитлиги муаммоси.

Айни вақтда, постструктурализм намояндалари объективлик, метод ва илмийлик аҳамиятга эга эмас ва билиш жараёнининг изланувчи мақсадлари сифатида амал қилмайди, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, билиш жараёни субъект, истак, тасаввур ва билишда муҳим рол ўйновчи бошқа шахсий фазилатларсиз амалга ошиши мумкин эмас. Шу сабабли постструктуралистик субъект – бу билим эгаси ва билим ҳимоячиси эмас, балки вазифаси қандай йўл билан бўлмасин борлиққа киришдан иборат бўлган афсунгар, санъаткор, бола, инқилобчи ва шу кабилардир.

Стивен Тульмин (1922-1997) бутунлай бошқача методологик мўлжал – эволюцион эпистемология асосчиси. Мазкур йўналишнинг умумий маъноси шундан иборатки, у билишни жонли табиат эволюциясининг лаҳзаси сифатида ўрганади ва билиш механизмларини эволюция нуқтаи назаридан ёритади. Эволюцион эпистемология соф эволюция ва билиш жараёни биологиясининг ўхшашлиги ғоясига асосланган ва инсоннинг билиш аппарати бу биологик эволюция жараёнида ривожланган мослашувлар механизмидир, деган тасаввурга таянган. Эволюцион эпистемологлар фикрига кўра, айти шу сабабли билиш механизми эволюцион тип бўйича ривожланади ва тегишли равишда ҳозирги замон эволюция назариясига мувофиқ тушунилиши мумкин.

Эволюцион эпистемология инсоннинг биологик эволюция маҳсули сифатидаги талқинидан келиб чиқувчи билиш назариясидир.

Шундай қилиб, эволюцион эпистемологиянинг асосий назарий манбаси сифатида органик эволюция концепцияси амал қилади. Эволюцион эпистемологиянинг икки хил маъносини фарқлаш лозим:

- билиш воситалари, шакллари ва методларининг (билиш органларининг) ривожланишини эволюцион схема ёрдамида тушунтиришга уриниш;

- билим мазмунини (ахборотнинг пайдо бўлишини) эволюцион тушунтиришга ҳаракат қилиш. Бу ерда ўзгарувчанлик, танлаш ва мустаҳкамлаш тушунчалари маълум аҳамият касб этади.

Эволюцион эпистемологиянинг биринчи маъносида дунёни аниқ акс эттириш имкониятини таъминловчи билиш органлари, когнитив структуралар ва билиш қобилиятларининг эволюцияси масалаларига урғу берилади. У бизнинг билиш аппаратимиз эволюция маҳсулидир, деган фикрни илгари суради. Тирик организмларнинг нерв системаси ва идрок этиш органлари миллионлаб йиллар мобайнида борлиқни мумкин қадар аниқ акс эттиришни таъминлайдиган тарзда ўзгариб борган.

Агар организм бундай мосламалар билан таъминланмаганида, унинг мавжудлиги ва ривожланиши мумкин бўлмас эди. Перцептуал тизими ўзи яшайдиган муҳит шароитларида мос равишда ва қоникарли ҳаракат қилиш имконини берувчи организмларгина яшаб қолади ва насл қолдиради. Билишнинг субъектив структуралари борлиққа мос тушади, чунки айнан шундай ҳолат яшаб қолиш имкониятини таъминлайди.

Эволюцион эпистемологиянинг иккинчи маъноси фалсафа фанининг бевосита предметида, чунки унда ўз хусусиятига кўра эволюцион бўлган илмий билимнинг ўсиши моделига урғу берилади.

Бу ерда фалсафа фани концепцияларидан бири сифатидаги эволюцион эпистемология тўғрисида сўз юритилади. У эволюция динамикасининг мантиқий талқинига мос тушувчи илмий билим

динамикасини кўрсатади. Мазкур йўналиш ҳам фаннинг эволюцион назарияси деб аталади.

Томас Кун. Т.Куннинг эпистемологик концепцияси унинг «Илмий инқилоблар структураси» асарида ифодаланган бўлиб, бу ерда у позитивистик анъаналарни танқид қилади.

Кун фикрига кўра, фан тарихи эпистемологиянинг базиси ва асосий материалга айланиши лозим.

Фан – билимлар тизими эмас, балки аввало илмий ҳамжамиятлар фаолиятidir. Муаммо бундай қўйилганида фалсафа фанининг дастлабки нуқтаи назарлари ва хатти-харакатларида мужассамлашган алоҳида нормативлик ва мантикий-методологик мустақилликка бўлган барча даъволар ўз аҳамиятини йўқотади. Улар илмий ҳамжамият фаолиятининг асосий усулига, унинг заминида шаклланган фан матрицаси ва парадигмасига боғлиқ бўлиб қолади. Т.Куннинг «Илмий инқилоблар структураси» асари таъсирида илмий ҳамжамият тушунчаси фаннинг барча соҳаларидан мустақкам ўрин олди. Фаннинг ўзи ғоялар тизимининг ривожланиши сифатида эмас, балки илмий ҳамжамият фаолиятининг маҳсули сифатида тушунила бошланди.

Илмий ҳамжамиятни маълум ихтисосликка ва ўхшаш илмий тайёргарликка эга тадқиқотчилар ташкил этади. Илмий ҳамжамият вакиллари, одатда, ўхшаш касбий кўникмаларга эга ва илмий адабиётларнинг муайян мажмуини ўзлаштирган бўлади. Илмий ҳамжамият бу муайян билим соҳаси мутахассисларининг ҳамжамияти ёки маълум илмий муаммони ўрганувчи тадқиқотчилар гуруҳидир.

Фаннинг ривожланиш жараёнида илмий ҳамжамиятнинг ролини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

- мазкур ҳамжамият вакиллари фан мақсадларини ва ўз соҳасининг вазифаларини бир хил тушунадилар. Шу тариқа улар у ёки бу фаннинг предмети ва унинг ривожланиши ҳақидаги тасаввурлар тизимини тартибга келтирадилар;

- уларга универсализм хос бўлиб, буни улар ўз тадқиқотларида ва ўз ҳамкасбларининг тадқиқотларига баҳо беришда ҳисобга оладилар, бу ерда улар билимларни асослаш ва исботлашнинг умумий мезонлари ва қоидаларига амал қиладилар;

- илмий ҳамжамият тушунчаси билимларни жамлашнинг коллектив хусусиятини қайд этади. У билишнинг коллектив субъекти номидан иш кўради, билиш фаолияти натижаларига келишиб баҳо беради, ички меъёрлар ва идеаллар тизими – фан этосини яратади ва қувватлайди;

- илмий ҳамжамиятнинг барча аъзолари муайян парадигмага – илмий муаммоларни қўйиш ва ечиш модели (андозаси)га амал қилади. Ёки, Т.Кун таъбири билан айтганда, парадигма тадқиқотчи олимлар гуруҳини бошқаради. Олимларнинг ўзлари кўпроқ парадигма ҳақида

эмас, балки назария ёки назариялар тўплами ҳақида сўз юритишни маъкул кўрадилар.

Фан ривожланишининг Кун таклиф қилган модели турли илмий ҳамжамиятлар ўртасидаги рақобат кураши ҳодисалари олдинма-кетин юз беришини назарда тутати. Қабул қилинган парадигма ҳукмронлиги даври, «нормал фан» босқичидан кейин парадигманинг инқироз даври келади ва бу илмий инқилоб атамаси билан ифодаланади. Рақобатлашаётган тарафлардан бирининг ғалабаси фаннинг нормал ривожланиш босқичини тиклайди. Парадигма юзага келишидан олдинги давр далилларнинг тартибсиз тўпланиши билан тавсифланади. Бу даврдан чиқиш илмий амалиёт андозалари, назарий қоидалар, дунёнинг аниқ манзараси белгилангани, назария ва методнинг бирлашувини англатади.

Илмий парадигманинг алмашиши, инқилобий ўзгаришлар босқичига ўтиш фан матрицаси элементлари, тадқиқот техникаси, методлар ва назарий фарозлар тўла ёки қисман ўзгаришини назарда тутати. Эпистемологик қадриятлар мажмуи тўла ўзгаради.

Кун фикрига кўра, илмий оқилоналикнинг умумий мезонлари нисбий хусусият касб этади. Ҳар бир парадигма ўз муаммолар соҳасида яратилган андоза ва мезонларга таянади, шу сабабли улар формал мантиқ андозаларига мувофиқ бўлиши шарт эмас, аммо уларга, шунингдек соғлом фикрга зид келмаслиги лозим. Шу боисдан фанни интеллектуал фаолиятнинг бошқа турларидан фарқлаш имконини берувчи чегара (демаркация) ҳақида гапириш анча қийин. У ҳар сафар янгидан ўрнатилади. Кун фикрига кўра, фан учун ягона ва универсал метод мавжуд эмас, кузатишларнинг универсал баённомалари ҳам йўқ, серқамров метатарихий луғат ҳам бўлиши мумкин эмас. Олимнинг дунёга муносабати унинг муайян парадигмага амал қилиши билан белгиланади, тарихий ва ижтимоий далилларга боғлиқ бўлади.

Кун парадигма концепциясини ҳар томонлама ҳимоя қилади. «Парадигма» деганда у маълум вақт мобайнида илмий ҳамжамиятга муаммоларни кўйиш ва ечиш андозасини берувчи кенг эътироф этилган илмий ютуқларни тушунади. Парадигма илмий ҳамжамият томонидан қабул қилинган ва илмий анъананинг мавжудлигини таъминловчи эътиқодлар, қадриятлар ва техника воситалари мажмуини англатгани боис, Кун фундаментализм принципларини рад этади. Илмий парадигмага боғлиқ бўлмаган омиллар йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Унинг фикрича, кузатишнинг эмпирик жиҳатдан нейтрал тили ҳам бўлиши мумкин эмас. Илмий ҳамжамиятга қўшилган олимлар дунёга қабул қилинган парадигма нуқтаи назаридан қарайдилар. Зеро далиллар назарияни белгиламайди, балки назария ўзининг англаб етилган тажрибасига кириши мумкин бўлган у ёки бу далилларни танлайди. Кун янги парадигма ривожланишининг дастлабки босқичида унинг

тарафдорига айланган одам бу парадигманинг муваффақиятига ишониши лозим, деб ҳисоблаган.

Парадигма структурасига нималар киради?

Биринчидан, символик умумлаштиришлар - қонунлар, таърифлар ва кўп ишлатиладиган атамалар.

Иккинчидан, универсумнинг у ёки бу онтологиясини белгиловчи метафизик мўлжаллар мажмуи.

Учинчидан, айрим вазифаларни ечишнинг умумий қабул қилинган андозалари, схемалари.

Кун парадигмани ўлчаш мумкин эмас деган тезисни илгари суради. У фаннинг ривожланиш тарихидаги ворисийликни рад этади. Фан динамикасини у узлуксиз эмас, балки узлукли деб билади. Унинг фикрига кўра, илмий ҳамжамиятлар бир-бирини сиқиб чиқаради, олдинги парадигма тўплаган билимдан эса воз кечилади.

Кун парадигма тушунчасини янада аниқроқ экспликация қилишга уриниб, уни кейинчалик олимларнинг муайян фанга мансублигини ҳам, илмий фаолият қоидалари тизимини ҳам ҳисобга олувчи фан матрицаси тушунчасига айлантирди. Фан матрицасининг структурасига назар ташлар эканмиз, унинг парадигма структурасига ўхшашлигини кўришимиз ва матрицанинг қуйидаги элементларини қайд этишимиз мумкин.

Символик умумлаштиришлар. Бу ерда илмий гуруҳ аъзолари шакл-шубҳасиз ва яқдиллик билан фойдаланувчи иборалар назарда тутилади. Улар формал хусусият касб этади ёки осонгина формаллаштирилади.

Зарур қоидалар (ёки метафизик парадигмалар), мазкур фан доирасида тан олинган қадриятлардир. Аксарият ҳамжамиятларда бирдамлик туйғуси айнан қадриятларнинг бирлиги туфайли юзага келади.

Имре Лакатос. Илмий билимнинг ўсиши муаммоси қайси йўналишга мансублиги ва қайси ғояларни илгари суришидан қатъи назар, барча методологлар, олимлар ва мутафаккирларни қизиқтирувчи муҳим муаммодир.

Британиялик фан файласуфи ва тарихчиси Имре Лакатос (1922-1974) ўзининг илк асарларида фаразлар ва рад этишлар мантиқининг ўзига хос вариантини билимнинг ўсиши муаммосининг реконструкцияси сифатида тузишга ҳаракат қилди. XVII-XIX асрлар математикаси унинг таҳлили предметига айланди. Кейинчалик у, ўз фикрига кўра, фанларнинг ривожланиш замирида ётувчи илмий тадқиқот дастурларининг рақобати ғояларини асослашга яқинлашди. «Менинг ёндашувим тадқиқот дастурларидан иборат «расо фан» билан синов ва хатоларнинг сийқаси чиққан андозасидан ташкил топган «норасо фан»ни фарқлашнинг янги мезонини назарда тутати», деб ёзади

олим. Лакатос ўз концепциясини асослашда фан тарихини ўрганишга алоҳида эътибор берган.

Лакатос фикрига кўра, илмий дастур илмий билимнинг асосий бирлигидир. У илгари сурган концепция нуқтаи назаридан фаннинг ривожланиши тадқиқот дастурларининг ўзгаришидир. «Мен фаннинг узлуксизлигига Поппер кўзойнаги орқали қарайман, - деб тан олади у. – Шу сабабли Кун парадигмаларни кўрган жойда мен оқилона тадқиқот дастурларини ҳам кўраман». Тадқиқот дастури узлуксиз ривожланувчи асос, асосий ғоялар ва тамйиллар бирлиги билан боғлиқ назариялар мажмуи ва кетма-кетлиги сифатида тушунилади. Асосий назария кейинги назарияларнинг юзага келишига асос бўлади ва уларнинг ҳар бири олдинги гипотезага кўшимча гипотеза киритиш орқали ривожланади. Лакатос «расо фан» ва «норасо фан»ни фарқлашни бир неча асосларга кўра амалга оширади. «Расо фан» шу билан тавсифланадики, у:

- илгари маълум бўлмаган далилларни башорат қилади;
- янги ёрдамчи назарияларни олдиндан айтиб беради;
- эвристик кучга эга бўлади;
- назарий жиҳатдан мустақил бўлади.

Узлуксиз дастур алоҳида норматив қоидалар билан муҳофаза қилинади.

Тадқиқот дастури таркибига қаттиқ ўзак, фундаментал фаразлар, ижобий эвристика қоидалари (улар тадқиқотларни амалга ошириш йўллари белгилайди) ва салбий эвристика қоидалари (улар тақиқларни, қайси йўллардан юрмаслик кераклигини кўрсатади) киради. Фундаментал фаразлар ўзига хос хусусият касб этади ва шартли равишда рад этилмаган деб олинади. Қаттиқ ўзак илмий дастурнинг барча назарияларида ўзгаришсиз сақланаётган муайян илмий ва онтологик фаразлар мажмуидан ташкил топади.

«Салбий» эвристика қоидалари тадқиқот дастурининг қаттиқ ўзагини ҳатто у аномалиялар билан тўқнаш келган ҳолда ҳам қайта кўришни ман этади. Тадқиқот дастури маълум даражада догматик хусусият касб этади. Бир марта қабул қилинган назариянинг догматик тўғрилиги ўз ижобий аҳамиятига эгадир. Усиз олимлар назариядан унинг имкониятлари, кучи ва аҳамиятини англашдан олдинроқ воз кечган бўлар эди. Шу тариқа у муайян назариянинг кучи ва афзалликларини яхшироқ тушунишга кўмаклашади. Унинг изларига Куннинг «нормал фан» даври тавсифидаёқ дуч келиш мумкин.

Назариянинг «қаттиқ ўзаги» яхшироқ сақланиши учун кўшимча гипотезаларнинг «сақлагич камари» ташкил этилади. Бу гипотезалар аномалияларга мослашиб ўз шакл-шамойилини ўзгартириши мумкин. Бу билан Лакатос аномал вазиятларга тушувчи ёки қарши мисоллар билан тўқнаш келувчи назарияларга баҳо беришда

фальсификационизмга ҳаддан ташқари берилишнинг олдини олишга ҳаракат қилган.

У ёки бу тадқиқот дастурини методологик таҳлил қилиш техникаси бир қанча босқичлардан иборат:

- тадқиқот дастурининг оқилона реконструкциясини илгари суриш;
- уни ҳақиқий назария билан таққослаш;
- уни тарихийлик ва оқилоналикнинг мавжуд эмаслигини учун танқид қилиш.

Узлуксиз ўсиш талаби Лакатос оқилона реконструкциясининг асосий мазмуни ва моҳиятидир. Тадқиқот дастури илмий билимнинг ривожланишида континуаллик жиҳатларига урғу бериши лозим.

Умуман олганда, олимнинг концепцияси мантиқий-норматив хусусият касб этади. Илмий тадқиқот дастури илмий билим ривожланиш йўлларининг кўп сонлилиги ва ранг-баранглигини чеклар, фан тарихи турли назарияларнинг юзага келиши, ривожланиши ва рақобати тарзида намоён бўларди. Айни вақтда, тадқиқот дастурлари, асосий назариялар ҳамда илмий билимнинг ўзгариши ва ривожланиши ранг-баранг шакллари механизмининг амалда мураккаблиги таклиф этилган модель билан уйғунлаша олмас эди.

Пол Фейерабенд. Америкалик файласуф ва методолог олим Пол Карл Фейерабенд 1924 йилда туғилган.

Фейерабенднинг серқатлам концепциясида Витгенштейн ижоди сўнгги даврининг таъсири, таниқидий рационализмга мойиллик ва ҳатто «илмий материализм» принципларига дуч келиш мумкин. Бу олим анъанавий ва янги муаммоларни табиий-илмий дунёқараш ва методология нуқтаи назаридан тушунишга ҳаракат қилганлигидан далолат беради.

Фейерабенд фан фалсафаси 70-йилларнинг охирида келган ва «фан файласуфлари»нинг асарларида ифодаланган «антагонистик ғоялар», оқибатлар ва натижалар тўғрисида сўз юритади. Фан нима, у қай тарзда иш кўради, унинг натижалари қандай, деган саволларни бериб, мутафаккир уларга жавобан фан фаолиятини бошқарувчи алоҳида илмий метод, яъни қоидалар мажмуи мавжудлигини қайд этади.

Фан ва кумулятивизмнинг мавжуд гипотетик-дедуктив моделига файласуф назарий реализм ғоясини қарши кўяди. Табиатшуносликни тавсифлаш амалиётини умумлаштириш асосида юзага келган кумулятивизм билим ўсишининг содда талқини, яъни ҳақиқий қоидаларнинг жамланган йиғиндисига янги фикрлар аста-секин кўшилишини назарда тутаяди. Унда хатолар фақат билимнинг ўзгариши, эски билимдан воз кечилиши ва қабул қилинган билимнинг рад этилишига йўл қўйилмайдиган субъектив жараён сифатида талқин қилинади. Эмпирик кумулятивизм билимнинг ўсишини унинг эмпирик

мазмуни бойиши билан тенглаштиради. Рационалистик кумулятивизм билим ривожланишининг шундай бир усулини назарда тутадик, унда ҳар бир кейинги элемент мавжуд мавхум принциплар ва назарий хулосалар тизимига киритилади.

Фейерабенд илгари сурган назарий реализм ғояси билимнинг актуал ўсиши ўзаро мос тушмайдиган (ягона мантиқий асос билан дедуктив боғланмаган ва ҳар хил тушунчалар ва методлардан фойдаланувчи) назарияларнинг кўпайиши (пролиферацияси) натижасида амалга оширилишини қайд этади. Тажриба доим назарий юкланган тажрибадир, у ёки бу назариянинг қабул қилиниши эса идрок этиш тизимини белгилайди.

Методолог асослаб берган пролиферация (назарияларнинг кўпайиши) тамойили қабул қилинган нуқтаи назарлар ҳатто етарли даражада тасдиқланган ва кенг эътироф этилган бўлса ҳам уларга мос тушмайдиган назарияларни яратишга рухсат беради. Фан ривожланишининг турли босқичларига ёки айтиб бир босқичига мансуб бўлган муқобил назариялар ва концепцияларнинг ўзаро мос келмаслиги ва уларни бир-бирига ўтказиш мумкин эмаслиги ҳақидаги тезисни илгари суриш йўли билан Фейерабенд пролиферация тамойилининг талабларини янада кучайтиради.

Назарий методологик имморализм позицияси билимнинг тенг ҳуқуқли типлари тўплами фан ва шахснинг ривожланишидан далолат берувчи борлиқдир, деган ғояга таянади. Фейерабенд фикрига кўра, муқобиллар ўртасидаги кураш даврлари энг самарали даврлардир. Муқобил концепцияларнинг куртаклари олимнинг турли фалсафий ва методологик нуқтаи назарларида яшириндир.

Назариялар плюралиزمи ғоясини Фейерабенд анъаналар плюрализмигача кенгайтиради. Шу муносабат билан фан илмий элита мафкураси сифатида ўз марказий ўрнидан маҳрум этилиши ва мифология, дин билан тенглаштирилиши лозим. Бундай ўта антисциентистик ёндашув танқидий рационализмга қарши қаратилган ва фалсафа хусусиятини янгича баҳолайди.

Фейерабенд фикрига кўра, олимлар фаолиятида ҳақиқат эмас, балки индивидуал қобилиятларнинг ривожланиши, билиш ва унинг чин оқилоналиги эмас, балки чекланмаган, мутлақо эркин хулқ-атвор муҳимдир. Унинг кўпгина ғоялари академик фалсафа вакиллари лол қолдирган. Фейерабенд концепциялари баъзан анархистик эпистемология деб аталади. Бу қисман шу билан изоҳланадики, Фейерабенд ягона универсал методнинг мавжудлигини мутлақо ўринли рад этади. Бундан ташқари, олимлар «ҳамма нарса мумкин» деган тамйилга амал қилишларига унинг ишончи комил. Бир методга қатъий риоя этиш ва унинг барча талабларини бажариш, Фейерабенд фикрига

кўра, тадқиқот амалиётига ҳам, билишнинг ижодий табиатига ҳам мос келмайди.

Шу сабабли фаннинг обрўси ҳаётнинг бошқа ҳар қандай шакли обрўсидан ортиқ эмас.

Бироқ плюралистик методологиядан фойдаланиш нимани англатади? Фейерабенд фикрига кўра, олим ғояларни тажриба билан эмас, балки бошқа ғоялар билан солиштириши ва беллашувда мағлуб бўлган концепциялардан воз кечмасдан уларни яхшилашга ҳаракат қилиши лозим. Шундай иш кўриш йўли билан у Борлиқ китоби ёки Полмандрадада баён этилган инсон ва космос концепциясини сақлаб қолади ва улардан эволюция назариясида ва бошқа янги концепцияларда муваффақиятга эришиш учун фойдаланади. Унинг «Методологик мажбурлашга қарши. Билишнинг анархистик назарияси очерки» (1970) релятивизмга қўйилган машҳур ҳайкалдир.

Бу асар матнининг асосий мазмунини ифодаловчи тезислар қуйидагилардан иборат:

- назарий анархизм унинг қонун ва тартибга таянувчи муқобилларидан инсонийроқ ва прогрессивроқдир;
- «ҳамма нарса мумкин» тамйили тараққиётга тўсқинлик қилмайдиган бирдан-бир тамойилдир;
- яхши тасдиқланган назарияларга зид гипотезалардан фойдаланиш, индукцияга қарши иш кўриб фанни ривожлантириш мумкин;
- мувофиқлик шарти оқилона эмас, чунки у яхшироқ эмас, балки эскироқ назарияни сақлаб қолади, бир андозалилик индивиднинг эркин ривожланишини хавф остида қолдиради;
- қанча эски ва абсурд бўлмасин, бизнинг билимимизни яхшилашга қодир бўлмаган ғоя мавжуд эмас;
- ва ниҳоят, методологнинг энг кучли фикрларидан бири: фан мавжуд бўлса, ақл универсал бўлиши мумкин эмас ва нооқилоналикни бартараф этиш мумкин эмас. Фаннинг бу ўзига хос хусусияти анархистик эпистемологияни талаб қилади¹.

Илмий изланиш асослари муаммосини Фейерабенд ўзига хос тарзда талқин қилади. У янги методологик парадигмада нарсага теран назар ташлаш ва олимни амалда нима чеклашини тушуниш муҳимдир.

Фейерабенд фикрига кўра, агар олим «хоҳлаган ишингни қил» деган тамойилга амал қилса, унинг далиллари диалектик хусусият касб этади, яъни андозаларнинг қайд этилган тўпламига эмас, балки ўзгарувчи оқилоналикка таянади. Бошқа томондан, агар олимдан илмий метод нима, деб сўралса, у аниқ жавоб бера олмаса керак. Олимлар ўз

¹ Қаранг: Фейерабенд П. Очерк анархистской теории познания. – М.: АСТ, 1996. – 156-б.

тадқиқотлари жараёнида айнан нима қилаётганларини камдан-кам ҳолда биладилар.

Фейерабенд методологиясида барча гносеологик амаллар ва оқилоналикнинг плюралистик ўзгаришига қараб мўлжал олингани бежиз эмас. У фан фалсафасининг мазкур босқичига хос бўлган эпистемологик тадқиқотларда билиш имкониятларининг очиқлиги ва унинг демократиялашувига интилишни акс эттиради.

Карл Поппер (1902-1994). Энг муҳим асарлари: «Илмий тадқиқот мантиқи» (1935), «Очиқ жамият ва унинг душманлари» (1945), «Тарихийликнинг қашшоқлиги» (1963), «Объектив билим. Эволюцион ёндашув» (1972), «Реализм ва фан мақсади» (1983).

Поппер фалсафанинг бош мақсади илмий билимнинг ўсишини, айниқса – илмий космологияни ўрганишдан иборат деб билган. Илмий космология дунёни, шу жумладан инсонни (ва унинг билимини) бу дунёнинг қисмлари сифатида билишни назарда тутди. Поппер фикрига кўра, фалсафанинг алоҳида методи мавжуд эмас – масалалар аниқ кўйилувчи ва таклиф этилган ечимлар танқидий таҳлил қилинувчи ҳар қандай оқилона мунозара методи мавжуд. У верификация тамойилига зид ўлароқ фальсификация методини (ҳар қандай фикрни рад этиш мумкинлиги принципини) таклиф қилди, билимни ташкил этиш назарий ва эмпирик даражаларининг уйғун бирлигини, шунингдек гипотетик хусусияти ва хато қилиши мумкинлигини (ҳар қандай фаннинг фаллибилизми принципини) қайд этди. Фальсификация тамойилини фан учун муайян аҳамиятга эгадир. Салбий текшириш у ёки бу қоиданинг ҳақиқийлигини исботламаса, уни узил-кесил рад этади. Бироқ фальсификация принципи фақат рад этишга қараб мўлжал олади: у билимларни ўстириш жараёнини муваффақиятли амалга ошириш имконини бермайди, агар у ёки бу назарияни рад этувчи маълумотлар топилса, бу назариядан бутунлай воз кечилади.

Назариялар ўртасида ворисийлик мавжуд бўлиб, у Нильс Борнинг мувофиқлик тамойилида ўз ифодасини топган.

Илмий билимни ноилмий билимдан, фанни метафизикадан ажратишни (ёки демаркация муаммосини) Поппер муҳимлик мезонларини яратиш мўлжалларига қарши ўлароқ муҳим аҳамиятга эга деб белгилади.

Илмий билимнинг ўсишини Поппер ижтимоий ўзгаришлар умумий жараёнларининг айрим ҳодисаси сифатида талқин қилади (ва уларнинг доирасида муаммолар ва уларни ечишга алоҳида эътибор қаратилиши лозим деб ҳисоблайди). Илмий билиш тарихи – бу дадил фаразлар ва уларни перманент рад этишлар тарихидир. Поппер таъбири билан айтганда, «фан» деган одам «таракқиёт» дейди ва аксинча (Вена тўғараги вакилларида фарқли ўлароқ, Поппер нормал фанга ривожланувчи фан сифатида ёндашади ва унинг ўсишини

кадрсизлантирувчи методологияни тузишга ҳаракат қилади). Бирдан-бир илмий билимга эришиш, шунингдек ҳақиқатнинг тагига етишга яқинлашиш, Поппер нуқтаи назаридан, фақат хатолар ва янглишишлар элиминацияси маҳсули сифатида амалга ошириши мумкин: фан яхлитлигининг асоси сифатида олдиндан белгиланган идеал ва илмий тилнинг ҳақиқийлиги эмас, балки борлиқнинг бирлиги амал қилади. Фанлар бу борлиқни англаш жараёнида ўсиб боровчи тарзда бир-бирига яқинлашади. Оқилонлашув даражаси, Поппер фикрига кўра, илмий инқилобларнинг интенсивлиги билан белгиланади.

Поппер таълимоти контекстида фалсафа ва фаннинг ўзаро нисбати йўлидаги энг катта тўсиқ - фалсафий билимнинг ўзига хослиги. Поппер тусмолига кўра фалсафа ва фанни аниқ ажратиш натурфалсафанинг спекулятив тамойиллари ва фан фаразларини фарқлаш учун зарурдир.

Бу контекстда Поппер фан ва фалсафани эмас, балки догматик ва эвристик билимни ажратишни маъқул кўрган.

Майкл Полани (1891-1976) яратган яширин шахсий билим концепцияси ўзига хослиги ва олдинги босқичнинг норматив-рационалистик муаммоларига номувофиклиги билан ажралиб туради.

М.Полани эпистемологиясида антропологик мўлжаллар анча кучлидир. Унинг асосий тезислари:

- Фанни маҳоратли одамлар яратади.
- Билиш фаолияти санъатини дарсликдан ўрганиш мумкин эмас. У фақат бевосита маҳорат билан ўтади.
- Фанни яратувчи одамлар бошқалар билан алмаштирилиши ва ўзлари яратган билимдан ажратилиши мумкин эмас.
- Илмий билиш фаолиятида фанга, унинг қимматига бўлган ички ишонч кечинмалари шахсий тажрибаси мотивлари, шунингдек олимнинг манфаатдорлиги, шахсий масъулияти ўта муҳим аҳамият касб этади.

М.Полани учун шахсий билим – бу билувчининг интеллектуал жонбозлиги, фидокорлигидир. У номукамалликдан далолат берсада бироқ билимнинг зарурий элементи ҳисобланади. У бизнинг дунё манзарамиздан инсон имкониятларини чиқариб ташлашга бўлган ҳар қандай уриниш муқаррар тарзда мантиқсизликка олиб келишини қайд этади. Ҳақиқатни аниқлаш бизнинг формал белгилаш мумкин бўлмаган айрим хусусий, имплицит асосларимиз ва мезонларимизга боғлиқ бўлиб қолишига олимнинг ишончи комил. Сўзларда ифодаланган ҳақиқат мақоми тегишли тарзда чекланиши ҳам муқаррардир.

Полани эътиқоднинг билиш жараёнидаги улкан ролига янгича баҳо беради. У эътиқод обрўсизланиши натижасида ҳозирги одам динга эътиқод қилиш билан боғлиқ вазиятларнинг чекланган сонидан бирон-бир фикрларни ишонч билан қабул қилиш қобилиятини йўқотганини,

эътиқод ҳодисаси умумийликни билиш имконини бермайдиган субъектив рўё мақомини олганини қайд этади. Муаллиф фикрига кўра, бугун биз эътиқод билим манбаи ҳисобланишини яна тан олишимиз лозим. Жамиятдаги ўзаро ишонч тизими замирида эътиқод ётади. Очик ва яширин мураса, интеллектуал эҳтирослилик, маданий ворисийлик – буларнинг барчаси эътиқод билан узвий боғлиқ турткиларни назарда тутати. Ақл эътиқодга ўзининг муҳим асоси сифатида таянади, бироқ ҳар сафар унга шубҳа билдиришга қодир. Аксиомалар, қоидалар ва тамойиллар тўпламларининг пайдо бўлиши ва мавжудлиги ҳам бизнинг дунё билиш мумкин бўлган етук ва уйғун бирлик эканлигига бўлган ишончимиз билан чамбарчас боғлиқ.

Билиш маҳоратини тавсифлаш ва тил воситалари билан ифодалаш мумкин эмаслиги муаллиф учун ойдек равшандир. Бу тезис фаннинг бир хиллаштирилган тилини яратиш вазифасига, ҳеч шубҳасиз, зиддир. Мутафаккир фикрига кўра, илмий мақолалар ва дарсликларнинг матнларида ифодаланган илмий билим онг диққат марказида турувчи билимларнинг бир қисми, холос. Уларнинг иккинчи қисми билиш жараёнига доимо йўлдош бўлган четдаги (ёки яширин) билим ярмида жамлангандир. Бу билимни «сезгиларни тусмоллаб англаш» билан ўхшашлик бўйича ва қўлда мавжуд асбоб ёрдамида талқин қилиш мумкин. Шусиз фаолият жараёни изчил амалга ошиши мумкин эмас. Билиш асбоб ёки мўлжал сифатида фойдаланилувчи айрим нарсаларни тартибга солиш ва уларни сунъий назарий ёки амалий натижада расмийлаштириш орқали амалга оширилади. Бу ҳолда бизнинг онгимиз бош «онг нуқтаси»га, биз пировард натижада эришадиган яхлитликка нисбатан «периферик» ҳисобланади.

Талқинчилар М.Полани таклиф қилган шахсий билим концепциясида тафаккур ва нутқнинг уч асосий соҳаси ёки уч вариантини фарқлайди.

Биринчиси сўздаги ифодаси ўзига тўқ бўлмаган яширин билим соҳаси билан тавсифланади. Бу соҳани ифодалаб бўлмайдиган билим соҳаси деб номлаш мумкин. У кечинмаларга ва ҳаёт таассуротларига асосланган билимларни қамраб олади. Бу теран шахсий билимларни ифодалаш ва ижтимоийлаштириш жуда қийин. Санъат доим бу вазифани ўз воситалари билан ечишга ҳаракат қилган. Ҳамдардлик ҳаракатида дунёга ва ҳаётга ҳаёт драмаси қаҳрамонининг кўзлари билан қараш кўникмаси акс этган.

Иккинчиси – нутқ воситалари билан анча яхши ифодаланувчи билим соҳаси. Бу ерда тафаккур элементи яхши тушунарли нутқ билан узатилиши мумкин бўлган ахборот тарзида мавжуддир, шу боис бу соҳада сукут сақловчи билим ўзи ифодаланган матн билан мос тушади.

Тушуниш мушкул бўлган учинчи соҳада тафаккурнинг новербал мазмуни ва нутқ воситалари ўртасида фикрнинг мазмунини

концентуаллаштиришга халақит берувчи номувофиклик мавжуд. Бу яширин билим ва формал билим бир-бирига боғлиқ бўлмаган соҳадир.

Шахсий, яширин билим ҳажмига объект билан танишиш механизми ҳам киради. Бу механизмнинг амал қилиши натижасида объект ҳаёт фаолияти жараёнига қўшилади, у билан муомала қилиш кўникмалари ва маҳорати шаклланади.

Шундай қилиб, объект билан танишиш у ҳақдаги дастлабки билим сифатида, инсоннинг шахсий билимига айланади. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, кўникмалар фаолият тарзига кўра ўхшаш бўлса-да, амалда ҳар хил ва ўзига хосдир. Бировнинг кўникмаси вазифаси шахсий билимнинг ўз қатламини юзага келтиради.

М.Полани концепциясининг янгилиги шундаки, унда илмий қоидалар маъноси яширин билимнинг, ўз теран асосларида инструментал хусусият касб этувчи «билим»нинг мавҳум контекстига боғлиқ бўлади. У инсоннинг бутун моддий тузилиши билан белгиланади ва артикуляция қилинмай қолган инструментал билим билан узвийдир. Полани маъно эълон қилинувчи мулоҳазада мужассамлашган шахсий ишонч билан ҳам узвий эканлигини қайд этади.

М.Полани илмий билим ўсишининг билиш фаолиятининг амалдаги шахсий-когнитив механизмлари ҳисобга олинувчи янги моделини ўйлаш лозим, деган хулосага келди.

Хулосалар. Инсоният тараққиётида ҳар бир давр анъанавий фалсафий муаммоларни илгари сурган ва уларни ўз даври дунёқараши таъсирида ҳал қилишга ҳаракат қилган. Фалсафа тарихини янги шохчалари пайдо бўладиган дарахтга қиёслаш мумкин, ҳар бир шох ўз шаклига ва япроқларининг рангига эга бўлиб, улар бошқаларини такрорламайди. Бироқ дарахт шохлари каби фалсафий йўналишлар қанча кўп бўлмасин, уларда умумий илдиз- инсон ва оламнинг ўзаро алоқадорлиги, инсон ва жамият ҳаётининг узвийлиги бирлаштиради. Ушбу умумий илдиз инсон маданиятининг дунёқарашли асоси сифатида фалсафанинг аҳамиятини чуқурроқ тушунишга имкон беради.

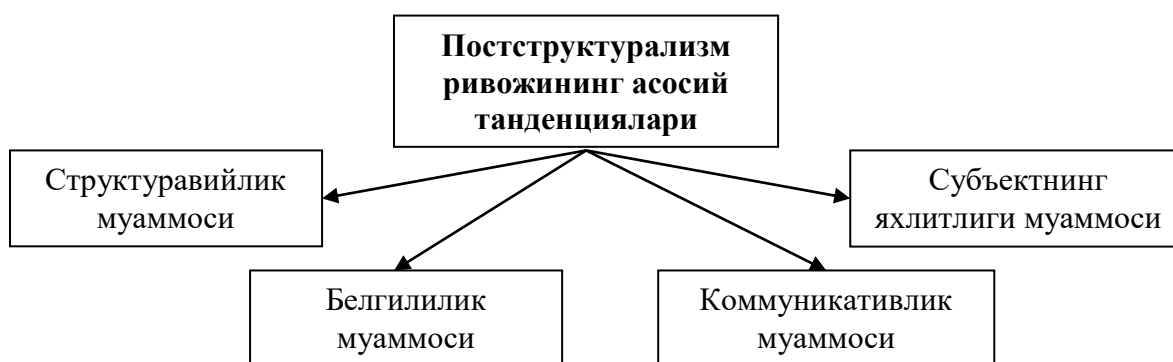
XX аср турли даврлардаги фалсафий йўналишларни ўзида бирлаштирди ва ўтмиш тажрибасига таянган ҳолда, олам ва одам масаласига жуда муракаб ижтимоий сиёсий вазиятда зиддиятли, янги фалсафий қарашлар шаклланди.

Ҳозирги замон Ғарб фалсафасининг ўзига хос хусусияти унинг дунёқарашли ва методологик жиҳатдан турли туманлигидир.

Тажрибавий амалий матнлар

Позитивизм, неопозитивизм, постпозитивизм, структурализм, постструктурализм, эволюцион эпистемология, шахсий билим, илмий инқилоб, очик билим, яширин билим, эмоционал анархизм.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар:

1. Позитивизм ривожланишининг асосий босқичларини ва улардан ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларини айтинг.
2. Постпозитивизмнинг ўзига хос хусусиятлари ва белгилари нималардан иборат?
3. Структурализмнинг постструктурализмдан фарқи нимада?
4. Эволюцион эпистемологиянинг аҳамияти нимада?
5. Шахсий билимнинг қандай турлари мавжуд?
6. Тадқиқот дастурининг хусусиятлари нималарда ифодаланади?
7. Илмий билишда парадигмалар қандай рол ўйнайди?
8. К.Поппер билим ўсишининг ўзига хос хусусиятларига қандай тавсиф берган?

Реферат мавзулари

1. Янги даврда экспериментал математик табиётшуносликнинг шаклланиши ва унинг фалсафага таъсири
2. Ф.Бэкон – Янги давр фалсафаси асосчиси
3. Р.Декартнинг билиш ҳақидаги таълимоти
4. Т.Гоббснинг ижтимоий ва фалсафий қарашлари

5. Ж.Локк сенсуализми
6. Ж.Беркли ва Д.Юнг фалсафий қарашлари
7. XVIII аср Француз маърифатчилиқ фалсафаси
8. XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX аср немис фалсафаси
8. Янги давр немис иррационализми
9. Позитивизм ва унинг эволюцияси
10. Э.Гуссерл феноменологияси ва экзистенциализми
11. Замонавий структурализм
12. Прагматизм фалсафаси
13. Рухий таҳлил фалсафаси
14. Неотомизм ва диний постмодернизм

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. XIX аср охири ва XX аср бошидаги Ғарб фалсафаси қандай ном билан даврийлаштирилади?

- А. Ноклассик давр
- Б. Постноклассик давр
- В. Модернистик давр
- Г. Постмодерн давр

2. Ноклассик даврда Ғарб фалсафасида қандай янги оқим ва йўналишлар вужудга келди?

А. Позитивизм, неопозитивизм, структурализм, прагматизм, экзистенциализм

Б. Феноменология, оккультизм, марксизм, номинализм

В. Схоластика, неопозитивизм, структурализм, прагматизм, экзистенциализм

Г. А ва Б жавоблар тўғри

3. Сциентистик тенденциянинг моҳияти нима?

А. Фан натижалари фақат ижобий характерга эга

Б. Фан натижалари антигуманистик характерга эга

В. Фан ва фалсафа ҳеч қачон ўзаро мувофиқ бўла олмайди

Г. Фан инсон тақдирини ўзгартириш хусусиятига эга.

4. Ҳаёт фалсафаси, экзистенциализм ва герменевтика вакиллари қарашларида фан натижаларига нисбатан қайси ёндашув кучлироқ?

А. Антисциентистик

Б. Сциентистик

В. Гуманистик

Г. Антигуманистик

5. Позитивизмнинг асосчиси ким?:

А. О.Конт

Б. Р.Карнап

В. Г. Спенсер
Г. Р. Бульман

6. Қайси фалсафий таълимот сохта билимдан ҳақиқий билимни ажратишга ҳаракат қилувчи ижобий билимнинг фалсафий доктринасини илгари сурди?

А. Позитивизм
Б. Экзистенциализм
В. Прагматизм
Г. Феноменология

7. Позитивизмнинг иккинчи тарихий шакли қандай номланади?

А. Эмпириокритицизм
Б. Постпозитивизм
В. Неопозитивизм
Г. Мантиқий позитивизм

8. Позитивизмнинг учинчи тарихий шакли қандай номланади?

А. Неопозитивизм
Б. Постпозитивизм
В. Эмпириокритицизм
Г. Мантиқий позитивизм

9. Позитивизмнинг тўртинчи тарихий шакли қандай номланади?

А. Постпозитивизм
Б. Неопозитивизм
В. Эмпириокритицизм
Г. Мантиқий позитивизм

10. Постпозитивизм ва неопозитивизм ўзаро боғлиқлиги нимада кўзга ташланади?

А. Уларнинг иккиси ҳам илмий билим таҳлили билан шуғулланган, тилга катта эътибор берган

Б. Уларнинг иккиси ҳам илмий билимларнинг тараққиётлар тўқнашувига таъсирини ўрганган

В. Уларнинг иккиси ҳам фан мантиғи ва тафаккур услубини таҳлил қилган

Г. Улар ўртасида мутлақо боғлиқлик йўқ

11. XX асрда фалсафий-эпистемологик тасаввурлар, методологик мўлжаллар ва ўзига хос таҳлил бирлаштирувчи айрим фанлар (лингвистика, адабиётшунослик, этнография, тарих, эстетика, санъатшунослик, психология, социология, фалсафа)даги йўналишларни бирлаштирган фалсафий таълимотни аниқланг?

А. Структурализм
Б. Постпозитивизм

В. Семиотика

Г. Феноменология

12. Инсоннинг биологик эволюция маҳсули сифатидаги талқин этувчи фалсафий таълимот бу – ...

А. Эволюцион эпистемология

Б. Феноменология

В. Структурализм

Г. Гермевтика

13. «Илмий инкилоблар структураси» асари муаллифи ким?

А. Томас Кун

Б. Стивен Тульмин

В. Мишель Фуко

Г. Юрген Хабермас

14. И.Лакатос илгари сурган «Расо фан»нинг асосий хусусиятларини аниқланг?

А. Илгари маълум бўлмаган далилларни башорат қилади

Б. Янги ёрдамчи назарияларни олдиндан айтиб беради

В. Эвристик кучга эга бўлади ва назарий жиҳатдан мустақил бўлади

Г. Барча жавоблар тўғри

15. Қуйидаги қайси файласуф-мантиқшунослардан бири фан ва кумулятивизмнинг мавжуд гипотетик-дедуктив моделига назарий реализм ғоясини қарши қўяди?

А. П. Фейерабенд

Б. Стивен Тульмин

В. Мишель Фуко

Г. Юрген Хабермас

Адабиётлар:

1. Назаров Қ. Билиш фалсафаси –Т.: Университет, 2005.
2. Фалсафа асослари. Назаров Қ. таҳрири астида -Т.: Шарқ, 2005.
3. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. –Т. : Университет, 2005.
4. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1975.
5. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. – М., 1995.
6. Поппер К. Логика и рост научного знания. – М., 1993.
7. Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2-х т. – М., 1992.
8. Постмодернизм и культура. – М., 1991.
9. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986.
10. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб., 1994.
11. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – М., 1996.

- 12.Фуко М. История безумия в классическую эпоху. – СПб., 1997.
- 13.Полани М. Личностное знание. – М., 1985.
- 14.Рикер Поль. Герменевтика. Этика. Политика. – М., 1995.
- 15.Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. – М., 1991.

2-БЎЛИМ. ОНТОЛОГИЯ - БОРЛИҚ ФАЛСАФАСИ БОРЛИҚ ФАЛСАФА КАТЕГОРИЯСИ

Борлиқ фалсафа предмети сифатида. Биз дунё, материя тузилиши ҳақида, макон, замон, ҳаракат, ҳаёт, онг ва шу кабилар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун асосан, аввало физика, астрономия ва биология каби табиатшунослик фанларига мурожаат этамиз. Лекин бу фалсафада борлиқ муаммолари ўрганилмайди, деган маънони англатмайди.

Бугунги кунда олимлар нотирик, тирик дунё ва ижтимоий дунё нима, деган саволларга жавоб топишда жиддий ютуқларга эришганлар. Улар дунё ҳақида бир қарашда яқиндагина – ўтган асрда яшаган ўз ҳамкасбларига қараганда тўлароқ ва теранроқ тасаввурга эгадирлар. Аммо, дунёнинг моҳияти ҳақидаги кўпгина муҳим саволларга ҳозир ҳам аниқ ва узил-кесил жавоблар мавжуд эмас. Масалан, нафақат макон ёки вақт тушунчаларига, балки нисбатан соддароқ ҳодиса бўлмиш гравитация тушунчасига ҳам дунёда бирон-бир физик бугунги кунда ҳам аниқ (айни пайтда тажрибада тасдиқланадиган) таъриф бера олмайди.

Шу сабабли инсоннинг дунё ҳақидаги қарашларида муҳим рол ўйнайдиган, бироқ илмий ечимини топмаган муаммоларни фалсафий англаб етишга кучли эҳтиёж доимо мавжуд бўлган ва ҳозир ҳам сақланиб қолмоқда. Бу муаммоларнинг аксарияти ҳақли равишда «боқий» муаммолар деб аталади, чунки улар предмети мос келса ҳам билиш методлари ва воситалари ҳар хил бўлган фан ва фалсафа эътиборини ўзига қайта ва қайта тортиб келмоқда. Шунини таъкидлаш лозимки, физика ва бошқа муайян фанларга жоиз бўлмаган нарсалар фалсафа учун жоиздир. Аниқ далилларга таянадиган ва уларга мувофиқ қарашлар бирлигига эришишга ҳаракат қиладиган табиатшуносликдан фарқли ўлароқ, фалсафа яқдилликка интилмайди ва айтилган бир муаммолар бўйича баъзан қарама-қарши, бир-бирини истисно этувчи жавоблар беради. Шу тариқа у дунёқарашни кенгайтиради, эски муаммоларнинг одатдаги талқинини ўзгартиради, аниқ фанларнинг методлари билан амалга татбиқ этиладиган янги ечимлар устида ижодий изланишга даъват этади.

Шу тариқа фалсафа эвристик ва методологик ролни бажарар экан, айтилган вақтда ўзи ҳам табиатшунослик олувчи ишончли натижаларга муҳтож бўлади ва улардан янги назариялар тузиш учун асос сифатида фойдаланади. Шу сабабли биз борлиқнинг асосий шакллари ва фундаментал асосларини фалсафа нуқтаи назаридан ўрганадиган эканмиз, албатта ё ишончлилиги шубҳа уйғотмайдиган, ё борлиқни яхшироқ тушунтиргани учун қабул қилинадиган табиий-илмий материал ва далилий маълумотларга таянамиз.

Онтология тушунчаси. Ўқув курсларида асосий фалсафий муаммоларни ўрганиш одатда онтологиядан бошланади. Онтология фалсафий билимларнинг алоҳида соҳаси бўлиб, унда борлиқ ва йўқлик, мавжудлик ва номавжудлик муаммоларига доир масалаларнинг кенг доираси ўрганилади, шунингдек мавжудлик сифатига эга бўлган барча нарсаларнинг моҳияти аниқланади. «Онтология» атамаси фалсафада фақат XVII асрдан бери ишлатилади, лекин у юнонча ўзакларга эга бўлиб (ontos – борлиқ, logos – сўз, таълимот), борлиқ ҳақидаги таълимот деган маънони англатади. Онтология фалсафада алоҳида ўрин эгаллайди. Икки ярим минг йиллик фаол фалсафий изланишлар натижасида фалсафий билим тизимида онтологиядан ташқари фалсафанинг муҳим фалсафий мазмун касб этадиган гносеология, аксиология, ижтимоий фалсафа, ахлоқ, эстетика, мантиқ каби таркибий қисмлари пайдо бўлди. Лекин уларнинг барчаси замирида онтология ётади. Ўз навбатида онтология ҳар қандай фалсафий дунёқарашнинг негизи ҳисобланади ва шу тариқа ўз таркибига кирмайдиган бошқа фалсафий муаммолар талқинини кўп жиҳатдан белгилайди.

«Борлиқ» категорияси. Аксарият фалсафий тизимларнинг категориялар аппаратини ташкил этадиган кўп сонли фалсафий категориялар орасида «борлиқ» категорияси доимо марказий ўринни эгаллайди. Чунки ҳар қандай предмет, ҳодиса, воқеа ва шу кабиларнинг энг муҳим хусусиятини, аниқроқ айтганда, уларнинг мавжуд бўлиш, бевосита ёки билвосита намоён бўлиш, ўзаро таъсирга киришиш қобилиятини акс эттиради.

Бу инсон ўзлигини ва ўзини қуршаган борлиқни англашга илк уринишларидаёқ дуч келадиган ҳар қандай объектнинг, борлиқ ҳар қандай қисмининг умумий хоссасидир.

Инсон ақлли жонзот сифатида шаклланиш жараёнининг илк босқичларидаёқ ўз дунёқарашининг негизини ташкил этадиган муҳим саволларга жавоб топиш зарурияти билан тўқнаш келади:

1. «Мен кимман?»
2. «Мени қуршаган борлиқнинг моҳияти нимада?»
3. «Борлиқ қандай ва қаердан пайдо бўлган?»
4. «Дунёни нима ёки ким ҳаракатлантиради?»
5. «Дунёнинг ривожланишида бирон-бир мақсадга мувофиқлик, мақсад, мўлжал борми?»

Аmmo инсон бундай саволларга жавоб беришга киришар экан, унинг онги аввало ўзи нима билан бевосита иш кўраётганини қайд этади. Буни аниқ англамасдан, у ўзининг дунё ҳақидаги мулоҳазаларини аниқ-равшан нарсаларни қайд этишдан бошлайди. Шу тариқа инсон ва унинг онги ўзини қуршаган барча нарсалар аввало мавжуд бўлиш қобилиятига эга эканлигига ишонч ҳосил қилади.

Шундай қилиб, борлиқ масаласи инсон дунёни оқилона англаш йўлидаги илк уринишларидаёқ дуч келган барча масалаларнинг негизи ҳисобланади. Муайян нарсалар мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги масаласи инсон фалсафий мулоҳаза юрита бошлагани заҳотиёқ унинг диққат марказидан ўрин олди. Мифологиянинг бош вазифаси – «борлиқни ким яратгани» ҳақида гапириб беришни фалсафа «борлиқнинг нималиги, у қаердан пайдо бўлгани ва қаерга йўқолиши»ни оқилона тушунтириш билан алмаштиргани тасодифий эмас. Бундай тушунтиришга уриниш жараёнида файласуфлар барча замонларда қуйидаги саволларга жавоб топиш зарурияти билан тўқнаш келганлар:

- фалсафий категория сифатидаги «борлиқ» нима?
- бу атама нимага нисбатан татбиқ этилиши мумкин?
- унга қандай фалсафий маъно юкланади?

Бу саволларга кенг жавоб бериш фалсафа тарихига ҳам, мазкур тушунчанинг этимологиясига ҳам мурожаат этишни назарда тутди. Мазкур дастур бўйича таълим олувчилар тарихий-фалсафий курс билан таниш бўлишлари лозимлигини ҳисобга олиб, бу ерда фақат фалсафий тафаккур тарихига қисқача тўхталамиз ва мазкур муаммони англаб етиш жараёнидаги муҳим босқичларинигина қайд этамиз.

Фалсафа тарихида борлиқ муаммоси. «Борлиқ» категорияси фалсафа пайдо бўлиши билан шаклланган ва изчил назарий қизиқиш предметиға айланган бўлсада, дунё ҳақида одамлар анча олдинроқ фикр юрита бошлаганлар ва бу тасаввурлар кўп сонли афсоналар ва мифларда бизгача етиб келган.

Борлиқ муаммосини фалсафий англаб етишга илк уринишлар милоддан аввалги биринчи минг йилликда вужудга келган қадимги ҳинд ва қадимги хитой фалсафаларидаёқ кузатилади. Хусусан, Ведалар (қадимги ҳинд тафаккурининг илк ёдгорликлари) ва уларга диний-фалсафий шарҳлар – Упанишадаларда яхлит маънавий субстанция, ўлмас жон ҳақидаги ғоялар, шунингдек дунё ҳақидаги материалистик ва атеистик тасаввурлар ўз аксини топган. Сўнгги зикр этилган тасаввурларга мувофиқ бутун борлиқнинг негизини табиий асослар – олов, ҳаво, сув, ёруғлик, макон, вақт ташкил этади. Қадимги Ҳиндистон мутафаккирлари борлиқ сирининг тагига етишга ҳаракат қилар эканлар, қуёш тунда қаерга кетади, юлдузлар кундузи қаёққа йўқолади каби саволларга жавоб топишга уринганлар ва бу тасаввурларни инсониятга маълум бўлган энг қадимги китоб – Ригведаларда акс эттирганлар.

Қадимги Хитой фалсафаси аввало ижтимоий муаммоларга қараб мўлжал олгани боис, унда инсон борлиғига, шунингдек ижтимоий борлиққа кўпроқ эътибор берилган. Айни вақтда, табиатнинг биринчи асослари ҳам эътибордан четда қолмаган. Бу қизиқиш, хусусан, нарсалар ва ҳодисаларнинг бутун ранг-баранглигини белгиловчи беш

стихия (сув, ер, дарахт, темир, олов) ҳақидаги таълимотда ўз аксини топган. Кейинроқ «Ўзгаришлар китоби»да борлиқнинг бутун ранг-баранглигини ташкил этувчи бундай биринчи асосларнинг саккизтаси қайд этилади.

Худоларнинг келиб чиқиши, уларнинг ҳаёти, ишлари, ўзаро кураши ҳақида ҳикоя қиладиган ва шу тариқа қадимги одамларнинг дунёнинг вужудга келиши ва эволюцияси ҳақидаги тасаввурларини акс эттирган космогоник мифлар Сукротга қадар аввало табиат фалсафаси сифатида юзага келган ва ривожланган юнон фалсафасининг биринчи манбаи бўлиб хизмат қилди. Илк юнон файласуфлари ўз асарларини одатда «Табиат ҳақида» деб номлаганлари, уларнинг ўзлари эса натуралистлар, «физиклар» деб аталиши бу фикрни тасдиқлайди.

Шарқ донишмандлари каби, антик мутафаккирларни ҳам борлиқнинг манбалари қизиқтирган. Қадимги юнон фалсафаси вужудга келган пайтдан бошлаб улар бутун борлиқнинг биринчи сабабини мавжуд воқелиқнинг ўзидан излаганлар, уни дам сув (Фалес) ёки ҳаво (Анаксимен) деб, дам ҳамма нарсани бошқарадиган боқий ва чексиз асос – «апейрон»(Анаксимандр) деб тавсифлаганлар. (тахминан мил. ав. 611-545 йиллар) Анаксимандр ҳатто жонли мавжудотларнинг табиий келиб чиқиши ғоясини илгари сурган. Унинг фикрича, мазкур мавжудотлар денгиз сувида вужудга келган ва сув ўтларидан пайдо бўлган. Сўнгра балиқсимон мавжудотлар қуруқликка чиққан ва улардан одамлар ривожланган. Шунга ўхшаш фикрларни Ксенофан (мил. ав. 580-490 йиллар) ҳам илгари суради. У ҳамма нарса ер ва сувдан вужудга келади ва ривожланади, ҳатто «биз ҳам ер ва сувдан пайдо бўлганмиз», деб ҳисоблайди.

Ўша даврнинг бош фалсафий масаласи – «ҳамма нарса нима?» деган саволга жавоб берар экан, Пифагор (мил. ав. 580-500 йиллар) «ҳамма нарса сондир», деган хулосага келади. У Ернинг шарсимонлиги ҳақидаги ғояни биринчи бўлиб илгари сурди. Кейинчалик бу ғояни Парменид (мил. ав. 540-480-йиллар) қўллаб-қувватлади ва унга ёзма таъриф берди. Парменид файласуфлар орасида биринчи бўлиб борлиқни категория сифатида тавсифлади ва уни махсус фалсафий таҳлил предметиға айлантирди. У ҳақиқий борлиқ моҳиятининг ўзгармаслиги ҳақидаги ғояни илгари сурди. Парменид фикрича, борлиқ пайдо бўлмаган ва у йўқ ҳам бўлмайди, чунки ундан бошқа ҳеч нарса йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Борлиқ ягона (узлуксиз), ҳаракатсиз ва баркамолдир. У ўз чегараларига эга бўлиб, «улкан мутлақо юмалоқ Шарга» ўхшайди.

Пармениднинг ягона, ажралмас, ўзгармас ва ҳаракатсиз борлиқ ҳақидаги таълимоти эллинлар дунёсида шуҳрат қозонди ва, хусусан, элеатлар мактаби вакили бўлган самослик Мелис томонидан давом эттирилди. У Парменид фикрига асосан қўшилган ҳолда, «Табиат ёки

борлиқ ҳақида» деб номланган асарида борлиқ чегарасиз эканлигини қайд этади. Унинг фикрича, агар борлиқнинг чегараси борлигини тан олсак, бу борлиқ йўқлик билан чегарадош эканлигини англатади. Бирок, ҳамонки йўқлик мавжуд эмас экан, борлиқ ҳам чегарали бўлиши мумкин эмас.

Шундай қилиб, қадимги юнон фалсафасининг Суқротга қадар бўлган даврида онтология сезиларли даражада ривожланади: ўша давр атоқли файласуфларининг деярли барчаси борлиқ муаммосини бевосита ёки билвосита ўрганади, уни, одатда, боқий ва баркамол космос, «ягона табиат», яъни моддий-ҳиссий дунё билан тенглаштиради. Масалан, Эмпедокл (мил. ав. 484-421 йиллар) «борлиқ» атамасини бевосита ишлатмаган бўлса ҳам, «барча нарсаларнинг тўрт негизи» (олов, ҳаво, сув ва ер) ҳақида сўз юритар экан, дунё (космос) тухумсимон кўринишга эга деб ҳисоблаган ва ҳаёт нам ва иссиқ сув ўтларидан келиб чиққани ҳақида мулоҳаза юритган. Демокрит ва Левкипп атомларни муайян модда сифатида тавсифлаб, уларни «бўшлиқ» - йўқликка зид ўларок, «тўла» ёки «қаттиқ» борлиқ билан тенглаштиради.

Шу даврда борлиқни тушунишга нисбатан диалектик ёндашув илк бор намоён бўлади. У бутун дунё муттасил ҳаракат ва ўзгариш жараёнини бошдан кечиради деб ҳисоблаган ва шу муносабат билан «айни бир нарса мавжуд ва номавжуддир» дея қайд этган Гераклит (мил. ав. 544-483 йиллар) таълимотида айниқса бўртиб кўринади.

Борлиқ тушунчасини Платон (мил. ав. 427-347 йиллар) сезиларли даражада кенгайтирди. У нафақат моддий, балки идеал нарсалар ҳам борлиққа эга эканлигини фалсафа тарихида биринчи бўлиб кўрсатиб берди. Платон «ҳақиқий борлиқ» - «объектив мавжуд ғоялар дунёси»ни фарқлади ва уни «ҳиссий борлиқ»қа қарама-қарши қўйди. Бунда у инсон онгида мустақил мавжуд бўлган тушунчалар борлигини ҳам кўрсатиб ўтди ва шу тариқа илк бор «борлиқ» тушунчасига амалда мавжуд бўлган барча нарсаларни киритди.

Кейинчалик фалсафа тарихида борлиқнинг кўп сонли ҳар хил талқинлари шаклланди, лекин уларнинг барчаси борлиқ ҳақидаги ҳиссий ва оқилона тасаввурлар атрофига у ёки бу тарзда тизилади. Бунда фикрлар ва ёндашувлар ранг-баранглиги намоён бўлади.

Хусусан, ўрта асрлар Европа фалсафасида «ҳақиқий борлиқ - «Худонинг борлиғи» ва «ҳақиқий бўлмаган», яъни Худо яратган борлиқ фарқланади.

Шарқнинг буюк мутафаккири Форобий борлиқ муаммосини ҳал қилишда “вужуди вожиб” ва “вужуди мумкин”нинг ўзаро нисбатига мурожаат қилади. Унинг фикрича “вужуди вожиб” барча мавжуд ёки пайдо бўлиши мумкин бўлган нарсаларнинг биринчи сабаби. Биринчи сабаб сифатида у ўзга турткига муҳтож эмас. У мутлоқ борлиқ ва донишмандлик ифодаси. “Вужуди мумкин” эса доимо ўзгаришда,

зиддиятли муносабатларда бўлиб, унда барча нарсалар оддийдан мураккабга, тартибсизликдан тартиблиликка қараб ҳаракат қилади. “вужуди вожиб” яратган энг буюк воқеликдан бири инсон ақлидир.

Ибн Сино фикрича ҳам борлиқнинг асоси “вужуди вожиб” яъни Оллоҳдир. Вужуди вожиб бу биринчи моҳият. Унинг мавжудлиги сабабини бошқа нарсалардан қидириш ноўрин. Чунки биринчи сабаб унинг натижаси бўлган хилма хил жараёнларнинг моҳиятига боғлиқ бўла олмайди. Зеро вужуди вожибнинг мавжудлиги унинг ўзига боғлиқ.

XVII-XVIII асрларнинг материалист файласуфлари борлиқ тушунчасини физик борлиқ билан боғлайди. Бу файласуфларнинг натуралистик қарашлари механиканинг фаол ривожланиши билан белгиланган ва уларнинг табиат ҳақидаги табиий-илмий тасаввурларини акс эттирган. Бундан борлиқни «натураллаштириш» ғояси келиб чиққан. Мазкур талқин француз материалист файласуфлари (Гольбах, Гельвеций, Ламетри) дунёқарашида айниқса бўртиб кўринади.

Янги давр, сўнгра немис классик фалсафаси даври «субстанция» (дунёни тушуниш замирида ётувчи, нисбатан барқарор ва мустақил ҳолда мавжуд моҳият), «мутлақ «Мен»нинг эркин, соф фаолияти» (Фихте), «объектив ривожланувчи ғоя» (Гегель) каби фалсафий категорияларни қайд этиб, борлиқ муаммолари талқинига янада теранроқ мазмун бахш этди.

XX аср борлиқни тушунишни тарихийлик, инсоннинг мавжудлиги, қадриятлар ва тил билан боғлаб, унинг талқинини ўта кенгайтди. Неопозитивизм фалсафий йўналиши эса, аввалги онтология фалсафанинг эмас, балки айрим фанларнинг предмети деб ҳисоблаб, фалсафадаги борлиғ муаммосини сохта муаммо сифатида талқин қилди.

Борлиқ ҳақидаги ўта кенг, фалсафий тасаввурлар дунёнинг яхлит табиий-илмий манзарасини яратишга ҳаракат қилаётган ҳозирги замон фанининг хулосалари ва қоидаларига асосланиши лозим. Аммо айрим фанлардан иборат фан ўз ҳолича борлиқнинг умумий талқинини бермайди, зеро бу вазифа аввало фалсафий даражада ҳал қилинади. Фалсафанинг бу муҳим роли, унинг мураккаб ҳодисалар, шу жумладан борлиқни билиш борасидаги имкониятлари ҳақида В.И.Вернадский шундай деган эди: «Мен билимнинг ривожланишида фалсафанинг аҳамиятига аксарият натуралистларга қараганда бошқачароқ ёндашман ва у бунда улкан, самарали аҳамият касб этади, деб ҳисоблайман. Менимча, фалсафа ва фан айни бир жараённинг томонлари – муқаррар ва ажралмас томонлардир. Улар фақат бизнинг ақлимизда ажралади. Агар улардан бири тўхтаб қолса, бошқасининг жонли ўсиши барҳам

топган бўлар эди... Фалсафа доим фан куртакларини ўстиради, баъзан ҳатто фаннинг ривожланиш соҳаларини белгилайди.»¹

Борлиқ тушунчанинг этимологияси. «Борлиқ» фалсафий категорияси нафақат энг муҳим, балки бошқа категориялар орасида айниқса кўп ишлатиладиган категория ҳисобланади. Бу ҳолни шу билан изоҳлаш мумкинки, унинг келиб чиқиши дунёнинг айниқса кенг тарқалган тилларида айни бир маъно – «бўлиш», «мавжуд бўлиш», «ҳозирлик», «ҳозир бўлиш», «мавжудлик» маъноларини англатади. Жаҳоннинг аксарият тилларида юқорида санаб ўтилган ва маъно жиҳатидан унга яқин феъллар негизини ташкил этадиган «бўлмоқ» феъли, ўзининг бевосита маъносидан ташқари, ёрдамчи феъл сифатида ҳам фаол ишлатилади. Бу далилга изоҳни инсон тафаккури табиатидан излаш лозим бўлиб, унинг мантиғи ва қонунлари фикрни баён этишнинг тил шаклига боғлиқ бўлмайди, лекин албатта фикрлаш мумкин бўлган, универсал ва ўзгармас сифатида амал қиладиган ва шу сабабли ҳар қандай мулоҳазанинг таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган нимагадир таяниши лозим. Фикр қаратилган нарса мавжудлиги (ёки мавжуд эмаслиги)нинг айни шу далили ҳар қандай тилнинг илк жумлаларидаёқ том маънода универсал феъл (ёки унинг модификациялари) билан акс эттирилади: ўзбек тилида - «бўлмоқ», «бор», инглиз тилида – is, немис тилида – ist ва ҳ.к.

Шундай қилиб, «борлиқ» ва «йўқлик» категорияларининг ўзига хослиги, бетакрорлиги ва универсал аҳамияти шундан иборатки, уларнинг фалсафий маъноси тавсифланадиган турли тилларда улар феълдан, аниқроқ айтганда, «бўлмоқ» феълидан (ёки унинг инкоридан) ҳосил бўлган тушунчалар ҳисобланади ва нарсанинг ўзини эмас, балки унинг мавжудлиги ёки йўқлигини кўрсатади. Масалан, стол бор, ёмғир йўқ, оқлик бор, акс йўқ, мия бор, ғоялар йўқ ва ҳ.к.

Борлиқ табиий тилларда отлар, равишлар ёки равишдошлар билан ифодаланадиган, яъни билишда унинг объекти ёки субъекти сифатида амал қиладиган тушунчалар билан тенглаштирилиши мумкин эмас. Айни вақтда бу объектлар ёки субъектларнинг бирортаси ҳам унинг борлиги ёки йўқлигини қайд этмасдан фикрланиши мумкин эмас. «*Борлиқ бор, йўқлик эса – йўқ*», деганида, Парменид айни шу ҳолга эътиборни қаратган. Бинобарин, яхши, ёмон, тўғри, нотўғри, қувноқ, шўр, оқ, қора, катта, кичкина каби ва шунга ўхшаш сифатлар борлиққа нисбатан қўлланилиши мумкин эмас. Борлиқни бирон-бир координаталар системасига жойлаштириб бўлмайди, уни фақат вақтда фикрлаш мумкин. Мухтасар қилиб айтганда, борлиқни ҳар қандай воқелик эга бўладиган умумий, универсал ва бетакрор мавжудлик қобилияти, деб тавсифлаш мумкин.

¹ Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: 1988. –С. 412.

Борлиқ ва йўқлик диалектикаси. Келтирилган фикр амалда мавжуд нарсагина борлиққа эга бўлиши мумкин, деган хулоса чиқариш имконини беради. «Йўқлик» ҳар қандай тилда амалда мавжуд бўлмаган нарса билан тенглаштирилади ва бошқача тушунилиши мумкин ҳам эмас. Бошқача айтганда, йўқлик борлиқни инкор этади ва нарса, жисм, ҳодиса, онг... (яъни амалда мавжуд бўлиши мумкин бўлган нарсалар) ўзлигини йўқотган ҳолда «йўқлик» атамаси айтилиши шу маънода ишлатилади ва улар ҳақида улар «йўқликка чекинди», мавжуд эмас, дейилади.

Лекин соф фалсафий маънода бу фикрни тўғри деб бўлмайди. Борлиқ ва йўқлик ўртасида диалектик ўзаро алоқа мавжуд.

Биринчидан, дунё ҳақидаги ҳозирги тасаввурларга кўра, биз яшаётган Олам бўшлиқдан бино бўлган. Шу маънода бўшлиқ материянинг алоҳида ҳолати ҳисобланади. Бўшлиқ физик борлиқнинг энг бой типи, ўзига хос потенциал борлиқ сифатида намоён бўлади, зеро унда мумкин бўлган барча зарралар ва ҳолатлар мавжуд, бироқ айтилиши вақтда унда актуал тарзда ҳеч нарса йўқ¹.

Яна шуни ҳам эътиборга олиш лозимки, физиклар (Д.А.Ландау, ва бошқалар) нуқтаи назаридан биз яшаётган Олам ҳам дунёда ягона эмас, чунки у ривожланишнинг турли цикллари бошдан кечириётган турли Оламларнинг чексиз сонидан ташкил топади. Шу маънода борлиқ ва йўқликнинг ўзаро алоқаси ҳам нисбий хусусият касб этади.

Иккинчидан, амалда мавжуд бўлган нарсанинг объектив борлиғи йўқликка чекинади, лекин, шунга қарамай у ҳақда гапирилади, яъни у муайян нарса сифатида фикрланаётган бўлса, бу нарса онгда мавжуд бўлади ва ўзининг «иккинчи» борлиғини сақлайди, айтилиши ҳолда у дастлабки объектнинг нусхаси, идеал образ бўлиб қолади.

Шундай қилиб, *ўтган замондаги борлиқ йўқликдир, деб айтиши мумкин. Борлиқ доим ҳозирги замонда мавжуд бўлади, у фақат ҳозирги замонда ўзини намоён этади*, башарти у долзарб ва амалда намоён бўлиш имкониятига эга бўлса, агар у потенциал, яъни ахборот манбаларида мавжуд ёки унинг пайдо бўлиши объектив ривожланиш мантиғи билан белгиланган бўлса. Амалда йўқ бўлган нарса ҳақида фикрлаш мумкин. Бошқача айтганда, унга идеал образ тарзидаги идеал борлиқ шакл-шамойилини бериш мумкин. Ўтмишга татбиқан биз борлиқ ҳақида фақат шу маънода сўз юритишимиз мумкин.

Айтилиши шу маънода биз ғоялар, нарсалар, воқеалар, тарихий шахслар ёки ўзимизга яқин одамлар тўғрисида сўз юритамиз, бунда улар йўқликка айланмагани, балки янгича мавжудлик, хотира тарзидаги ўзгача борлиқ касб этганини назарда тутамиз.

¹ Қаранг: Малюкова О.В. Материя, пространство и время с точки зрения физики XX века / Онтология, гносеология, логика и аналитическая философия. – СПб.: 1997. – С.93.

Шундай қилиб, **борлиқ фалсафий категория сифатида дунёни унинг бутун ранг-баранглиги ва турли-туман намоён бўлиш шакллари билан яхлит акс эттириш имконини беради.** Бунда нарсалар, предметлар, ҳодисалар ўз хусусиятлари, хоссалари билан жамулжам ҳолда акс этади. Дунёни ва унинг таркибий қисми бўлмиш инсонни билиш йўлидаги бу муҳим қадам билан дунёнинг табиати ва моҳияти, унинг ранг-баранглиги, турли даражалари, кўрсаткичлари, рамз-аломатлари, шакллари ва ҳоказолар ҳақидаги мулоҳазаларнинг асосий координаталар системаси белгиланади. Бунинг учун моҳият, ҳодиса, субстанция, материя, онг, макон, вақт, қонун каби янги фалсафий категориялар муомалага киритилади.

Инсон ўзи ва умуман дунё ҳақида ўйлар экан, одатда муайян нарсалар ва айрим табиий ҳодисалар билан иш кўради. Айни вақтда у ўзини қуршаган дунёни синчиклаб ўрганиш ва унинг бутун ранг-баранглигини тушуниб етиш учун муайян таянч нуқтаси бўлиб хизмат қиладиган қандайдир асоснинг шак-шубҳасиз мавжудлигини қайд этади. Фалсафа тарихидан биз бундай асос сифатида, масалан, Сукротдан олдинги қадимги юнон файласуфларида табиат элементлари, ўрта асрлар фалсафасида Худо, Декартда: «Мен фикрляпман, демак, мавжудман», деган онгли инсон амал қилганини кўраимиз.

Аммо инсон билишнинг бу биринчи босқичида тўхтаб қолмаган ва ўзини қуршаган борлиқнинг кўп сонли турли-туман ҳолатлари орасида қолган барча нарсалардан сезиларли даражада фарқ қиладиган нарсаларни, борлиқнинг айни шу шакли воқелиқнинг бошқа шакллари ва ҳолатларидан нима билан фарқ қилишини аниқлашга ҳаракат қилган. Бугунги кунда инсоният борлиқнинг кўп сонли турли-туман шаклларида уларнинг айниқса аниқ бўлган бир нечтасини фарқлаш имконини берадиган тажриба ва билим тўплади.

Борлиқ шакллари. Инсон барча жонли нарсалар жонсиз нарсалардан бутунлай фарқ қилишига қадимдаёқ эътибор берган, лекин буни анча кейин тушуниб кетган. Ўз навбатида, жонли нарсалар дунёсида инсон алоҳида ўрин эгаллайди. У барча жонли нарсалардан бутунлай фарқ қиладди. Инсоннинг бу асосий фарқи унинг онгида, идеал образлар билан иш кўриш, яъни абстракт фикрлаш ва ўзини фикрловчи жонзот сифатида англаш қобилиятида намоён бўлади.

Шундай қилиб, борлиқнинг умумий манзарасини яратиш заминидан нотирик табиат ўрин оладиган ўзига хос пирамида ҳосил бўлади. Яъни *борлиқнинг шакллари нотирик табиат, тирик табиат, ижтимоий борлиқ ва инсон борлиғи* кабилардир Борлиқнинг бу умумий шакллари ўзига хос хусусиятга, ўзининг бетакрор моҳиятига эгадир.

1/) *табиат борлиғи.* У муфассаллаштирилади ва ўз навбатида ,бирламчи табиат борлиғи (яъни инсон ва унинг фаолиятдан қатъи назар мавжуд бўлган нарсалар ва жараёнлар борлиғи) ва иккиламчи (ёки

одамлар томонидан яратилган нарсалар ва жараёнлар борлиги)га бўлинади. Бирламчи табиат нотирик табиат нарсалари ва жараёнларининг борлиги – бу бутун табиий ва сунъий дунё, шунингдек табиатнинг барча ҳолатлари ва ҳодисалари (юлдузлар, сайёралар, ер, сув, ҳаво, биолар, машиналар, акс садо, камалак, кўзгудаги акс ва ш.к.)дир.

Бирламчи табиат борлиги икки даражани ўз ичига олади.

Биринчи даража жонли руҳсиз жисмлардан, яъни кўпайиш қобилятига эга бўлган, атроф муҳит билан моддалар ва энергия алмашинувини амалга оширадиган, лекин онгга эга бўлмаган барча нарсалар, яъни сайёрамиз ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини ўз ичига олган бутун биосферадан иборат.

Иккинчи даража – бу инсон ва инсон онгининг борлиги бўлиб, бу: иккиламчи табиат инсон яратган ёки ўзгартирган табиатдир. Табиат макон ва вақтда чексиз ҳамда абадийдир. Иккинчи ёки инсон томонидан яратилган табиат биринчи табиатга боғлиқ. Бир томондан, иккинчи табиатда биринчи табиат материали, бошқача айтганда объектив, бирламчи борлиқ мужассамлашган, бошқа томондан эса – унда инсоннинг меҳнати, иродаси ва билимлари, унинг қалби ўз ифодасини топган. Иккинчи табиат – бу меҳнат қуроллари ва шароитлари, алоқа воситалари, инсон руҳининг эҳтиёжлари, лўнда қилиб айтганда, маърифатли борлиқ, моддий ва маънавий маданиятни белгиловчи барча нарсалар ва жараёнлардир;

2) *инсон борлиги*. Унда таҳлилга қулайлик яратиш учун инсоннинг табиатнинг бир қисми сифатида жисмоний мавжудлигини ва алоҳида инсон борлигини фарқлаш ўринли бўлади.

Инсон табиатнинг бир қисми ҳисобланади ва шу маънода унинг қонунларига бўйсунди. Тананинг мавжудлиги инсон ўлимга маҳкум эканлигини белгилайди. Инсон борлиқ ва йўқлик диалектикаси билан боғланади ва барча табиат жисмлари каби вужудга келиш, шаклланиш ва ҳалок бўлиш ҳолатларидан ўтади. Барча табиат жисмлари каби, инсон танасига ҳам модда ва энергиянинг сақланиш қонунлари ўз таъсирини кўрсатади, яъни унинг таркибий қисмлари табиатнинг бошқа ҳолатларига ўтади. Инсон танаси мавжуд бўлиши учун уни муттасил қувватлаш (овқатланиш, совуқдан ва бошқа хавф-хатарлардан сақлаш) талаб этилади. Фикрлаш учун инсон танасининг тириклигини таъминлаш зарур. Бундан ҳаётни сақлаш, инсоннинг ўз-ўзини сақлаши ва инсониятнинг яшовчанлигини таъминлаш зарурияти келиб чиқади, бу озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, турар жой, соф атроф муҳитга эга бўлиш эҳтиёжида ўз ифодасини топади;

3) *маънавий борлиқ*. У индивидуаллашган маънавий борлиқ ва объектив (ноиндивидуал) маънавий борлиқ сифатида мавжуд. Индивидуаллашган маънавий борлиқ - бу инсоннинг ички дунёси. У

онглилик ва онгсизликни қамраб олади. Бундай ёндашувга кўра (дарвоқе, у бирдан-бир ёндашув эмас), руҳ – индивидуал онг билан аиний тушунча, тор маънода эса у тафаккурдир. Онг – инсон бош миясининг дунёнинг борлигини изчил акс эттириш, уни образлар ва тушунчаларга айлантириш қобилияти. У таассуротлар, сезгилар, кечинмалар, фикрлар, шунингдек ғоялар, эътиқодлар, қадриятлар, мўлжаллар, андозаларнинг кўринмас жараёни сифатида мавжуд. Онг тез оқадиган ва бир хил бўлмаган орқага қайтмайдиган хусусиятга эга. Шаклан бу жараён тартибсиз, лекин шу билан бир вақтда унда муайян тартиб, барқарорлик, структура, муайян даражада интизом ва ирода мавжуд.

Инсон онги аини вақтда унинг ўз-ўзини англаши, яъни ўз танаси, фикрлари ва туйғуларини, ўзининг бошқа одамларга бўлган муносабатини ва ўзининг жамиятдаги ўрнини англаб етиши, яъни ўзини ўзи билишдир. Ўзликни англаш – бу онгимизнинг ўзига хос марказидир.

Индивидуал онг ўзининг ўлимга маҳкумлиги билан тавсифланади, лекин унинг айрим қисмлари ноиндивидуал маънавий шакл-шамойил касб этади, шунингдек бошқа кишилар мулкига айланади. Хатти-ҳаракатларда инсон онгининг фрагментлари моддийлашади, уларга қараб одамларнинг ниятлари, мўлжаллари, мақсадлари, ғоялари ҳақида хулоса чиқарилади. Ноиндивидуал маънавий борлиқнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг элементлари сақланади, такомиллашади ва ижтимоий макон ва вақтда эркин ҳаракатланади;

4) *ижтимоий борлиқ*. У айрим инсоннинг жамиятдаги борлиғи ва жамиятнинг ўз борлиғига бўлинади. Ҳар бир инсон бошқа одамлар билан муттасил алоқа қилади, турли ижтимоий гуруҳлар: оила, ишлаб чиқариш жамоаси, миллатнинг аъзоси ҳисобланади. Шундай қилиб, у бошқа индивидлар билан яқин алоқа қилиб яшайди. Одамларнинг барча фаолияти мазкур социумга хос бўлган ижтимоий муносабатлар, чунончи: сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ахлоқий ва бошқа муносабатлар доирасида амалга оширилади.

Хуллас, «борлиқ» категорияси ўта умумий фалсафий абстракция бўлиб, у турли-туман табиат ҳодисалари ва жараёнларини, одамлар жамоалари ва айрим кишиларни, ижтимоий институтларни, инсон онгининг даражалари, шакллари ва ҳолатларини мавжудлик белгисига кўра бирлаштиради. Гарчи бу ҳодисалар ва жараёнлар борлиқнинг турли соҳаларига тааллуқли бўлса-да, уларнинг барчасини умумий асос бирлаштиради. Аммо чексиз даражада ранг-баранг дунёнинг ягоналиги тўғрисида сўз юритиш мумкинми? Бу саволга «ҳа» деб жавоб бериш орқали биз бутун борлиқнинг умумий асоси ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз. Бу ҳақда кейинги параграфда сўз юритилади.

Борлиқнинг юқорида санаб ўтилган турли шакллари бугунги кунда фанга аниқ маълум бўлган, кузатиш, ўрганиш, таҳлил, назорат ва

ҳоказолар предмети бўлиши мумкин бўлган барча нарсаларни ўз ичига олади. Айни вақтда дунё фан ва инсон ақли англаб етмаган жумбоқлар ва мўъжизаларга тўладир. Аммо бу ҳол борлиқ ҳақидаги ҳозирги тасаввурлар ўз кучини йўқотадиган қандайдир ўзга дунёлар мавжудлигидан далолат беради, деб айтиш учун етарли асослар мавжуд эмас.

Борлиқнинг турли шакллари жонсиз табиатдан бошлаб муфассалроқ кўриб чиқамиз, зеро у ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан жонли ва ижтимоий табиатнинг негизи ҳисобланади.

Оламнинг пайдо бўлиши ва эволюцияси. Нотирик табиат ўз шакллари ва ҳолатларининг сон-саноксизлиги ва ранг-баранглиги билан ақлни лол қолдиради. У турли жисмлар, предметлар, зарралар, газлар, майдонлар, хоссалар, ҳодисалар кўринишида амал қилар экан, муттасил ҳаракат ва ўзгаришлар жараёнини бошдан кечиради.

Дунёнинг пайдо бўлиши ва эволюцияси ҳақидаги ҳозирги илмий тасаввурлар сўнгги 400 йил ичида вужудга келди, галактикалар ва уларнинг тўдалари, макро ва микродунёнинг ҳайратомуз ранг-баранглиги ҳақида одамлар XX асрдагина хабар топдилар. Оламнинг чексиз бўшлиғи қаршисида бизнинг дунё ҳақидаги тасаввурларимиз ҳозир ҳам денгиздан бир томчи бўлиб туюлади. Лекин, шунга қарамай, бугунги кунда биз билган ва тушунган нарсалар бутун Олам ва унинг айрим қисмлари эволюцияси ва муттасил ўзгарувчанлиги ҳақида анча асосли хулоса чиқариш имконини беради. Бошқача айтганда, дунё у ёки бу босқичда маълум нарсалар вужудга келиб, ўз борлигини касб этадиган ва қачондир йўқ бўладиган, яъни ўзининг аввалги борлигини йўқотиб, модда ва энергиянинг сақланиш қонунига биноан бошқа нарсага айланадиган муттасил давом этувчи жараёндир.

Нотирик табиатнинг ҳозирда мавжуд бўлган бутун ранг-баранглиги ўз асосига эга, яъни у қачондир вужудга келган. Бу фикрни кенгайиб бораётган Олам ҳақидаги ҳозирги илмий тасаввурлар ҳам тасдиқлайди. Бироқ, олимлар фикрига кўра, биз яшаётган Олам тарихи бошланишига асос бўлган Катта портлаш назарияси дунёнинг моҳияти ва унинг тузилиши хусусида янги ва янги масалаларни кун тартибига қўймоқда. Табиий фанларнинг маълумотлари тахминан 15 миллиард йил муқаддам айрим осмон жисмлари мавжуд бўлмагани, бизнинг Олам деярли бир жинсли кенгайиб бораётган плазмадан ташкил топганидан далолат беради. Эндиликда бир-биридан узоқлашаётган галактикалар таркибига кирувчи юлдузлар, сайёралар, астероидлар ва бошқа кўплаб космик жисмлар мавжуд бўлиб, бу галактикаларнинг тўдаларида вақти-вақти билан фанга маълум бўлмаган сабабларга кўра улкан тадрижий ва инқилобий ўзгаришлар юз беради.

Ер тарихи. Илмий тасаввурларга кўра биз яшаётган сайёра тахминан 4,5 миллиард йил муқаддам илк куёш системасида сочилиб

ётган газсимон-чангсимон моддадан пайдо бўлган, муайян моддий жисм сифатида ўз борлигини касб этган, орадан яна бир миллиард йилча вақт ўтгач, Ернинг геологик тарихи бошланган. Ҳозирги замон фани аниқлаган энг қадимги тоғ жинсларининг ёши шундан далолат беради. Шундай қилиб, Ер жонсиз табиатининг моддий дунёси ўзининг аниқ геологик йил ҳисобига эга ва унинг борлиғи сайёрамизнинг умумий эволюцион жараёнлари билан боғлиқ. Ернинг табиий космик жисм сифатидаги эволюциясини эса нафақат тоғ жинслари ёки қитъалар тарихи, балки минераллар, фойдали қазилмалар, кейинроқ эса – олий шакллар даражасигача ривожланган жонли мавжудларнинг пайдо бўлиши ҳам тасдиқлайди.

Инсоннинг пайдо бўлиши ва эволюцияси. Инсон фаол асос сифатида ўз шаклланиш жараёнининг илк босқичлариданоқ ўзини қуршаган муҳитга ўзгартирувчи таъсир кўрсата бошлади. Археологик қазилмаларнинг натижалари ва антропологик тадқиқотлар «омилкор одам» меҳнат қуроллари ясаб, нафақат табиат ва унинг предметларидан фойдаланган, балки уни ўз манфаатлари йўлида ўзгартиришга ҳаракат қилганлиги 2-4 миллион йил муқаддам юз берганини кўрсатади. Инсон ўзини қуршаган дунёга бунгача табиатда мавжуд бўлмаган предметларни олиб кира бошлади. Аввалига бу меҳнат, рўзғор ва турар жой предметлари эди. Сўнгра ариқлар, тўғонлар, бинолар, иншоотлар ва инсон фаолиятининг шунга ўхшаш натижалари пайдо бўлди.

Эндиликда, учинчи минг йилликда инсон бутун сайёра бўйлаб жойлашиб, ўзининг ўзгартирувчи имкониятларини кўп қарра кўпайтириб, табиатда илгари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган янги нарсалар ва ҳодисаларнинг катта бир дунёсини яратди. У изчил иш кўриб, шаҳарлар ва аҳоли яшайдиган жойлар, саноат корхоналари ва техник қурилмалар, йўллар, машиналар, аэродромлар ва шу қабилардан иборат инфратузилма тармоғини яратиб, Ернинг табиий шакл-шамойилини таниб бўлмайдиган даражада ўзгартирди. Буларнинг барчаси ҳам жонсиз табиатдир, аммо инсон томонидан яратилгани боис, у табиий эмас, балки сунъий хусусият касб этади. Шу боис у тадрижий ривожланадиган, инсоннинг хоҳиш-истаги ва аралашувидан қатъий назар мавжуд бўлган «биринчи» табиатдан фарқли ўлароқ, «иккинчи табиат» сифатида талқин қилинади.

«Иккиламчи табиат». Инсон яратган нарсалар борлиғи кўп жиҳатдан инсоннинг ўз борлиғи билан боғланади, зеро у бунёд этган «иккиламчи табиат» аввало унинг турли-туман эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади. Шу сабабли «иккиламчи табиат»нинг аксарият предметлари борлиғи одамзот борлиғи каби ўткинчидир. Умуминсоний аҳамият касб этадиган муҳим асарлар, одамларнинг кўплаб авлодлари учун қимматли бўлган моддий маданият

маҳсулларигина ўз борлиғини маълум даражада узайтириш имкониятига эгадир.

Аммо тарих «бирламчи табиат»га хос бўлган вайронкор жараёнлар парчаланиш, емирилиш, оксидланиш ва ш.к., шунингдек тез-тез такрорланиб турадиган табиий офатлар ва ижтимоий тангликлар бу оз сонли имкониятни янада камайтиради. Шунга қарамай инсоннинг янги нарсалар яратиш жараёни уларнинг йўқ бўлиш жараёнидан илдамроқ кечмоқда. Шунингдек, куни битган эски нарсалар ўзининг аввалги борлиғини йўқотиб, асосан чиқинди, ахлатга ва табиий муҳитга ёт бўлган ўзга лаш-лушларга айланади.

Пировардида сунъий муҳит тинимсиз янгиланиб, ҳажман кўпаяди ва кенгаяди, табиий муҳитни четга чиқариб, унинг ўрнини эгаллай бошлайди. Ерда одамлар сони ўсгани сари бу жараён тобора фаоллашиб боради.

Аммо Ер, айниқса унинг инсон яшаши учун яроқли ҳудудлари сайёранинг олти миллиарддан ортиқ аҳолиси учун торлик қилмоқда. Ҳолбуки, кўрсатилган вазиятга қарамай, Ер аҳолиси сони жадал суръатларда ўсишда давом этмоқда. Бу номутаносиблик сўнгги вақтда «бирламчи» ва ўта катталашган «иккламчи» табиат ўртасида юзага келган зиддиятни янада кучайтирмоқда.

Тирик табиат ёки ҳаётнинг пайдо бўлиши. Тирик табиат борлиғи ҳаёт билан бевосита алоқада қаралиши лозим. Жонли мавжудот учун бўлиш – яшаш, бўлмаслик – ҳаётдан маҳрум бўлиш, ўлиш, яъни жонли организм сифатида бошқа мавжуд бўлмаслик демакдир. Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши муаммоси доимо инсоннинг диққат марказида бўлган ва одамзот учун улкан жумбоқлардан бири бўлиб қолган. У мазкур жумбоқнинг тагига етиш учун барча замонларда ўз ақли ва тасаввури кучидан тўла фойдаланган. Аммо инсоннинг тадқиқотчилик имкониятлари беҳад ошган, биология фанлари эса ўз ривожланишида анча олға силжиган бугунги кунда ҳам бу муаммо ўзининг тўла ечимини топган деб айтиш мушкул. Айни шу сабабли жонли модда жонсиз моддадан эволюция йўли билан пайдо бўлгани ҳақидаги илмий тасаввурлар билан бир қаторда ҳаёт келиб чиқишининг ўз илдизлари билан тарихга, хусусан фалсафа тарихига боғланадиган турли назариялар ҳам амал қилишда давом этмоқда.

Ибтидоий жамоа давридаёқ одамлар ҳаётни ҳар хил руҳлар, жонларнинг мавжудлиги билан тушунтиришга ҳаракат қилганлар. Уларнинг фикрича, бундай руҳлар ва жонларга нафақат одамлар, балки ҳайвонлар, шунингдек атроф борлиқнинг барча нарсалари ва ҳодисалари ҳам эга бўлган. Тегишли эътиқодлар анимизм деган ном олган (бу ҳақда биринчи мавзуда тўлиқ маълумот берилган).

Аристотель (мил. ав. 384-322 йиллар) асарларида, кейинчалик ўрта аср схоластикасида ва Лейбниц (1646-1716) асарларида фаол асос,

ҳаракатлантирувчи куч сифатида талқин қилинадиган «энтелехия» (юнон. entelechia – ўз-ўзида мақсадга эга бўлган) атамасига дуч келамиз. Жонли модданинг мавжудлигини ва унинг жонсиз моддадан фарқини бутун тириклик замирида ётувчи қандайдир жисмсиз, иррационал сабаб, «ҳаёт кучи» мавжудлигини тан олиш орқали тушунтирадиган фалсафий таълимот – витализм (лот. vitalis – жонли) замирида айни шу тушунча ётади. Ҳаёт пайдо бўлишининг илоҳий асослари, «ҳаёт ҳужайралари» Ерга космосдан келгани, гўёки Ерда тажриба ўтказаётган ўзга сайёралик келгиндилар ва ҳоказолар ҳақида жуда кўп ҳар хил ғоялар илгари сурилган.

Шу боис, Коинотда бизнинг сайёрамиздан бошқа жойда ҳам ҳаёт борми, деган савол мутлақо ўринлидир. Қуёш каби юлдузлар Коинотда сон-саноксиз эканлиги, уларнинг атрофида ҳам сайёралар айланиши мумкинлиги ҳақидаги фикрнинг ўзиёқ Ердан бошқа жойда ҳам ҳаёт мавжудлигини тахмин қилиш учун асос бўлади. Шунингдек, Коинот миқёсида жуда кичкина ва ҳозирги инсон ўрганиши учун имконият мавжуд бўлган Қуёш системаси хусусида ҳам ҳаётнинг бирон-бир шакллари мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини қайд этиш учун етарли ахборот ҳозирча йўқ. Мазкур вазифа фақат мушоҳада юритиш йўли билан ҳал қилиниши мумкин эмас ва экспериментал тадқиқотлар ўтказишни талаб қилади. Инсон илмий-техника имкониятларининг ўсиш суръатларига қараганда, Қуёш системасида Ердан бошқа жойда ҳаёт мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги масаласи яқин келажакда ўз ечимини топса керак. Аммо бутун коинотга нисбатан (у инсон билиши учун чексизлиги туфайли) бу масала сақланиб қолади. Шунингдек, ҳаёт у Ерда ва фақат шундай усулда мавжуд бўлиши мумкин, деб айтиш учун бирон-бир асос мавжуд эмас.

Ҳаётнинг пайдо бўлиши ҳақидаги фалсафий оптимизм. Ҳаётнинг пайдо бўлиши муаммосига ўхшаш ўта оғир вазифалар устида бош қотирар экан, инсон ортиқча оптимизм намоиш этиши ва ўзининг ҳақиқатнинг тагига етиш қобилиятига ҳаддан ортиқ ишониши ҳам, муаммонинг мураккаблиги қаршисида ўз ожизлигини тан олиши ҳам мумкин. Бундай шароитда XX аср бошида Америка прагматизмининг таниқли намояндаси Уильям Жемс (1842-1910) таърифлаган ёндашув ўринли бўлса керак. Унинг таъбири билан айтганда, «биз қор босган, қуюнлар чарх ураётган тоғлар орасида турибмиз. қаршимизда баъзан туман пардаси оша сўқмоқлар намоён бўлади. Улар ишончсиз бўлиши мумкин. Лекин биз бу ерда ҳаракатсиз турадиган бўлсак, музлаб қолишимиз ҳам ҳеч гап эмас; бордию сохта йўлни танласак, йиқилиб ўлишимиз мумкин; биз ҳатто чин йўл бор-йўқлигини ҳам билмаймиз. Хўш, биз нима қилишимиз керак? Тушкунликка тушмаслигимиз керак!

Ҳаммаси яхши бўлишига умид қилиб, дадил ҳаракат қилишимиз керак!»¹.

Агар биз чексизлик ҳамда ҳал қилинаётган вазифанинг ўта мураккаблиги қаршисида ҳафсаласизлик ва ҳаракатсизликдан юқорида зикр этилган тамойилни, мистика ва кўр-кўрона ишончдан ақл далиллари ва билишнинг илмий йўлини устун қўйсақ, ҳаёт ҳодисасини фалсафий англаб етиш йўлидаги биринчи ишимиз, жонли деб номлаш мумкин бўлган барча нарсаларнинг жонсиз нарсалардан тубдан фарқини аниқлаш бўлиши лозим.

Жонли нарсаларнинг жонсиз нарсаларга боғлиқлиги. Бугунги кунда биз тушунишга қодир бўлган барча жонли нарсалар умумий ҳолда жонсиз нарсалар дунёси билан таққослаганда денгиздан бир томчидир. Аммо, жонли нарсалар борлиғи тўғрисида сўз юритганда, у жонсиз нарсалар борлиғи билан узвий боғлиқ эканлигини, унинг юқорироқ босқичи ҳисобланишини қайд этиб ўтиш лозим.

Жонли нарсалар жонсиз (қотиб қолган) табиат негизида вужудга келади ва йўқликка чекинади экан, айти шу қотиб қолган табиат бағрига қайтади. Қадимги юнон файласуфлари бутун тириклик ер ва сувдан пайдо бўлган ва уларга қайтиб боради, деганида, айти шу алоқани назарда тутганлар

Фан, айтиқса биологиянинг ривожланиши билан XIX аср бошларидан органик дунё эволюцияси ҳақидаги яхлит таълимотлар вужудга келди. Аввалига Ж.Ламарк ғоялари (1744-1829), сўнгра Ч.Дарвин (1809-1882) таълимоти, кейинчалик эса генетика кашфиётлари, биология, кимё ва геологиянинг ривожланиши жонли нарсалар жонсиз нарсалардан абиотик (нобиоген, табиий) йўл билан вужудга келган аминокислоталар атроф муҳитнинг муайян шароитида бирикиши жараёнида табиий йўл билан юзага келган, деб қайд этиш учун замин ҳозирлади.

Масалан, Ч.Дарвин ҳаётнинг вужудга келиши ва унинг табиий танланиш натижасида тадрижий ривожланиши замирида ётувчи ўсиш, насл қолдириш, ирсият, ўзгарувчанлик, кўпайиш прогрессияси, яшаш учун кураш, табиий танланиш каби қонунларни қайд этди.

Жонли нарсаларнинг ўзига хос хусусиятлари. Ҳозирги илмий тасаввурлар ҳар қандай жонли организмни очиқ типдаги ўз-ўзини ташкил этувчи, яъни атроф муҳит билан моддалар, энергия ва ахборот алмашинувини амалга оширувчи система сифатида тавсифлаш имконини беради. Жонли нарсаларнинг яна бир ўзига хос белгиси шундаки, улар кўпайиш қобилиятига эгадир. Барча жонсиз нарсалардан фарқли ўлароқ, фақат жонли организмларгина ўзига ўхшаш организмларни яратиши, сиртдан ўсиш ва ҳаётни қувватлаш учун зарур

¹ Джемс У. Зависимость веры от воли. – СПб.: 1904. –С. 35.

моддаларни олиб, ўз фаолияти чиқиндиларини атроф муҳитга чиқариб, ўсиши, ривожланиши мумкин. Бошқача айтганда, жонли организмлар борлиғи функционалдир, у жараён сифатида юз беради, яъни муайян жонли нарса мавжуд бўлади ёки, таъбир жоиз бўлса, у фаолият кўрсатаётгани учун ҳам унда ҳаёт мавжуд бўлади. Бундан ташқари, жонли организмлар мавжудлиги учун тегишли ва мутлақо муайян физик ва кимёвий муҳит талаб этилади, зеро уларнинг ҳаёт фаолияти фақат муайян шароитда: жоиз температура, ҳаво, намлик, озиқ ва шу кабилар мавжуд бўлган ҳолда юз бериши мумкин.

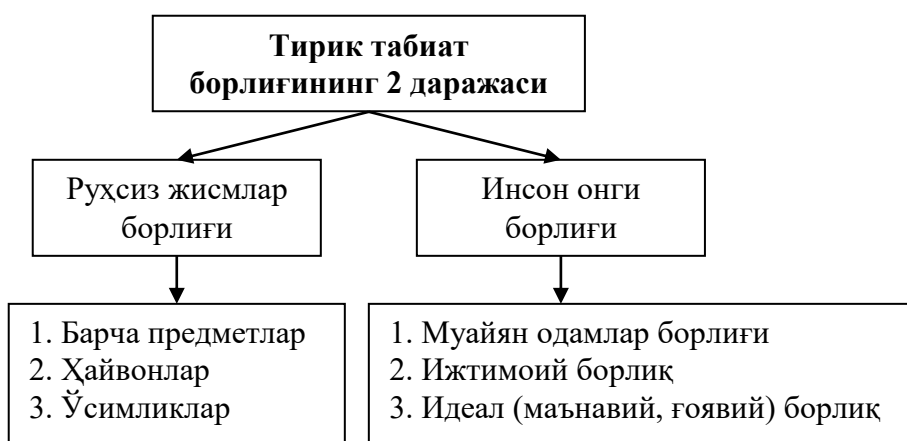
Қайд этилган омиллар аниқ ва уларни текшириш мумкин бўлса-да, жонли ва жонсиз нарсалар ўртасида узил-кесил чегара ўтказиш осон иш эмас. Масалан, вирусли зарралар жонли организм ҳужайраларидан ташқарида моддалар алмашинувини амалга оширмайди, кўпаймайди ва ҳ.к. Бу айрим олимлар уларни жонли нарсалар қаторига, айримларнинг эса – жонсиз нарсалар дунёсига киритишига асос бўлади. Чуқурликда музлатилган тақдирда қуритилган уруғлар ёки ўта содда организмларда ҳам яшаш жараёнлари номуайян вақтга тўхтайди, аммо улар аввалги (нормал) шароитга қайтарилгач, мазкур жараёнлар тикланади.

Хулоса. Борлиқ бизнинг мавжудлигимиз асоси, нотирик, тирик табиатнинг яшаш усулидир.

Тажрибавий амалий матнлар

Материя, макон, замон, ҳаракат, ҳаёт, онг, «Борлиқ» категорияси, “вужуди вожиб”, “вужуди мумкин”, борлиқ ва йўқлик олам ва одам эволюцияси.

Қўшимча тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Онтология нимани ўрганади?
2. Нима учун «борлиқ» фалсафанинг асосий категорияси ҳисобланади?
3. Фалсафа тарихида борлиқ муаммоси қандай ечилган?
4. Борлиқнинг асосий шакллари қайсилар?
5. Борлиқнинг турли шакллари ўзаро боғланадими?

Реферат мавзулари

1. Борлиқ муаммосининг фалсафий маъноси.
2. Антик фалсафада борлиқ тушунчаси.
3. Ижтимоий борлиқ ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Ҳозирги даврда борлиқ муаммосига турли ёндошувлар.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. **Фалсафанинг қайси соҳасида борлиқ ва йўқлик, мавжудлик ва номавжудлик муаммоларига доир масалалар ўрганилади?**
 - А. Онтологияда
 - Б. Гносеологияда
 - В. Аксиологияда
 - Г. Ижтимоий фалсафада
2. **Қадимги Шарқда илк мартаба қайси манбада борлиқ масалалари таҳлил қилинган?**
 - А. Веда ва Упанишадаларда
 - Б. Конфуций таълимотида
 - В. Ислом фалсафасида
 - Г. Даосизмда
3. **Қадимги юнон файласуфи Фалес борлиқнинг биринчи сабаби сифатида нимани эътироф этган?**
 - А. Сув
 - Б. Ҳаво
 - В. Олов

Г. Ер

4. **«Борлиқ бор, йўқлик эса – йўқ», деган фикр кимга тегишли?**

А. Парменидга

Б. Платонга

В. Сукротга

Г. Зенонга

5. **Тирик табиат борлиги неча даражага бўлинади?**

А. Икки

Б. Уч

В. Тўрт

Г. Чексиз

Адабиётлар:

1. Саифназаров И.Касимов Б. Мухтаров А. Философия курс лекций. – Т.; Шарқ, 2002.
2. Фалсафа Мамашокиров С. таҳрири остида. –Т.: Ўқитувчи, 2005.
3. Фалсафа асослари. Назаров Қ. таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005
4. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник для вузов. 3-е изд. - М.: 2006.
5. Бейли Алиса. От интеллекта к интуиции. -М.: 2002.
6. Бескова И.А. Эволюция и сознание: новый взгляд. -М.: 2002.
7. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века. -М.: 1997.
8. Губин В.Д. Онтология. Проблема бытия в современной европейской философии. -М.: 1998.
9. Дубровский Д.И. Проблема идеального: Субъективная реальность. - М.: 2002.
10. Хайдеггер М. Бытие и время: пер. с нем. 2-е изд., испр. СПб., 2002.

ФАЛСАФАДА СУБСТАНЦИЯ ВА МАТЕРИЯ МУАММОСИ

Субстанция тушунчасининг моҳияти. Фалсафа тарихида ўзининг мавжудлиги учун ўзидан бошқа ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган шундай биринчи асосни ифодалаш учун «субстанция» (лот. substantia – моҳият, асос) категорияси қўлланилади. Илк фалсафий йўналишларнинг вакиллари барча нарсалар асосини ташкил этувчи моддани биринчи асос сифатида тушунганлар. Одатда, бундай асос сифатида ўша даврда умумий эътироф этилган биринчи стихиялар: ер, сув, ҳаво, олов ёки фикрий конструкциялар, «биринчи ғишлар» - апейрон, атомлар қаралган. Кейинчалик субстанция категорияси ўзгармас, нисбатан барқарор ва ҳеч нарса билан боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд ўта кенг асосга айланди. Инсон идрок этадиган дунёнинг бутун ранг-баранглиги ва ўзгарувчанлиги субстанция билан боғлана бошлади. Бундай асослар сифатида фалсафада асосан материя, Худо, онг, ғоя, флогистон, эфир ва шу кабилар амал қилган.

«Субстанция» тушунчаси ўз-ўзини тўлиқ белгиловчи борликни ифодалашга хизмат қилади. Субстанция категориясида ўзини асослаш учун бошқа ҳеч нарсани талаб қилмайдиган негиз, биринчи асос ғояси мужассамлашган. Нидерланд файласуфи Бенедикт Спиноза (1632-1677) буни «causa sui» – «ўз-ўзининг сабабчиси» иборасида жуда тўғри ифодалаган. Субстанция деганда у ўз ҳолича мавжуд бўлган ва ўзи орқали зоҳир бўлган, яъни ўзининг мавжудлиги учун бошқа нарсага муҳтож бўлмаган нарсани тушунган. Бунда бир томондан, субстанция материя сифатида тушунилади, бошқа томондан – у ўзининг барча шакллари сабаби ва «субъекти» сифатида амал қилади. Бу Б.Спинозани субстанцияни бир вақтнинг ўзида ҳам табиат, ҳам Худо сифатида таърифлагани ва бу икки тушунчани тенглаштиришгандан далолатдир. Б.Спиноза Худони табиатга бутунлай сингдириб юборган, уни табиийлаштиришга ва илоҳий мазмундан ажратишга ҳаракат қилган. Унинг пантеизми шундан иборат бўлган.

Б.Спиноза илгари сурган субстанцияни табиийлаштириш ғоясини Гольбах изчил ривожлантирди. У барча субстанцияли нарсаларни табиатга ва фақат табиатга боғлади. «Табиат ҳамма нарсанинг сабабчисидир; у абадий мавжуддир; табиат ўз-ўзининг сабабчисидир...». «Табиат қандайдир буюм эмас; у доим ўз ҳолича мавжуд бўлган; ҳамма нарса унинг бағрида вужудга келади; у барча нарсалар билан таъминланган улкан устахонадир...»¹. Шу маънода табиат ҳам, субстанция ҳам сиртдан ҳеч қандай турткига муҳтож эмас.

¹ Гольбах// Всемирная энциклопедия. –М.: Современный литератор, 2001. –С. 246.

Лейбниц эса: «Ҳар қандай ҳақиқий субстанция фақат ва фақат таъсир кўрсатади¹», деганида ҳақ бўлган.

Моддомики, субстанция ҳамма нарсани ўз ичига олувчи ва ўзи учун бошқа ҳеч қандай асос ёки шартни назарда тутмайдиган биринчи сабаб экан, у ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд ҳар қандай нарсанинг мавжуд бўлиш имкониятини истисно этади. У хоҳ Худо, хоҳ ғоя, ўзлик, руҳ ёки экзистенция бўлсин – субстанция ягонадир! «Субстанция» тушунчаси кўпликда қўлланилиши мумкин эмас. Унинг кўплиги ғояси мазкур тушунчанинг таърифига зиддир, чунки мазкур мақомга даъвогар икки ёки бир неча нарса мавжуд бўлган тақдирда, уларнинг биронтаси ҳам субстанция ҳисобланмайди. Субстанциялилик парадокси ана шундан иборат.

Алхимиклар мазкур атамани кўпликда қўллаб, «субстанцияли шакллар», «субстанцияга хос сифатлар» тўғрисида сўз юритганда, унга кўпол физик маъно юклаганлар. Айни ҳолда субстанция моддага тенглаштирилган. Улар субстанциянинг хосса ва шакллари ўзгармас, лекин тегишли таъсирлар натижасида бир-бирига айланиши мумкин, деган нотўғри хулосага келганлар.

Субстанциянинг ўз-ўзидан амалга ошиши ходисаларнинг умумий, узвий хоссалари – атрибутларда ва нарсаларнинг муайян, алоҳида хоссалари – модусларда содир бўлади.

Субстанция ғоясидан турли фалсафий таълимотлар дунёнинг бирлиги ва унинг келиб чиқиши ҳақидаги масалага ўзлари қандай жавоб беришига қараб ҳар хил фойдаланадилар.

Дуализм. Биринчи асос сифатида иккита субстанция олинган фалсафий ёндашув дуализм (лот. dualis – икки ёклама) деб аталади. Немис файласуфи Х.Вольф XVIII аср бошида «дуализм» атамасини фалсафий муомалага киритган. Х.Вольф дунёда барқарор тартибнинг шаклланишида тафаккур, ғоялар ва ақл-идрокнинг алоҳида ўрнини аниқлаш ҳамда таъкидлашга ҳаракат қилган. Унинг замондошлари – маърифатли абсолютизм ғояларининг тарафдорларига таъсири жуда катта бўлган. Х.Вольфнинг фалсафага оид қўлланмалари барча ўқув юртларида ўқитилган ва эскирган (схоластик) жиҳатларни сиқиб чиқарган. Улар университет таълимининг асосий манбалари сифатида амал қила бошлаган.

Француз материалист файласуфи Ж.Ламетри (1709-1751) ўзининг «Руҳнинг табиий тарихи» деб номланган асарида дуализмни инкор қилади. У ўзида тажриба ўтказган – безгак касаллигига чалинган, унинг кечишини кузатган, пировардида, инсоннинг руҳий ҳолати унинг жисмоний вужудига боғлиқ, деган хулосага келган. Ж.Ламетри монистик-материализмни ҳимоя қилиб, чексиз такомиллашувчи ягона

¹ Лейбниц Г//. Всемирная энциклопедия. –М.: Современный литератор, 2001. –С. 548.

моддий субстанция мавжуд, деган ғояни илгари сурган. Субстанцияга хос сезиш ва фикрлаш қобилияти вужудли жисмларда мавжуд бўлади. Сезиш ва фикрлаш қобилиятининг ўзи ташқи жисмларнинг мияга таъсири билан боғлиқ. Шу сабабли айнан ташқи дунё инсоннинг «мия экрани»да акс этади, тана эҳтиёжлари эса, Ж.Ламетрининг фикрига кўра, «ақл мезони» сифатида амал қилади.

Икки асос, айтайлик, муҳаббат ва нафрат, яхшилик ва ёмонлик, эркинлик ва заруриятнинг тенг ҳуқуқлилиги ғояси илгари сурилган ҳар қандай фалсафий назария дуалистик назария сифатида амал қилган.

Рене Декарт фалсафа тарихидан дуализмнинг ёрқин вакили сифатида ўрин олди. Р.Декартнинг радикал механизми уни материянинг бутунлай руҳсизлиги ҳақидаги ёндашувга олиб келди. Р.Декарт назарида, моддий жисмоний субстанция ўз атрибути сифатида узунлик, кенглик ва чуқурлик кўламигагина эга. У мутлақ бўшлиқни истисно этади, ҳаракатланиш, яъни жисмоний зарраларни бўлиш, жойдан-жойга кўчириш ва ўзгартириш қобилиятига эга.

Маънавий ҳаёт файласуф назарида моддий ҳаётдан алоҳида, ўзининг билиш ва фикрлаш фаолияти, интеллектуал интуиция ва дедукция каби ўзига хос кўринишларида намоён бўлди. У руҳий субстанциянинг бутунлай жисмсизлигини эътироф этди. Гарчи Р.Декарт янги фалсафа ва фан асосчиларидан бири бўлса-да, унинг ғояларида ўрта аср фалсафасидан мерос қолган «субстанция» атамасининг алоҳида нарсани тушуниш учун қўлланилишига, шунингдек, у икки муҳим - универсал ва чексиз субстанция – фикрлаш ва кўламни алоҳида эркин мақомга эга, деб эълон қилганига дуч келиш мумкин. Р.Декартнинг «*cogito ergo sum*» – «мен фикрляпман, демак, мавжудман», деган ибораси фалсафий тафаккурни барча нарсаларнинг негизи сифатида тан олганлигидан далолат беради. Р.Декарт фикрловчи субстанциянинг узвийлигини ва ҳар бир «Мен», яъни ақлли жонзотга бевосита, кўламли субстанция эса – билвосита очиқлигини исботлади. Ажралмас субстанция (ақл) метафизиканинг ўрганиш предметини, ажралувчи субстанция (кўлам) эса физика предметини ташкил этади.

Икки субстанция – маънавий ва моддий субстанцияларни фарқлаш, бу мантиқий нуқтаи назардан нотўғри ва рационал маънода жуда кўп қийинчиликларга сабаб бўлиши мумкин. Фикрлаш ва кўламга икки субстанция тарзида, яъни бир-бирига боғлиқ бўлмаган мустақил асослар сифатида ёндашилганида, «руҳ» ва «тана» ўз ҳаракатларида қандай уйғунлашиши, умуман, «тана» қандай қилиб фикрлаш қобилиятини касб этиши мумкинлигини тушуниш қийин. Моҳият-этиборига кўра, субстанция бутун мавжудот асоси, ҳамма нарсани ўз ичига олувчи ва ўзини намоён қилиш учун ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган ягона биринчи асос сифатида намоён бўлган

Дунёнинг негизида иккита эмас, балки ундан кўпроқ моҳият борлигини тан олувчи таълимот плюрализмдир. «Плюрализм» (лот. – кўплик, кўп хиллик, кўп сонлик) атамасини ҳам Х.Вольф 1712 йилда таклиф қилган. Бу тушунча онтологияда айниқса, жиддий қийинчиликлар туғдирган. Чунки айти шу таълимотда борлиқнинг кўп сонли мустақил ва ўзаро боғланмайдиган асосларини илгари суриш лозим эди.

Лейбницнинг «монадологияси», яъни монадалар ҳақидаги таълимоти плюрализмнинг классик кўриниши ҳисобланади. Ушбу таълимотга кўра, дунё сон-саноксиз руҳий субстанциялардан ташкил топади. Аммо, плюралистик ёндашувнинг бундан олдинроқ илгари сурилган кўринишлари ҳам мавжуд. Масалан, Эмпедокл яратган дунёнинг тўрт асоси ҳақидаги таълимот плюралистик онтологиянинг турларидан бири сифатида амал қилади.

Баъзан плюрализмга мустақил таълимот сифатида эмас, балки дуализмнинг ўзгарган кўриниши сифатида қаралади. Лекин плюралистлар ўз назариясининг асосий вазифасини дуалистик мунозараларда ечимини топмаган руҳ ва табиат ўртасидаги қарама-қаршилик масаласидан фарқ қилади, деб биладилар.

Монизм. Дунёнинг нарсалар ва ҳодисалар ранг-баранглиги бир субстанциядан иборат деган таълимот «монизм» (юнон. monos – битта, ягона) деб аталади. Дунёнинг келиб чиқиши ва моҳияти ҳақидаги ҳозирги илмий тасаввурлар, шунингдек биринчи асос муаммосига нисбатан фалсафа тарихидаги энг салмоқли ёндашувлар кураши нуқтаи назаридан субстанция табиатини тушунишга нисбатан анча кенг тарқалган икки ёндашув – материалистик ва идеалистик монизмни қайд этиш лозим.

Материалистик монизм деб тавсифланадиган биринчи ёндашув дунё ягона ва узвий, у азалдан моддий ва дунёнинг бирлиги замирида айти шу моддийлик ётади, деб ҳисоблайди. Бу концепцияларда руҳ, онг ва идеалликдан эмас, балки моддийликдан келтириб чиқарилади. Бундай ёндашувларнинг ўта ривожланган кўринишларига биз Фалес, Гераклит, Спиноза, ва унинг издошлари асарларида дуч келамиз.

Идеалистик монизм эса, аксинча, материяни ҳар қандай борлиқнинг боқий мавжудлиги, йўқ бўлмаслиги ва биринчи асосига эга бўлган қандайдир идеал нарсанинг маҳсули деб ҳисоблайди. Бунда объектив-идеалистик монизмни (масалан, Платонда – бу ўлмас ғоялар, зардўштийликда олов, ўрта аср фалсафасида – Худо, Гегелда – яратилмайдиган ва ўз-ўзидан ривожланадиган «мутлақ ғоя») ва субъектив-идеалистик монизмни (масалан, борлиқнинг барча жисмоний ва руҳий ҳолатларини «нейтрал» асосдан – дунёнинг қандайдир мавҳум конструкциялари, «элементлари»дан келтириб чиқарган Мах) фарқлаш мумкин.

Субстанцияни барча ўзгаришлар ва ўз-ўзининг сабабчиси -causa sui сифатида тушуниш И.Кант томонидан қабул қилиниб, юксак баҳоланган. У субстанцияни «ҳодисаларнинг вақтдаги барча муносабатларини аниқлашга ёрдам берувчи ўзгармас асос», деб таърифлаган. Унингча, субстанция ҳар қандай тажриба ва ҳар қандай идрок этишнинг асосий шартидир. У барқарор ҳолатда бўлади, ҳар қандай мавжудлик ва вақтдаги ўзгариш унинг модуси, яъни ўзгармас нарсанинг мавжудлик усули сифатида қаралиши мумкин.

Фалсафада «Субстанция» категорияси «субстрат» (лот. – тўшама, негиз) тушунчасига яқин туради, деб қаралади. **Субстрат борлиқнинг энг қуйи ва асосий қатлами сифатида тушунилади.** Қадимги атомистик таълимотларда атомлар ана шундай асос ҳисобланган. Ҳар қандай субстрат муайян вужудга келиш жараёнининг ўзига хос хусусиятини ифодалайди. Ҳозирги талқинда, муайян физик жараёнларнинг субстрати сифатида элементар зарралар ва фундаментал (кучли, кучсиз, электромагнит ва гравитацион) ўзаро таъсирлар амал қилади. Турли моддаларнинг ҳосил бўлиш ва ўзгариш жараёнларида ўзининг барқарор ҳолатини сақлаб қолувчи атомлар кимёвий жараёнларнинг субстрати сифатида намоён бўлади. Элементар «хаёт бирликлари» сифатида амал қилувчи нуклеин кислоталар (ДНК ва РНК) ва оксил моддаларининг молекулалари биологик жараёнлар субстрати бўлиб хизмат қилади. Барча ижтимоий ўзгаришлар замирида мақсадга мувофиқ фаолияти мавжуд бўлган инсон ижтимоий ҳаёт субстрати ҳисобланади.

Ҳозирги замон фалсафасида субстанция категориясининг онтологик мазмуни ўзаро таъсир сифатида тушунилади. Чунки айнан ўзаро таъсир дунё яралишининг ҳақиқий ва пировард сабабчиси – нарсаларнинг ўз-ўзини якуни (causa finalis) ҳисобланади. Нарсаларни субстанциялилиқ нуқтаи назаридан ўрганиш уларнинг мавжудлигини ички сабаблар ва ўзаро таъсирлар нуқтаи назаридан ёритиш, демакдир. Шу маънода, субстанцияни ички бирлик нуқтаи назаридан, унинг чексиз ва ранг-баранг ўзгаришларидан қатъий назар, қараладиган объектив борлиқ сифатида, ҳаракатнинг барча шакллари, мазкур ҳаракат жараёнида юзага келувчи ва йўқ бўлувчи тафовут ва қарама-қаршилиқлар нуқтаи назаридан ёндашиладиган материя сифатида таърифлаш мумкин.

Шундай қилиб, субстанциянинг назарий хусусиятлари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ўз-ўзини белгилаш (ўз-ўзининг сабабчиси ҳисобланади, уни яратиб ва йўқ қилиб бўлмайди);
- универсаллик (ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган, барқарор, ўзгармас ва мутлақ биринчи негизни ифодалайди);

- каузаллик (барча ҳодисаларнинг умумий сабабий боғлиқлигини ўз ичига олади);

- ягоналик (биринчи негизнинг ягоналигини назарда тутлади);

- яхлитлик (моҳият ва мавжудликнинг бирлигини кўрсатади).

Хўш, ана шу хусусиятлар нуқтаи назаридан ҳозирги замон фалсафасида субстанция категорияси ўз ўрнига эгами?

Аввало, таъкидлаш лозимки, субстанция категорияси ҳозир ҳам кўп жиҳатдан диққатга сазовор. Биринчидан, бу барча ҳодиса ва жараёнларнинг сабабий белгиланганлиги ғоясини намоян қилади. Субстанция бунда барча мавжуд нарсаларнинг биринчи сабаби сифатида амал қилади. Иккинчидан, у универсиумнинг онтологик мазмунини муайянлаштириш талабидир. У барча ўзгаришларни белгиловчи ўзаро таъсирнинг янги турларини излаш ва майдоннинг ягона физик назариясини тузишга йўналтиради. Учинчидан, субстанция ўзининг ранг-баранг кўринишлари даражасида унинг ривожланиши нуқтаи назаридан олинган ҳамда ўзига хос бўлган бутун эволюцион имкониятларни ишга солиб, ҳаракатланаётган материя сифатида тушунилиши лозим. Тўртинчидан, субстанция категориясига мурожаат этиш материя ва онгнинг мутлақо қарама-қаршилиги тўғрисидаги масалани кун тартибидан чиқариш имконини беради.

Субстанция масаласи бирон-бир файласуф эътиборидан четда қолиши мумкин эмас, чунки унинг ҳар қандай мулоҳазалари, улар қайси мавзуга тегишли бўлмасин, гўёки «ҳавода муаллақ осилиб қолади», зеро ҳар доим мулоҳаза қилинаётган нарсанинг энг катта асослари ҳақидаги масала юзага келади.

Масалан, бир қарашда дунёнинг замирида нима ётишини аниқлашдан узоқ бўлиб туюладиган ахлоқ мавзусини олайлик. Ахлоқ индивидуал онг билан ҳам, ижтимоий онг билан ҳам бевосита боғлиқ бўлиб, фақат уларга боғлаб ўрганилиши мумкин. Аммо онгнинг келиб чиқиши ҳақидаги масала фалсафа тарихида ҳар хил ҳал қилинади. Хусусан, диний фалсафа вакили учун ахлоқнинг ҳам, онгнинг ҳам манбаи ва биринчи асоси Худо ҳисобланади, айни вақтда атеист учун бу масала бутунлай бошқача ечимга эга бўлади.

Фалсафа тарихида объектив дунёнинг бутун ранг-баранглиги қандайдир пировард, энг катта асосга умуман олганда қандай боғланганига назар ташлайдиган бўлсак, табиатан ҳар хил бўлган ва бир-бирига мутлақо боғланмайдиган икки шундай асос: материя ва онгга дуч келамиз.

Кўрсатилган асослар ҳам, уларнинг ўзаро алоқаси масаласи ҳам доимо қизғин баҳсларга сабаб бўлган, моддий (табiiй) ва идеал (маънавий) нарсалар ва ҳодисаларнинг ўзаро нисбати муаммоси эса деярли ҳар бир таълимотда бевосита ёки билвосита илгари сурилади.

Материя. «Материя» тушунчасини асосий фалсафий категория сифатида илк бор Платон ишлатган. У hyle атамасини муомалага киритган ва у билан катталиги ва шакл-шамойили ҳар хил жисмлар пайдо бўлишига асос бўлиб хизмат қиладиган сифатлардан маҳрум субстрат (материал)ни ифодалаган. Платон талқинида материя шаклсиз ва номуайян бўлиб, ҳар қандай геометрик шакл кўринишини касб этиши мумкин бўлган макон билан тенглаштирилади. Кейинчалик материя ҳақидаги тасаввурлар асосан унинг муайян хоссалари - масса, энергия, кўлам билан боғланган ва унинг муайян турлари - модда, атомлар, корпускулалар ва ш.к. билан тенглаштирилган.

Бу масалаларга нисбатан ҳозирги ёндашувлар анча ўзгарган ва материя ҳақидаги табиий-илмий, масалан, физик ёки кимёвий тасаввурлар билан бир қаторда уни англаб этишнинг фалсафий даражасини ҳам назарда тутди. «Материя» фалсафий категориясининг вазифаси амалда мавжуд материя турларининг бутун чексиз ранг-баранглигини қамраб олиш ва уни онг билан боғлаш мумкин эмаслигига урғу беришдан иборат. Муаммога фалсафий муносабатни унинг табиий-илмий талқинидан фарқлаш имконини берувчи мазкур ёндашув жуда муҳим аҳамият касб этади, акс ҳолда мазкур соҳадаги тадқиқотлар ва билиш имкониятлари доираси асоссиз равишда тораяди. Бунга, масалан, неопозитивизм йўналишларидан бири – лингвистик фалсафада дуч келишимиз мумкин. Унинг таниқли намояндлари Ж.Мур, Л.Витгенштейн ва бошқалар ҳамонки «материя» ва «онг» каби тушунчаларга илмий нуқтаи назардан аниқ таъриф бериш мумкин эмас экан, улардан воз кечиш лозим, деб ҳисоблайди.

Бошқа ҳозирги фалсафий йўналишларнинг аксариятида бу тушунчалар фаол қўлланилади ва муҳим методологик рол ўйнайди. Хусусан, унинг субстанциялилик, чексизлик, йўқ бўлмаслик, ҳаракат, макон, вақт каби узвий хоссалари фарқланади.

Материянинг тузилишига нисбатан ким қандай ёндашмасин, у бир қанча алоҳида ва катта гуруҳларга бўлинади. Зеро, барча моддий объектлар тартибга солинган, изчил ички тузилишга эга. Материянинг таркибийлиги ғоясининг илдизлари антик фалсафага, хусусан, Демокрит, Эпикур ва Лукреций Карнинг атомистик таълимотига бориб тақалади. Бу ғоя табиатшуносликнинг ривожланишига кучли таъсир кўрсатган. Ҳозирги замон фалсафасида у анча салмоқли ва илмий асосланган материянинг тизимли тузилиши концепциясида мужассамлашган.

Материянинг ташкил топиш даражалари. Материянинг чексизлигини ҳозирги замон табиатшунослиги ҳам тасдиқлайди. Материянинг нотирик, тирик ва ижтимоий каби таркибий даражалари фарқланади. Улар борлиқнинг асосий шакллари билан мос келади. Бунда турли даражалар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Айни вақтда

уларнинг таркибида муайян иерархия ва соддароқ шакллардан (жонсиз материядан) мураккаброқ шакллар (жонли ва ижтимоий материя) сари юксалиш кузатиладики, бугунги кунда уларнинг мавжудлиги фақат сайёрамизга нисбатан ўзининг илмий тасдиғини топган. Жонсиз табиатнинг тузилиши ва ранг-баранглиги ҳақидаги тасаввурлар эса, микро-, макро- ва мегадунёларни қамраб олиб, тинимсиз кенгайиб ва теранлашиб бормоқда.

XX асрда бу борада айниқса катта ютуқларга эришилди. Аср бошида модда дискрет зарралардан иборат қандайдир узлуксиз нарса сифатида, майдон эса узлуксиз моддий муҳит сифатида тушунилар эди. Эндиликда, квант физикаси, нисбийлик назарияси ва бошқа табиий-илмий ғояларнинг ривожланиши билан модда ва майдон ўртасидаги фарқ нисбий тус олди, кашф этилаётган элементар зарралар эса ўзининг ранг-баранглиги билан кишини ҳайратга солмоқда. Бу соҳада ечилмаган муаммолар ҳали бисёр бўлса-да, фан материя ташкил топишининг «субэлементар» даражасини ўрганиб, элементар зарраларнинг ягона табиатини тушунишда сезиларли даражада ютуққа эришди. Бу ерда сўнги йилларда плазма, материянинг алоҳида ҳолати сифатидаги физик бўшлиқ ҳодисалари ва материянинг чексизлиги ҳақидаги ғояни тасдиқловчи бошқа жараёнлар кашф этилди ва ўрганилмоқда.

Ҳозирги даврда материянинг уч таркибий даражаси фарқланади:

- микродунё – «...дан ташкил топади» тамойили амал қилмайдиган атомлар ва элементар зарралар дунёси.

- мегадунё – коинот дунёси (сайёралар, юлдузлар комплекслари, галактикалар, мегагалактикалар);

- макродунё – барқарор шакллар ва инсонга мос катталиклар дунёси (унга молекулаларнинг кристаллашган комплекслари, организмлар, организмларнинг ҳамжамиятлари ҳам қиради);

Материя таркибий даражаларининг аниқ чегарасини аниқлаш мушкул. Уни фан доимо қайд этавермайди. Бизнинг билимларимиз тобора чуқурлашиб, даражаларнинг янги ва янги сифат чегараларини аниқлайди. Материянинг таркибий даражалари тўғрисида сўз юритилганида, субэлементар, микроэлементар, ядровий, атом, молекуляр, макроскопик ва космик даражалар ҳам тилга олинади. Материянинг микроскопик даражасида физика тахминан 10-15 см узунликда тахминан 10-22 га тенг вақт ичида юз берувчи жараёнларни ўрганиш билан шуғулланади. Мегадунёда эса, космология тахминан 10¹⁰ га тенг вақт (Коинот ёши) ичида юз берувчи жараёнларни ўрганади. Материянинг таркибий даражалари ғояси методология мутахассислари томонидан сабабият ва дунёни билиш мумкинлиги ғояси билан бир қаторда жуда юксак баҳоланади.

Айни вақтда шуни қайд этиш зарурки, материянинг таркибий даражалари таснифи замирида чизиқли иерархия тамойили ётади. Бу

ерда «қисм бутундан кичкина» тамойили амал қилади. Лекин бу дунёларнинг бири соддароқ, иккинчиси мураккаброқ, деган маънони англатмайди. Дунёлар қисм ва бутун сифатида таққосланмайди, улар универсумнинг ўзига хос теран ўзгаришларини ифодалайди. Шу боис бу таснифни мутлақлаштириш керак эмас.

Юқорида айтилганларга ишонч ҳосил қилиш учун мисол келтирамиз. Бутун сонлар қатори 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, ... n ни оламиз, бу тўпладан кичик тўплам – жуфт сонлар қатори 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, ...n ни ажратамиз. Дастлаб жуфт сонлар қатори бутуннинг, яъни бутун сонлар қаторининг бир қисмигина бўлиб туюлади. Аммо уларни таққосласак, жуфт сонлар қатори бутун сонлар қатори каби чексиз эканлигини кўрамиз. Бинобарин, бу ерда қисм бутун билан тенг.

Бундан ташқари, микродунёда ўтказилувчи барча экспериментлар ғайриоддий натижага олиб келади. Микродунё азалдан жумбоқларга тўла, деб айтиш мумкин. Икки элементар зарра тўқнашувидан кейин ҳеч қандай кичикроқ элементар зарралар ҳосил бўлмайди. Тўқнашган зарралар билан бир хил, яъни элементар зарралар, масалан, икки протон тўқнашувидан кейин бошқа кўплаб элементар зарралар, шу жумладан, протонлар, мезонлар, гиперонлар вужудга келади. Зарраларнинг «кўплаб туғилиши» ҳодисасини Гейзенберг қуйидагича тушунтирган. Элементар зарралар тўқнашганида кўп миқдордаги кинетик энергия моддага, пайдо бўлувчи зарраларга айланади ва биз зарраларнинг кўплаб туғилиши жараёнини кузатамиз. Ярим аср муқаддам элементар зарраларнинг атиги уч тури - модданинг энг кичик элементлари – электрон ва протон ҳамда энергиянинг энг оз порцияси ҳисобланган фотон маълум бўлса, ҳозир 200 дан ортиқ элементар зарралар кашф этилган. Оддий объектлар таркибини аниқлаш учун, «қандайдир кичикроқ элементлардан ташкил топади» формуласи мос келса, бу микродунёни тавсифлашга мос келмайди.

Микродунёнинг бошқа бир ғайриоддий эффекти микрозарранинг икки ёқлама табиати, яъни у ҳам корпускула, ҳам тўлқиндан иборат эканлиги билан боғлиқ. Шу сабабли бундай зарра макон ва замонда аниқ ўрин олиши мумкин эмас. Бу хусусият Гейзенбергнинг номуайянликларнинг ўзаро нисбати тамойилида ўз аксини топган.

Материянинг таркибий даражалари иерархиясида инсон марказий ўринни эгаллайди. Қадимдаёқ Протагор «Инсон ҳамма нарсаларнинг ўлчовидир», деган эди. Дунёни ўзлаштиришда инсон қадриятлари шкаласини андоза сифатида қабул қилувчи фалсафий таълимот – «Антропологизм» замирида ана шу тезис ётади. Материя тузилишининг инсон томонидан кузатилувчи даражалари одамлар яшовчи муҳитнинг табиий шарт-шароитларини, яъни бизнинг дунёвий қонуниятларимизни ҳисобга олган ҳолда ўзлаштирилади. Лекин бу биздан анча олисдаги даражаларда материянинг мавжуд шакллари ва

ҳолатларидан бутунлай фарқ қилувчи, мутлақо бошқача хоссалар билан тавсифланувчи «ғайритабиий» шакл ҳамда ҳолатлари мавжуд бўлиши мумкин, деган тахминни истисно этмайди. Шу муносабат билан олимлар геоцентрик ва ногеоцентрик моддий тизимларни фарқлай бошлади.

Геоцентрик ва ногеоцентрик моддий тизимлар. Геоцентрик дунё ҳақидаги тасаввур Ер миқёсидаги объектларга дахлдор назарияларнинг умумлаштирилиши натижасида юзага келган. Унда, айнан Ер дунёси андоза ва негиз сифатида қабул қилинади. Геоцентризм таълимотига кўра, моддий тизимларнинг атрибутлари барча даражаларда биз Ер шароитида дуч келувчи атрибутлар билан бир хил бўлади. Геоцентризм макон, замон, сифат, сабабият ва бошқа атрибутлар онтологик маънода ягонадир, деган тасаввур туғдиради.

Лекин материянинг чексизлиги ғоясидан келиб чиқиб, атрибутларнинг амалиёт бизни ҳозиргача таништирган туридан ташқари, «геоцентрик образ»дан фарқ қилувчи кўплаб бошқа турлари ҳам мавжудлигини фараз қилиш ўринли бўлади. Бу атрибутларнинг бошқа турлари, ўзга макон, замон, ҳаракат билан тавсифланувчи объектив борлиқнинг алоҳида тури сифатидаги ногеоцентрик тизимлар, яъни геоцентрик дунёга унча ўхшамайдиган дунёлар тўғрисида сўз юритиш имконини беради.

Геоцентрик дунё бу шундай дунёки атрибутлари универсал мазмунининг, инсон танаси мавжудлик шарт-шароитларида намоён бўлувчи атрибутларнинг универсал мазмунига мос келишидир. Бу Ньютон вақти (замони), Эвклид макони дунёсидир.

Атрибутларнинг универсал мазмуни инсон танасининг мавжудлик шарт-шароитларида намоён бўлувчи атрибутларнинг универсал мазмунидан фарқ қилувчи моддий объект ногеоцентрик дунё деб аталади. «Ногеоцентрик дунё» тушунчаси ноньютон вақти (замони), нозевклид макони, умуман, борлиқнинг ногеоцентрик турини назарда тутди. Микродунё ва мегадунёни ногеоцентрик дунёлар томон мавжуд бўлган «дарча»лар деб фараз қилиш учун асослар мавжуд. Уларнинг қонуниятлари бизга ўзаро таъсирларнинг ўзга турини узоқ даражада бўлса ҳам тасаввур қилиш имконини беради. Айни вақтда, макродунё боғланишлари ва ўзаро таъсирлари борлиқнинг геоцентрик турини акс эттиради. Шунга қарамай, универсал мазмуннинг «геоцентрик андоза»дан оғиш хусусияти тўғрисидаги масалани фақат амалиётда ечиш мумкин. Бу ерда фалсафадан кўра аниқ фанларга асосланиш лозим.

Ҳозирги замон методологлари пировард мақсадга асосланадиган ва азалдан мақсадга мувофиқ хусусиятга эга бўлган тизимлар билан стихияли хусусиятларни намоёиш этувчи мутлақо очик тизимларни фарқлашни таклиф қилади. Мазкур тасниф янги нарса пайдо бўлиши

мумкин бўлган мақсадни белгилаш механизмига янгича назар билан қараш имконини беради.

Ноорганик, органик ва ижтимоий тизимлар моддий тизимларнинг энг кўп учрайдиган турлари ҳисобланади. Моддий тизимнинг ноорганик турини таснифлашда унинг элементар зарралар ва майдонлар, атом ядролари, атомлар, молекулалар, макроскопик жисмлар, геологик тузилмалар каби элементлари қайд этилади. Моддий тизим органик турининг тузилиши бир неча даражадан иборат: ҳужайрасиз даража - ДНК, РНК, нуклеин кислоталар, оксилларни; ҳужайрали даража – мустақил мавжуд бўлган бир ҳужайрали организмларни; кўп ҳужайрали даража – тўқималар, органлар, функционал системалар (асаб системаси, қон элтувчи система), яъни организмлар (ўсимликлар ва ҳайвонлар)ни ўз ичига олади. Организмлардан юқори тузилмалар ҳам фарқланади: бу умумий генофонд билан боғланган бир турга мансуб жонзотларнинг популяциялари – биологик бирликлар (ўрмондаги бўрилар тўдаси, кўлдаги балиқлар галаси, чумоли уяси ёки бутазор ва бошқалар)дир. Популяциянинг яхлитлик даражаси унинг таркибига кирувчи айрим организмларнинг хусусиятлари ва кўпайишини тартибга солади. Масалан, чигирткалар биомассаси муайян чегарадан ошиб кетса, уларнинг кўпайишини секинлаштирувчи механизмлар ишга тушади. Жонли материя тузилишининг организмлардан юқори даражасига популяциялардан ташқари биоценозлар киради. Биоценозларнинг яхлит тизимида популяциялар шундай боғланганки, улардан бирининг ҳаёт фаолияти маҳсулотлари бошқасининг яшаш шарт-шароитларига айланади. Масалан, ўрмон муайян биоценоз ҳисобланади: унда яшовчи ўсимликлар, шунингдек ҳайвонлар, замбуруғлар, лишайниклар ва микроорганизмларнинг популяциялари ўзаро таъсирга киришиб, яхлит тизимни вужудга келтиради.

Биосфера доирасида моддий тизимнинг алоҳида тури - кишилиқ жамияти ривожланган. Бу ижтимоий тизим ҳам алоҳида кичик тизимлар индивид, оила, гуруҳ, жамоа, давлат, миллат ва бошқаларни ўз ичига олади. Материя тузилишининг алоҳида тури сифатидаги жамият одамлар фаолияти туфайлигина мавжуд бўла олади. Шу сабабли жамиятга ўз эҳтиёжларини қондириш ва ривожланиш имконини берувчи ижтимоий ишлаб чиқариш билан боғлиқ инсон фаолияти субстанционал негиз ҳисобланади.

Моддий тизимлар турларининг таснифини давом эттириб, рус олими Л.Гумилевнинг «Этногенез ва Ер биосфераси» асаридаги фикр-мулоҳазаларини эсга олиш мумкин. Муаллиф таклиф қилган таснифнинг мантиқи қуйидагича: сиз Ер сайёрасида яшайсиз. Бир қобиқ остида ҳаракат қиласиз – бу литосфера. Моддий тизимларнинг бошқа бир тури организмнингизнинг барча ҳужайраларига кириб боради – бу

гидросфера. Учинчи тури билан сиз нафас оласиз – бу атмосфера. Тўртинчиси – биосфера. Бу ерда сиз барча тирик ўсимликлар, микроорганизмлар билан яшайсиз.¹

Бу таснифни гео-, био- ва ноосфераларни ажратишни таклиф қилган В.И.Вернадский таснифига яқинлашишни сезиш мумкин.

Асосий муаммо шундан иборатки, илгари сурилган назариялар ва уларни амалда синаш, яъни уларнинг ишончилигини тасдиқлаши ёки пировард натижада уларни рад этиши мумкин бўлган тегишли экспериментлар ўтказиш йўли билан текшириш имкониятлари ўртасида улкан тафовут мавжуд.

Дунёнинг бирлиги ва ранг-баранглиги. -Дунё чексиз яхлитлик сифатида ўзгармас ва айна вақтда ўзининг айрим қисмлари ва кўринишларида ўзгарувчан бўлиб, ўзини муттасил шаклланиш ва ўзгариш жараёнларида намоён этади. У нафақат шаклланиш ва ўз тузилмасини мураккаблаштириш йўлида, балки аксинча – бузилиш ва таназзул йўлида ҳам ҳаракатланади ва ривожланадики, бу унинг сифат ва миқдор кўрсаткичлари муттасил ўзгаришида акс этади.

Шундай қилиб, дунё, бир томондан, ўз ранг-баранглигида бир жинсли эмас, бошқа томондан эса, ўзининг барча таркибий қисмларининг узвий бирлигини ташкил этиб, муайян универсал яхлитлик ҳисобланади.

Бироқ, дунёнинг бирлиги масаласи аниқ-равшан эмас. Синчиклаб ўрганиш жараёнида у кўп сонли бошқа жавобсиз саволларни, балки умуман ечимсиз муаммоларни юзага келтиради. Дунё бирми, агар бир бўлса, унинг бирлиги нимадан иборат, деган масала атрофидаги қизгин фалсафий мунозаралар ва жиддий ихтилофлар айна шу ҳол билан изоҳланади.

Дунё бирлигининг фундаментал асослари. Кўрсатилган муаммонинг ечими у ёки бу файласуф дунёқараши, унинг мазкур дунёқарашга асосланган позициясига бевосита боғлиқ. Рух (Худо, ўлмас ғоялар, онг ва ш.к.) моддий ва кўламли табиатдан ташқаридаги асос деб ҳисоблайдиган файласуфлар дунёнинг бирлиги муаммосига боқий, яратилмаган ва турли атрибутларга эга бўлган материяни бутун борлиқнинг асоси сифатида эътироф этадиган файласуфларга қараганда бутунлай бошқача ёндашадилар.

Биринчи ҳолда идеалистлар тўғрисида сўз юритилади. Уларнинг қаршисида бутун дунё икки кўринишда намоён бўлади: биринчиси – идеал (чин) дунё, иккинчиси – моддий, ашёвий (ўткинчи) дунё. Бу ерда дунёнинг бирлигини тасдиқловчи нуқтаи назарлар ҳам, мазкур бирликни рад этувчи нуқтаи назарлар ҳам бўлиши мумкин.

¹ Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли.- М.: Современнке тетради, 2002. –С.58.

Бундай қарашларга зид ўлароқ, материяни бирдан-бир субстанция сифатида эътироф этувчи материалистик монизм тарафдорлари дунёнинг бирлигини унинг ўзидан келиб чиқиб тушунтиришга ҳаракат қиладилар. Бунда улар дунёга ўзига тўқ, ўз борлигини сақлаш учун ҳеч ким ва ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган, борлиқнинг бутун ранг-баранглигини ўзидан яратувчи деб қарайдилар. Айни ҳолда ечишга тўғри келадиган энг оғир вазифа бугунги кунда (балки умуман) ўрганилган микродунё ва англаб етилган Коинотнинг мутгасил сурилиб бораётган чегаралари ортига назар ташлаш имкониятига эга бўлмаган ҳолда дунёнинг чексизлиги (ёки чеклилиги)га шак-шубҳасиз далиллар келтиришдан иборатдир.

Мазкур ёндашувнинг ҳеч нарсага ишонмайдиган тарафдорлари бу ва бошқа шунга ўхшаш саволларга ўз жавобларида фақат оқилона асослаш ва унга мувофиқ бўлган тажрибани далил сифатида тан оладилар ва бунда умуминсоний амалиётга ва табиати ўта оқилона хусусиятга эга бўлган фанга таянадилар. Фан фалсафадан ижтимоий онгнинг алоҳида шакли сифатида узил-кесил ажралиб чиқиб, инсон фаолиятининг мустақил жабҳасига айланган. XVIII асрдан бошлаб унинг ёрдамида дунёнинг бирлигини илоҳий кучларга мурожаат этмай янада ишончлироқ далиллар билан ҳимоя қилиш имконияти пайдо бўлди. Хусусан, сайёралар дастлабки «туманлик»дан табиий келиб чиққанини тушунтирувчи Кант – Лаплас назарияси Қуёш системаси космик жисмларининг бирлиги тўғрисида сўз юритишга асос бўлди; энергиянинг сақланиш ва ўзгариш қонуни табиатда амал қилувчи барча кучлар универсал ҳаракат намоён бўлишининг турли шакллари эканлигини намоёиш этди; жонли организмлар ҳужайрали тузилишга эга эканлиги ҳақидаги назария бутун тирикликни структуравий бирлаштириш имконини беради; Д.И.Менделеевнинг даврий қонуни барча кимёвий элементларни бирлаштирди, Ч.Дарвиннинг ҳайвон ва ўсимлик турларининг келиб чиқиши ҳақидаги назарияси эса нафақат бутун тирикликнинг бирлигини тушунтириб берди, балки идеал онг табиатини жонли модда билан узвий боғлиқ деб тушуниш учун имконият яратди. Мазкур назария айрим нарсаларни ўрганишдан жараёнлар ва ҳолатларни ўрганишга, табиатни қисмларга ажратишдан уни ягона системага бирлаштиришга ўтиш билан тавсифланадики, бу кейинчалик инсон ва унинг онги генезисини яхшироқ тушуниш, уларнинг дунёдаги ҳақиқий ўрнини белгилаш ва пировард натижада инсон ва табиатнинг бирлигини кўрсатиш имконини берди.

XX асрда нисбийлик назарияси ва квант механикасининг яратилиши дунё ягона ва ҳамма нарса бир-бири билан ўзаро боғлиқ эканлиги ҳақидаги тасаввурларни сезиларли даражада кенгайтди ва мустаҳкамлади. XX асрнинг иккинчи ярмида қудратли телескоплар ва тезлатгичлар пайдо бўлиши билан ҳозирги замон фани макро- ва

микродунёларни ўрганишда янада кўпроқ олға силжиди. У коинот кенгликларига кириб, дунёнинг фундаментал асослари ҳақидаги тасаввурларимизни бойитди. Ҳозирги замон фани майдон ва модданинг, корпускуляр ва тўлқинли моддий объектларнинг бирлигини исботлаб берди, материя, ҳаракат, макон ва вақтнинг узвий бирлигини асослади.

Дунёнинг бирлиги ғояси табиий-илмий далиллардан ташқари тарихий асослашни ҳам тақозо этади. Бундай асослашни фалсафасиз амалга ошириш мумкин эмас, чунки у бутун дунёга яхлит система сифатида ёндашиб, ранг-барангликда бирликни ва бирликда ранг-барангликни кўради.

Оламнинг чеклилиги ва чексизлиги. Фалсафада оламнинг чеклилиги ва чексизлиги билан боғлиқ масалалар муҳим аҳамият касб этади. Бунда ҳар бир конкрет нарсанинг чекли эканлиги, умумий оламнинг чексиз ва чегарасизлиги эътироф этилади. Чексизликни ифодалаш учун ички (интенсив) ва ташқи (экстенсив) шакллар мавжудлиги кўплаб фалсафий адабиётларда қайд этилган.

Материянинг ичдан ниҳоясизлиги **интенсив чексизлик** ҳақидаги тасаввур билан қамраб олинади. Интенсив чексизликнинг мавжудлиги табиатда ички тузилишга эга бўлмаган, мутлақо элементар объектлар йўқлигини кўрсатади. Интенсив чексизлик микроразрларни ўрганиш жараёнида материянинг кичикроқ қисмларга чексиз бўлиниши сифатида қаралиши мумкин эмас. Зарраларнинг бир-бирига айланувчанлиги улар анча мураккаб табиатга эга эканлигидан далолат беради.

Экстенсив чексизлик ичдан эмас, балки сиртдан чексиздир. У мазкур объект доирасидан ташқарида, «катта» дунёда кузатилади ва объектдан ташқаридаги чексизликни ифодалайди. Бу ерда объект хоссалари ва сифатларининг атрофдаги нарсалар билан ўзаро таъсирлар тизимига боғлиқлиги муаммоси муҳимроқдир. Амалда чексизлик мавжуд бўлиб, у билиш қаратилган йўналишдан келиб чиқиб, интенсив ёки экстенсив деб тушунилиши мумкин. Экстенсив ва интенсив чексизлик – ҳақиқий чексизликнинг ўзига хос проекцияларидир. Уларни геометрик шаклнинг координаталар ўқидаги проекцияларига ўхшатиш мумкин.

Космология чеклилик ва чексизликнинг талқинига жуда кўп янгиликлар киритди. У илмий фан сифатида оламнинг тузилиши ва хоссаларини ўрганади, макон ва замоннинг чексизлиги муаммосини ўрганишга ҳаракат қилади. Дунёнинг макон ва замонда чексизлиги ҳақидаги тасаввурлар асрлар давомида шаклланган. Унинг илдизлари антик натурфалсафа ва космогонияга бориб тақалади. Ньютонча физикага асосланган XVIII аср космологиясида чексизлик ғоясининг анча асосли назарий далиллари таърифлаб берилди. Нисбийлик назариясининг пайдо бўлиши космология муаммоларини бутунлай ўзгартириб юборди. Умумий нисбийлик назарияси таъсирида юзага

келган ва XX асрнинг иккинчи ўн йиллигида жадал ривожланган релятивистик космология доирасида оламнинг макон ва замонда чексиз ҳамда чекли моделларини тузишга муваффақ бўлинди.

Оламнинг релятивистик концепцияси бўлиши эҳтимол тутилган бутун моддий дунёни қамраб олгани сабабли, унинг «ибтидоси» ғоясида чексизлик ғояси бутунлай инкор этилиб, фанда тўнтариш ясалишига олиб келадигандек бўлиб туялди. Релятивист космологларнинг кенгайиб бораётган олам – Метагалактиканинг ягоналиги ва у ҳамма нарсани қамраб олиши ҳақидаги таълимоти ўтмишда кўп қарра такрорланган оламда Ернинг ягоналиги, Қуёш системаси ёки Галактиканинг ягоналиги ҳақидаги ғояларни эслатади. Амалда оламнинг космологик моделлари, гарчи бутун дунёни тушунтириш учун тузилган бўлса-да, унинг айрим қисминигина тушунтирган. Мазкур соҳага тааллуқли, бутун дунёдаги макон ва вақтга нисбатан татбиқ этилмайди, деб талқин қилинган макон ва замоннинг чеклилиги ҳамда чексизлиги ҳақидаги космологик тасаввурлар чексизлик ғоясини инкор этмаган.

Космология ривожланишининг ҳозирги босқичи **релятивистик космологиянинг** устуворлиги билан тавсифланади. Релятивистик космология бутун дунёни мукамал тавсифлашга даъво қилмайди, лекин чеклилик ва чексизликни биз яшаётган оламга татбиқан, унинг физикавий-макон тузилиши томонидан ўрганади. Релятивистик космология асосчилари А.Эйнштейн ва А.Фридман ҳисобланади.

А.Эйнштейн 1917 йилда нисбийликнинг умумий назариясини яратгач, орадан бир йил ўтиб оламнинг биринчи **релятивистик моделини** тузди. У бунда қуйидаги тахминлардан келиб чиқди.

1. Модда ва нурланиш оламда бир текис тарқалган. Бундан олам майдони бир хил ва изотроп тузилишга эга, деган хулоса келиб чиқади. Гарчи оғир объектлар яқинида макон-вақт геометрияси ўзгарса-да, бу ўзгариш оламнинг ўзгармас эгриликка эга бўлган бир хил изотроп майдонидан четга аҳамиятсиз оғишдир, холос.

2. Олам турғун, вақтда ўзгармасдир. Шу боис майдон геометрияси эволюцияга эга бўлиши мумкин эмас. А.Эйнштейн дунёси, одатда, «цилиндрсимон дунё» деб аталади, чунки уни чексиз кўламли тўрт ўлчовли цилиндр кўринишида тасаввур қилиш мумкин. Цилиндрнинг ясовчиси бўйлаб вақт ўқи ўтади, у ўтмишга ҳам, келажакка ҳам чексиз қаратилган. Цилиндр кесими майдонни беради. Мазкур моделда бу ўзгармас мусбат эгриликка эга уч ўлчовли доирасимон майдон бор. У чекли ҳажмга эга. Бунинг ортида ҳеч нарса мавжуд бўлмаган дунёнинг қандайдир чеккаси бор, деб тушунмаслик керак. Айни ҳолда майдон «ўз-ўзида туташади» ва бу унда ҳеч қачон тўсиққа учрамасдан чексиз айланиш имконини беради.

Бироқ А.Эйнштейннинг «цилиндрсимон дунё»си ўтмишда қолган. Унинг оламнинг турғун моделини яратишга уринишлари, ҳозирги

даврда оламнинг абадиятда ўзгармас ҳолда мавжудлиги ҳақидаги анъанавий тасаввурларга ҳурмат сифатида қаралади. Оламнинг турғун моделини А.Эйнштейн махсус тахмин асосида яратганини ҳам эътиборга олиш керак.

Мазкур муаммонинг янги ечимини А.Фридман таклиф қилган ва уни бельгиялик космолог М.Леметр ривожлантирган. А.Фридман дунёнинг турғунлиги ҳақидаги тахминдан воз кечди, лекин унинг бир хиллиги ва изотроплиги ҳақидаги постулатни сақлаб қолди. Бу муаммонинг уч хил ечимини таклиф қилиш имконини берди:

1. Агар оламда модда ва нурланишнинг зичлиги айрим критик катталиқка тенг бўлса, майдон эвклид майдони бўлади, яъни эгрилиги нолга тенг бўлади ва дунё чексиз бўлади.

2. Агар зичлик критик катталиқдан кичкина бўлса, олам майдони Лобачевский геометрияси билан тавсифланади, у манфий эгрилик ва чексиз ҳажмга эга, очиқ ва бел кўринишида бўлади.

3. Агар оламда модданинг зичлиги критик даражадан катта бўлса, майдон мусбат эгриликка эга, лекин ҳажми чекланган бўлади. Дунё берк ва чекли бўлиб, Риман геометрияси билан тавсифланади.

Космология муаммосининг таклиф қилинган ечимларига нисбатан муносабат бир хил эмас. Айрим олимлар чексиз **кенгаювчи Олам** гипотезасини қабул қилганлар ва «Катта портлаш» концепциясига кўра, тахминан 17-20 миллиард йил олдин олам жуда кичкина ҳажмда ўта зич сингуляр ҳолатда бўлган, деб ҳисоблайдилар. Юз берган «катта портлаш» оламнинг кенгайиш жараёнини бошлаб берган. Бу кенгайиш жараёнида модданинг зичлиги ўзгарган, майдоннинг эгрилиги тўғриланиб борган. Айрим олимлар фикрига кўра, кенгайиш ўрнини яна торайиш эгаллайди ва бутун жараён такрорланади. Шу асосда **ҳаракатланувчи Олам** гипотезаси илгари сурилган бўлиб, унга кўра тахминан ҳар 100 миллиард йилда янги цикл «катта портлаш»дан бошланади. Ақлга сиғмайдиган гипотезаларнинг бирида «дастлабки портлаш» натижасида гравитацион майдонда сингуляр ҳолатдан фақат бизнинг метagalактикамиз эмас, балки кўплаб метagalактикалар вужудга келгани, уларнинг ҳар бири барча физик кўрсаткичларнинг турли ифодаларига, чунончи, алоҳида топологияли (ўлчовлар микдори ҳар хил бўлган маҳаллий очиқ ёки маҳаллий ёпиқ) макони ва ўз космологик вақтига эга бўлиши мумкинлиги тахмин қилинади.

Ҳозирги «кўп сонли дунёлар» концепцияларида оламнинг ажабтовур манзараси чизилади. Бу фундаментал фалсафани моддий дунёнинг макон ва вақтдаги чексизлигини метрик чексизлик маъносида эмас, балки материянинг макон ва вақт структураларининг бениҳоя ранг-баранглиги сифатида тушуниш лозим, деган асосий қондаси билан ҳамоҳангдир.

Олам кенгайишда давом этадими ёки торайиш жараёни бошланадими, деган савол жавобсиз қолмоқда. Аммо «қизил силжиш» ҳодисаси ҳозирги вақтда нурланиш манбаи узоқлашиб бораётганини, яъни галактикалар тахминан ўзигача бўлган масофага пропорционал тезликда ҳар ёққа «тарқалаётгани»ни тасдиқловчи умумий эътироф этилган факт ҳисобланади. 1912 йилда В.М.Слайфер галактикадан ташқаридаги туманликлар нурланишларининг спектр чизиқлари спектрнинг қизил учи томонга силжиётгани - «қизил силжиш»ни аниқлади. Орадан маълум вақт ўтгач (1929 йилда) Эдвин Хаббл туманлик кузатувчидан қанча узоқда бўлса, «қизил силжиш» катталиги ҳам, унинг туманликдан узоқлашиш тезлиги ҳам шунча катта бўлади, деган қонунни ва катта масофаларда галактикаларнинг тезлиги улкан ифодаларга етишини аниқлади.

Шунга қарамай, оламнинг кенгайиши билан бир қаторда, унинг торайишини ёки маконда чекланган, лекин вақтда чексиз олам навбатма-навбат дам кенгаювчи, дам тораювчи ҳаракатланувчи олам моделини ҳам тахмин қилиш учун назарий имконият мавжуд.

Чеклилик ва чексизликнинг зиддияти. Чеклилик, унинг зидди бўлган чексизлик сингари, умумийлик ва зарурлик мақомига эга бўлган умумий ва универсал тушунчалар – фалсафий категориялар сифатида тушунилади.

Чеклилик – нарсалар, жараён ва ҳодисаларнинг муайянлигини ва объектнинг мавжудлик чегарасини қайд этувчи тавсифни ифодалаш учун мўлжалланган фалсафий категория. Чеклилик чегараси объект интиҳосини бошқа объектдан ажратиб туради ва уларни бир-бирига боғлайди. Г.Гегель чексизлик ҳар нарса ўз чегарасига эга эканлиги, бу ерда у барҳам топиши, йўқликка айланишини таъкидлаган¹. Умуман олганда, барча туғилган нарсаларнинг муқаррар ўлими ҳақида фикр юритмаган бирорта ҳам атоқли файласуф йўқ.

Инсон борлиғи чеклилигининг «кашф» этилиши нафақат мавжудликнинг қатъий чегараларини, балки чексизликни - бир-бирини алмаштирувчи авлодларнинг ҳамиша бир хил сафини ҳам кўрсатди. Кундалик ҳаётда биз нарсаларни фарқлаш ва уларнинг ҳолатлари вақтда ўзгаришини кузатиш, масалан, кунни тундан фарқлаш, Эшматни Тошмат билан адаштирмаслик имконини берувчи муайян чегараларни кўп қайд этамиз. Шундай қилиб, **муайянлик ва чегара чеклиликнинг** асосий, энг муҳим жиҳатлари ҳисобланади.

Фалсафада макон-миқдор чегаралари (масалан, давлатнинг ҳудудий чегаралари) ва сифат чегаралари (ёш даврлари) фарқланади. Аммо чегара нафақат ажратади, балки бирлаштиради, алоқа қилиш, чегара орқали ўтиш имконини беради. Бу қарама-қаршиликни ифодалаш

¹ Гегель Г//. Всемирная энциклопедия. –М.: Современный литератор, 2001. –С. 207

учун Ф.Гегель И.Кант ўзгачароқ маънода ишлатган «борлиқ ўзида» ва «ўзга учун борлиқ» тушунчаларини муомалада қўллаган.

Чеклиликини қотиб қолган, ҳаракатсиз нарса деб тушунмаслик керак. Чеклиликининг моҳияти шундан иборатки, у ўзини ўзи инкор этади, интиҳо сари ҳаракатланади. Шу сабабли чеклилик **ҳаракатдан ташқарида эмас, балки фақат ҳаракатда тушунилиши мумкин.**

Чексизлик чеклиликининг инкори ҳисобланади. Фалсафа ва фанга чексизлик билан бирга «зиддият» тушунчаси ҳам кириб келган. Классик юнон тафаккурида чексизлик салбий тушунча сифатида амал қилади: чексизлик чегара ва шаклдан маҳрум, у белгиланмаган, бинобарин, инсон ақли уни тушуниб етишга қодир эмас. Чексизликини англаб етишга уриниш ўз йўлида муқаррар тарзда апориялар, антиномиялар, парадоксларга дуч келган. Фанда *Horror infiniti* – «чексизлик даҳшати» деган ибора ҳам мавжуд бўлган. Онг чексизликини идрок этишга ҳам, тасаввур қилишга ҳам қодир эмас, у бу борада доимо иккиланади. Инсон кўпроқ чеклилик билан иш кўради, уни тез англайди, бирон-бир чегара излайди. Чексизлик – амалдаги қонунларга бўйсунмайдиган, уларни аксиома тарзида қўллаб бўлмайдиган, қисм бутунга тенг бўлиб қолувчи борлиқдир.

Зенон апорияларининг бош моҳиятини ҳам чеклилик ва чексизлик ўртасидаги зиддият ташкил этади. Масалан, «Дихотомия» апориясида тўғри йўл назарда тутилади. Бу йўлдан ўтиш учун унинг ярмини, сўнгра ярмининг ярмини, кейин бу яримнинг яна ярмини босиб ўтиш керак бўлади. Хуллас, йўл чексиз миқдордаги ярим бўлақларга бўлиниб кетади. Мазкур ёндашувдан келиб чиқилса, бу йўлдан нафақат ўтиш, балки ҳаракатни бошлаш ҳам мумкин эмас. Йўлдан ўтишда энг олдин босиб ўтиш лозим бўлган масофанинг дастлабки «ярмининг ярмини» қандай топиш мумкин? Бу эмпирик далил каби бутун чексизликини қамраб олувчи шак-шубҳасиз ҳаракатни назарий тавсифлаш қийинчиликлар туғдиради.

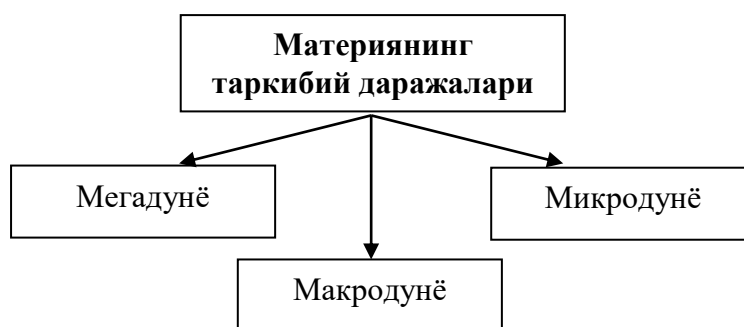
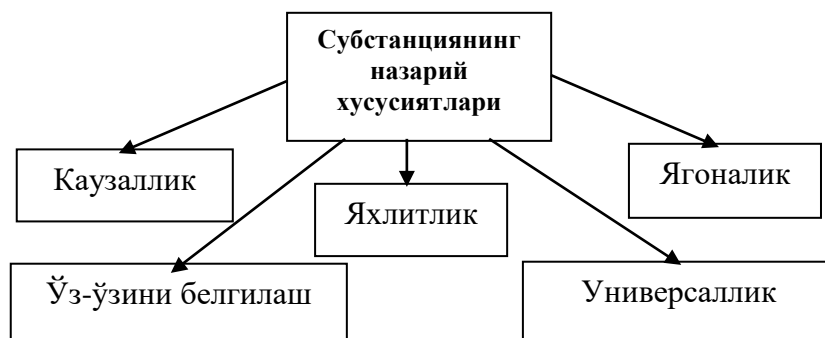
Чеклилик интиҳонинг дастлабки нуқтаси сифатида амал қилса, чексизликининг асосий хоссаси сифатида кўпинча **«чекланмаганлик»** тушунчаси қабул қилинади. Чексизлик ғояси инсон тафаккурида бирон-бир объект ёки жараёнда чегараларнинг йўқлиги ҳақидаги интуитив тасаввур сифатида мавжуд бўлади. Шундай қилиб, чексизлик айрим чекланмаган жараён ёки кетма-кетлик кўринишида тасаввур қилинади

Шуни таъкидлаш зарурки, инсон тажрибаси доимо чекланган, у **чексизликини эмпирик йўл билан аниқлай олмайди.** Чексизликини қайд этиш учун сезги органлари маълумотларига тафаккур фаолиятини ҳам қўшиш лозим. Чексизлик интиҳоли нарсалар орқали мавжуд бўлади. Инсон ақли айни шу алоқа ва кетма-кетликини, интиҳоли нарсалар умумийлигининг чексизликка тенг бўлган айни шу шаклини аниқлайди.

Тажрибавий амалий матнлар

Субстанция, интеллектуал интуиция, дедукция, монизм, плюрализм, дуализм, оламнинг чеклилиги ва чексизлиги, интенсив чексизлик, экстенсив чексизлик потенциал ва актуал чексизлик, Кант антиномиялари, оламнинг релятивистик концепцияси.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Субстанция нима?
2. Фалсафа тарихида субстанция муаммосига қандай муносабат билдирилган?
3. Материя нима?
4. Материянинг ҳозирги замон таърифи қандай?
5. Нима учун дунёнинг ранг-баранглиги ва унинг яхлитлиги муаммоси нафақат илмий, балки фалсафий аҳамият ҳам касб этади?
6. Дунёнинг бирлигини асослаш учун қандай далиллар келтирилади?

Реферат мавзулари

1. Материяга нисбатан фалсафий ёндашувлар эволюцияси.
2. Материя ва ҳаракатнинг ўзаро алоқаси.
3. Материя мавжудлигининг даражалари

4. Фалсафада субстанция муаммоси.
5. Дунёнинг бирлиги муаммосига нисбатан фалсафий ва илмий ёндашувлар.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

- 1. Фалсафада ўзининг мавжудлиги учун ўзидан бошқа ҳеч нарсага мухтож бўлмаган биринчи асосни нима дейилади?**
 - А. Субстанция
 - Б. Акциденция
 - В. Реаллик
 - Г. Далил

- 2. Субстанцияни «causa sui» – «ўз-ўзининг сабабчиси» деб атаган файласуфни топинг?**
 - А. Спиноза
 - Б. Декарт
 - В. Кант
 - Г. Фихте

- 3. Субстанциянинг икки турга фарқланиши қандай таълимотнинг келиб чиқишига асос бўлди?**
 - А. Дуализм
 - Б. Монизм
 - В. Деизм
 - Г. Томизм

- 4. «Cogito ergo sum» – «мен фикрляяпман, демак, мавжудман» ибораси муаллифи ким?**
 - А. Р.Декарт
 - Б. Б. Спиноза
 - В. И.Кант
 - Г. Ф.Ницше

- 5. Дуалистик таълимотга кўра, бунёнинг асоси неча асосга эга дея эътироф этилади?**
 - А. Икки
 - Б. Бир
 - В. Уч
 - Г. Чексиз

Адабиётлар:

1. Фалсафа асослари Назаров Қ. таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005
2. Саифназаров И., Касимов Б., Мухтаров А. Философия курс лекций. – Т.: Шарқ, 2002.
3. Фалсафа Мамашокиров С. таҳрири остида. –Т.: Ўқитувчи, 2005.
4. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник для вузов. 3-е изд. - М.: 2006.
5. Бейли Алиса. От интеллекта к интуиции. -М.: 2002.
6. Бескова И.А. Эволюция и сознание: новый взгляд. -М.: 2002.
7. Гайденок П.П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века. -М.: 1997.
8. Губин В.Д. Онтология. Проблема бытия в современной европейской философии. -М.: 1998.
9. Дубровский Д.И. Проблема идеального: Субъективная реальность. - М.:, 2002.
10. Хайдеггер М. Бытие и время: пер. с нем. 2-е изд., испр. -СПб., 2002.
11. Басов В. Бытие и развитие. –М.: ИНТРАФ, 2005

МАКОН ВА ВАҚТ

Макон ва вақт борлиқнинг фундаментал шакллари. Бизни қуршаган дунё мазмуни, борлиқнинг умумий хоссаси бўлган борлиқ ҳақида сўз юритар эканмиз, макон ва вақт тушунчаларини четлаб ўтишимиз мумкин эмас. Зеро, ҳар қандай жисм, нарса, ҳодиса доим борлиқнинг бошқа предметлари ва ҳодисалари билан ёнма-ён келади, кўламлилиқ хусусиятига эга бўлади. Шунингдек улар ўз ички ва ташқи ҳолатларини бир-бирига нисбатан ўзгартиради ва бу турли ҳолларда ҳар хил тезлик, маром, суръат ва давомлилиқ билан юз беради. Алоҳида ҳолда айрим ягона деб қараладиган бу кўрсаткичлар мажмуи бизга вақт ҳақида тасаввур беради. Макон ва замон ўз ранг-баранглигида чексиз борлиқнинг шакллари сифатида амал қилади.

Макон ва вақт фалсафа тарихида. Макон ва вақт моҳияти ҳақида одамлар ўз ривожланишининг дастлабки босқичларидаёқ фикр юритганлар ва ўтмишнинг аксарият мутафаккирлари уларнинг табиатини аниқлашга ҳаракат қилганлар. Бу аввало инсон амалиёти ва билишининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Зеро улар кенгайиб ва такомиллашиб, мазкур категорияларни янада аниқроқ ва теранроқ тушунишни талаб қилган. Хусусан, антик даврдаёқ фалсафадан кўламли шакллар ва уларни ўлчаш усуллари ҳақидаги фан сифатида ажралиб чиққан геометрия илк аниқ фанлардан бирига айланди. Вақтга астрономик кузатишлар ҳамда коинотнинг боқийлиги ва инсон ҳаётининг тезоқарлиги ҳақидаги мулоҳазалар нуқтаи назаридан ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Кейинчалик «макон» ва «замон» категорияларига қизиқиш ҳеч қачон сусаймаган. Улар билан боғлиқ кўп сонли масалалар юзага келган. Уларнинг энг муҳимларидан бири қуйидагича янграйди: макон ва вақт мустақил моҳиятларми ёки улар фақат нимагадир боғлиқ ҳолда келадими? Шу муносабат билан фалсафа тарихида шаклланган икки муҳим ва бир-биридан бутунлай фарқ қиладиган йўналиш – субстанциал ва реляцион йўналишларни фарқлаш мумкин.

Субстанциал йўналишда макон ва замон материя ва онга боғлиқ бўлмаган мустақил моҳиятлар сифатида қаралган. Субстанциал концепция асосчилари Демокрит (макон муаммоси бўйича) ва Платон (замонга нисбатан ёндашувларда) макон ва замонни материяга ҳам, бир-бирига ҳам боғлиқ бўлмаган мустақил моҳиятлар сифатида талқин қилганлар. Демокрит атомлар ҳаракатланувчи бўшлиқ амалда мавжудлиги ҳақидаги ёндашувни илгари сурган. Унинг фикрича, бўшлиқсиз атомлар ҳаракатланиш имкониятидан маҳрумдир. Демокрит ва Эпикур маконни атомлардан иборат жой деб тасаввур қилган ва уни бўшлиқ билан тенглаштирган. Макон мутлақ, бир жинсли ва ҳаракатсиз бўлади, вақт эса бир текис оқади деб ҳисобланган. Демокрит, Эпикур ва

Лукреций Кар таълимотига кўра, макон объектив, бир хил ва чексиз. У атомлар жойлашадиган жой. Вақт (замон)ни абадият билан тенглаштириш мумкин – у ўтмишдан келажак сари бир маромда кечувчи соф давомлиликдан иборат. Вақт - воқеалар юз берувчи жой. Қадимги юнон файласуфлари материя, ҳаракат, макон ва вақтни мустақил субстанцияларга ажратувчи бу ғоялар кейинчалик Ньютон классик механикасида ривожлантирилди. XVIII-XIX асрларда субстанционал концепция – мутлақ макон ва вақт концепцияси фалсафада табиатшуносликда етакчилик қилди. Бу ўз моҳиятига кўра метафизик концепция эди, чунки у ҳаракатланувчи материя, макон ва вақтнинг алоқадорлигини эътиборга олмас эди. Мазкур концепцияга кўра, материядан ташқарида соф макон ёки моддий жараёнлар билан мутлақо боғлиқ бўлмаган вақт мавжуд бўлиши мумкин эди. Шунга қарамай, макон ва вақт ҳақидаги бу тасаввурлар муайян эмпирик асосдан холи эмас эди. Одатдаги тажриба ва паст тезликлар соҳасида, макродунёда (макродунё эса инсон яшайдиган асосий муҳитдир) макон, вақт ва ҳаракатланаётган нарса ўртасида бевосита алоқа кузатилмайди. Объект муайян жойдан узоқлашиши мумкин, лекин бунинг натижасида макон ўзгармайди ва йўқолмайди. Вақт ҳам шундай тушунилади, у объектларга боғлиқ эмас. Шунинг учун ҳам бундай ёндашувлар сақланиб қолган, айниқса, табиатшунослик микродунёни ўрганишга ҳали яқинлашмаган шароитда кенг тарқалган.

Аммо диалектик тафаккур соҳиби бўлган Ф.Гегель бундай ёндашувларни қатъий инкор этган. У макон мустақил бўлиши мумкин эмаслигини қайд этган, вақт ҳақида эса шундай деган: «...ҳамма нарса вақтда юзага келмайди ва юз бермайди, балки вақтнинг ўзи шу шаклланиш, юзага келиш ва юз беришдир». Бу эътирозларида Ф.Гегель ҳақ эди. Умуман, Гегелнинг объектив идеализмида макон ва замонга эътибор қаратмаган, чунки у вақтдан ташқари, боқий, «соф мантиқий» хусусиятга эга бўлган билимларнинг мутлақ тизимини яратишга ҳаракат қилган.

Иккинчи – **реляцион** (лот. *relativus* – нисбий) **йўналиш** макон ва вақтни мустақил моҳиятлар сифатида эмас, балки реал дунё объектлари ва жараёнлари ўртасидаги алоҳида муносабатлар сифатида тушуниш билан боғланади. «Вақт нима?», деган саволга жавоб берар экан, Аристотель шундай мулоҳаза юритади: ҳаракатда ҳам, вақтда ҳам доим муайян «олдин» ва ундан фарқ қилувчи «кейин» мавжуд. Айнан ҳаракат туфайли биз ҳар хил, ўзаро мос келмайдиган «ҳозир»ни фарқлаймиз. Вақт шу «ҳозир»нинг кетма-кетлиги, уларнинг алмашуви, саноғи, ҳисоби, «олдинги ва кейингига боғланган ҳаракатлар сони»дир. Аристотелда макон ҳаракатсиз юлдузлар соҳаси билан чекланган, уларнинг ортида – макон ва вақтдан ташқарида ётувчи ва ҳамма нарсани ҳаракатга келтирувчи боқий, ҳаракатсиз, илоҳий осмон жойлашган.

Мазкур нуқтаи назардан кўрсатилган муносабатлар доирасидан ташқарида макон ва вақт мавжуд бўлмайди. Бу йўналишнинг атоқли намояндаси Г.Лейбниц (1646-1716) ҳисобланади.

Макон ва вақт талқинидаги бу икки тенденция, яъни макон ва вақт борлиқнинг мустақил, объектив ҳамда моддий мазмунга боғлиқ бўлмаган асослари сифатида ёки ҳаракатланувчи материянинг ажралмас қисми сифатида талқин қилиш кейинчалик ўз ривожини топди. Биринчи субстанционал концепция айрим ўзгаришлар билан йигирма асрдан кўпроқ давр амал қилди. Ньютоннинг материя жойлашадиган ҳаракатсиз, узлуксиз ва бир хил уч ўлчовли жой сифатидаги макон тўғрисидаги фикри ўз моҳиятига кўра, Демокритнинг макон ҳақидаги ғоялари билан бир эди. Ньютон концепциясига кўра, макон абсолют бўлиб, чексиз кўламга эга. Шунинг учун у ўзида барча материяни сиғдира олади ва турли жараёнларга боғлиқ эмас. Ушбу концепцияга кўра, вақт ҳам абсолют бўлиб, турли ўзгаришларга боғлиқ бўлмаган ҳолда кечадиган тенг даврийликдир. Унда барча нарсалар пайдо ва йўқ бўлиб туради. Мухтасар қилиб айтганда, Ньютон макон ва вақт бир-биридан ажралган ва материя билан ҳаракатга боғлиқ бўлмаган мустақил нарса, деб тушунган.

Фалсафа тарихида аксарият файласуфлар у ёки бу тарзда тўқнаш келадиган яна бир муҳим масала шундай янграйди: макон ва вақт борлиқ кўрсаткичларими, яъни улар объектив хусусият касб этадими ёки бизнинг онгимиз хусусиятларидан келиб чиқадими ва ўз табиатида кўра субъективми? Шу муносабат билан мазкур категорияларнинг материалистик ва идеалистик мазмунлари ҳақида сўз юритиш мумкин.

Макон ва вақт муаммосини объектив идеализм нуқтаи назаридан ёндашувни ўрта асрлар фалсафасида ҳам кузатиш мумкин. Бу ерда фақат Худо макон ва вақтдан ташқарида деб фикрланади. Мазкур нуқтаи назарнинг шаклланишига Авлиё Августин (354-430) салмоқли ҳисса қўшган. Идеалистик қарашлар макон ва вақтнинг объективлигини рад этиш ва улар онгининг турли шаклларида қарамлигини тан олиш билан боғлиқ. Масалан, субъектив идеализм вакиллари (Беркли, Юм, Мах ва бошқалар) макон ва вақтга индивидуал онг шакллари сифатида ёндашади. Хусусан, Д.Юм (1711-1776) учун улар фақат идрокда мавжуддир. И.Кант (1724-1804) ҳам макон ва вақтга субъектив деб қарайди, аммо уларни априор, яъни инсонга тажрибага қадар берилган ҳиссий мушоҳада шакллари сифатида тушунади. И.Кант макон ва вақтни инсон ҳиссиёти шакли – кузатиш шакли сифатида талқин қилади. Унга кўра, айнан дунёни билишга ҳаракат қилаётган субъект ўзига берилган дунёнинг муайян макон ва вақтдаги шакл-шамойилини яратади.

Материалистик ёндашув ўзининг аниқ ифодаланган шаклида шу билан тавсифланадики, у макон ва вақтни онгдан ташқарида ва ундан

қатъий назар мавжуд деб ҳисоблайди, яъни улар мавжудлигининг объектив хусусиятини қайд этади. Мазкур ёндашув асосан табиатшуносликнинг И.Ньютон (1643-1727) ва А.Эйнштейн (1879-1955) каби атоқли намояндалари илгари сурган ғояларга таянади.

Макон ва вақт табиати ҳақидаги метафизик ёндашувларни рад этувчи табиий илмий далиллар XIX аср охирида физикада электромагнит назарияси юзага келиши билан шакллана бошлади. Унинг ривожланиши файласуфларни бўшлиқ ҳақидаги тасаввурлардан воз кечишга мажбур қилди. Дастлаб у “эфир” тўғрисидаги ғоя билан алмаштирилди. Эфир ҳамма жойда тўлиқ, лекин мутлақ ва ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган маконнинг шакли вазифасини бажарди. Кейинчалик бу тасаввурлардан ҳам воз кечилди.

Аммо субстанционал ва реляцион концепциялар, Гегелнинг объектив идеализми доирасидаги макон ва вақт ҳақидаги тасаввурлар сингари, макон ва замоннинг объектив мавжудлигига шубҳа қилмас эди. Фалсафадаги бутун субъектив-идеалистик йўналиш учун макон ва вақт – тасаввурларнинг жойлашув усули, бинобарин, улар ўз келиб чиқишининг психологик манбаига эга. Берклидан Махга қадар макон ва вақт - сезгиларнинг тартибга солинган қаторлари шакллари дир, деган ёндашувни асословчи далиллар мажмуи амал қилди. Инглиз файласуфи Пирсон фикрига кўра, макон ва вақт амалда мавжуд эмас, улар нарсаларни идрок этишнинг субъектив усули, холос. Макон – нарсаларни идрок этиш тартиби ёки категорияси бўлса, вақт воқеаларни идрок этиш категориясидир. А.А.Богданов макон ва замонни ташкил этувчи ва уйғунлаштирувчи инсон тафаккури маҳсули деб ҳисоблайди.

Макон ва вақтни мутлақо мустақил атрибутлар сифатида қайд этувчи метафизик субстанционал концепция XIX-XX асрларда фаннинг ривожланиш жараёнида ўз аҳамиятини бутунлай йўқотди. Лобачевский макон ва замоннинг эвклид геометрияси тавсифламаган хоссалари мавжуд, деган тахминни илгари сурди. Бу тахмин абсолют макон концепциясини инкор этади, чунки макон фақат геометрик тавсифланиши лозим эди. Асосий ғоялари А.Эйнштейн томонидан 1905 йилда таърифланган махсус нисбийлик назариясида макон ва вақтнинг геометрик хоссалари уларда гравитацион массаларнинг тақсимланишига боғлиқ эканлиги аниқланди. Унинг фикрича оғир объектлар яқинида макон ва вақтнинг геометрик хоссалари эвклид геометрияси тамойилларидан узоқлаша бошлайди, вақтнинг ўтиш суръати эса сусаяди. А.Эйнштейн (1916 йилда) ўзининг умумий нисбийлик назарияси билан нафақат макон ва вақтнинг субстанционал концепциясига, балки макон ва вақт моҳиятининг субъективистик априористик талқинларига ҳам қақшатқич зарба берди. У макон ва вақт хоссалари моддий тизимлар ҳаракати ва ўзаро таъсирга боғлиқ эканлигини кўрсатиб берди. А.Эйнштейн ўз назариясининг моҳиятини

тушунтирар экан, шундай деб қайд этди: «Илгари қандайдир мўъжиза юз бериб, барча моддий нарсалар бирдан йўқ бўлиб қолса, макон ва вақт қолади, деб ҳисоблашган. Нисбийлик назариясига кўра эса, бу ҳолда нарсалар билан бирга макон ва вақт ҳам йўқ бўлиб кетган бўлади»¹.

Ҳозирги замон табиатшунослиги ва фалсафий хулосалар нуқтаи назаридан объектив борлиқ макон, вақт, ҳаракат ҳамда модда ва майдон турлари ўзаро таъсирининг узвий боғланишидан иборат. Ҳозирги олимлар ягона ва объектив макон ва вақт континууми тўғрисида сўз юритишни маъқул кўрадилар. Макон ва вақт моддий жисмлар мавжудлигининг ўзаро боғланган шакллари сифатида тушунилади. Макон – материя борлигининг кўламлилиқ, таркибийлик каби хоссалари ва унинг ўзаро таъсирларини ифодаловчи шакли. Вақт – материя борлигининг барча объектлар мавжудлигининг давомийлигини ва кейинги ҳолат ўзгаришларини тавсифловчи шакли.

Дунёда мавжуд барча жисмлар маконда айнан уч йўналиш билан чегаралангани, барча шаклларнинг энг яссиси ҳам узунлик, кенглик ва баландликка эга бўлгани сабабли, маконимизнинг уч ўлчовлилиги эмпирик жиҳатдан ҳамма жойда намоён бўлувчи далил ҳисобланади. Ўз маконимизда биз унинг ўлчамларини геометрик ифодаловчи уч перпендикулярни биламиз. Аммо жисм маконда, аниқроғи, унинг макродаражасида ҳаракатланмасдан, балки доимо вақтда ҳаракатланади Шу маънода, воқеаларни уларнинг кетма-кетлиги тартибида ажратувчи масофани вақт деб номлаш мумкин. Бу масофа ўтмишдан келажак сари йўналишда босиб ўтилади, мазкур йўналишни маконда тасаввур қилсак, у макон ва вақт континуумининг тўртинчи мезони (ўлчови) сифатида амал қилади. Бундан дунёда юз берган муайян воқеани аниқлаш учун тўрт сон зарур, деган хулоса келиб чиқади. Вақт нафақат вақт тартибини вужудга келтиради, балки макон ва вақтнинг бирлашган тартибини белгилаб беради ҳамда Оламнинг каузал (сабабий) тузилишини ифодалайди.

Макон ва вақт нисбийлик назарияси нуқтаи назаридан. Макон ва вақт ҳақидаги ҳозирги фалсафий қарашлар табиий ва аниқ фанлар соҳасидаги сўнгги ютуқлар билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг табиатига нисбатан материалистик ва реляцион қарашлар асосли эканлигини тасдиқлайди. Хусусан, Эйнштейннинг нисбийлик назариясига мувофиқ макон ва вақт ўз ҳолича ҳам, бир-бирдан ажралган ҳолда ҳам мавжуд бўлмайди, балки материя билан шу даражада узвий боғлиқ бўладики, пировардида ҳеч қандай мустақилликка эга бўлмайди ва ягона ранг-баранг яхлитликнинг атрибутлари сифатида амал қилади. Ягона макон ва вақт континуумини ташкил этар экан, улар моддий жисмлар ҳаракатининг тезлигига ҳам

¹Эйнштейн А. Физика в жизни моего поколения . М. 1963.-С. 53

боғлиқ: жисм ҳаракатининг нисбий тезлиги ошганида унинг кўлам кўрсаткичлари қисқаради, унинг вақти эса ўз оқимини секинлаштиради. Эйнштейн назарияси Риман, Лобачевский, Гаусс ва Пуанкаренинг илғор ғояларига қўшилган ҳолда, макон ва вақтнинг гравитация билан узвий алоқасини ҳам асослаб берди.

Шундай қилиб, нисбийлик назариясида макон, вақт ва ҳаракат материя мавжудлигининг атрибутлари, асосий шакллари сифатида қаралади ва у билан узвий боғлиқ бўлган ҳолда, материя каби, мустақил ҳолда мавжуд бўла олмайди. Муттасил ҳаракатда бўлган дунё эса муқаррар тарзда фақат макон ва вақтда мавжуд деб қаралади.

Маконнинг кўп ўлчовлилиги. Нисбийлик назариясини ривожлантирувчи ва кучли, кучсиз, электромагнит ва гравитацион ўзаро таъсирларга нисбатан яхлит ёндашувчи ҳозирги табиий-илмий концепциялар маконнинг уч ўлчовлилиги ва вақтнинг бир ўлчовлилиги (у ўтмишдан келажакка қараб оқиши)ни моддий жисмлар борлигининг эҳтимол тутилган ҳолларидан бири сифатида талқин қилади ва бизнинг Метагалактикамиз билан бир қаторда ўзга дунёлар ҳам мавжудлигини фарз қилиб, макон ва вақтнинг кўп ўлчовлилиги ғоясини илғари суради. Бошқа оламларда макон ва вақт бутунлай ўзгача тузилиш, кўламлилиги ва шаклларга эга бўлиши мумкинлиги тахмин қилинади.

Макон ва вақт кўрсаткичлари нафақат микро-, макро- ва мегадунё даражасида, балки жонли табиат, ижтимоий борлиқ даражасида ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Ерда ҳаёт пайдо бўлиши билан гўё жонсиз табиат макон ва вақти доирасида жойлашган алоҳида, биологик макон ва вақт ўлчови юзага келади. Шу муносабат билан жонли ва жонсиз табиатдаги симметриклик муаммоси ҳаётни ўрганиш билан шуғулланувчи олимлар эътиборини ўзига тортди. Жонли организмлар симметрияси ва асимметрияси ҳодисаларини Л.Пастер, И.Кант, В.И.Вернадский ва бошқалар ўрганди. Улар жонсиз табиатга хос бўлмаган асимметрия молекуляр даражада атомлар гуруҳларида «сўл» ва «чап» қанотлар кўринишида намоён бўлиши, организмлар даражасида эса уларнинг тузилиши ва динамикасида акс этишини аниқладилар.

Макон ва вақтнинг умумийлиги, улар универсумнинг барча структураларини қамраб олган ҳолда, мавжудлигини англатади. Шу муносабат билан макон ва вақтнинг нафақат макро-, микро- ва мегадунёда, балки жонли ва ижтимоий материяда ҳам намоён бўлиш шакллари қайд этиб ўтиш лозим. Биологик вақт, психологик вақт, ижтимоий макон ва вақт махсус таҳлил қилинади. Макон ва вақтнинг объективлиги улар ўзини идрок этиш мумкинлиги ёки мумкин.

Маконнинг уч ўлчовлилиги. Маконнинг уч ўлчовлилиги ҳанузгача илмий-назарий жиҳатдан аниқ исботланмаган. *Макон ва вақтнинг чексизлиги ҳамда туганмаслиги, маконнинг уч ўлчовлилиги,*

вақтнинг бир йўналишлилиги, орқага қайтмаслиги макон ва вақтнинг асосий хоссалари сифатида қаралиши лозим Биз макроскопик тажрибада кўрадиган объектлар уч ўлчовли кўламликка – уч ўлчовдаги ўлчамликка эга. Маконнинг ҳар қандай нуқтаси уч сони ёрдамида берилади. Аммо маконнинг уч ўлчовлилиги файласуфлар учун амалда жумбоқ бўлиб қоламоқда. Улар учун бу асослашга уринишлар натижа бермаётган эмпирик постулат сифатида қабул қилинади. Маконнинг уч ўлчовлилигини таърифлаб берган Аристотель пифагорчиларнинг ғоялари ёрдамида уни асослашга ҳаракат қилган. У уч ўлчов энг мукамал ва тугалланган бўлиб, айнан 3 сони шундай хусусиятга эга эканлигини қайд этган.

Схоластлар Пифагор ва Аристотель ғояларига таяниб, уч ўлчовлиликни дунёнинг мукамаллиги нуқтаи назаридан тушунтирганлар. Бунда узунлик чизиғига кенглик туташади ва юза ҳосил бўлади, сўнгра баландлик туташади ва жисм дунёга келади. Бундан бошқа ўлчовларга ўтишни аниқ тасаввур қилиш мумкин эмас. Уч ўлчовлилик дунёнинг мукамаллигидан далолат беради.

Г.Галилей уч ўлчовлиликни асослашга нисбатан мазкур ёндашувни танқид қилган. Г.Галилей диалогларининг амалда муаллиф фикрини ифодаловчи қаҳрамонларидан бири шундай дейди: «3 сони мукамал эканлиги ва уч ўлчовли ҳамма нарсанинг мукамаллигидан дарак беришга қодирлигини тан олишга ҳеч бир асос кўрмайпман».

Немис файласуфи И.Кант ўз фаолиятининг танқидий босқичидан олдинги даврда маконнинг уч ўлчовлилигини табиат кучларининг ўзига хос хусусиятлари билан тушунтиришга ҳаракат қилган бўлган. У маконнинг уч ўлчовлилигини физик далил сифатида тушунишга уринган. Аммо кейинчалик И.Кант макон ва замоннинг априористик табиати ҳақидаги хулосага келиб уни ҳиссий кузатиш шакллари сифатида тавсифлаган.

Шундай қилиб, маконнинг уч ўлчовлилиги эмпирик постулатдир, у ҳақдаги хулоса бизнинг интуициямизга асосланади, фикрлашнинг қулайлиги, мақсадга мувофиқлиги, тежамлилигига интилиш, эстетик мойилликлар ёки дунёнинг мукамаллигига ишончдан келиб чиқади, деган маънони англатмайди. Маконнинг уч ўлчовлилиги моддий ўзаро таъсирлар билан белгиланади.

Биз яшайдиган макон уч ўлчовлидир. Бу бошқа макон мавжуд бўлиши мумкин эмас, деган маънони англатмайди, лекин бошқа маконда атомлар ҳам, молекулалар ҳам, Қуёш системаси ҳам бўлмаслиги мумкин. Агар макон уч ўлчовли бўлмаганида, амалдаги барча физик қонуниятлар бузилган бўлар эди; нарсалар бирон-бир сабабсиз пайдо бўлиши ва йўқ бўлиши мумкин эди (уларнинг сабаблари бошқа ўлчовларда бўлар эди); атомлар мавжуд бўлиши мумкин эмас

эди, чунки электронлар дарҳол ядролар устига тушар эди. Бутун дунё бошқача бўлиши лозим бўлар эди.

Демак, бизнинг дунёмизда ҳар қандай воқеа тўрт сон: маконнинг воқеа юз берган жойни қайд этувчи уч координати ва унинг вақт кўрсаткичи билан белгиланади. Шундай қилиб, моддий дунё объектларининг «3 + 1» кўринишидаги макон ва вақт тузилишига мансублиги уларнинг универсал хоссаси ҳисобланади.

Макон ва вақтнинг метрик хоссалари. *Метрик хоссаларга макон ва вақтнинг кўламлилиқ ҳамда давомлилиқ каби миқдор кўрсаткичлари киради.* Кўламлилиқ жой ва ўриннинг мавжудлигини назарда тутади. Жой – макон чегараси ва у қамраб олувчи муайян ҳажмнинг бирлиги. Ўрин – бир жойнинг бошқа жойларга нисбатан координацияси. Жой ва ўрин макон тузилишини белгилайди. Шундай қилиб, биз макон тузилиши ҳақида сўз юритганда унинг жой ва ўрнини тавсифлашимиз шарт.

Давомлилиқ ва лаҳза вақтнинг асосий метрик кўрсаткичлари ҳисобланади. Лаҳза – давомлилиқнинг бошқа парчалаб бўлмайдиган атоми, давомлилиқ кванти. Давомлилиқнинг ўзи бунда муайян чегарага солинган лаҳзалар мажмуи сифатида тушунилади. Муайян объект мавжудлигининг дастлабки ва пировард лаҳзалари ана шундай чегара сифатида амал қилади. Давомлилиқ – объект мавжудлигининг давомийлиги ва, сақланишидир. Давомлилиқ воқеа-ҳодисаларнинг айна бир вақтда юз бериши – синхрония ёки кетма-кетлик – диахрония муносабатлари билан тавсифланиши мумкин.

Макон ва вақтнинг топологик хоссалари. *Топологик хоссаларга сифат кўрсаткичлари, макон ва вақтнинг узлуксизлиги, боғлиқлиги, вақт тартиби, йўналиши ва ўлчамлилиги киради.* Маконнинг топологик хоссалари – маконнинг бир хиллиги, изотроплиги (жараёнлар айна бир шароитда бир хил кечиши) ҳамдир. Вақтнинг топологик хоссалари - бир йўналишлилик, муайян ўлчовлилиқ, орқага қайтмаслик. Бу кўрсаткичларнинг ҳаммаси ҳанузгача файласуфлар шуғулланадиган қатор муаммоларни ташкил этади ва фалсафий жиҳатдан илмий-назарий асослашга муҳтождир.

Вақт тартиби ва йўналиши. Вақт шаклланиши ёки ўтишининг объектив хусусияти тўғрисидаги масала қадимдан ҳозирги кунгача қизғин баҳсга сабаб бўлаётган муаммодир. Вақт тартиби ва йўналиши тўғрисида сўз юритилганида, одатда, унинг ўтмишдан ҳозирги вақт орқали келажакка ўтиши назарда тутилади. Вақт бир йўналишли, носимметрик ва орқага қайтмайдиган жараён сифатида намоён бўлади.

Борлиқ ҳодисаларини вақтда тартибга солиш учун «вақт» тушунчасининг икки мажмуидан фойдаланилган: «Ўтмиш – ҳозирги вақт – келажак» тушунчасининг сифати ва мазмунини ифодалашда вақтнинг психологик тавсифи кўпроқ мос келади. Вақтнинг миқдорий

таҳлил учун : «олдин – айни бир вақтда – кейин» тушунчалари қўлланилади. Масалан: 4 минут олдин, 5 минут кейин ва ҳ.к. миқдор таҳлилини ифодалайди. Аммо тилимизнинг тузилишига кўра 4 соат «ўтмиш», 5 минут «келажак» қабилида гап тузиш имкони йўқ. Вақтни тушунишнинг бу икки хил жиҳати 1908 йилда Ж.Мак-Таггарт томонидан аниқ тавсифланган. У «вақт» тушунчасининг икки мажмуи ҳақидаги тасаввурни илмий муомалага киритди.

Тушунчанинг икки мажмуини ажратиш айрим муаммолар таърифини аниқлаш имконини беради. Бир томондан, вақт ҳаракатчан ёки муваққат йўл, оқим ва транзитивликнинг ифодаси сифатида тушунилади. Ўтмиш, ҳозир ва келажакда мавжуд воқеалар вақтнинг мазкур ҳолатига нисбатан узлуксиз ўзгаради. Ўтмишдаги воқеалар янада ўтмишга чекинади, бўлажак воқеалар эса яқинлашади. Вақт шаклланишининг мазкур жараёни кўпинча «вақт дарёси», «вақт оқими» каби ибора ва ўхшатишлар орқали ифодаланади. Айни вақтда, узлуксиз ўзгарувчи воқеалар ўзгармас тартибда юз беради.

Макон ва вақтнинг динамик ва статик концепциялари. Фалсафа тарихида вақт тартиби ҳамда йўналишини тушуниб етишнинг динамик ва статик концепциялари шаклланган. Гераклитнинг «panta rei» (ҳамма нарса оқади, ҳамма нарса ўзгаради) тезиси билан боғлиқ ёндашув вақтнинг динамик концепциясига асос бўлган.

Динамик концепция вақт жараёнларининг, шу жумладан вақт оқимининг объектив борлигини, яъни ўтмиш, ҳозир ва келажак воқеалари ўртасида реал физик фарқлар мавжудлигини тан олади. Айни вақтда, мазкур концепция нуқтаи назаридан, ҳақиқий борлиққа ҳозирги вақт воқеаларигина эга бўлади. Ўтмиш хотираларда мавжуд, келажак воқеалари амалда рўй берадими, йўқми - номаълум. Фақат ҳозирги вақтда эҳтимол тутилган воқеалар ўтмишдаги сабаблар асосида реал борлиққа айланиши мумкин. Сўнгра улар ҳам ўз даврида муайян из қолдириб, ўтмишга айланади.

Статик концепцияси вақт тартиби ва йўналишини тушуниб етишнинг иккинчи концепцияси - объектив вақт жараёнлари мавжудлигини инкор этмаган ҳолда, вақтнинг ўтмиш, ҳозир ва келажакка бўлинишини рад этади. Унда «олдин - кейин» вақт нисбати объектив деб эътироф этилади. Ушбу концепция тарафдорлари Б.Рассел ва Т.Голд фикрига кўра, кузатиш эътибордан соқит этилса, дунёда ҳар қандай ҳолат юз бериши мумкин. Ғарб фалсафий адабиётларида бу концепция «Совиб қолган олам концепцияси» деб аталади.

Аммо статик концепциянинг вақтнинг ҳаракати ва оқими субъект – кузатувчига боғлиқлиги ҳақидаги асосий тезисига қўшилиш қийин. Кўпгина жараёнлар кузатувчидан қатъий назар мавжуд бўлади ва юз беради. Энг катта муаммо – ҳозирги вақтни қандай тушуниш мумкинлигида. Статик концепцияга кўра, ҳозирги вақтнинг исталган

лахзасида оламнинг ўтмишдаги барча ҳолатлари мужассам, бўлажак ҳолатлари эса яширин шаклда мавжуд бўлса, қандай қилиб янги ҳолатнинг пайдо бўлиши ҳақида гапириш мумкин? Бу ерда ўтмиш ва келажак воқеалари ўртасида гўё тўлиқ симметрия мавжудлиги ҳақидаги ёндашув илгари сурилади, ваҳоланки, воқеаларнинг ҳақиқий кетма-кетлиги амалда носимметрик тарзда рўй беради.

Немис файласуфи ва мантиқчиси Ганс Рейхенбах «Вақт нима?», деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилиб, қуйидаги таърифларни ишлаб чиққан:

1. Вақт ўтмишдан келажак сари ҳаракатланади;
2. «Ҳозир» ўтмишни келажакдан ажратувчи ҳозирги вақтдир;
3. Ўтмиш ҳеч қачон орқага қайтмайди;
4. Биз ўтмишни ўзгартира олмаймиз, лекин келажакни ўзгартиришга қодирмиз;

5. Биз ўтмишнинг тарихий «баёни»га эга бўлишимиз мумкин, лекин келажакни баён қилиш, бу билан боғлиқ имконга эга бўлишимиз мумкин эмас;

6. Ўтмиш маълум, келажак маълум эмас.

Бу таърифларга қўшилмаслик қийин, уларда соғлом фикрнинг оддий мантиқи мужассамлашган. Аммо вақт билан боғлиқ муаммолар мажмуида аниқ ечими топилмаган масалалар бўлиб, вақт нисбатлари типларининг ранг-баранглиги ана шундай масалалардан биридир. Вақт нисбатларининг турлари: тизимнинг ички ва ташқи вақти; инсон борлиги вақти; даврнинг маданий-тарихий вақти; астрономик вақт; физикавий вақт; биологик вақт ва ҳ. к. кабилардир.

Нисбийлик назариясидан жисмларнинг ҳаракат тезлиги ошганида ва у ёруғлик тезлигига яқинлашганида масса ортиши ва ҳаракатсизлик ҳолатларига нисбатан вақт жараёнлари секинлашиши маълум. Вақт ритмларининг пасайиши жуда кучли гравитация майдонлари таъсирида ҳам юз беради. Тирик организмларда турли функционал тизимларнинг кун ва тун, йил фасллари, қуёш фаоллиги цикллариининг алмашувига боғлиқ бўлган биоритмлари ҳам амал қилади. Даврий ритмларга асосланган биологик соатлар ҳар қандай организмда, ҳаттоки, ўсимликларда ҳам мавжуд деб тахмин қилинади. Кибернетика асосчиси Норберт Винер инсонда вақт сезгиси унинг мия ритмлари, хусусан, мия фаоллигини тавсифловчи «альфа» ритм билан боғлиқ, деган тахминни илгари сурган. Баъзан вақт сезгиси алмашинув жараёнлари билан боғланади. Қариликда моддалар алмашинувининг фаоллик даражаси пасайгани сабабли, ички ҳаёт механизмининг ҳаракати ҳам секинлашади.

Яхлит организм сифатидаги жамият ҳам ўз вақт муносабатлари ва ривожланиш ритмларига эга. Улар ижтимоий ўзгаришлар, ишлаб чиқариш ва фаннинг ривожланишига қараб ё тезлашиши, ё

секинлашиши мумкин, баъзан ҳатто муайян ижтимоий жараёнларнинг стагнация ҳолати тўғрисида ҳам сўз юритилади.

Ҳозир «Ижтимоий вақт мавжудми» деган масала баҳсли эмас. Муаммо унинг мазмунида қандай устуворликлар ва константалар мавжудлигида. Ижтимоий вақт индивид вақти ва авлод вақтига бўлинади. У кишилиқ жамиятининг ўзгарувчан инфор­мацион сифими­га боғлиқ. Фалсафий адабиётларда вақт жараёнларига макон хоссаларининг кириши, яъни ижтимоий вақт узунлиги – ҳаёт цикллари босқичларининг кетма-кетлиги сифатида, кенглиги – фаолият турларининг миқдорий ранг-баранглиги сифатида, чуқурлиги – индивиднинг ўзи иштирок этаётган фаолият турларидаги фаоллик даражаси сифатида кўрсатилиши билан боғлиқ фикрларга ҳам дуч келиш мумкин. Макон ва вақт алоқаси ҳамма жойда ҳар хил бўлган «маҳаллий вақт» тушунчасида ёрқин намоён бўлади.

Буларнинг ҳаммаси макон, вақт ва материя жараёнлари ўзаро боғлиқ эканлигини яна бир қарра тасдиқлайди. Назарий жиҳатдан эса, макон ва вақт муносабатларининг реляцион ва динамик концепциялари ривожланишининг аҳамиятини янада оширади, бу борада тадқиқотлар олиб бориш заруратини намоён қилади.

Ижтимоий макон. Макон ва вақт муносабатларининг янада мураккаброқ манзараси ижтимоий тузилмаларда кузатилади. Бу инсоннинг дунёга муносабати билан белгиланган, инсон фаолияти ва амалиётининг ўзига хос хусусиятларига тарихий боғлиқ бўлган ижтимоий макон тўғрисида сўз юритиш ўринли бўлади. У алоҳида инсоний маъно касб этади ва биосфера, сайёра ва коинот даражасидан бир вақтда ўрин олади, шу билан бирга инсон яратган инфратузилма, ўзлаштирилган ҳудудлар, фойдаланилаётган сув ва фазо океанлари, жамулжам ҳолда инсон яшайдиган маконга айланган коинот кенгликлари кўринишида улардан ажралиб туради. Бунда кўламли структуралар ўз ҳолича, хаотик тарзда вужудга келмайди, балки жамият эволюцияси объектив жараёнларининг маҳсули ҳисобланади ва муайян халқларнинг турмуши ва маданиятини, уларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражасини, маълум вақт руҳини ўзида акс эттиради. Буларнинг барчаси пировардида «иккиламчи табиат»ни ташкил этадиган тегишли архитектура, ўзгартирилган ландшафт ва шу кабиларда ўз аксини топади.

Ижтимоий вақт ҳам ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, у, биологик ва планетар-космик вақтдан фарқли ўлароқ, нотекис оқади. Инсоният шаклланиш жараёнининг дастлабки босқичида бошланган ижтимоий вақт кейинги даврларда деярли ўзгаришсиз кечди ва фан-техника тараққиётининг илк аломатлари пайдо бўлиши билан, XVII-XVIII асрлардан эътиборан жадалроқ суръат касб эта бошлади. XX асрда юз берган фан-техника инқилоби ижтимоий маконни кенг қамраб олди ва

ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг ривожланишига алоҳида тус бериб, вақт ҳаракатини мисли кўрилмаган даражада жадаллаштирди. Ер курраси «кичрайиб», инсоният учун тор бўлиб қолди, унинг бир четидан нариги четига ўтиш эндиликда соатлар билан (Ой, Марс, Венера ва бошқа космик жисмларга учиш тезлиги ва вақтини ҳисобга олмаганда) ўлчанмоқдаки, XX асрда буни ҳатто тасаввур қилиш ҳам мумкин эмас эди.

Ижтимоий вақтда муайян одамлар, ижтимоий жамоалар, айрим ҳамжамиятлар, миллатлар, давлатлар ва пировард натижада бутун инсоният борлигининг вақт кўрсаткичларини фарқлаб, ижтимоий вақт структурасининг мураккаблиги тўғрисида ҳам сўз юритиш мумкин. Улардан ҳар бирининг яшаш вақти ва суръати ҳар хил бўлиб, ўз хусусиятига эга. Аслини олганда, турли мамлакатлар ва халқлар жамулжам ҳолда бутун инсониятни ифода этса-да, амалда турли тарихий даврларда: кимдир ўтмишда, кимдир ҳозирги даврда, кимдир эса келажакда яшайди. Бунга, хусусан, америкалик таниқли футуролог Э.Тоффлер эътиборни қаратади. Унинг фикрича, «Ер аҳолисининг 70% ўтмишда (турли ўтмишда), 25% - ҳозирги даврда, 3% - келажакда яшайди, қолганлар эса маргиналлар бўлиб, улар ҳар қандай вақтдан ташқаридадир»¹.

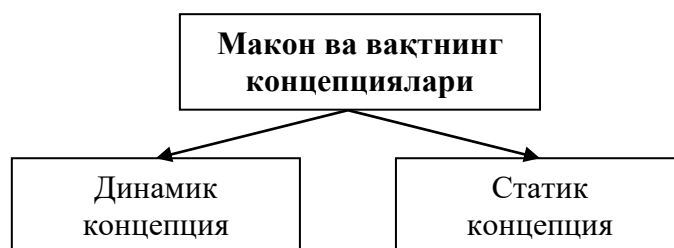
Хулоса ўрнида макон ва вақт ҳақидаги фалсафий қарашларни умумлаштириб ва бу категориялар мазмунини дунё ҳақидаги ҳозирги табиий-илмий билимлар билан бойитиб, юқорида айтилганлар нуқтаи назаридан макон ва моннинг асосий вақт асосий хоссаларини қайд этиб ўтамиз. *Жумладан, макон кўламлилиқ, бир жинслилик ва кўп ўлчовлилиқ билан тавсифланадиган мавжудлик тартиби, вақт эса давомлилиқ, орқага қайтмаслик ва изотроплиқ, яъни мумкин бўлган барча йўналишларнинг тенг ҳуқуқлилиги хос бўлган воқеаларнинг ҳаракат тартиби ва кетма-кетлигидир.*

Тажрибавий амалий матнлар

Макон, вақт, макон ва вақтнинг субстанционал ва реляцион концепцияси, электромагнит назарияси, эфир, объектив идеализм, абсолют макон концепцияси, Эвклид геометрияси, нисбийлик назарияси, гравитация, маконнинг кўп ўлчовлилиги, макон ва вақтнинг чексизлиги, макон ва вақтнинг метрик хоссалари, давомлилиқ, лаҳза, макон ва вақтнинг топологик хоссалари, кўлам, вақт тартиби, макон ва вақтнинг динамик ва статик концепциялари, ижтимоий макон, ижтимоий вақт.

¹ Қаранг: Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Философия». 2006. №1(11). –С. 46.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Макон ва вақтга субстанционал ёндошувнинг аҳамияти нимада намоён бўлади?
2. Макон ва вақтга реляцион ёндошувнинг аҳамияти нимада и?
3. Макон ва вақтнинг топологик хоссалари қайсилар?

Реферат мавзулари

1. Макон ва вақтнинг реляцион ва субстанциал концепциялари.
2. Маконнинг уч ўлчовлиги ва вақтнинг бир ўлчовлиги мезонлари
3. Макон ва вақтнинг динамик концепцияси
4. Макон ва вақтнинг статик концепцияси
5. Макон ва вақтнинг топологик ва метрик хоссалари

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. **Макон ва вақт концепцияларининг тарихда шаклланган икки муҳим ва бир-биридан бутунлай фарқ қиладиган йўналишлари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?**
 - А. Субстанциал ва реляцион
 - Б. Рационал ва иррационал
 - В. Чекли ва чексиз
 - Г. Чизиқли ва ночизиқли
2. **Қайси концепцияда макон ва вақт материя ва онга боғлиқ бўлмаган мустақил моҳиятлар сифатида қаралган?**
 - А. Субстанциал

- Б. Реляцион
- В. Рационал
- Г. Иррационал

3. Макон ва вақтни мустақил моҳиятлар сифатида эмас, балки реал дунё объектлари ва жараёнлари ўртасидаги алоҳида муносабатлар сифатида тушуниш макон ва замоннинг қайси концепцияга хос?

- А. Реляцион
- Б. Чизиқли
- В. Чексиз
- Г. Субстанционал

4. Материя борлигининг барча объектлар мавжудлигининг давомийлигини ва кейинги ҳолат ўзгаришларини тавсифловчи шакл сифатида қайси фалсафий категория таърифланади?

- А. Вақт
- Б. Макон
- В. Замон
- Г. Жисм

5. Дунёда мавжуд барча жисмлар маконда неча ўлчамга эга?

- А. Уч
- Б. Тўрт
- В. Икки
- Г. Кўп ўлчамга эга

Адабиётлар:

1. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005
2. Фалсафа. Мамашокиров С. таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005
3. Фалсафа асослари Ахмедова М. таҳрири остида. –Т.: УФМЖ, 2005
4. Фалсафа қомусий луғат. Назаров Қ. таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005
5. Бейли Алиса. От интеллекта к интуиции. -М.: 2002.
6. Бескова И.А. Эволюция и сознание: новый взгляд. М., 2002.
7. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века. М., 1997.
8. Губин В.Д. Онтология. Проблема бытия в современной европейской философии. М., 1998.
9. Дубровский Д.И. Проблема идеального: Субъективная реальность. М., 2002.
10. Хайдеггер М. Бытие и время: пер. с нем. 2-е изд., испр. СПб., 2002.

ҲАРАКАТ ВА РИВОЖЛАНИШ

Ўзгаришларнинг умумий хусусияти. Бизни қуршаган дунёнинг яна бир муҳим хусусияти – Коинотда ва унинг барча таркибий қисмларида юз берадиган тинимсиз ўзгаришлардир.

Табиатнинг ўзгарувчанлиги фалсафа пайдо бўлишидан анча олдин яхши маълум бўлган, фалсафа вужудга келгач эса, масалаларнинг мазкур доираси алоҳида ўрганиш предметига айланди ва вақт ўтиши билан унинг негизида фалсафий билимларнинг махсус бўлими – диалектика юзага келди. Унинг (яхлит таълимот сифатидаги) илдизлари қадимги юнон фалсафасига, хусусан «Ҳамма нарса оқиб, ўзгариб туради», «Айни бир дарёга икки марта тушиб бўлмайди» каби машҳур иборалар муаллифи Гераклит ижодига бориб тақалади. Шундан бери объектив борлиқнинг турли-туман миқдор ва сифат ўзгаришларини ифодалаш учун «ҳаракат» ва «ривожланиш» категориялари қўлланилади.

Ҳаракат ва ҳаракатсизликнинг ўзаро нисбати. Фалсафада ҳаракат нафақат турли жисмларнинг маконда механик силжиши сифатида, балки табиий жараёнлар ва ҳодисалар ҳолатларининг ҳар қандай ўзгариши сифатида ҳам тушунилади. Кенгайиб бораётган Метагалактика ҳам, ўзаро таъсирга киришаётган элементар зарралар ҳам, қўпаяётган, моддалар алмашинувини амалга ошираётган тирик ҳужайралар ҳам, ижтимоий жараёнлар ва ҳоказолар, шу жумладан фикрлаш фаолияти жараёнлари ҳам ҳаракатда бўлади.

Агар биз бирон-бир табиий объект ёки ҳодисани уларнинг табиий ҳолатида англаб етмоқчи бўлсак, «ҳаракат» тушунчасини четлаб ўтишимиз мумкин эмас. Бир қарашда, оддий онг нуқтаи назаридан бу нотўғри, зеро, Альп тоғлари ёки Миср эҳромларини кузатар эканмиз, биз улар абадий ҳаракатсизлик ҳолатида эканлигининг гувоҳи бўламиз. Аммо бу ҳаракатсизлик нисбийдир. Умуман олганда, бутун Коинот улкан айланма ҳаракат ҳолатида бўлиб, бу ерда бизнинг сайёрамиз Қуёш атрофида, у билан бирга – бизнинг галактикамиз маркази атрофида, у билан бирга эса – галактик система маркази атрофида айланадиган кичик бир заррадир.

Ҳаракатсизлик ҳолатидаги нарсалар структураси ҳам тинимсиз ўзгариш жараёнини бошдан кечиради, чунки узлуксиз ҳаракатда бўлган элементар зарралардан ташкил топади. Температура ўзгаришлари, кимёвий таркиб ўзгаришлари ва шу қабилар бундай ҳаракатнинг ташқи кўринишлари ҳисобланади. Шунингдек, атомлар ва молекулалар ҳам Коинотда юз берган эволюция жараёнлари маҳсулидир. Улар бизнинг Метагалактикамиз мавжудлигига замин ҳозирлаган Катта портлашдан кейингина вужудга келган. Бунинг устига ҳозирги замон географияси қитъалар бир-бирига нисбатан силжишини исботлади. Улар ажралган

муз бўлаклари каби Ернинг қайноқ магмаси бўйлаб йилига бир неча сантиметр тезликда ҳаракатланади.

Шундай қилиб, ҳаракат абадий ва йўқ бўлмас, материядан ажралмас ва мутлақдир. Ҳаракатсизлик эса нисбий бўлиб, ўткинчи хусусиятга эга. Ҳаракат шунинг учун ҳам мутлақки, у умумий аҳамият касб этади ва (ҳаракатсизликдан фарқли ўлароқ) бирон-бир ташқи омилга боғлиқ бўлмайди. Оқилоналик нуқтаи назардан у боқийдир, чунки дунёда унинг боши ҳам, охири ҳам кўринмайди ва замирида камида икки куч – тортиш ва итариш ётувчи ҳар қандай борлиқнинг ўз-ўзидан ҳаракати сифатида амалга ошади.

Фалсафа тарихида ҳаракат ҳақидаги тасаввурлар. Ҳаракатни диалектик тушуниш куртакларига Гераклит асарларидаёқ дуч келамиз. У оловни барча ўзгаришлар субстанцияси сифатида тавсифлаб, биринчи моддий асос доимо ўзи билан бирга, айна вақтда, доимий ўзгариш ҳолатида бўлиши ҳақидаги фикрни содда образли шаклда ифодалаган. Гераклит ҳаракатни миқдор жиҳатидан оддий жойдан-жойга кўчиш сифатида эмас, балки узлукли ва узлуксиз, барқарор ва ўзгарувчан нарса ва жараёнларнинг ўзаро нисбати нуқтаи назаридан тушунтиришга ҳаракат қилган. Антик даврдаёқ Гераклит, ундан кейин Эпикур ҳар қандай ҳаракат манбаини ички жараёнларнинг қарама-қаршилигидан топган.

Айни шу антик даврда тушунчалар мантифида ҳаракат жараёнини мантиқий далиллар ёрдамида тушуниб етиш билан боғлиқ қийинчиликлар қадимги файласуф ва математик Зенонни машҳур апорияларни таърифлашига туртки берди. **Апория** – муҳокамалардаги зиддият туфайли ҳал этиб бўлмайдиган ёки ҳал этилиши мушкул бўлган ҳолат, мантиқий қийинчилик, муаммо. Зеноннинг «Ахилл ва тошбақа», «Учаётган камон ўқи» каби апориялари, ҳиссий тасаввурларга зид ўлароқ, ҳаракат материянинг атрибути эканлигига шубҳаланишга мажбур қилган. «Ахиллес ва тошбақа» апорияси мазмунига кўра, чопқир Ахиллес ҳайвонот оламининг энг укувсиз югурувчиси тошбақани қувиб боради, деб фараз қилинади. Бундан Зенон Ахиллес ҳеч қачон тошбақага ета олмайди, деган мантиқий хулоса чиқаради. Зенон бу апориясида қуйидагича фикр юритади: «Бирор одам А нуқтадан В нуқтага бориши лозим бўлсин. У В нуқтага ета оладими?» Зенон бу саволга йўқ, деб жавоб қилади. Чунки А нуқтадан В нуқтага қараб йўл олган одам, аввало, шу масофанинг тенг ярмидан ўтиши зарур. Бу масофанинг тенг ярмига етиши учун эса, шу ярим масофанинг яна ярмини ўтиши зарур. Ярим масофанинг ярмига етиши учун эса, қолган масофанинг ярмидан ўтишига тўғри келади. Хуллас, оралиқ масофа чексиз миқдордаги ярим бўлақларга бўлиниб кетади. Чексиз ярим бўлақларни босиб ўтиш учун эса чексиз вақт лозим. Ҳеч ким чексиз вақт яшай олмайди. Шундай экан, ҳеч қачон у А нуқтадан В

нуқтага етиб бора олмайди. Буларнинг ҳаммаси ҳаракат жараёнини формал-мантикий тавсифлаш мушкуллигини кўрсатади.

Айрим файласуфлар Зенон апорияларини рад этиш учун сезги органларига суянганларида, бунда ҳам анча асосли эътирозлар топилган. Сезги ҳаракатни «кўриши» қадимги фалсафа вакиллари–элеатлар томонидан тан олинган, лекин ақл уни «тушуниш»ни хоҳлаши ва тушуна олмаслиги қайд этилган. Ақл моҳиятни, сезгилар эса ҳодисалар ва кўз илғайдиган нарсаларни ўрганишини ҳисобга олсак, элеатлар мантиғига кўра, айнан моҳиятда ҳаракат мавжуд эмас. Зенон ҳаракатни зиддиятсиз тарзда тавсифлаш мумкин эмаслигини кўрсата олгани эътироф этилган. Бинобарин, ҳаракат қарама-қаршилик демакдир. Зенон апорияларининг алоҳида қиммати шундаки, улар амалда мавжуд қарама-қаршиликларни кўрсата олган. Балки, шунинг учун бўлса керак, кўплаб қадимги манбаларда Зенон диалектика асосчиси сифатида қайд этилади. Зеноннинг ўзи асарларини Пармениднинг «Ҳамма нарса бир» деган шиорини «Ҳамма нарса кўпдир» деган қарама-қарши ёндашувдан ҳимоя қилиш учун ёзганини таъкидлаган. Зенон кўпгина асарларининг дунёга келишига унинг баҳсга ўчлиги сабаб бўлганини айтишни хуш кўрган.

Ҳаракатни ўрганишнинг муҳимлигини барча файласуфлар теран англаган. Аристотель ҳаракатни билмаслик сабабларни билмасликка олиб келади, деб ҳисоблаган ва борлиқнинг турлари қанча бўлса, ҳаракат ва ўзгаришларнинг турлари ҳам шунча, деб қайд этган. Унинг фикрича, «Микдор учун кўпайиш ва камайиш, сифат учун – ўзгариш, макон учун – кўчиб юриш, моҳият учун – вужудга келиш ва йўқ бўлиш мавжуд»¹. Ҳаракатнинг вужудга келиш, йўқ бўлиш, ўзгариш, кўпайиш, камайиш, кўчиб юриш каби турларини фарқлаш лозим. Аммо Аристотель жонсиз, пассив материя концепциясини ривожлантириб, пировард натижада, муайян биринчи ҳаракатлантиргич – ҳар қандай фаолликнинг негизи сифатидаги соф шакл ҳаракат манбаидир, деган хулосага келди. Бинобарин, ҳаракат материянинг атрибути эмас, балки унинг модуси, айрим хоссаси ва белгисидир; у фақат биринчи туртки воситасида берилади. Шунинг учун бўлса керак, фалсафий тафаккур ривожланишининг кейинги анча узоқ даври мобайнида ҳаракат материянинг атрибути сифатида қаралмади, балки унинг айрим ва кўшимча хоссаси ҳисобланди.

Ўрта аср Шарқ мутафаккири Форобий фикрича, ҳаракат ва сукунатнинг ибтидоси, бирон-бир нарсага ёки иродага бориб тақалмаса, уни табиат деб аташ мумкин. Ҳаракат вақт билан белгиланган. Ҳаракат ибтидо ва интиҳо билан чегараланмаган². Ибн Сино фикрича ҳаракат вужуди мумкиннинг ички моҳиятидан келиб чиқади ва осойишталик

¹ Аристотель Органон. –М.: 1990. –С. 159

² Қаранг.Форобий //Фалсафа комусий луғат. –Т.: Шарқ, 2005. -Б.431

билан мавжуд бўлади. Ҳаракат бу ашёлар, воқеаларда содир бўладиган ўзгаришдир¹.

Уйғониш даври мутафаккирлари ҳар қандай борлиқ – оламдан тортиб майда заррагача – унга хос бўлган руҳ томонидан ҳаракатга келтирилади, деган фикрни илгари сурдилар. Улар панпсихизм – бутун оламини илоҳийлаштириш таълимотига асосландилар.

Янги давр механикаси мазкур ёндашув мутлақо асоссизлигини кўрсатди. Механика нуқтаи назаридан, бирон-бир жисмни ҳаракатга келтириш учун унга қандайдир ташқи куч таъсир кўрсатиши лозим. XVII-XVIII асрларда механиканинг жадал ривожланиши, у айрим номеханик ҳодисаларни (масалан, иссиқлик ҳодисалари, ҳаттоки, физиологик ҳодисаларни) тушунтиришда эришган ютуқлар шунга олиб келдики, ҳаракатга анча тор маънода механик ҳаракат, яъни маконда оддий кўчиб юриш сифатида қарала бошланди. Умуман олганда, метафизик ёндашувларнинг номукамаллиги сўзнинг ўз маъносидаги ҳаракатни, унинг алоҳида тури – кўчиб юриш билан тенглаштириш; ҳаракатга атрибут эмас, балки модус сифатида қараш; биринчи турткининг зарурлигига ишонч билан боғлиқ эди.

Бундай ёндашувларнинг номукамаллигини кўпгина мутафаккирлар тан олган. Масалан, инглиз файласуфи Жон Толанд (1670-1722) динни танқид қилар экан, ҳаракатни материя атрибути, деб ҳисоблайди. У «Мен ҳаракатни материянинг муҳим хоссаси, деб биламан. Бошқача айтганда, ўтказмаслик ва кўламлилиқ материя табиатига қандай хос ва у билан узвий бўлса, ҳаракат ҳам материя табиатига шундай хос ва у билан узвийдир. Бинобарин, ҳаракат материя таърифидан унинг таркибий қисми сифатида ўрин олиши лозим», деб ёзган. Ж.Толанд ҳаракатнинг барча шакллари механикага боғламаган, балки уни умумий ички фаоллик сифатида тушунган. Ҳаракатнинг атрибутлилигини француз файласуфи Дени Дидро (1713-1784) ҳам исботлашга ҳаракат қилган. Унинг фикрига кўра, «Мутлақ ҳаракатсизлик табиатда мавжуд бўлмаган абстракт тушунчадир», «Ҳаракат материянинг узунлик, чуқурлик, кенглик каби ҳақиқий хоссасидир». Д.Дидро механицизмни, яъни ҳаракатни маконда кўчиб юришгагина боғлашни рад қилишга ҳаракат қилди. У табиат абадий ҳаракат ва ривожланишда бўлади, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, борлиқ бир шаклда ҳалок бўлади ва бошқа шаклда вужудга келади, материянинг фаоллигини ўз-ўзидан ҳаракат ғояси билан тушунтириш мумкин.

Ўз-ўзидан ҳаракат ғояси материянинг ички зиддиятлилиги, шунингдек, хилма-хиллиги билан белгиланади. Материя сон-саноқсиз ҳар хил сифатли элементлардан ташкил топади. Уларнинг тўқнашуви ва

¹ Қаранг Ибн Сино//Фалсафа комусий луғат. –Т.: Шарқ. 2005,-Б140

ўзаро таъсири абадий ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишни тушунишга ёрдам беради.

Француз материалистлари асосий эътиборни ҳаракатнинг ички манбаига қаратиб, «ҳаракат» тушунчасининг энг мазмунли таърифини топишга ҳаракат қилдилар. П.Гольбах ҳаракат механизмини ёритар экан, унинг икки турини фарқлашни таклиф қилди. Биринчи – «жисмларнинг жойдан-жойга кўчишидан иборат бўлган массалар ҳаракати»; бундай ҳаракатни биз бевосита кузатишимиз мумкин. Масалан, биз тош қандай тушаётгани, шарнинг юмалаётгани, қўл ҳаракатланаётгани ёки ҳолатини ўзгартираётганини кўришимиз мумкин. Иккинчи – «муайян жисмга хос энергияларга, яъни моҳиятга, бу жисм ташкил топган материянинг кўринмас молекулалари уйғунлиги, таъсири ва қарши таъсирига боғлиқ бўлган ички ва яширин ҳаракат». Ҳаракатни у «муайян жисм ўз ўрнини ўзгартириши ёки ўзгартиришга уринишига ёрдам берувчи куч»¹, деб таърифлади.

Ҳаракат типлари. Фанда объектив борлиқ нарсалари ва ҳодисалари ҳаракатининг икки асосий типии: прогресс ва регресс фарқланади. Уларнинг бири материя, энергия, ахборотнинг маконда силжиши билан боғлиқ бўлиб, ҳаракатланувчи нарсалар ўз муҳим хоссаларини ўзгартирмаслиги, яъни ўз сифатини йўқотмаслиги билан тавсифланади. Булар миқдор ўзгаришлари, макондаги кўчишлар ёки ўрин алмашувидир. Бунга юриб кетаётган одам, қоронғи осмон фонида прожектор нурунинг ҳаракати ва ҳатто хаёлда айрим объектлардан бошқа объектларга ўтиш мисол бўлиши мумкин. Сўнгги зикр этилган ҳолда фикрнинг муайян (масалан, формал мантиқ нуқтаи назардан тўғри ёки нотўғри) йўналишдаги ҳаракати тўғрисида сўз юритилади.

Аммо ҳаракатнинг қайд этилган тип дунёда юз бераётган ўзгаришларнинг бутун ранг-баранглигини қамраб олмайди. Аксарият ҳолларда улар нарсаларнинг ички структурасидаги қайта қуриш билан бирга кечадикки, бу дастлабки нарса сифатларининг ўзгариши ва у бутунлай бошқа нарсага айланишига сабаб бўлади.

Орқага қайтмаслик ва муайян йўналишга эгаллик хос бўлган мазкур ҳаракат тип ривожланиш деб аталади. Бунда нарса ёки ҳодиса структурасининг мураккаблашуви, улар ташкил топиш даражасининг юксалиши юз бериши мумкин бўлиб, бу одатда тараққиёт (прогресс) сифатида тавсифланади.

Агар ҳаракат тескари йўналишда – *баркамолроқ ва ривожланганроқ шакллардан унча ривожланмаган шаклларга, мураккабдан оддийга қараб юз бераётган бўлса, бу ҳолда регресс тўғрисида сўз юритиш одат тусини олган.* Аммо прогресс ва регресснинг кўрсатилган хусусиятларини мутлақлаштириш

¹ Гольбах // Всеми́рная энциклопедия.. -М.: Современный литератор,, 2001. –С. 246.

ярамаслигини эътиборга олиш лозим. Масалан, бошқарув аппарати тузилмасининг мураккаблашуви ва бюрократиянинг ўсиши доим ҳам прогрессни англатавермайди, нисбатан соддароқ ва айтилиш вақтда самаралироқ ва ишончлироқ машиналар, асбоблар ва механизмлар яратилишининг регрессга ҳеч қандай алоқаси бўлмайди ва кўпроқ бунинг аксидан далолат беради.

Ривожланиш. Жонсиз табиатда ривожланишга юлдузларда юз бераётган эволюция жараёнлари; жонли табиатда – турли организмларнинг ўсиши; жамиятда – фан, техника, саноат ишлаб чиқаришининг ўсиши, ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши ва шу кабилар мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин. «Ривожланиш» тушунчаси нафақат моддий, балки идеал дунёга, хусусан, инсон тафаккурига нисбатан, масалан, умуман онгнинг ёки айрим фикр, ғоя, назариянинг ривожланиши тўғрисида сўз юритилган ҳолда, қўлланилиши мумкин. Фикрнинг ривожланиши унинг «пишиб етилиши»ни, яъни мураккаблашуви, такомиллашуви, янада аниқроқ маъно касб этиши ва шу кабиларни англатади. Бироқ, шуни таъкидлаш лозимки, нарсалар ва ҳодисаларнинг объектив дунёсидан фарқли ўлароқ, субъектив конструкциялар (тафаккур, ғоялар, назариялар) ҳаракати ва ривожланишига нисбатан кўлам кўрсаткичлари татбиқ этилиши мумкин эмас. Айтилиш вақтда идеал нарсалар ва ҳодисалар даражасида ривожланиш жараёнлари, худди моддий нарсалар дунёсидаги каби вақтда кечади.

Ҳозирги замон фалсафасида «ҳаракат» тушунчаси. «Кенг» маънода умуман ҳар қандай ўзгариш ҳақидаги тасаввур сифатида талқин қилинади. Ҳаракатни умуман ўзгариш сифатида тушуниш ҳаракат турларининг бутун ранг-баранглигини унинг муайян бир турига боғлаш тўғри эмаслиги ҳақида огоҳлантиради ва ҳаракат шакллари унинг умумий хусусияти ва бир-бирига айланиш қобилиятига ишора қилади. «Умуман ўзгариш» деганда, бизнинг улар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимиздан қатъий назар, объектив мавжуд бўлган барча ўзгаришлар, турли жараёнлар назарда тутилади.

Ўз-ўзидан ҳаракат ё бутун табиатга, ё унинг юксак даражада уюшган таркибий қисми – тирик организм ва жамиятга хос хусусиятдир. Қотиб қолган материяга мансуб айрим нарса ёки объектга нисбатан ўз-ўзидан ҳаракат, ўз-ўзидан ривожланиш ҳолати хос деб айтиш ўринли эмас. Чунки, ушбу объектни муайян элемент сифатида ўз ичига олган табиат ўз-ўзидан ривожланувчи яхлит тизим ҳисобланади.

Ўз-ўзидан ҳаракат бирон-бир нарсанинг унга ичдан (имманент тарзда) хос бўлган омиллар таъсирида ўзгариш ва ривожланиш жараёнларини ифодаловчи категория сифатида амал қилади. «Ўз-ўзидан ҳаракат» тушунчаси бутун борлиқнинг субстанционал негизи сифатидаги материя ҳаракат ва ўзгариш жараёни юз бераётганида ўз

фаоллигининг пировард сабаби сифатида амал қилади. Ўз-ўзидан ҳаракат шакли сифатидаги фаоллик сиртдан олиб кирилган ташқи куч сифатида тушунилмаслиги керак. Шу муносабат билан: «Бу қандай юз бериши мумкин?», деган савол яхши ривожланмаган, нодиалектик тафаккур учун анча мушкул масала ҳисобланади. Шаклланиш жараёнини қадимги машҳур «panta rei» – «ҳамма нарса оқади» таърифида ифодалаган Гераклит анъанасига, шунингдек, немис файласуфи Ф.Гегелга хос етук методологияга кўра, ўз-ўзидан ҳаракатнинг манбаи зиддият ҳисобланади. Бунда зиддият нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг қарама-қарши тенденциялари ҳамда томонларини тақозо этувчи, назарда тутувчи, айти вақтда, инкор этувчи ўзаро таъсир сифатида тушунилади.

Ўз-ўзидан ҳаракат табиатшунослик ва фалсафанинг энг қадимги ғояси ҳисобланади. Унинг юзага келиши борлиқ ҳаракатининг сабабини тушунтириш, ўз-ўзидан юз бераётган доимий умумий ўзгаришни тан олиш асосида бутун оламдаги ўзгариш жараёнларининг манбаини аниқлашга уринишлар билан боғлиқ. Антик фалсафада барча жисмларга хос бўлган, четдан аралашувсиз юз берадиган табиий ҳаракатни белгиловчи интилиш тўғрисида атрофлича сўз юритилган. Дунё замирида материя билан узвий боғлиқ бўлган қандайдир интилиш, қандайдир ҳақиқий, лекин ғайритабиий куч ётади ва унинг ўз-ўзидан ҳаракатига туртки беради, деб қаралган. Айти вақтда, ўз-ўзидан ҳаракат ғояси барча файласуфлар томонидан яқдиллик билан қабул қилинмаганини ҳам қайд этиб ўтиш лозим. Пармениднинг: «Борлиқ мавжуд, йўқлик мавжуд эмас», деган машҳур тезиси барқарорлик, ўзгармаслик, муайянликнинг мутлақлигини тан олишни англатган. Бошқача айтганда, бунда ўзининг бошқа ҳолатига айланиш сифатидаги ўз-ўзидан ҳаракат ғоясига ўрин йўқ бўлган дунё тан олинган. Кейинроқ таърифланган неоплатоник Проклнинг тезиси унинг муқобили сифатида амал қилган. Прокл ҳаракат, ўз-ўзидан ҳаракат ва ҳаракатсизликни фарқлашни таклиф қилди. У «Мавжуд ҳамма нарсалар ё ҳаракатсиз, ё ҳаракатдадир, – деган. – Агар нарса ҳаракатда бўлса, у ўзи билан ўзи ёки бошқа нарса билан ҳаракатдадир. Агар у ўзи билан ўзи ҳаракатда бўлса, ўз-ўзидан ҳаракатда, бошқа нарса билан ҳаракатда бўлса – бошқача ҳаракатдадир. Бинобарин, ҳамма нарсалар ё ҳаракатсиз, ё ўз-ўзидан ҳаракатда, ё бошқача ҳаракатда бўлади»¹.

Шундай қилиб, ўз-ўзидан ҳаракат ғояси дунёни тушуниш концепциялари майдонида бир неча муқобил ёндашувлар билан бирга амал қилади. Бутун борлиқнинг тўхтовсиз ҳаракати ҳақидаги тезис ўз-ўзидан ҳаракат ғоясининг «шерик-рақиблари»дир. «Қарама-қаршилиқлар бирлиги» сифатидаги ривожланишдан фарқли ўлароқ,

¹ Прокл. //Всемирная энциклопедия. –М:Современный литератор, 2001.-С.836.

ривожланишга «камайиш ва кўпайиш сифатида, такрорланиш сифатида» қаровчи ёндашув иккинчи муқобилга айланди. Биринчи муқобил метафизик, иккинчиси – диалектик концепция деб номланди ва у мутлақлаштирилади. Собиқ совет даври фалсафасида бундай мутлақлаштириш қуйидагича изоҳланган: «Ҳаракатнинг биринчи концепциясида ўз-ўзидан ҳаракат, унинг ҳаракатлантирувчи кучи, манбаи ва сабаби панада қолади. Иккинчи концепцияда асосий эътибор айнан «ўз-ўзи»дан ҳаракат манбаини билишга қаратилади. Биринчи концепция жонсиз, бўш, юзаки. Иккинчиси – ҳаётий. Фақат иккинчи концепция «бутун борлик»нинг ўз-ўзидан ҳаракатини тушуниб етиш, «сакрашлар», «тадрижийликнинг узилиши», «қарама-қаршиликка айланиш», «эскининг йўқ бўлиши ва янгининг вужудга келиши» моҳиятини англаш имконини беради»¹. Аслида бу қарашларни фалсафий тафаккур ривожига қўлга киритилган ёндашувлар сифатида тушуниш маъкул.

Ҳаракатнинг умумийлиги, универсаллиги ва атрибутлигини тан олиш бошқа бир савол туғилишига сабаб бўлади. Ҳаракат жараёнини қандай қамраб олиш, уни тушунчалар мантиғида қандай ифодалаш ва тавсифлаш мумкин? Ҳаракатни тушунчалар воситасида, назарий акс эттиришда ҳаракат жараёнининг узлуксизлигини ифодалаш асосий муаммо бўлиб қолмоқда. Билиш тарихи ҳаракатни умумий тушунчаларда уни тўхтатмайдиган, қўполлаштирмайдиган тарзда ифодалаш вазифаси нақадар оғир эканлигини кўрсатади. Жисм бир жойда туради ва сўнгра бошқа жойга кўчади, деб айтиш жисмнинг ўрнини шунчаки қайд этиш, демакдир. У ҳаракатланаётган пайтда биринчи жойда бошқа турмайди, лекин иккинчи жойга ҳам ҳали етиб келмаган бўлади; агар жисм шу икки жойдан бирида турган бўлса, у ҳаракатсиз ҳолатда бўлади. Жисм икки жой ўртасида, деб айтиш ҳеч нарса демаслик билан баробардир, чунки бу ҳолда у яна бир жойда бўлади; демак, айна ҳолда юқорида зикр этилган қийинчилик туғилади.

«Ҳаракатланиш шу жойда бўлишни ва айна вақтда, унда бўлмасликни англатади; бу макон ва замоннинг узлуксизлигидир, айнан у ҳаракатни юзага келтиради». Ҳаракатнинг узлуксизлиги унинг умумийлигини намоён этади, узлуксизлик унинг алоҳида жиҳатини кўрсатади. Ҳаракатдаги умумийлик унинг моҳиятини акс эттиради, бинобарин, ҳаракатни тушуниш ва таърифлаш, унинг моҳиятини англаб етиш учун ҳаракатнинг узлуксизлигини тушунмоқ даркор.

Ҳаракатнинг бир қарашда ғайриоддий туюлувчи ва айна вақтда унинг узлуксизлигини акс эттиришга уриниш кузатилувчи «муайян жойда бўлиш ва айна вақтда унда бўлмаслик», деган таърифини янги замон диалектикаси асосчиси Ф.Гегель ўзига хос тарзда қуйидагича

¹ Чумаков А.Н. Буччило Е. Философия. -М.: Современный литератор, 2007.-С.54

ифодалаган: «Муайян нарса «ҳозир шу ерда» бўлгани учун эмас, балки бошқа «ҳозир у ерда» бўлгани учун ҳаракатланади, модомики, у айти бир «ҳозир» шу ерда ва шу ерда эмас экан, у «шу ерда» ҳам мавжуд, ҳам мавжуд эмасдир»¹. Ҳаракатнинг таърифини топиш йўлидаги изланишлар билан боғлиқ қийинчиликлар ҳаракатни жонсизлантирмасдан ва қўполлаштирмасдан тушунчалар мантиқида ифодалаш нақадар мушкул эканини яна бир қарра тасдиқлайди.

Классик метафизиклар ҳаракат деганда, жисмнинг шу вақтда шу жойда, бошқа вақтда бошқа жойда бўлишини тушунади. Бундай ёндашувларнинг нотўғрилиги шундаки, улар ҳаракатнинг ўзини эмас, балки унинг натижасини тавсифлайди; улар ҳаракат имкониятини кўрсатмайди ва ўзида бундай имкониятга эга ҳам бўлмайди; ҳаракатни ҳаракатсизлик ҳолатлари йиғиндиси, уларнинг боғланиши сифатида тасвирлайди, ҳаракатнинг зиддияти яширин, эътибордан четда, панада қолади ёки унутилади.

Диалектика тарафдорлари ҳаракатнинг зиддиятли эканлигини яқдиллик билан тан олади. Бунда айрим диалектиклар асосий зиддиятни вужудга келиш ва йўқ бўлишда кўрса, айримлар макон ва замоннинг қарама-қаршилигида, яъни макон жиҳатини акс эттирувчи «ўриннинг ўзгариши»да ҳамда вақт кўрсаткичларини тавсифловчи «ҳолатнинг ўзгариши»да кўради. Айрим диалектиклар эса, ҳаракатнинг асосий зиддияти сифатида унинг узлуксизлиги-узлуклилигини қайд этади. Баъзан ҳаракатнинг асосий зиддияти сифатида барқарорлик ва ўзгарувчанлик жараёнлари кўрсатилади. Аммо бунда ҳаракатнинг, ўзгаришнинг мутлақлигини тан олиш объектлар ёки жараёнларнинг абадий ўзгармаслиги сифатидаги мутлақ ҳаракатсизлик ҳолатини тўла истисно этишини, лекин муқаррар тарзда ҳаракатнинг ташқи қарама-қаршилиги эмас, балки унинг ички зиддиятли моҳиятининг ифодаси ҳисобланувчи нисбий ҳаракатсизлик ҳолатини назарда тутишини тушуниш муҳимдир. Мутлақ ҳаракатсизлик, абадий мувозанат ва сокинлик ҳеч қаерда йўқ. Ҳар қандай ҳаракатсизлик, мувозанат нисбийдир, чунки улар ҳаракатнинг муайян ҳолатлари ҳисобланади. Зиддиятни олиб исбот қилишда, яъни муайян жисм мутлақ ҳаракатсизлик ҳолатида деб фараз қилишда мазкур жисм бу ҳолда ҳеч нарса билан ўзаро таъсирга киришмаслиги, унда ҳеч қандай ички ва ташқи ўзгаришлар юз бермаслиги, у ўзини ҳеч қандай тарзда намоён этмаслиги, бинобарин, бундай жисм амалда йўқлигини тан олиш керак. Бу нол («0») ҳолатини мутлақлаштириш демакдир. Диалектика эса нолни тан олмайди. Барқарор жисмлар сифатида намоён бўлувчи барча моддий объектларда муқаррар тарзда зарралар, атомлар ва молекулалар ҳаракати юз беради. Ҳар бир объект ўзини қуршаган муҳит билан ўзаро

¹ Ф.Гегель // Всемирная энциклопедия. М. Современный литератор, 2001. –С.207.

таъсирга киришади, бу ўзаро таъсир эса муайян турдаги ҳаракатни ўз ичига олади. Ерга нисбатан ҳаракатсиз ҳолатдаги ҳар қандай жисм у билан бирга Қуёш атрофида, Қуёш билан бирга Галактиканинг бошқа юлдузларига нисбатан ҳаракатланади. Галактика ҳам бошқа юлдузлар системаларига нисбатан ҳаракатда бўлади ва ўзгаради.

Ҳаракатсизликни ҳаракатдан ташқаридаги эмас, балки унинг ўзидаги нисбий мувозанат ҳолати сифатида тушуниш лозим. Нисбий ҳаракатсизлик нафақат ҳаракатни истисно этади, балки, аксинча, унинг муайян ҳолати ҳисобланади.

Ҳаракатсизлик ва ҳаракатнинг қарама-қаршилиги илгари «нарсалар» ва «жараёнлар»ни кескин қарама-қарши қўйишда ифодаланган. Микродунё соҳасидаги билимлар ривожланиши билан бу метафизик қарама-қарши қўйиш ўз маъносини йўқотди. Нарса сифатида микрообъект олинган бўлса, бунда шу нарса ва жараённинг бирлиги, яққол кўринади. Микрообъектнинг корпускуляр ва тўлқин хоссалари бир вақтнинг ўзида ҳам нарса, ҳам жараён сифатида амал қилишини тасдиқлайди. Шу сабабли «воқеа» тушунчаси нисбийлик назариясида фундаментал тушунчага айланган.

Вақтинчалик барқарорлик ва мувозанат ҳолати сифатида тушунилувчи нисбий ҳаракатсизлик материянинг ҳар қандай муайян ҳолатига хос. У материянинг сифатини намоён этади. Нисбий тинчлик туфайли нарсаларнинг чегаралари мавжуд бўлади, дунё сифат ва миқдор ўзгаришларининг ранг-баранглиги сифатида намоён бўлади. Материя ҳаракати шунинг учун ҳам мутлақки, у сиртдан ҳеч нарсага боғлиқ эмас. Шу маънода «Дунёда абадий ҳаракатдаги материядан бошқа ҳеч нарса йўқ» тарзидаги фикрлар ўринли ва асослидир.

Ҳаракат шакллари. Ҳаракат шаклларини таснифлашда қайси тамойилларга риоя қилинишига қараб бундай шаклларнинг ҳар хил миқдори фарқланади. Масалан, XIX асрда материя ташкил топишининг турли даражаларига асосланиб, материя ҳаракатининг беш асосий шакли: *механик, физик, кимёвий, биологик ва ижтимоий* ҳаракат қайд этган.

Ҳаракатнинг мазкур шакллари бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бунда ҳар бир кейинги ҳаракат ўзидан олдинги ҳаракатдан келиб чиқади, унга асосланади, бироқ, шунга қарамай, қуйи шакл билан боғланмайди. Ҳаракатнинг мураккаб шаклларини соддароқ шаклларга бундай боғлашга уринишлар фалсафа тарихида «механицизм», «редукционизм» (лот. *reductio* – ортга суриш) деган ном олган, ҳаракат ижтимоий шаклларини биологик шакллар даражасигача соддалаштириш биологизаторлик концепцияларида мавжуд.

Дунёнинг келиб чиқиши ва ривожланиши ҳақидаги ҳозирги тасаввурлар нуктаи назаридан кўрсатилган шакллар ҳаракатнинг мавжуд ва тахмин қилинган усулларининг бутун ранг-баранглигини акс

эттирмайди. Хусусан, элементар зарраларнинг ўзгариш жараёнлари, XIX асрда номаълум бўлган микро- ва макродунё даражасидаги бошқа ўзгаришлар материя ҳаракати механик, физик ва кимёвий шакллариининг ўзаро нисбатига доир масалани энди янгидан қўймоқда. Бу ерда механик шакл энди барча физик жараёнлар негизи сифатида қаралмайди. Эндиликда биологик ҳаракатнинг элементар зарралари, илгари тахмин қилинганидек, оқсилли молекулалар эмас, балки XX асрда кашф этилган ДНК ва РНК ҳисобланади. Айрим олимлар ер пўсти ҳамда Ер остида юз бераётган жараёнлар ҳақидаги ҳозирги тасаввурларга асосланиб ҳаракатнинг геологик шаклини фарқламоқдалар.

XIX аср охирларида материянинг ҳаракат шакллари таснифи ишлаб чиқиляётганида, илмий давраларда фанларни таснифлашга нисбатан контча ёндашув шаклланган эди. Позитивизм асосчиси О.Конт ҳар бир фан предметини материя ҳаракатининг алоҳида шакли ташкил этиши, турли фанларнинг объектлари эса бир-биридан кескин фарқ қилишига ишончи комил эди (механика, физика, кимё, биология, социология ва ҳоказо). Мазкур мувофиқлик фанларни мувофиқлаштириш тамойили деб номланди. Бунда турли фанлар ўрганадиган объектлар бир-бири билан қандай боғланганлиги ва бир-бирига ўтишига эътибор берилди. Қуйидан олийга, оддийдан мураккабга сари юксалиб борадиган ҳаракатланувчи материянинг прогрессив ривожланиш жараёнини акс эттириш ғояси туғилди. Механика физика билан боғланиши ва унга ўтиши, физика кимёга, кимё биология ва ижтимоий фанларга ўтишини назарда тутувчи ёндашув (механика → физика → кимё → биология → ижтимоий фанлар) субординация тамойили деб номланади. Дарҳақиқат, қаерга назар ташламайлик, биз ҳаракатнинг бошқа шаклларига мутлақо боғлиқ бўлмаган бирон-бир ҳаракат шаклини топа олмаймиз, ҳамма жойда бир ҳаракат шаклининг бошқа ҳаракат шаклига айланиш жараёнларигина мавжуд. Материя ҳаракат шакллариининг ўзаро таъсири ва бир-бирига айланиши узлуксиз-узлукли жараёнида мавжуд бўлади.

Ўша даврда ноорганика соҳасига нисбатан татбиқ этилган (механик, физик, кимёвий) «энергия» тушунчаси фандан мустаҳкам ўрин олган эди. Аммо вақт ўтиши билан жонли ва жонсиз табиат ўртасида аниқ чегара бўлиши мумкин эмаслиги аён бўлди. Ўтувчи шакл ва жонли зиддият - вирус бунинг ёрқин далили бўлди. У органик муҳитга тушгач, ўзини худди тирик жисм сифатида тута бошлайди. Ҳолбуки, ноорганик муҳитда вирус ўзини бундай намоён этмайди. XIX асрда материянинг бир ҳаракат шакли бошқа ҳаракат шаклига ўтиши олимлар томонидан башорат қилинган, деб айтиш мумкин, чунки бу давргача механик ва иссиқлик шакллари ўртасидаги ўтишларгина ўрганилган эди. Тез орада буюк кашфиётлар айнан фанлар туташган жойда, чегарадош соҳаларда юз бериши ҳақидаги тахмин ҳам диққатга

сазovor бўлди. Баъзи файласуфлар томонидан табиат ва жамиятни боғловчи шундай чегарадош соҳалардан бири ўрганилиб, антропосоциогенезнинг меҳнат билан боғлиқ назарияси таклиф қилинди. Ўз вақтида Дарвин инсон ва маймунни анатомик жиҳатдан қиёсий ўрганиш асосида инсоннинг соф ҳайвоний насл-насаби ҳақидаги хулосага келган эди. Бошқалар эса ижтимоий омиллар ролига, хусусан, инсон ва кишилиқ жамиятининг шаклланиши – антропосоциогенез жараёнида меҳнатнинг алоҳида ролига баҳо бердилар. Бу асосда материянинг ҳаракат шакллари таснифлашнинг қуйидаги тамойиллари ишлаб чиқилган;

- материя ҳаракатининг ҳар бир шакли муайян моддий ташувчи билан боғлиқ бўлиши лозим;

- материянинг ҳаракат шакллари сифат жиҳатидан турлича ва ўзаро боғланмайди;

- тегишли шарт-шароитларда улар бир-бирига айланади;

- материянинг ҳаракат шакллари мураккаблиқ даражасига кўра фарқ қилади, олий шакл қуйи шакллар синтези сифатида тушунилади. Бунда олий шаклларнинг қуйи шакллардан узоқлашишига ҳам, олий шаклларнинг қуйи шаклларга механик боғланишига ҳам йўл қўймаслик муҳимдир;

- моддий тизимларнинг ҳар бир турида бош, олий ва иккинчи даражали ва қуйи шакллар фарқланиши лозим;

- материя ҳаракат шакллари таснифи фанлар таснифининг негизи ҳисобланади.

Материя ҳаракат шакллари таснифи: материя ҳаракатининг механик шаклини бошқа ҳар қандай шаклга кирувчи энг содда шакл сифатида;

- физика ўрганувчи иссиқлик, ёруғлик, электр кучини;

- кимёвий жараёнларни;

- органик ҳаётни қамраб олади. Улар табиатдаги асосий шакллар ҳисобланади. Улардан юқорида ижтимоий-тарихий жараён, материя ҳаракатининг ижтимоий шакли, шунингдек, фикрлаш жараёнлари туради.

Материя ҳаракати асосий шакллари келтирилган таснифи фан табиат ривожланишининг теран алоқаларини эндигина аниқлай бошлаган XIX асрнинг саксонинчи йилларида яратилган эди. Ўша даврда ҳали кўп нарса номаълум, кўп нарсаларни аниқлаш лозим эди.

Собиқ иттифоқ даврида материя ҳаракати бешта шаклдан иборат деган таснифга жиддий аниқликлар киритишга ҳаракат қилинди. Масалан, Б.Кедров материя ҳаракатининг олти та субатом-физик ҳаракат, кимёвий ҳаракат, молекуляр-физик ҳаракат, геологик ҳаракат, биологик ҳаракат, ижтимоий ҳаракат каби шакллари таклиф қилган.

Ҳозирги замон методологияси нуқтаи назаридан материя ҳаракат шаклларининг оддий чизиқли жойлашуви тўғри эмас. У ҳар бир бўғинда иккига – ривожланишнинг асосий ва иккинчи даражали тармоқларига бўлиниши зарур. Биринчи – асосий тармоқ ривожланиш жараёнини келажакда мазкур сифат босқичи доирасидан ташқарига олиб чиқувчи шакллар вужудга келишидан далолат беради. Иккинчи тармоқ мавжуд ҳаракат шаклининг ривожланиш имкониятларини кўрсатади. Масалан, кимёвий бирикмалар органик ва ноорганик бирикмаларга ажрала бошлайди. Мазкур дивергенцияда (иккига бўлинишда) биринчи – органик шакл имкониятли шакл сифатида ривожланиш жараёнини материя ҳаракатининг янги шакли – биологик шаклга олиб келади, имкониятсиз тармоқ ҳисобланган иккинчи шакл биз яшаётган замин, унинг қобиғ ва юзасини тавсифлайди. Материя ҳаракатининг биологик шакли даражасида ўсимликларнинг қуйидан олийга ривожланиши имкониятсиз тармоқ сифатида қаралиши мумкин, чунки бу ривожланиш жараёни ўз табиати чегараларидан четга чиқишигача олиб келмайди. Ҳайвонларнинг ривожланиши сифат жиҳатидан янги объект – инсон пайдо бўлгунгача давом этади. Бу материя ҳаракатининг сифат жиҳатидан бошқа шакли вужудга келганидан далолат беради. Материя ҳаракатининг ҳар бир шаклида макро ва микродаражаларни фарқлаш, шунингдек, умумий ҳамда хусусий қонуниятларни билиб олиш мақсадга мувофиқдир.

Фан ривожланишининг ҳозирги тенденцияларини келажакка нисбатан татбиқ этиб, инсоният борлиқнинг янги шаклларини ва ҳаракатнинг юқорида зикр этилганидан ўзгача усулларини кашф этишини анча ишонч билан тахмин қилиш мумкин. Айни ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, ҳар қандай схемалаштириш, ҳаракатнинг у ёки бу шакллари, типлари, усулларини фарқлаш доим тўлиқ бўлмайди ва борлиқни билишда эришилган даражанигина акс эттиради. Бундай схемаларни мутлақлаштириш ярамайди. Зеро улар билишнинг муайян мақсадларига хизмат қилади. Бинобарин, улар муттасил ривожланиши, уларга аниқлик киритилиши ва улар такомиллаштирилиши мумкин ва лозим.

Бошқача ёндашув ҳам мавжуд бўлиб, унга асосан дунёнинг бутун ранг-баранглигини материя ҳаракатининг уч шакли: асосий, хусусий ва комплекс шаклларга келтириш мумкин. Асосий шаклларга физик, кимёвий, биологик ва ижтимоий шакллар киради. Улар материя ҳаракатининг энг кенг шакллари дир. Айрим муаллифлар материя ҳаракатининг ягона физик шакли мавжудлигига шубҳа билдирадилар. Аммо бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Барча физик объектлар икки энг умумий физик хосса – масса ва энергияга эга. Физик нарсалар дунёсига кенг қамровли умумий энергиянинг сақланиш қонуни хосдир.

Материя ҳаракатининг геологик шакли мавжудлиги ҳақидаги тахминни қабул қилсак, материянинг мазкур шакли механик, физик ва кимёвий ўзаро таъсирларни ўз ичига олган дастлабки синтез сифатида амал қилади. Бу қадимги “хаос” категориясида ўз аксини топади. Мазкур категория нафақат тартибга солинмаганлик ва тартибсизлик далили сифатида, балки стихияли шаклланиш тамойили сифатида ҳам талқин қилинади. Бу ҳолда органик дунё вужудга келишидан олдинги табиат механик, физик ва кимёвий жараёнларнинг олға қараб ривожланишидан эмас, балки уларнинг умумий, дифференциацияланмаган ўзаро таъсирдан ташкил топади. Айни пайтда бунда геологик ва географик омиллар Ерда ҳаёт вужудга келиши учун тарихий шарт-шароит яратган, деб таъкидлаш лозим бўлади.

Зилзилалар Ернинг қаттиқ қобиғида катта силжиш, синиш ёки ўпирилишлар юзага келиши ва таъсир энергиясининг тез тарқалиши натижасида рўй бериши ҳақидаги тадқиқотлар материя ҳаракатининг геологик шакли мавжудлигининг далили ҳисобланади. Швед олимларининг фикрича, ер қобиғи муттасил ҳаракатдаги плиталар блокларидан ташкил топади. Улар бир-бирининг устига чиқиб, цунами ва зилзилага ўхшаш табиий аномалияларни вужудга келтиради. Масалан, Швейцария икки плита – Африка ва Европа плиталари туташган ерда жойлашган. Африка плитаси йилига 6-11 мм/тезликда силжиб, Швейцариянинг ҳудудий йўқотишлари «сабабчиси» бўлмоқда. Қадимги Урал ҳам ҳар йили 3-5 см тезликда Ғарбий Европага яқинлашмоқда.

Қадимги олимлар ер қобиғининг ҳаракатини устки сувлар ва ер остидаги иссиқлик фаолияти билан тушунтирганлар. Дунёвий модданинг ҳаракати космик сабаблар таъсирида ҳам юз берган, жумладан, олис ўтмишда Ер вужудга келганидан кейин унинг юзаси улкан астероидлар урилишидан ларзага келган, сувнинг 1,5 кмгача баландликка кўтарилиши эса рельефни бузган, деган фикрлар ҳам бор.

Баъзан «материя ҳаракатининг геологик шакли» тушунчаси бошқа сайёраларга нисбатан татбиқ этилган. Бундай тахмин ҳаракатнинг универсаллигини намоён этган, аммо бу айнан Ер сайёрасини кўрсатувчи ва унда зарур компонентлар: сув, кислород, мўътадил ҳарорат режими мавжудлигини назарда тутувчи «гео» атамасига зид бўлган. Ушбу компонентлар мажмуи бошқа сайёраларда учрамаслиги мазкур фикрнинг исботи сифатида талқин қилиш имконини беради.

Материя ҳаракатининг хусусий шакллари асосий шакллар таркибига киради. Масалан, физик материя бўшлиқ, майдонлар, элементар зарралар, ядролар, атомлар, молекулалар, макрожисмлар, юлдузлар, галактикалар, метagalacticани ўз ичига олади.

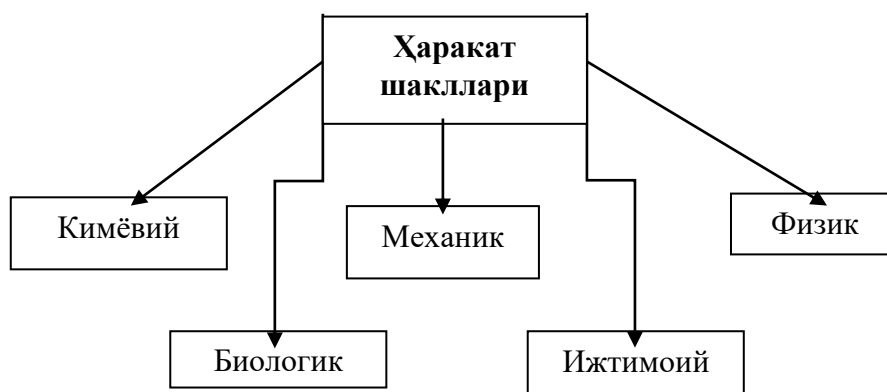
Материя ҳаракатининг комплекс шаклларига астрономик (метегалактика – галактика – юлдузлар – сайёралар), геологик (планетар жисм шароитидаги материя ҳаракатининг физик ва кимёвий шаклларида иборат), географик (литосфера, гидросфера ва атмосфера доирасидаги материя ҳаракатининг физик, кимёвий, биологик ва ижтимоий шакллари ўз ичига олади) шакллар киради. Материя ҳаракати комплекс шаклларидаги муҳим хусусиятларидан бири шундан иборатки, уларда пировард натижада материянинг қуйи шакли – физик материя етакчилик қилади; геологик жараёнлар физик кучлар, чунончи, гравитация, босим, иссиқлик билан тавсифланади. Географик қонунлар физик ва кимёвий шартлар ҳамда Ер юқори қатламларининг ўзаро нисбатлари билан белгиланади.

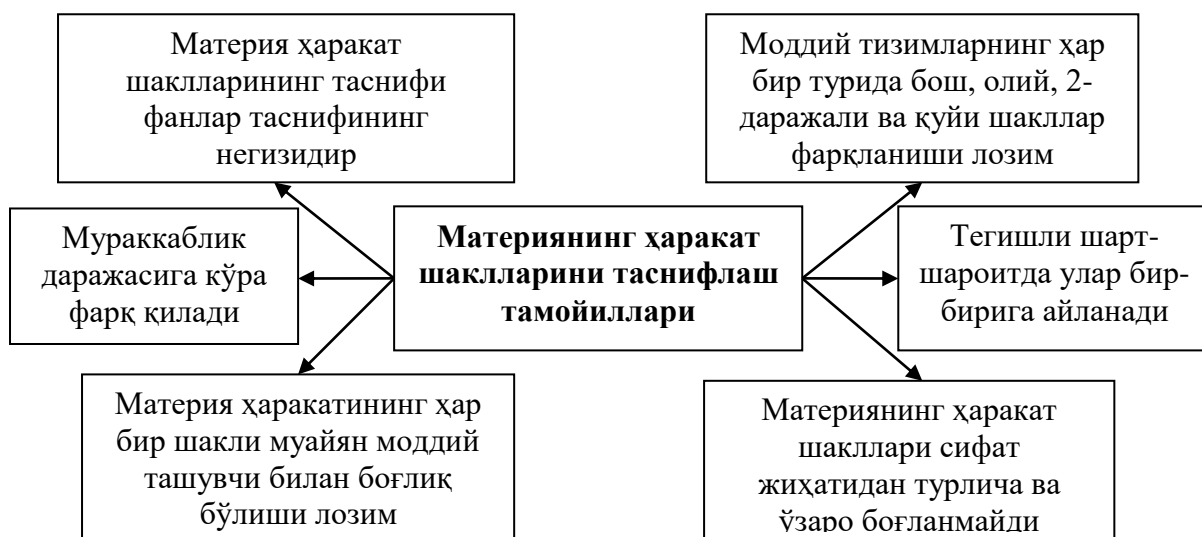
Ҳозирги замон олимлари материя ҳаракатининг техник, кибернетик ва информацион шакллари тўғрисида сўз юритмоқдалар. Бу масалалар кўп жиҳатдан баҳслидир. Аммо шу нарса шубҳасизки, объектив борлиқни янада чуқурроқ ўрганиш нафақат мавжуд таснифларнинг муфассаллашуви ва такомиллашувига, балки материя ҳаракатининг янги шакллари тўғрисидаги ғоялар ва назариялар пайдо бўлишига ҳам олиб келади. Зеро, ҳар бир шакл бутун олам универсал ривожланиш жараёнининг имкониятларидан бирини рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

Тажрибавий амалий матнлар

Ҳаракат, ривожланиш, ўзгариш, ўзгарувчанлик, ҳаракат ва ҳаракатсизлик, тараққиёт, ўз-ўзидан ҳаракат, барқарорлик, мувозанат, механик ҳаракат, физик ҳаракат, кимёвий ҳаракат, биологик ҳаракат, ижтимоий ҳаракат, дивергенция, галактика.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Муустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ҳаракат ва ривожланиш бир биридан қандай фарқ қилади?
2. Ҳаракатнинг ҳозирги замон шакллари қайсилар?
3. Ҳаракат типлари нима?
4. Ҳаракатнинг геологик шаклини тушунтиринг.
5. Материя ҳаракатининг комплекс шакллари қайсилар?

Реферат мавзулари

1. Ҳаракат шакллари таснифининг ўзаро алоқадорлиги
2. Ҳаракат ҳақидаги замонавий концепциялар
3. Ижтимоий ҳаракатнинг ўзига хос хусусияти
4. Ҳозирги давр фани материя ҳаракатининг шакллари ҳақида

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Фалсафа тарихидаги машҳур «Айни бир дарёга икки марта тушиб бўлмайди» ибораси муаллифи қайси жавобда тўғри берилган?

- А. Гераклит
- Б. Фалес
- В. Зенон
- Г. Платон

2. Табиий жараёнлар ва ҳодисалар ҳолатларининг ҳар қандай ўзгариши бу - ...

- А. Ҳаракат

- Б. Тараққиёт
- В. Ривожланиш
- Г. Ўзгариш

3. Муҳокамалардаги зиддият туфайли ҳал этиб бўлмайдиган ёки ҳал этилиши мушкул бўлган ҳолат, мантикий қийинчилик, муаммо қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- А. Апория
- Б. Аксиома
- В. Теорема
- Г. Конфликт

4. Мазкур фикр муаллифи ким: «Миқдор учун кўпайиш ва камайиш, сифат учун – ўзгариш, макон учун – кўчиб юриш, моҳият учун – вужудга келиш ва йўқ бўлиш мавжуд»?

- А. Аристотель
- Б. Платон
- В. А.Бергсон
- Г. Б.Спиноза

5. Материя ҳаракатининг нечта асосий шакли мавжуд?

- А. Беш
- Б.Олти
- В. Икки
- Г. Чексиз

Адабиётлар

1. Фалсафа асослари. Назаров Қ таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005
2. Фалсафа Мамашокиров С. таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005
3. Фалсафа асослари Ахмедова М. таҳрири остида. –Т.: УФМЖ, 2005
4. Фалсафа қомусий луғат Назаров Қ. таҳрири остида. –Т.: Шарқ 2005
5. Бейли Алиса. От интеллекта к интуиции. -М.: 2002.
6. Бескова И.А. Эволюция и сознание: новый взгляд. -М.: 2002.
7. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века. М., 1997.

ТАБИАТ ФАЛСАФАСИ

Табиат тушунчасининг фалсафий таҳлили. «Табиат» тушунчаси энг муҳим ва кенг қўлланиладиган фалсафий категориялардан биридир. Бу атама бир неча талқинга эга бўлиб, фалсафада кўпинча у кенг, тор ва махсус маънода ишлатилади. Мазкур маъноларнинг ҳар бири, ўзига хос хусусиятга эга.

Табиат тушунчасининг кенг маъноси борлиқни, бутун дунёни барча ранг-баранг шакллари билан жамулжам ҳолда акс эттиради. Бу маънода «табиат» атамаси борлиққа нисбатан татбиқ этилади ва «материя» категориясидан ҳам кенгроқ фалсафий категория сифатида амал қилади, зеро у моддий ва маънавий асосларнинг бирлигидан иборат муайян яхлитлик сифатидаги инсониятни ҳам ўз ичига олган Коинотнинг бутун моддий-энергетик ва ахборот дунёсини қамраб олади. Айни шу маънода «табиат» тушунчаси фалсафанинг борлик муаммолари ўрганиладиган соҳаси, яъни онтологияда кенг қўлланилади. Мазкур атама кўрсатилган маънода фалсафада кўпроқ XIX асргача ишлатилган.

Табиат тушунчасининг тор маъноси XIX асрда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва Ердаги эволюция жараёнлари муаммоларини тушунишга нисбатан янгича ёндашувлар юзага келиши, шунингдек Инсон дунёда ўз ўрнини англаб етиши билан шакллана бошлади. Шу маънода *«табиат» атамаси муайян ҳажмгача торайиб, объектив борлиқнинг биосфера (мазкур атамани Ж.Ламарк 1802 йилда биосфера атамасини муомалага киритган), яъни «ҳаёт соҳаси» деб номлаган қисминигина англата бошлади.* Биосфера жонсиз табиатнинг аввалги ривожланиш маҳсули бўлиб, Ернинг ҳаёт кечаётган нозик қатламини ташкил этади. У атмосфера, гидросфера ва литосферанинг юқори қисмини қамраб олади.

Биосферада инсон алоҳида ўрин эгаллайди. У жонли табиатнинг табиий қисми бўлсада, вақт ўтиши билан унга қаршилик кўрсатувчи фаол асосга айланди. Бу фактни у экология муаммолари йиғилишига қараб англай бошлади. Мазкур муаммолар кескинлашгани сари инсон ўзининг ўзгарган ҳолати ҳақида янада теранроқ мулоҳаза юритиб, табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқаси масаласини илмий, фалсафий ва амалий нуқтаи назардан ечишга ҳаракат қила бошлади.

Шу маънода, табиат инсонни қуршаган муҳитни, яъни борлиқнинг биосферадан биологик тур сифатида ўрин олган инсоннинг мавжудлик шароитлари мажмуи сифатида амал қиладиган қисмини англата бошлади.

Шундай қилиб, табиатни ўрганишга нисбатан одатдаги ёндашувлар «биосфера ва инсон» мураккаб системасининг таҳлили ва уни фалсафий англаб етиш ҳисобига сезиларли даражада кенгайди, «табиат» атамаси янгича, янада теранроқ мазмун касб этди. Бу аввало

жамиятнинг атроф муҳит билан ўзаро муносабатлари, хусусан иқтисодиёт, ижтимоий ҳаёт соҳасидаги фаол фундаментал тадқиқотлар маҳсули бўлди. Шу сабабли «табиат» атамасининг мазкур маъноси ижтимоий фалсафада айниқса кўп ишлатилади ва одамлар яшайдиган табиий муҳитни ҳам, инсон қўллари билан яратилган (ўзгартирилган) сунъий муҳитни ҳам қамраб олади. Бошқача айтганда, айти ҳолда ўзаро боғлиқлик ва бирликда инсон яшайдиган маконни ташкил этадиган «бирламчи» ва «иккиламчи» табиат назарда тутилади.

«Табиат» тушунчасининг махсус талқинида эътибор муҳокама предметининг илдизлари, фундаментал асосларини ёритишига қаратилади. Мазкур контекстда, масалан, инсон, у ёки бу ижтимоий ҳодиса, элементар зарра ёки, айтилик, шарсимон чакмоқнинг табиати қандай, деган савол мутлақо ўринли янграйди. Фалсафада кўпинча у ёки бу предмет, жисм, мавжудот ва шу кабиларнинг моҳияти, асосий мазмунини аниқлаш зарурияти пайдо бўлади. Фанда ҳам баъзан муайян ҳодиса, воқеанинг хусусияти ва юз бериш сабабларини аниқлаш талаб этилади. Айти ҳолда мазкур объект ёки ҳодисанинг табиати ҳақида шу маънода сўз юритиладики, унинг моҳияти, шунингдек қолган объектив борлиқ - сўзнинг кенг маъносидаги табиат билан алоқаси аниқланади.

«Табиат» тушунчасининг юқорида зикр этилган учала маъноси ҳам ҳозирги фалсафий ва илмий адабиётларда кенг қўлланилади, аммо унинг иккинчи биосфера, атроф муҳит билан тенглаштириладиган маъноси сўнгги вақтда экология муаммоларига эътибор сезиларли даражада кучайгани муносабати билан айниқса кенг тарқалди. Айти шу сабабли ҳозирги вақтда «экология», «атроф муҳит» каби тушунчалар ҳам фаол ишлатилмоқдаки, бу ҳақда қуйида батафсилроқ сўз юритамиз. Хуллас, табиатни фалсафий тушунишга бағишланган мазкур бўлимда биз «табиат» категориясидан асосан унинг иккинчи, тор маъносидан фойдаланамиз, чунки у кенг маънода онтологияда ёритиб берилган

Фалсафа тарихида табиатга муносабат. Бугун тарих мобайнида одамлар ўзларининг атроф муҳитга таъсир кўрсатиш қобилиятларини тинимсиз ривожлантирдилар ва такомиллаштирдилар. Шу тариқа жамиятнинг табиат билан ўзаро муносабатлари ҳам ўзгариб борди. Бугунги кунда тарих, археология, география, этнография соҳасида ва бошқа фанларда мавжуд илмий маълумотлар табиатга антропоген таъсир инсониятнинг сон ва сифат жиҳатидан ўсишига мутаносиб равишда тинимсиз кучайиб боргани ва пировард натижада ижтимоий ривожланишнинг асосий босқичларини акс эттирганини тасдиқлайди. Бу босқичларнинг ҳар бирига атроф муҳит билан инсон муносабатларининг ўзига хос шакллари ва унинг онгида табиатнинг ҳар хил инъикоси ҳосдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, табиат ва жамият ўзаро алоқасининг у ёки бу босқичларини ажратиш нафақат ишнинг объектив томониға,

яъни кўрсатилган ўзаро алоқаларни тавсифловчи табиий ўзгаришларга, балки бундай ажратиш натижасида қандай мақсадлар кўзланишига ҳам боғлиқ бўлади. Айни ҳолда бизни инсоннинг атроф муҳитга таъсири хусусияти ва унинг табиатга боғлиқлиги масалалари кўпроқ қизиқтиради. Бундан мақсад қандай қилиб инсон ўзининг аввалги табиатга тўла қарамлик ҳолатидан фан ва техникани фаол ривожлантириб, уларнинг ёрдамида табиатни ўзига бўйсундириб, уни хизматкорига айлантиришга ҳаракат қилиб, пировардида кескин экологик муаммоларни юзага келтирганини кўрсатиб беришдир.

Инсоният тарихининг илк босқичида табиатга муносабат.

Ер, океанлар, қитъалар ўрни ва уларда яшовчи халқлар ҳақидаги дастлабки тасаввурлар одамларда атиги 300-400 йил муқаддам, Буюк кашфиётлар даври якунланганидан сўнг пайдо бўлди. Бунгача одамлар бир неча минг йиллар мобайнида унча катта бўлмаган ҳудудларда яшадилар.

Ибтидоий одам термачилик, овчилик, балиқчилик билан шуғулланиб, ўзининг одатдаги эҳтиёжларини тайёр маҳсулотларни ўзлаштириш билан қондирган, яъни табиат берган неъматлар билан кифояланган. Бу неъматлар унинг атрофида ўсаётган, чопаетган, ўрмалаётган, учаётган, сузаётган ва овқатланиш учун ярайдиган нарсалардан иборат бўлган. Ўша даврда инсон табиатга тўла сингиб кетган ва унга бутунлай қарам эди. У табиатдан ажралмаган ва ўзини унга қарши қўймаган. Айни шу сабабли, ўша даврда фақат озиқ-овқат маҳсулотларининг мавжудлиги ва яшаб қолишни таъминловчи табиий шароитлар билан белгиланган ўзининг оз сонлилиги туфайли ибтидоий одам атроф муҳитга сезиларли даражада зарар етказишга қодир эмас эди.

Термачилиқдан инсонга унинг кундалик ҳаётида зарур бўлган нарсаларни ишлаб чиқаришга ўтилишига қараб, у табиат ресурсларини ўз хўжалик муомаласига тобора кўпроқ жалб қила бошлади. Шу тариқа инсон ўзи яшаётган муҳитни сезиларли даражада ўзгартирди. Хусусан, чорвачиликнинг ривожланиши билан яйловлардан ёввойи ҳайвонлар сиқиб чиқарилди. Ўзларининг одатдаги яшаш жойларидан маҳрум бўлган бу ҳайвонлар сони камайди, айрим турлар эса бутунлай қирилиб кетди.

Инсоннинг деҳқончилик билан шуғулланишга ўтиши табиатда бундан ҳам кучлироқ ўзгаришлар ясади. Одамзот экин майдонларига жой очиш мақсадида ўрмонларга ўт қўйиб, улардаги дарахтларни илдизи билан кўпора бошлади. Одамлар яшайдиган жойларда ландшафтлар хусусияти ўрмонлар камайиши, тупроқ нураши ва шу кабилар натижасида бутунлай ўзгарди.

Кейинчалик ариқлар ва суғориш системалари қурилиб, ер ости бойликлари изчил қазиб олина бошлагач, табиатдан фойдаланиш

даражаси кенгайди. Темир пайдо бўлиши билан инсоннинг техник имкониятлари кескин ортди, меҳнат қуроллари такомиллаштирилди, янада мураккаброқ муҳандислик ва суғориш иншоотлари пайдо бўлди. Инсон табиатни аста-секин ташқи ва ўзига қарши куч сифатида идрок этиб, табиат билан айний мавжудотдан ундан фарқ қиладиган мавжудотга айланиб борди.

Тошқинлар, ёнғинлар, қурғоқчиликлар, совуқгарчиликлар, бўронлар ва зилзилалар инсоннинг яшовчанлик қобилиятини синовдан ўтказди, уни шафқатсиз стихияга қаршилиқ кўрсатиш усулларини излашга мажбур қилди. Хавфдан сақланиш ва ўзини ҳимоя қилиш имкониятларининг озлиги инсонда кўрқув ва ишончсизлик, қудратли табиатга бутунлай қарамлик туйғуларини уйғотди. Бундай кайфият инсонни минг йилликлар мобайнида таъқиб қилди ва қадимги халқларнинг турли мифлари ва афсоналарида, шунингдек уларнинг дастлабки диний тасаввурларида ўзининг ёрқин ифодасини топди. Хусусан, сўнгги зикр этилган тасаввурларда Қуёш, Ой ва айрим предметлар алоҳида ўрин эгаллади, уларга сиғиниш талаб этилди. Чакмоқ, яшин, бўрон каби табиий ҳодисалар инсон табиатга эҳтиромсиз муносабатда бўлгани учун унга юборилган ёт кучлар сифатида ёки худоларга итоат этмаганлик учун жазо сифатида талқин қилинди.

Антик даврда табиатга муносабат. Табиатга нисбатан бундай муносабат асосан мил. ав. I минг йилликнинг ўрталарига келиб шаклланди ва назарий тафаккур пайдо бўлиши билан сезиларли даражада ўзгарди. Бу тафаккур ўша даврда дунёқарашнинг алоҳида тарихий шакли сифатида вужудга келган фалсафанинг узвий ва таркибий қисмига айланди. Илк антик файласуфлар, фалсафанинг бош вазифаси улар космос сифатида тушунган дунё нимадан иборат, деган саволга жавоб топиш учун табиатни ўрганишга ҳаракат қилганлар.

Антик даврда табиат инсондан деярли ҳамма нарсада устун бўлган қудратли куч бўлиб қолишда давом этса-да, лекин уни одамзот назарий англаб етиши натижасида табиат муайян қиммат касб этди ва кўп жиҳатдан уйғунлик ва баркамоллик идеали сифатида идрок этила бошлади. Антик файласуфларнинг кўпгина асарлари табиатга ҳурмат кўрсатиш ғояси билан суғорилган бўлиб, табиат билан муросаи мадора қилиш ва унинг қонунларига мувофиқ яшашга чақиради, айни шундай ҳаётни энг муносиб ва мақбул деб эътироф этади.

Қадимги Марказий Осиё зардуштийлик таълимотида ҳам табиатга оқилона муносабатда бўлиш, атроф муҳитнинг экологик тозалилига риоя қилиш ғояси ётади.

Умуман олганда, шунга ўхшаш тасаввурларга қадимги ҳинд ва қадимги хитой фалсафаси намояндаларининг асарларида ҳам дуч келиш мумкин. Улар табиатнинг умумий қонунларини билишга ҳаракат қилиш,

уларга қаршилик кўрсатмаслик ва унга бўйсунуш лозим, зеро инсон уларни ўзгартиришга қодир эмас, деб ҳисоблаганлар.

Ўрта асрлар ва Уйғониш даврида табиат муаммоси. Кейинчалик, христиан ва ислом дини дунёқарашида, табиат билан бирикишни назарда тутувчи бу ёндашув ўрнини табиатга бўлган ўзгача муносабат эгаллади. Натижада, табиат яратилган ва шу боис ўткинчи ва ўзгарувчан деб талкин қилинди. Шу тариқа ўлмас жонга эга Худо ўткинчи табиатдан устун қўйилади. Бундай устун қўйиш натижасида одамларнинг табиий кучлар стихиясига қарамлиги камаймаса ҳам материя ва руҳ нисбати кўпроқ маънавий инсон ва руҳсиз табиий олам тузилишининг турли поғоналаридан ўрин олди. Диний ақидалар боқий, маънавий асос – Худо олий даражада руҳ фойдасига ҳал қилинади. Бу ҳол илоҳий ақидалар фалсафий таълимотлардан устун қўйилган ва аксарият одамлар дунёқарашининг негизини ташкил этган ўрта асрлар фалсафасида айниқса бўртиб намоён бўлади.

Антик даврнинг кўпгина қадриятлари ва идеаллари тикланган Уйғониш даври санъат, эстетика ва гўзалликка кучли қизиқиш билан тавсифланади. Бу даврда табиатга гўзаллик ва илҳом манбаи деб қарашга асосланган янгича муносабат юзага келди. Ўз-ўзидан равшанки, мазкур мўлжал реал борлиқни фаол ўрганиш ва уни янада теранроқ тушуниб етишга рағбатлантирган.

Бу даврда Н.Коперник, Г.Галилей, Н.Кузанский, Ж.Бруно ва бошқа мутафаккирлар ривожлантирган космологик ва натурфалсафий, А.Жомий, А.Навоий илгари сурган гуманистик ғоялар табиатга бўлган янгича муносабат билан бевосита боғлиқ ва маълум даражада шу муносабатлардан келиб чиқади.

Янги даврда табиатга муносабат (аввало илмий нуқтаи назардан) янада фаолроқ ўрганила бошланди. Шу даврдан эътиборан у нафақат назарий ёки эстетик илҳом манбаи сифатида, балки амалий фаолият жабҳаси сифатида ҳам қаралди. Инсонга табиатнинг стихияли кучларини жиловлаш ва ўзига бўйсундириш имконини берувчи табиий қонунлар аниқланди. Табиатнинг инерт жараёнлари инсон ақлининг мутлақ ҳукмига бўйсунуши мумкин ва лозим деб ҳисобланди. Бунинг учун фақат уларни билиш, синовдан ўтказиш лозим.

Табиатни ўзлаштириш, унинг стихиясини табиий қонунларни англаб етиш йўли билан жиловлашга интилиш ўша даврдан бошлаб XX асрнинг ўрталаригача тинимсиз кучайиб борди. Бунга фаннинг ривожланишида эришилган муваффақиятлар, инсонда ўз кучига бўлган ишончни янада кучайтирган техника ютуқлари кўп жиҳатдан кўмаклашди. Табиий қонунларни билиш ва улардан фойдалана олиш инсонга табиатнинг қудратли кучларига қаршилик кўрсатишга амалда ёрдам берди.

Фан-техника тараққиёти юксалишига қараб инсон ўзининг табиатдан чексиз даражада устунлигига бўлган ишончи мустаҳкамланиб борди.

Европада юз берган буржуа инқилоблари табиатни экстенсив ўзлаштиришга қаттиқ туртки берди. Бу, хусусан, хўжалик муомаласига жалб қилинаётган табиий ресурслар ҳажми ва турларининг кўпайишида ўз аксини топди. Бунга ўша даврда иқтисодий фаолият миқёси хом ашё базаси, яъни қурилиш материаллари ва фойдали қазилмалар мавжудлиги билан деярли чекланмагани ҳам имконият яратди. Энергетика ресурслари ҳам чексиз бўлиб, улар ҳар қандай мамлакатнинг ўсиб бораётган ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондириш учун етарли эди. Агар улар бир жойда камайса ёки тугаса, бошқа минтақаларга мурожаат этишининг ўзи кифоя эди. Гап фақат у ёки бу конлардан фойдаланишнинг иқтисодий мақсадга мувофиқлигида эди. Шундай қилиб, ўша давр шароитида одамлар иқтисодий фаолиятининг миқёси ва суръатлари амалда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси ва табиий бойликларни олиш имконияти билангина белгиланар эди.

Янги ва янги заводларнинг мўриларидан чиқаётган қуюқ тутун, кўпайиб бораётган конлар ва терриконлар (конлар яқинига тўкилган бўш жинс уюмлари) ҳатто XX асрнинг биринчи ярмидаёқ оддий онг даражасида тараққиёт рамзлари сифатида идрок этилар ва инсоннинг иқтисодий ютуқлари ва қудратидан далолат берарди. Айрим олимлар, ўткир зеҳнли мутафаккирларгина инсоннинг ўсиб бораётган экспансияси, бошқарилмайдиган техника тараққиёти замирида инсонни қуршаган муҳит, бинобарин, унинг ўзи учун ҳам қандай хавф яшириниб ётгани ҳақида куйиниб гапирдилар.

Хусусан, табиий ҳуқуқ концепцияси муаллифи Ж.Ж.Руссо қонунчилик кишилиқ жамиятининг табиий қонунларидан келиб чиқиши лозим, деб ҳисоблайди. У фан ва цивилизацияни ахлоқнинг яхшиланишига кўмаклашмагани учун танқид тиғи остига олади ва «табиатга қайтиш»га чақиради. Бунга унинг машҳур ватандоши ва техника тараққиёти тарафдори Вольтер киноя билан шундай деб жавоб беради: «Руссонинг гапларини эшитсам, ўрмонга қараб эмаклаб чопгим келади»¹. Фан-техника тараққиёти тарафдорлари ва муҳолифлари ўртасида XVIII асрда бошланган бу мунозара ҳозиргача тўхтагани йўқ ва бир томондан, инсон фан ва техника соҳасида қўлга киритган, унинг ҳаёт шароитларини, ҳеч шубҳасиз, яхшилаган ва табиатнинг стихияли кучларига қаршилиқ кўрсатиш имкониятларини оширган реал ютуқларидан, бошқа томондан эса – фан-техника тараққиёти юзага келтираётган ва одамлар ҳаётининг нозик негизларига путур етказаётган янги ва янги муаммолардан баҳра олмоқда.

¹ Вольтер.// Всемирная энциклопедия.-М.: Современный литератор, 2001.-С.178

XX асрда экологик танглик. Сўнгги юз йил ичида одамларнинг табиат билан ўзаро муносабатларида хайратомуз ўзгаришлар юз берди. Бир томондан, миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро алоқадорлиги қонуни амал қилиб, инсон фаолиятининг асрлар мобайнида зимдан йиғилиб келган салбий оқибатлари жамулжам ҳолда янги сифат касб этди. Бу илгари яшовчанлик қобилиятига эга бўлган кўпгина ҳудудлар яйдоқ сахрога айланишида, атмосфера, сув ҳавзалари ва шу кабиларнинг ҳалокатга элтадиган тарзда ифлосланишида намоён бўлди. Хусусан, ҳозирги вақтда бутун қуруқлик юзасининг 40% дан кўпроғини сахролар эгаллаган. Стратосферанинг озон пардасидаги тешиқлар, оқава сувлар ташланадиган «ариқлар»га айланиб қолган кичик ва катта дарёлар ҳам бир лаҳзада пайдо бўлгани йўқ.

Айни вақтда, сайёра тобора кўпайиб бораётган одамларга ҳаддан ташқари тор, «кичкина» бўлиб қолди. Бугунги кунда қуруқлик, сув ёки фазонинг инсон таъсиридан холи бўлган биронта ҳам қисми қолгани йўқ. *Табиатга салбий антропоген таъсир даражаси ортида табиий муҳит таназзули орқага қайтариб бўлмайдиган хусусият касб этадиган чегарага етмоқда.* Бундай ҳолат *экологик танглик* сифатида тавсифланади. Унинг моҳияти шундан иборатки, табиий системалар ҳаддан ташқари зўриқиши, атроф муҳит (сув, ҳаво, тупроқ) ифлосланишининг муайян меъёрлари мисли кўрилмаган даражада бузилиши натижасида табиий жараёнларда мувозанатнинг бузилиши юз беради. Пировардида экологик тизимлар доирасида ўзаро алоқалар ва «жамият-табиат» системасининг кўпгина параметрлари издан чиқади.

Табиат антропоген зўриқишларни фақат маълум меъёр даражасида бартараф этишга қодир эканлигини одамлар сўнгги вақтдагина англай бошладилар. Бу меъёрнинг бузилиши биосферада кўпинча орқага қайтариб бўлмайдиган сифат ўзгаришлари юз беришига сабаб бўлади. Шамол кўтарган ёки вулқонлар итқитган чанг, ўрмон ёнғинларидан ёки ер юзасига нефтнинг табиий чиқишидан ҳосил бўлган тутун тарзидаги табиий ифлосланишни табиат ўзи осонгина бартараф этади. Аммо инсон атроф муҳитга унинг бундай таъсирларга қаршилиқ кўрсатиш табиий имкониятларидан бир неча баравар ортиқ бўлган қўшимча зўриқишларни яратди. У ер юзаси, атмосфера ва сув ҳавзаларига табиий чиқиндилар таркибидагидан кўпроқ миқдорда кимёвий элементларни тобора ўсиб бораётган суръатларда ташламоқда; шунингдек, уларга табиат инсон ёрдамисиз абсорбация қилиш (утиллаштириш)га қодир бўлмаган пластмасса, керамика, шиша каби кўп сонли сунъий материалларни қўшимча қилмоқда. Бунинг оқибатида кимёвий моддалар билан заҳарланган далалар ва сув ҳавзалари, экологик жихатдан тоза деб айтиш мушкул бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, шаҳарлардаги тутун, қурум, кул зарралари, чанг, ёнилғи буғи кабилар аралашмасидан иборат заҳарланган ҳаво, ахлат, ишлаб

чиқариш чиқиндилари ва шу кабилардан кўтарилган тоғлар инсон борлигининг доимий ҳамроҳларига айланди.

Инсон жамиятнинг табиат билан муносабатларида юз берган бу шиддатли ўзгаришлар моҳиятини тушунишга ҳаракат қилар экан, аввалгидек, юз бераётган жараёнларни илмий ва фалсафий таҳлил қилиб, ўз тафаккурига мурожаат этмоқда.

Географик муҳит тушунчаси. Табиий муҳит айрим кишилар ҳаётига таъсир кўрсатиши одатда кўпгина аниқ-равшан сабабларга кўра жиддий шубҳа уйғотмайди. Шунга қарамай, ижтимоий-тарихий жараён ёки моддий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши тўғрисида сўз юритилган ҳолда улар табиий шароитга боғлиқ бўладими, агар боғлиқ бўлса, бу нимада акс этади, деган савол туғилади. Шу муносабат билан «географик муҳит» тушунчасининг таҳлили муҳим аҳамият касб этади. Бу тушунча фан ва фалсафада мазкур мавзуни муҳокама қилиш чоғида унга маъно жиҳатидан яқин бўлган «табиат», «табиий муҳит», «атроф борлиқ» каби атамалар билан бир қаторда фаол қўлланилади, аммо ўз мазмунида уларга боғланмайди.

Географик муҳит – бу Ер табиатининг инсон фаолияти доирасига жалб қилинган ва жамият мавжудлиги ва ривожланишининг зарурий омили ҳисобланадиган қисмидир. Айти ҳолда турли параметрлар: ҳудуд, иқлим, ресурслар, ландшафт, жой рельефи ва шу кабиларнинг ижтимоий ривожланиш суръатлари ва хусусиятига таъсири тўғрисида сўз юритилади.

Географик муҳит параметрлари. Меҳнат ва моддий неъматлар ишлаб чиқариш жараёнида одамлар табиатнинг турли элементларидан фойдаланадилар, ўз иқтисодий фаолияти доираси кенгайгани сари улар мазкур элементларни муомалага янада фаолроқ жалб қиладилар. Пировардида инсон ва табиат бевосита ўзаро алоқага киришадиган соҳа ўзгаради ва кенгроқ тус олади, яъни географик муҳит доираси кенгаяди. Масалан, ибтидоий одамлар тирикчилик қилиш учун асосан табиий ҳаёт манбалари ўсимликлар ва ҳайвонлардан, меҳнат қуроллари яшаш учун эса қўл остида мавжуд воситалар – тош ва ёғочдан фойдаланганлар. Иқтисодий ривожланишнинг охириги босқичларида фойдали қазилмалар ва энергетик ресурсларнинг роли ортиб борди, уларни қазиб чиқариш инсон фаоллиги географиясини сезиларли даражада кенгайтди.

Шу билан бир қаторда инсон меҳнати географик омиллар таъсирида тинимсиз мураккаблашиб борди. Хусусан, инсон ўз амалий фаолиятида нафақат қулай табиий шароитларга, балки яшаш учун унча яроқли бўлмаган муҳитга ҳам дуч келади. Масалан, мўътадил иқлим, серҳосил тупроқ, етарли намлик ва шу кабилар нисбатан кам меҳнат сарфлаб яхши ҳосил олиш имконини беради, табиий ресурслар ўтиш осон бўлган жойда ва ер юзасига яқинроқда жойлашганлиги эса уларни

қазиб олишни осонлаштиради ва пировард маҳсулот таннархини пасайтиради.

Аммо Ер юзида бундай қулай жойлар унча кўп бўлмагани учун, сайёрамизнинг тинимсиз кўпайиб бораётган аҳолиси вақти келиб ноқулай ва ўтиш қийин бўлган ерда жойлашган ҳудудларни ҳам ўзлаштиришга мажбур бўлди. Қишлоқ хўжалигини юритиш, йўллар, бошқа муҳандислик қурилмалари ва иншоотлар қуришни қийинлаштирадиган совуқ иқлим шароити, тоғли ёки ботқоқли жой одамларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида уларнинг жисмоний, энергетик ва бошқа харажатларини сезиларли даражада кўпайтиради.

Ўз-ўзидан равшанки, одамларнинг иқтисодий фаолияти географик муҳитнинг ўзгаришига сабаб бўлади, бунинг натижасида ландшафтлар, тупроқ қатлами, ҳаво, сув ва шу кабиларнинг кимёвий таркиби ўзгаради. Табиат ва жамиятнинг бундай муносабатларига ҳозирги Африка мисол бўлиши мумкин. Бу ерда охириги юз йилликнинг ўзида ўрмонлар майдони икки баравар камайди ва ҳозирги вақтда улкан қитъа ҳудудининг тўртдан бир қисминигина ташкил этади. Пировард натижада Африка қитъасида саҳроларнинг чўлларга, чўлларнинг – саванналарга, саванналарнинг – тропик ўрмонларга хужуми тобора кенгроқ тус олиб бормоқда.

XX асрнинг 60 йилларида Марказий Осиё ҳудудида ҳам Орол денгизининг қуриб бориши натижасида иқлим ва табиий муҳит кескин ўзгарди. Бу экин майдонларининг камайишига, шўр тупроқнинг кўпайишига олиб келди.

Кескин экологик вазият кўпгина дарёлар оқимининг (Амударё, Сирдарё, Зарафшон) сезиларли даражада ўзгариши, тупроқ эрозиясининг кучайиши ва ҳосилдорликнинг пасайиши билан ҳам тавсифланади.

Аммо инсоннинг табиатга таъсиридан ташқари, географик муҳитда доим табиий омиллар билан белгиланадиган ўзгаришлар ҳам юз берган. Ернинг бутун геологик тарихи шундан далолат берадики, унда буюк муз босиши ва ҳалокатли тарзда вулқонлар отилиши юз берган, вақти-вақти билан қуруқликнинг кўтарилиши ва пасайиши, зилзилалар, тошқинлар ва бошқа табиий офатларнинг юз бериши, Ер қиёфаси ва одамларнинг яшаш шароитини сезиларли даражада ўзгартирган. Хусусан, Платон ўзининг «Тимей» ва «Критий» асарларида ҳикоя қилган Атлантида ҳалокати тарихи ҳанузгача аксарият тадқиқотчиларни қизиқтиради. Бу афсонага биноан Атлантида катта, ҳосилдор ва кўп аҳоли яшайдиган орол бўлган ва қадим замонларда зилзила оқибатида Атлантика океани тубига чўкиб кетган.

Афсоналар билан бир қаторда аниқланган фактлар ҳам мавжуд. Масалан, Голландиянинг тарихий ривожланиши асосан денгиз қирғоқ чизигининг табиий ўзгариши билан белгиланади. Шунингдек, Хуанхэ

дарёсининг ўзанида юз берган ўзгаришлар Хитой тарихига маълум даражада таъсир кўрсатгани ҳам маълум.

Ижтимоий ривожланиш ва географик муҳитнинг ўзаро таъсири. Аксарият олимлар фикрига кўра, *географик муҳит жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий тузилишини белгиловчи асосий омил ҳисобланмаса-да, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш суръатини жадаллаштириб ёки пасайтириб, тарихий жараёнга таъсир кўрсатиши мумкин.* Шунини таъкидлаш лозимки, XX асрга қадар одамларнинг иқтисодий ва илмий-техникавий салоҳияти юксалгани сари уларнинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаёти географик муҳит ва табиатнинг стихияли кучларига камроқ боғлиқ бўлиб борган.

XX аср вазиятни бутунлай ўзгартирди: у нафақат кўрсатилган қонуниятни бузди, балки уни тескари буриб юборди; яъни инсоният умумбашарий ҳодисага айлангач, унинг иқтисодий ўсиши географик муҳитнинг табиий чегараларига келиб тақалди. Бу муҳит ўз майдони ва ресурслари жиҳатидан одамлар ишлаб чиқариш фаолиятининг тобора ўсиб бораётган ҳозирги миқёси учун ҳаддан ташқари кичкина бўлиб қолди. Олимларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, охириги уч ўн йилликнинг ўзида жаҳонда инсоният ўзининг олдинги бутун тарихи мобайнида истеъмол қилган миқдорда хом ашё ишлатилган. Иқтисодий ўсишнинг мавжуд суръатлари сақланган тақдирда, яқин ўн йилликларда саноат ишлаб чиқариши яна икки-уч баравар кўпайиши мумкин бўлиб, бу жуда кўп миқдорда кўшимча табиий ресурсларни талаб қилади.

Инсон ўзи яратган сунъий муҳит – борлиғи «иккиламчи табиат» Ер қиёфасини бундан ҳам кўпроқ ўзгартиради. У сайёранинг яшашга озми-кўпми яроқли бўлган бутун қитъа ва орол худудини қоплаган улкан мегаполислар ва сон-саноксиз аҳоли яшайдиган жойлардан иборат. Шунингдек, у автомобиль йўллари ва темир йўл тармоқлари, каналлар, конлар, уюмлар ва инсон томонидан яратилган ва унга қадар ҳеч қачон мавжуд бўлмаган бошқа кўплаб нарсаларни ўз ичига олади.

Шундай қилиб, бугунги кунда географик муҳитнинг ўзгаришида етакчи рол инсонга ўтди, бироқ айтилиши мумкинки, у юқорида зикр этилган табиий тўсиқларга дуч келиб, XX аср бошида қўлга киритилган географик муҳитга нисбатан ўз мустақиллигини йўқотди. Жамият ривожланишида географик муҳитнинг ролини асослашга бўлган қизиқиш асрлар мобайнида сақланиб қолаётгани ва вақти-вақти билан кучайиб туриши, айтилиши шунини ҳол билан изоҳланади.

Географик мактаблар. Бу соҳада тўпланган ғоялар мажмуи турли даврларда анча машҳур бўлган «географик детерминизм», «ижтимоий детерминизм» ва «геоэкология» концепцияларини ўз ичига олган географик мактабни ташкил этади.

Гарчи XVIII аср француз мутафаккирлари А.Тюрго ва Ш.Монтескьени географик мактаб асосчилари деб ҳисоблансада, мазкур

мактаб географик ўрин ва табиий шароит жамиятнинг ривожланишида муҳим рол ўйнайди деган ғояни илгари сурувчи турли таълимотлар тизими сифатида, антик даврдаёқ пайдо бўлган. Гиппократ, Геродот, Полибий, Страбон ва бошқа мутафаккирлар турли минтақаларнинг иқлим шароитига катта эътибор берганлар ва Юнонистон ва Ўрта ер денгизи бўйидаги ҳудудларни одамлар ҳаёт фаолияти учун айниқса қулай деб ҳисоблаганлар.

Ўрта асрларда шунга ўхшаш ғояларнинг ривожланиши одатда тарихчи Ибн Халдун номи билан боғланади. Аммо бу ғояларга чинакам қизиқиш жамият қурилиши ва тарихий ривожланиш қонунларини табиий сабаблар билан тушунтирувчи географик детерминизм ғоялари бунгача ҳукм сурган ижтимоий ҳаётнинг илоҳий хусусияти ҳақидаги диний тасаввурларни сиқиб чиқара бошлаган Маърифатпарварлик даврида юзага келди. Бундай қарашлар ўша даврда вужудга кела бошлаган янги капиталистик муносабатларга мос келган, шу сабабли улар ўша даврдан бошлаб Франция, Англия ва Германияда кенг тарқалди.

Кўпайиб бораётган Ер аҳолисига тобора кўпроқ тирикчилик воситалари, аввало озиқ-овқат маҳсулотлари талаб этилган. Уларни ишлаб чиқариш эса, табиий шароитга, қишлоқ хўжалигини юритиш учун яроқли ерлар мавжудлигига бевосита боғлиқ бўлган. Унинг (ўша даврда ҳали нисбатан) камлиги мутахассисларга XVIII асрдаёқ аён бўлди.

«Табиий қонунлар» концепциялари. Шу муносабат билан француз файласуфи ва иқтисодчиси А.Тюрго (1727-1728) мазкур муаммонинг муайян ечими ҳисобланган деҳқончиликни интенсивлаштириш имкониятини ўрганар экан, «тупроқ унумдорлигининг пасайиб бориши қонуни»ни таърифлади. Унинг маъноси шундан иборатки, ишлов берилаётган ерга сарфланган ҳар бир қўшимча меҳнат ва капитал бундан олдинроқ сарфланган меҳнат ва капиталга қараганда камроқ самара беради, муайян чегарага етилганидан кейин эса ҳеч қандай қўшимча самара олиш мумкин бўлмай қолади.

Инглиз иқтисодчиси Т.Р.Мальтус (1766-1834) бу ғояларни ривожлантирди ва кенг тарқалган концепцияни илгари сурди. Бу концепцияга мувофиқ аҳоли сонини унинг озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланганлик даражасига қараб тартибга солувчи «табиий қонун» пайдо бўлди. *Мазкур қонунга биноан сайёрамиздаги одамлар сони геометрик прогрессия бўйича кўпайиб боради, тирикчилик воситалари эса фақат арифметик прогрессия бўйича ўсади, бу эса муқаррар тарзда аҳоли ҳаддан ташқари кўпайиб кетишига олиб келади ва ижтимоий тангликларга сабаб бўлиши мумкин.* Мальтус ижтимоий ривожланиш табиатнинг абадий қонунлари ҳукмига қатъий

бўйсунитини қайд этади. Унинг фикрича, ҳар бир янги туғилган чақалоқ бошқалар банд этган ва ўзига ўрин бўлмаган дунёга тушади. Бундан мутафаккир қашшоқларга ҳамдардлик шусиз ҳам мураккаб демографик муаммоларнинг кескинлашувиغا олиб келади, деган хулоса чиқаради¹.

Мальтуснинг очарчилик, эпидемиялар ва урушлар аҳоли ҳаддан ташқари кўпайиб кетишининг олдини олувчи табиий омиллар ҳисобланиши ҳақидаги хулосалари нафақат ўз тарафдорларини, балки фаол муҳолифларини ҳам топди.

Мальтус ғояларининг издошлари ўз ўтмишдошининг ўта совуқ хулосаларидан халос бўлиб, унинг таълимотини XX аср бошида юз берган «демографик портлаш» тўлқинида вужудга келган неомальтусчилик кўринишида давом эттирдилар.

Географик детерминизм. Олимлар географик мактабнинг турли йўналишлари ва оқимларини ўрганар эканлар, инсон фаолияти табиий муҳитга тўла боғлиқ деган ғояни исботлашга ҳаракат қилувчи механистик географик детерминизмни алоҳида қайд этадилар. Бу оқимнинг асосчиси ва атоқли намояндаси француз маърифатчи файласуфи Ш.Л.Монтескье (1689-1755)дир. «Қонунлар руҳи» деб номланган асарида у ўз концепциясини атрофлича баён этди. Бу таълимотга мувофиқ одамлар ҳаёти, уларнинг ахлоқи, қонунлари, одатлари ва ҳатто сиёсий тузуми улар яшайдиган географик муҳит ва иқлим шароитидан келиб чиқади. У табиат одамларни туғилгандан тенг қилиб яратишини тан олиб, сўнг уларни географик детерминизм нуқтаи назаридан фарқлайди.

Мазкур ёндашувдан Монтескье ҳатто қитъалар ижтимоий тизимларининг таҳлилида ҳам фойдаланади. Бунда у, хусусан, Осиё ва Европа халқларининг ҳаётини таққослайди. Унинг фикрича, Осиё мўътадил минтақага умуман эга эмас, шу сабабли бу қитъанинг жуда совуқ иқлимида жойлашган мамлакатлар жуда иссиқ иқлимда яшайдиган мамлакатлар билан бевосита туташади. Европада эса, аксинча, мўътадил минтақа анча кенг бўлиб, бу ерда иқлим жанубдан шимолга қараб аста-секин совуқлашиб боради. Ҳар бир мамлакат ўз иқлим хусусиятларига кўра қўшни мамлакат билан ўхшаш бўлгани боис, уларнинг ўртасида кескин фарқлар кузатилмайди. Айни шу сабабли Осиёда озодлик ҳеч қачон ўсмайди, Европада эса у шароитга қараб ўсади ёки камаяди, деб хулоса чиқаради Монтескье.

Унинг одамлар ижтимоий ҳаёти табиий шароитларга қаттиқ боғлиқ эканлиги ҳақидаги ғоялари ва хулосалари кейинчалик нафақат ривожлантирилди (масалан, Г.Т.Бокль, Э.Реклю, Л.И.Мечников томонидан), балки табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқасида сабабиятни

¹ Қаранг: Мальтус Т.Р. Опыт о законе народонаселения. – СПб.: 1868. Т. 1. – С.469.

инкор этувчи оқим – географик индетерминизм нуқтаи назаридан танқид қилинди.

Ижтимоий детерминизм. Географик детерминизмнинг ҳаддан ташқари кескин қарашларига қарши қўйилган бошқа бир ёндашувда ижтимоий ривожланиш даражаси ва йўналиши биринчи навбатда моддий ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражаси билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан табиат одамлар тарихига аралашади, чунки ишлаб чиқариш жараёнида инсон нафақат уни, балки ўзини ҳам ўзгартиради. Пировардидада инсоннинг моҳиятини ташкил этадиган ижтимоий муносабатлар мажмуи ўзгаради. Бундан одамлар айрим фазилатларининг шаклланиши ҳам, жамиятнинг ривожланиши ҳам аввало географик муҳитга эмас, балки моддий ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлади ва одамлар ишлаб чиқариш фаолиятининг тарихан ўзгарувчи хусусиятини таҳлил қилиш чоғидагина муайян табиий шароитлар у ёки бу ижтимоий жараёнларга қандай таъсир кўрсатиши ҳақида гапириш мумкин, деган хулосага келинади. Айни ҳолда табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқасида фаол томон сифатида доим инсон амал қилади. Табиий муҳит хусусиятини ижтимоий муҳит хусусияти эмас, балки аксинча, ижтимоий муҳит хусусиятини табиий муҳит хусусияти белгилайди.

Шу маънода одамлар табиат билан ўз моддалар алмашинувини тартибга соладилар, уни ўз умумий назорати остига оладилар ва шу тариқа табиатнинг кўр-кўрона кучлари уларнинг устидан ҳукмронлик ўрнатишига тўсқинлик қиладилар.

Геосиёсат. Юқорида келтирилган нуқтаи назарлардаги қарама-қаршилиқни географик детерминизмнинг атоқли намояндаси Г.Т.Бокль (1821-1862) «Англия цивилизацияси тарихи» деб номланган асарида ўзига хос иқлим ва табиатга эга бўлган мустамлака халқларининг қоқоқлигини тушунтиради ва ижтимоий тенгсизликнинг табиийлиги ҳақида хулоса чиқаради. Кейинчалик Боклнинг бу ғоялари географик мактабдаги янги йўналиш – геосиёсатни яратди. Мазкур йўналишнинг асосий ғояларини Германияда Ф.Ратцел ва К.Хаусхофер, Буюк Британияда Г.Маккиндер, АҚШда А.Т.Мэхэн ва Н.Спикмен, Швецияда Р.Челлен илгари сурди. «Геосиёсат» атамасини 1916 йилда биринчи бўлиб ишлатган Р.Челлен ўзининг «Давлат ҳаёт шакли сифатида» деб номланган асарида Ф.Ратцелнинг социал-дарвинистик ғояларини ривожлантирди. *Бу ғояларга мувофиқ табиий шароит жаҳон тарихида давлатлар ривожланишининг энг муҳим омилли ҳисобланади, давлатнинг ўзи эса географик муҳитнинг турли омиллари аҳолига кўрсатган таъсир натижасида шаклланган биологик организм сифатида қаралади.* Бундан Челлен у ёки бу давлатнинг ҳаёт макони учун кураши ҳар қандай жонли организм қонуни – яшаш учун кураш табиий қонунидан ўзга нарса эмас, деган хулосага келади. Унинг фикрича, тор маконга эга бўлган «яшовчан давлатлар» қатъий сиёсий императивга

амал қилиб, ўз ҳудудини истилочилик, мустамлакаларни қўлга киритиш йўли билан кенгайтиришга ҳаракат қилишининг замирида айна шу қонун ётади. Бошқача айтганда, урушлар, Челлен фикрига кўра, нафақат муқаррар, балки зарурдир.

Шу кўринишда геосиёсат ирқлар назарияси билан бир қаторда немис миллатчиларининг расмий сиёсати негизини ташкил этди ва Иккинчи жаҳон урушига тайёргарлик, «ҳаёт макони»ни қўлга киритиш ва босиб олинган ҳудудларда яшовчи халқларнинг оммавий қирғинини асослади. Нацистик геосиёсатнинг таниқли намояндаси Карл Хаусхофер 1924 йилдан «Геосиёсий журнал» нашр этиб, бу геосиёсатнинг асосий ғояларини ривожлантирди, *Гитлернинг «Майн кампф» асарини яратишга кучли таъсир кўрсатди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин фашистик геосиёсат унинг ҳаёт макони ва ирқий устунлик ғоялари билан жинойий таълимотлар қаторига киритилди.*

Географик детерминизм ғоялари бошқача шаклларда бугунги кунда ҳам, хусусан, «илғор индустриал Шимол» ва «қолоқ аграр Жануб» ўртасида, яъни иқтисодий ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасида мавжуд улкан тафовутни тушунтириш (ва оқлаш) учун фаол қўлланилмоқда.

Ижтимоий экология. Экологик фалокатлар тарихи. Ижтимоий экология илмий ва фалсафий билимлар соҳаси сифатида яқиндагина – XX аср 60-йилларининг охиридан 80-йилларнинг ўрталаригача бўлган даврда вужудга келган. Аммо бу ҳол экологик муаммолар фақат Энг янги давр ҳодисаси деган маънони англатмайди. Ҳеч шубҳасиз, улар ўтмишда ҳам мавжуд бўлган, лекин биосфера ривожланишининг илк босқичлари ҳақида етарли даражада тўла ахборот йўқлиги улар хусусида асосан гипотеза тарзида сўз юритиш имконини беради.

Бундай фаразлар қаторига, масалан, экологик фалокат натижасида динозаврларнинг қирилиб кетиши ҳақидаги гипотеза киради. Ер қуррасининг айрим минтақаларида топилаётган ва табиати жумбоқ бўлиб қолаётган майда шиша шарчаларни ўрганган олимлар уларни метеоритнинг қотиб қолган моддаси бўлса керак, деб тахмин қилмоқдалар. Бундан тахминан 65 миллион йил муқаддам Ер катталиги диаметрда бир неча километрга етадиган улкан метеорит билан тўқнашган деган хулосага келинмоқда. Мазкур тўқнашув натижасида кучли ёнғинлар бошланиб, улардан чиққан тутун Ерни қалин парда билан ўраб олган ва бу қаттиқ совуқ тушиши ва ўша даврда яшаган динозаврлар қирилиб кетишига олиб келган.

Қадимги манбалар амалда мавжуд бўлган цивилизациялар ҳалокати замирида ҳам соф экологик омиллар ётишини кўрсатади. Хусусан, шумер цивилизацияси мил. ав. III минг йиллик охирида қуёш

фаоллиги ўзгариши натижасида юзага келган қаттиқ қурғоқчиликдан ҳалок бўлган. Бир пайтлар гуллаб яшнаган Дажла ва Фурот воҳаларининг саҳрога айланиши суғориладиган деҳқончилик нотўғри олиб борилиши оқибатида тупроқнинг нураши ва шўрланиши натижаси деб ҳисобланади.

XIX асрда *фалокатлар назарияси* айниқса кенг тарқалди. Уни 1812 йилда француз олими Ж.Кювье (1769-1832) илгари сурди. У геологик қатламларда кузатиладиган ҳайвонлар ва ўсимликлар қолдиқларининг табиатини тушунтиришга ҳаракат қилиб, Ерда вақти-вақти билан такрорланиб турадиган тоғ жинсларининг кўкқисдан силжишлари ер юзасининг рельефини ўзгартиради ва барча тирик нарсаларни ҳалокатга дучор этади, деган фаразни илгари сурди. Аммо бу ғоя кейинчалик кенг миқёсда ўз издошларини топмади, чунки сайёрамиз, унинг тарихи ва тузилишига доир илмий билимларнинг фаол ривожланиши бошқа гипотезаларга бой материал берди ва фалокатлар назариясини XIX асрнинг охирларидаёқ унинг аввалги жозибадорлигидан маҳрум этди.

Бунга илмий билимларнинг бутунлай янги соҳаси – *экология*нинг пайдо бўлиши маълум даражада замин ҳозирлади.

Экологиянинг келиб чиқиши. «*Экология*» атамаси этимологик жиҳатдан юнонча *oikos* – уй, бошпана ва *logos* – таълимот сўзларидан келиб чиққан бўлиб, кенг маънода яшаш муҳитига эга бўлган жонли организм (ёки жонли организмлар, мавжудотлар) ташкил этган ҳар қандай ташкилот, системани англатади. Бу атамани немис биологи *Э.Геккель* 1869 йилда биологиянинг вазифаси жонли организмларнинг атроф муҳит билан ўзаро алоқасини ўрганишдан иборат бўлган бўлимларидан бирини белгилаш учун илмий муомалага киритган. Экология масалалари узоқ вақт мобайнида фақат табиий фанлар, аввало биология доирасида ўрганилди. Сўнгра, жамиятнинг табиат билан муносабатларида иқтисодий, ижтимоий ва ҳатто сиёсий жиҳатлар аниқланишига қараб, экология ижтимоий фанларнинг ҳам предметиға айланди. Илк ижтимоий ва фалсафий тадқиқотларнинг ўзиёқ жамият ва табиатнинг ўзаро алоқаси муаммолари – бу аввало жамиятнинг, унинг ижтимоий-иқтисодий тузилишининг, шаклланган қадриятлар тизими ҳамда атроф муҳит ва инсоннинг ундаги ўрни ҳақидаги тасаввурларнинг муаммолари эканлигини тасдиқлади.

Бугунги кунда «**ижтимоий экология**» деб номланган илмий тадқиқотлар соҳаси вужудга келди, «экология» атамаси эса биология фанлари доирасидан анча четга чиқиб, жуда тез ва кенг тарқалди. XX аср 70-йилларининг ўрталарида ижтимоий экологиянинг тўрт асосий қонуни таърифланди:

- ҳамма нарса ҳамма нарса билан боғланган;
- ҳамма нарса қаёққадир йўқолиши керак;

- табиат яхшироқ билади;
- текинга ҳеч нарса бўлмайди¹.

Бу қонунлар инсон атроф муҳит билан узвий ўзаро боғлиқ эканлигини мустаҳкамлади ва унинг табиатга ўзбошимчалик билан ва охирини ўйламасдан аралашувини тақиқлади.

Экологик муаммолар кескинлашувига қараб улар янада фаолроқ ўрганила бошланди. Ижтимоий экологиядан ташқари, илмий билимнинг бошқа, бутунлай янги соҳалари, чунончи: инсон экологияси, глобал экология, шаҳар экологияси юзага келди. Айрим кишилар ва жамиятнинг атроф муҳит билан ўзаро алоқаси жабҳасида экологик муаммолар кўп жиҳатдан фалсафий маъно касб этди, чунки у инсон борлигининг фундаментал асосларига дахлдордир, Ердаги ҳаётнинг бетакрорлиги ва унинг биологик ранг-баранглигини сақлаш зарурлиги ҳақидаги масалани янгидан қўйди.

Экологик муаммонинг фалсафий маъноси. Айрим фанлар доирасидан четга чиқиш ва муаммога нисбатан кенгроқ, фалсафий ёндашиш биосферада ҳамма нарса бетакрор тарзда ўзаро боғлиқ ва табиий тартибга солинадиган мувозанат ҳолатида эканлигини аниқлаш имконини берди. Шунингдек, биосферанинг ўзи ҳам сайёрамизнинг табиий қисми ҳисобланади. У Ер юзасида янада мураккаброқ тузилма – биогeosферани ташкил этади. Инсоннинг умумий фаолияти Ердаги геологик жараёнлар билан тенг даражага етганидан бери биогeosферада жиддий ўзгаришлар юз берди. Бу ўзгаришлар сайёрамиз ўзининг илк қиёфасини йўқотишига олиб келди ва инсон борлиги негизларига путур етказди. Шу тариқа у азалий фалсафий муаммо – ҳаётнинг мазмуни муаммосига кескинроқ тус беради ва экологик муаммоларни ҳозирги замон фалсафасининг муҳим бўлимига айлантирди.

Бундай экологик муаммоларни фалсафий англаб етиш ўзига хос хусусият касб этади. Зеро, фалсафа табиат ва жамиятнинг ўзаро муносабатларида юзага келувчи айрим муаммоларни ҳал қилмайди ва уларни бартараф этиш юзасидан муайян тавсиялар бермайди. Бу махсус фанларнинг вазифасидир. *Фалсафанинг роли эса – муайян натижаларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш, юз бераётган жараёнлар динамикаси ва тенденцияларини аниқлаш, табиий ўзаро алоқалар, тарихий боғлиқликларни аниқлаш* ва ш.кларга мувофиқ фалсафий хулосалар чиқаришдан иборат, унда муҳим тушунчалар аниқланади, асосий тамойиллар белгиланади, бу нафақат билиш мақсадлари, экологик таълим ишига хизмат қилади, балки табиатни муҳофаза қилиш борасида муайян вазифаларни ҳал қилувчи айрим фанлар учун методологик таянч ҳисобланади.

¹ Қаранг: Коммонер Б. Замыкающийся круг. – СП(б).: 1999.- С.36

Ноосфера. Ечимини топмаган экологик муаммолар хавфи кучайишига қараб одамлар танг вазиятдан чиқиш йўллари ҳақида кўпроқ бош қотира бошладилар, уни бартараф этиш йўлида муайян қадамлар ташлашга ҳаракат қилдилар. Шу муносабат билан тўпланган тажрибадан, ўзгарган шароитлардан ўз вақтида чиқарилган тўғри хулосалар айниқса муҳим аҳамият касб этади. Бундай муҳим хулосалардан бири шундан иборатки, яқин ўтмишда ижтимоий ҳаёт икки мутлақо зарур шарт: тирикчилик воситаларини узлуксиз ишлаб чиқариш ва инсоннинг кўпайишига риоя этган ҳолда кечиши мумкин эди. Бунда табиий муҳит гўёки олдиндан берилган бўлиб, инсонга нисбатан муайян константа вазифасини бажарарди. Ундан фақат фойдаланиш лозим эди.

Ҳозирги давр бу табиий мувозанатга жиддий тузатиш киритди. *Энди ишлаб чиқаришнинг янги тури – табиий муҳитнинг ўзини ишлаб чиқариши ва такрор ишлаб чиқаришига зарурат тугилди*, бу эса инсон нафақат ижтимоий жараёнларда, балки ўзига бўйсунувчи табиий жараёнларда ҳам фаол асосга айланганини англатади.

Жамият ва табиатнинг ўзаро алоқасида юз берган ўзгаришлар моҳияти, шунингдек бундай ўзаро алоқанинг истиқболларини таниқли рус олими *В.И.Вернадский* (1863-1945) XX асрнинг 30-40-йилларида илмий жиҳатдан анча теран ёритиб берди. У инсоннинг табиатни ўзгартирувчи фаолияти таъсирида биосферада дунё миқёсида юз берган сифат ўзгаришларига биринчилардан бўлиб эътиборни қаратди ва мазкур фаолликнинг мисли кўрилмаган миқёси ва шакллари таҳлил қилиб, ҳозирги босқичда инсоният қудратли геологик кучга айланади, деган хулосага келди¹.

Вернадский жамиятга жонли ва жонсиз табиатнинг бирлиги сифатида, инсон фаол субъект сифатида ҳукмронлик қилувчи яхлит система сифатида ёндашиб, жамият ва табиатнинг ўзаро алоқасида инсон фаолияти таъсирида юз берган сифат ўзгаришларини илмий асослашга ҳаракат қилди. Жамият ва табиатнинг ўзаро алоқасида инсоннинг оқилона фаолияти энг муҳим омилга айланадиган ҳолатга эришишни у «*ноосфера*» (юнон. *noos* – ақл, идрок ва *sphaira* – соҳа), яъни *ақл-идрок соҳаси* деб номлади. Шундан бери *ноосфера инсоннинг ҳар қандай ўзгартирувчи фаолияти табиий ва ижтимоий жараёнларни илмий тушунишга асосланадиган ва табиат ривожланишининг умумий қонунлари билан мувофиқлаштириладиган материя мавжудлиги барча шакллари бирлашувининг олий босқичи* сифатида тушунилади. Бошқача айтганда, бу «*жамият-табиат*» системаси тадрижий ривожланишининг олий босқичи, ҳали мавжуд бўлмаган, лекин шакллана бошлаган ва агар

¹ Қаранг: Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М.: 1965. – С.328.

инсоният бўҳронлар юз беришини хоҳламаса ва келажакда муносиб ҳаёт кечиришни истаса, албатта мавжуд бўлиши керак бўлган босқичдир.

Аксарият тадқиқотчилар фикрига кўра, бундай босқичга эришиш жамият ва табиат бир йўналишда – ўзаро алоқасини оптималлаштириш йўлида тадрижий ривожланишни тақозо этади. Муштарак ривожланишга табиат ва жамият коэволюцияси деб аталади ва ноосферага эришиш унинг тадрижий якуни ҳисобланади.

«Ноосфера» атамаси илк бор XX асрнинг 20-йилларидан француз олимлар *Э.Леруа* ва *П.Тейяр де Шарден* томонидан ишлатила бошлади. Улар ноосферага идеал тузилма, сайёранинг биосферадан ташқаридаги алоҳида «тафаккур пардаси» сифатида қарадилар. В.И.Вернадский «ноосфера» тушунчасига бутунлай бошқача маъно юклади. Мазкур атамани 30-йилларнинг бошларида қабул қилиб, у *ноосферага биосферани ва умуман табиатни ўзгартиришга қаратилган инсон фаолияти натижаси сифатида ёндашиди*. Унинг фикрича, Ер атрофида келиб чиқиши антропоген хусусиятга эга бўлган «парда» вужудга келади, аммо бу идеал соҳа эмас, балки биосферанинг ривожланишидаги муайян босқичдир. Бунда одамларнинг онгли ўзгартирувчи фаолияти амалда мазкур ривожланишнинг ҳаракатлантирувчи кучига айланади, шу тариқа юзага келган «ақл-идрок соҳаси» эса моддий ҳодиса ҳисобланади, чунки биосферага ҳам, инсон ақл-идрокига ҳам, унинг фаолиятига ҳам материалистик нуқтаи назардан ёндашилади.

Жамият ва табиат муносабатларининг тадрижий ривожланиши ғоялари ер юзида органик, кейинчалик эса – ижтимоий дунёнинг вужудга келиши ва ривожланишини белгилаган қонуниятларнинг янгича талқинига асосланади. Жонли ва жонсиз табиатнинг ўзаро алоқаси натижаси ўлароқ Ер литосфераси, гидросфераси ва атмосферасининг янги ҳолати юзага келдики, бу «биосфера» ва «ноосфера» каби синтетик тушунчаларда ўз аксини топди. Мазкур тушунчаларнинг илмий муомалага киритилиши ва фалсафий асосланиши ўзгартирилган табиатни тушунишда бутунлай янги босқич бўлди.

Ўтган асрнинг 70-80-йилларида табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқаси масалалари атрофида олиб борилган қизғин мунозаралар натижасида ноосфера тушунчаси ҳаётга қайтарилди ва кейинчалик эколог олимларнинг бутун бир авлоди учун амалда методологик мўлжалга айланди.

Ноосферани биосферадан ажраладиган, мустақил мавжуд бўлган алоҳида қобиқ ёки борлиққа ҳеч қандай алоқаси бўлмаган соф назарий конструкция сифатида эмас, балки биосферанинг бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиши, бунинг натижасида бутунлай янгича сифат касб этиши сифатида тушуниш лозим.

Демак биосфера ва ноосферанинг соф географик параметрлари мос келмайди.

Инсон ракеталар, сунъий йўлдошлар, орбитал станциялар ва бошқа космик техникадан фойдаланиб, табиий шаклланган биосфера чегараларидан ташқарига чиқади, бироқ, шу биосферанинг таркибий қисми сифатида, у ўзининг мазкур ҳаракати билан биосфера чегаралари – унинг янги сифати чегараларини ҳам кенгайтиради. Аини вақтда, жамият табиат билан ўзаро алоқага киришиб, биосферага кириб боради, уни янгича мазмун билан бойитиб «ижтимоийлаштиради». Биосфера ижтимоий борлиқ доирасига тобора кучлироқ «тортилади», унинг чексиз ривожланиш ва такомиллашиш жараёни эса ижтимоий жабҳага ўз таъсирини кўрсатади. Бунда табиатнинг бир қисми бўлган инсон мазкур жараёни тўхтата олмайди. Зеро, бунинг акси инсон ўз ижтимоий борлигини, бинобарин, инсоний борлигини ҳам тўхтатишини англаган бўлар эди.

Шундай қилиб, биосферанинг ноосферага ўтиши авваламбор инсон ўзининг ўзгартирувчи фаолиятида «**Зиён етказма**» деган қоидага сўзсиз амал қилиб, биосферанинг ҳам, ўз-ўзининг ҳам кейинги эволюцияси учун бутун жавобгарликни ўз зиммасига олишга мажбур эканлигини англатади.

Бундай вазифани ҳал қилиш учун жамият ҳамда «жамият-табиат» системаси ҳақида кенг билимларга эга бўлиш талаб этилади. Аслида, мазкур билимлар фалсафий, табиий, ижтимоий ва техник фанларнинг мазмунини ташкил этади. Бунда фалсафанинг аксиологик жиҳати - қадриятлар ва ахлоқий идеалларни белгилаш, ахлоқий қоидалар ва тамойилларни таърифлаш қобилияти биринчи ўринга чиқади.

Экологик императив. Инсоният жиддий экологик тангликлар хавфи билан тўқнаш келгач, одамлар хулқ-атворининг ахлоқий томони айниқса муҳим аҳамият касб этди ва эндиликда «жамият-табиат» тизимида муаммолар кескинлашуvidан олдингига қараганда ўзгача маънога эга, зеро, юқорида қайд этиб ўтилганидек, инсон ўз фаолиятида асосий эътиборни биосферага қаратиши лозим. Юзага келган вазиятда бу одамларнинг янгича ахлоққа асосланган тегишли хулқ-атворини тақозо этувчи объектив заруриятдир. Мазкур ахлоқ инсоният бу соҳада эришган энг сара ютуқларни акс эттирибгина қолмасдан, балки ҳозирги ҳаётнинг энг муҳим муаммоларини ҳам ҳисобга олиши лозим.

Хусусан, қадимги ривоятларда келтирилган, умумий ахлоқий қоида сифатида *Кант* томонидан таърифланган («Шундай иш кўргинки, хоҳиш-ироданг максимаси аини вақтда умумий қонунчилик тамойили кучига ҳам эга бўлсин») *ахлоқий императив* эндиликда табиатга нисбатан ҳам татбиқ этилиб, умумий экологик императивга айланиши лозим. Экологияга татбиқан бу талабнинг маъноси шундан иборатки, *ши*

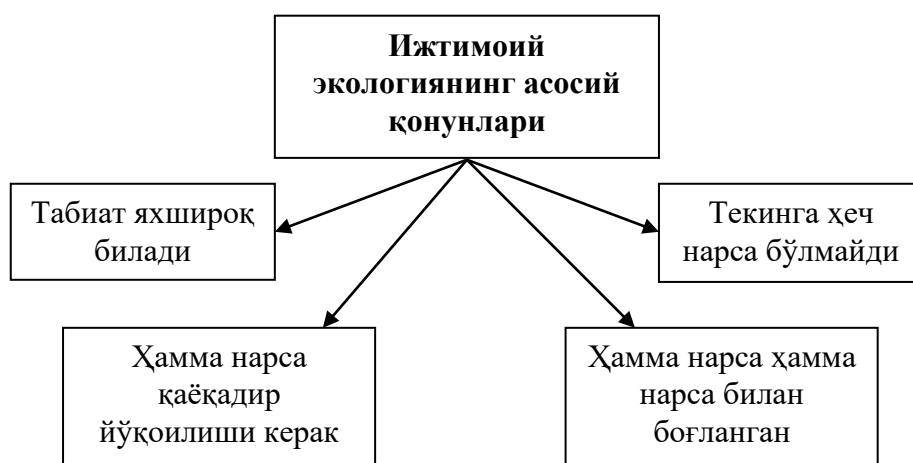
қўраётган ҳар бир субъект (у хоҳ айрим инсон, хоҳ жамият ёки бутун инсоният бўлсин) ўзининг табиатга бевосита ёки билвосита дахлдор бўлган барча ниятлари, ишлари ва хатти-ҳаракатларида ўзини шундай тутиши лозимки, бу хулқ-атвор меъёри умумий экологик қонунга айлана олсин.

Ижтимоий ҳаётга ҳам, инсон мавжудлигининг табиий шароитларига ҳам тегишли бўлган бу ахлоқий қонунга ўз ҳолича риоя қилиш экологиянинг барча муаммоларини бартараф этишни узил-кесил кафолатловчи бирдан-бир ва шак-шубҳасиз талаб ҳисобланмайди. Аммо ҳар бир инсон ва бутун жаҳон ҳамжамияти томонидан одамларнинг табиат билан муносабатларида асос қилиб олинган тақдирда, у муқаррар тарзда турли мамлакатлар ва халқларни шундай бир ҳолатга келтирадигани, улар ўзининг табиатни ўзгартирувчи сиёсатини мазкур қонунга мувофиқ қайта тузишга мажбур бўлади, шу тариқа жаҳон ҳамжамиятига янада фаолроқ бирлашиш йўлидаги экологик ғов-тўсиқларни бартараф этади. Акс ҳолда нафақат ноосферага эришиш, балки умуминсоний муаммоларни ҳал қилиш ҳам мумкин эмас.

Тажрибавий амалий матнлар

Табиат, атмосфера, гидросфера, литосфера, стратосфера, экология, натурфалсафа, табиатни ўзлаштириш, фан-техника тараққиёти, табиий ҳуқуқ концепцияси, экологик танглик, антропоген зўриқишлар, географик муҳит, табиий ресурслар, географик мактаблар, географик детерминизм, ижтимоий детерминизм, геосиёсат, ижтимоий экология, экологик фалокатлар, ноосфера, экологик императив.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Табиатни ўрганишга нисбатан фалсафий ёндашувнинг ўзига хос хусусиятлари нимада?
2. «Табиат» атамаси қандай маъноларда ишлатилади?
3. Табиат ва жамият муносабатларининг эволюцияси қандай кечган?
4. Одамлар ер юзаси ҳақида тўғри тасаввурларни қачон олганлар?
5. «Географик детерминизм» нимани англатади ва унинг қандай йўналишлари бор?
6. Экология қачон ва нима муносабати билан юзага келган?
7. Ижтимоий экологиянинг асосий қонунлари қандай таърифланади ва улар нимани ифодалайди?
8. Экологик тангликнинг экологик муаммодан фарқи нимада?
9. Нима учун «ноосфера» атамасининг фалсафий мазмунини фарқлаш талаб этилади?
10. Экологик императив қандай таърифланади ва нимани англатади?

Реферат мавзулари

1. «Табиат» тушунчаси фалсафий категория сифатида.
2. Табиат ва жамият ўзаро алоқасининг тарихий босқичлари.
3. Ҳозирги экологик вазиятнинг моҳияти.
4. Ҳозирги даврнинг оламшумул муаммолари тизимида экология.
5. Жамиятнинг ривожланишида географик муҳитнинг роли.
6. Экологик муаммоларни ечишга нисбатан фалсафий ёндашувнинг ўзига хос хусусиятлари.
7. В.И.Вернадский биосферанинг ноосферага ўтиши ҳақида.
8. Экологик тарбиянинг асосий мазмуни ва вазифалари.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Табиатнинг жонли қисми қайси сфераларда мавжуд дея эътироф этилади?

- А. Атмосфера, гидросферани ва литосферанинг юқори қисми
- Б. Атмосфера, стратосфера ва литосферанинг юқори қисми
- В. Гидросфера, биосфера ва литосфера
- Г. Атмосфера, гидросфера, биосфера

2. Ибтидоий одамнинг меҳнат шакллари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- А. Термачилик, овчилик, балиқчилик
- Б. Чорвачилик, овчилик
- В. Деҳқончилик, термачилик, балиқчилик

Г. Зироатчилик, чорвачилик, овчилик

3. Қайси даврда табиатга иззат-икрот кўрсатиш ғояси илгари сурилиб, табиат билан муросаи мадора қилиш ва унинг қонунларига мувофиқ яшаб, айти шундай ҳаётни энг муносиб ва мақбул деб эътироф этишган?

- А. Антик даврда
- Б. Ҳозирги даврда
- В. Уйғониш даврида
- Г. Илк ўрта асрларда

4. Табиий ҳуқуқ концепцияси муаллифини топинг?

- А. Ж.Ж.Руссо
- Б. Д.Юм
- В. Дж.Беркли
- Г. И.Кант

5. Ижтимоий экология илмий ва фалсафий билимлар соҳаси сифатида нечанчи йилларда вужудга келди?

- А. XX аср 60-80-йиллари
- Б. XX аср боши
- В. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг
- Г. XX асрнинг сўнгги ўн йиллигида

Адабиётлар

1. Шермухамедова Н.А. Философские основы формирования экологического мышления //Вестник экологии 2003 №2 –С .3-5.
2. Гирусов Э.В. Основы социальной экологии. -М.: 1998.
3. Глобалистика: Энциклопедия / гл. ред. И.И.Мазур, А.Н.Чумаков. М., 2003.
4. Кочергин А.Н. Экология и техносфера. -М.: 1995.
5. Лось В.А., Урсул А.Д. Устойчивое развитие. -М.: 2000.
6. Пырин А.Г. Природная среда (социально-философский анализ). -М.: 2004.
7. Современные глобальные изменения природной среды: в 2 т. / Отв. ред. Н.С.Касимов. М., 2006.
8. Философия природы: коэволюционная стратегия. -М.: 1995.
9. Философия экологического образования. -М.: 2001.
10. Экологический энциклопедический словарь. -М.: 2000.

ИНСОН БОРЛИҒИ

Инсон борлигининг ўзига хос хусусияти. Инсон борлиғи тирик табиатдан табиий ривожланишнинг бутунлай янги, юқорироқ босқичи эканлиги билан ажралиб туради. Айни шу сабабли юқоридаги мавзуда жонли нарсалар борлиғи ҳақида нима дейилган бўлса, барчаси инсонга ҳам тегишли ва унинг табиий-жисмоний, биологик асоси ҳисобланади. Шундай қилиб, жонли организмларнинг мавжудлик қонунлари ва тамойиллари ҳис этувчи мавжудот саналган инсонга нисбатан ҳам тўла татбиқ этилади. Аммо бундан ташқари инсонни қолган барча жонли нарсалардан фарқлаш имконини берадиган, унда ҳеч шубҳасиз мавжуд бўлган, лекин синчиклаб қараганда кўринмайдиган, аниқ тавсиф беришнинг иложи бўлмаган нимадир мавжуд. Инсоннинг ички дунёсини акс эттирувчи бу «нимадир» турли даврларда турли мутафаккирлар томонидан жон, руҳият, онг, тафаккур, идеал ва ҳоказолар деб аталган.

Инсоннинг моҳиятини тушунишга уринишлар, инсон борлигининг ўзига хос хусусиятини аниқлаш истагига биз ибтидоий жамоа давридаёқ дуч келамиз. Фалсафа тарихида инсон индивидуаллигининг ички, яширин ҳолатини акс эттирувчи «жон» ва «онг» тушунчаларининг таҳлилига алоҳида эътибор қаратилган.

Жумладан атоқли софистлардан бири Протагор (мил. ав. 490-420 йиллар) мил. ав. V асрдаёқ «инсон барча нарсалар мезонидир: у мавжуд нарсаларнинг мавжудлигини, йўқ нарсаларнинг эса йўқлигини белгилайди», деб қайд этган эди. Сукрот (мил. ав. 469-399 йиллар) ҳам ҳақиқат излаб инсонга мурожаат этади. Инсон ўз жони фаолиятини бошқара олади, шу боис дунёни тушуниш йўли ўз-ўзини билиш орқали ўтади, деб ҳисоблайди. Сукротнинг машҳур шогирди Платон биринчи бўлиб жон ҳақидаги яхлит таълимотни яратди. У одамлар жонининг қандайлигига қараб уларни ҳар хил типларга ажратди.

Кейинги даврларда Сенека, Р.Декарт, А.Навоий, А.Жомий, И.Кант, И.Г.Фихте, Ж.П.Сартр, М.Хайдеггер ва бошқа мутафаккирлар инсоннинг маънавий негизини биринчи ўринга қўйиб, унинг онги, маънавий дунёси ва билиш қобилиятларини ўрганиш ишига салмоқли ҳисса қўшдилар. Бироқ XXI асрда деярли икки ярим йиллик тарихий тараққиёт жараёнида ҳам инсон муаммоси ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Индивидуаллик борлиғи. Нима учун билиш жараёнида инсоннинг ички дунёси доим биринчи ўринда туради? Нима учун инсон борлиғи нарсалар борлигини тушунишда аксарият муаллифларга таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилади? Бу саволларга жавобни қисман француз файласуфи А.Бергсон (1859-1941)нинг қуйидаги сўзларидан топиш мумкин: «Мавжуд барча нарсалар орасида энг ишончлиси ва бизга кўпроқ маълум бўлгани, ҳеч шубҳасиз, бизнинг ўз мавжудлигимиздир,

зеро бизда бошқа нарсалар ҳақида мавжуд тушунчаларни сиртки ва юзаки деб ҳисоблаш мумкин, ҳолбуки ўз-ўзини билиш ички, теран билишдир»¹.

Одамлар асрлар оша ўзларига ўзлари назар ташлаб, ўз ички дунёсини таҳлил қилиш ва ўз моҳиятини тушунишга уриниш йўли билан баъзи бир шак-шубҳасиз тамойилларни аниқлаганлар. Улар орасида инсон тана ва руҳнинг узвий бирлигидир деган тамойил, биринчи ўринда туради. Зеро бу инсон мавжудлигининг мутлақ ва зарурий омилидир. Айни вақтда бу birlikнинг йўқолиши, унинг узилиши муайян индивиднинг ўлимини, у фикрловчи жонзот сифатида борликдан йўқликка ўтишини англатади. Бунда тана табиий-жисмоний тузилма сифатида инсон ўлимидан кейин ҳам маълум вақт мавжуд бўлади, яъни ўз борлигини муайян даражада сақлайди. Аммо борлик маъносидаги индивидуал руҳ, онгдан асар ҳам қолмайди. Моҳият эътибори билан уларнинг йўқолиши муайян инсоннинг ўлимини, индивидуаллик йўқ бўлганини англатади.

Инсон борлигида онгнинг табиати. Онг муаммосини ечишга нисбатан янгича ёндашувлар ҳозирги замон фалсафасининг иррационалистик оқимларига (лот. *Ingna* Онгнинг табиати.) мансуб. Онг муаммоси ўта мураккаб муаммолардан бири бўлиб, фалсафада доим қизғин баҳс ва мунозараларга сабаб бўлиб келган. Бу баҳс ва мунозаралар ҳозир ҳам тугагани йўқ. Бу ерда гап фақат фалсафа ўз табиатига кўра унда изланиш ва иштибоҳ руҳи яшагани туфайлигина мавжудлигида эмас.

Онгнинг табиати шундай: у ҳиссий идрок этиладиган объектив борликни тушуниш ва акс этириш учун биз юқорида фойдаланган аксарият кўрсаткичлар ва тавсифларга мос келмайди. Онгни ўлчаш, бирон-бир тарзда миқдорий ифодалаш, сезиш ёки кузатиш мумкин эмас, зеро унинг массаси ҳам, энергияси ҳам йўқ, шунингдек у моддий объектлар каби муайян шакл-шамойилга ҳам эга эмас.

Онг шак-шубҳасиз мавжуд, аммо у аниқ-равшан эмас, балки билвосита – одамлар тили ва муайян фаолияти орқали намоён бўлади. Бинобарин, инсон борлигининг бу элементларини таҳлил қилмасдан онгнинг моҳиятини аниқлаш мумкин эмас. Мазкур таҳлил онгнинг биологик жиҳатини ҳам ўз ичига олади, зеро унинг мавжудлиги инсон бош мияси фаолияти билан узвий боғлиқ. Шу сабабли онгнинг табиати нафақат фалсафада, балки физиология, психология, социология, кибернетика, информатика ва бошқа ижтимоий ва табиий фанларда ҳам ўрганилади.

Айни вақтда мазкур муаммо ўта мураккаблиги туфайли унинг фалсафий талқини айрим фанлар учун муҳим методологик рол ўйнайди.

¹ Бергсон А. Творческая эволюция. – М.; СПб., 1914. – С.1.

Уларнинг натижалари эса, ўз навбатида, онгнинг табиати хусусидаги фалсафий мулоҳазалар учун асос бўлади. Онгнинг табиати масаласининг қўйилиши ва унга берилган тегишли жавоб, одатда, барча кейинги фалсафий, чунончи: онтологик, гносеологик, ижтимоий ва бошқа мавзулардаги мулоҳазаларнинг йўналишини белгилайди.

Онг ва жоннинг тенглаштирилиши. Атроф муҳитда, ўз ички дунёсида юз бераётган ўзгаришларга одамлар қадим замонлардаёқ эътибор берганлар. Бу жон ва руҳ ҳақидаги мулоҳазалар пайдо бўлишига олиб келган. Шу тариқа башарият тарихида анимизм - одамлар, ҳайвонлар ҳаёти, нарсалар ва ҳодисаларга жон ва руҳлар таъсир кўрсатишига бўлган эътиқод пайдо бўлди, шу аснода шаклланган дунё ҳақидаги тасаввурлар кейинчалик у ёки бу тарзда турли динлар негизини ташкил этди.

Жон ҳақидаги илк фалсафий тасаввурлар одатда муайян биринчи асослар (ҳаво, олов, атомлар ҳаракати ва ш.к.) билан боғланган ва шахсиз бўлган, яъни инсон табиатининг бетакрорлиги, унинг индивидуаллиги билан тенглаштирилмаган. Сукротдан олдинги фалсафа тўлалигича шундай хусусиятга эга бўлиб, бу ерда идеаллик тушунчасини деярли учратмаймиз. Масалан, оловни оқил ва олижаноб, сувни – тубан асос деб ҳисоблаган Гераклит жон (психея) олов ёки сувдан иборат бўлади, деган ғояни илгари суради. Олов кўпроқ бўлган жонни «куруқ» - энг оқил ва мақбул деб ҳисоблайди. Жон намлангач, ўз кучини йўқотади, хўллангач эса – ҳалок бўлади. Шу сабабли жон олови кучлироқ ёниши учун фаол маънавий ва ақлий ҳаёт кечиришга ҳаракат қилиш лозим. Ўз навбатида айрим кишиларнинг жонлари бутун дунёнинг биринчи сабаби ҳисобланадиган ва уни бошқарадиган дунёвий ақл олови – «логос» билан боғлиқ.

Сукрот ва Платон моддий ва идеал ҳодисаларни фарқлаган. Шунингдек, Платон Европа фалсафий анъанасида идеал асосни қайд этибгина қолмасдан, балки ундан моддий асосни ҳам келтириб чиқарган биринчи файласуф ҳисобланади. Айрим инсон онги эса, Платон фикрига кўра, унинг жони билан бевосита боғланади. Бу ўлмас жон у ёки бу танага, тана туғилгунга қадар ўз «зиндони»га тушгандек кириб жойлашади ва у ўлганидан кейин эса боқий ғоялар дунёсида мушоҳада юритади ва шу тариқа уларни ўрганиб яшайди. Платон руҳий ҳодисаларни туйғулар дунёси (сезиш ва идрок этиш) ва интеллектга ажратди. Интеллектда у ақл ва идрокни фарқлади. Бунда соф ғоялар билан иш кўрувчи ақл фикрлашнинг формал усуллари билан боғлиқ (масалан, математикада) идрокка қараганда юксакроқ ҳодисадир. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, кейинчалик фалсафада идеал нарсалар ва ҳодисаларни тушунишга нисбатан кўп сонли ҳар хил ёндашувлар пайдо бўлди, аммо уларнинг барчаси идеалликни моддийлик ва кўламлилиқка қарши қўяди.

Аристотелнинг «Жон ҳақида» рисоласини қадимги юнон файласуфларининг онг ҳақидаги фалсафий мулоҳазаларининг муайян якуни деб ҳисоблаш мумкин. Бу ерда жон тананинг моҳияти, унинг уюштирувчи тамойили саналса-да, лекин ақл ички фаоллигининг инъикосига эмас, балки космос ҳаётининг умумий қонунларига бўйсунди.

Ўрта асрлар Европа фалсафаси «дин чўриси»га айланиб, онг ҳақидаги масалага бутунлай ўзгача нуқтаи назар билан ёндашди – уни абадий мавжуд бўлган ва дунёни, шу жумладан инсон ва унинг жонини йўқликдан яратган Худонинг ягона дунёвий асос сифатидаги талқини билан боғлади. Бу таълимотга биноан инсон ақли илоҳий ақлнинг бир зарраси сифатида муайян даражада ўзини ўзи билиш, ўзини ўзи таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлса-да, онгнинг бу фаолияти Тангрини билиш ва у билан мулоқот қилишга қаратилгандир. Онгнинг мазкур объектив-идеалистик талқини билан бир қаторда Ўрта асрларда онгни «фикрловчи материя»дан келтириб чиқарган материалистик анъанада ҳам узилиш юз бергани йўқ. Бундай қарашларга (ёки уларга мойилликка) араб тилида ижод қилган мутафаккирлар Ибн Сино, Ибн Рушд)ва ижодига араб фалсафаси ўз таъсирини кўрсатган европалик айрим файласуфлар Дунс Скот, брабанлик Сигернинг асарларида дуч келиш мумкин.

Онг ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши. Янги даврда онг ҳақидаги тасаввурлар анча кенгайди. Р.Декарт (1596-1650) онгни тафаккур билан тенглаштириб, уни умумийроқ тусдаги «руҳият» тушунчасидан ажратди ва онгни мустақил, эркин фикрловчи субстанция деб ҳисоблаб, ёнма-ён жойлашган бошқа – кўламли, фикрламайдиган, моддий субстанцияга қарши қўйди. Дуализм деб номланган мазкур фалсафий ёндашув кейинчалик онгнинг табиатини тушунишга нисбатан икки қарама-қарши ёндашув юзага келишига замин ҳозирлади. Шулардан бири руҳийни жисмонийга (Гобс); маънавийни – моддийга боғлаш билан тавсифланади. Иккинчи ёндашув субъектив (Беркли, Юм, Фихте, Мах ва бошқалар) ва объектив (Платон, Фома Аквинский, Гегель) идеализм билан боғлиқ бўлиб, моддий ва жисмоний нарсалар ва ҳодисаларни иккиламчи, идеал, маънавий, руҳий нарсалар ва ҳодисалар маҳсули деб тушуниши билан ажралиб туради.

Иккала ёндашув ҳам немис классик фалсафасида фаол ривожлантирилди. Масалан, Гегель индивидуал онгга бутун ривожланиш негизи саналган мутлақ ғоянинг пировард шакллари билан бири сифатида ёндашди. Бу ерда онг тарихан белгиланган фаол асос сифатида тушунилади. Мазкур асосда унинг тузилиши даражалари, хусусан, ҳиссий, мантиқий, индивидуал ва ижтимоий даражалар фарқланади.

Бюхнер, Фохт, Молешотт каби файласуфлар онгга «вульгар материализм» нуқтаи назаридан ёндашади. Бу ёндашувга кўра онг соф моддий жараён сифатида талқин қилинар, унинг мазмуни эса инсон ейдиган озиқ-овқат маҳсулотларининг кимёвий таркиби билан боғланар эди. Улар жигардан сафро ажралганидек, ақлдан фикр ажралади, деб ҳисоблаган.

Табиатшуносликнинг ривожланиши, айниқса нейрофизиология, биология, экспериментал психология соҳасида қўлга киритилган ютуқлар сўнгги йилларда бизнинг онг табиати ҳақидаги тасаввурларимизни сезиларли даражада кенгайтирди. Шунга қарамай, сунъий интеллект яратиш борасидаги ишлар, «фикрловчи машиналар»нинг пайдо бўлиши ва «ахборот портлаши» ва компьютер инкилобининг бошқа натижалари, хусусан шахмат ўйинида ҳатто жаҳон чемионларини ҳам ютишга қодир суперкомпьютерларнинг яратилиши инсон онгининг моҳияти ва имкониятлари ҳақидаги масала янгидан қўйилишига сабаб бўлди. Шундай қилиб, аввалги саволларга жавоб олиш баробарида янги муаммолар ҳам пайдо бўлди. Бироқ улар онг муаммосини ечишга нисбатан ҳар хил, баъзан бир-бирини истисно этувчи нуқтаи назарлар ва фалсафий ёндашувлар сонини асло камайтиргани йўқ.

Онгсизлик. Онгсизликни (онг ости) тушуниш янада кўпроқ қийинчилик туғдиради. Унинг мавжудлиги австриялик машҳур психиатр З.Фрейд (1856-1939) томонидан XX аср бошида аниқлаган.

Ҳар хил тушлар, галлюцинациялар, хаёлдан кетмайдиган ғоялар, интуиция ва шу кабилар онгсизликнинг намоён бўлиш шаклларига мисол бўлиши мумкин. Улар одамлар руҳияти ва хулқ-атвориға кучли таъсир кўрсатади, лекин айна вақтда бу жараёнларни бошқариш нуқтаи назаридан уларга бўйсунмайди. Шу сабабли **онгсизлик онгнинг мазкур лаҳзада онг билан бошқаришга қодир бўлмаган парчаси, дейиш мумкин**¹.

Олимлар инсонда онглилик ва онгсизликнинг ўзаро нисбати тўғрисида сўз юритар эканлар, баъзан уларни океандаги музтоққа ўхшатадилар. Бу музтоғнинг сув устидаги кўзга кўринадиган қисми онгга қиёсланади, сув остидаги кўринмайдиган қисми эса онгсизликка ўхшатиладики, унинг миқёси, шакли, тузилиши ва мазмуни ҳақида биз билвосита белгиларга кўра фақат тахмин қилишимиз мумкин.

Индивидуал онг борлиғи. Инсон онгини илмий тушуниш йўлидаги биринчи қадам одамзот онги унинг мияси ва физиологияси билан узвий боғлиқ бўлса-да, лекин улар умуман жонсиз ёки жонли табиат билан мутлақо боғланмайдиган алоҳида нарса сифатида мавжуд

¹ Қаранг: Шрейдер Ю.А. Загадочная притягательность философии (субъективные заметки) // Вопросы философии. 1996. №7. – С.168.

эканлигини тан олиш билан боғлиқдир. **Онг инсон миясининг объектив борлиқни идеал образларда акс эттириш ва бу образлардан фикрлаш жараёнида фойдаланиш қобилияти сифатида амал қилади.** Уни бевосита кузатиш мумкин эмас. Онг фақат инсон мияси ишининг натижаси, унинг хоссаси сифатида, шунингдек онг намоён бўлишининг фикрлар, ғоялар, эътиқодлар, қадриятлар, мўлжаллар ва шу қабилар тарзида ифодаланган турли шакллари орқали тадқиқ этилиши мумкин.

Индивидуал онг борлиғини одатдаги макон ва вақт координаталарида тавсифлаш мумкин эмас. У нафақат доим «шу ерда ва ҳозир» мавжуд бўлади, балки гўёки макондан ташқарида ётади, чунки бирон-бир ҳажм ёки миқдорий ўлчанадиган чизиқли кўрсаткичлар билан ифодаланиши мумкин эмас. Вақтда у (далил сифатида, ҳодиса сифатида), ҳар қандай нарсанинг борлиғи каби, фақат ҳозирги замонда мавжуд бўлади, зеро у ўтмишда йўқ бўлган, келажакда эса ҳали мавжуд эмас. Бироқ, моддий нарсалар борлиғидан фарқли ўлароқ, онг бир қанча ўзига хос хусусиятлар, чунончи: вақт шкаласи бўйлаб ўтмишга ҳам, келажакка ҳам бир лаҳзада кўчиш, илгари мавжуд бўлган нарсалар, юз берган воқеаларни хаёлда акс эттириш, пайдо бўлиши, юз бериши мумкин бўлган нарсалар ва воқеаларни тасаввурда гавдалантириш қобилиятига эгадир. Аммо ўтмиш ёки келажакнинг идеал образлари ҳисобланган онгни унинг ҳақиқий борлиғида ўз экранда тасвирларни алмаштирувчи айланувчан калейдоскоп билангина таққослаш мумкин.

Айрим кишилар борлиғи ҳақида сўз юритганда, шуни таъкидлаш лозимки, у барча жонли организмларда бўлганидек функционалгина эмас, балки ўз шаклланиш жараёнида муайян босқичлардан ўтади, бунда тана билан бир қаторда руҳ ҳам ривожланади. Гарчи бу икки жараён диалектик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлса-да, улардан ҳар бирининг ривожланиши ўз йўлидан боради ва асосан турли қонунларга бўйсунди. Айрим кишилар бир-бирига ўхшамаслиги ва уларнинг чексиз даражада ранг-баранглиги шу ҳол билан белгиланади. Улар ўз шаклланиш жараёнининг айна бир босқичлари - инсон, индивид, шахсни ҳар бири ўзича босиб ўтади.

Шахс – инсоннинг уни қуршаган бошқа одамлар томонидан қандай идрок этилиши, тавсифланиши ва баҳоланишини акс эттирувчи ижтимоий ҳодиса. Шахс фақат жамиятда, ўзига ўхшаш одамлар билан мулоқот қилиш, ўтган авлодлар тўплаган тажриба ва билимларни, ўзига қадар яратилган қадриятлар ва хулқ-атвор қоидаларини ўзлаштириш орқали шаклланиши мумкин. Шунинг учун ҳам шахс бўлиш – ижтимоий «қиёфа»га эга бўлиш демакдир. Буларнинг барчаси ижтимоий борлиқнинг турли ҳолатлари ва жараёнларини тавсифлайди. Уларни тўла ёритиш ижтимоий фалсафа муаммоларининг бутун мажмуини таҳлил қилишни тақозо этади.

Ижтимоий онг борлиғи. Ижтимоий борлиқнинг ўзига хос хусусиятларига назар ташласак, у борлиқнинг биз юқорида кўриб чиққан бошқа барча шаклларида бутунлай фарқ қилишини кўрамыз. Яхлит ҳолда олинган ижтимоий «организм» ҳайвонлар подасидан бутунлай фарқ қилади. Жамиятнинг бу ўзига хос, бетакрор хусусияти фалсафада «ижтимоий онг», «жамоа ақли», «объективлашган маънавият» ва ҳоказолар деб аталади. У ҳар хил шаклларда намоён бўлади.

Бу фикрни исботлаш учун мулоқот, коммуникация, одамларни тарбиялаш ва уларнинг ижтимоийлашуви воситаси саналган тилни кўриб чиқамиз. Тилнинг айрим кишилар онги, ғоялари, фикрлари билан узвий боғлиқлиги аниқ, аммо ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан тил ижтимоий табиатга эга эканлиги ҳам шубҳасиздир. Худди шунингдек тил (инсон нутқи) одамлар жамиятида пайдо бўлгани ва фақат шу ерда мавжуд бўлиши мумкин. Унинг ташқи (оғзаки, овоз) кўриниши, мазмуни, теранлиги, кенглиги, бойлиги кўплаб авлодларнинг кўп асрлик ўзаро алоқаси ва ўзаро камол топиши маҳсулидир. Бунда айрим инсон у ёки бу тилни фақат мулоқот жараёнида ўзлаштиради. Айни ҳолда умуман тил ҳақида сўз юритилмоқдаки, у табиий ҳам, сунъий ҳам бўлиши мумкин.

Энди индивидуал ва жамоа (ижтимоий) маънавиятининг идеаллар, меъёрлар, кадриятлар ва тасаввурларда акс этувчи ўхшаш жиҳатлари ва фарқларига тўхталамиз. Индивидуал маънавий борлиқдан фарқли ўлароқ, ижтимоий маънавий борлиқ ҳақида унинг фан, санъат, дин, ахлоқ ва умуман маданият тарзидаги кўринишларига қараб ҳукм чиқаришимиз мумкин. Хусусан, у ёки бу илмий ғояларнинг пайдо бўлиши доим муайян олимлар билан боғлиқ, аммо фан ижтимоий ҳодиса сифатида муайян шахслар билан боғланмайди, зеро у айрим олимлар илгари сурган назарий қоидалар мажмуидан юқорида даражада туради. Босма, аудиовизуал ва бошқа ахборот манбалари, тегишли асбоб-ускуналар ва шу кабиларсиз фанни тасаввур қилиш мумкин эмас. У яхлит ҳодиса сифатида мустақил борлиққа эга. Бугунги кунда, компьютер технологиялари инқилоби даврида фан жамиятнинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланди.

Санъат соҳаси ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Қўшиқлар, рақслар ва мусиқа ўз муайян ижрочиларига эга бўлган ҳолда, ўзининг одатлар, расм-русумлар ва идеаллар кўринишидаги нисбатан мустақил ҳаёти билан яшайди ва шу тариқа ижтимоий макон ва вақтда ҳаракатланиб сақланиши, такомиллашиши ва кўпайиши мумкин.

Ижтимоий онгнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, у, индивидуал онгдан фарқли ўлароқ, ўз «танаси»ни «тарк эта» олмайди, худди шунингдек у ўз «танаси»дан, яъни жамиятдан ташқарида мавжуд бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу сабабли ижтимоий онг асрлар мобайнида

абадий мавжуд бўлган, йўқ қилиб бўлмайдиган нарса сифатида қаралган, унинг борлиғи эса бутун инсоният борлиғи йўқ бўлиши билан барҳам топиши мумкин, деб ҳисобланган.

Аммо XX асрнинг ўрталарида одамлар ўз-ўзини қирғин қилиш воситаси – ядро куролини яратдилар ва шу пайтдан эътиборан инсоният ўзининг «умрбоқийлиги»ни йўқотди ва эндиликда у, яшаб қолишга ҳаракат қилувчи айрим жонли организм каби, ижтимоий ҳаётни ўз-ўзини қирғин қилишдан асраб, ўз ижтимоий борлиғини сақлаш ҳақида қайғуриши лозим. Шу боис қуйида онгнинг функциясини ўрганамиз.

Онг фалсафий муаммо сифатида. Рационализмдан фарқли ўлароқ иррационализм (irrationalis – ноқилона, онгсиз) борлиқни оқилона англаш имкониятини чеклайди, баъзан эса бутунлай инкор этади. Хусусан, неофрейдизмнинг атоқли намояндаларидан бири К.Г.Юнг (1875-1961) онгни илмий воситалар билан билиш мумкин эмас, деб ҳисоблаган ва унга таъриф беришга уринишлардан бутунлай воз кечиб, уни расмлар ва метафоралар ёрдамида тавсифлаш билангина кифояланишни таклиф қилган. Онгни тушуниш иррационализм экзистенциализм ва неопозитивизм каби фалсафий оқимларга ҳам хосдир.

Иррационализмга зид ўлароқ, онгни тушунишга нисбатан материалистик ёндашув онгнинг пайдо бўлишини материянинг ўзи билан тушунтиришга интилиш, айтиш вақтда унинг табиат ва вақтдан ташқарида ҳамда номоддий келиб чиқишини инкор этиш билан тавсифланади. Бундай қарашларни асослаш учун илмий ва амалий ютуқлардан доим кенг фойдаланилган. Мазкур йўналиш турли даврларда сезувчи, фикрловчи материянинг фарқи ва ўзига хос хусусиятлари нимада?, деган мушкул саволларга жавоб излаган.

Мазкур муаммони тўла ва узил-кесил тушунганликни даъво қилмасдан, шуни қайд этиш мумкинки, ҳозирги замон фани ва ўзини *бевосита ёки билвосита намоён этувчи онг инсон миясининг иш жараёни ҳисобланади, унинг функцияси сифатида амал қилади ва ундан айри ҳолда намоён бўлмайди*, деб айтиш имконини беради.

Ҳозирги замон фани инсон миясида юз миллиарддан ортиқ асаб ҳужайралари узлуксиз ишлашини, уларнинг ҳар бири ўз навбатида бошқа ўн минг ҳужайра билан ахборот ва сигналлар алмашишини аниқлаган. Инсон мияси, гарчи унинг массаси тана массасининг атиги икки-уч фоизини ташкил этса-да, организм овқатдан оладиган бутун энергиянинг йигирма фоизига яқинроғини истеъмол қилади.

Мазкур ўта мураккаб биологик «компьютер» ишини тадқиқ этиш мумкин бўлиб, бу билан махсус фанлар шуғулланади, аммо фалсафа бундай тадқиқотларни эътиборга олиб, ўз олдида биринчи навбатда онгнинг табиати қандай, деган саволга унинг вужудга келиши ва генезисини ўрганиш йўли билан жавоб бериш вазифасини қўяди. Бунда

фалсафа инсон миясининг функцияси саналган онгни ўрганиш билангина чекланмайди, балки масалани кенгрок кўяди: онгнинг бошқа шакллари, хусусан ўзга моддий тузилмалардан пайдо бўлган онг шакллари мавжуд бўлиши мумкинми?, деган саволга жавоб излайди. Шунингдек, фалсафа онгнинг материядан олдин пайдо бўлган ёки у билан мутлақо боғлиқ бўлмаган моҳият ҳисобланишини назарда тутадиган таълимотларни ҳам истисно этмайди.

Шунга қарамай бугунги кун нуқтаи назаридан инсон акли тушунишга қодир бўлган борлиққа таянадиган фалсафий ғоялар ишончлироқ хусусият касб этади. Шу маънода онг ҳақида ҳозирча фақат инсон мияси фаолияти муносабати билан аниқ сўз юритиш мумкин.

Янги табиий-илмий маълумотлар олиниши онгнинг табиатини тушунишга нисбатан материалистик ёндашувлар мавқеини кучайтирмоқда. Аммо, кези келганда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, бу ўта мураккаб масала хусусида фалсафанинг материалистик йўналиши вакиллари ўртасида ҳам ягона фикр мавжуд эмас. Масалан, XX асрнинг 50-йиллари охирида АҚШ ва Австралияда илмий материализм вужудга келди. У «вульгар материализм» анъанасини давом эттириб, моҳият эътибори билан маънавий ҳодисаларни миянинг физик ҳолатлари билан тенглаштирди (Р.Рорти, Г.Фейгл, Д.Армстрон ва бошқалар). 70-йилларда АҚШ ва Канадада яна бир фалсафий йўналиш – «эмергентистик материализм» шаклланди (ингл. emerge – юзага чиқиш, пайдо бўлиш, юзага келиш). Унинг вакиллари – М.Бунге, Ж.Марголис ва бошқалар индивидуал руҳият ва онгнинг эволюцион келиб чиқиши ғоясини ҳимоя қилиб, руҳий ҳодисаларни жисмоний ҳодисаларга боғлашга қарши чиқдилар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, онгнинг материалистик концепцияси ҳозирча энг мукамал ва ҳозирги замон табиатшунослиги талабларига кўпроқ даражада жавоб берадиган фалсафий концепция бўлиб қолмоқда. Айни шу сабабли унга қуйида муфассалроқ тўхталамиз.

Онгнинг материалистик концепцияси. Материалистлар онгнинг пайдо бўлишини фақат нотирик материядан табиий йўл билан вужудга келган тирик материянинг тадрижий ривожланиши маҳсули сифатида тушунтиришга ҳаракат қилдилар ва онг табиатининг талқинига «инъикос» тушунчасини киритадилар. Уни материянинг умумий хоссаси деб ҳисоблаб, онгни инъикоснинг олий типи деб тавсифлайдилар ва онгнинг генезисига табиий-тарихий нуқтаи назардан ёндашиб, унинг пайдо бўлишини меҳнат ва тил билан боғлайди.

Бу назария объектив дунёнинг барча объектлари, жараёнлари ва ҳодисалари муттасил ўзгаришда бўлиши, шунингдек бир-бири билан универсал ўзаро алоқа қилиши ва ўзаро таъсирга киришишини эътироф этади.

Бундай ўзаро таъсирлар натижасида айрим жисмлар ва ҳодисалар бошқа жисмлар ва ҳодисаларга таъсир кўрсатиб, уларда тегишли ўзгаришлар яшаш ва уларни муайян тарзда ўзида гавдалантириш орқали уларда гўёки ўз «изи»ни қолдиради.

Инъикос - нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро таъсирлашуви асосида ҳосил бўладиган ҳодиса, ҳолат, жараён ва ўзгаришларни ифодалайди¹.

Тирик табиатда инъикос нисбатан содда шакллари ва пассив хусусияти билан тавсифланади. Яъни, сиртдан таъсирланиш натижасида нарсалар ва ҳодисалар ўз механик, физик ёки кимёвий хусусиятларини ўзгартиради, лекин мазкур ўзаро таъсирга жавобан ҳеч қандай фаоллик кўрсатмайди. Бу ерда қумдаги оёқ излари ёки қадимги организмлар ва ўсимликларнинг тоғ жинсларидаги излари, фотосуратлар, кўзгудаги акс ва шу қабилар мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ҳаёт пайдо бўлган пайтдан эътиборан инъикоснинг бутунлай бошқача (биологик) шакли – таъсирланувчанлик барча жонли нарсаларнинг атроф муҳит таъсирига муносабат билдириш қобилияти сифатида вужудга келди. Бу қобилият фақат сиртдан таъсирларга нисбатан намоён бўлади. Жонли организмлар эволюциясининг юқорироқ даражасида (ҳайвонот дунёси – фауна вужудга келиши билан) таъсирланиш қобилияти бутунлай бошқа хосса – сезувчанликка ўтади. Бу энди инъикоснинг руҳий шакли бўлиб, у организмларда нерв системаси ва руҳиятнинг элементар шакллари пайдо бўлиши натижасида вужудга келади. Сезувчанлик организмларнинг нарсаларнинг айрим хоссаларини сезгилар тарзида акс эттириш қобилияти сифатида намоён бўлади.

Сезгилар эса, ўз навбатида, юксак даражада уюшган ҳайвонларда, масалан умуртқали ҳайвонларда инъикоснинг янада мураккаброқ шакллари, хусусан идрок этиш ва тасаввур қилиш қобилиятлари пайдо бўлишига замин ҳозирлайди. Бу инъикоснинг объектив дунё нарсалари ва ҳодисалари миёда уларнинг идеал нусхалари кўринишида акс этадиган даражасидир. Бу ерда «ақлли» ҳайвонлар миёси имкониятларининг чегараси намоён бўлади. Гарчи улар ўзини қуршаган дунёнинг идеал образларини тасаввур қилиб, шу образларга кўра, масалан, ўз эгаларини танисалар-да, уларнинг миёси идеал образлар билан фикрлаш амаллари тарзидаги махсус ишни бажаришга қодир эмас. Бу вазифани ҳал қилишга юқорироқ даражадаги миё қодир бўлиб, унга фақат инсонгина эгадир.

Шундай қилиб, биологик инъикос сезиш, идрок этиш ва тасаввур қилиш каби ҳиссий шаклларда амалга оширилади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бу ерда фикрлаш жараёнида намоён бўладиган онг мавжуд эмас. Онг борлиқни акс эттиришнинг юқорироқ даражаси

¹ Қаранг: Фалсафа комусий луғат. Назаров Қ таҳрири остида – Т.: Шарқ, 2004. –Б.172.

бўлиб, фақат ижтимоий соҳада мавжуд бўлиши мумкин ва инсон миясида аввало абстракт фикрлашнинг тушуниш, мулоҳаза ва мушоҳада юритиш каби идеал шаклларида амалга оширилади. Инсон идеал образларни ўз онгида умумлаштириб, шу тариқа объектив борликни тушунчаларда (категорияларда) акс эттиради. Уларнинг ўртасида мантикий алоқа ўрнатиб, турли нарсалар, ҳодисалар ва шу кабиларнинг моҳиятини тўғри ёки нотўғри акс эттириш орқали улар ҳақида у ёки бу хулосага келади. Мушоҳада юритиб инсон нарсалар ва ҳодисаларни билади ва шу тариқа борликни онгнинг муҳим хусусияти саналган абстракт фикрлаш орқали акс эттиради.

Инъоснинг олий шакли сифатида онгнинг пайдо бўлиши «ақлли одам» (*homo sapiens*)нинг шаклланиш жараёни билан боғланади ва аввало меҳнат фаолияти билан белгиланади. Меҳнат қилиш қобилияти руҳиятнинг ривожланишида улкан сакраш бўлди. Маймун анатомияси ва физиологиясидаги эволюция инсон пайдо бўлишига замин ҳозирлаган бўлса, табиати соф ижтимоий хусусиятга эга бўлган меҳнат мазкур жараённинг энг муҳим омилига айланди.

Тил ва онг. Онг нафақат инсоннинг меҳнат фаолияти, балки одамлар ўзаро алоқаси ва мулоқотининг универсал воситаси – тил билан ҳам узвий боғлиқдир. Аниқ, тушунарли нутқнинг пайдо бўлиши, нафақат ижтимоий муносабатлар, балки инсоннинг ўзи, унинг онги ривожланишининг бутунлай янги ва қудратли воситасига айланди, чунки биологик омил (ирсият)дан ташқари одамларда тил ёрдамида янада қудратлироқ омил – тажриба ва ижтимоий муҳим ахборот беришнинг ижтимоий усули пайдо бўлди. Бу турли авлодлар ва тарихий даврларнинг билимлари, анъаналари, маданиятларининг ворисийлигини таъминлади, сўнгги зикр этилган ҳол эса, ўз навбатида, тилнинг янада ривожланиши ва такомиллашувига туртки берди ва замин ҳозирлади.

Шундай қилиб, меҳнат, онг ва тил бир-бири билан шу даражада узвий боғландики, улардан ҳар бирининг келиб чиқиши ва тарихий ривожланишини бир-биридан алоҳида тасаввур қилиш мумкин эмас. Бунда *тил инсоннинг фикрлаш фаолияти амалга ошувчи муҳим шакл ҳисобланади, меҳнат эса, ўз навбатида, тилни ривожлантиради ва бойишади.*

Хуллас, индивиднинг онги ижтимоий белгилангандир, яъни у фақат жамиятда шаклланади ва ундан ташқарида пайдо бўлиши мумкин эмас. У нафақат келиб чиқишига кўра, балки борлиқ усули жиҳатидан ҳам ижтимоий ҳодиса ҳисобланади, чунки одамларнинг хулқ-атвори, ҳаракатларида намоён бўлади, уларнинг фаолият йўналишини белгилайди.

Ўзликни англаш. Фикрловчи одамнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у ўз онги ёрдамида ўзини, ўзи яшаётган муҳитни таҳлил қилиб, ўз «Мени» ҳақида тасаввур ҳосил қилади ва ўзини бу борлиқдан

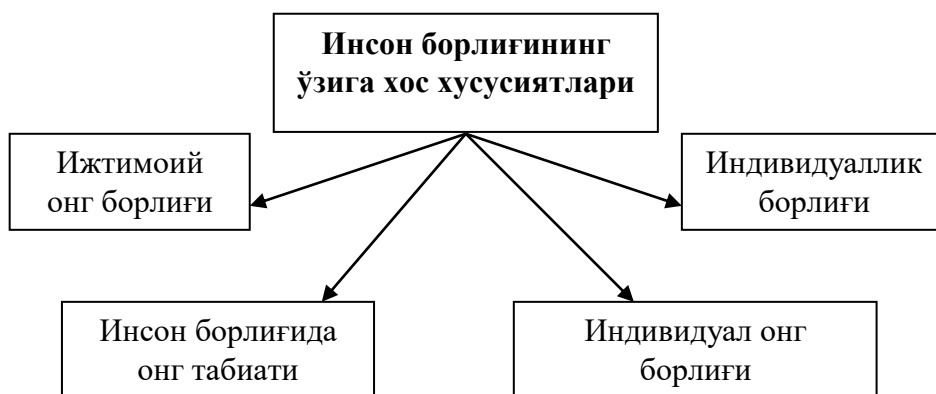
ажратиб, шу тариқа ўзлигини шакллантиради. Эмоцияларга бой бўлган ва қадриятларга қараб мўлжал олувчи инсон онги фаол асос сифатида амал қилади, чунки у борлиқнинг пассив инъикоси эмас, балки фикрлаш фаолиятининг изчил, назорат қилинадиган ва бошқариладиган жараёни ҳисобланади. Шу маънода у ижодий фаолият сифатида ҳам намоён бўлади, зеро у нафақат борлиқни акс эттиради, балки уни ўзгартириб, борлиқнинг янги шакллари яратади.

Бу ерда ҳар қандай ижодкор фаолиятининг негизи, шунингдек инсон яратган ва яратаётган «иккиламчи» табиатнинг пайдо бўлиш асослари мужассамлашади. Айнан инсон онгининг фаол ва ижодий хусусияти уни сунъий интеллект манбалари – «ақлли», «фикрловчи» машиналар билан бир қаторга қўйиш имконини бермайди. Гарчи улар ахборотга ишлов бериш борасида инсондан анча устун ва ҳатто уларнинг ишида «ижод» унсурлари ҳам намоён бўлса-да, лекин улар машиналар бўлиб қолади. Уларнинг иши маънавиятдан маҳрум ва умуман олганда одамларнинг онгли фаолияти билан тенглаша олмайди. Бу фаолият олдиндан белгиланган ҳар қандай дастурдан бойроқ, зеро маданий жараёндан унинг фаол асоси сифатида ўрин олган ва асосан маданият билан белгиланади.

Тажрибавий амалий матнлар

Инсон, индивид, шахс, индивидуал борлиқ, онг, индивидуал онг, жон, онгсизлик, галлюцинация, иррационализм, эмергентистик материализм, инъикос, тил, ўзликни англаш.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Фалсафада онгни тушунишга нисбатан қандай асосий ёндашувлар вужудга келган?

2. Онгнинг фалсафий ва табиий-илмий талқини ўртасидаги фарқ нимада?
3. Онгнинг пайдо бўлишини материалистик фалсафа қандай тушунтиради?

Реферат мавзулари

1. Онг фалсафий муаммо сифатида.
2. Онгнинг келиб чиқиши ва моҳиятига рационализм нуқтаи назаридан ёндошувлар.
3. Онглилик ва онгсизликнинг ўзаро таъсири.
4. З.Фрейд ижодида онгсизлик муаммосининг талқини.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш мезонлари

- 1. Қуйидаги фикр муаллифи ким: «Инсон барча нарсалар мезонидир: у мавжуд нарсаларнинг мавжудлигини, йўқ нарсаларнинг эса йўқлигини белгилайди»?**
 - А. Протогор
 - Б. Сукрот
 - В. Фалес
 - Г. Демокрит
- 2. Микдорий ифодалаш, сезиш ёки кузатиш мумкин бўлмаган, массаси ҳам, энергияси ҳам йўқ, моддий объектлар каби муайян шакл-шамойилга ҳам эга бўлмаган фалсафий категория, бу –**
 - А. Онг
 - Б. Сизги
 - В. Ҳаракат
 - Г. Моҳият
- 3. Оловни оқил ва олижаноб, сувни – тубан асос деб ҳисоблаган файласуфни топинг?**
 - А. Гераклит
 - Б. Анаксимен
 - В. Анаксагор
 - Г. Зенон
- 4. Онг ва онг ости ҳодисаларини илк бор муфассал ўрганган файласуф – психоаналитик ким?**
 - А. З.Фрейд
 - Б. К. Юнг

В. Э.Фромм
Г. Н.Вернадский

5. Инсон уни куршаган бошқа одамлар томонидан қандай идрок этилиши, тавсифланиши ва баҳоланишини акс эттирувчи ижтимоий ходиса бу - ...

А. Шахс
Б. Ўзликни англаш
В. Онг
Г. Ижтимоий онг

Адабиётлар:

1. Фалсафа асослари. Назаров Қ. таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005
2. Фалсафа Мамашокиров С. таҳрири остида –Т.: Шарқ, 2005
3. Фалсафа асослари Ахмедова М. таҳрири остида. –Т.: УФМЖ,2005
4. Фалсафа қомусий луғат Назаров Қ. таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005
5. Чориев А. Инсон фалсафаси.-Т.: ЎФМЖ.2006.
6. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник для вузов. 3-е изд. - М.: 2006.
7. Бейли Алиса. От интеллекта к интуиции. -М.: 2002.
8. Бескова И.А. Эволюция и сознание: новый взгляд. -М.: 2002.
9. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века. -М.: 1997.

3-БЎЛИМ. РИВОЖЛАНИШ ФАЛСАФАСИ

ЎЗАРО АЛОҚАДОРЛИК ВА РИВОЖЛАНИШ ҚОНУНЛАРИ

Ахборот цивилизацияси даврига қадам қўяётган ҳозирги замон кишиси учун жадал суръатларда ўзгараётган дунё ҳақидаги тасаввур унинг дунёқарашининг ажралмас таркибий қисмидир. Аммо ривожланаётган серқирра дунёнинг яхлит назарий образини яратиш – оғир ва машаққатли вазифа. Уни ечишнинг фалсафий йўли икки ярим минг йил муқаддам бошланган бўлиб, шундан бери ўтган давр мобайнида ривожланиш фалсафаси шаклланган ва босқичма-босқич атрофлича ишлаб чиқилган. Фалсафанинг мазкур бўлими ривожланиш муаммосини турли нуқтаи назарлардан ўрганувчи концепцияларни ўз ичига олади. Уларнинг орасида диалектика, метафизика ва синергетика алоҳида ўрин эгаллайди. Уларнинг айниқса кенг эътироф этилгани ва муфассал ишлаб чиқилгани диалектикадир. Шу сабабли бу бўлимда унга асосий эътибор қаратилади. Диалектикани билиш, унинг тамойиллари, қонунлари ва категорияларидан ижодий фойдаланиш ҳар қандай соҳа мутахассиси аниқ дунёқараш ва методологик интизомининг муҳим шарти ҳисобланади.

Диалектика нима, унинг мазмуни нимадан иборат, ривожланишнинг диалектикага муқобил қандай концепциялари мавжуд? Мазкур бўлимнинг мақсади айти шу саволларга жавоб беришдан иборат.

Диалектиканинг тарихий шакллари ва хусусиятлари
.«Диалектика» (юнон. *dialektike* – суҳбат қуриш санъати) сўзининг «диалог» (юнон. *dialogos* – икки ёки бир нечта суҳбатдошлар сўзлашуви) сўзи билан умумий жиҳатлари бисёр. Дастлаб диалектика баҳслашиш, мунозара қилиш санъати сифатида тушунилган, бунда фикрлар, қарашлар қарама-қаршилиги воситасида ҳақиқатнинг тагига етиш мақсадида муаммони ўзаро манфаатдор муҳокама қилишга қаратилган мунозара назарда тутилган. Диалектик – бу савол бериш ва жавоб қайтаришга уста одам, деб ҳисобланган.

Кейинчалик қадимги мутафаккирлар зиддиятлилик ва ўзгарувчанлик фикр-мулоҳазалардагина эмас, балки реал борликда ҳам мавжуд эканлигини пайқаганлар. Бу фактнинг тагига етган илк мутафаккирлардан бири эфеслик *Гераклит* бўлган. У дунёни «жонли олов» ёки «икки марта кириш» мумкин бўлмаган дарё оқими сифатида тасаввур қилган. Ҳаракатчан дунёда вақт ўтиши билан ҳамма нарса ўзининг дастлабки шакл-шамойилини йўқотади ва аста-секин ўзининг қарама-қаршилигига ўтади: ҳўл нарса қурийди, қуруқ нарса эса нам тортади; бир нарса бошқа нарсага: совуқ иссиққа, тирик ўликка ўтади. Бу мулоҳазаларда ҳозирги талқиндаги диалектиканинг асослари

мужассамлашган. Шу сабабли *қадимги файласуфларнинг стихияли диалектикасини* диалектиканинг тарихан биринчи шакли деб ҳисоблаш одат тусини олган. (Бу борлиқ ва билишнинг жараёнлар моҳиятини англаб етишга асосланмаган содда диалектикасидир.

Ўрта асрларда метафизика фалсафадан диалектикани сиқиб чиқарган. Натижада диалектика одамлар онгига диний дунёқарашни сингдириш ва мустаҳкамлаш учун ҳукмрон синфлар фаол фойдаланган софистика ва схоластикага айланган.

Метафизика унсурларини ўз ичга олган диалектикага қайтиш Янги давр фалсафаси (*Рене Декарт, Бенедикт Спиноза, Дени Дидро* ва б.)да юз берган. Шунга қарамай диалектиканинг энг яхлит концепциясини классик немис фалсафасида *Георг Гегель* таърифлаган. Бу концепция диалектиканинг иккинчи шакли деб аталади.

Гегель илк бор дунёни куйидан олийга қараб борувчи умумий ривожланиш жараёни сифатида тасвирлаган, ривожланиш манбаи - қарама-қаршилиқлар курашини кўрсатиб берган, диалектиканинг асосий қонунлари ва категорияларини таърифлаган. Аммо *Гегель диалектикаси* идеалистик хусусият касб этган. Гегель диалектикасининг андозаси бўлиб объектив борлиқ эмас, балки уни акс эттирувчи тафаккур хизмат қилган. Бу назария чуқур диалектика ғоялар: геологияга татбиқан ривожланиш назарияси (*Ч.Лойель*), *Ламарк*нинг эволюцион ғоялари, *Кант – Лаплас* космологик ғоялари ва бошқалар илгари сурилган табиатшунослик асосларига зид бўлган.

Гегель диалектикаси диалектиканинг навбатдаги шакли вужудга келишига замин ҳозирлаган. Немис файласуфлари *Карл Маркс* ва *Фридрих Энгельс* бу заминга таянган ҳолда янги қадамни ташлаш – материализмни диалектик мантиқ билан боғлашга ҳаракат қилганлар. Бунинг натижаси ўлароқ *диалектиканинг учинчи тарихий шакли* яратилган (XIX асрнинг иккинчи ярми). Унга амалда илмий билишнинг ривожланиши йўл очиб берган. XIX асрнинг 40-йилларигача фаннинг турли соҳаларида янги кашфиётлар пайдо бўлган ва улар табиатни тушунтиришга нисбатан диалектик-материалистик ёндашувни табиатшунослик нуктаи назаридан асослаган. *Уларнинг орасида уч кашфиёт: физикада – материя ҳаракати турли шакллариининг ўзаро алоқасини асослаб берган энергиянинг сақланиши ва ўзгариши қонунининг аниқланиши; биологияда – бутун жонли табиатнинг (ўсимликлар дунёсининг ҳам, ҳайвонот дунёсининг ҳам) таркибий жиҳатдан ягоналигини ёритиб берган ҳужайра назариясининг яратилиши; ривожланиши гоясини жонли табиатга татбиқан ишлаб чиққан Дарвиннинг эволюция назарияси* алоҳида ўрин эгаллайди. Бу шароитда материалистик диалектика борлиқнинг ўхшаши, яъни борлиқни унинг ўзига мос равишда фикрлаш ва билиш имконияти сифатида фалсафий тафаккурнинг фанга айниқса мос келувчи шаклига айланган.

Диалектиканинг тарихий шаклини яратишда Маркс кашф этган тарихни материалистик тушуниш айниқса муҳим рол ўйнаган. Бу кашфиёт ёрдамида диалектиканинг нафақат материализм, балки гуманизм билан ҳам синтези амалга оширилган. Диалектика инсонга боғланмасдан, ўз ҳолича эмас, балки инсон ҳаёт фаолиятининг конкрет-тарихий муаммолари нуқтаи назаридан қарала бошлаган.

Сўнгги йилларда айрим тадқиқотчилар Гегель диалектикаси ва материалистик диалектикани классик диалектика сифатида тавсифлаб, *диалектиканинг тўртинчи, ноклассик шаклини* ҳам фарқламоқдалар. Ҳозирги замон Ғарб фалсафасида диалектиканинг кўрсатилган шаклининг энг муҳим элементлари фалсафий мушоҳада юритишнинг унга хос бўлган герменевтик усулида намоён бўлмоқда. Аммо бу ерда диалектик метод аввало мазмунни талқин қилиш воситасида аниқлаш учун (*П.Рикер*), шунингдек англаб етилаётган объектни ситуатив таҳлил қилиш учун қўлланилади.

Классик диалектиканинг ўзига хос хусусиятларини қайд этиб ўтамиз. Биринчидан, классик диалектика дунёни тушунишнинг шундай бир усули ҳисобланадики, бунда борлиқ нарсалар ва ҳодисаларнинг умумий ўзаро алоқаси, уларнинг бир-бирини тақозо этиши ва муттасил ўзгариши нуқтаи назаридан англаб етилади. Аммо шуни ёдда тутиш керакки, диалектика ҳар қандай ўзгариш, ҳар қандай ҳаракат назарияси эмас, балки ўзгаришларнинг фақат бир шакли – ривожланиш назарияси ҳисобланади. Диалектика ривожланишнинг теран, тўлақонли ва мазмунан бой назариясидир. У ўзгариш ҳолатида бўлмаган бирон-бир нарса табиатда ҳам, жамиятда ҳам, тафаккурда ҳам мавжуд эмас, чунки барча мавжуд нарсалар ўз ички зиддиятларига эга ва улар бу нарсаларни ўзгаришга, янги шакл-шамойил касб этишга, ривожланишга мажбур қилади, деб ўргатади.

Иккинчидан, диалектика объектив ва субъектив диалектиканинг мавжудлигини тан олади.

Объектив диалектика – бу табиий ва ижтимоий ҳодисаларнинг ўзаро алоқаси ва ривожланиши. У субъектдан, инсон ва инсониятдан қатъий назар мавжуддир. Субъектив диалектика – бу субъектнинг фикрлаш диалектикаси ва унинг объектив дунёни билиши. Объектив ва субъектив диалектиканинг ўзаро нисбати қандай? Материалистик давр нуқтаи назаридан субъектив диалектика объектив диалектикани акс эттиради. Объектив ва субъектив диалектика мазмунан бир-бирига мос келади (уларнинг умумий жиҳати мазмун – борлиқ ривожланишининг ягона диалектик қонунияти). Бироқ, шу билан бир вақтда, улар шаклан бир-биридан фарқ қилади, чунки тафаккур, борлиқнинг бошқа соҳалари билан таққослаганда, ривожланишнинг ўз ички мантиқига эга. Объектив диалектика тафаккурда, субъектив ва идеал шаклларда акс этади.

Объектив ва субъектив диалектика - қарама-қаршиликлар, лекин бу қарама-қаршилик ижтимоий-тарихий амалиётда «йўқолади». Ҳамонки субъектив диалектика объектив диалектикани акс эттирар экан, инсон объектив диалектикани билиш ва шунга мувофиқ ўзининг изчил амалий фаолиятини ташкил этиш, бу фаолият жараёнида объектив дунёни ва ўзини ўзи ўзгартиришга қодир. Инсон ва жамият амалиётида билимлар инъикос шаклидан фаолият шаклига айланади.

Учинчидан, фан сифатидаги диалектиканинг ички мазмуни ва мантиқий «синчи» унинг тамойиллари, қонунлари ва категорияларини яратади. Диалектика жамулжум ҳолда объектив дунёни ва уни узлуксиз ўзгариш ва ривожланиш жараёнида билишни акс эттирувчи тамойиллар, қонунлар ва категориялар тизими сифатида тавсифланади. Бунда тамойиллар деганда умумий ва универсал, асосий ғоялар, тизимда бошқа барча элементларнинг роли ва мазмунини белгиловчи мезонлар тушунилади. Диалектиканинг ҳозирги концепцияларида алоқа тамойили ва ривожланиш тамойили айниқса муҳим рол ўйнайди. Диалектика қонунлари ривожланиш жараёнидаги умумий муҳим алоқаларни акс эттиради. Улар диалектиканинг назариясини яратишда муҳим методологик функцияни бажаради. Диалектикада умумий қонунлар учта: диалектик зиддиятчилик қонуни, миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиши қонуни ва инкорни-инкор қонуни. Диалектика категориялари – бу энг фундаментал, асосий тушунчалар бўлиб, уларда ва уларнинг ёрдамида фалсафий фикрлаш амалга оширилади. Диалектика тамойиллари, қонунлари ва категорияларини биз қуйида атрофлича кўриб чиқамиз.

Тўртинчидан, диалектиканинг ўзига хос хусусияти шундаки, у назария вазифасини ҳам, методология вазифасини ҳам бажаради. Диалектика қонунлари, категорияларининг мазмунига ва билиш жараёнининг амал қилиш ва ривожланиш қонуниятларига мувофиқ фикрловчи субъектга қўйиладиган тегишли талаблар шакллантирилади ва шу тариқа унга билиш фаолиятида йўл кўрсатилади. Кўрсатилган субъект борлиқни билиш ва амалда ўзгартириш масалаларида амал қилиши лозим бўлган тегишли нормалар ва қоидалар ҳам ишлаб чиқилади. Диалектика берган методологик жиҳатдан тўғри мўлжаллар тадқиқотнинг тўғри йўлини танлашга, кўп сонли хатолар оғишларни четлаб ўтишга, ортиқча иш, кераксиз ҳаракатларга куч ва қимматли вақтни беҳуда сарфламасликка ёрдам беради.

Шундай қилиб, ҳозирги талқиндаги диалектика - бу:

а) ҳодисаларнинг уларга хос бўлган зиддиятлар вужудга келиши, ўзаро таъсирга киришиши ва ечилишига мувофиқ ривожланишидан иборат бўлган объектив жараён;

б) табиат, жамият ва тафаккурнинг ҳаракат ва ривожланиш универсал қонунлари ҳақидаги фалсафий концепция; дунёни билиш ва

ўзгартириш методи. Унинг тизимига кирувчи ривожланишнинг умумий қонунларини билиш ўтмишни англаб етиш, ҳозирги дунёда юз бераётган жараёнларни тўғри тушуниш ва келажакни башорат қилиш имконини беради.

Умумий ўзаро алоқа ва ривожланишнинг диалектик тамойиллари. Ҳар қандай концепциянинг мазмунини ёритишда унинг тамойилларини таҳлил қилиш айниқса муҳим аҳамият касб этади. Диалектика ҳам бундан мустасно эмас. Тамойиллар нима?

Фалсафий маънода «тамойил»(принцип) тушунчаси фундаментал қоида, биринчи асосни, бирон-бир концепция ёки назариянинг энг муҳим асосини англатади. Фалсафий назария сифатидаги диалектикага тамойиллар яхлит тус беради, унинг қонунлари ва категорияларини изчил тизимга солади. Диалектиканинг ҳозирги концепцияларида умумий алоқа тамойили ва ва ривожланиш тамойили айниқса муҳим рол ўйнайди. Бу тамойилларни кўриб чиқамиз.

Дунё ўта ранг-баранг. Ҳар бир объект кўп сонли хоссаларга эга бўлиб, улар бошқа объектлар билан ўзаро алоқа қилиш жараёнида намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай тузилма бошқа тузилмалар билан алоқага киришиш орқали намоён бўлади. Шундай қилиб, ҳар бир объект ўзга объектлар билан қонуний алоқа қилади ва бу объектлар билан ўзаро таъсирга киришиш жараёнида иштирок этади.

Диалектиканинг асосий тушунчалари - Нарса. Кундалик ҳаётда ҳар бир инсонда муайян ҳаёт тажрибаси ва унинг ўзи яшаётган дунё ҳақидаги умумий тасаввурлари шаклланади. Гўдаклик чоғидаёқ у айрим нарсаларни фарқлайди, уларни ушлаб кўриш ва қўлга олишга ҳаракат қилади. Шу тариқа биз ўзимизни сон-саноксиз ҳар хил алоҳида нарсалар: дарахтлар ва балиқлар, уйлар ва ҳайвонлар, тоғлар ва юлдузлар қуршовида яшаётгандек ҳис қила бошлаймиз. Фалсафий маънода «наrsa» - борлиқнинг нисбатан мустақил ва нисбатан барқарор ҳолда мавжуд бўлган бир қисмидир. Нарса тушунчасида борлиқ ҳар қандай ҳодисасининг – у хоҳ табиат, хоҳ жамият, хоҳ инсон ёки унинг онги бўлсин, дискретлиги, нисбатан мустақиллиги ва сифат жиҳатидан аниқлиги намоён бўлади. Борлиқнинг бир қисми сифатида наrsa узвий ва узлуксиз бўлиб, ўзининг яхлитлиги, ўз ҳолатлари ўзгаришининг тадрижийлиги, ўз элементлари ички алоқаларининг ранг-баранглиги билан тавсифланади. Нарса ўзини бошқа нарсалар билан боғловчи ва улар билан ўзаро таъсирга киришиш имконини берувчи хоссаларининг яхлит мажмуи билан тавсифланади. Нарсанинг нисбатан мустақиллиги ва нисбатан ўзгармаслиги бошқа нарсалар билан боғлиқ бўлмаган ва ўзгаришсиз қоладиган нарсалар мавжуд эмаслигини англатади. Шоир таъбири билан айтганда, «Дунёда ҳамма наrsa бир-бири билан боғлиқдир». Бу алоқанинг шоирона талқини. Хўш, алоқа тушунчасининг фалсафадаги талқини қандай?

Фалсафада алоқа деганда макон ё вақтда бир-биридан муайян масофада узоқликда жойлашган икки ёки бир неча ҳодиса ёки объектнинг ўзаро боғланиш жараёни тушунилади. Объектлар дискретлик, шаклланганлик ва нисбатан мустақилликдан маҳрум бўлган жойда алоқалар мавжуд бўлиши мумкинми? Ўз-ўзидан равшанки, шаклланган, нисбатан мустақил нарсалар мавжуд бўлмаган жойда алоқа мавжудлигини тахмин қилиш ҳам мумкин эмас. Шу сабабли умумий алоқа категорияси «нарса», «узлуклилик», «узлуксизлик», «чексизлик», «туганмаслик» тушунчалари билан тавсифланади. Ҳозирги илмий билимга таянувчи борлиқнинг фалсафий талқини оламнинг универсал яхлитлигини, дунёнинг бирлигини очиб беради. Диалектика категориялари борлиқнинг универсал алоқаларини билиш шакли ҳисобланади.

Алоқаларнинг универсаллиги уларнинг типлари ва турларининг ранг-баранглигида намоён бўлади. Алоқаларни таснифлаш турли асосларга кўра амалга оширилади. *Хусусан, бир томонлама ва ўзаро алоқалар, тўғри ва эгри алоқалар, бевосита ва билвосита алоқалар, ички ва ташқи алоқалар фарқланади. Ҳажм жиҳатидан алоқалар умумий, алоҳида ва хусусий бўлиши мумкин. Мазмун жиҳатидан генетик, функционал, структуравий, энергетик, моддий, информацион ва бошқа алоқалар фарқланади. Алоқаларнинг бутун ранг-баранглиги фаннинг қайсидир бир тармоғи доирасида тадқиқ этилиши мумкин эмас. Уларнинг муайян турлари махсус фанларнинг предмети ҳисобланади. Диалектика борлиқнинг барча жараёнларига хос бўлган умумий, муҳим, универсал алоқаларни ўрганади. Фан борлиқнинг универсал қонунларини ташкил этадиган ички, зарурий, муҳим, барқарор, такрорланувчи алоқаларга алоҳида эътибор беради. Умумий алоқалар диалектика категорияларида ёритилади.*

Алоқа учун асос. Алоқа, алоқа учун асос ва алоқа шарт-шароитлари тушунчаларини фарқлаш лозим. Алоқа юзага келишига имконият яратувчи айрим хосса, белги ёки муносабат алоқа учун асос бўлади. Асоснинг мавжудлиги алоқа ўрнатиш учун зарур, лекин етарли эмас, чунки унинг ўрнатилиши доим эмас, балки муайян шароитдагина юз беради. Шарт-шароитлар – бу аввало предмет мавжуд бўлган муҳитдир. У алоқа ўрнатиш учун қулай ёки ноқулай бўлиши мумкин. Шарт-шароитлар ўз ҳолича алоқа ўрнатиш омили бўлиши мумкин эмас, улар фақат алоқа юзага келишига кўмаклашади ёки монелик қилади.

Нарсалар ўртасида алоқа бирон-бир муайян асосга кўра юзага келади. Умумий асос айрим умумий асосга эга бўлган турли объектлар ўртасида умумий алоқа йўлини ҳам вужудга келтиради. Масалан, муайян манфаат гуруҳлари ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун сиёсий гуруҳларга бирлашадилар, мамлакатдаги сиёсий муҳитга кучли таъсир кўрсатадилар. Аммо бошқа, масалан, этник, диний ва бошқа асосларга

кўра улар ўзаро боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Шундай қилиб, мазкур мисолда алоқа йўли алоқа юзага келиши учун асос, бошқа белгилар – бунинг шартларидир. Ўзаро алоқа умумий хусусият касб этади, у бутун борлиққа хосдир. Шу сабабли алоқа тушунчаси диалектикада энг умумий тушунчалардан бири ҳисобланади. Бошқа барча категориялар ўзаро алоқанинг муайян турлари билан тавсифланади.

Алоқа тушунчаси ўзаро алоқа, ҳаракат, муносабат тушунчалари орқали ёритилади. «Ҳозирги замон фалсафа луғати»да¹ муносабат тушунчаси «нарсаларнинг ўзаро мавжудлик усули, уларда яширин хоссаларнинг намоён бўлиш омили» сифатида таърифланган. Бу таърифда муносабатни тавсифловчи қуйидаги жиҳатлар фарқланади: биринчидан, нарсаларнинг ўзаро мавжудлиги, яқинлашуви, бирлашуви. Иккинчидан, муносабат нарсанинг хоссаларини намоён этиш, яъни ҳаракатга келтириш усули сифатида амал қилади. Учинчидан, нарсаларнинг бирлашуви сифатидаги муносабат таъсирида кооператив эффект, яъни *нарсалар ҳолатларининг бир-бирини ўзгартириши* юз беради. Бунда муносабат юзага келгунга қадар яширин ҳолда мавжуд бўлган нарсаларнинг хоссалари бир-бирига ўтади ва намоён бўлади. *Муносабат*, бир томондан, нарсаларнинг ўзаро алоқасини, бошқа томондан эса – уларнинг алоҳида-алоҳида мавжудлигини назарда тутади. *Нарсалар бир-бирига таъсир кўрсатиши натижасида юзага келадиган ва улар бир-бирини ўзгартиришига сабаб бўладиган алоқа ўзаро таъсир деб аталади.* Ўзаро таъсир нарсаларнинг ўзаро алоқадорлигини, улар бир-бирига таъсир кўрсатиши ва бир-бирини ўзгартиришини англатади. Аммо ўзгариш – ҳаракат фалсафий тушунчасининг синонимидир. *Бинобарин, умумий алоқанинг тан олинishi бизни муқаррар тарзда борлиқнинг ўзгарувчанлиги умумий хусусиятини тан олишига олиб келади.* Умуман ўзгариш сифатида тушуниладиган ҳаракат бутун оламни қамраб олади, дунёда ҳамма нарса муайян пайтда вужудга келади, тадрижий ривожланади, ўзгаради ва ғойиб бўлади (ўлади, ҳалок бўлади, барҳам топади). Демак, ҳар қандай ҳодиса ўз тарихига эга. Айни шу сабабли табиат ва жамият ҳодисаларини ўрганишга нисбатан тарихий ёндашув зарур. Ўзгаришлар ўз хусусияти ва йўналишига кўра бир хил бўлмайди. Тартибсиз ўзгаришлар, айланма ҳаракатлар, жисмларнинг маконда бир жойдан бошқа жойга механик кўчишини фарқлаш мумкин. Ривожланиш ўзгаришнинг алоҳида типи ҳисобланади.

Диалектика категориялари умумий алоқаларнинг ўзгариш ва ривожланиш манбаи сифатидаги тавсифини тўлдиради, ҳаракатланаётган, тадрижий ривожланаётган дунёнинг кенг

¹ Қаранг: Современный философский словарь / Под ред. В.Е.Кемерова. – М.: 2004. – С.497.

манзарасини яратиш имконини берадиБирон-бир алоқалар ва ўзаро таъсирларсиз мавжуд бўлиши мумкин бўлган объектлар амалда мавжуд эмас. Диалектиканинг муҳим белгиларидан бири ва умумий алоқа тамойилининг мазмуни айнан объектларнинг ҳар томонлама ўзаро алоқалари ва ўзаро таъсирларини ҳисобга олишдан иборат.

Шундай қилиб, диалектика моддий дунёда ҳукм сурувчи умумий алоқани аниқлашни талаб қилади. Алоқалар қуйидаги жиҳатлар билан тавсифланади.

Биринчидан, улар объектив хусусият касб этади, яъни одамлар онгидан қатъи назар, объектив қонуният сифатида мавжуд бўлади.

Иккинчидан, алоқалар универсалдир, чунки ҳамма жойда ва ҳар доим, барча ҳодисаларда, барча даражалар ва босқичларда намоён бўлади.

Учинчидан, ўзаро алоқа ўзининг моҳияти ва табиатига кўра серқиррадир, зеро ҳар бир предмет, ҳар қандай ҳодиса бошқа ҳодисалар билан минглаб ришталар воситасида боғланади ва бу алоқа моддий ва маънавий дунё ҳодисалари ва жараёнлари ўртасидаги муносабатларнинг охири кўринмайдиган тармоғи билан тавсифланади.

Тўртинчидан, реал алоқалар ўз хусусияти, чуқурлик ва мураккаблик даражаси, намоён бўлиш шаклларига кўра чексиз даражада ранг-барангдир. Диалектика борлиқнинг ранг-баранг алоқаларини таҳлил қилишга нисбатан дифференциациялашган ёндашувни назарда тутди. Бунда у қуйидаги алоқаларни фарқлайди:

- материянинг асосий турларига ва унинг ҳаракат шаклларига хос бўлган алоқалар (механик, физик, кимёвий, биологик, ижтимоий алоқалар);

- материя мавжудлигининг асосий шаклларига хос бўлган алоқалар (маконга доир, вақтга доир, структуравий, генетик, сабабий, функционал алоқалар).

Аммо алоқаларнинг кўп сонли конкрет шакллари орасида диалектикани борлиқнинг барча ҳодисалари ва жараёнларида намоён бўлувчи ўзига хос алоқалар (алоқалар хусусияти) қизиқтиради. Алоқаларнинг бундай шакллари қаторига қуйидагилар киради: ички ва ташқи алоқалар; муҳим ва аҳамиятсиз алоқалар; зарурий ва тасодифий алоқалар; барқарор ва беқарор алоқалар; умумий ва якка алоқалар.

Ривожланишда бу алоқаларнинг роли бир хил эмас: уларнинг айримлари ёрдамида предмет ўз табиатини рўёбга чиқаради, яъни улар бош ролни ўйнайди, бошқа алоқалар эса иккинчи даражали аҳамият касб этади. Шунга мувофиқ «қонун алоқа демак» деган ибора пайдо бўлган. Бу тўғрими? Тўғри, агар қонун – бу ҳар қанақанги алоқа эмас, деб қўшимча қилинса.

қандай алоқа қонун ҳисобланади?

қонун деб бир қанча зарурий белгиларга эга бўлган ўзаро алоқага айтилади:

- *алоқанинг объективлиги*. Бу ерда гап бугун қабул қилиниб, эртага бекор қилинадиган юридик қонунлар ҳақида бораётгани йўқ. Энергия ва модданинг сақланиш қонунлари ёки бутун олам тортишиш қонуни ҳақида гапирадиган бўлсак, биз уларни бекор қилишимиз ёки уларнинг амал қилишини онгли равишда тўхтатишимиз мумкин, деб айтиш ақлга сиғмайди. Демак, қонун нарсаларнинг объектив ҳолатини, нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги объектив алоқани акс эттириши унинг муҳим белгиси бўлади;

- *алоқанинг муҳимлиги*. Муҳим алоқа – бу нарсанинг мавжудлигини, унинг ҳаракати ва ривожланишини белгиловчи алоқа. Айтайлик, элементларнинг даврий қонуни атом оғирлиги, атом ўзагининг заряди ва элементларнинг кимёвий хоссалари ўртасидаги муҳим алоқани акс эттиради;

- *алоқанинг зарурийлиги*. Зарурий алоқа – бу муайян шароитда зарурий тарзда намоён бўлувчи алоқа. Масалан, физикада маълум бўлган ўтказгич қаршилигининг ўтказгич таркиби, унинг узунлиги ва кўндаланг кесимининг юзига боғлиқлиги қонуни ўтказгичда электр токи ўтган ҳар бир ҳолда зарурий тарзда намоён бўлади, чунки у ўтказгич қайси моддадан ясалган бўлса, шу модданинг табиати, унга хос бўлган объектив хусусиятлар билан белгиланади;

- *алоқанинг барқарорлиги*. Барқарор алоқа – бу ишончли тарзда сақланадиган алоқа. У материя ҳаракатининг тегишли шакли (материя ривожланишининг муайян босқичи) ёки тафаккур мавжуд бўлган давр мобайнида, токи бу нарсалар ва ҳодисалар мавжуд экан, амалда мавжуд бўлади;

- *алоқанинг умумийлиги*. Алоқанинг умумийлиги шунда намоён бўладики, унга объектив дунёнинг аксарият ёки ҳатто барча нарсалари, ҳодисалари ва жараёнлари бўйсунади.

қонуннинг кўриб чиқилган белгилари унга мантиқий таъриф бериш имконини беради. *қонун – бу моддий ва маънавий ҳодисаларнинг уларнинг ҳаракат ва ривожланиш хусусияти ва йўналишини белгиловчи объектив, муҳим, зарурий, барқарор ва умумий алоқаси.*

Шуни эътиборга олиш лозимки, илмий адабиётларда «қонун» тушунчасидан ташқари «қонуният» тушунчаси ҳам ишлатилади. Булар айний тушунчалар эмас. Улар бир тартибли тушунчалардир, чунки уларда объектив борлиқда мавжуд бўлган зарурий, объектив, умумий алоқалар акс этади. Аммо қонуният қонунга қараганда кенгрок тушунчадир. қонун муайян шароитда ўзини қатъий ва муқаррар тарзда намоён этса, қонуният бир қанча қонунларнинг ўзаро алоқаси, ўзаро таъсири сифатида намоён бўлади. Масалан, ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилиш чоғида қиймат қонуни ёки ишлаб чиқариш муносабатлари

ривожланишининг муайян даражасига ишлаб чиқариш кучларининг мувофиқлиги қонунининг аниқ кўринишлари ҳақида ҳам, объектив қонуният сифатидаги жамиятнинг фаол ривожланиши ҳақида ҳам гапириш мумкин.

Юқорида келтирилган таъриф ҳамма қонунларга тегишли. Аммо қонунлар ҳар хил бўлади. Хусусан, асосий ва иккинчи даражали, динамик ва статик қонунлар, табиат ва жамият қонунлари, махсус ва умумий қонунлар фарқланади. Борлиқ қонунлари ҳақидаги таълимот сифатидаги диалектикани умумий (универсал) қонунлар қизиқтиради, чунки улар, биринчидан, фаолиятнинг барча соҳаларига хос, яъни табиат, жамият ва билишда амал қилади; иккинчидан, ҳаракат ва ривожланишнинг теран асосларини ёритиб беради, аниқроқ айтганда, ривожланиш нима учун, қай тарзда, қайси йўналишда юз беради, деган муҳим саволларга изчил жавоб беради.

Диалектика борлиқнинг умумий қонунлари ҳақидаги таълимот сифатида объектив дунё тинимсиз ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда бўлишидан келиб чиқади. Диалектиканинг бу қондаси унинг иккинчи тамойили – *ривожланиш тамойилида* қайд этилади. Аммо ривожланишни кўриш ва унинг мавжудлигини тан олишнинг ўзи кифоя қилмайди. «Ривожланиш» тушунчасининг моҳият ва мазмуни ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш талаб этилади.

Ривожланиш нима? Бу тушунча фалсафада қандай талқин қилинади?

«Ривожланиш» тушунчасига у бошқа маълум тушунчалар – «ўзгариш» ва «ҳаракат» билан ўзаро нисбатлаш йўли билан таъриф бериш мумкин. *Ўзгариш – бу нарсалар, ҳодисаларнинг бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиши. У «барқарорлик»ка зид ва аниқ йўналишли – прогрессив ёки регрессив хусусият касб этади. Прогресс ёки тараққиёт – материя тузилишининг қуйи шаклларида олий шаклларига, соддадан мураккабга ўтиш. Бунга тесқари йўналишда юз берувчи жараён регресс деб аталади.*

«Ҳаракат» тушунчасини диалектика материяга татбиқан «умуман ўзгариш» сифатида тавсифлайди, яъни у дунёда юз берувчи барча жараёнларни, уларнинг мазмунидан қатъий назар қамраб олади. Ҳаракат ўз ҳажмига кўра ривожланишга қараганда кенгроқ тушунча, лекин ривожланиш ўзининг конкрет мазмунига кўра ҳаракатга қараганда чуқурроқ. Ривожланишни ҳаракат феноменидан қуйидаги жиҳатлар ёрдамида фарқлаш мумкин:

а) вақтда аниқ йўналишга эгаллик – ўтмишдан ҳозирги давр орқали келажакка қаратилганлик;

б) жараённинг ортга қайтмаслиги, яъни ўзгарувчи реал нарсалар, ҳодисалар ўз индивидуал жиҳатларида бетакрордир;

в) ривожланиш жараёнида янги, яъни илгари мавжуд бўлмаган нарсанинг пайдо бўлиши;

г) ривожланишнинг қонуний хусусияти, у муайян қонунларга бўйсунishi.

Шундай қилиб, *ривожланиш умуман ўзгаришнинг муайян шакли, ҳаракатнинг алоҳида тури бўлиб, унга моддий объектларнинг қонуний, йўналтирилган, орқага қайтариб бўлмайдиган, сифат ўзгаришлари хосдир.*

Ривожланиш билан юзаки танишиш у бир йўналишли хусусиятга эга ва ғолибона олға силжишдан иборат, деган тасаввур уйғотиши мумкин. Амалда бундай эмас. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун баъзан айниёлаштириладиган «ривожланиш» ва «тараққиёт» тушунчаларини ўзаро нисбатлаш кифоядир.

Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, ривожланиш янги, яъни илгари мавжуд бўлмаган нарса пайдо бўлишига олиб келади. Аммо шу ўринда табиий бир савол туғилади: янги нарса доим ҳам эски нарсадан баркамолроқ бўладими? Йўқ, бўлмайди. Масалан, XX асрнинг 30-йилларида Германияда фашизм ижтимоий ҳаётдаги янги ҳодиса сифатида пайдо бўлган. Бу жамият ҳаётида тараққиёт бўлганми? Йўқ, бўлмаган. Демак, ҳар қандай янги ҳодиса ёки нарса прогрессив бўлавермайди. Бундан хулоса шуки, янги нарса ривожланиш даражасига кўра эски нарсадан устун туриши мумкин ва аксинча, у ривожланишда ортга тисланиш бўлиши мумкин. Шу сабабли ривожланиш жараёнида икки тенденция – прогрессив ва регрессив тенденцияларни фарқлаш лозим. Мисол учун, мураккаб моддий тизимларда, айтайлик жамиятда тараққиёт ва регресс элементлари ёнма-ён туради. Жамиятда ўзгаришлар юз берган даврда бу айниқса бўртиб намоён бўлади. Шундай қилиб, ривожланиш мураккаб, диалектик жиҳатдан зиддиятли хусусият касб этади.

Ривожланишнинг диалектик концепцияси қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътиборни қаратади:

Биринчидан, *ривожланишнинг манбаи нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг ички зиддиятларидир.* Бу борлиқнинг барча ҳодисаларига ички қарама-қаршиликлар хос эканлигини англатади. Бу қарама-қаршиликлар ўртасидаги муносабатлар зиддиятлар деб аталади. Ҳар бир предмет, ҳодиса, жараён доирасида қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва қарши ҳаракати кузатилади. Бу «қарши ҳаракат» ривожланиш манбаи ҳисобланади. У ҳамма жойда: жонсиз табиатда ҳам, жонли табиатда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам, онг соҳасида ҳам юз беради. Чунки борлиқнинг умумий қонуни – диалектик зиддиятлилиқ қонуни амал қилади.

Иккинчидан, *миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиши ривожланишнинг шакли ҳисобланади.* Табиат, жамият ва

тафаккурда юз берувчи жараёнлар таҳлили ҳар бир нарса, ҳодиса, жараёнга бир-бири билан узвий алоқа қилувчи ва муттасил ўзгарувчи миқдор ва сифат жиҳатлари хосдир, деган хулосага келиш имконини беради. Бу ўзгаришларнинг моҳияти шунда намоён бўладики, миқдор ўзгаришлари аста-секин йиғилиб, предметнинг меъёрини оширади ва унинг сифат ҳолати ўзгаришига сабаб бўлади. Бу сакраш, ривожланиш жараёнида хужумкорликни тўхтатиш тарзида юз беради. Бу ерда борлиқнинг умумий қонуни – миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиши қонуни амал қилади.

Учинчидан, *ривожланиш жараёнида ворисийлик омили муқаррар тарзда мавжуд бўлади*. Бунинг натижасида ривожланиш олдинги даражаларининг бойлиги муттасил тўпланиши унга хужумкор тус беради. Шунга қарамай айни шу хужумкорлик зиддиятлидир, чунки ривожланиш цикллилик босқичларини ўз ичига олади, «гўёки» эскига қайтиш юз беради ва ривожланиш спиралсимон кўриниш касб этади. Бунда борлиқнинг умумий қонуни – инкорни-инкор намоён бўлади.

Ривожланишнинг умумий қонунлари. Диалектика қонунлари тизимида **диалектик зиддиятчилик қонуни** марказий ўринни эгаллайди. қонуннинг муҳим жиҳатларини аниқлаш учун унинг асосий категорияларини кўриб чиқиш керак. Таҳлилни қарама-қаршилик тушунчасидан бошлаймиз. *Қарама-қаршиликлар – предметнинг бир-бирини истисно этувчи ва бир-бирини назарда тутувчи томонларидир*. Қарама-қаршиликлар – ўзаро боғланишли бўлган тушунчалар. Турли жиҳатлардан олинган тақдирда, улар ўзаро бирликни ташкил этмайди ва бир-бирига зид бўлмаслиги мумкин. *қарама-қаршилик* – нарсалар ва ҳодисалардаги бир-бирини тақозо қилувчи ва бир-бирини истисно этувчи томонлар, хоссалар, тенденциялар, жараёнларни акс эттирувчи фалсафий категория (ассимиляция – диссимиляция, ўзгарувчанлик – туғмалик, ишлаб чиқариш – истеъмол қилиш, яхшилик – ёмонлик ва ш.к.).

қарама-қаршиликлар ўртасида икки хил муносабат мавжуд: ягоналик муносабати ва қарши ҳаракатга доир муносабат. (қонуннинг классик таърифида «кураш» атамаси ишлатиладики, у қонуннинг моҳиятини соддалаштиради, чунки мазкур атама кўпроқ жамиятга тегишлидир.)

Қарама-қаршилик бирлиги нима? Биринчидан, қарама-қаршиликлар бирлиги – бу уларнинг узвийлиги. Ҳар бир қарама-қаршилик бошқа бир қарама-қаршиликнинг мавжудлик шarti ҳисобланади. Улар алоҳида-алоҳида мавжуд бўлиши мумкин эмас (агар қарама-қаршиликлардан бири йўқ бўлса, уларнинг иккинчиси ҳам йўқ бўлади). Иккинчидан, қарама-қаршиликлар бирлиги улар бир-бирини тақозо этган ва бир-бирига ўтган ҳолдагина муайян мазмун касб этади. Ҳар қандай қарама-қаршилик ўзида мавжуд бўлмаган, лекин бошқа

қарама-қаршиликда мавжуд бўлган жиҳатга муҳтож бўлади. Улар бир-бири билан ўзаро таъсирга киришади. қарама-қаршиликлар бир-бирига таъсир кўрсатиш орқали бир-бирига ўтади. Бу қарама-қаршиликлар маконда бир-биридан ажратилган, турли жинсли ҳодисалар сифатида мавжуд бўлмаслигини, уларнинг ҳар бири ўзида бошқасининг муайян жиҳатини мужассамлаштиришини англатади (масалан, ўқув жараёни ўқитувчи ва талаблар мавжудлигини назарда тутати).

Қарама-қаршиликларнинг қарши ҳаракат («кураш»)га доир муносабати нима? қарама-қаршиликлар бир-бирини тақозо этар ва ривожланар экан, бири бошқасига «бепарво» бўлмайди, балки бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатади. Уларнинг ўртасида қарши ҳаракат, кураш боради. Унинг моҳияти ягоналикка барҳам беришдан иборат. қарама-қаршиликларнинг ҳар бири иккинчисини ўзидан итариб чиқаради, ундан халос бўлишга ҳаракат қилади. Шундай қилиб, қарама-қаршиликлар кураши қарама-қаршиликлар бир-бирини инкор этган, бир-бирини истисно қилган ҳолда юз беради.

Қарама-қаршиликлар бирлиги нарсанинг барқарорлигини акс эттиради ва нисбий, ўткинчи ҳисобланади. қарама-қаршиликларнинг кураши мутлақ хусусият касб этади, у ҳеч қачон тўхтамайди.

Қарама-қаршиликларнинг бирлиги билан тавсифланадиган ва айни вақтда уларнинг ўртасидаги муттасил кураш ҳисобланадиган муносабат *зиддият* деб аталади. Зиддиятлар борлиқнинг барча ҳодисалари ва жараёнларига хос бўлиб, ўзгариш ва ривожланишнинг манбаи, ҳаракатлантирувчи кучи сифатида амал қилади. Айни шу сабабли зиддият диалектик зиддиятлик қонунининг моҳиятини ёритиб берувчи бош категория ҳисобланади. Зиддият – бу қарама-қаршиликлар муносабатигина эмас, балки уларнинг тарқалиш жараёни ҳамдир. Шу туфайли ҳам, Гегель ғояларига асосланиб, зиддият *тарқалишининг қуйидаги босқичлари (фазалари)* фарқланади: *айният, тафовут, қарама-қаршилик, зиддият ва асос* (яъни зиддиятнинг ечилиши).

Зиддиятлар – нарса ёки ҳодиса қарама-қарши томонларининг бир-бирини истисно этиш ва бир-бирига ўтиш муносабатларидир. Диалектик зиддият – бир-бирини истисно этувчи қарама-қаршиликларнинг билвосита бирлигидир. қарама-қаршиликлар – зиддиятларнинг негизи, боғловчи бўғинлар эса – уларни ечиш механизмидир. қуйидаги фактлар боғловчи бўғинлар роли ва қарама-қаршиликлар тушунчасига мисол бўлиши мумкин: Ирсият ва ўзгарувчанлик қутбларида нафақат организмнинг аввалги ҳолати, балки ўзлаштирилган янги белгилари ҳам сақланишини таъминловчи генетик код боғловчи бўғин ҳисобланади. Ижтимоий ҳаётда жамиятнинг ўта бой ва ўта қашшоқ қатламлари қарама-қаршиликлари ўртасида боғловчи бўғин вазифасини ўрта синф бажаради. Ўрта синф мамлакат

аҳолисининг аксарият қисмини ташкил этиши лозимлиги, акс ҳолда жамият ҳолати доимо беқарор бўлишини Аристотель қадим замонлардаёқ қайд этган эди. Зеро, майда мулкдорлар олган даромадининг бир қисмини ўз ишини ривожлантиришга йўналтиради, бозор конъюнктурасини ўрганади ва унга жуда тез мослашади, бозорни зарур товарлар ва хизматлар билан бойитади. Яна бир мисол – шахс ва жамият муносабатлари. Маълумки, шахс ва жамият қарама-қаршиликлар ҳисобланади, шахс аъзо бўлган ижтимоий гуруҳлар уларнинг ўртасида боғловчи бўғин сифатида амал қилади.

Бу ва бошқа далиллар билишда ички қарама-қаршиликлар мавжудлигини ҳам, боғловчи бўғинларни ҳам ҳисобга олиш муҳим эканлигини кўрсатади. XX аср 30-йилларининг бошида инглиз физиги Поль Дирак позитронлар, яъни электронларга ўхшаш, лекин мусбат зарядга эга бўлган зарралар мавжудлигини башорат қилди. Гарчи олим ўз назариясида бирон-бир хато топмаган бўлса-да, аксилзарралар мавжудлигига унинг ишончи йуқ эди.

Шундай қилиб, қарама-қаршиликлар алоқаси ва зиддиятларни ечишнинг бир-бири билан билвосита боғлиқлиги умумий хусусият касб этади, алоқа усули эса боғланиш хусусияти билан белгиланади. Боғловчи бўғинларнинг ўзи зиддият қарама-қарши аъзолари хоссаларининг уйғунлигидан ташкил топади.

Айният ва тафовут. Предметнинг ривожланиши ва зиддиятларнинг ечилиши бир неча босқичдан ўтади. Дастлабки босқич – предметнинг ўз-ўзи билан *нисбий айнийлик* ҳолати. Табиатда мутлақ айният мавжуд эмас. Масалан, ҳар бир организм ҳатто оқсил молекуласининг тузилиши даражасида ҳам ўзига хос белгиларга эгадир. Ҳар қандай предмет ҳеч қачон ўз-ўзи билан айний бўлмайди. Масалан, кўзгуга келар экансиз, сиз ўз қиёфангизда ҳеч қандай фарқ кўрмайсиз. Ўз дўстингиз билан орадан беш йил ўтиб учрашгач, иккалангиз ҳам: «У жуда ўзгариб кетибди!», деб ўйласангиз керак.

Тафовут - аввалги ҳолатдан сақланиб қолган хоссалар устунлик қилгани ҳолда, айни бир предмет хоссаларининг мос келмаслигидир. Тафовут кучли ёки аҳамиятсиз бўлиши мумкин. Кучли тафовут – предметнинг ўз-ўзи билан зиддиятга киришиш омили. Бу қарама-қаршилик босқичи бўлиб, унинг ечилиши предметнинг бутунлай ўзгаришига олиб келади. Шундай қилиб, зиддиятларнинг кучайиши ва ўз ечимини топиши ривожланиш манбаи ҳисобланади.

Ривожланиш манбаи ва ривожланишни ҳаракатлантирувчи кучни фарқлаш лозим. Ривожланиш манбаи – ички ҳодиса, предметнинг ички зиддиятларидир. Ваҳоланки, ташқи зиддият ҳам ривожланишни ҳаракатлантирувчи куч бўлиши мумкин. Масалан, сиз шамоллаб қолдингиз. Айни ҳолда ташқи муҳит сизнинг ҳолатингиз ўзгаришини ҳаракатлантирувчи куч бўлди. Диалектик зиддият таркибида асосий

томон манфий хусусиятга эга, чунки у мазкур зиддиятни баргараф этиш, инкор қилишга қаратилган. Мусбат томон мазкур зиддиятни сақлашга қаратилган.

«Айният» тушунчаси зиддият тарқалишининг дастлабки босқичини англатади. Бу бир хиллик, нарса, ходиса, жиҳатнинг ўз-ўзига ёки бошқа нарсалар, ходисалар, жиҳатларга ўхшашлик муносабати. «Тафовут» - ҳар хиллик, ўз-ўзига, бошқа нарсалар, ходисалар, жиҳатларга мос келмаслик муносабати. Зиддиятнинг вужудга келиши ягонанинг иккиланиши сифатида, ягонанинг ўз-ўзини қарама-қаршиликларга дифференциация қилиши сифатида юз беради. Иккиланиш чоғида бир вақтнинг ўзида айна шу муносабатда қарама-қаршиликлар бирлиги ҳам, уларнинг кураши ҳам вужудга келади. Зиддиятнинг шаклланиш жараёнида қарама-қаршиликлар кураши биринчи ўринга чиқади ва ривожланишнинг ички, теран манбаига айланади. Зиддиятнинг ўзида қарама-қаршиликлар ҳар хил рол ўйнайди. Фаолроқ, ҳаракатчанроқ қарама-қаршилик зиддиятнинг етакчи томони ҳисобланади. қарама-қаршиликлар кураши охир-оқибатда янги сифат ҳолатига олиб келади. Пайдо бўлувчи янги ходисалар ўзларига хос бўлган янги зиддиятларга эга бўлади. Бу зиддиятлар мазкур ходисалар ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади.

Зиддиятларнинг ривожланиш жараёнига янада чуқурроқ кириш учун уларнинг тарқалиш босқичлари (фазалари)дан ташқари, уларнинг *ҳолатларини* ҳам фарқлаш зарур. Предметли-моддий, «етилган» зиддиятнинг ҳолати деганда унинг қарама-қаршиликларининг амал қилиш усули, «бирлиги ва кураши»нинг намоён бўлиш хусусияти тушунилади. Айна шу хусусият бу қарама-қаршиликларнинг ривожланиш хусусияти ва фаоллик даражасини, мазкур зиддиятни ечиш хусусиятини белгилайди. Зиддиятнинг ривожланиш жараёнида босқичларни ёки тарқалган, «етилган» зиддиятни тавсифловчи ҳолатларни ҳам фарқлаш мумкин. Ижтимоий тизимларга татбиқан зиддиятларнинг ривожланиш босқичларига нисбатан бундай ёндашув уларнинг қуйидаги ҳолатларини аниқлаш имконини беради: *гармония, дисгармония, конфликт.*

Шуни қайд этиш муҳимки, зиддиятлар ривожланаётган ҳар қандай тизимда мазкур тизим мавжудлигининг бошидан охирига қадар мавжуд бўлади. Ҳолатлар, миқдор кўрсаткичлари, қарама-қаршиликларнинг ўзаро алоқаси хусусияти, уларнинг тизимдаги ролигина ўзгаради.

Зиддиятларнинг турлари. Зиддиятларнинг бутун ранг-баранглиги турли асосларга кўра таснифланади. Хусусан, 1) намоён бўлиш шаклига кўра – ички ва ташқи зиддиятлар;

2) ривожланишдаги ролига кўра – асосий ва иккинчи даражали зиддиятлар;

3) вужудга келиш хусусиятига кўра – зарурий ва тасодифий зиддиятлар;

4) жамиятдаги типига кўра – антагонистик ва ноантагонистик зиддиятлар фарқланади. *Асосий зиддиятлар структуранинг қарама-қарши томонлари ўртасида, иккинчи даражали зиддиятлар эса – боғловчи бўғинлар ўртасида юзага келади. Асосий зиддиятлар сифатли, муҳим ва зарурдир. Асосий зиддиятларсиз предмет, унинг сифат жиҳатидан муайянлиги ва яхлитлиги мавжуд бўлмайди. Иккинчи даражали зиддиятлар тасодифий хусусият касб этади, уларнинг борлиги ёки йўқлиги предметнинг сифатини ўзгартирмайди.* Муҳим зиддиятлар – бир лаҳзалик зиддиятлардир: улар ички ёки ташқи, асосий ёки иккинчи даражали бўлиши мумкин. Масалан, инсон ҳаёти қил устида турадиган автомобиль ҳалокати юз берган пайтда барча ички зиддиятлар (психологик конфликтлар, стресслар ва физиологик патологиялар) иккинчи даражали аҳамият касб этади.

Борлиқнинг ичдан зиддиятлилиги – объектив ҳодиса, табиат ва жамиятнинг асосий ва умумий хоссасидир. Ҳар бир инсон ҳаётига келсак, у зиддиятлар билан ҳар куни тўқнаш келади, қарорлар қабул қилади, баҳолар беради, ўз қилмишларидан пушаймон бўлади, кўпинча йўл қўйган хатоларидан афсус чекади. Ҳар қандай воқеа, вазият, тахминнинг ички зиддиятларини кўриб, ўзи қабул қилаётган қарорларнинг ижобий ва салбий томонларини тарозига сола билиш тафаккурнинг етуклик белгисидир.

Бизни қуршаган дунёда зиддиятлар жуда серқирра; уларни турли асосларга кўра таснифлаш одат тусини олган. Зиддиятларнинг қуйидаги таснифи айниқса кенг тарқалган:

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб шуни қайд этиш мумкинки, диалектик зиддиятлилиқ қонуни барча нарсалар, тизимлар, ҳодисалар ва жараёнлар ички зиддиятлар, қарама-қарши томонлар ва тенденциялар билан тавсифланишини назарда тутди. Уларнинг ўзаро алоқаси, улар ўртасидаги «кураш» ўзгариш ва ривожланиш манбаи ҳисобланади, зиддиятларнинг кучайишига сабаб бўлади. Бу зиддиятлар охир-оқибатда муайян босқичда эскининг йўқолиши ва янгининг вужудга келиши билан ечилади.

Диалектика тизимида бу қонуннинг марказий ўрни нима билан белгиланади? Биринчидан, бу қонун ҳар қандай ҳаракат ва ривожланиш манбаини ёритади, яъни ривожланиш назариясининг энг муҳим саволларига жавоб беради. Иккинчидан, бу қонун диалектиканинг қолган барча қонунлари ва категорияларининг асоси ҳисобланади. Кўрсатилган қонунлар ва категорияларнинг ҳар бирида биз бирлик ва кураш муносабати билан боғлиқ бўлган қарама-қаршилиқларга дуч келамиз. Учинчидан, диалектик зиддиятлилиқ қонуни ягонани тафаккурда иккилантириш ва унинг қарама-қаршилиқларини уларнинг

тахлилини синтез билан бирлаштириш орқали ўрганишни талаб қилиб, билиш диалектик методининг бош мазмунини белгилайди.

Ривожланиш манбаини ёритувчи диалектик зиддиятлилик қонунидан фарқли ўлароқ, **миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиши қонуни** ривожланиш жараёнининг механизмини ёритади, у қай тарзда ва қандай шаклларда амалга оширилишини кўрсатади (Бу қонуннинг хусусиятини, у қандай намоён бўлиши ва амал қилишини аниқлаш учун унинг асосий тушунчалари: сифат, миқдор, меъёр, сакрашнинг мазмунини ёритиш талаб этилади.

Сифат нарсаларга хос ва уларнинг борлиги билан айний бўлган ҳамда уларни муайян алоқалар тизимидаги бошқа нарсалардан фарқлаш имконини берадиган ўзига хос хусусиятни акс эттиради. Нарсаларнинг сифати уларнинг чеклилиги билан уйғун боғлиқ, зеро мазкур сифат йўқ бўлиши билан нарсанинг ўзи ҳам йўқ бўлади, у бошқа нарсага айланади. Барча нарсалар, жараёнлар, ҳодисалар сифат билан бир қаторда муайян миқдорга ҳам эга бўлади. Улар муқаррар тарзда муайян ўлчам, ҳажм, масса ва шу кабилар билан тавсифланади. *Сифат – нарсанинг ички хусусияти, предметни мазкур жиҳатдан фарқлаш учун зарур ва етарли бўлган хоссалар мажмуи.* Сифат – хоссаларнинг оддий мажмуи эмас, балки уларнинг муайян яхлитликдан ўрин олган ва предметнинг алоҳида моҳият сифатида мавжудлигини белгиловчи тизимидир. Предметларнинг муносабатлари ва алоқаларининг ранг-баранглиги айни бир предметда қарама-қарши хоссалар ва сифатлар мавжудлигини изоҳлайди. Бир жиҳатдан енгил нарса бошқа бир жиҳатдан оғир бўлади, бир алоқада оқ нарса бошқа бир алоқада қора бўлади ва ҳ.к. Масалан, сув ва буғ бир-биридан сифат жиҳатидан фарқ қиладими ёки миқдор жиҳатиданми? Модданинг агрегат ҳолатини таққослайдиган бўлсак, сув ва буғ сифат жиҳатидан фарқ қилади. Таққослаш сув ва буғнинг кимёвий таркибини аниқлашни назарда тутса, уларнинг ўртасида миқдорий фарқ мавжуд бўлади. Аммо ҳар қандай нарса бир жиҳатдан битта сифатга ва турли жиҳатлардан кўплаб сифатларга эга бўлади

Хосса – предметнинг жиҳати бўлиб, унинг бошқа предметлардан фарқи ёки улар билан ўхшашлигини белгилайди ва улар билан ўзаро алоқада намоён бўлади. Хоссалар муҳим ва иккинчи даражали бўлиши мумкин. Муҳим хоссалар предметнинг сифатини белгилайди. Уларнинг йўқолиши моҳиятини мазкур хоссалар ташкил этган предметнинг ҳам йўқолишини англатади. Иккинчи даражали хоссалар ўзлаштирилиши ёки предметнинг сифатини ўзгартирмасдан йўқолиши мумкин. Ҳар қандай хосса (температура, ҳажм, энергия ва ш.к.) муайян миқдор ва сифатга эга бўлади. Ҳар қандай предмет ўзининг мавжудлигини белгиловчи барча хоссалар мажмуидир..

Миқдор – предмет муайян хоссасининг намоён бўлиши, интенсивлиги даражаси. У сифат жиҳатидан ўхшаш хоссалар ёки

бутуннинг қисмларини таққослаш йўли билан аниқланади. Миқдорий муносабатлар сифатга боғланмасдан аниқланиши мумкин. Шунингдек, миқдор турли предметларнинг айрим умумий хоссаси сифатида, предметларни сифат жиҳатидан тенглаштиради. Шу маънода миқдор сифатнинг зиддидир. Аммо предметнинг сифат хусусиятини мавҳумлаштириш сифат жиҳатидан ҳар хил тузилмаларни ўрганишга тадқиқотнинг миқдорий методларини жалб қилиш имконини беради. Масалан, ўлчаш таққослашнинг ўрганилаётган объектнинг миқдор кўрсаткичларини аниқловчи айрим кўриниши сифатида, сифат ҳақида аниқроқ хулоса чиқариш имконини беради. Математикада миқдорий муносабатлар сон, қиймат, функция, тўплам тушунчаларида ифодаланади. Ҳозирги замон фани аниқ математик аппаратдан фойдаланиб, микродунёнинг теран қатламларига киради, Оламнинг чексиз маконларини тадқиқ этади. Математика табиат ва жамиятни ўрганишнинг самарали воситаларидан бирига айланган.

Ҳар қандай предмет миқдор ва сифат қарама-қаршиликларининг муайян синтезидир. Унинг борлиғи объектга хос бўлган муҳим хоссаларни сақлашни назарда тутаяди. Оламнинг кўп сифатлилиги унинг элементлари нисбатан барқарорлиги ва мустақиллиги билан таъминланади. Аммо олам, шу жумладан ҳар қандай предмет муттасил ўзгаришда бўлади. Ҳеч нарса боқий эмас. Бутун борлиқ қачондир пайдо бўлган ва қачондир ҳалок бўлади. Дунё ўзгаради ва айни вақтда ўзлигини сақлаб қолади, ўз-ўзига нисбатан айний бўлади.

Меъёр – предмет борлигининг чегараси. У предмет хоссалари миқдор ва сифат ўзгаришларининг хусусияти билан белгиланади. Меъёр – бу шундай бир чегараки, унда миқдор ўзгаришлари нарсанинг сифатига путур етказмайди. Гегель фикрича, «Ҳамма нарса ўз меъёрига эга, яъни миқдор жиҳатидан аниқдир»¹. Масалан, водород пероксиди ва сув бир-биридан молекулалардаги кислород атомларининг миқдорига кўра фарқ қилади. Ҳуқуқий, ахлоқий ва эстетик ҳодисалар тавсифида меъёр тушунчаси нормативлик хусусиятини касб этади. «Айнан «кўпроқ» ва «камроқ» орқали енгилтаклик меъёри бузилади ва бутунлай бошқа нарса – жиноят намоён бўлади, айнан «кўпроқ» ва «камроқ» орқали адолат ҳақсизликка, фазилат нуқсонга ўтади»². Масалан, ҳуқуқда қилмишнинг ижтимоий ҳавфлилиқ даражаси ва жазо чораси ўртасидаги мувофиқликка риоя этилади. Меъёр тушунчасида миқдор ва сифат хоссаларининг ўзаро алоқаси акс этади. Табиатда кузатиладиган нарсаларнинг бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиши дунё эволюциясининг муҳим ва кенг тарқалган механизмларидан бирини акс эттиради. Меъёр тушунчаси эволюция тенденцияларини аниқлаш, турли системаларнинг

¹ Гегель Г.В. Энциклопедия философских наук. Соч. Т. 1.М.: – С.145.

² Гегель Г.В. Наука логики. Т. 1. – М.: 1970. – С. 467.

ўтмиши ва келажаги хусусида гипотезалар тузиш имконини беради *Миқдор сифат жиҳатидан бир жинсли ҳодисаларнинг муайян объектив кўрсаткичи бўлиб, у мазкур ҳодисаларнинг катталигини, мавжудлик муддатини ва умуман ҳодиса ёки унинг айрим томонлари ривожланишининг фаоллик даражасини тавсифлайди.*

Шундай қилиб, нарсалар ва ҳодисалар сифат ва миқдор хусусиятларига эга бўлади. Аммо нарсалар ва ҳодисаларнинг бу томонлари ўртасида узвий алоқа мавжуд эмасдек, уларнинг бири иккинчисига боғлиқ эмасдек бўлиб туюлиши мумкин. Лекин амалда бундай эмас. Миқдор ва сифат ўртасида диалектик алоқа мавжуд: муайян сифатни акс эттирмайдиган миқдор мавжуд эмас ва шу билан бир вақтда миқдорсиз сифат ҳам йўқ. Мазкур сифатга қўшимча тарзда доим қандайдир эмас, балки муайян миқдор жавоб беради. Биз, масалан, узунлиги Амударё устида қурилган кўприкнинг узунлигига тенг бўлган столни кўрмаганмиз. Шунингдек оёқларининг узунлиги 5 м бўлган одамни тасаввур қилиш ҳам қийин. Шундай қилиб, ҳар қандай сифат фалсафада меъёр деб аталадиган миқдор чегарасига эга бўлади. *Меъёр – бу миқдор ва сифатнинг шундай бир бирлигики, бунда муайян сифат фақат муайян миқдор билан боғлиқ. Меъёр – бу миқдор кўрсаткичлари ёки ўзгаришларининг тегишли сифат мавжуд бўлиши мумкин бўлган муайян оралиги ҳамдир.* Миқдорнинг меъёр доирасида ўзгариши сифатнинг ўзгаришига сабаб бўлмайди, лекин меъёрдан ошилганда нарса ўзининг аввалги моҳиятини йўқотади. Миқдор ва сифат ўзгаришларининг бундай ўзаро таъсирига кўп сонли фактларни келтириш мумкин. Масалан, жисмнинг тезлиги секундига 1000, 2000, 7910 метр бўлса, у ерга йиқилади. Агар жисмнинг тезлиги атиги бир бирликка оширилса ва у секундига 1911 метрга етказилса, жисм Ердан кўтарилади ва унинг йўлдошига айланади. Демак, миқдор ўзгаришлари, агар улар меъёр доирасида юз берса, сифатни бутунлай ўзгартрмайди. Бироқ, агар бу ўзгаришлар меъёр чегарасидан четга чиқса, ўзининг муайян миқдори ва ўз меъёрига эга бўлган янги сифат вужудга келади.

Миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги қоида умумий аҳамият касб этади. У атроф борлиқнинг барча нарсалари ва ҳодисаларига нисбатан ўринли, яъни диалектика қонуни кучига эга. У қуйидагича таърифланади. Миқдор ва сифат ўзгаришларининг бири-бирига ўтиши қонуни нарсанинг миқдор ва сифат томонларининг шундай бир ўзаро алоқасини акс эттирадики, унинг таъсирида миқдор ўзгаришлари меъёр чегарасидан четга чиқиб, албатта туб сифат ўзгаришларига сабаб бўлади, бу сифат ўзгаришлари эса, ўз навбатида, янги миқдор кўрсаткичларига олиб келади.

Бу қонунга мувофиқ ривожланиш бир-биридан фарқ қиладиган, лекин ўзаро боғланган икки босқич – узлуксизлик ва узлуклилиқнинг бирлиги сифатида юз беради. Ривожланишда узлуксизлик – бу жуда

суст, кўзга кўринмас миқдор ўзгаришлари босқичи. Ривожланишда узлуклилик *сакраш* деб аталади. *Сакраш* – бу бир сифатнинг бошқа сифатга айланиш вақти, шакли, усули, миқдор ўзгаришларининг узлуксизлиги, *босқичма-босқичлигидаги* узилиш. Масалан, сакраш – бу Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши, ҳайвонлар дунёсидан инсоннинг ажралиб чиқиши, бир ижтимоий тузум ўрнига бошқа ижтимоий тузум келиши, буюк илмий ва техникавий кашфиётлар. Ҳар қандай сакраш ривожланишда ўтиш даврини тавсифлайди. Ўз табиатига кўра у доим зиддиятлидир, чунки янгининг туғилишидан ҳам, эскининг қаршилигидан ҳам далолат беради.

Сакрашларнинг шакллари ранг-баранг бўлиб, ривожланаётган ҳодисанинг табиати, шунингдек унда сифат ўзгаришлари юз бераётган конкрет шароит билан белгиланади. Сакрашлар:

- 1) ўзгаришнинг давомлилигига кўра (жадал, суст);
- 2) ўзгариш шаклига кўра (бир карра, кўп карра);
- 3) ўзгаришнинг чуқурлик даражасига кўра (қисман, тўлиқ);
- 4) ўзгаришнинг йўналишига кўра (прогрессив, регрессив, йўналишсиз) фарқ қилади.

Сакрашларни таҳлил қилиш чоғида «эволюция», «инқилоб», «ислоҳот» каби атамалар айниқса муҳим аҳамият касб этади. «Эволюция» тушунчаси кенг ва тор маъноларда қўлланилади. Кенг маънодаги «эволюция» аста-секин ривожланиш жараёни бўлиб, у миқдор ўзгаришларинигина эмас, балки сифат ўзгаришлари, шу жумладан инқилобларни ҳам ўз ичига олади. Тор маънода «эволюция» деганда инқилобдан, унинг тайёриланишидан олдинги давр тушунилади. «Инқилоб» тушунчаси ижтимоий ҳодисаларни тавсифлаш учун ишлатилади. Бу жамиятни аста-секин ўзгартирмайдиган, балки унда туб ўзгариш ясайдиган сакрашдир. Ислоҳот жамият ҳаётининг бирон-бир муҳим томонини ўзгартириш бўлиб, бунда унинг иқтисодий ва давлат тартиби асослари сақланиб қолади.

Шундай қилиб, миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиш қонуни унинг ривожланишнинг умумий қонуни сифатидаги мазмуни ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиш имконини берадиган «сифат», «миқдор», «меъёр», «сакраш» категориялари ёрдамида муайянлаштирилади. Мазкур қонун бутун борлиқнинг ривожланиши, ҳаракати ва ўзгариши қандай, қай тарзда юз беради, деган саволга жавоб бериб, объектив воқелиқнинг ҳар қандай соҳасида янги сифатга ўтишнинг ички механизмини ёритади. Кўриб чиқилган қонунлар ривожланиш манбаи ва унинг механизмини ёритиб берса, инкорни-инкор қонуни – ривожланишнинг умумий тенденциясини, унинг йўналишини акс эттиради.

Инкорни-инкор. Инкорни-инкор қонуни нима, унинг моҳияти нимадан иборат?

«*Инкор*» ва «*инкорни-инкор*» категориялари диалектикага Гегель томонидан киритилган бўлиб, айти шу мутафаккирнинг саъй-ҳаракатлари билан улар умумий фалсафий категориялар мақомини олган. Инкор ва инкорни-инкор категорияларидан Гегель ривожланишнинг ўзига хос хусусиятларини ёритиш воситаси сифатида фойдаланган.

Инкор ривожланиш янги сифат пайдо бўлишига олиб келадиган аниқ йўналтирилган, қайтмас ўзгариш сифатида тавсифланади. Шаклан ривожланиш бир чизиқли ҳам, айланма ҳам эмас, балки ранг-барангрок ва мураккаброқ, чунончи: бир чизиқли ва кўп чизиқли, тўғри чизиқли ва зигзагсимон, умумий ва маҳаллий, уйғун ва ноуйғундир. Йўналиш жиҳатидан ривожланиш прогрессив ва регрессив бўлиши мумкин. Ривожланиш тизим айрим элементларининг таназзули билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бутун тизим таназзулга учраши, унинг айрим элементлари эса тараққий этиши мумкин эмас. Объектга нисбатан ташқи кучлар таъсирида юз бериши мумкин бўлган ҳаракатдан фарқли ўлароқ, ривожланиш ўз-ўзидан ҳаракат, ички жараён бўлиб, зиддият, бир-бирини истисно этувчи томонлар, тенденциялар унинг манбаи ҳисобланади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Гегель фалсафасида ривожланиш тушунчаси инкор ва инкорни-инкор категорияларида ёритилади. Мазкур терминология мутафаккирнинг мантиқ тизими негизига айлантирилган объектив-идеалистик фалсафаси контекстида тасодифий бир ҳол эмас. Аввал «инкор» категориясининг мазмунини аниқлаймиз. *Инкор нима?* Икки хил – метафизик ва диалектик нуқтаи назар мавжуд *Метафизик «инкор»* асосий эътиборни эскининг йўқ бўлишига қаратади ва янгининг сақланиши ва уни яратиш жараёнларини деярли эътиборга олмайди. Шундай қилиб, метафизик инкор - инкор қилиш рад этиш, йўқ қилишни англатади. *Диалектик инкор* эски сифатдан янги сифатга ўтиш бўлиб, бунда эски сифатнинг муайян томонлари, мазмуни ва функциясининг элементлари ўзгарган кўринишда янги сифатга ўтади. Диалектик инкор – бу нарсани бутунлай йўқ қилиш эмас, балки эски сифатнинг баъзи бир жиҳатларини сақлаган ва ўзгартирган ҳолда уни янги нарсага айлантиришдир. У янги ва эски сифат ўртасида алоқа мавжудлигидан далолат беради. Диалектик инкор уч муҳим жиҳат билан тавсифланади:

- 1) эскини вайрон қилиш, бузиш;
- 2) эскининг элементларини сақлаш (ворисийлик);
- 3) янгини яратиш, тузиш.

Биз инкор категорияси метафизик ва диалектик талқинининг моҳиятини аниқладик. Энди қўш инкор нимадан иборат эканлигини кўриб чиқамиз.

«*Инкорни-инкор*» шуни қайд этадики, ривожланиш жараёни эски сифатни инкор қилишдан бошланади, уни эса орадан маълум вақт ўтгач

янги сифат инкор этади. Аммо ривожланиш қандай юз беради? Тўғри (юксалиб борувчи) чизик бўйлабми ёки эгри чизик бўйлабми? Бу масала қуруқ гап эмас, балки муҳим аҳамиятга эга. Чунки ривожланиш жараёнида эски ва янгининг алоқаси бўлмаганда, ворисийлик ҳам бўлмасди, эски бутунлай йўқ бўлар, ривожланишни график кўринишда янги эскидан фарқ қиладиган, эски эса янгида такрорланмайдиган тўғри (юксалиб борувчи) чизик сифатида тасвирлаш мумкин бўларди. Бироқ амалда янгида эски сақланади, унинг элементлари янгида такрорланади. Аммо бу такрорланиш юқорироқ даражада юз беради. Эскининг жиҳатлари, элементлари юқорироқ асосда такрорланиши биз муҳокама қилаётган қонуннинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бундан қонуннинг бошқа бир хусусияти келиб чиқади. Ҳамонки эскининг олий асосда қайтарилиши мавжуд экан, ривожланиш тўғри чизик бўйлаб эмас, балки спиралсимон чизик бўйлаб юз бериши, циклдан-циклга эскига яқинлашиши (чунки такрорланиб туришлик мавжуд) ва ундан узоқлашиб бориши (чунки бу янги) аён бўлади.

Нима учун бу такрорланиб туришлик муқаррар?

Гап шундаки, инкор зиддият билан узвий боғлиқ, у мазкур зиддиятнинг ечилиши билан белгиланади. Ўзига хос зиддият билан вужудга келган ҳар қандай янги нарсани олайлик. Зиддиятнинг ривожланиш жараёнида нарса ўзининг қарама-қаршилигига айланади. Аммо инкорнинг мазкур босқичида дастлабки нарсада мужассамлашган зиддият фақат қисман ечилади. Бу тўлиқсизлик нарса ўзини инкор қилишда давом этишини белгилайди. Биринчи инкор ўрнига иккинчи инкор келади ва иккинчи нарсага қарама-қарши бўлган янги, учинчи нарса вужудга келади, у иккинчи нарсанинг инкори, яъни биринчи нарсанинг инкорининг инкори ҳисобланади. Иккинчи инкор босқичида биринчи нарсага хос бўлган зиддият тўла ечилади. қўш инкор натижасида, дастлабки нуқтага қайтилиши билан ривожланишнинг юқорироқ даражасига эришилади, ривожланишнинг бошланғич, лекин бойитилган шакли тикланади. Ривожланиш чизиғи гўё «спирал ўрами» айланасини ташкил этади, лекин унинг боши охири билан туташмайди. Шундай қилиб, ривожланиш ҳаракатнинг босқичма-босқичлиги ва цикллилиги жиҳатларини ўзида бирлаштиради.

Бу қоида ҳам умумий аҳамият касб этади. У атроф борлиқнинг барча нарсалари ва ҳодисаларига нисбатан ўринли, яъни диалектика қонуни кучига эга. У қуйидагича таърифланади. *Инкорни-инкор қонуни – бу шундай бир қонунки, унга мувофиқ ривожланиш жараёни янгининг эскини диалектик инкор этишлари чексиз занжирдан иборат бўлади, бунда ривожланиш аввалги босқичларининг барча муҳим жиҳатлари янгида сақланади ва умуман бу жараён ҳужумкор, юксалиб борувчи йўналишга эга бўлади.* Айни вақтда ривожланиш жараёнида унинг олий босқичларида аввалги босқичларнинг айрим жиҳатлари ва томонлари

сифат жиҳатидан янги асосда такрорланади ва айни ҳол тўғри чизик, туташ доира бўйлаб эмас, балки спиралга яқинлашувчи эгри чизик бўйлаб юксалишни белгилайди. Ҳаракатнинг спиралсимонлиги ривожланишнинг цикллилигини акс эттиради.

Диалектиканинг асосий қонунлари ягона ривожланиш жараёнининг турли жиҳатларини тавсифлаб, алоҳида-алоҳида эмас, балки узвий диалектик бирликда амал қилади. Масалан, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши ва бунинг акси зиддиятни ҳам, диалектик инкорни ҳам ўз ичига олади. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши миқдор-сифат муносабатларини ва инкорни-инкорни ўз ичига олади. Худди шунингдек инкор жараёнида ягонанинг эски ва янгига иккиланиши, уларнинг ўртасида қарама-қаршилик, шунингдек миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши юз беради. Бошқача қилиб айтганда, моддий дунёнинг ягоналиги қонунлар амал қилишининг умумийлигини назарда тутаяди. Аммо шуни эътиборга олиш лозимки, диалектика қонунлари бир вақтда амал қилганда, уларнинг ҳар бири нисбатан мустақил бўлади, зеро ривожланиш моҳиятининг муайян жиҳатини (манба, механизм, йўналиш) акс эттиради. Ривожланишнинг зарурий шарт сифатида тавсифланади: ўз мавжудлигининг аввалги шаклларини инкор этмайдиган ривожланиш бўлиши мумкин эмас. Инкор ҳаракатида ривожланишга монелик қиладиган нарсаларнинг рад этилиши, йўқ қилиниши юз беради. Умуман олганда инкор – объектив жараён. Масалан, ҳозирги замон фани маълумотларига кўра, кенгайиб бораётган плазмани йўқ қилиб ташлаган Катта портлашсиз биз яшаётган Олам, унинг галактикалари, юлдузлари ва сайёралари ҳам, инсон ҳам бўлмас эди. Аммо инкорни соф йўқ бўлиш сифатида жўн талқин қилишдан эҳтиёт бўлиш лозимлигини Гегель ҳам, бошқа файласуфлар ҳам қайд этади. Бундай инкор «беҳуда», метафизик инкор деб эътироф этилади. У табиатда ҳам, жамиятда ҳам мавжуд. Лекин оддий йўқ бўлиш жамиятни ортга улоқтириб ташлайди, холос. Ваҳоланки, тарих култепасида жўяли бир нарса юзага келиши мушкул.

Диалектик инкор ривожланиш омили ҳисобланади, чунки у бартараф этишни ўз ичига олади. Гегель фикрича, бартараф этиш «икки хил маъно касб этади: у асраш, сақлаб қолишни ва айни вақтда тўхтатиш, чек қўйишни англатади»¹. Гегель талқинида инкор ривожланиш омили сифатида яшаш қобилятини йўқотган нарсани йўқ қилиш ва эришилган ривожланишни сақлашни назарда тутаяди. Масалан, А.Эйнштейн янги ва эски назарияларнинг ўзаро нисбатини шундай тавсифлайди: «Янги назария... эски назария ютуқларини четга чиқариб ташлайди, деб ҳисоблаш тўғри бўлмайди. Янги назария эски

¹ Гегель Г.В. Соч. Т. 5. – М., :937. – С.99.

назариянинг афзалликларини ҳам, камчиликларини ҳам намоён этади ва бизга эски тушунчаларга теранроқ нуктаи назардан баҳо бериш учун имконият яратади... Биз эски назария ўринли бўлган соҳада фактлар ўрганилаётганда ҳар сафар ундан фойдаланишимиз мумкин»². Аммо ҳар қандай ҳодиса яхлит бўлгани боис, бартараф этиш ҳақидаги масаланинг қўйилиши абстракт хусусият касб этади. XIX аср фалсафий таълимотларида бартараф этишнинг табиат ва тарихдаги кўринишларини эришилган ривожланишни ўзгартирилган ҳолда сақлаш сифатида ёритиб, бу тушунчани тўлдиради. Янгилик ва эскиликнинг ички зиддиятларига чек қўйиш сифатидаги ўз-ўзини инкор диалектик инкорнинг муҳим хусусияти бўлиб, бу ривожланишнинг хужумкорлигини белгилайди.

Инкорни-инкор. «Инкорни-инкор» нима? Айни бир атама бундай кетма-кет қўлланилишининг маъноси нимада? Инкор категорияси ривожланаётган объект тарихидаги бир лаҳзанигина тавсифлайди. Битта инкор ҳаракати ўзгариш қайси йўналишда юз бераётгани, олдинги ва кейинги воқеалар оқимида у қандай аҳамиятга эга эканлигини, юз берган воқеанинг мазмунини аниқлаш учун доим ҳам имконият яратавермайди. Бошқача айтганда, *инкорни-инкор тушунчаси ривожланиш жараёнининг муҳим хусусиятларини аниқлаш имконини беради*. Гегель, шунингдек унинг ўтмишдошлари ва издошлари кўрсатиб берган баъзи бир ўзига хос хусусиятларни кўриб чиқамиз. Биринчидан, инкорни-инкор ривожланиш йўналишини кўриш учун имконият яратади. Мазкур ҳодиса тараққиёт ёки таназзул аломати эканлигини бир инкор ҳаракатининг ўзидан аниқлаш мушкул. Шу боис, масалан, қабул қилинган муайян қонун, сайлов натижалари ва шу кабилар ҳақида хулоса чиқаришга шошилмаслик керак. Иккинчидан, инкорни-инкор ривожланиш шаклининг тавсифи бўлиб хизмат қилади. Маълумки, Гегелнинг диалектика тизимида ривожланиш мантиқий зиддиятнинг юзага келиши ва унинг бартараф этилиши сифатида тавсифланади. Бу жараён «тезис – антитезис – синтез» формуласига мувофиқ юз беради. Диалектика контекстида ривожланишнинг уч босқичи ижтимоий ва табиий тизимлар ривожланишининг кўп сонли сценарийларидан бири сифатида намоён бўлади. Аммо Гегель қайд этган ривожланишнинг цикллилиги, унинг чизиқсизлиги табиат ва жамиятда жараёнлар кечишининг анча кенг тарқалган шакли ҳисобланади. Учинчидан, табиий ва ижтимоий циклларда ривожланиш ҳам, таназзул ҳам бўлмаслиги мумкин: ўзгариш айланма ҳаракат қилади. Инкорни-инкорда ривожланиш қуйи босқичининг ўзига хос хусусиятлари юқорироқ босқичда такрорланиши юз беради. Аввалги ҳолатларга қайтиш имконияти, яъни ўтилган ҳолатларнинг айрим

² Эйнштейн А., Инфельд Л. Эволюция физики. – М.: 1956. – С.156.

хоссалари ривожланишнинг юқорироқ босқичида такрорланиши билиш ва тарихнинг ривожланишини тушуниш учун ўз аҳамиятини сақлаб қолади.

Бу қонун диалектиканинг бошқа қонунларини умумлаштиради, уларни синтез қилади.

Хулосалар. *Диалектика қонунлари объектив дунёнинг энг муҳим алоқалари ва муносабатларини акс эттиради. Улар бирликда ва ўзаро алоқада амал қилиб, мураккаб серқирра жараён – объектив борлиқнинг ривожланишини тавсифлайди.* Диалектика қонунларининг амал қилиш механизмини чуқур билиш ва улардан моҳирона фойдаланиш янглишиш ва хатолардан қутқаради, кишиларнинг амалий фаолиятига янада изчилроқ ва самаралироқ тус беради.

Тажрибавий амалий матнлар

Ривожланиш, диалектика, объектив диалектика, субъектив диалектика, стихияли диалектика, материалистик диалектика, идеалистик диалектика, алоқа, алоқа учун асос, категориялар, қонунлар.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Диалектиканинг тарихий шакллари

ДИАЛЕКТИКА	Материалистик диалектика ривожланиш назарияси ва билишнинг умумий методологияси
	Идеалистик диалектика мутлақ ғоянинг ўз-ўзидан ривожланиш ва ўз-ўзини англаб етиш диалектикаси
	Стихияли диалектика борлиқ ва билишнинг моҳиятни англаб етишга асосланмаган содда диалектикаси

Алоқаларнинг таснифи ва хусусияти

АЛОҚАЛАРНИНГ АСОСИЙ ТУРЛАРИ		АЛОҚАЛАРНИНГ ХУСУСИЯТИ		
Материянинг асосий турларига ва унинг ҳаракат шаклларига хос бўлган алоқалар		Материя мавжудлигининг асосий шаклларига хос бўлган алоқалар	конун, ҳодисани белгилайдиган алоқалар	конун, ҳодисани белгиламайдиган алоқалар
Ижтимоий	Моддий-энергетик	Маконга доир	Ички	Ташқи
Биологик		Вақтга доир	Муҳим	Аҳамиятсиз
Кимёвий		Структуравий	Зарурий	Тасодифий
Физик	Информацион	Генетик	Барқарор	Беқарор
Механик		Сабабий	Умумий	Якка
		Функционал		

Зиддиятларнинг таснифи

Зарурий	Тасодифий
Вужудга келиш хусусиятига кўра	
ЗИДДИЯТЛАР БЎЛИНАДИ	
Намоён бўлиш шаклига кўра	
Ички	Ташқи
Ривожланишдаги ролига кўра	
Асосий	Иккинчи даражали
Жамиятдаги типига кўра	
Антагонистик	Ноантагонистик

Узлуксизликнинг узилиши

Меъёр Меъёр

Микдорий чегара Муайян сифатнинг мавжудлиги		Микдорий чегара Муайян сифатнинг мавжудлиги
Микдор СИФАТ жиҳати	Сакраш	Микдор Янги сифат жиҳати
қарама-қаршилик зиддият қарама-қаршилик Зиддиятларнинг етилиши	Зиддият- ларнинг ечилиши	қарама-қаршилик зиддият қарама-қаршилик Янги зиддиятларнинг вужудга келиши

Узлуксизлик Узлуксизлик Мустақил

Адабиётлар

1. Фалсафа қомусий луғат. Назаров Қ таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2004
2. Фалсафа асослари Назаров Қ таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005
3. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник. -М.: 1997.
4. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. -М.: 1997.
5. Новая философская энциклопедия: в 4 т. -М.: 2000–2001.
6. Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. -М.: 1994.
7. Спиркин А.Г. Философия. -М.: 2001.
8. Хуков В.А., Хан Г.Н. Оправдание случайности. -М.: 1990.

ФАЛСАФА КАТЕГОРИЯЛАРИ

Фалсафа тарихида категорияларга ёндашувларнинг хилма-хиллиги. Шарқ анъанасида ҳам, қадимги Юнонистонда ҳам диалектика категорияларининг жуфтли хусусияти ва уларнинг зиддиятли муносабатларини ҳал қилишга эҳтиёж англанади. Диалектика категорияларига хос бўлган қарама-қаршиликлар бирлигини тушунтиришга уринишлар жараёнида фикрлаш ва борлиқнинг қарама-қаршиликларини бирлаштирувчи ягона асосни топиш йўлида изланишлар олиб борилган. Мазкур ёндашув натижасида диалектика категориялари умумий ва фундаментал хусусият касб этиб борган.

Диалектика категорияларини тизимга солиш ва формал-мантикий фикрлашнинг умумий қонунларини ишлаб чиқишга илк уриниш Аристотель ижоди билан боғлиқ. Фалсафа тарихида Аристотель антик фалсафани тизимга солувчиси сифатида намоён бўлади. Унинг «Органон» асари ишончли, ҳақиқий билим олиш воситаси сифатида қаралган. («Органон» - лот. *organum* - қурол, асбоб, Аристотель мантикий асарларининг умумий номи.) Бу асарда Аристотель, хусусан, формал-мантикий қонунни таърифлаган бўлиб, унга мувофиқ ҳаққоний фикрлаш зиддиятсиз фикрлаш демакдир. Аммо «Метафизика» асарида (лот. *metaphisica* – бутун борлиқнинг илк асослари ҳақидаги таълимот) Аристотель оламнинг умумий асосларига тавсиф беришга ҳаракат қилади ва фалсафий категориялар материя, шакл, сабаб, зарурият ва бошқалар ҳақида сўз юритади. Мазкур категорияларга Аристотель уларнинг ички қарама-қаршиликларини тушунишни назарда тутувчи онтологик маъно юклайди. Бундан фикрдаги зиддият у янглиш эканлигининг бош белгиси, борлиқнинг зиддиятлилиги ҳақидаги таълимот эса – у ҳаққоний эканлигининг бош белгиси, деган хулоса келиб чиқади. Бироқ борлиқ зиддиятлари ҳақидаги фикр қандай қилиб зиддиятлардан холи бўлиши мумкин? Ҳамонки у борлиқнинг зиддиятлилигига ишора қилмас экан, у қандай қилиб ҳаққоний бўлиши мумкин? Шу тариқа фалсафий категориялар ва формал мантик категориялари ўртасида фарқ юзага келади. Кейинчалик бу фарқ формал ва диалектик мантик ўртасидаги зиддиятга айланади. Формал мантик биз қандай фикрлашимиз лозимлигини кўрсатиб, норматив функцияни бажариш учун мўлжалланган фикрлаш қонунлари билан чекланади. Диалектик мантик ҳам фикрлаш ва билиш методларига қўйиладиган ўз талаблари бажарилиши лозимлигини кўрсатади, бироқ айни вақтда у диалектик мантик қонунлари нафақат бизнинг тафаккуримизда, балки нарсаларнинг ўз табиатида ҳам амал қилади, деган фикрга асосланади.

Янги давр (XVII аср). Янги даврда фан янада ривожланади. Унинг бош вазифасини олимлар табиат қонунларини аниқлашда кўрдилар. Инсоннинг синчков ақли табиат ҳодисаларининг ўхшаш ўзаро

таъсирларида муқаррар тарзда такрорланувчи барқарор алоқалар мавжудлигини қадим замонлардаёқ пайқаган эди. Бунда муҳим, такрорланувчи хоссалар фан ва фалсафа категорияларида қайд этилади, уларнинг ўртасидаги такрорланувчи алоқалар эса табиат қонунлари сифатида тушунилади. Фан ва фалсафа қонунлари муҳим хоссаларида ўхшаш, иккинчи даражали хоссаларига кўра эса бир-биридан фарқ қиладиган табиий жараёнлар ранг-баранг вариантларининг идеал инварианти¹ ҳисобланади. Янги давр файласуфларининг асосий эътибори илмий билиш методологияси муаммоларига қаратилади. Бунда юзага келадиган энг катта қийинчилик зиддиятли бирлиги англаб етилмаган, эмпиризм ва рационализм диалоги эса эмпиризмнинг тантанаси билан тугаган эмпирик ва назарий билимнинг ўзаро нисбати муаммосидир.

XVII-XVIII асрларда илмий билимнинг аксарият тармоқлари илмий далиллар йиғиш даражасида бўлган. Аксарият ҳолларда дунё турли-туман ва ўзгармас нарсалар ва такрорланувчи жараёнларнинг механик тўплами сифатида тасаввур қилинган. Бу нарсалар ва жараёнлар ўртасидаги алоқалар доим ҳам теран асосланавермаган. Оламнинг ичдан зиддиятлилиги ҳақидаги тасаввур кўп жиҳатдан йўқолган, қарама-қаршиликлар ё инсон тафаккурининг норасолиги, ё айрим нарсалар тўқнашуви сифатида англаб олинган. Ривожланиш ўзгармас нарсалар ва жараёнларнинг айланма ҳаракати сифатида тушунилган. Математик билимнинг раванқ топиши олимлар эътиборини табиий ҳодисаларнинг сифат жиҳатидан ўзига хослигига эмас, балки асосан уларнинг миқдор жиҳатига қаратишга даъват этади. Шундай қилиб, қадимгилар диалектикаси ўрнини маълум даражада диалектиканинг муқобили сифатида тушуниладиган «метафизика» эгаллайди. Шунини таъкидлаш лозимки, «метафизика» атамаси одатда ё фалсафа синоними сифатида, ё фалсафа бўлими -онтология сифатида тушунилади. Марксистик анъанада «метафизика» атамаси салбий маъно касб этди: догматизм, тафаккурнинг торлиги, эски, қотиб қолган қарашларга содиқлик сифатида талқин қилинди. Янги давр фалсафаси ва фанининг мазкур тавсифи ҳақиқатга унча мос келмайди, зеро Янги давр илмий билими фалсафий тафаккур таркибидан унинг ажралмас қисми сифатида ўрин олган тушунчалар аппаратини яратди. Ломоносов – Лавуазье модда ва ҳаракатнинг сақланиши ғояси; Г.Лейбниц таърифлаб берган ривожланиш ғояси; Ньютон классик механикасидаги масса, инерция ва ҳаракат, марказга интилувчи ва марказдан қочувчи кучлар тушунчалари; табиатдаги турли-туман алоқаларнинг ўрганилиши; детерминизм тамойилининг асосланиши; механик ҳаракат

¹ Инвариант – мазмунини айрим шодисалар туркуми барча муайян кыринишлари асосий белгиларининг нисбатан бар=арор мажмуи ташкил этадиган тушунчани ифодаловчи тил бирлиги.

диалектикаси; Ер эволюцияси ҳақидаги тасаввур; табиатга нисбатан тарихий ёндашувнинг назарий аҳамиятини намойиш этган қуёш системасининг келиб чиқиши ҳақидаги Кант – Лаплас гипотезаси; организм ва муҳитнинг бирлиги тамойилининг асосланиши – ўша давр фани ютуқларининг тўлиқ бўлмаган рўйхатидир. Шу сабабли Янги давр ва Маърифат даври фалсафаси диалектика тамойилларидан бутунлай воз кечиш даври эмас, балки диалектика ривожланишининг ўзига хос ва анча етук босқичи ҳисобланади.

XVIII аср охирида немис классик фалсафасининг атоқли намояндаси Иммануил Кант XVII-XVIII асрлар фани ва фалсафасининг ғоялари ва категорияларини тизимга солишга аҳд қилади. Шу мақсадда у категорияларнинг уч гуруҳи: ҳиссиёт, идрок ва ақл категорияларини фарқлайди. Кант барча категориялар априор (тажрибада кўрилмаган) хусусиятга эга эканлигини қайд этади. Билиш категорияларини Кант тажрибага йўл очадиган дастлабки конструктив схемалар сифатида талқин қилади. Категориялар билаётган инсон ҳиссий таассуротлар хаоси устига «ташлайдиган» ва ҳар хил таассуротларни таснифлаш, таърифлаш ва ўзаро боғлашни амалга оширадиган тушунчалар «тўри»га ўхшатилади. Ҳиссиёт категориялари таркибига Кант макон ва вақт тушунчаларини киритади. Улар бизнинг ўз сезги органларимиз кўрсатган нарсаларни умумлаштириш ва англаб етиш қобилиятимизни тавсифлайди. Идрок категориялари таркибига Кант категорияларнинг тўрт туркуми: миқдор, сифат, нисбат ва модалликни киритади. У инсон идрокининг априор шакллари объектив ва умумий мазмунга эга бўлади, бунинг натижасида тажриба умумий ва зарурий аҳамият касб этади, деб қайд этади. Ақл категорияларини Кант ғоялар деб номлайди. Кант фикрига кўра, ғоя мумкин бўлган тажриба чегарасидан четга чикувчи тушунчадир. Ғоялар бизнинг амалий ва билиш фаолиятимизни тартибга келтирувчи ва тизимга солувчи схемаларга айланади. Улар инсон фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган тартибга солиш функциясини бажаради. Схема – бу билиш методи ва йўналиши: у предметни тушунтирмайди, балки биз ақлга таянган ҳолда бутун оламнинг хоссалари ва алоқаларини қандай аниқлашимиз лозимлигини кўрсатади. Тартибга солувчи ғоялар сифатида Кант инсон (жон) ғояси, эркин ирода ғояси ва «нарса ўзида» ғоясини қайд этади. Худо ғоясига келсак, Кант бу ғоя предметини шак-шубҳасиз қабул қилиш (у ўз ҳолича мавжудлигини тахмин қилиш) учун ҳеч қандай асосга эга эмаслигимизни таъкидлайди. Бу ғоя фақат бизга ақл дунёдаги барча алоқаларга олий ақл ниятининг маҳсули сифатида қарашни амр этишини кўрсатади. Бошқача айтганда, ақл бизга, Худо борлиги ёки йўқлигидан қатъий назар, Худо амалда мавжуд, деб тахмин қилишни буюради. Аммо биз Худонинг борлигини аниқ била олмаймиз, чунки Худо ғояси тажрибада ўз тасдиғини топмайди. Худо ғояси назарий

ақлини эмас, балки амалий ақлини тартибга солиш воситаси (регулятори) сифатидагина маъно касб этади: агар табиатшунос бу ғояга нафақат регулятив даражада, балки интуитив даражада ҳам амал қилса (яъни Худо борлигига далил-исботсиз ҳам ишончи комил бўлса), бу ялқов ақл саналади ва у илм билан шуғулланмагани маъқулроқдир. Кант ақл ғояларини нотанқидий идрок этишдан сақланишга чақиргани бежиз эмас: унинг фикрича, ақл ғоялари нафақат конструктив, балки деструктив рол ўйнаши ҳам мумкин. Ақл тажрибада синалган билим чегарасидан четга чиққан ва фақат тажрибада ҳеч қачон кўрилмайдиган соф тушунчалар билан иш кўрган ҳар бир ҳолда шундай бўлади. Ҳақиқийлиги ёки сохталигини бирон-бир тажрибада аниқлаш мумкин бўлмаган фикрлар ҳам мавжуд. Юқорида кўрсатилган сабабларга кўра фан ҳисобланмайдиган метафизика (Кант бўйича - фалсафа) тушунчалари ана шундай хусусиятга эга. Кант инсон доим тажрибада кўрилган билим чегарасидан четга чиқиш ва табиий фанларнинг имкониятлари чекланган билимларини бутун дунёга нисбатан татбиқ этишга ҳаракат қилишини таъкидлайди. Тажриба чегарасидан четга чиқиш биз, масалан, дунё вақтда ва маконда чекланган – дунё вақтда ва маконда чексиздир, дунёда ҳамма нарса мақсадга мувофиқдир – табиатда мақсадга мувофиқлик мавжуд эмас, Худо бор – Худо йўқ каби қарама-қарши фикрларнинг иккаласи ҳам ҳаққоний эканлигини исботлашимиз мумкин бўлган ақлнинг янглишишларига олиб келади.

Барча категорияларни Кант онгимизнинг билиш объектига эмас, балки субъектига тегишли бўлган априор элементлари деб эълон қилади. Априор элементлар деганда туғма эмас, балки индивиднинг ривожланиш жараёнида ўзлаштирилган элементлар тушунилади.

Кант мулоҳазаларининг мантиғини тушуниш учун бола нутқ қобилиятининг ривожланишини кузатамиз. Бунда биз бола сўзларни уларнинг умумий қабул қилинган маъносидан эмас, балки мазмунини ўзи ўзлаштирган сўзлар билан ўхшашлик бўйича кўллашини албатта пайқаймиз. «Ойи, менинг умуртқам қаерда?», деб сўрайди сиздан кичкинтой ўғлингиз. – «Мана у», деб унинг умуртқасини кўрсатасиз. «Йўқ, - деб у бош чайқайди, ва менинг умуртқам мана бу ерда», деб қўли билан ўз қулоғини кўрсатади. Бу мисол бола туғилган пайдан бошлаб тайёр нутқ шакллари ўзлаштиришини тасдиқлайди. Боланинг шахсий ҳаёт тажрибаси янги сўзларни ўзлаштириш изидан қувиб етолмагани боис, у мазкур сўзларга ўзининг тор тажрибасидан олинган маълум маънони юклайди. Аввалига сўз шакли, сўнгра унинг тажрибадан олинадиган маъноси, аввал сўзлар, сўнгра – тушунча, сўзлар эса одамлар ўтган авлодлари маданиятининг ютуқларидан олинади: «a priori» - сўзма-сўз таржимада «аввалгидан» деганидир.

Кант мулоҳазалари замирида бола туғилган пайдан бошлаб шаклланган тил, нутқ, фикрлаш мантиқи ва маданиятга дуч келади,

деган фикр ётади. Тил, тайёр мантикий шакллар таассуротлар хаосини маълум даражада тартибга солиш, борлиқ манзарасига оқилона тус бериш учун имконият яратади. Кант фикрига кўра, тил ҳиссий таассуротлар тажрибасидан олдин келади, илмий ва одатдаги билишнинг зарурий омили ҳисобланади. Мушоҳада юритиш ва идрок этиш шакллари априорлиги ғояси Кантга ҳиссий ва оқилона билишнинг бирлигини кўрсатиш имконини беради: «сезгилар ёрдамида биз нарсаларни биламиз ва фақат билишгина бизга мушоҳада юритиш имконини беради; нарсаларни биз ақл билан идрок этамиз ва идрок этиш натижасида тушунчалар юзага келади»¹. Ақл мулоҳазаларининг далил-исботи «фақат шунга асосланадики, улар ҳар қандай тажрибанинг интеллектуал шаклини ташкил этади ва шу сабабли уларнинг қўлланилиши доим тажрибада кўрсатилиши мумкин»¹. Умуман олганда, тажрибада тасдиқланмаган ҳар қандай тушунча уйдирмадан бошқа нарса эмас.

Кант таклиф қилган фалсафий категориялар таснифи борлиқ ва билиш категорияларинигина ўз ичига олмайди. Кант фалсафасининг таркибий қисмини «Соф ақлнинг танқиди» - «Амалий ақл танқиди» ва «Мулоҳаза юритиш қобилиятининг танқиди» асарлари ҳам ташкил этади. Бу асарларда мутафаккир инсоннинг маънавий қобилиятларини ахлоқ ва эстетика категорияларида тавсифлайди. Шундай қилиб, Кант шундай бир ўзига хос тизимни яратадики, у Европа фалсафий тафаккурига, айниқса немис фалсафасига жуда кучли таъсир кўрсатди.

Кант ғоялари немис идеализмининг таниқли намояндалари – Фихте, Гегель, Шеллинг асарларида танқидий ёндашув билан қайта ишланди ва ривожлантирилди. И.Фихте фалсафага ахлоқий қонун олий тамойили саналган мустақил онтологик асос сифатидаги фаолият категориясини киритди. Шу сабабли Фихте билишни ҳам субъект, яъни «Мен» (унинг терминологиясида) фаолиятининг маҳсули сифатида тушунади. Билиш объекти («Мен эмас»)га келсак, у инсон «Мени»нинг маҳсули саналса-да, лекин амалда мавжуд бўлган нарса эмас. Шу ўринда, инсон дунёнинг яратувчиси экан-да, деган табиий бир савол туғилади. Фихте ўз нуқтаи назарини шундай тушунтиради: «Мен эмас», яъни табиат «нарсаси ўзида», яъни объектив борлиқдир, лекин бизнинг «нарсаси ўзида» ҳақидаги билишимиз ўз таассуротларимизни англаб етишимиздан бошқа нарса бўлмай, уларнинг манбаи «нарсаси ўзида» эмас, балки ақл-заковатимиз ҳаракати, яъни «соф Мен»дир. Фихте мушоҳадага асосланган билимнинг ролини инкор этмаган ҳолда, табиатни билишни ҳам, инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги доирасини кенгайтиришни ҳам таъминлайдиган амалиётни биринчи

¹ Кант И. Соч. Т. 6.М.: АСТ, 1999. – С.127.

¹ Кант И. Соч. Т. 6.М.: АСТ, 1999. – С.127

ўринга кўяди. Фаолият назарий иш кўрадиган билувчи «Мен» билан «Мен эмас» дунёси ўртасидаги боғловчи бўғин ҳисобланади, шу сабабли реал борлиқни фақат амалий ҳаракатлар ёрдамида билиш мумкин. Амалда инсон табиат предметларини ўз эҳтиёжларига мувофиқ ўзгартиради ва шу боис ўзгартирилган табиатда инсоннинг ўзи аниқ акс этади. Фихтенинг хизмати аввало шундаки, у назарий муомалага, фалсафий категориялар тизимига *амалиёт* тушунчасини киритди ва шу тариқа билиш назариясини ҳам, антропология, яъни инсон ҳақидаги таълимотни ҳам сезиларли даражада бойитади.

Фалсафий категорияларни тадқиқ этиш ва ривожлантириш ишига Ф.Шеллинг салмоқли ҳисса кўшди. Шу маънода Ф.Шеллингнинг натурфалсафаси (табиат фалсафаси) айниқса диққатга сазовордир. Табиатни тушунишда Шеллинг пантеистдир, у Худо ва табиатни тенглаштиради. Табиатнинг ривожланишини Шеллинг онгнинг шаклланиш жараёни, онгсизликдан онглилик сари ҳаракат сифатида тавсифлайди. Онгнинг шаклланиш механизмини Шеллинг табиатда кутблилик (қарама-қаршилиқлар бирлиги) ва тадрижийликнинг мавжудлиги билан изоҳлайди. Тадрижийлик, яъни табиат эволюцияси босқичларини Шеллинг кутблиликда кескинликнинг пасайиши маҳсули сифатида тушунтиради. У жонли организмлар ноорганик шакллардан вужудга келади, ҳаёт эса модда синтези ва парчаланишининг бирлигидир, деб ҳисоблаган.

Шеллинг ўз натурфалсафасининг таърифланган муҳим тамойиллари – табиатнинг диалектик бирлиги, ривожланиши ва умумий икки тарафламалигини инсоннинг табиатни тушунишига нисбатан татбиқ этади. Фихтега эргашиб Шеллинг ҳам билишнинг ривожланишини билишнинг назарий босқичларидан амалий босқичлар сари ҳаракат сифатида таҳлил қилади. Онгнинг шаклланиш асосини Шеллинг инсоннинг дунёга нисбатан ҳаракатлари билан боғлайди. Ўзликни англаш тадрижийлик, яъни мушоҳада юритишнинг қуйи шакллари - сезиш, идрок этишдан тасаввур қилиш ва рефлексияга ўтиш сифатида шаклланади. Нима учун айнан фаолият, онг ва билишнинг ривожланиш манбаи ҳисобланади? – Шеллинг қуйидагича мулоҳаза юритади: амалий фаолиятда инсон ўзининг маънавий қобилиятларини моддийлаштиради (объектга айлантиради), улар инсон ўзгартирган табиат предметларида яшашда давом этади. Шундай қилиб, инсон фаолияти натижасида табиат соф табиатга ва инсон томонидан ўзгартирилган табиатга ажралади. Инсоннинг муҳим хусусиятлари моддийлашган айни шу ўзгартирилган табиат инсон онги ва ўзлиги ривожланишига кўмаклашади. Аммо индивидларнинг ўзаро алоқаси, уларнинг мулоқоти инсонга бундан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Умуман олганда Ф.Шеллинг Гегель диалектикасининг аксарият ғояларини ундан олдинроқ илгари суради ва кўп жихатдан ундан ўзиб

кетади, чунки Гегель табиатда ривожланишнинг мавжудлигини рад этади, Шеллинг эса, аксинча, нафақат инсон руҳи, балки табиат ривожланишининг умумий тамойилларини ҳам таърифлаб берди, табиатнинг тадрижий ривожланиш жараёни онг шаклланиши билан ниҳоясига етишини қайд этди. Шеллинг ғоялари Гегель фалсафасида ўзининг мукаммал ифодасини топди.

Маълумки, диалектика Г.Гегель фалсафасининг энг кучли томони ҳисобланади. У диалектикани мантиқ ва билиш назарияси билан тенглаштиради. Гегель фалсафасида дунё мутлақ руҳнинг ўз-ўзини ривожлантириши сифатида намоён бўлади. Мутлақ руҳ бир вақтнинг ўзида ҳам субстанция (борлиқ асоси), ҳам субъект, яъни ўз ривожланиши ва билишининг манбаидир. Инкорни-инкор Гегель фалсафасининг асосий тамойили ҳисобланади. Икки томонлама инкор этиш ғоясига мувофиқ мутлақ ғоянинг ривожланиши қуйидаги уч босқичдан ўтади: соф борлиқ (тезис), йўқлик (антитезис); мавжуд борлиқ вужудга келиш ва йўқ бўлиш сифатида, шаклланиш (синтез). Билишнинг уч босқичи (триада) ғояси Гегель фалсафасини тўла қамраб олади. Нафақат Гегелнинг бутун фалсафаси, балки у илгари сурган фикрларнинг ҳар бир кичик ҳужайраси ҳам уч қисмга бўлинади («Мантиқ фани», «Натурфалсафа», «Руҳ фалсафаси»). Масалан, мантиқни Гегель илоҳий ақлга мос келадиган соф ақл соҳаси сифатида таърифлайди. У уч қисмдан иборат:

- борлиқ;
- моҳият;
- тушунча.

Мантиқнинг биринчи қисмида Гегель борлиқ тушунчасини тавсифловчи категориялар: сифат, миқдор, меъёрга таъриф беради. Сифатни Гегель «борлиқ билан айний бўлган бевосита муайянлик» деб таърифлайди. Айни шу сабабли предмет ўз сифатини йўқотар экан, ўзининг аввалги моҳиятини ҳам йўқотади¹. Миқдор сифатнинг инкоридир: «Миқдор соф борлиқ бўлиб, унда муайянлик борлиқ билан айний эмас, балки йўқолган ёки бефарқ тус олади»². Меъёр – предмет борлиғининг чегараси; миқдор ўзгаришларининг шундай бир чегарасики, бунда предмет ўзининг аниқ сифатини йўқотмайди. Миқдор ўзгаришлари меъёри чегарасидан ўтар экан, предмет янги сифат ҳолатига ўтади.

Гегель диалектикасида моҳият ҳақидаги таълимот – бу ҳаракатлантирувчи куч ҳақидаги таълимотдир. Моҳият ички зиддият, қарама-қаршиликларнинг айнийлиги демакдир. Айниятни Гегель тафовутни ўз ичига олувчи нисбий айният сифатида, диалектик

¹ Қаранг: Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. – М.:Прогресс, 1974. – С.228.

² Гегель Г.В.Ф. Соч. Т. 1. – М.:., 1999. – С.170.

тушунади. Гегель айниятнинг математик типдаги ($A=A$ қабилдаги) формал-мантикий талқинини танқид тиғи остига олади. Айният ҳақидаги таълимотда Гегель айният, тафовут, қарама-қаршилиқлар, зиддиятлар каби тушунчаларга таъриф беради. Гегель моҳиятни у ёки бу даражада тавсифловчи айрим бошқа категориялар, чунончи: асос, ҳодиса, мавжудлик, намоён бўлиш, муносабат, борлиқ, субстанциялиқ, каузаллик, ўзаро алоқани ҳам кўриб чиқади. Гегель моҳият рефлексия сифатида ҳам, объективлик омили сифатида ҳам тавсифланиши мумкинлигини қайд этади. Моҳият ҳодисадан айри ҳолда мавжуд нарса эмас, ҳодиса эса моҳиятни яширувчи нарса эмас, у моҳият билан узвийдир. Моҳият ҳодисада қандай намоён бўлишини ва ҳодиса моҳиятни қандай ифодалашини кўриш лозим. Моҳият кўриниш (рўё) ва намоён бўлишга ажратиш мумкин бўлган ҳодисанинг томони ҳисобланади. Аммо рўё ҳам ҳодисани нафақат ниқоблайди, балки уни намоён этади.

Тушунча ҳақидаги таълимотда Гегель объектив тушунчани фарқлайди (у нарсаларнинг ўзида яшайди, унинг мавжудлиги туфайли нарсалар моҳият касб этади, нарсани англаш унинг тушунчасини англаш демакдир. Субъектив тушунча бизнинг борлиқни билиш усулимиз сифатида таърифланади. Умуман олганда Гегель мантиғида тушунчалар (категориялар)нинг ривожланувчи тизими ўз ифодасини топади. Унинг фикрича, тушунчалар диалектикаси нарсалар диалектикасини белгилайди. Ҳар бир категория муайян мазмунга эга бўлади ва инкорни-инкор тамойилига кўра ҳал қилинадиган ўз қарама-қаршилигининг мавжудлигини назарда тутаяди. Натижада янада умумийроқ тушунчалар тизими вужудга келади.

Билиш назариясида Гегель ўзининг тафаккур ва борлиқнинг айнийлиги ҳақидаги ғоясини асослашга ҳаракат қилади. У нарсалар ҳақидаги фикр ва нарсаларнинг ўзи мос келишини, аммо бу айният тафовутни ҳам ўз ичига олишини қайд этади. Билиш ривожланишининг умумий тамойили – абстрактдан муайянга юксалишдир. Билиш жараёнида Гегель уч асосий босқич: ҳиссий аниқлик, идрок ва ақлни фарқлайди. Ҳиссий аниқлик англашнинг тўғрилигига, яъни бизнинг сезгиларимиз нарсанинг яхлит образини қайд этаётгани ва унда ҳеч нарсани эътибордан четда қолдирмаётганига ишонч уйғотади. Идрок предметни ўз хоссаларига эга бўлган нарса сифатида тушунади. Ақл нарсанинг ҳиссий қиёфаси ортида унинг ички мазмуни, моҳиятини топишга ҳаракат қилади. Борлиқ ва тафаккурнинг айнийлиги ғояси Гегелни Аристотель мантиғи амалда тўқнаш келган зиддиятга қайтаради: агар борлиқ ичдан зиддиятли бўлса, ўз-ўзига қарши бормасдан фикрлаш мумкин эмас. Гегель мазкур зиддиятни истисно этилган учинчи формал-мантикий қонунининг янглишлиги ҳақидаги фикр ёрдамида ечишга ҳаракат қилади. У зиддиятларни фикрлаш

мумкин эмас, деб ўйлаш хато эканлигини қайд этади. Гегель учун зиддиятлар – ҳаракат манбаи, фикр қарама-қаршилиги – фикрнинг ҳаракат манбаидир. Гегель билиш зиддиятлари ва объектив зиддиятларни фарқлайди. Шу тариқа у диалектик қарама-қаршилиқни асоссиз равишда формал-мантиқий қарама-қаршилиқ билан алмаштиради.

Гегель ўз натурфалсафасида ўзи яшаган даврнинг ўзига маълум бўлган илмий тасаввурларини баён этади. У табиатни мутлақ руҳнинг ўзгача борлиғи сифатида тавсифлайди ва унинг вазифаси ўз фалсафасининг учинчи қисми – руҳ фалсафасида амалга ошадиган синтезга замин яратишдан иборат эканлигини қайд этади. Гегель таърифлаб берган табиатни ўрганишнинг асосий тамойиллари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Булар: антиредукционизм, табиатни ўрганишга нисбатан яхлит ёндашув, табиат асосий соҳалари: механика, физика, органиканинг ўзига хос хусусияти кабилардир.

XX асрда биз яшаётган сайёра қиёфаси бутунлай ўзгарди. Инсоннинг тийиксиз ишлаб чиқариш фаолияти инсониятни дунё миқёсидаги экологик тангликка гирифтор этди. Ютуқлар ва зиддиятлардан иборат оғир ва машаққатли глобаллашув жараёни юз берди. Фанда, хусусан астрофизикани, Оламнинг келиб чиқишини ўрганиш борасида эришилган ажойиб ютуқлар, эҳтимоллик назариясини математик асослаш, системалар умумий назарияси, турли типдаги системаларнинг қонуниятлари ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши ва ҳоказолар диалектиканинг категориялар аппаратини сезиларли даражада бойитди ва уларга аниқлик киритди. Диалектика категориялари ҳақидаги тасаввурларга синергетика ҳам жиддий тузатишлар киритмоқда. (Унинг категорияларини биз тегишли бўлимларда кўриб чиқамиз.) Сўнгги ўн йилликларда фалсафий тадқиқотлар доирасига бутунлай янги соҳа – виртуалистика кириб келмоқда. Унинг фалсафий мақомини ва категориялар тизимини белгилаш шаклланиш босқичини бошдан кечирмоқда. Ҳозирги вақтда фалсафада илмий ва ноилмий билишнинг нисбати, билиш субъектининг роли, фалсафий категорияларнинг билиш жараёни ва одамлар амалий фаолиятидаги ролини тушунишга нисбатан ёндашувларда туб ўзгаришлар юз бераётир. Бу фалсафа ўтмишнинг фалсафий тафаккури эришган ютуқлардан воз кечяпти, деган маънони англамайди. Ўтмиш мутафаккирларининг дунёқараши қандай қонунларга мувофиқ ўзгарган бўлса, ҳозирги замон фалсафаси ҳам шу қонунларга мувофиқ ўзгармоқда ва ривожланмоқда: фан ва амалиёт муқаррар тарзда бизнинг дунё ҳақидаги тасаввурларимизга ўз тузатишларини киритмоқда.

Категория тушунчаси ва таснифи. *Категория нима?* Бу саволга жавоб бериш учун биз қандай фикрлашимиз ва ўз фикрларимизни бошқа одамларга қандай етказишимизни кўриб

чиқамиз. Биз тушунчалар, мулоҳазалар ва мушоҳадалар кўринишида фикрлаймиз. Фикрлаш жараёнининг асосий материали тушунчалар бўлиб, предметлар ўз умумий ва муҳим белгиларида улар орқали фикрланади. Тушунчалар ёрдамида биз воқеа ва ҳодисалар маъносини англаймиз, уларнинг ўзимиз учун аҳамиятини аниқлаймиз. Тушунча ва тушуниш ўзакдош сўзлардир, шу сабабли бизнинг дунёни тушунишимиз, дунёга онгли муносабатимиз инсон ихтиёрида мавжуд бўлган тушунчалар аппарати билан белгиланади. Биз ўз фикрларимизни сўзлар ёрдамида ифодалаймиз. Сўз – фикр ва дунё ўртасидаги воситачи. У фикрлаш омили, фикрни ифодалаш, уни бошқаларга етказиш воситаси ҳисобланади. Сўз бойлигимиз қанча катта бўлса, бизнинг дунёни англаш борасидаги имкониятларимиз шунча кенг бўлади. Объектив борлиқни аниқроқ ва теранроқ акс эттириш учун инсон фикрлаш мантиқий воситаларининг муайян мажмуини, тушунчаларнинг муайян доирасини яратади. *Тушунча – бу шундай бир фикрки, унда нарсанинг такрорланувчи хоссалари, алоқалари ва томонлари акс этади.* Тилда тушунча сўз билан ифодаланади. Масалан, «талаба», «университет», «аудитория» сўзлари маълум даражада умумий, абстрактдир. Аммо шундай тушунчалар ҳам борки, уларда шунчаки умумий эмас, балки ўта умумий нарсалар ва ҳодисалар қайд этилади. Бундай тушунчалар жуда юқори даражадаги мавҳумлаштириш (муайяндан узоқлашиш) маҳсули ҳисобланади.

Мана бундай мавҳумлаштиришнинг тахминий йўли: «бу атиргул» («бу» сўзи билан аниқ белгиланган); «атиргул» (бу ерда «бу» ишораси мавҳумлаштирилган); «атиргул» сўзи «бу атиргул» иборасидагидан умумийроқ нарсани қайд этади. Шундан сўнг бу иборага «гул» сўзини қўшамиз ва у амалда мавжуд барча гулларни қамраб олади. Шундай қилиб биз гулларнинг муайян ранг-баранглигидан фикран узоқлашамиз, чунки эътибор барча гулларда мавжуд бўлган умумий жиҳатга қаратилади. «Ўсимлик» сўзи бутун ўсимликлар дунёсини ўз ичига олади ва янада кенгроқ абстракция ҳисобланади. Мавҳумлаштириш (муайяндан узоқлашиш) йўлида ҳаракатни давом эттираемиз. Бу йўлда «тирик» тушунчаси янада умумийроқ бўлади, чунки ўсимликлар дунёсинигина эмас, балки ҳайвонот дунёсини ҳам ўз ичига олади. «Тириклик» тушунчаси мавҳумлаштиришнинг янада юқорироқ даражасида туради. Бундай тушунчалар категориялар (юнон. – асос, умумий баҳо) деб аталади.

Фикр бизнинг дунё билан ўзаро алоқа қилиш тажрибамизни у ёки бу даражада умумлаштиради. Дунё ўз хоссалари, нарсалари ва муносабатларининг ранг-баранглиги жиҳатидан чексиз даражада бойдир. Бизнинг сўз бойлигимиз ўзимиз яшаётган дунёдан қашшоқроқдир. Фанда янги кашф этилган ҳодисаларни ифодалаш учун мос келадиган атамани топиш зарурияти тез-тез юзага келиши

тасодифий ҳол эмас. Бизнинг дунё ҳақидаги тасаввурларимизни ифодаловчи сўзларнинг маъно бойлиги қанча аниқ бўлса, тафаккуримиз шунча теранроқ бўлади, бизнинг тушунчалар аппаратимиз қанча кенг бўлса, фикрлаш қобилиятимиз шунча комилроқ бўлади.

Ҳар қандай тушунча муайян нарсалар ва ҳодисаларнинг жамулжам ифодаси ҳисобланади. Аммо унинг ҳажми, яъни унда фикрланган нарсалар ва ҳодисалар миқдори ҳар хил бўлади. Масалан, ҳар қандай халқнинг тарихан вужудга келган тилида одамлар кундалик ҳаёти ва фаолиятининг тажрибаси қайд этиладиган ва англаб этиладиган тушунчалар мавжуддир. Ижтимоий ҳаётнинг мураккаблашуви табиий тил сўз бойлигининг кенгайиши ва бойишига туртки беради. Фан ва фалсафанинг ривожланиши алоҳида мақомга эга бўлган ва билиш жараёнида махсус функцияларни бажарадиган тушунчалар шаклланишига олиб келди. Бу тушунчалар категориялар деб номланди. *Категория* (юнон. *kategoria* – таъриф, мулоҳаза) – борлиқ ҳодисалари ва унда ҳукм сурувчи муносабатларнинг муҳим, типик мазмунини ўзида акс эттирадиган ўта кенг тушунча. Шундай қилиб, табиий тил тушунчалари фан ва фалсафа категориялари билан тинимсиз бойиб боради. Категорияларни таснифлаш, борлиқнинг турли шакллари ҳақидаги фалсафий тасаввурларга мувофиқ амалга оширилади. Одатда *фан категориялар ва, фалсафа категориялар фарқланади.*

Фан категориялари табиий тил тушунчаларидан анча фарқ қиладиган сўзлар билан ифодаланади. Аксарият ҳолларда улар қадимги юнон ёки классик латин тилидан ўзлаштирилади, баъзан улар мазкур ҳодисани кашф этган олимнинг исми билан аталади. Илгари маълум бўлмаган ҳодисани ифодалаш учун сунъий тарзда яратилган сўзлар – неологизмлар ҳам анча кўп учрайди. Табиий тилдан фарқли ўлароқ, фан тушунчалари ва категориялари атамалар (терминлар) ҳисобланади, яъни эркин талқинга йўл қўймайдиган аниқ белгиланган ҳажм ва мазмунга эга бўлади.

Ҳар қандай фан борлиқнинг муайян томонларини ўрганар экан, албатта ўз категориялар аппаратини шакллантиради. Математика «сон», «дифференциал», «интеграл» каби категориялар билан боғлиқ. Биологияда «тур», «ирсият», «ўзгарувчанлик» каби категориялар мавжуд. Аммо, муайян фанларнинг категориялари маълум даражада умумий бўлса-да, борлиқнинг айрим соҳаларидагина қўлланилади ва мазкур соҳаларга хос бўлган алоқалар ва муносабатларни акс эттиради

Фалсафий категориялар фан категорияларидан бутунлай фарқ қилади. Фалсафий категорияларнинг муҳим хусусияти, улар ўта кенг тушунчалар эканлигидир. Айни шу сабабли фалсафий категориялар ҳеч қачон ҳажман чекланган табиий тил тушунчалари даражасида соддалаштирилиши мумкин эмас. Тушунчалар сифатида категориялар фикрлашнинг зарурий шакллари ҳисобланади. Ўта кенг тушунчалар

сифатида улар универсал қўлланиш ва бутун оламни тавсифлашга даъвогар бўлиши мумкин. Шу боисдан фалсафий категориялар дунёнинг манзарасини яратиш воситаси бўлиб хизмат қиладик, бу, умуман олганда, фалсафанинг бош вазифаси ҳисобланади. Ҳар қандай тушунчалар каби, категориялар инструментал функцияни бажаради, фикрлаш омили ва воситаси сифатида амал қилади. Шунингдек фалсафий категориялар инсоннинг турли ҳодисаларни билиш ва ўзлаштириш усули сифатида ҳам инструментал функцияни бажаради. Фалсафий категориялар илмий билишнинг муайян методологиясини, умуман борлиқни, айниқса инсон борлиғини тушуниш меъёрларини яратиш орқали норматив функцияни ҳам бажаради. Категорияларнинг аҳамияти ва универсаллиги шу билан белгиланадики, билиш натижалари муқаррар тарзда категорияларда қайд этилади, категориялар шакл-шамойилини касб этади. Улар фан таркибининг зарурий қисми ҳисобланади. Зеро фан объекти фақат категориялар ёрдамида фикрланиши ва тушунилиши мумкин.

Фалсафанинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнида фалсафий билиш предметининг ўзига хослигини ва фалсафий тафаккур хусусиятларини акс эттирувчи категориялар тизими мавжуд. Уларни мазмунан талқин қилиш дунёқарашнинг шаклланиш жараёни билан узвий боғлиқ бўлиб, фан, фалсафа ва умуман маънавий маданиятнинг ривожланишига қараб ўзгариб боради. Фалсафий категориялар таркиби ҳам кенгаяди. Фаннинг аксарият категориялари фалсафий мақом касб этади. Илгари мавжуд бўлмаган янги жараёнлар ва ҳодисалар вужудга келиши билан боғлиқ ижтимоий ривожланиш тегишли тарзда фалсафий идрок этиладик, бу фалсафанинг тушунчалар апаратини янада бойитади. Фалсафий тушунчалар ва категориялар билан иш кўриш маҳоратини ўзлаштириш талабанинг фалсафий маданиятини, умуман фикрлаш маданиятини шакллантиришнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Фалсафий категориялар – борлиқнинг умумий, муҳим томонлари, хоссалари, алоқалари ва муносабатлари ҳақида фикрлаш учун қўлланиладиган ўта кенг тушунчалар мажмуидир. Фалсафий категориялар тизимида шартли равишда уч муҳим гуруҳни фарқлаш мумкин.

1. Фалсафий категорияларнинг биринчи ва энг муҳим гуруҳи – ҳар қандай фалсафий муаммоларни таҳлил қилишда қўлланиладиган умумий категориялар. Булар борлиқ категорияларидир (фалсафий адабиётларда бу категорияларни диалектика категориялари деб номлаш одат тусини олган).

2. Иккинчи гуруҳни фалсафанинг турли бўлимларига тегишли бўлган махсус категориялар ташкил этади. Масалан, онтология борлиқ ва йўқлик, субстанция, дунёнинг бирлиги, материя, онг, макон, вақт,

ҳаракат каби категориялар мазмунини аниқлайди ва муайян тарзда талқин қилади. Натурфалсафа, гносеология, антропология, праксиология, ижтимоий фалсафа, глобаллашув фалсафаси ҳам ўз категориялар аппаратига эгадир.

3. Учинчи гуруҳни махсус фалсафий фанлар: мантиқ, ахлоқ (этика), эстетика категориялари ташкил этади. Масалан, ахлоқ фанида фалсафий билимнинг айна шу соҳаси ва фалсафанинг ахлоқ билан турдош бўлимлари – антропология, ижтимоий фалсафа, аксиологияга хос бўлган категориялар тизими (яхшилик ва ёмонлик, шаън ва қадр-қиммат, ҳаёт маъноси, бахт ва бошқалар) вужудга келган. Тушунчалар, мулоҳазалар, мушоҳадалар, далиллаш ва ҳоказолар мантиқ категориялари ҳисобланади. Эстетикада гўзаллик ва хунуклик, фожеавийлик ва кулгилилик, улуғворлик ва тубанлик каби категориялар қўлланилади. Биз эса фалсафанинг умумий категорияларини кўриб чиқамиз.

Фалсафа категориялари муайян фанларнинг категорияларидан анча фарқ қилади. Бу фарқ шундан иборатки, диалектика категориялари объектив дунё ҳодисалари туркумларининг муҳим хоссалари ва алоқаларинигина эмас, балки барча моддий жараёнларга хос бўлган энг умумий хоссалар ва алоқаларни акс эттиради. Шундай қилиб, *диалектика категориялари объектив дунёни идеал акс эттиришининг ўта кенг шакллари бўлиб, улар воқеликни билиш ва маънавий-амалий ўзгарттиришининг асосий принциплари бўлиб хизмат қилади.*

Диалектика категорияларини икки турга ажратиш мумкин: субстанцион категориялар ва муносабатдош категориялар. Субстанцион категориялар – бу бошқа категориялардан қатъий назар, алоҳида-алоҳида қўлланиладиган категориялар. Бундай категориялар қаторига «борлик», «материя», «ҳаракат», «ривожланиш», «макон», «вақт», «зиддият» ва ҳоказолар киради. Улар объектив воқеликнинг муайян умумий хоссаларини қайд этади, лекин бу категорияларнинг бошқа категориялар билан алоқалари ҳақида бевосита тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайди. Муносабатдош категорияларга келсак, улар бири иккинчиси билан уйғун боғлиқ бўлиб, билиш жараёнида бири иккинчисини назарда тутуди; уларнинг бири ҳақида тасаввур ҳосил қилганда бошқасини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Бундай категориялар қаторига қуйидагилар киради: яккалик ва умумийлик; ҳодиса ва моҳият; шакл ва мазмун; қисм ва бутун; сабаб ва оқибат; тасодиф ва зарурият; имконият ва воқелик.

Бу категорияларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик Бу фалсафий категориялар борлик нарсалари ва ҳодисаларининг диалектик бирлигини ва уларнинг ўртасидаги тафовутни акс эттиради. Кундалик ҳаётда биз «якка», «хусусий», «умумий» тушунчаларини кўп ишлатамиз

ва уларнинг мазмуни бизга баъзан ойдек равшан бўлиб туюлади. Аммо мазкур тушунчалар билан ифодаланадиган предмет ёки предметлар туркумини топишга ҳаракат қилганимиз заҳоти катта қийинчиликларга дуч келамиз. Масалан унга иккита боланинг суҳбатини асос бўлиши мумкин:

- Умрингда ҳеч қушни кўрганмисан?
- Ҳа, кўрганман. Мана у (канарейкага ишора қилади).
- Э, бу қуш эмас, канарейка-ку. Канарейкани ҳам сен ҳеч қачон кўрмагансан. Сен фақат битта канарейкани, бизнинг канарейкамизни кўргансан.

Соғлом фикр канарейкада қушни кўрган бола у ҳеч қачон қушни кўрмаганини айтаётган боладан кўпроқ ҳақ эканлигидан далолат беради. Аммо умуман қуш, мева, дарахтини кўрганини ким узил-кесил қайд эта олади? Биз бу қуш, бу дарахт, бу мевани ўз тажрибамизда кўрганимиз ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди. Умумий тушунчалар амалда объектив мазмунга эга ёки эга эмаслиги фалсафа тарихида қизгин мунозараларга сабаб бўлган. Умумий тушунчалар табиати масаласи атрофида баҳс ўрта асрлардан бери давом этиб келади. Умумий тушунчалар амалда мавжудми? Нима ҳақиқий борлиқ ҳисобланади – яккаликми ёки умумийликми? Умумийлик ва яккалик муносабати ҳодисалар хоссаларининг эмас, балки ҳодисаларнинг муносабати сифатида қараладиган дарсликларга ҳозир ҳам дуч келиш мумкин. Хўш, бугунги кунда фалсафада мазкур масала қандай ечилмоқда?

Айримлик. Яккалик, хусусийлик ва умумийлик категориялари борлиқ нарсалари ва ҳодисаларининг нисбатан мустақиллиги, уларнинг ранг-баранглиги ва бирлиги инъикоси ҳисобланади. Айримлик тушунчаси зикр этилган категориялар мазмунини очиб берувчи асосий тушунчадир. *Айримлик – «нарса» тушунчасининг синоними, яъни борлиқнинг нисбатан мустақил, сифат жиҳатидан муайян парчаси. У хоссалар тўпламига эга.*

Яккалик, умумийлик, хусусийлик. *Айрим нарсанинг муайян туркумга мансуб барча нарсалар билан ўхшашлигини белгиловчи хоссалар умумийлик категорияси* билан ифодаланади. Яккалик – фақат мазкур объектга хос бўлган хоссаларни ифодаловчи категория. Яккалик айрим нарсалар нисбатан мустақил мавжудлигини ҳам, мазкур нарсанинг бу нисбатан мустақиллиги, дискретлиги, алоҳидалиги натижасида юзага келиши мумкин бўлган индивидуал бетакрор белгиларни ҳам қайд этади.

Умумийлик якка нарсанинг моҳиятини акс эттиради. Умумийликни фақат моҳиятни аниқлаш орқали очиб бериш мумкин. Яккаликсиз умумийлик сезгилар даражасида идрок этиладиган белгилардан, айримликнинг бетакрор индивидуаллиги, бойлигидан маҳрум бўлган абстракция бўлиб қолади. Яккалик ва умумийликнинг

келтириладиган таърифлари уларни айтиб бир айрим объектнинг томонлари сифатида тавсифлайди. Масалан, ҳаёт бугунги кунда оқсилли жисмлар ва нуклеин кислоталарнинг мавжудлик шакли сифатида тавсифланади. Ирсият ва ўзгарувчанлик – бутун тирикликнинг умумий хоссалари. Аммо оқсилнинг кимёвий таркиби ва айтибса тузилиши ҳар бир организмда индивидуал даражада бетакрордир. Бу бир жонзотни бошқа жонзотдан фарқлаш имконини берувчи бирдан-бир хоссадир. Мантиқда яқкалик ва умумийлик – тушунчалар тавсифидир. Умумийлик тушунчасида икки ва ундан ортиқ предмет, яқкалик тушунчасида эса – битта предмет тушунилади. Грамматик жиҳатдан умумийлик турдош от билан, яқкалик эса – атоқли от билан ифодаланади. *Фалсафада яқкалик ва умумийлик борлиқ ҳодисаларининг ўхшашлиги ва фарқларини белгиловчи хоссалардир.*

Ўрта асрлар фалсафасида умумий тушунчалар табиати ҳақидаги масала атрофидаги баҳс унинг иштирокчилари реалистлар ва номиналистларга бўлинишига олиб келди. Реалистлар умумийликни яқкаликдан ажратиб, умумийликни мустақил ҳолда мавжуд ҳодиса сифатида, нарсалар пайдо бўлгунга қадар – нарсаларнинг (Худо ақлидаги) илк тимсоли сифатида, нарсаларда – Худонинг рўёбга чиқарилган ғояси сифатида талқин қилганлар. Шундай қилиб, *реалистлар фикрича умумийлик нарсаларга қадар, нарсаларда ва нарсалардан кейин нарсанинг муайян ғояси сифатида мавжуд бўлади. Номиналистлар эса, аксинча, фақат яқка нарсалар амалда мавжуд, умумий тушунчалар эса, айрим нарсаларнинг номлари, холос, деб ҳисоблаганлар.* Мазкур тасаввурлар акс садосига бугунги кунда ҳам, масалан, умумийлик объектлар тўплами билан, яқкалик эса – битта предмет билан тенглаштирилган ҳолда дуч келиш мумкин. Амалда умумийлик ва яқкалик категориялари объектларни эмас, балки уларнинг хусусийлик томонлари сифатида биргаликда мавжуд бўлган хоссаларини акс эттиради. Умумийлик ва яқкаликнинг бирлиги ўзига хосдир, чунки уларнинг ҳар бир объектдаги кўриниши, уйғунлиги, бирининг иккинчисидан устунлиги бетакрордир. Шу сабабли ҳар бир айрим ҳодиса, нарса – *хусусийдир.*

Хусусан, «яқкалик» категорияси нарсада, ҳодисада фақат шу нарсага, ҳодисага хос бўлган жиҳатни акс эттиради. «Умумийлик» - бу нарсалар ва ҳодисалар ўртасида муайян сифат жиҳати доирасида амалда мавжуд бўлган айнийликдир. Яқкалик ҳам, умумийлик ҳам мустақил мавжуд бўлмайди. Айрим нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар мустақил мавжуд бўлади. Умумийлик ҳам, яқкалик ҳам фақат айрим нарса ёки ҳодисадагина мавжуддир. Ҳар қандай айрим нарса ёки ҳодиса қарама-қаршилиқлар бирлиги ҳисобланади. Бир вақтнинг ўзида у ҳам яқкалик, ҳам умумийликдир. Ҳар қандай умумийлик айрим нарса, ҳодисанинг таркибий қисми, элементи ҳисобланади, чунки у айрим нарса ёки

ходисани тўлиқ эмас, балки бир ёклама – нарсаларда мавжуд айний жиҳатларни акс эттиради. Яккалик ўз моҳиятига кўра мавхум ҳисобланган умумийликдан бойроқдир. Аммо умумийлик нарсанинг мазмуни, моҳиятини чуқурроқ ёритади.

Хусусийлик. «Хусусийлик» яккалик ва умумийлик ўртасидаги оралик категория ҳисобланади. Хусусийлик – яккага нисбатан умумий бўлган ва умумийга нисбатан якка бўлган нарса ёки ҳодиса. Масалан: модда (қонун моддаси) – якка; қонун – хусусий; ҳуқуқ - умумий. «қонун» тушунчаси «модда» тушунчасига нисбатан умумийдир. Ўз навбатида «қонун» тушунчаси «ҳуқуқ» тушунчасига нисбатан яккаликни акс эттиради.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик категориялари билиш жараёнида унинг таянч нуқталари, билимсизликдан билим сари босқич ролини ўйнайди.

Моҳият ва ҳодиса. Бу категориялар билишнинг турли босқичларини белгилайди ва уларнинг ҳар бири объектни англаб етишнинг чуқурлик даражасини акс эттиради. *Моҳият объектив борлиқнинг ички, нисбатан яширин ва барқарор томонини ифодалаш учун мўлжалланган бўлиб, у нарсанинг, жараённинг табиатини ва уларга хос бўлган қонуниятларини белгилайди. Ҳодиса – бу нарсада, жараёнда қаршимизда бевосита намоён бўлувчи хоссалар, томонлар йиғиндисини ифодалаш учун мўлжалланган категория*

Ҳозирги фалсафий адабиётларда моҳият предмет борлиғи барча ранг-баранг ва қарама-қарши шаклларининг барқарор бирлигидан иборат бўлган предметнинг ички мазмуни сифатида тавсифланади. *Моҳият ҳар қандай системанинг асосий жиҳатлари ва тенденцияларини белгиловчи теран алоқалар, муносабатлар, хоссалар ва ички қонунлар мажмуидир.* Муайян моҳиятсиз жисм, жараён бўлмаганидек, муайян ҳодисада ўз ифодасини топмаган моҳият ҳам бўлиши мумкин эмас.

Фалсафада ҳодисанинг икки маъноси шаклланган. Биринчидан, ҳодиса деганда воқеа, табиат ва жамиятдаги жараёнлар тушунилади. У мазкур жараёнлар бизнинг онгимиз, идрокимизда акс этишини англатади. Масалан, момақалдироқ, камалак, қор ёғиши, сув тошиши, ер қимирлаши, вулқон отилиши – буларнинг барчаси табиат ҳодисаларидир. Инсон табиат ҳодисаларини тушуниш, тушунтиришга ҳаракат қилган ва уларнинг ўз онгидаги инъикоси билан амалдаги ифодаси ўртасида муайян фарқ мавжудлигини аниқлаган. Табиат ҳодисаларини уларнинг инсон биринчи навбатда идрок этадиган ва пировард натижада уни алдайдиган юзаки, ўзгарувчан жиҳатлари тавсифлайди. Шу тариқа ҳодиса категориясининг моҳиятнинг зидди сифатидаги фалсафий маъносига эга бўлади.

Иккинчидан *ҳодиса* – *моҳиятни аниқлаш усули*. У, одатда, нарсалар ўзаро таъсирга киришганида, моҳият ўзини намоён этиши натижасида юз беради. Нарса қандай бўлса, кўрсатилган алоқалар ва ўзаро таъсирлар хусусияти ҳам шундай бўлади. Масалан, йиртқич ҳайвон уни ўтхўр ҳайвонга айлантиришга қанча уринмасинлар, барибир йиртқич бўлиб қолади. Аммо у қандай муҳитда ва ўз иштаҳасининг қайси потенциал қурбони билан тўқнаш келишига қараб, унинг хулқ-атвори ўзгаради. Айни шу сабабли ҳодиса нарсанинг моҳиятини, унинг муайян ички ва муҳим хоссасини у ёки бу тарзда намоён этади.

Ҳақиқийлик мезонига жавоб берувчи билимни олиш билишнинг муҳим вазифасидир. Бундай билим ўрганилаётган нарсанинг моҳиятига кириш демакдир. Моҳиятни билиш ривожланишнинг асосий жиҳатлари ва тенденцияларини белгилайдиган теран алоқалар, муносабатлар ва қонунларни аниқлашни назарда тутади. Табиатнинг моҳияти чексиз-чегарасиз бўлгани боис, уни билиш жараёни ҳам чексиздир. Моҳият тушунчаси билишни тўлиқ, мукамал билимга эришишга йўналтирувчи тартибга солиш тамойили аҳамиятига эгадир. Ҳодиса тушунчаси моҳиятни билиш усулини кўрсатади ва шу боисдан методологик аҳамият касб этади. Ўрганилаётган объект ўзи учун ғайриоддий шарт-шароитларга солинадиган илмий эксперимент бутунлай янги ҳодисаларни қайд этиш ва шу тариқа ўз шаклланиши ва фаолиятининг илгари номаълум бўлган қонунларини кашф этиши тасодифий бир ҳол эмас.

Моҳият ва мавжудлик. Платон моҳиятни нарсаларнинг моддий-ҳиссий борлиғи билан боғлаш мумкин бўлмаган ғоя сифатида тавсифлаган. Ҳар қандай ғоя каби, моҳият номоддий, ўзгармас ва боқийдир. Аристотель моҳият деганда нарсалар борлигининг абадий тамойилини тушунган. Нарсанинг моҳияти қотиб қолган материя билан эмас, балки шакл билан белгиланишига унинг ишончи комил бўлган. Маълумки, антик анъанада «шакл» ва «ғоя» тушунчалари бир хил маънога эга. Бироқ, Платондан фарқли ўлароқ, Аристотель шакл (ғоя) ва материяни бир-биридан ажратмайди, балки уларнинг узвий алоқасини қайд этади. Ўрта асрларда моҳият ва мавжудлик ўртасидаги фарқ англаб етилади. Моҳият муайян мақсад, мўлжални ўзида мужассамлаштиради, моҳиятни билиш эса унинг туб негизига мувофиқ бўлган таърифда ифодаланади.

Ўрта асрлар фалсафасида қайд этилган моҳият ва мавжудлик ўртасидаги фарқ кейинчалик моҳият ва ҳодисанинг номувофиқлиги сифатида талқин қилинган. Бу номувофиқлик тасодифий, ўткинчи бўлиши ва асосий тамойилни, яъни нарсани унинг муҳим хоссалари билан яратган Тангри ниятини тушунишдан чалғитиши мумкин.

Моҳият ва ҳодиса ўртасидаги диалектик алоқа қуйидагиларда намоён бўлади:

а) моҳият ва ҳодиса бир-бири билан узвий боғлиқ. Ҳодиса ўзида мужассамлашган нарса, яъни моҳиятсиз мавжуд бўла олмайди. Моҳиятда у ёки бу тарзда намоён бўлмайдиган нарсанинг ўзи йўқ;

б) моҳият ва ҳодисанинг бирлиги уларнинг ўзаро мослиги, айнийлигини англатмайди. Моҳият доимо ҳодиса ортида яшириниб ётади. Агар нарсаларнинг намоён бўлиш шакли ва моҳияти бевосита мос келганида, фанга ҳожат қолмас эди;

в) ҳодиса моҳиятга қараганда фаолроқ ва жўшқинроқ, моҳият эса барқарорроқ ва турғунроқ - у барча ўзгаришларда сақланиб қолади. Аммо, ҳодисага нисбатан барқарорроқ бўлган моҳият мутлақо ўзгаришсиз қолмайди;

г) ҳодиса моҳиятга қараганда бойроқ. У объект муҳим алоқаларининг ички мазмунинигина эмас, балки бу объектнинг ҳар қандай тасодифий муносабатлари, алоҳида жиҳатларини ўзида мужассамлаштиради.

Моҳият ва ҳодиса ўзаро муносабатларининг уларнинг бир-бири билан зиддиятли алоқасини қайд этувчи ўзига хос шакли *зоҳирийлик*дир. У бизнинг сезгиларимиз нарсаларнинг моҳиятини, аниқроқ айтганда моҳиятнинг бирон-бир жиҳатини бир ёқлама ноаниқ акс эттиришини англатади. Илмий билишнинг мақсади нарсалар ва ҳодисаларнинг зоҳирийлик ортида яшириниб ётган моҳиятини ёритишдан иборат.

Мазмун ва шакл. Мазмун ва шакл тушунчалари, уларнинг диалектикаси қадимдаёқ синчиклаб ўрганилган. Уйғунлик, гўзаллик, мутаносиблик туйғуси, ақл ва тананинг баркамоллиги қадимги юнонлар учун жуда муҳим бўлган. Уларнинг тилида шакл тушунчаси табиатнинг оддий материали гўзал шакл-шамойил касб этишига имконият яратадиган гоё тушунчасининг синоними саналган. Аристотель гоё, яъни шаклни материя билан узвий деб ҳисоблаган. Қадимги Юнонистонда мазмун ва шакл муаммоси қўйилган бўлса, кейинги мингйилликда бу муаммони турли йўналиш мутафаккирлари ечишга ҳаракат қилди.

Мазмун. Мантиқда мазмун тушунчаси унинг муҳим белгилари мажмуини англатади. Фалсафада *мазмун нарсанинг негизини ташкил этадиган, унинг мавжудлиги, ривожланиши ва шакллари*нинг ўзгаришини белгилайдиган қисмлар, элементларнинг муайян тарзда тартибга солинган мажмуидир. Кўриб турганимиздек, мантиқ ва фалсафадаги мазмун тушунчалари бир-бирини истисно этмайди, балки бир-бирини тўлдиради. *Мазмун – мазкур нарса, жараён, ҳодисани белгиловчи элементлар, томонлар, хоссалар, алоқалар ва тенденцияларнинг йигиндисидир.* Ҳар қандай нарса, ҳодиса аниқ мазмун билангина эмас, балки муайян шакл билан ҳам тавсифланади. *Шакл – бу нарсалар ва жараёнларнинг мазмунини белгиловчи томонлар, хоссалар ва алоқаларни уюштириши усули. Бошқача айтганда, нарсанинг шакли –*

бу элементлар ўртасидаги барқарор ички алоқаларни уюштиришининг унга яхлитлик сифатида намоён бўлиши ва ўзига хос бўлган барча функцияларни бажариш имконини берувчи усули.

Шакл – нарсанинг тузилиши, структурасини, мазмун элементларининг уюлиши, бир-бири ва ташиқи омиллар билан ўзаро алоқа қилиши усулини тавсифловчи ички алоқа. Мазмун ва шакл тушунчаларига берилган таърифларнинг ўзидаёқ биз уларнинг ўхшашлигини пайқаймиз, чунки структура, ички изчиллик – мазмуннинг ҳам, шаклнинг ҳам зарурий компоненти. Шу сабабли мазмунни шаклдан фақат абстракт нуқтаи назардангина ажратиш мумкин. Икки ўхшаш мазмунни таққослашгина шакл омилларини фарқлаш имконини беради. Нафақат мазмун «шаклдор», балки шакл ҳам мазмунлидир. Шу сабабли айтиш мумкин, элемент бир вақтнинг ўзида бир предметнинг шакли ҳам, бошқа предметнинг мазмуни ҳам бўлиши мумкин.

Шакл ва мазмуннинг ўзаро алоқаси шунда ифодаланадики, нарсанинг бу икки қарама-қарши томонлари бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатади. Қадимда мазмун ва шакл диалектикасида шакл устун қўйилган, унинг ёрдамида нарса ўз ғояси (шакли) ёки вазифаси (мақсади)га мувофиқ бўлган муайян борлиқ сифатида мавжуд бўлади, деб ҳисобланган. Кейинчалик фаннинг ривожланиши ва унинг фалсафага таъсири кучайиши билан мазмун ва шаклнинг алоқаси ҳақидаги тасаввурга ҳам аниқлик киритилган. Оддий соғлом фикр бизга шакл ниманингдир, яъни муайян мазмуннинг шакли бўлиши мумкинлигини, мазмунсиз шакл ҳеч қандай аҳамият касб этмаслигини кўрсатади. Шу сабабли формализм танқиди мутлақо ўринлидир. Масалан, санъатда «соф шакллар» билан ўйин қилишга уриниш шунинг учун ҳам муваффақиятсизликка учрайдики, ўзини формалист деб ҳисобловчи истеъдодли санъаткор асарида мазмун барибир мавжуд бўлади. Давлатни бошқаришда формализм турларидан бири саналган бюрократизм билан ҳам шундай ҳол юз беради. Ўз фаолиятини соф формал қоидаларга бўйсундирувчи, соғлом фикрга сон-саноксиз тўсиқлар ўрнатувчи бюрократ амалда ҳокимият ваколатлари бирдан-бир мақсад саналган муайян давлат тизимининг вакили ҳисобланади. Формализмнинг яна бир кўриниши ҳуқуқнинг позитивистик талқини бўлиб, унга биноан ҳуқуқ иқтисодий, сиёсий, ахлоқий ёки ўзгача асослашга муҳтож бўлмаган олий асосдир. Ҳуқуқнинг мазкур формал-догматик талқини қонунчининг ўзбошимчалигига кенг йўл очади. Натижада давлатда ноҳуқуқий қонунлар устуворлиги қарор топади.

Нарса шаклсиз ҳам мавжуд бўлмайди. Шунингдек, шакл мазмунга фаол таъсир кўрсатади, нарсага унда мавжуд бўлмаган хоссаларни бахш этади. Масалан, кўмир, графит ва олмосни олайлик. Уларнинг фарқи – фақат молекула структурасида, яъни шаклда. Аммо ҳеч ким бу моддаларни бир-бирига ўхшатмайди. Хуллас, шакл мазмунга

фаол таъсир кўрсатиб, ё уни такомиллаштиради, ё ўзини тўла намоён этишига монелик қилади. Шакл мазмундан нисбатан мустақилдир. Бу ҳол айни бир мазмуннинг кўплаб шакллари мавжудлигида, шунингдек шакл мазмундан ўзиши ёки ундан орқада қолишида намоён бўлади. Шу сабабли шакл ва мазмуннинг узлуксизлиги уларнинг бирлиги тўғрисида сўз юритиш имконини беради. Бунда ҳар бир муайян ҳолда ё шакл, ё мазмун устунлик қилиши мумкин. Шакл ва мазмуннинг номувофиқлиги ёки қарама-қаршилиги юзага келишига сабаб бўладиган мазкур категориялар диалектикаси борлиқнинг ҳар қандай ҳодисаси ўзгариши ва ривожланишининг ички манбаи ҳисобланади.

Мазмун ва шакл ўртасидаги диалектик ўзаро алоқа қуйидаги омиллар билан белгиланади.

1. Мазмун ва шакл бир-бири билан узвий боғлиқ. Амалда шаклсиз мазмун ва мазмунсиз шакл ҳеч қачон ва ҳеч қаерда мавжуд эмас. Шаклни мазмундан ажратишга, шакл мустақил аҳамиятга эга эканлигини исботлашга уринишлар формализмга олиб келади.

2. Мазмун ва шаклнинг бирлигида мазмун етакчилик қилади. Мазмуннинг ўзгариши доим шаклнинг ўзгаришига сабаб бўлади. қандайдир ташқи куч эмас, балки айнан мазмун ўзини шакллантиради. Мисол учун, фанни ривожлантириш, янги қонунларни кашф этиш, объектив ҳақиқатларнинг тагига етиш мазкур янги қонунлар мазмунини расмийлаштирувчи тегишли янгича тасаввурлар, формулалар, назарияларни талаб қилади.

3. Мазмун ва шаклнинг бирлиги мазмунга нисбатан шаклнинг нисбатан мустақиллиги, фаоллигини назарда тутаяди. Шаклнинг нисбатан мустақиллиги қуйидагиларда намоён бўлади:

а) ривожланишда шаклнинг мазмундан оқсашида. Мазмун ҳеч қачон бир даражада турмайди. У ўзгаради. Шакл ҳам ўзгаришсиз қолмайди. Аммо мазмун билан таққослаганда шакл барқарорроқ, турғунроқдир. Бу ҳол шу билан изоҳланадики, мазмун ўз ҳаракатига эга бўлади, шакл эса мазмун билан белгиланади. Мазмундан фарқли ўлароқ, шакл ҳодисанинг турғунроқ томони сифатида амал қилади. У муқаррар тарзда ўз мазмунидан ортда қолади;

б) шаклнинг мазмунга акс таъсирида. Бу таъсир икки ёқлама: шакл ё мазмуннинг ўзгаришига кўмаклашади, ё унга монелик қилади. Албатта, агар шакл мазмуннинг ўзгаришига мувофиқ бўлса, у мазмун жадал суръатларда ривожланишига замин яратади. Агар уларнинг ўртасида зиддият туғилса, мазмун лозим даражада ривожлана олмайди, чунки унга эски шакл халақит беради. Шу сабабли эртами-кечми зиддиятни ечиш вақти келади. Янги мазмунга мувофиқ янги шакл яратилади. Шундай қилиб, мазмун ва шакл ўртасидаги зиддият нарсалар ва ҳодисаларнинг ўзгариш, уларнинг бошқа нарсалар ва ҳодисаларга айланиш сабабларидан бири ҳисобланади.

Бутун ва қисм; Ўзаро боғланган соддароқ нарсалардан ташкил топадиган ҳар қандай предметнинг мураккаб тузилишини ифодаловчи фалсафий категорияларнинг айрим нисбатан ажралмас мажмуани ташкил этади. *Предметни (бутунни) ташкил этувчи нарсалар унинг қисмлари ҳисобланади.* Бутунни ташкил этувчи қисмларни бирлаштирадиган боғланиш предметга яхлитлик бахш этади, яъни бутунга хос бўлган, лекин уни ташкил этувчи қисмларга уларнинг тарқоқлик ҳолатига хос бўлмаган интегратив хоссалар ва қонуниятлар пайдо бўлишига олиб келади. Бинобарин, бутун ўзини ташкил этувчи қисмларнинг бирлигидир. У ўз қисмларининг ўзаро алоқаси туфайли мавжуд бўлиб, бу алоқанинг барқарорлиги мазкур бутуннинг тузилишида ўз ифодасини топади.

Бутун ва қисм тушунчалари қадимги юнон фалсафасидаёқ маълум бўлган. Бутунни ўрганишга нисбатан ёндашувларни белгилашда юзага келган зиддиятларни ечиш қийинчилик туғдирган. Маълумки, Декарт ўзининг метод ҳақидаги мулоҳазаларида ҳар қандай предметни ўрганишни билиш вазифасини ечиш учун бу предметни неча қисмга ажратиш керак бўлса, шунча қисмга ажратишдан бошлашни тавсия этади. Демак, бутун - қисмлар йиғиндиси дейиш ҳам мумкин. Аммо бу фикр фақат қисман тўғри, чунки бутун ўзини ташкил этувчи қисмларнинг оддий йиғиндиси билан изоҳланиши мумкин эмас. Масалан, қурилиш материаллари бир уюмга тўкилса, бино пайдо бўлмайди. Қарама-қарши ёндашув бутуннинг устунлигини тан олишни назарда тутди. Бу ҳолда бутунни билиш қисмларни билишдан олдин келади. Аммо бутуннинг ўзига хослиги уни ташкил этувчи қисмлардан келиб чиқмаганидек, қисмнинг хоссалари ҳам бутундан келиб чиқмайди. Натижада қониқарли ечимини топиш мушкул бўлган яхлитлик антиномиялари юзага келди, чунки қарама-қарши фикрларнинг ҳар бирини амалиётдан олинган мисол билан исботлаш ва худди шунингдек, амалиётдан олинган мисол билан рад этиш мумкин. Масалан, бутун қисмларнинг йиғиндисидир, деган қоидага бутун ўзини ташкил этувчи қисмлар йиғиндисидан кўпроқдир, деган қарши қоида зид келади. Қисмлар бутундан олдин пайдо бўлади, деган фикрга бутун ўзининг қисмларидан олдинроқ пайдо бўлади, чунки уларга янги хоссалар бахш этади, деган фикр зид келади. Мазкур антиномиялар билиш методологиясида ҳам билишнинг қарама-қарши мўлжалларида ўз ифодасини топади: бутунни билиш унинг қисмларини билиш орқали амалга оширилади, бунга қарши қоида эса шундай янграйди: қисмлар бутунни қисмларга ажратиш маҳсули сифатида фақат бутун ҳақидаги билимга мувофиқ англаниши мумкин. Яхлитлик жумбоқларига, хусусан, қуйидаги ҳодиса мисол бўлади: ҳар бир атом ядросининг оғирлиги унинг таркибий қисмлари оғирлигининг йиғиндисидан камроқдир. «Масса нуқсони» деб аталадиган бу ҳодиса масса ва

энергиянинг эквивалентлиги билан изоҳланади. Бу ҳодисани яхлитлик жумбоқлари нуқтаи назаридан қандай тушунтириш мумкин? Мазкур зиддиятларни ечиш бутун ва қисмнинг алоқаси ҳақидаги қарама-қарши тасаввурлар бирлигини тан олишни назарда тутати. Дарҳақиқат, қисм бутунга боғлиқ бўлади, у бутундан янги хоссалар олади. Бутун ҳам қисмларга, бироқ кўпроқ даражада – улар ўртасидаги алоқанинг хусусиятига боғлиқ бўлади.

Қисмлар ўртасидаги алоқанинг хусусияти бутуннинг сифат жиҳатидан аниқлигини, унинг яхлитлигини белгилайди. *Яхлитлик қисмларнинг шундай бир алоқасики, унда бутун қисмларининг бирлигини таъминланади, бунинг натижасида бутун тизимлилик, уюшқоқлик хусусиятини* касб этади. Қисмлар алоқасининг типини яхлитлик типини белгилайди. Алоқанинг структуравий (тузилишнинг боғланишлари), функционал (предметнинг фаолият усулини тавсифловчи), генетик типлари яхлитликнинг тегишли типларини ташкил этади. Яхлитликнинг қуйидаги турлари фарқланади:

1. *Механик яхлитлик.* Бу ерда қисмнинг бутунга камроқ боғлиқлиги ва бутуннинг қисмга сезиларли даражада боғлиқлиги кузатилади. Масалан, автомобиль ғилдираги ёки рули унинг ҳаракатланишини таъминловчи қисмлардир, лекин улар ўз сифатида автомобилдан қатъий назар мавжуд бўлиши мумкин.

2. *Ноорганик яхлитлик.* Бу ерда қисмларнинг бутунга боғлиқлиги ортади, бутуннинг қисмга боғлиқлиги эса камаяди. қисмларнинг барқарор алоқаси ҳар бир элементга ўз хоссаларини сақлаш ва нисбатан ўзгармас бўлиб қолиш имконини беради. Масалан, электрон атом таркибида ҳам, ундан ташқарида ҳам (ҳаракатланаётган электронларнинг изчил оқими сифатида) деярли ўзгаришсиз қолади.

3. *Органик яхлитлик.* Органик дунёда нафақат қисмларнинг ўзаро мослигига, балки уларнинг субординациясига ҳам дуч келиш мумкин. Органик тизимларнинг қисмлари бутундан ташқарида мавжуд бўлмайди. Танадан узилган қўл фақат номигагина қўл саналишини Аристотель қадим замонлардаёқ қайд этган эди.

Яхлитлик типлари ва турларининг таснифи бутуннинг табиатини билиш нафақат уни ташкил этувчи қисмларни, балки қисмлар ўртасидаги алоқалар хусусиятини ҳам билиш орқали амалга оширилишини кўрсатади.

Демак бутун – нарса, ҳодиса ва уни ташкил этган қисмларнинг муайян тартибда жойлашуви ва ўзаро боғланган ягоналикнинг ифодаси. қисм – бутун таркибига қирадиган, унинг таркибидагина ўз вазифаси (функцияси)ни бажара оладиган алоҳидалик.

Масалан, яхлит бир бутун сифатидаги H_2O молекулаларининг қисмлари – водороднинг икки атоми ва кислороднинг бир атоми. Бутун ўз қисмларининг оддий йиғиндисидан иборат эмас. Маълумки, водород

ёнади, кислород ёнишни қувватлайди, лекин сув, албатта, ёнишга тўсқинлик қилади.

Диалектика бутун ва қисмга уларнинг диалектик бирлиги нуқтаи назаридан ёндашади. Бутун ҳосил бўлганда қисмлар хоссаларининг йиғиндисидан иборат бўлмаган янги сифат вужудга келади; шунга қарамай у қисмлар – уларнинг миқдори ва ўзаро алоқанинг муайян типи билан белгиланади. Шу сабабли диалектика бутунни билиш фақат хоссалар, қисмлар ҳақида билим мавжуд бўлган тақдирда самарали бўлиши мумкин ва аксинча, қисмларни ўрганиш бутунга доир олдинги билимга таяниши лозим, деб ҳисоблайди.

Бутуннинг уч типи маълум:

а) механик бутун (қум, тош уюми, чунки уларнинг қисмлари бутунга киради ва ундан деярли ўзгармасдан чиқади);

б) уюшган бутун, агар қисмларнинг кўриниши ўзгарса;

в) органик бутун, агар қисмлар ўз-ўзидан ривожланса (тирик организмлар).

Система, элемент структура. Бутун ва қисм категорияларини система, структура, элемент категориялари тўлдиради ва ривожлантиради.

Система (тизим) тушунчаси қадимги юнон фалсафасида система (тизим) тушунчаси борлиқнинг тартиблилиги ва яхлитлиги сифатида тавсифланган. Ҳозирги талқинда система муайян яхлитликни ташкил этувчи қонуний муносабатлар ва алоқаларда бўлган элементларнинг органик тўплами сифатида тавсифланади. *Система* (юнон. *systema* – бирлаштириш, яратиш) – *бир-бирининг ўртасида қонуний боғланиш ёки ўзаро алоқа мавжуд бўлган муайян элементлар йиғиндисиди.* Ҳар қандай системанинг структураси аввало унинг таркибий элементларига боғлиқ бўлади. Ўз навбатида, элементларнинг хоссалари ҳам кўп жиҳатдан ўзлари ҳосил қилган системанинг структураси билан белгиланади. Система ва элемент тушунчалари бутун ва қисм категорияларига яқин туради. Аммо улар айний тушунчалар эмас. Хусусан, қисм бўлинади, элемент – системанинг бошқа қисмларга ажралмайдиган компоненти ҳисобланади. Шунингдек система бутун билан ҳам солиштирилиши мумкин ва худди бутун каби, қисмларнинг алоқадорлиги, тартиблилиги ва уюшқоқлиги билан тавсифланади. Аммо бутунни ўрганишда унинг ўзига хос хусусиятини, сифат жиҳатидан муайянлигини аниқлаш вазифаси биринчи ўринга чиқади. Системали ёндашув системаларнинг сифат жиҳатидан ўзига хослигидан қатъий назар, улар хулқ-атворининг умумий тамойиллари ва қонунларини аниқлашни назарда тутаяди. Айни шу сабабли системалар жуда кенг миқёсда қўлланилади. Аммо ҳар қандай объектни ўрганишга нисбатан системали ёндашув доим ҳам самарали эмас. Бирон-бир рўзғор буюми (қошиқ ёки чойнак, ёзув дафтари ва ш.к.)ни системали ўрганишнинг

хожати йўқ. Баъзан шундай бир «тадқиқотлар» учрайдики, уларда системалар назарияси атамалари ишлатилган бўлса-да, уларни яратган сохта олимлар тавсифланаётган объект талқинига бирон-бир янги нарса киритмайди. Ҳозирги замон фанида системали ёндашувнинг икки йўли қўлланилади: биринчи – системалар тушунчасини муайян тарзда формаллаштириш ва уларнинг фан тилида тавсифланадиган умумий белгиларини аниқлаш; иккинчи – муайян системаларнинг типологик таҳлилидан фойдаланиш кабилардир

Элемент –(лот. *elementum* – бирламчи модда) – *бутуннинг нисбатан бўлинмас қисми*. Қисм тушунчаси ўз ҳажмига кўра «элемент» тушунчасидан кенгрок, чунки бу ҳар қандай қисм эмас, балки нисбатан бўлинмас қисм. Бунда «қисм» бутун тушунчаси билан, «элемент» эса – структура тушунчаси билан муносабатга киришади

Элемент нарсанинг бошқа бўлинмайдиган заррасини англатувчи категория. Хусусан, модда атомлардан ташкил топади ва атомлар модданинг элементлари ҳисобланади. Аммо бизга маълумки, атом парчаланаяди. Нима учун биз элементар зарраларни модданинг элементлари деб ҳисобламаймиз? Шунинг учунки, элементар зарралар модданинг эмас, балки турли-туман майдонларнинг элементлари ҳисобланади.

Структура – (лот. *structura* – тузилиш, жойлашув, тартиб) – *нарсалар ва ҳодисаларнинг таркибий қисмлари ўртасидаги қонуний алоқа усули*. *Структура* системанинг тузилиши ва ички шакли, мазкур система элементлари ўртасидаги барқарор ўзаро алоқаларнинг бирлиги.

Системаларнинг ўзига хос хусусиятлари. Системаларнинг муҳим умумий хусусиятлари системали ёндашувнинг бир қанча тамойилларини таърифлаш имконини беради. Биринчи – яхлитлик тамойили. Ҳар қандай система кўп сонли элементлардан ташкил топади, лекин уларнинг йиғиндисига боғлиқ эмас. Иккинчи тамойил – системали тузилишининг иерархиявийлиги: системанинг ҳар бир элементи мураккаб тузилишга эга бўлиб, нисбатан мустақил система сифатида қаралади. Айни вақтда ўрганилаётган система мураккаброқ система таркибига унинг элементларидан бири сифатида киради. Учинчи тамойил – системани ташкил этувчи элементлар бир-бири билан муайян муносабатларга киришади. Уларнинг орасида энг муҳимлари система ташкил этувчи, системанинг яхлитлигини таъминловчи элементлардир. Системани ўрганиш структуравий ва функционал ёндашувлардан фойдаланишни назарда тутаяди. Структуравий ёндашув системани унинг тузилиши ва шакли нуқтаи назаридан ўрганиш имконини беради. Функционал ёндашув эса, системанинг хулқ-атвори ва бошқа системалар билан ўзаро алоқаларини тадқиқ этиш учун имконият яратади. Системаларнинг ўзаро алоқаси каузал, аниқ белгиланган ва статистик, яъни эҳтимол тутилган бўлиши мумкин.

Системанинг муҳитдаги хулқ-атвори актив ва реактив бўлиши мумкин. Системанинг актив хулқ-атвори мақсадлар нуқтаи назаридан тавсифланиши мумкин.

Системаларнинг типлари. Системаларнинг умумий белгилари билан бир қаторда, муайян типлари фақат ўзигагина хос бўлган типологик белгиларга эгадир. Масалан, белгилар системаларини ўрганиш билан илмий билимнинг алоҳида соҳаси – семиотика шуғулланади. У бизнинг тил ҳақидаги, маданият турли тилларининг ўхшаш жиҳатлари ва фарқлари ҳақидаги тасаввурларимизни сезиларли даражада бойитади. Кибернетика бошқарувчи системалар хулқ-атворини ўрганадики, бу оқилона асосланган бошқарув системаларини яратиш имконини беради. Ўйинлар назарияси бизнинг конфликтлашаётган системалар ҳақидаги тасаввуримизни анча кенгайтиради, синергетика эса ўта мураккаб системалар хулқ-атворининг қонуниятларини аниқлайди. Шундай қилиб, *система*, *структура* ва *элемент* категориялари фан ва фалсафани янада бойитиб, муҳим методологик вазифани бажаради.

Элементлари ва структурасининг хусусиятига кўра системаларнинг ҳар хил турлари фарқланади. Обьектив борликда мавжуд бўлган моддий системаларни ва обьектив борлиқнинг инсон онгидаги инъикоси ҳисобланган идеал системаларни фарқлаш айниқса кенг тарқалган. Элементлари ва алоқаларининг сонига кўра содда ва мураккаб системалар фарқланади.

Сабаб ва оқибат. Қандай воқеа юз бермасин, барчасининг ўз сабаби бор, деган эди Ибн Сино. Тўғри олинган йўл йўловчини текисликлар орқали мўлжалланган манзилга олиб келади, хато ва бепарволик уни саҳрога олиб боради ва ҳалокатга гирифтор этади. Ҳодисаларнинг умумий ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирини тақозо этиши ғояси детерминизм тамойилида ўз аксини топади. Бу тамойилга биноан табиатда ҳамма нарса сабабнинг ҳукмига бўйсунди.

Сабаб тушунчаси инсонга унинг ривожланиши дастлабки босқичларидаёқ маълум бўлган. Табиий ҳодисаларнинг келиб чиқишини тушунтирувчи сабабларни аниқлашга бўлган илк уринишларга мифологияда, сўнгра динда дуч келиш мумкин. Кейинчалик сабабларнинг фалсафий ва илмий изоҳи юзага келади. *Сабаб (лот. causa – сабаб) шундай бир ҳодисаки, у бошқа бир ҳодиса – оқибатни бевосита белгилайди, юзага келтиради.* Сабабият моҳиятини бир ҳодисанинг бошқа ҳодисани юзага келтириши, сабабнинг оқибатни яратиши ташкил этади. Оддий онг сабабият жараёнини соддалаштиради: сабаб фаол томон, оқибат – пассив томон сифатида тасаввур қилинади, сабаб оқибатдан олдин келади. Д.Юм бундай тасаввурларни танқид қилар экан, - у сабаблар мавжудлигига шубҳа қилади, аниқроғи буни инкор этади: «Бир ҳодиса айрим ҳолда бошқа ҳодисадан олдин келишидан

уларнинг бири – сабаб, иккинчиси – ҳаракат деган хулоса чиқариш ақлга мувофиқ эмас. Уларнинг бирикуви тасодифий бўлиши мумкин, балки бир ҳодиса юз берганида бошқа бир ҳодисанинг мавжудлиги ҳақида хулоса чиқариш учун ҳеч қандай асос йўқдир... Шунга қарамай... инсонни бундай хулоса чиқаришга мажбур қилувчи қандайдир тамойил мавжуд. Бу тамойил одатдир...”¹, деб қайд этади. Сабаблар мавжудлигининг инкорини Юм шу билан тушунтирадики, сабабнинг оқибатни юзага келтириш жараёнини биз бевосита кузата олмаймиз. Сабаб ҳақида биз юз берган оқибатга қараб хулоса чиқарамиз, аммо бу воқеа чиндан ҳам айрим сабабнинг оқибатими, деган саволга биз аниқ жавоб бера олмаймиз, чунки сабаб-оқибат алоқаси мавжудлигини биз синов йўли билан ҳеч қачон тасдиқлай олмаймиз.

Ҳозирги замон фани сабаб объектлар ўртасидаги ўзаро алоқа бўлиб, унинг оқибатида ўзаро алоқага киришган объектларнинг иккаласи ҳам ўзгаришини аниқлаш имконини беради. Масалан, Ерга йирик метеоритлар тушишига улкан экологик фалокатлар сабаб бўлган. Бир қарашда Ер жабрланган пассив томон, метеорит эса – фаол томон бўлган. Амалда классик механика қонунларига мувофиқ Ер ва метеоритнинг тўқнашуви юз берган. Бунинг оқибатида иккала жисмда тегишли деформациялар юзага келган. Амалиёт ҳар қандай ҳодисанинг вужудга келиши бирон-бир омил ёки омиллар билан белгиланишини кўрсатади. *Юз бериши янги ҳодиса вужудга келишига олиб келувчи ҳодиса сабаб деб аталади. Сабаб таъсирида вужудга келувчи ҳодиса эса оқибат деб аталади.*

Дунёда барча ҳодисалар, ўзгаришлар, жараёнлар муқаррар тарзда муайян сабаблар туфайли юз беради. Дунёда сабабсиз ҳодисалар йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Дунёда барча ҳодисалар сабабий белгиланган, деган қоида сабабият қонунида қайд этилган. Бу қонунни тан олувчи ва уни борлиқнинг барча ҳодисаларига татбиқ этувчи файласуфлар *детерминистлар* деб, сабабият қонунини инкор этувчи файласуфлар эса *индетерминистлар* деб аталади

Сабаб ва оқибат диалектикаси. Ички ва ташқи сабаблар фарқланади. Объектнинг моҳиятини ташкил этувчи қарама-қарши кучлар, тенденцияларнинг ўзаро алоқаси сабабнинг ички манбаи ҳисобланади. Масалан, одамлар ўз касаллиги ёки қарилгини қайғу-ҳасрат, муваффақиятсизликлар, оғир иш ва ҳоказолар билан тушунтиришга мойилдирлар. Амалда қариллик ёки ўлимни енгишга ҳали ҳеч ким муваффақ бўлмаган, чунки қариллик ҳам, ўлим ҳам ички сабаблар билан изоҳланади. Шу сабабли баъзилар оғир иш билан шуғулланиб ҳам узок вақт ёш ва соғлом бўлиб қолади, айрим

¹ Қаранг: Юм Д. Соч.: в 2 т. – М.: 1965-1966. Т. 2. –С. 44-46.

такасалтанглар эса жуда тез қарийди... Ташқи сабаблар турли объектлар ўзаро алоқасининг маҳсулидир.

Сабаб ва оқибат муносабатларини орқага қайтариб бўлмайди. Сабаб ва оқибатнинг соф чизиқли жараён сифатидаги механистик талқини муқаррар тарзда сабаб ва оқибатни орқага қайтариш мумкин, деган хулосага олиб келади. Масалан, Ой қарама-қарши йўналишда айлана бошласа, у дастлабки ҳолатга келган бўлар эди. Аммо бу фараз замирида сохта асослар ётади: у сабаб-оқибат муносабатларига тасодифий омиллар тўплами кучли таъсир кўрсатишини ҳисобга олмайди. Дастлабки ҳолатга қайтиш – бу мазкур омиллар тўпламини амалда мужассамлаштириш демакдир. Ваҳоланки, уларнинг ҳаммасини амалда мужассамлаштириш мумкин эмас, демак, дастлабки ҳолатга қайтиш мумкин эмас.

Сабаблар ва оқибатларнинг муносабатлари мураккаб ва ранг-барангдир. Бир сабаб кўплаб оқибатларга сабаб бўлиши ва, аксинча, бир оқибат замирида кўп сонли сабаблар ётиши мумкин. Айрим сабаблар оқибатлар чексиз занжирининг илк манбаи ҳисобланади. Баъзи бир сабаблар «занжир реакцияси» кўринишини касб этиши, яъни икки ёки ундан ортиқ оқибатни юзага келтириши, улар эса, ўз навбатида, икки ёки ундан ортиқ оқибатга сабаб бўлиши мумкин. Сабаблар ички ва ташқи, бевосита ва билвосита, объектив ва субъектив бўлиши мумкин. Субъектив сабаблар кўпинча фаолият, хулқ-атвор, қилмишларни изоҳлаш соҳасида намоён бўлади.

Баҳона ва шарт. Сабаб, баҳона ва шартни фарқлаш лозим. Баҳонани субъектив сабаблар қаторига киритиш мумкин. Бунда воқеа ёки шерикнинг ҳаракати ўзининг, одатда, нотўғри жавоб ҳаракатларини оқлаш мақсадида талқин қилинади ва баҳоланади. Шартлар – амалдаги ёки эҳтимол тутилган сабабнинг мавжудлик муҳитини ташкил этадиган ички омиллар ва ташқи муносабатлар мажмуидир. Синергетика муҳитга ягона негиз, бўлғуси тузилманинг ранг-баранг шакллари манбаи, ривожланишнинг турли йўллари учун майдон сифатида қарайди. Сабаб-оқибат муносабатлари тизимида шартларнинг амалдаги аҳамиятини тушуниш учун қуйидаги мисолни кўриб чиқамиз. Фуқаро А. хотини сузишни билмаслигидан хабардор бўлгани ҳолда, ундан қутулиш учун уни денгиз бўйлаб саёҳатга юборади. Оқибатда хотини сувга чўкиб ўлади. Эрнинг ҳаракатлари хотин ўлимининг сабаби ҳисобланадими? Бу мисол шартлар ўз ҳолича оқибат сабаби бўла олмаслигини, лекин сабабнинг амалга ошишига кўмаклашадиган ёки монелик қиладиган омил ҳисобланишини кўрсатади.

Синергетика сабабият ҳақида. Сабабият ҳақидаги фалсафий қарашлар узоқ эволюция жараёнини бошдан кечирди. Механистик ёндашув сабабни сиртдан кўрсатилган таъсир сифатида талқин қилади. Дунё жисмларнинг тартибга солинган, олдиндан айтиш мумкин бўлган

аниқ ўзаро алоқаси сифатида тасаввур қилинади. Тасодифнинг мавжудлиги рад этилади. Сабабият занжирлари чизиқли хусусият касб этади, оқибат сабаб таъсирига пропорционал бўлади. Бинобарин, сабабият занжирларига қараб ривожланиш жараёнининг ўтмишини ҳам, келажagini ҳам аниқлаш мумкин. Аммо илмий билимнинг ривожланиши механистик детерминизмнинг асоссизлигини намойиш этади. Синергетика йўналиши асосчиларидан бири И.Р.Пригожин механистик детерминизмга шундай баҳо беради: «Динамика рационалистик моделининг маҳсули сифатида тушунилган детерминизм эндиликда айрим ҳоллардагина намоён бўлувчи хосса билан боғланади»¹, деб баҳо беради.

Фан ривожланиши билан сабаб-оқибат алоқаларининг статистик қонуниятлари ва эҳтимолий табиати ҳақидаги тасаввур юзага келади. Мураккаб системаларнинг ўз-ўзини ташкил этиши ҳақидаги фан – синергетика детерминизм талқинига маълум аниқликлар киритди. Бир қатор илмий далиллар олимлар ҳар қандай табиий ҳодисалар стохастик хусусиятга эга ва муайян ноаниқлик шароитида юз беради, деган хулоса чиқаришига олиб келди. Мураккаб системалар учун, одатда, ривожланишнинг бир неча муқобил йўллари мавжуд бўлади. Синергетика сабаб-оқибат алоқалари номутаносиб системаларда намоён бўлишининг ўзига хос хусусиятларини очиб беради. Бу системаларнинг ривожланиши кўп вариантлидир. Бунда эволюциянинг ҳар қандай тури эмас, балки йўлларнинг муайян доираси мавжуд бўлиши мумкин. Ривожланишда кутилмаган бурилишлар юз бериш эҳтимоли мавжуд, чунки у тасодифий алоқалар орқали содир бўлади. Номутаносиб системалар ташқи омилларга ўта таъсирчандир. Шу боис интенсивлик даражасига кўра аҳамиятсиз бўлган таъсирлар ҳам кутилмаган натижаларга олиб келадиган шикастли оқибатлар сабаби бўлиши мумкин.

Хуллас, сабаб ва оқибат ўртасида мураккаб диалектик ўзаро алоқа мавжуд. У қуйидагиларда намоён бўлади:

1) сабаб вақтда оқибатдан олдин келади. Оқибат сабабдан олдинроқ юз бермайди. Аммо бу бири иккинчисидан олдин келадиган ҳар қандай ҳодиса у билан сабабий боғланишда бўлади, дегани эмас. Масалан, тун тонгдан олдин келади, лекин у тонгнинг сабаби ҳисобланмайди;

2) сабаб муайян шароитда албатта оқибатни вужудга келтиради. Сабаб ва оқибат шу даражада боғлиқки, агар сабаб юз берса ва етарли шароит мавжуд бўлса, муқаррар тарзда оқибат ҳам юз беради;

¹ Пригожин И. Некоторые проблемы саморазвивающихся систем // Вопросы философии. 1989. №8. – С4.

3) сабаб ва оқибат бир-бири билан ўзаро таъсирга киришади. Бу ўзаро таъсирланиш жараёнида сабабгина эмас, балки оқибат ҳам фаол бўлади. У сабабга акс таъсир кўрсатади. Мисол учун, ғоялар борлиқни акс эттиради, лекин, вужудга келгач, ижтимоий борлиқнинг ўзгаришига кишиларнинг амалий фаолияти орқали фаол таъсир кўрсатади;

4) айна бир ҳодиса бир муносабатда сабаб сифатида, бошқа бир муносабатда – оқибат сифатида амал қилади. Айтайлик, ёмғир – муайян об-ҳаво шароитларининг оқибати, лекин унинг ўзи яхши ҳосилдорлик сабабига айланади; ҳосилдорлик эса давлатнинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш омили бўлиб хизмат қилади. Шу тариқа ҳодисалар ўртасида сабабий боғланиш вужудга келади. Аммо биз фақат иккита алоҳида-алоҳида ҳодисани кўриб чиққанимизда, улар ўрин алмашиши мумкин эмас;

5) сабаб ва оқибатнинг ўзаро таъсирга тегишли шароитлар таъсир кўрсатади. *Шароитлар – бу шундай бир ҳодисаларки, улар мазкур воқеа юз бериши учун зарур, лекин ўз ҳолича улар бу воқеани олдиндан белгиламайди.* Оқибат юз беришига қулайлик яратувчи шароитлар ҳам, сабабнинг таъсирини қайтарувчи шароитлар ҳам бўлиши мумкин. Айна бир сабаб муайян шароитларда турли шаклдаги оқибатлар юз беришига олиб келади;

6) сабабни ваз ж билан айнийлаштирмаслик керак. *Важ – бу бошқа воқеадан бевосита олдин келадиган, унинг юз беришига имконият яратадиган, лекин у уни вужудга келтирмайдиган ва олдиндан белгиламайдиган воқеа.* Ваз ҳаракатни яратмайди, балки унга туртки беради.

Сабабий боғланиш тушунчаси муҳим методологик функцияни бажаради. Муайян оқибатнинг юз бериш сабаблари ва шароитларини билган ҳолда, инсон нафақат унинг юз беришини башорат қилади, балки зарур оқибатни яратади. Бу инсонга ўтмишни билиш ва келажакка назар ташлаш имконини беради.

Зарурият ва тасодиф. Зарурият ва тасодиф. Зарурият ва тасодиф тушунчалари қадим замонлардан бери файласуфлар эътиборини ўзига тортиб келади. Вақт ўтиши билан уларнинг талқини ўзгарган, айрим файласуфлар табиатда тасодифнинг мавжудлигини истисно этган бўлса, айримлар уни мутлақлаштирган. Масалан, синергетикада тасодиф тушунчаси ва унинг ўта мураккаб системалар ўз-ўзини ташкил этишидаги роли алоҳида, ҳатто анча муҳим аҳамият касб этади. Зарурият ва тасодиф категориялари бир қатор илмий йўналишлар: биология, тиббиёт, ҳуқуқшунослик, тарих ва ҳоказоларда муҳим методологик аҳамиятга эгадир. Одамлар амалий фаолиятида тасодиф омили заруриятдан камроқ аҳамият касб этмайди. Аммо уларнинг диалектикасини, қарама-қаршиликка асосланган бирлигини тушуниш айниқса муҳимдир.

Зарурият нарсанинг ички моҳиятидан келиб чиқади ва унинг ички қонунлари, структураси ва тартиби билан белгиланади. Зарурият қонун тушунчасига яқин туради, муқаррар тарзда намоён бўлади. Масалан, носоз тормоз муқаррар тарзда автомобиль ҳалокатига, унинг ё яқинроқдаги нарсалар, ё ҳаракатланаётган бошқа автомобиллар билан тўқнашувига олиб келади ёки у пиёдани уриб кетишига сабаб бўлади. Ҳалокат айнан қандай юз бериши, ундан ким жабрланиши мумкинлиги тасодиф билан боғлиқ масаладир, зеро йўлда муайян пайтда исталган нарса ва исталган одам дуч келиши мумкин. Бу ерда зарурият автомобилнинг ички ҳолати билан, тасодиф – ташқи шароит билан белгиланади. Зарурият – юз бериши мумкин бўлган нарса. Зарурият – ички хусусиятга эга ҳодиса, унинг сабаби ўзида бўлади ва ҳодисаларнинг ички ўзаро алоқасидан келиб чиқади. Аммо нафақат ички, балки ташқи зарурият ҳам мавжуддир. Масалан, жисмларнинг бир-бирига уларнинг массасига тўғри пропорционал ва улар ўртасидаги масофага тесқари пропорционал бўлган куч билан тортишиши зарурият ҳисобланади. Бу ташқи заруриятдир. Тасодиф ҳам ички ва ташқи бўлиши мумкин. Масалан, тирик организмларнинг мутациялари тасодифий хусусият касб этади, аммо улар ички ҳодиса ҳисобланади, чунки бутун организмни қайта қуриш билан боғлиқ. Хўш, бу ҳолда зарурият ва тасодифни бир-биридан қандай фарқлаш мумкин?

Тасодиф замирида нарсанинг моҳияти эмас, балки унга бошқа нарсалар ва ҳодисаларнинг таъсири ётади. Зарурият ва тасодиф тушунчаларига таъриф беришда одатда имконият категорияларига таянадилар. Шу сабабли у юз бериши ёки юз бермаслиги мумкин. Тасодиф юз бериши ҳам, юз бермаслиги ҳам мумкин бўлган нарса сифатида таърифланади. Зарурият ва тасодифнинг қарама-қаршилиги – ички ва ташқи нарсалар қарама-қаршилигидир. Тасодиф – ташқи омиллар билан белгиланадиган алоқа типидир.

Бу фалсафий категориялар нарсалар ва ҳодисаларнинг бир-бири билан ҳар хил типдаги алоқаларини акс эттиради. *Зарурият – бу ҳодисалар ўртасидаги уларнинг қонуний ўзгариши ва ривожланишини белгиловчи барқарор, муҳим ички алоқалар.* Зарурият ҳодисанинг, жараённинг моҳиятидан келиб чиқади ва мазкур шароитда муқаррар тарзда юз беради. Масалан, ҳар қандай тирик организмнинг ўлими муқаррардир, чунки у мазкур организмнинг табиати ҳамда унда юз берувчи ички жараёнлар билан белгиланади.

Аммо дунёда ҳамма нарса зарурият сифатида пайдо бўладими? Йўқ, дунёда тасодифий воқеалар, ҳодисалар ҳам бор.

Тасодиф – объектларнинг вужудга келиши ёки мавжудлигининг муаммолилигини ёки муқаррар эмаслигини белгиловчи категория; муайян шароитда бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин бўлган нарса тасодифий ҳисобланади. Тасодиф воқеликнинг асосан ташқи

шароитлар, юзаки, беқарор алоқалар ва мазкур ҳодса учун иккинчи даражали омиллар таъсирида пайдо бўлувчи ҳолатларини акс эттиради.

Нарсалар мавжудлигининг зарурийлиги ёки тасодифийлиги муаммоси хусусида икки нуқтаи назар мавжуд. Уларнинг бири заруриятни мутлақлаштиради: дунёда ҳеч қандай тасодиф йўқ, ҳамма нарса муқаррар тарзда юз беради. Бу нуқтаи назар тасодифни рад этиб, *фатализм*га йўл очади. Фатализм – тақдирга, ҳамма нарса олдиндан белгиланганига бўлган ишонч. Бошқа бир нуқтаи назар тасодифнинг аҳамиятини ошириб кўрсатади. Бу ерда, аксинча, воқеликдан ҳар қандай ички боғланишлар, нарсаларнинг объектив белгиланганлиги чиқариб ташланади: дунёда фақат тасодиф ҳукм суради.

Илмий дунёқараш биринчи нуқтаи назарни ҳам, иккинчи нуқтаи назарни ҳам тан олмайди. Зарурият ва тасодиф алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмайди. Уларнинг ўзаро алоқаси шундан иборатки, тасодиф заруриятнинг намоён бўлиш шакли сифатида ва унинг тўлдирувчиси сифатида амал қилади. Масалан, мамлакатда амалга оширилаётган ислохотлар зарурий хусусият касб этади. Уларда бу ислохотларни йўлга солувчи муайян сиёсий арбоблар тасодифий элемент ҳисобланади.

Зарурият ва тасодиф диалектикаси икки муҳим жиҳатни назарда тутаяди. Биринчидан, тасодиф ривожланиш жараёнида заруриятга айланиши мумкин (у ёки бу биологик турнинг қонуний белгилари аввал тасодифий оғишлар сифатида пайдо бўлади ва тўпланиб боради, сўнгра уларнинг асосида тирик организмнинг зарурий сифатлари шаклланади). Иккинчидан, зарурият сон-саноксиз тасодифлар орқали ўзига йўл очади. Масалан, жамиятнинг ривожланиши турли мақсадларни кўзловчи, феъл-атвори ҳар хил бўлган кишилар фаолияти билан белгиланади. Бу мақсадлар ва интилишларнинг боғланиши, чатишуви ва тўқнашуви пировард натижада ривожланишнинг зарурий, муқаррар хусусиятга эга бўлган муайян йўналишига олиб келади.

Диалектиканинг барча қонунлари ва категориялари каби, зарурият ва тасодиф объектив воқеликни билишнинг таянч нуқталари ҳисобланади. Бу категорияларнинг функциялари тенг қимматга эга эмас. Билишда тасодиф доим бошланғич инстанция сифатида, зарурият – мақсад сифатида амал қилади. Билиш фаолияти тасодифдан зарурият сари юксалиш тарзида юз беради.

Зарурият ва тасодиф диалектикаси. Ички ва ташқи нарсалар тушунчалари нисбатдош эканлигини эътиборга олиш муҳимдир. Бир жиҳатдан ички бўлган нарса бошқа бир жиҳатдан ташқи хусусият касб этади. Масалан, сайёраларнинг қуёш системаси орбиталари бўйлаб ҳаракати бу сайёраларни ўзаро боғловчи ва улар айланаётган орбиталар шаклини белгиловчи ички муносабатлар билан белгиланади. Қуёш системасига нисбатан бошқа космик объектлар ташқи муҳитни ташкил этади. Аммо қуёш системаси галактика элементи бўлиб, юлдузлараро

маконда муайян ўрин эгаллайди. Шу сабабли айни шу объектлар қуёш системаси сайёралари эволюциясининг ҳам, уларга яқин космик жисмлар эволюциясининг ҳам ички манбаи ҳисобланади. Шу боисдан зарурият ва тасодиф тушунчалари ҳам нисбатдошдир: бир жиҳатдан тасодифий бўлган нарса бошқа бир жиҳатдан зарурий ҳисобланади.

Зарурият ва тасодиф қарама-қаршиликлар бўлса-да, лекин улар бирдир. Ҳар қандай ҳодиса ички зарурият туфайли юз беради, аммо унинг юз бериши кўп сонли ташқи омиллар билан боғлиқ бўлгани боис, заруриятни тасодиф муқаррар тарзда тўлдирди. Бу зарурият ҳам, тасодиф ҳам соф ҳолда мавжуд бўлмаслигини англатади. Тасодиф – заруриятнинг намоён бўлиш шаклидир. Зарурият, сабаб, қонунни кашф этиш – аҳамиятсиз, тасодифий нарсаларни мавҳумлаштириш демакдир.

Бир қарашда зарурият сабабиятга зид бўлиб туюлади. Бу зиддият ё тасодифий ҳодиса сабабга эга эмаслиги билан, ё тасодифий ҳодисалар умуман бўлмаслиги билан изоҳланиши мумкин. Амалда ҳар қандай, шу жумладан тасодифий ҳодиса ҳам муайян сабабга эга бўлади. XVII-XVIII асрларда зарурият ва тасодиф талқинида табиатда тасодиф мавжуд эмас, деган тасаввур ҳукм сурган. Инглиз файласуфи Т.Гоббс: «Эртага ёғадиган ёмғир зарур, яъни зарурий сабаблар билан белгиланган; лекин биз унга тасодифий деб қараймиз ва уни шундай атаймиз, зеро амалда мавжуд сабабларни ҳали билмаймиз. Умуман олганда, зарурий сабабини биз кўра олмайдиган нарса тасодифий деб аталади»¹, деб қайд этган. Шунга ўхшаш фикрни Гольбах ҳам илгари суради: «Табиатда бирон-бир ҳодиса тасодифан юз бериши мумкин эмас; ҳамма нарса муайян қонунларга бўйсунди; бу қонунлар фақат муайян оқибатларнинг сабаблар билан зарурий алоқаси ҳисобланади... Атомларнинг тасодифий бирикиши ҳақида гапириш ёки айрим оқибатларни тасодиф билан боғлаш жисмларнинг ҳаракатланиши, учрашиши, бирикиши ёки ажралиши қонунларини билмасликни тан олиш демакдир»². Кўриб турганимиздек, тасодиф сабаби номаълум бўлган зарурият сифатида талқин қилинган. Сабаби аниқлангани заҳоти тасодиф зарурият сифатида намоён бўлади. Бу – механистик материализм талқини. Тасодиф илмий назариялардан қувғин қилинган, у иккинчи даражали, ёрдамчи, аҳамиятсиз омил деб ҳисобланган. Тасодифнинг инкор этилишидан дунёда ҳамма нарса зарур, деган хулоса келиб чиқади. Мазкур ёндашувнинг тадрижий оқибати ўлароқ фатализм юзага келади: нимаики юз бермасин, ҳатто аҳамиятсиз воқеалар ҳам зарур, муқаррар бўлиб, сабаб-оқибат алоқаларининг чексиз занжиридаги ажралмас бўғин ҳисобланади. Фаталистик тасаввур ҳар қандай воқеани муқаррар деб

¹ Гоббс Т. О теле // Избр. произв.: в 2 т. Т. 1.М.: – С.158 - 159.

² Гольбах. Здравый смысл // Избр. антирелигиозные произведения: в 2 т. Т. 1.М.: –С. 35.

билади. XIX аср бошидагина зарурият ва тасодифнинг алоқаси Гегель диалектикасида кўрсатиб берилди.

Имконият ва воқелик. Имконият ва воқелик категорияларида борлиқнинг ўзгарувчанлиги, динамикаси, унинг ўзгариш тенденциялари ўз аксини топади.

Имконият ривожланишнинг объектив тенденцияларини акс эттиради, у қонуният, заруриятга, ўзгараётган нарсанинг муҳим томонларига мувофиқ юзага келади. Шунингдек Имконият – нарсанинг унинг тугалланмаган, потенциал ривожланишидаги объектив мавжуд бўлган ва ичдан белгиланган ҳолатини акс эттирувчи фалсафий тушунча. Ҳар бир вазиятда имкониятларнинг муайян тўплами мавжуд бўлиб, улардан бири амалга ошгани бошқалари четда қолганини англатади. Имкониятларнинг «кураши» ва амалга ошиш хусусиятига ичдан зарур тенденцияларга нисбатан тасодифий ҳисобланган шароитлар ўз таъсирини кўрсатади. Шу сабабли воқелик доим ички ва ташқи, моҳият ва ҳодиса, зарурият ва тасодифнинг диалектик бирлигидан иборат бўлади. Ижтимоий ривожланиш ва табиатнинг ўзгариши соҳасида имкониятнинг воқеликка айланиши кишиларнинг онгли йўл танлаши ва фаолияти билан тартибга солинади.

Аммо имконият қандай объектив асосларга эга бўлса, имконсизлик ҳам шундай объектив асосларга эгадир. Имконсизлик – имкониятга зид тушунча. Имконсизлик тушунчаси икки хил маъно касб этади. Биринчи – предметнинг табиатига мос келмайдиган нарса бўлиши мумкин эмас. Масалан, арпа уруғидан бодринг етиштириш мумкин эмас. Имконсизлик тушунчасининг бошқа бир маъноси имконият ва зарурият категорияларининг муносабатлари билан боғлиқ. Зарурият ва имконият – бир занжир бўғинлари: ривожланаётган предмет зарурияти унинг бошқа бир ҳолати бўлиши мумкинлигини белгилайди. Аммо предметнинг ривожланишида, одатда, кўп сонли муқобил имкониятлар мавжуд бўлгани боис, улардан бирини танлаш зарурий ҳисобланмайди. Бир имкониятнинг рўёбга чиқиши қолган имкониятларни рўёбга чиқариш имконини бермайди. Тузатиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келган қабул қилган қарори, ўйламасдан содир этган қилмишидан афсус чекмаган одам топилмаса керак. Баъзан имконсизлик бой берилган имконият тарзида мавжуд бўлади. Бу ҳолда имконият имконсиз бўлмаган нарса сифатида ва айни вақтда зарур бўлмаган нарса сифатида намоён бўлади.

Воқелик – амалга ошган, актуаллашган борлиқни тавсифловчи фалсафий категория: воқелик амалга ошган имконият ҳисобланади.

Воқелик тушунчаси икки маънода ишлатилади. Биринчидан, воқелик – бу мавжуд борлиқ, биз яшаётган дунё, унинг онгимиздаги инъикосидир. Воқелик тушунчаси айрим предметнинг борлиғига ҳам тегишлидир. Бу маънода у объектнинг ҳолатини тавсифловчи мазкур

лаҳзадир. Иккинчидан, воқелик рўёбга чиққан имконият сифатида тавсифланади. Бу маънода воқелик тушунчаси имконият категориясининг нисбатдоши ҳисобланади. Улар бир-бирига ўтувчи қарама-қаршилиқлардир. Имконият потенциал, воқелик эса актуалдир. Имконият – абстракт ва мазмун жиҳатидан қашшоқ тушунча. Воқелик – муайян ва мазмунан бой тушунча, чунки у кўп сонли хоссалар, индивидуал бетакрор жиҳатларни ўз ичига олади.

Ҳар бир предмет кўп сонли алоқалар юзага келишига замин яратувчи муайян муҳитда мавжуд бўлади. Шу сабабли муҳим ёки иккинчи даражали, тасодифий ёки зарурий бўлиши мумкин бўлган кўп сонли имкониятлар мавжуддир. Имкониятнинг рўёбга чиқишида ички ва зарурий алоқалар муҳим рол ўйнайди, аммо унинг рўёбга чиқиш шартлари, гарчи улар тасодифий хусусиятга эга бўлса-да, ривожланиш жараёнига сезиларли даражада, баъзан ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Айни шу сабабли воқелик ҳам зарурий ва тасодифийнинг бирлиги ҳисобланади.

Имкониятларнинг турлари. Реал ва формал, абстракт ва муайян имкониятлар фарқланади. Реал имконият имкониятни воқеликка айлантириши мумкин бўлган шарт-шароитлар мавжудлигини англатади. Формал имконият ривожланишнинг тасодифий омиллари маҳсулидир. Масалан, расман ҳар бир фуқаро депутат, миллионер ёки кўп болали бўлиши мумкин. Ўз-ўзидан равшанки, аксарият фуқаролар учун бу имконият воқеликка айланмаслиги ҳам мумкин.

Абстракт ва муайян имконият ўртасидаги фарқ – бу моҳият ва мавжудлик ўртасидаги, шунингдек предметнинг идеал образи ва унинг инсон онгига боғлиқ бўлмаган объектив хусусиятлари ўртасидаги фарқдир. Масалан, никоҳга қираётган ёшлар бир-бири ҳақида, оила ва умуман никоҳ ҳақида анча юзаки тасаввурга эга бўлиши мумкин. Улар оила-никоҳ муносабатларининг идеаллаштирилган манзарасини ўз бўлғуси никоҳига кўп жиҳатдан татбиқ этади. Ваҳоланки, бу манзара мазкур муносабатлар моҳиятига умуман олганда мос келса-да, лекин уларнинг бутун бойлиги ва мураккаблиги ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайди. Никоҳга киргач, ёшлар имкониятини ўзлари олдиндан кўра билмаган муайян воқелик билан тўқнаш келади. Ёш оиладаги келишмовчиликлар сабаби – никоҳнинг моҳияти ва унинг мавжудлиги ўртасидаги, абстракт имконият («улар қўша қаридилар ва ували-жували бўлдилар») ва аксарият жиҳатларини ёшлар ҳатто хаёлларига ҳам келтирмаган муайян имконият ўртасидаги зиддиятдир. Айрим фалсафий адабиётларда муайян ва реал имконият билан формал ва абстракт имконият тенглаштирилади. Бу ҳолда реал имконият уни рўёбга чиқариш учун шарт-шароит мавжудлиги билан, формал ёки абстракт имконият эса – айни пайтда имкониятни воқеликка айлантириш учун шарт-шароит мавжуд эмаслиги билан белгиланади.

Мураккаб системалар учун, одатда, ривожланишнинг бир неча муқобил йўллари мавжуд бўлади. Айтиб беришимиз керакки, ҳар хил структуралар вужудга келиши, ривожланиш жараёни кўп вариантли тарзда амалга ошириши, бунинг натижасида ривожланишда қўйилмаган бурилишлар юз бериши мумкин. Шу боис прогноз ва тахминлар ишончсиз ёки янглиш бўлиши мумкин. Шунга қарамай, мазкур муҳитда эволюциянинг ҳар қандай тури эмас, балки йўллarning муайян доирасигина мавжуд бўлиши мумкин. Муқобил имкониятлар ўртасидаги миқдорий нисбат математик жиҳатдан эҳтимол тутилган айрим воқеа юз беришининг эҳтимоллик даражаси сифатида ифодаланиши мумкин. Инсон ўз фаолиятида реал имкониятларни ҳисобга олади ва уларни воқеликка айлантириш учун замин ҳозирлайди.

Бу категориялар борлиқнинг процессуаллигига, яъни унинг шаклланиш жараёнига урғу беради. Маълумки, йўқ нарсадан бирон-бир янгилик вужудга келмайди, у фақат эски нарсанинг муайян хоссалари, жиҳатлари негизда вужудга келиши мумкин. Янги нарсанинг борлиғи унинг потенциал ҳолатида имконият ҳисобланади. Имкониятнинг етуклик даражаси имконсизликдан воқеликкача бўлган доирада ўзгариши мумкин. Бу жиҳатдан имкониятни тавсифлашни унинг сифат ва миқдор меъёрларини ҳисобга олиб амалга ошириш мумкин. Сифат жиҳатидан имкониятлар формал ва реал бўлади. Амалга ошириш эҳтимоли паст, аниқроқ айтганда нолга яқин бўлган имконият формал ҳисобланади. Бундай имкониятга табиий ва ижтимоий ривожланиш қонунлари йўл қўяди. Шу маънода у табиий ва ижтимоий борлиқ қонунларига мутлақо зид бўлган имконсизликдан бутунлай фарқ қилади; объектив дунё қонунларига зид бўлган нарсалар имконсизлик ҳисобланади. Масалан, боқий двигателъ яшаш мумкин эмас; инсоннинг умрбоқийлиги мумкин эмас ва ш.к. Амалга ошириш учун барча зарур шароитлар вужудга келган реал имконият амалга оширишнинг олий даражасига эга бўлади. Масалан, инсоннинг космосга учиб имконияти бир пайтлар формал бўлган, эндиликда у реал тус олди.

Имкониятнинг миқдорий тавсифи аниқроқ бўлади. Агар имконсизликни «0» билан, воқеликни эса «1» билан ифодаласак, «0» дан «1» гача бўлган оралиқ қийматларнинг барчаси имконият даражасини тавсифлайди. Эҳтимолликнинг шартли ўқи атрофида имкониятнинг бутун доирасини кўрсатиш мумкин.

Хулоса. 1. Категориялар фикрлашнинг универсал шакллари бўлиб, уларда объектив воқеликда мавжуд бўлган умумий алоқалар, хоссалар ва муносабатлар акс этади;

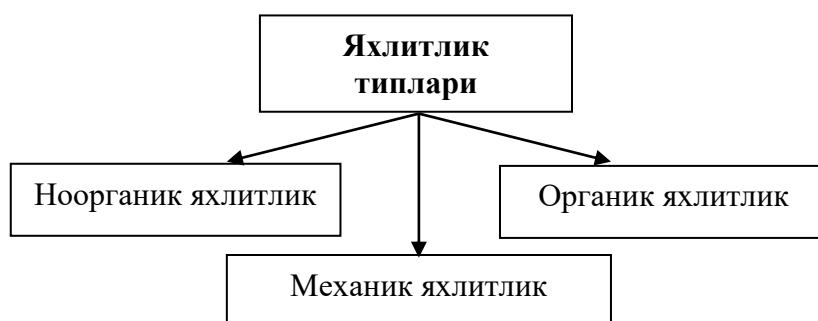
2. Категорияларда кишилиқ жамияти кўплаб авлодларининг тажрибаси ва фаолияти мужассамлашади. Билиш натижалари ўз аксини топувчи тушунчалар ва категориялар бўлмаса, бугунги кунда билишнинг ўзи ҳам бўлмас эди;

3. Категориялар қуйидаги объективлик, муайянлик, амалиёт билан боғлиқлик, тарихийлик, ўзгарувчанлик ва ш.к. хусусиятлар билан тавсифланади.

Тажрибавий амалий матнлар

Категория, фан категориялари, фалсафий категориялар, дунёнинг манзараси, априор, миқдор, сифат, моҳият, айният, тафовут, тушунча, билиш назарияси, синергетика, нарса, алоқа, қарама-қаршилик ва зиддият, зиддиятларнинг турлари, инкорни-инкор қонуни, ҳаракат ва ривожланиш, яккалик, хусусийлик, умумийлик, айримлик, бутун ва қисм, яхлитлик, механик яхлитлик,

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Субъектив ва объектив диалектиканинг ўхшашлик ва фарқи нимада?
2. Диалектиканинг билиш мантиқи ва методологияси сифатидаги асосий хусусиятини айтинг.
3. Нима учун зиддият тушунчаси диалектикада бош тушунча ҳисобланади?
4. Диалектика категориялари фалсафий категориялар тизимида қандай ўрин эгаллайди?
5. Бутун ва қисм, система ва элемент категорияларининг қиёсий таҳлилини амалга оширинг.
6. Моҳият ва қонун категорияларининг ўхшашлик ва фарқи нимада?
7. Мазмун ва шакл, моҳият ва ҳодиса категорияларининг ўхшашлик ва фарқи нимада?
8. Имкониятларнинг қайси турларини биласиз?
9. Фалсафа тарихида диалектиканинг асосий категориялари ҳақидаги тасаввурларнинг эволюциясига тавсиф беринг.

Реферат мавзулари:

1. Диалектиканинг тарихий ривожланиш босқичлари.
2. Борлиқ ва тафаккур айнияти муаммоси.
3. Диалектика борлиқнинг универсал алоқалари ҳақида.
4. Диалектика ва синергетика.
5. Детерминизм муаммоси. Сабаб ва оқибат. Зарурият ва тасодиф.
6. Система, структура, элемент. Билиш фаолиятида системали ёндашувнинг ўзига хос хусусиятлари.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш мезонлари

1. Дунё билан ўзаро алоқа қилиш тажрибсини умумлаштирувчи ҳодиса бу - ...

- А. Фикрлаш
- Б. Сўзлаш
- В. Идрок этиш
- Г. Сезиш

2. Борлиқ ҳодисалари ва унда ҳукм сурувчи муносабатларнинг муҳим, типик мазмунини ўзида акс эттирадиган кенг тушунча бу - ...

- А. Категория
- Б. Атама
- В. Хулоса
- Г. Тушунча

3. Борлиқнинг умумий, муҳим томонлари, хоссалари, алоқалари ва муносабатлари ҳақида фикрлаш учун қўлланиладиган ўта кенг тушунчалар мажмуи, бу - ...

- А. Фалсафий категориялар
- Б. Фан категориялари
- В. Умумий категориялар
- Г. Атамалар

4. Фалсафий категориялар ва формал мантик категориялари ўртасида фарқнинг юзага келишига қайси файласуфнинг ижоди тасир қилган?

- А. Аристотель
- Б. Спиноза
- В. Гегель

Г. Кант

5. И.Кант категорияларнинг неча турини фарқлайди ва улар қайсилар?

А. Уч, ҳиссиёт, идрок ва ақл

Б. Икки, сезги ва тафаккур

В. Тўрт, ҳиссий, рационал, иррационал ва трансцендентал

Г. Фақат битта

Адабиётлар

1. Фалсафа қомусий луғат. Назаров Қ таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2004
2. Фалсафа асослари Назаров Қ таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2005
3. Туленов Ж. Диалектика назарияси. –Т.: Шарқ, 2001
4. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: Учебник. -М.: 1997.
5. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. -М.: 1997.
6. Новая философская энциклопедия: в 4 т. -М.: 2000–2001.
7. Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. -М.: 1994.
8. Спиркин А.Г. Философия. -М.: 2001.
9. Хуков В.А., Хан Г.Н. Оправдание случайности. -М.: 1990.

4-БЎЛИМ. ГНОСЕОЛОГИЯ – БИЛИШ ФАЛСАФАСИ

БИЛИШНИНГ МАЗМУН ВА МОҲИАТИ

Билиш назариясининг предмети. «Гносеология» - соф фалсафий категория. Унинг номи юнонча *gnosis* – билим, илм ва *logos* – таълимот, фан сўзларидан келиб чиққан. Сўзма-сўз маъноси - «билиш ҳақидаги таълимот (фан)», «онг ҳақидаги таълимот (фан)». Фалсафий адабиётларда, шу жумладан фалсафий қомуслар ва луғатларда «гносеология» атамаси «билиш назарияси» деб таржима қилинган. Шу билан бир қаторда, айти шу мазмунни ифодалаш учун фалсафий адабиётларда «эпистемология» сўзи ҳам қўлланилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, гносеологияга татбиқан билиш назарияси ва эпистемология номларининг қўлланилишини ўринли деб бўлмайди. Зотан, «episteme» сўзи «pistis» - эътиқод сўзи билан узвий боғлиқ. Бироқ, биз биладиган (гносио) ва биз ишонадиган (пистио), мавжудлигига эътироз билдирмайдиган нарсалар – фалсафий ва илмий билимларнинг ҳозирги даражасида мазмунан ҳар хил тушунчалардир. Шу боис Ғарбий Европа фалсафасида эпистемологиянинг мазмуни икки хил, баъзан эса – уч хил талқин қилинади.

Умуман олганда, ҳозирги замон фалсафасида гносеология билиш жараёнининг умумий, аниқроқ айтганда – фалсафий моҳияти ҳамда умумий муаммоларига эътиборни қаратади. Эпистемология эса, бизнинг муайян нарсалар ҳақидаги билимларимиз ва (ёки) эътиқодларимизнинг ишончлилиқ даражасини ўрганади.

Демак, эпистемология гносеологиянинг таркибий қисми ёки унинг амалий ифодасидир. Том маънодаги эпистемология ҳозирги кунда илмий, ҳақиқий билимнинг мазмунини, шунингдек диний эътиқодларнинг гносеологик моҳиятини ўрганиш билан шуғулланади. Бунда эса билиш (онг)нинг моҳияти тўғрисида баҳс юритувчи фалсафий таълимот маъносидаги «гносеология» атамасидан фойдаланилади. Шу билан биз аввал гносеология муаммолари доирасини аниқлаб олишга ҳаракат қиламиз.

Гносеология ёки билиш назарияси фалсафий билимлар (фалсафа фани) бўлими бўлиб, унда 1) инсоннинг дунёни билиш имконияти 2) инсоннинг ўзликни англаш жараёни; 3) билишнинг билмасликдан билим сари юксалиши, 4) билимлар табиати ва уларнинг мазкур билимларда акс этувчи нарсалар билан ўзаро нисбати ўрганилади.

Шундай қилиб, умуман олганда, гносеология онг, билиш, билимни ўрганиш билан шуғулланади.

Шахсий ва ижтимоий тажрибада биз онгнинг мавжудлигини аниқ сезамиз, онгнинг ўз-ўзига, бошқа одамларга ва умуман жамиятга таъсири натижаларини физиологик даражада ҳис қиламиз ва кўрамиз.

Бирок бу жараёнда онгнинг ўзи кўринмайди. Моддий дунё ҳодисаларидан фарқли ўларок, онгни кузатиш мумкин эмас. У гўё вақт ва макон чегараларидан ташқарида туради. Гносеологиянинг вазифаси бу кўринмас онгни идрок этиш, унинг моддий нарса ва ҳодисалар дунёси билан ўзаро алоқаларини аниқлаш, уни ўз муҳокама ва тадқиқот предметиға айлантиришдан иборат.

Гносеологиянинг асосий муаммоси бизнинг барча билимларимиз тажрибада синалганми? деган «оддий» масалани ечишдан иборат: Бу саволға жавоб излаш ва масаланинг ечимини топишда гносеологияда икки муҳолиф анъана: билимларимиз тажрибада синалганини қайд этувчи эмпиризм ва буни инкор этувчи рационализм тўқнашади.

Рационализм (рационалистлар) инсонда туғма ғоялар, адолат, инсонийлик, уйғунлик ғоялари ва тажрибадан олиниши мумкин бўлмаган бошқа ғоялар мавжудлигидан келиб чиқади. Зотан, тажриба тўла адолат, ялпи инсонийлик мавжуд эмаслигини, бизни қуршаган дунёда уйғунлик устидан хаос ҳукм суришини кўрсатади. Бунда айрим ашаддий рационалистлар (масалан, Платон, Августин ва уларнинг ҳамфикрлари) кўрсатиб ўтганидек ғоялар инсон ақлиға хос туғма ғоялар бўлиб, уларни инсон фақат ўз ақлидан олишини қайд этадилар; бошқа, мўътадил рационалистлар (масалан, Лейбниц, Вольф, Баумгартен) эса, ғоялар ақлға боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлса-да, бирок улар фақат ақлда тафаккур ва фалсафий мушоҳада юритиш жараёнида туғилишини таъкидлайдилар.

Эмпиризм (эмпиристлар, Френсис Бэкон, Локк, Гоббс, Юм, Фейербах), аксинча, инсон, инсоният шахсий ёки ижтимоий тажрибаға эға бўлгунға қадар бирон-бир ғоя мавжуд бўлинишни инкор этадилар. Улар барча ғоялар инсон онги замирида ё шахсий тажриба, ё бошқалар тажрибаси, бутун инсоният тажрибасини умумлаштириш орқали туғилишини қайд этадилар ва бу тезисни исботлашға ҳаракат қиладилар. Уларнинг фикриға кўра, тажриба инсон онгида унинг сезгилари ва ўзини қуршаган дунёни идрок этиши орқали акс этади. Фалсафада идрок этишни **перцепция** (лотинча «perception» - идрок этиш) деб аташ одат тусини олган. Перцепция ўзини қуршаган дунёдаги нарсалар ва ҳодисаларни сезгилар орқали идрок этишға айтилади, борлиқни ақл билан англаш, билиш, уларни ғояларда ифодалаш эса **апперцепция** деб аталади.

Гносеология инсон билимининг чегаралари тўғрисидаги масалани ечишни ҳам ўз ичига олади. Кўпгина эмпириклар (масалан, Давид Юм, Дюбуа Раймонд, агностиклар) ва рационалистлар (масалан, Кант ва унинг ҳамфикрлари) инсон нафақат умумий нарса ва ҳодисаларни, балки муайян, конкрет нарсаларни ҳам билиши мумкин эмас, деган фикрга қўшиладилар. Айрим нарсалар, ҳодисалар ва концепциялар борки, улар перцепциямизнинг чегараларига ҳам,

тафаккуримиз, рефлексиямиз (лотинча «reflexes» - орқага қайтиш) доирасига ҳам сиғмайди. Масалан, Кант Коинот ибтидоси ёки ибтидосизлиги, Худонинг борлиги ёки йўқлиги, жоннинг боқийлиги ёки фонийлиги, ахлоқнинг сабабийлиги ёки сабабсизлиги ақлнинг билиш чегараларига сиғмайдиган, оқилона ўрганиб бўлмайдиган трансцендентал (лотинча «transcendentalism» - чегарага сиғмайдиган) масалалардир, деб ҳисоблаган. XX аср позитивистлари, эмпиризм ғояларини ҳимоя қилган йирик олимлар (Морис Шлик, Рудольф Карнап, А.Ж.Айэр) Катннинг трансцендентал муаммоларини мантиқсиз деб эълон қилдилар.

Гносеология инсон билими ва билишга доир жуда кўп муаммолар билан шуғулланади. У бизнинг билимларимиз қай даражада эътиқод, қай даражада кўр-кўрона ишонч ва қай даражада реал борлиқнинг ҳақиқий инъикоси эканлигини аниқлашга ҳаракат қилади. Сўнгги ўн йилликларда гносеологияда билимлар ўртасидаги фарқ, «нимани биламан», «қандай биламан», «шахсий тажрибамдан биламан», «далилга кўра биламан» каби иборалар мазмунининг ўзаро нисбати масалалари муҳокама қилинмоқда. Бир сўз билан айтганда, гносеология борлиқни тўлиқ камраб олиб, унда бирон-бир тафсилотни назардан қочирмасликка ҳаракат қилади. Демак гносеология фалсафанинг энг муҳим омилдир.

Гносеологиянинг моҳияти ва мазмуни. Оптимизм. Скептицизм. Агностицизм. Билиш жараёни ривожланиш қонуниятларининг шакллари, ҳақиқатнинг тагига етиш имкониятлари нуқтаи назаридан ўрганилади. Унинг ҳар хил моделлари, ёндашувлари мавжуд. Материалистик моделлар замирида дунёнинг инсон онгида акс этиш тамойиллари: Демокритда – образлар (эйдослар), Янги давр файласуфларида – сенсор сигналлари, Берклида – субъектнинг сезгилари ётади. Лейбниц билишни илоҳийлаштирилган ғоянинг инсон туғма тушунчаларига таъсири деб ҳисоблаган. Гегель таклиф қилган моделнинг замирида мутлақ ғояни англаш ётади. Мах, Авенариус ва бошқа субъектив идеалистларда (XIX аср охири – XX аср бошлари) билиш жараёни – бу сезгиларнинг бўш ва тежамли алоқасини амалга оширишдир.

Инсон ақли билиш пиллапоясидан юқорига кўтарилар экан, ҳар бир янги поғонада қайта-қайта қуйидаги саволга жавоб топишга ҳаракат қилади: дунёни билиш мумкинми?, билишнинг чегаралари борми? Фалсафада бу саволларга жавоб берувчи уч асосий йўналишни фарқлаш мумкин: оптимизм, скептицизм ва агностицизм (Кант ва бошқалар). **Оптимистлар** дунёни билиш мумкинлигини таъкидлайдилар, **агностиклар**, аксинча, буни рад этадилар (И.Кант – «нарсга ўзида»). Скептиклар эса, дунёни билиш мумкинлигини инкор этмайдилар (XVIII асрда Д.Юм), бироқ билимнинг ҳақиқийлигига шубҳа билдирадилар.

Одатда, скептицизм парадигмалар, қадриятлар, ижтимоий тизимлар ва ҳоказолар ўзгараётган даврда (ёки унинг арафасида), илгари ҳақиқий деб ҳисобланган хулосалар фан ва амалиёт олган янги маълумотлар нуқтаи назаридан сохта, асоссиз бўлиб чиққан ҳолда равнақ топади. Скептицизм психологиясига хос хусусият шундан иборатки, у дарҳол нафақат эскирган, балки янги, шаклланаётган фикрлар, ғояларни ҳам топтай бошлайди. Бу психология замирида тадқиқотчининг янгиликка ташналиги ва инсон тафаккурининг кучига бўлган ишонч эмас, балки қачондир қабул қилинган «қулай» тамойилларга таяниш ётади. Скептицизм таълимот сифатида, ҳеч шубҳасиз, зарарлидир, чунки у инсоннинг билиш борасидаги деярли барча имкониятларини камситади.

Билимга чанқоқ бўлган, билишга ҳаракат қилаётган одам оптимист: «Мен бунинг нималигини билмайман, бироқ билишга умид қиламан», дейди. Агностик эса, «Мен бунинг нималигини билмайман ва ҳеч қачон била олмайман», деб таъкидлайди. Юзаки скептицизм, кўр-кўрона фанатизм каби, дунёқараши тор одамларда кўп учрайди. Ф.Ларошфуко таъбири билан айтганда, калтабин одамлар одатда ўз дунёқараши доирасидан четга чиқадиган ҳамма нарсани қоралайди. Бироқ оқилона даражадаги скептицизм фойдали ва ҳатто зарур. Билиш усули сифатида скептицизм шубҳа шаклида амал қилади, бу эса ҳақиқатнинг тагига етиш сари ташланган қадамдир. Шубҳа эскирган, қотиб қолган ақидаларнинг тагига сув қуяди, уларга путур етказди. У – ривожланаётган фаннинг муҳим унсури. Билимсизлик қайд этади ва инкор қилади, билим – шубҳаланади.

Бироқ бу уч йўналишни фарқлаш, бизнингча, масалани соддалаштиришдан бошқа нарса эмас. Тўғри, агностиклар дунёни билиш мумкинлигини инкор этадилар, аммо бу кўр-кўрона, ҳеч нарсага асосланмаган инкор этиш эмас. Улар кўрсатаётган кўпгина саволларга чиндан ҳам ҳали жавоб топилмаган. Агностицизмга олиб келувчи асосий муаммо шундан иборатки, нарса ёки ҳодисани билиш жараёнида бу нарса ёки ҳодиса албатта бизнинг тафаккур ва сезги аъзоларимизда акс этади. Бу нарса ёки ҳодиса бизнинг тафаккур ва сезги аъзоларимизда акс этиш натижасида қандай кўриниш касб этган бўлса, биз улар ҳақида шундай маълумотга эга бўламиз. Нарсалар ва ҳодисалар аслида қандай эканлигини биз билмаймиз ва билишимиз мумкин ҳам эмас. Қаршимизда бош-адоғи йўқ дунё ястаниб ётади, биз эса унга ўз формулаларимиз моделларимиз ва тушунчаларимиз билан яқинлашиб, чексизликни ўз тасаввурларимиз билан илғаб олишга ҳаракат қиламиз. Тушунчалар, категориялар ва назариялар «тугунлари»ни қай даражада қаттиқ қилиб тугмайлик, дунёни тушуниб етишга шу йўсинда даъвогар бўлишимиз тўғрими? Бундан чиқди, биз ўз билиш усулларимиз билан чегараланган дунёда яшаймиз ва олам ҳақида ҳаққоний бир гап айтишга қодир эмасмиз.

Бироқ билиш фанининг ривожланиши агностицизмнинг бу амалий хулосасини ҳар қадамда рад этади. Масалан, позитивизм асосчиси О.Конт инсоният Куёшнинг кимёвий таркибини аниқлашга қодир эмас, деб таъкидлаган эди. Бироқ кейинчалик спектрал анализ ёрдамида Куёш таркиби аниқланди. XIX аср фанининг баъзи бир намояндалари атомлар амалда мавжуд эмас, улар фақат тафаккур маҳсули, деб ҳисоблар эди. Бироқ Э.Резерфорд атомлар амалда мавжуд эканлигини исботлаб берди, орадан ярим аср ўтгач, генларнинг кенг кимёвий таркиби аниқланди.

Шунга қарамай, бугунги кунда ҳам агностик хулосаларни неопозитивизм, феноменология, экзистенциализм, прагматизм ва ҳоказоларда кузатиш мумкин. Уларнинг агностицизми нафақат гносеологик хусусиятга эга бўлган сабаблар, ички мантиқ билан, балки маълум даражада Д.Юм ва О.Конт фалсафаси бошлаб берган анъана билан ҳам белгиланади. Агностцизм ҳақида сўз борар экан биз беихтиёр И. Кантга мурожаат қиламиз

Кант агностицизмнинг қисқача мазмуни қуйидагича: биз биладиган нарса (феномен) ва ўз ҳолича мавжуд бўлган нарса (ноумен) мутлақо ҳар хилдир. Биз ҳодисалар моҳиятини қай даражада теран англамайлик, бизнинг билимимиз барибир ўзича мавжуд бўлган нарсалардан фарқ қилади. Шундай қилиб, И. Кант фикрича, бизнинг онгимиз, ҳиссиётимиз, тафаккуримизга боғлиқ бўлмаган нарсалар олами мавжуд. Уни файласуф «наrsa ўзида» сифатида таърифлайди. И.Кантнинг фикрича, билиш жараёни «наrsa ўзида»нинг сезги аъзоларимизга бевосита таъсири остида ҳис-туйғунинг уйғонишидан бошланади. Ваҳоланки, ҳис-туйғулар, тушунча ва ҳукмлар ўз ҳолича «наrsa ўзида» ҳақида муайян назарий билим беришга қодир эмас. Лекин бундан ишончли билим йўқ экан, деган хулосага келмаслик керак. Математика ва табиатшунослик айнан шундай ишончли билим манбаидир. Аммо улар қай даражада ишончли бўлмасин, «наrsa ўзида» ҳақидаги ҳақиқий билим бўла олмайди. Кант бизнинг тафаккуримизда шаклланган тушунчалар «наrsa ўзида»ни қай даражада тўғри ёки нотўғри акс эттира олади, деган саволга аниқ жавоб мавжуд эмас, деб таъкидлайди.

Гносеологик релятивизм – борлиқ ҳодисалари ва воқеаларини билиш ўзгарувчанлиги, ўткинчилигини мутлақлаштирувчи агностицизмнинг йўналишларидан биридир. Релятивизм тарафдорлари дунёда ҳамма нарса ўткинчи, ҳақиқий дунёвий даражада ҳам, ҳаттоки илмий даражада ҳам бизнинг олам ҳодисалари ҳақида олган фақат шу пайтдаги билимларимизни ифодалайди, кеча ҳақиқат деб ҳисобланган нарса бугун иштибоҳ, хато сифатида тан олинади: худди дори каби, ҳақиқатнинг ҳам сақланиш муддати бор. Нисбий мушоҳадалар бундан ҳам омонатроқ. Бу ижтимоий ҳаётда, ахлоқ нормалари ва эстетик

дидларда айниқса яққол сезилади. Яқиндагина шак-шубҳасиз деб эътироф этилган нарса энди дўзахдан чиққан бало сифатида инкор этилади. Баҳолар калейдоскопдаги рангли доғлар каби ўзгаради. Бундан гўё билиш жараёни – муваффақиятсизликка учраши тайин бўлган ҳақиқат кетидан «қувиш», деган умумий хулоса чиқарилади. Бизнинг барча билимларимиз гўё ноаниқлик ва ноаҳиқийлик денгизида сузади, у фақат – ва фақат! – нисбий, шартли конвенциал (лотинча «conventional» - шартномага мувофиқ) ва субъективдир.

Скептикларга хос бўлган бу ёндашув антик даврдаёқ юзага келган. Дунёда ҳамма нарса шу қадар тез ўзгарадики, унда мутлақо ўзгармас бўлган ҳеч нарса мавжуд эмас, деб ҳисоблаган Кратил таълимоти ашаддий релятивизмга мисол бўлиши мумкин.

Барча билимларимизни фақат нисбий деб ҳисоблаш, моҳият эътибори билан, билишда ўзбошимчалик ҳукм суришини тан олиш билан баробардир. Бу ҳолда билиш нисбатан ўзгармас, ишончли нарсалар мавжуд бўлмаган, ҳақиқат билан иштибоҳ ўртасида фарқ қолмайдиган, ҳар қандай қоида ва тамойилга ишонч йўқоладиган, бинобарин, ҳаётда ҳеч нарсага амал қилиб бўлмайдиган узлуксиз оқимга айланади. Билиш назариясида мутлақ релятивизм – бу тафаккур «бойлиги»нинг намоён бўлиш шаклларида бири. Унга қуйидаги мушоҳада хос: ҳақиқат албатта мутлақ бўлиши керак, агар ҳақиқат мутлақ бўлмаса, у ҳақиқат эмас. Бу фикр замирида нафақат нисбий, балки мутлақ ҳақиқатга ҳам ишончсизлик ётади. Релятивизм намояндалари одатда ҳақиқий деб ҳисобланган қоидалар кейинчалик сохта деб инкор этилган ва аксинча, сохта деб ҳисобланган қоидалар фан ривожланиши жараёнида ҳақиқий деб эътироф этилган ҳоллар фан тарихида кўп эканлигига ишора қиладилар. Илмий билишнинг ҳаракат йўли – амалда тўғри чизик эмас, балки кесимларида янглишиш ҳоллари юз бериши мумкин бўлган эгри чизикдан иборат. Бироқ бу бизнинг барча билимларимиз сафсата эканлигини исботламайди. Релятивист «билимда нисбийлик унсури мавжуд» деган тўғри қоидани «билим доимо нисбийдир», бинобарин, билим керак эмас, деган янглиш қоидага алмаштиради. «Бу энг ёмон фикр: агар мен ҳамма нарсани била олмасам, мен ҳеч иш қилмайман»¹.

Билимнинг асосий турлари. Билим нима? Билим тушунчасига аниқ таъриф бериш қийин, балки ҳатто мумкин ҳам эмас. Гап шундаки, биринчидан, бу тушунча энг умумий тушунчалардан бири ҳисобланади, умумий тушунчаларга эса доим аниқ таъриф бериш қийин. Иккинчидан, билимнинг жуда кўп турлари мавжуд ва уларнинг ҳаммасини ёнма-ён қўйиб бўлмайди. Шуни эътиборга олиб, билим нима эканлигини аниқлашга ҳаракат қилиб кўраимиз. Одатда, биз ниманидир билишимиз

¹ Толстой Л.Н. Воспоминания. – М.: Прогресс, 1991. – С.3.

ҳақида гапирганимизда, ўзимиз бу «нимадир» ҳақида анча тўғри тасаввурга эгамиз, деб ҳисоблаймиз. Шунингдек, бизнинг тасаввуримиз хом ҳаёл ёки фақат ўз шахсий фикримиз эмаслигига ҳам ишончимиз комил бўлади. Ниҳоят, биз бу ишончни мустаҳкамловчи қандайдир далиллар келтиришимиз мумкин. Шундай қилиб, ўз шахсий ҳаётимизда биз амалдаги ҳолатга мос келадиган ва маълум асосларга эга бўлган ишонч, эътиқодни билим деб ҳисоблаймиз.

Теран маъно билан суғорилган бу билим талқинининг умумий руҳи гносеологияда ҳам сақланиб қолган. Айтиш мумкин, гносеология бу талқин замирида мужассам баъзи бир ҳолатларни аниқлайди ва уларга ойдинлик киритади. «S субъект қандайдир P предметни билади» деган стандарт гносеологик талқин қуйидаги уч шартни ўз ичига олади:

- **ҳақиқийлик (мувофиқлик) шarti** – «агар P ҳақиқий бўлса, у ҳолда S P ни билади». Биз Чимён Тошкентдан шимолроқда жойлашганлигини биламан, башарти Чимён чиндан ҳам Тошкентдан шимолроқда жойлашган бўлса. Агар биз Амударё Тинч океанига қуйилади, деб айтсак, бизнинг бу фикримиз билим эмас, балки янглиш фикр, хато бўлади.
- **ишончлилик (эътиқод, мақбуллик) шarti** – «агар S P ни билса, у ҳолда S P га ишонади (унинг мавжудлигига эътиқоди комил бўлади). Масалан, агар биз Ўзбекистонда денгиз бор десак, биз унинг амалда мавжудлигига ишонамиз. Одатда билим шундай ишонч ёки шундай эътиқод ҳисобланади ва уларни ажратиш мумкин эмас. Шундай бир вазиятни тасаввур қилинг: сиз ойна олдида келиб, ташқарида ёмғир ёғаётганини кўрасиз. Сиз: «Ёмғир ёғяпти, лекин мен бунга ишонмайман», дейсиз. Бу иборанинг аносотуғрилиги билимимиз бизнинг эътиқодимиз эканлигини кўрсатади.
- **асослилик шarti** «S P ни билади, башарти у ўзининг P га бўлган ишончини асослаб бера олса». Бу шарт билимни тўғри чиқадиган тахминлар ёки тасодифан мос келиш ҳолларидан фарқлаш имконини беради. Айтиш мумкин, сиз беш яшар болақайдан: «Қуёш системасида нечта сайёра бор?», деб сўрадингиз ва «Тўққизта», деган жавобни эшитдингиз. Сиз бола сайёралар сонини тасодифан тўғри айтди деб ҳисоблайсиз. Агар у ўз жавобини ҳеч бўлмаса буни онасидан эшитганини айтиб, асослаб бера олмаса, сиз болақайда бу далил ҳақида ҳақиқий билим мавжуд эмас, деган тўхтамга келасиз.

Шундай қилиб, бу «уч қисмли» талқинга мувофиқ, қуйидаги мухтасар таърифни бериш мумкин: **билим – бу ҳақиқатга мос келадиган ва асосланган ишончдир.**

Бу таъриф анча содда бўлиб, уни билимнинг барча турларига нисбатан татбиқ этиш мумкин. Бу сўзлар замирида муайян муаммо ётади. Масалан, биз Ньютон механикаси ҳақиқатга етарли даражада мувофиқ эмас ва унинг ўрнини Эйнштейннинг аниқроқ назарияси

эгаллади, деб ҳисоблаймиз. Бироқ бунинг натижасида Ньютон назарияси ўзининг билим хусусиятини йўқотгани йўқ-ку? Эйнштейнга қадар, унинг ҳақиқийлигига кўпчилиكنинг ишончи комил бўлган даврда у билим эдими? Шунга ўхшаш сўзларни ҳозирда фан тарихидан ўрин олган минглаб назариялар шаънига айтиш мумкин. Билимни қандай қилиб асослаш мумкин ва *етарли асослар* мавжудми? Бу савол ҳам анча мавҳум. Гипотеза, фараз одатда билим шакли сифатида қаралади, бироқ олимлар ўзлари илгари сураётган гипотеза ёки фаразларнинг тўғрилигига баъзан ишончи комил бўлмайди.

Балки билимни стандарт тушуниш ҳаддан ташқари тахминий ва нисбийдир? Қисман шундай, бироқ билим – бир таъриф чегараларига сиғдириш жуда қийин бўлган ранг-баранг ҳодиса эканлиги муҳимроқ. Агар «билмоқ» сўзи тилимизда қандай қўлланилишига назар ташласак, билим турлари жуда ранг-баранг эканлигини кўришимиз мумкин. Қуйидаги гапларни кўриб чиқамиз. Мен бу машинани қандай қилиб тузатиш мумкинлигини биламан. Мен гитара чалишни биламан. Мен Пўлатни ўн йилдан бери биламан. Мен Тошкентни яхши биламан. Мен учбурчак бурчакларининг йиғиндиси икки тўғри бурчакка тенг эканлигини биламан. Мен кит сут эмизувчилар оиласига мансуб эканлигини биламан.

Бу бир қарашда ўхшаш гапларда «биламан» сўзи ҳар хил маъноларда келади. Дастлабки икки гапда билиш ниманидир бажара олишни англатади. Гносеологияда у «*билим-кўникма*» деб аталади. Кейинги икки мисолда билиш – бу «*билим-танишувлик*» демакдир. У инсон ёки қандайдир объектни таниш қобилиятини англатади. Сўнгги гапларда билим «*ниманидир билиш*»ни ифодалайди, чунончи: у нарсаларда қандайдир хоссалар, нисбатлар, қонуниятлар ва шу кабиларнинг мавжудлигини тавсифлайди. Билим бу ерда маълум **ахборот** кўринишида келади деб айтиш мумкин.

Кўриб турганимиздек, «билим-кўникма» ва «билим-танишувлик» билимнинг стандарт талқинига унча мос келмайди. Умуман олганда, уларга нисбатан ҳақиқийлик ва асосланганлик тушунчаларини татбиқ этиш мумкин эмас. Пўлатни яхши ёки орқаваротдан билиш мумкин, бироқ биз уни «тўғри» ёки «ишончли» билишимиз мумкинми? Бироқ, бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, юқорида зикр этилган билим турлари ўртасидаги чегаралар аниқ эмас. Масалан, сизнинг Тошкент ҳақидаги билимингиз сиз шаҳарнинг катталиги, аҳолисининг сони, у Ўзбекистон пойтахти эканлиги ва ҳоказолар ҳақида маълум ахборотга эга эканлигингизни назарда тутаяди. Бироқ бу билим – аввало шаҳар билан танишлик, унда яхши мўлжал ола билиш демак.

Гносеологияда асосий эътибор муайян нарсалар ҳақидаги билимни таҳлил қилишга қаратилади. Зеро, фақат шундай билимни

асосли ва асоссиз, ишончли ва ишончсиз, ҳақиқий ёки сохта билим сифатида аниқ баҳолаш мумкин. Билимни асослаш усуллари, унинг ишончлилиги, ҳақиқийлигини аниқлаш мезонларини излаш қадимдан билимни фалсафий таҳлил қилишнинг асосий омили бўлиб келади.

Бироқ, ҳатто билимнинг шу турини фалсафий тушунишда ҳам муаммолар бисёр. Ўттиз йилча муқаддам эпистемологлар шундай мисолларни ўйлаб топдиларки, уларда ишонч, эътиқод билимнинг юқорида зикр этилган учала хусусиятига эга, бироқ, шунга қарамай, улар билим ҳисобланмайди. Мана, шунга ўхшаш оддий мисоллардан бири.

Масалан, ўқитувчи фалсафадан ёзилган рефератларни текшираётиб, талабалардан бири – Валиев ўз ишини компьютерда терганини кўрди. Ўқитувчи дарсда бу гуруҳда ўқийдиган талабаларнинг қайси бирида уйда компьютер борлигини сўрашга қарор қилади. Валиев ўзида чиндан ҳам яхши компьютер борлигини ва бу компьютерда у ишлашни ўрганганлигини айтди. Қолган талабаларнинг бирортаси ҳам ўзида бундай буюм борлигини айтмади. Шунга асосланиб ўқитувчи гуруҳда бир талабада компьютер бор экан, деган хулосага келди. Ўқитувчининг бунга ишончи комил ва у ўзининг бу эътиқодига етарли даражада асосланган ва ишончли билим сифатида ёндашади. Бироқ, энди фараз қилайликки, Валиевда компьютер аслида йўқ ва у ёлгон гапириб, ўзи ёқтирадиган бир талаба қизнинг эътиборини ўзига қаратмоқчи бўлган. Аммо бошқа талаба – Алиевнинг уйда компьютер бор, бироқ у маълум сабабларга кўра буни ошкор этмасликни лозим топган. Натижада ўқитувчи ўзи дарс берадиган гуруҳда камида бир талабада компьютер бор деб ҳисоблар экан, у асосланган ва ўз нуқтаи назаридан ҳақиқатга мос келадиган ишонч, эътиқодга эга бўлади. Бироқ бу эътиқодни билим деб ҳисоблаш мумкин эмас, чунки унинг ҳақиқийлиги замирида фақат тасодифий ҳақиқатга мувофиқлик ётади.

Албатта, бундай мисолларни бор-йўғи тафаккур ўйини деб ҳисоблаш мумкин. Бироқ, ҳаққоний тасаввурлар сохта фикрлардан келиб чиққан ёки уларга асосланган ҳоллар ҳатто фанда ҳам учрайди.

Аммо бундай қарши мисолларга йўл қўймаслик учун билимга янада қаттиқроқ талаблар қўйиш, масалан, билим ролига даъвогар эътиқодлар фақат ишончли ва хатосиз деб қараш мумкин бўлган фикрлар ва маълумотларга таянишини талаб қилиш мумкин.

Билим замирида аниқ, ишончли ва хатосиз асослар ётиши лозим, деган тасаввур билиш назариясидаги энг нуфузли ёндашув ҳисобланади. Унга антик файласуфларнинг асарларидаёқ дуч келиш мумкин, энг аниқ кўринишда ва дастуриламал сифатида у Янги даврда машҳур файласуфлар Ф.Бэкон, Р.Декарт ва Ж.Локк томонидан таърифлаб берилган. Бу ёндашувни классик фундаментализм деб номлаш, унинг

барча муқобилларини эса, ҳозирча ундан маълум даражада четга чиқиш сифатида тавсифлаш мумкин.

Билим шакллари - Инсон ўзини қуршаган оламни англаб етади, уни ҳар хил усуллар ёрдамида ўзлаштиради. Бу усуллардан иккита энг муҳимини қайд этиш мумкин. Биринчи – моддий-техникавий усул – тирикчилик воситаларини ишлаб чиқариш, меҳнат, амалиёт. Иккинчи – маънавий (идеал) усул; унинг доирасида субъект ва объектнинг билишга доир муносабатлари улар ўртасидаги кўп сонли муносабатларнинг биридир. Ўз навбатида, билиш жараёни ва унда олинган билимлар амалиёт ва билишнинг тарихий ривожланиши мобайнида табақаланади ва ўзининг ҳар хил шаклларида мужассамлашади. Билишнинг бу шакллари, гарчи ўзаро боғлиқ бўлса-да, лекин бир-бирига ўхшамайди ва ҳар бир бири ўзига хос хусусиятларга эга.

Билиш, маънавий фаолият шакли сифатида, жамият пайдо бўлган даврдан ва жамият билан бирга маълум ривожланиш босқичларидан ўтиб келмоқда. Бу босқичларнинг ҳар бирида билиш жараёни инсоният тарихи мобайнида юзага келган ранг-баранг ва ўзаро боғланган ижтимоий-маданий шаклларда амалга оширилади. Шу боис яхлит ҳодиса сифатидаги билишни бирон-бир шаклга, ҳатто сўзнинг ўз маъносидаги билишни тўлиқ «қопламайдиган» илмий шаклга ҳам боғлаш мумкин эмас. Шу сабабли гносеология умумлаштириш учун фақат бир соҳа – илмий билимдан ва ҳатто юксак даражада ривожланган табиатшунослиқдан материал олиб, ўз хулосаларини чиқара олмайди.

Кундалик амалий билим. Табиат ҳақида, шунингдек одамларнинг ўзлари, уларнинг яшаш шароити, ижтимоий алоқалари ва ҳоказолар тўғрисида элементлар билимлар берувчи кундалик-амалий билимлар билишнинг тарихан энг биринчи шакли ҳисобланади. Билишнинг бу шакли кундалик ҳаёт, одамлар амалий тажрибасидан келиб чиққан. Шу асосда олинган билимлар гарчи мустаҳкам бўлса-да, бироқ тартибсиз, тарқоқ хусусиятга эга бўлади, маълумотлар, қоидалар ва шу кабиларнинг оддий мажмуини ташкил этади. Кундалик билиш соҳаси жуда ранг-баранг. У соғлом фикр, эътиқодлар, белги-аломатлар, шахсий тажрибадан чиқарилган дастлабки хулосалар, уларнинг анъаналар, ривоятлар, ўғитлар ва ҳоказоларда ифодаланган кўринишлари, интуитив ишонч, сезгилар ва шу кабиларни ўз ичига олади.

Кундалик билим – бу ҳар хил фаолият шакллари – жумладан ишлаб чиқариш фаолияти, эстетик фаолият, сиёсий фаолият ва ҳоказоларнинг таъсирида шаклландиган турмуш билан боғлиқ тушунчалар мажмуи авлодлар тўплаган жамоа коллектив тажрибаси маҳсули ҳисобланади.

Шахсий даражада кундалик билим муайян шахснинг эмоционал кечинмалари ва ўз ҳаёт тажрибасини англаб етиши билан боғлиқ. Инсон

дунёни нафақат илмий ўрганиш, балки ўз ҳаёти, кундалик амалиётида ўзлаштириш жараёнида ҳам тушуниб етади. Бундай ўзлаштиришнинг универсаллигини ҳозирги замон немис файласуфи Гадамер «дунёни синаш» деб номлаган. Кундалик билим замирида одамлар фаолиятининг ранг-баранг шакллари ётади. Бу фаолият турлари урф-одатлар, расм-русумлар, байрамлар, маросимлар, жамоа ҳаракатлари (ўйин, рақс ва ҳ.к.), ахлоқий қоидалар ва тақиқлар билан тартибга солинади. Улар одамларни жамоавий ижтимоий, маданий тажрибага жалб этиш воситалари бўлиб хизмат қилади, одамларнинг табиатга ва бир-бирига муносабатини тартибга солади, янги билимларнинг шаклланишига хизмат қиладиган бошланғич билим сифатида амал қилади.

Ўйин воситасидаги билим нафақат болалар, балки катталар фаолиятининг ҳам муҳим унсури ҳисобланади. Ўйин жараёнида шахс қизғин билиш фаолиятини амалга оширади, билимларнинг катта ҳажмини ўзлаштиради, маданий бойлик – ишга доир ўйинлар, спорт ўйинлари, актёрларнинг ўйинлари ва шу кабиларни қон-қонига сингдиради. Ўйин болаларнинг қизиқувчанлигини қондириш, уларнинг маънавий дунёси ва маълум билимлари, ўзаро тил топиш кўникмалари ва шу кабиларни шакллантиришда муҳим ижтимоий рол ўйнайди.

Ҳозирги вақтда ўйин тушунчасидан математика, иқтисодиёт, кибернетика ва бошқа фанларда кенг фойдаланилмоқда. Бу ерда мураккаб жараёнлар кечишининг ҳар хил вариантлари, илмий ва амалий муаммоларнинг ечимлари кўриб чиқиладиган махсус ўйин моделлари ва ўйин сценарийлари тобора кўпроқ қабул қилинмоқда. Ҳозирги замон фалсафий ва илмий тафаккурининг бир қанча нуфузли йўналишлари ўйинни мустақил ўрганиш соҳаси сифатида илгари сурмоқдалар. Герменевтика (Гадамер), фалсафий антропология шундай фанлар жумласидан. Масалан, Хайдеггер ўйинни маданият шаклланишининг умумий тамойили, ҳар қандай даврда кишилик жамиятининг негизи деб ҳисоблайди. Гадамер фикрига кўра, ўйин – санъат асарларининг мавжудлик усули, мазкур асарларнинг мавжудлиги эса, ўз навбатида, ҳақиқатни аниқлашнинг муҳим усулидир.

Мифологик билим айниқса, инсоният тарихининг дастлабки босқичида муҳим рол ўйнаган. Мифологик билимнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у борлиқнинг фантастик инъикоси ҳисобланади. Мифология доирасида табиат, коинот ва одамлар, улар мавжудлигининг шарт-шароитлари, алоқа шакллари ва ҳоказолар ҳақидаги муайян билимлар шаклланган. Сўнгги вақтда (айниқса структурализм фалсафасида) мифологик тафаккур – бу шунчаки фантазиянинг тийиксиз ўйини эмас, балки аждодлар тажрибасини қайд этиш ва кейинги авлодларга бериш учун имконият яратадиган дунёни ўзига хос тарзда моделлаштириш эканлиги аниқланди.

Мифологик тафаккурга унинг эмоциялар соҳаси билан узвийлиги, билиш объекти ва субъектини, предмет ва белгини, нарса ва сўзни, ҳодисанинг келиб чиқиши (генезиси) ва моҳиятини аниқ фарқламаслик хос. Унда табиий ва ижтимоий ҳодисаларни, шунингдек бутун дунёни тушунтириш уларнинг келиб чиқиши ва яралиши ҳақидаги ҳикояларга боғланган (генетизм).

Айрим ҳозирги тадқиқотчиларнинг фикрича, бизнинг давримизда мифологик билишнинг аҳамияти пасаяётгани йўқ. Масалан, П.Фейерабенд дунё ютуқлари маданиятга асос солгани, рационалистлар эса фақат уни доим яхши томонга ўзгартиришганига ишончи комил.

Миф – ибтидоий одам тафаккурининг табиат ҳодисаларини тушуниш ва тушунтиришнинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади. Миф нарса ва образ, жисм ва хосса, «асос» ва тамойилларни фарқламайди. Воқеалар ўхшашлиги ёки кетма-кетлигини сабаб ва оқибат боғланиши сифатида талқин қилади. Миф олий даражада универсал воқеалар, чунончи: инсон ўлими ва унинг мангу барҳаётлиги, дунёнинг вужудга келиши, қаҳрамонона қилмишлар, маданият ютуқлари (масалан, оловнинг ўғирланиши ҳақидаги миф) ва шу кабилар ҳақида ҳикоя қилади. Мифнинг мазмуни рамзий тилда ифодаланади, натижада унинг хулосалари кенг ва кўп маъноли тус касб этади. Кўп сонлилик тамойилини, акс этириш, муайянлик ва атроморфлик (яъни инсон хусусиятларини табиат объектларига ўтказиш), образ ва объектни тенглаштириш кабилар мифологик билишнинг ўзига хос хусусиятларидир. Борлиқни англаб етиш усули сифатида миф инсон, жамият, дунёни моделлаштиради, таснифлайди ва талқин қилади.

Шаклан миф муайян воқеани табиатда ёки маълум халқлар тарихида бўлиб ўтгандек ифодаловчи ривоятдир. Космогоник мифларда Логос ёки Ақл ҳаракатга келтирадиган ва бошқарадиган, иерархик тузилишга эга бўлган ягона ва яхлит космос ҳақидаги тасаввур шаклланган. Шу сабабли космос олий баркамолликка эга деб тасаввур қилинган. Бу тасаввурлар космоснинг ўзгаришларида табиат ҳодисаларининг узлуксиз айланишини ҳосил қилувчи ер, ҳаво ва олов стихиялари подшолиги сифатидаги талқинида муайянлашган.

Мифларда қатъий риоя қилиш лозим бўлган амалий тавсиялар ҳам ифодаланган. Гарчи мифологиянинг амалий тавсиялари исботланмаган ва қоида сифатида белгиланган бўлса-да, улар одамларнинг жуда кўп авлодлари тажрибасини умумлаштириш маҳсули ҳисобланади.

Бадий билим борлиқни тушуниб етиш рефлексиянинг ўзига хос шакли бўлиб, у санъат борлигининг барча босқичларида – асар ғоясидан бошлаб унинг одамлар томонидан қабул қилинишигача – ўзига хос тарзда рўёбга чиқади. Бадий ижодни ижодкорнинг фикрлари ва

кечинмаларини англаб этиш объекти – бутун дунёга узвий боғлаган ҳолда санъат тилида моддийлаштириш деб таърифлаш мумкин. Шаклан бадий фаолият объектга қараб мўлжал олади, мазмунан эса, у шахс ўзлигининг ифодаси, инсон маънавий ҳаётининг интим томони, ижодкор идеаллари ва дидининг мажмуи ҳисобланади.

Борлиқни бадий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти кўп жиҳатдан санъат тилининг ўзига хослиги билан белгиланади. Унинг таржимони – ижтимоий алоқалар тизимига кирувчи маданиятнинг белгилар тизимларидир. Санъат маданият тилларини бадий тафаккур ва алоқа воситаларига айлантиради. Бунда санъат тили икки хил маънода: дастлабки, маданий (асарни идрок этишда у айнан тушунилиши мумкин) ва шартли, бадий маънода келади. «Маънолар ўйини» асл борлиқдан чалғитмайди, бироқ уни мутлақо қутилмаган томондан кўриш имконини беради. Санъатни идрок этишда муттасил кашфиётлар юз беради. Уларнинг орасида энг муҳими қалбимизнинг хилват бурчакларини ёритувчи яшин чақинига ўхшайдиган ўзликни кашф этишдир. Онгнинг қутилмаган кашфиётлар хос бўлган бундай ҳолати психологияда «инсайд» деб аталади. Санъатни идрок этиш ўзликни англаш билан боғлиқ чексиз ва тенгсиз лаззат бахш этади. Санъатни идрок этиш механизми сифатида эмпатия, яъни ўзини образ билан тенглаштириш амал қиладики, бу кучли эмоционал таъсирланишга сабаб бўлиши мумкин. Ижобий ва салбий эмоционал ҳолатларнинг бир-бирига ўтиши билан боғлиқ мураккаб жараён шахсни ўз тажрибасини қайта тушунишга мажбур қилади ва унинг кадриятлар тизимида тўнтариш ясашга қодир.

Шундай қилиб, санъатнинг билишдаги аҳамияти шундан иборатки, у билиш ва ўзликни англашнинг ўзига хос бирлигидир. Санъат – шахсни маънавий бойитиш манбаи. У инсоннинг ижодий имкониятларини фаоллаштиради, унинг маданият дунёси ва умуман жамиятдаги хулқ-атворни тушуниш қобилиятини ривожлантиради. Санъатни идрок этишда объект ва субъект муштаракдир. Шахс санъат асарининг мазмунига ўзининг дахлдорлигини ҳис қилади ва уни ўзида кашф этади. Шу сабабли санъатни идрок этиш орқали билиш фаоллиги намоён бўлади.

Билишнинг мифология билан узвий боғлиқ бўлган қадимги шакллари диний ва фалсафий билишдир.

Диний билим. Диннинг асосий вазифаси – инсон ҳаёти, табиат ва жамият борлигининг мазмунини аниқлашдан иборат. У инсоният тўплаган тажрибага таяниб, инсон ҳаётининг муҳим кўринишлари, чунончи: оила ва турмушдаги хулқ-атвор, ахлоқий қоидалар, меҳнат, табиат, жамият ва давлатга муносабатни тартибга солади. Дин универсумнинг пировард мазмунлари ҳақидаги ўз тасаввурини асослаб, дунё ва инсониятнинг бирлигини тушунишга кўмаклашади. У инсон

ҳаётини ўзгартиришга қодир бўлган ҳақиқатлар тизимидан иборат. Диний таълимотларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар жамоа тажрибасини ифодалайди ва шу боис нафақат ҳар бир диндор одам, балки динга сиғинмайдиганлар учун ҳам қадрлидир.

Диний таълимотларнинг вазифаси Худо борми, уни қандай қилиб билиш мумкин, умуман, Худони билиш мумкинми, деган саволларга жавоб беришдан иборат. Дин ўз дунёқарашини Муқаддас Китоб матнларида, шунингдек диний расм-русум ва урф-одатларда ифода этади. Диний расм-русумларнинг бир унсури рамзий аҳамиятга эгадир. Диний рамзлар ғоя ва образ мувозанатини ўзида мужассамлаштиради.

Онгнинг ўзига хос шакли сифатида дин эътиқод, ишонч ва билиш механизмлари (ҳаёт тажрибаси)га таянади. Диний эътиқод рефлексия билан қўллаб-қувватланади, шахснинг фожевий тажрибаси (ўлим хавфи ёки яқинларини йўқотиши)ни англаб етиш орқали юзага келади ёки мустаҳкамланади, бу тажриба шахсни ўз ҳаёти ва тафаккур тарзини тубдан ўзгартиришга даъват этади. Диндорлар фикрича, диний эътиқод диний ваҳий келиши натижасида туғилиши мумкин.

Дин дунё ва инсонни интуитив-мистик йўл билан англашнинг ўзига хос усулларини яратган. Бундай усуллар жумласига ваҳий ва медитацияни киритиш лозим.

Ваҳий тушунчаси диний тасаввурларнинг тадрижий ривожланиши жараёнида шаклланган. Дастлаб у олий кучлар танлаган айрим шахсларнинг трансцендент ҳолатида шу кучлар номидан сўзлаш қобилияти сифатида қаралган (валилар, шаманлар ва ш.к.). Муқаддас Китоб матнларига доимий мурожаат этиш диндорга уларда янги ҳақиқатларни кашф қилиш, ўз ҳаётини солиштириш ва уни қайта тушуниш имконини беради.

Медитация – ўз тафаккурини бир объектга қаратиш, инсон эътиборини чалғитувчи барча бегона омилларни четга чиқариш йўли билан фикр юритиш, нарса, ғоя, дунёни идрок этишдир. Динда медитация шахсий онгнинг Абсолют билан бирикувини англатади. Христианликда медитация инсон шахси ва илоҳий шахснинг муайян оқибати сифатида талқин қилинади. Медитация, одатда, табиий рефлексия жараёнига айланадиган ҳаракатларнинг муайян кетма-кетлиги билан боғлиқ. У айрим психотехник усуллардан фойдаланишни назарда тутаяди. Бунда диндор мазкур усуллар ёрдамида ўзини бошқариш, ўзликни ёки табиатни англашга кўмаклашувчи ғайритабиий рухий кучлардан фойдаланаётганига ишончи комил бўлади. Медитациянинг билиш усули сифатидаги самарадорлигини фан тан олади; даволаш учун мўлжалланган психотехника ва аутоген машқ тизимлари диний-мистик ғоялар билан боғлиқ эмас.

Диний билишнинг ўзига хос хусусиятлари шу билан белгиланадики, у одамларнинг ўзини бошқарувчи дунёвий (табiiй ва ижтимоий) кучларга муносабатининг бевосита эмоционал шакли билан боғлиқ. Бу кучларнинг хаёлий инъикоси бўлган диний тасаввурлар борлиқ ҳақидаги маълум билимларни ифода этади. Одамлар асрлар ва минг йилликлар мобайнида тўплаган диний ва бошқа билимлар хазинаси сифатида, масалан, Инжил ва Қуръонни қайд этиш мумкин. Бироқ дин (мифология каби) билимни изчил ва назарий шаклда ифодаламаган. У умумий, яхлит, ўзига тўқ ва исботланган объект сифатида билим ишлаб чиқариш вазифасини ҳеч бажармаган ва бажармайди.

Агар диний билишга дунёга эмоционал муносабатнинг ғайритабiiй нарсалар ва ҳодисаларга ишонч билан бирикуви хос бўлса, илмий билишнинг замирида эмоциялар ва эътиқодни ўзига бўйсундирувчи оқилоналик ётади.

Фалсафий билим. *Фалсафа* санъат ва дин каби, билиш вазифаларини ечиш билангина кифояланмайди. Унинг бош вазифаси санъат ва дин билан уйғун ҳолда– инсоннинг дунёда маънавий мўлжал олишига кўмаклашишдан иборат. Фалсафий билиш айна шу мақсадга бўйсундирилган. Фалсафа умуман дунё, унинг «биринчи» асослари, ҳодисаларнинг универсал ўзаро алоқаси, борлиқнинг умумий хоссалари ва қонунлари ҳақида умумий тасаввурни шакллантиради. Фалсафа дунёни инсонга боғлаб ўрганади. Меъёрлар ва идеаллар, илмий билимлар ва санъат ютуқлари, инсоннинг ташвишлари, эҳтиёжлари, ҳаёт мазмунини англаш йўлидаги изланишлари файласуфнинг дунёқарашини, фалсафий мушоҳада юритиш шаклини белгилайди. Фалсафа жамият онги, жамият маданиятининг назарий ифодаси сифатида амал қилади. У тафаккур тарзи, қадриятлар, идеаллар, фалсафий муаммолар ва уларни кўриб чиқиш хусусиятини белгилайдиган маданият билан узвий боғлиқдир. Фалсафа умуман дунёга ва маданият субъекти сифатидаги инсонга мурожаат этади. Фалсафий билим донишмандлик сифатида тавсифланади. Донишмандлик – дунёни ва инсоннинг ундаги ўрнини яхлит тушуниш андозаси. Фалсафа барча одамлар учун муҳим бўлган ҳақиқатларнинг тагига етиш учун (илмий ва ноилмий) билимдан фойдаланади. Кант фалсафа инсон ақлининг бошқа билимларга олий қадрият тусини берувчи энг сўнгги мақсадларини англаб етишни тушунишга, бу билимларнинг инсон учун аҳамиятини аниқлашга ёрдам беради деб ҳисоблаган. Фалсафа инсон фаолиятини йўлга солувчи тамойиллар, ёндашувлар, қадриятлар ва идеаллар тизимини, унинг дунёга ва ўз-ўзига муносабатини белгилайди. Дунёнинг инсон билан муштарак ҳолдаги образини яратиб, фалсафа муқаррар тарзда қадриятлар дунёсига мурожаат этади. Этика, эстетика, аксиология – фалсафий билимнинг

қадриятлар дунёсини ўрганувчи махсус соҳалардир. Фалсафа санъатда ўзининг ёрқин ва ишонарли ифодасини топиши бежиз эмас. Кўпгина файласуфлар унинг метафораларга бой образли тилидан ўз ғояларини ифодалаш учун фойдаланади.

Дин каби, фалсафий билимнинг ҳам бош мақсади – инсонни кундалик ташвишлар соҳасидан олиб чиқиш, унда юксак идеалларга қизиқиш уйғотиш, унинг ҳаётига чин мазмун бахш этиш, энг замонавий қадриятлар сари йўл очишдир. Бироқ дин – оммавий онг бўлса, фалсафа – нафақат истеъдод, балки касбий билим ва кўникмаларни ҳам талаб қилувчи элитар онгдир.

Фалсафий билимда икки асос – илмий-техникавий ва назарий-маънавий асосларнинг уйғунлашиши унинг онгнинг бетакрор шакли сифатидаги ўзига хос хусусиятини белгилайди. Бу фалсафа тарихида – тарихан вақтда бир-бири билан тасодифий эмас, балки муқаррар тарзда боғланган фалсафий таълимотларнинг ғоявий мазмунини мерос қилиб олиш, ривожлантириш жараёнида айниқса бўртиб кўринади. Бу таълимотларнинг барчаси – яхлит бир бутуннинг қисмлари, холос. Оқилоналикнинг бошқа соҳаларида (масалан, фанда)ги каби, фалсафада ҳам янги билим ўзининг аввалги даражасидан воз кечмайди, балки уни ўзининг айрим кўриниши сифатида ўз таркибида қолдиради. Тафаккур тарихида биз тараққиётни, мавҳум (номукаммал, бирёклама) билимдан янада аниқроқ (мукаммал, серқирра) билим сари муттасил юксалишини кузатамиз, деб таъкидлаган эди Гегель. Фалсафий таълимотларнинг кетма-кетлиги ҳам ғоя мантикий таърифларининг кетма-кетлиги билан асосан бир хил, яъни билиш тарихи англаб етилаётган предметнинг объектив мантиқига мос келади.

Бироқ фалсафий билимнинг маънавий (қадриятлар ва мўлжаллар) қисми юксалиш қонунига ҳам, ҳокимият ва вақтга ҳам бўйсунмайди. У тарихига «юксак», «тубан» мезонлари билан ёндашиш мумкин бўлмаган санъатга яқинроқ. Ньютон таъбири билан айтганда, олимлар ўз ўтмишдошларининг «елкалари»да туради: улар ўз ижоди билан бир умумий ишни давом эттиради, ривожлантиради. Санъаткорлар эса бу сафга сирмайди. Зеро, уларнинг ҳар бири – алоҳида дунё, алоҳида олам (лекин бу даврлар ва авлодларнинг бадий тажрибасида ворисийликни истисно этмайди). Буюк санъаткор ўз даврининг буюк ифодачиси бўлиб, айти шу маънода унинг ижоди одамлар учун оламшумул аҳамият касб этади.

Бироқ фалсафий билимнинг назарий қисми, яъни унинг ички мантиқи анча мураккабдир. Бу фалсафий ғоянинг сермаънолилиги, у ривожлантирилиши, ҳар хил, ҳатто қарама-қарши йўналишларда давом эттирилиши мумкинлиги билан изоҳланади. Масалан, Локк (XVII аср инглиз файласуфи) фалсафасидан унинг издошлари (идеалист Беркли ва француз маърифатчи материалистлари Дидро, Гольбах) бир-бирини

мутлақо истисно этувчи хулосалар: Беркли – субъектив-идеалистик, француз мутафаккирлари – эса маърифатчилик билан боғлиқ хулосалар чиқарганлар. Кант, ва Гегелнинг фалсафий ғоялари ҳозирги замон тафаккурига асос солди. Бироқ ҳар бир кантчи, гегелчининг ўз Канти, ўз Гегели бор, уларнинг ҳар бири ўз ўтмишдошларини ўзича талқин қилади. Боз устига, бирон-бир йирик файласуф ўз ғояларини битта ягона манбадан олмаган. Кант Лейбниц ва Юмга, Форобий Аристотель ва Платонга таянган ва ҳоказо. Буларнинг барчаси янги фалсафий билимнинг вужудга келишига асос бўлади. Шаклланган бу янги фалсафий билимда эса ижодий танқид муҳим рол ўйнайди.

Ҳар қандай билим сингари, фалсафий билим ҳам ҳақиқат ва иштибоҳ бирлигидир. Бироқ гносеологияда бу тушунчалар алоҳида мазмун касб этади. Бу мазмун ижтимоий-тарихий, ижтимоий-маънавий хусусиятга эга бўлиб, у муқаррар тарзда нафақат бизнинг тафаккуримизни, балки унга боғлиқ бўлган, унга асосланган бизнинг ҳаракатларимизни ҳам баҳолашни ўз ичига олади. Бироқ, инсоннинг олий мақсадлари – унинг универсал, жисмоний, ақлий ва маънавий кучларини ривожлантиришга мос келадиган ҳаракат (қилмиш, қарор, ният)гина ҳақиқийдир. Ҳақиқат, чин ҳаёт каби, инсоннинг юқорида зикр этилган кучлари ва ижодий қобилиятини чекламайдиган, торайтирмайдиган, балки уларни кенгайтирадиган ва ривожлантирадиган тамойиллар ва қадриятларга риоя қилиш демакдир. Ўз навбатида, иштибоҳ ҳам оддий субъектив мантиқий хато, янглишиш, адашиш ёки душманларнинг кирдикорлари маҳсули эмас, балки тарих адашувининг муқаррар натижасидир.

Масалан, коммунистларнинг барча йўллар бизнинг асримизга, жамиятни эркинлик, тенглик ва бирдамликка етаклайди, деган умид ва ишончларини хатога йўйиш мумкин, чунки уларнинг биронтаси ҳам ўз тасдиғини топмади. Бироқ хатолар замирида теран мазмун ётади. Ахлоқий императив (идеал, орзу) борлиқ эмас, бироқ у мазкур борлиқнинг дарақчиси. Жамиятда ахлоқий тушунчалар, қадриятларга муносабатнинг ўзгариши инсоният миллионлаб кишилар ҳаётида оламшумул ўзгаришлар юз бериши арафасида турганининг энг аниқ кўрсаткичидир. Зотан, ғоялар йўқ жойдан пайдо бўлмайди, осмондан тушмайди. Илмий билим маънолар, мақсадлар, қадриятлар ва инсоннинг қизиқишларига бефарқ бўлса, фалсафий билим инсоннинг дунёдаги ўрни ва роли ҳақидаги билимдир.

Илмий билим. Билишнинг энг олий шакли фандир. Айрим фанларнинг вакиллари фанни таърифлар эканлар, уни муайян тадқиқотлар соҳаси билан боғлайдилар. Илмий билим бошқа билим турларидан ўзининг аниқлиги билан ажралиб туради.

Илмий билим, маънавий ишлаб чиқаришнинг барча шакллари каби, пировардида инсон фаолиятини тартибга солиш учун зарур.

Билишнинг ҳар хил турлари бу вазифани турлича бажаради ва мазкур фарқнинг таҳлили илмий билимнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашнинг биринчи ва муҳим шарти ҳисобланади.

Фан амалий фаолият предметларининг (бошланғич ҳолатдаги объектнинг) тегишли маҳсулотларга (пировард ҳолатдаги объектга) айланиш жараёнини олдиндан кўра билишни ўз олдига пировард мақсад қилиб қўяди. Бу ўзгариш ҳар доим объектларнинг ўзгариш ва ривожланиш қонунлари билан белгиланади, фаолият шу қонунларга мувофиқ бўлган тақдирдагина муваффақиятли бўлиши мумкин. Шу сабабли *фаннинг асосий вазифаси объектларнинг ўзгариш ва ривожланиш қонунларини аниқлашдан иборат.*

Табиатнинг ўзгариш жараёнларига татбиқан бу вазифани *табиий фанлар ва техника фанлари* бажаради. Ижтимоий объектларнинг ўзгариш жараёнларини *ижтимоий фанлар* ўрганади. Ҳамонки фаолият жараёнида ҳар хил объектлар – табиат предметлари, инсон (ва унинг онги ҳолатлари), жамиятнинг кичик тизимлари, маданият ҳодисалари сифатида амал қилувчи белгилар кўринишидаги объектлар ва ҳоказолар ўзгариши мумкин экан, уларнинг ҳаммаси илмий тадқиқот предметлари бўлиши мумкин.

Фаннинг фаолиятга жалб қилиниши мумкин бўлган объектларни ўрганиш ва уларни фаолият ва ривожланишнинг объектив қонунларига бўйсунувчи объектлар сифатида тадқиқ қилишга қараб мўлжал олиши илмий билимнинг биринчи энг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Илмий билим ўзининг айна шу хусусияти билан инсон билиш фаолиятининг бошқа шаклларида ажралиб туради. Масалан, борлиқни бадий ўзлаштириш жараёнида инсон фаолиятига жалб қилинган объектлар субъектив омиллардан ажратилмайди, балки уларга ўзига хос тарзда боғланади. Объектив дунё предметларининг санъатдаги ҳар қандай инъикоси айна вақтда инсоннинг предметга муносабатини акс эттиради. Бадий образ – бу объектнинг шундай бир инъикосики, унда инсон шахси, унинг қадриятларга муносабати акс этади, бу хоссалар акс эттирилаётган борлиқ тавсифидан ўрин олади. Бу муштаракликни истисно этиш – бадий образни бузиш демакдир. Фанда эса, билим яратаётган шахс ҳаёт фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари, унинг мушоҳадалари яратилаётган билим таркибига бевосита кирмайди (Ньютон қонунлари Ньютонга нима ёққани ва ёқмаганлиги ҳақида хулоса чиқариш имконини бермайди, ваҳоланки, масалан, Рембрандт мўйқаламига мансуб портретларда Рембрандт эссе, унинг дунёқараши ва ўзи тасвирлаётган ижтимоий ҳодисаларга шахсий муносабати ўз ифодасини топади; буюк мусаввир томонидан яратилган портрет доим унинг автопортрети сифатида ҳам амал қилади).

Илмий билим борлиқни моддий ва объектив ўрганишга қараб мўлжал олади. Бироқ бу олимнинг шахсий хусусиятлари, унинг

қадриятларини белгилашда, илмий ижодида рол ўйнамайди ва унинг натижаларига таъсир кўрсатмайди, деган маънони англатмайди. Илмий билим нафақат ўрганилаётган объектнинг ўзига хос хусусиятлари, балки ижтимоий-маданий хусусиятга эга бўлган кўп сонли омиллар билан ҳам белгиланади.

Илмий билимнинг тарихий ривожланиши маданиятнинг ўзгариши илмий билимни баён этиш андозалари, фанда борлиққа ёндашиш усуллари ва тафаккур услубларнинг ўзгаришга боғлиқ. Бу андозалар, усуллар ва услублар маданият контекстида, унинг ҳар хил ҳодисалари таъсирида шаклланади. Бу таъсирни илмий билимнинг ривожланиш жараёнига ҳар хил ижтимоий-маданий омилларнинг кўшилиши сифатида тавсифлаш мумкин. Бироқ ҳар қандай билиш жараёнида объектив ва субъектив нарсалар ва ҳодисаларнинг алоқаларини қайд этиш ҳамда фанни инсон маънавий фаолиятининг бошқа шаклларига боғлаб ўрганиш зарурлиги фан билан бу шакллар (кундалик билиш, бадиий тафаккур ва ш.к.) ўртасидаги фарқ масаласини кун тартибидан чиқармайди. *Илмий билимнинг объективлиги ва моддийлиги* бундай фарқнинг биринчи ва энг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Фан инсон фаолиятида фақат унинг моддий тузилишини фарқлайди ва ҳамма нарсани шу тузилиш нуқтаи назаридан кўриб чиқади. Қадимги афсонада подшо Мидас нимага қўл теккизмасин, ҳаммаси олтинга айланганидек, фан ҳам нимага мурожаат этмасин, ҳамма нарса унинг учун объектив қонунларга кўра яшайдиган, фаолият кўрсатадиган ва ривожланадиган предметдир.

Фан нафақат ҳозирги амалиёт жараёнида ўзгартириладиган, балки келажакда амалда оммавий ўзлаштириш предметига айланиши мумкин бўлган объектларни ўрганишга қараб мўлжал олиши илмий билимнинг иккинчи ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бу хусусият илмий ва одатдаги, стихияли-эмпирик билимни фарқлаш ва фаннинг табиатини тавсифловчи айрим тушунчаларни таърифлаш имконини беради.

Шахсий билим. Билим шакллари тўғрисида сўз юритар эканмиз, М.Полани томонидан ишлаб чиқилган *шахсий билим* концепциясини четлаб ўтишимиз мумкин эмас. Олим ўз концепциясини тузишда билим – англаш мумкин бўлган нарсаларни фаол ўзлаштириш, алоҳида маҳорат ва алоҳида воситаларни талаб қилувчи ҳаракат, деган тамойилдан келиб чиққан. Мадомики фанни одамлар яратар экан, билиш фаолияти жараёнида олинадиган билимларни (худди шу жараённинг ўзи каби) одамлардан ажратиш мумкин эмас. Демак, одамларни (аниқроғи, ўз қизиқишлари, мақсадлари ва мўлжалларига эга бўлган олимларни) улар яратаётган билимлардан ажратиб ёки бошқа одамлар билан алмаштириб бўлмайди.

Полани фикрига кўра, шахсий билим муқаррар тарзда интеллектуал салоҳиятни талаб қилади. Унда нафақат билиш борлиғи, балки билишга ҳаракат қилаётган шахс, унинг билимга қизиқиши, билимни талқин қилиш ва ундан фойдаланишга нисбатан шахсий ёндашуви, уни ўзига хос тарзда англаб етиши мужассамлашади.

Шахсий билим нафақат қандайдир фикр-мулоҳазалар мажмуи, балки шахсинг кечинмалари ҳамдир. Шахс билимни шунчаки қайд этмайди, балки у билан бирга яшайди.

Ижтимоий билим асосан ўзи ўрганаётган борликнинг сифат томонини тавсифлашга қараб мўлжал олади. Бу ерда ҳодисалар ва жараёнлар миқдор ва умумийлик нуқтаи назаридан эмас, балки сифат ва хусусийлик нуқтаи назаридан ўрганилади. Шу сабабли миқдор методларининг улуши бу ерда табиий-математик циклга мансуб фанларга қараганда камроқ. Бироқ билимнинг математикалашуви, компьютерлашуви жараёнлари бу ерда ҳам тобора кенгроқ тус олиб бормоқда.

«Инсон борлиғи», ижтимоий билим предмети сифатида, ўзига хос хусусиятга эга бўлганлиги туфайли, унда математик аппаратдан фойдаланиш анча мушкул. Бу соҳага математик методларни татбиқ этишга ижтимоий объектларнинг ўта индивидуаллиги (ва ҳатто бетакрорлиги), субъектив (шу жумладан соф иррационал) жиҳатлар доимо мавжудлиги, назорат қилиб бўлмайдиган, тасодифий муносабатларнинг кўплиги, маъноларнинг мужмаллиги, номукаммаллиги ва ҳоказолар халақит беради.

Бироқ бу ижтимоий фанларни математикалаштириш мутлақо мумкин эмаслигидан далолат бермайди. Бу борада тоқ тўпламлар назариясига катта умид боғланмоқда. Тоқ тўпламлар деганда чегаралари аниқ бўлмаган тўпламлар тушунилади, бунда элементларнинг мазкур тўпламга мансублигидан унга мансуб эмаслигига ўтиш кескин эмас, балки аста-секин юз беради.

Ижтимоий фанларда миқдор методларидан фойдаланиш тобора кенг ва самарали тус олиб бормоқда. Уларнинг айримлари (иктисодиёт, социология)дан миқдор методлари мустаҳкам ўрин олган, айримлари (тарих, санъатшунослик ва бошқалар)га эса улар эҳтиёткорлик билан кириб бормоқда. Масалан, тарих фани доирасида математик методлар тарихни ўрганишнинг асосий воситаси бўлган алоҳида фан – киометрия (сўзма-сўз маъноси – тарихни ўлчаш) юзага келди ва шаклланмоқда. Бироқ, ижтимоий фанларда математик методлар қай даражада кенг қўлланилмасин, улар бу фанлар учун асосий эмас, балки ёрдамчи методлар бўлиб қолаётир.

Ижтимоий билимда эмпирик ва назарий унсурларнинг ўзига хос уйғунлиги кузатилади. Ижтимоий билимда эмпирик методларнинг имкониятлари чекланган бўлса-да, улар бу ерда тобора кенгроқ ва ўзига

хос тарзда қўлланилмоқда. Булар, аввало, кўриб чиқиладиган ҳодисаларнинг соф объектив хоссаларини эмас, балки уларнинг инсоний кўрсаткичларини аниқлашга қаратилган сўровлар, анкеталаш, тестлаш, моделда эксперимент ўтказиш ва ҳоказолардир.

Билишда субъект ва объектнинг ўзаро алоқаси. Билиш дунёнинг объект ва субъектга бўлинишини назарда тутди.

Фалсафада бу тушунчалар жонли мавжудот бўлган инсонни билиш жараёнига олиб кирадиган ва бу жараёнга салбий таъсир кўрсатадиган субъективликдан узоқлашиш учун ишлаб чиқилган. Билимнинг объективлиги, ҳақиқатнинг субъектдан мустақиллигини эълон қилинганда намоён бўлади. Схоластика табиатшуносликнинг ривожланишига тўсқинлик қилган шароитда илмий билиш субъектларининг ўткинчи манфаатлари кўпинча объективликка халақит берган, шу боис бу тушунчаларнинг аниқ фарқланиши ўринли бўлган. Файласуфларни субъектнинг объектга таъсири муаммолари, англаб етиладиган объектга субъективликнинг таъсири йўллари ва хусусияти масалалари тобора кўпроқ қизиқтира бошлаган ҳозирги кунда ҳам бу муаммо ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Субъект – бу билиш фаоллигининг манбаи. Субъект деганда одатда индивид тушунилади. Бироқ бу унча тўғри эмас. Субъект – бу, албатта, аввало билиш қобилиятига эга бўлган индивид. Субъект – бу микрогуруҳ, ижтимоий гуруҳ синф, жамият ҳамдир. Тафаккур жараёни амалга ошадиган бош мия пўстлоғида тафаккур муайян инсоннинг ҳаракатлари, унинг кечинмалари, ҳис-туйғуларига қаратилиши мумкин: бу ҳолда онг ўзининг алоҳида жиҳати – ўзликни англаш сифатида амал қилади, тафаккур (индивид доирасида) нимага қаратилган бўлса, шу объект бўлади.

Субъект негизи бутун ижтимоий яхлитликни ташкил этувчи мураккаб иерархиядан иборат. Пировард натижада билим ва донишмандликнинг олий яратувчиси – бутун инсоният. Унинг тарихий ривожланишида унча йирик бўлмаган бирликлар ажратилади, бу бирликлар сифатида айрим халқлар амал қилади. Ҳар бир халқ ўз маданиятида қайд этиладиган меъёрлар, ғоялар ва кадриятларни яратиб, асрдан асрга билиш фаолиятининг алоҳида субъекти сифатида ўтиб келади. У табиат ҳодисалари, ҳайвонлар ёки ўсимликларнинг шифобахш хоссалари, турли халқларнинг ҳуқуқлари ва урф-одатлари ҳақида маълумотлар тўплайди. Жамиятда махсус вазифаси ва машғулоти ҳаёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлган билимлар яратишдан иборат бўлган индивидларнинг тарихий гуруҳлари ажратилади. Хусусан, субъекти олимлар ҳамжамияти бўлган илмий билимлар шундай билимлар жумласидан. Бу ҳамжамиятда қобилияти, истеъдоди ва билими билан билиш соҳасида юксак натижаларга эришадиган айрим индивидлар алоҳида ўрин тутди.

Бу одамларнинг исмлари тарихда илмий ғоялар эволюциясидаги буюк босқичлар рамзи сифатида сақланиб қолади.

Билишнинг ҳақиқий субъекти ҳеч қачон фақат гносеологик хусусиятга эга бўлмайди: у ўз майллари, қизиқишлари, феъл-атвори, миждози, ақл ёки ақлсизлик, қобилият ёки қобилиятсизлик даражасига эга бўлган, иродали ёки иродаси бўш тирик шахс. Бироқ кўпинча билиш субъекти деганда интеллектуал фаолликнинг қандайдир шахссиз мантикий бўлаги тушунилади.

Субъектнинг билиш фаолияти фақат муайян тарихий контекстда аниқ тушунчаларда намоён бўлиши мумкин. Илмий билиш нафақат субъектнинг объектга нисбатан, балки ўзига, ўз фаолиятига нисбатан ҳам онгли муносабатини, яъни тадқиқотчилик фаолияти шартлари, усуллари, меъёрлари ва методларини билиши, анъаналарни ҳисобга олиши ва ҳоказоларни назарда тутати.

Борлиқнинг муайян парчаси изланаётган тафаккур диққат марказидан ўрин олгач, билиш объектини ташкил этади, субъект билан «субъект – объект» муносабатларига киришиб, маълум маънода субъектнинг «мулки»га айланади. Бинобарин, субъектнинг онгига боғлиқ бўлмаган ўзича борлиқ ва субъект билан юқорида зикр этилган муносабатга киришган борлиқ мавжуд. У гўё субъектни ўзини билишга даъват этади. Бир сўз билан айтганда, субъект билан муносабатга киришган объект оддий борлиқ эмас, балки у ёки бу даражада англаб этилган, яъни онг – ўзининг билишга интилишида ижтимоий белгиланган онг далилига айланган борлиқдир, шу маънода билиш объекти энди ижтимоий далилга айланади.

Объект – бу субъектнинг билиш фаолияти қаратилган нарса ёки ҳодиса. Асбоб ҳам (ўрганилаётган ва таъмирланаётганида), бошқа индивид ҳам, индивид билан боғлиқ нарса ва ҳодисалар ҳам объект бўлиши мумкин. «Объект» тушунчасини объектив борлиқ билан аралаштирмаслик керак. Масалан, ҳайвонларнинг ҳужайраларидаги хромосомалар улар цитология ва генетикада ўрганиш «объекти»га айланишидан олди ҳам объектив мавжуд бўлган, бироқ кашф этилганидан кейингина ўрганиш «объектлари»га айланган.

Бу тушунчалар нафақат билиш фаолияти, балки амалий ва баҳолаш фаолияти билан ҳам боғлиқ.

Билиш фаолиятида субъект объектсиз, объект эса – субъектсиз мавжуд бўлмайди. Масалан, ген жонли нарсалар таркибида мавжуд бўлган ҳолда, нафақат антик даврда, балки Ж.Б.Ламарк ва Ч.Дарвин учун ҳам илмий тафаккур объекти бўлмаган. Олимлар бу кўзга кўринмас биологик борлиқни маълум вақтгача ўз билиш фаолиятининг объекти сифатида аниқлай олмаганлар. Бунга нисбатан яқинда, дунёнинг умумий илмий манзарасида жиддий ўзгаришлар юз берганидан сўнг муваффақ бўлинди. Ёки, айтайлик, илмий тафаккур,

техника ютуқлари ва ижтимоий шарт-шароитлар атиги бир неча ўн йилликлар муқаддам Космоснинг олис кенгликларини тадқиқот объектига айлантириш имконини берди.

Ҳозирги замон гносеологиясида билиш объекти ва предметини фарқлаш одат тусини олган. Билиш объекти деганда борликнинг ўрганилаётган амалда мавжуд бўлаклари тушунилади. Билиш предмети – бу изланаётган фикрнинг диққат марказидан ўрин олган муайян жиҳатлар. Масалан, инсон жуда кўп фанлар – биология, тиббиёт, психология, социология, фалсафа ва ҳоказоларнинг тадқиқот объекти ҳисобланади. Бироқ уларнинг ҳар бири инсонни ўрганишга ўз нуқтаи назаридан ёндашади: масалан, психология инсоннинг руҳияти, ички олами, хулқ-атворини, тиббиёт – инсоннинг касалликлари ва уларни даволаш усулларини ўрганади ва ҳ.к. Бинобарин, тадқиқот предметига тадқиқотчининг муҳим мўлжали киради, яъни у тадқиқот вазифаси нуқтаи назаридан шаклланади.

Маълумки, инсон тарих яратувчиси, субъекти ҳисобланади, ўз тарихий мавжудлигининг зарур шарт-шароитлари ва асосларини ўзи яратади. Ижтимоий-тарихий билиш объекти одамлар томонидан нафақат ўрганилади, балки яратилади ҳам, демак, объектга айланишдан олдин у яратилиши, шакллантирилиши лозим.

Шундай қилиб, ижтимоий билишда инсон ўз фаолиятининг маҳсули, амалий фаол жонзот бўлган ўзи билан ҳам иш кўради. Билиш субъекти бўлган инсон шу тариқа унинг объектига ҳам айланади. Шу маънода ижтимоий билиш инсоннинг ижтимоий ўзликни англаш жараёнидир. Бунда инсон тарихий ривожланиш жараёнида яратиладиган ўзининг ижтимоий моҳиятини ўзи учун кашф этади ва ўрганади.

Шу сабабли ижтимоий билишда субъект ва объектнинг ўзаро алоқаси мураккаблашади, бу ерда объект бир вақтнинг ўзида тарихий ижод субъекти ҳамдир.

Ижтимоий билишда ҳамма нарса ва ҳодисалар инсон соҳасида айланади: билиш объекти – одамларнинг ўзи ва улар фаолиятининг натижалари, билиш субъекти ҳам инсондир. Билиш жараёни шоҳидларнинг гувоҳликлари, ҳужжатлар, сўровлар, сўровномаларсиз, одамлар яратган меҳнат қуроллари ва маданий ёдгорликларисиз бўлиши мумкин эмас.

Буларнинг барчаси ижтимоий билишга маълум даражада ўз таъсирини ўтказади ва унинг ўзига хос хусусиятларини шакллантиради. Айни шу сабабли ижтимоий билишда олимнинг гражданлик позицияси, унинг маънавий қиёфаси, ҳақиқат идеалларига содиқлиги жуда муҳимдир.

Билиш фаолият тури сифатида. Инсоннинг ўзини қуршаган дунёни тушуниб етиши муҳим фалсафий муаммолардан биридир. Моҳият эътибори билан, дунёни билиш мумкинми, деган масала

дунёнинг инсон онгида аниқ ва тўлиқ акс этиш, инсоннинг бу дунёда онгли ва эркин мўлжал олиш ва фаолият олиб бориш имконияти тўғрисидаги масаладир.

Инсоннинг ўзини қуршаган дунёда мўлжал олиш функциясини билим бажаради. Билим – инсон онг ёрдамида оладиган дунё ҳақидаги маълумотларнинг энг олий даражасидир. Билим образлар ва белгилар шаклида мавжуд бўлади ва ундан одамлар амалий фаолиятининг идеал режаси сифатида фойдаланади. Билимсиз (оддий, илмий, бадий ва бошқа билимларсиз) дунёнинг манзарасини шакллантириш мумкин эмас. Ф.Бэкон шу муносабат билан билим кучдир деб таъкидлаган эди. Билимни Гегель таъбири билан айтганда фақатгина субъектив тасаввур, эркин мулоҳаза, тасаввур маҳсули бўлган фикрдан фарқлай билиш лозим. Инсоннинг дунёни билишга интилишининг моҳияти у аниқ ёки ноаниқ билимларни фаол ва изчил излаши ва уларни олишидан иборат. Фалсафанинг билиш муаммолари кўриб чиқиладиган бўлими гносеология ёки билиш назарияси деб аталади. Инсоннинг дунёни билиш жараёнини бошқа фанлар – мантиқ, психология, социология ҳам ўз нуқтаи назаридан ўрганеди.

Билиш ва билим тўғрисида сўз юритганда ўрта асрлардаги каби билим ва эътиқодни қарама-қарши қўйиш ярамайди. Эътиқод – моддий ва маънавий дунё нарсалари, жараёнлари ва ҳодисаларини далил-исботсиз билиш демак. «Мен Худонинг борлигига ишонаман»; «мен яқинда баҳор келишига ишонаман»; «мен ўз ишимнинг муваффақиятига ишонаман» ва ҳ.к. ва ш.к. Эътиқод – бу инсоннинг ишончи. Билим бизга аниқ-равшан кўриниб турадиган нарсаларни кашф этиш имконини берса, эътиқод, ишонч инсонга ҳозирча кўринмайдиган сирли нарсаларни аниқлашга ёрдам беради. Шу тариқа эътиқод билиш жараёнида фаол иштирок этади ва унинг муҳим унсури ҳисобланади. Бироқ, шу билан бир вақтда, замирида ақлнинг сўқирлиги, мутаассиблик ва инсоннинг кучсизлиги ётувчи сохта эътиқод ҳам мавжудлигини қайд этиб ўтиш лозим.

Бунга қарама-қарши ўлароқ, инсон куч-қудратининг рамзи саналган оқилона эътиқод мавжуд бўлиб, у одамзотнинг эмоционал ва интеллектуал фаоллигига имконият яратади, билиш йўлида изланишга рағбатлантиради. Барча олимларнинг илмий фаолияти замирида инсон тафаккурига қаттиқ ишонч ётади, акс ҳолда улар ўз кашфиётларини ярата олмайдилар. Шу маънода оқилона эътиқод гўё зулматдаги нур, ҳақиқат ва тараққиётни ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади. Оқилона эътиқод билим йўлини машъал каби ёритади, ижодга имконият яратади, бу йўлда инсонга ишонч ва куч бахш этади. Эътиқоднинг йўқлиги эса, аксинча, скептицизм, бўшлиқда мавжудлик ва билишнинг самарасизлиги туйғусини уйғотади. Шундай қилиб, фикр, эътиқод ва

билим ҳақиқат сари юксалишнинг зарур босқичлари, инсон маънавий тажрибасининг муҳим шакллари ҳисобланади.

Хўш, билишнинг ўзи нима? Унинг моҳияти нимада?

Аввало, билиш – инсон акс эттириш фаолиятининг алоҳида тури. У «инсон – меҳнат воситалари – табиат» тизими доирасида инсоннинг нарсалар моҳияти, масалан, магнетизм табиати, ҳаёт мазмуни ва ҳоказолар яшириниб ётган дунёнинг «қобиғи»ни очишга йўналади. У дунёнинг сирларини очади.

Билиш – инсон кўлга киритадиган ахборотнинг энг олий даражаси. Бу ахборотни у билиш муаммолари ва вазифаларини қўйиш ва ечиш йўли билан, изчил англаб етади. Ахборот миянинг мвхумлаштирувчи фаолияти ёрдамида белги шаклини ($2 + 2 = 4$) касб этадики, бу унга ишлов бериш, сақлаш ва кейинчалик ундан фойдаланиш учун қулайдир.

Билиш инсон изчил ва ижодий фаолиятининг ижтимоий жараёни бўлиб, унда ташқи дунёнинг идеал образлари юзага келади ва билиш мақсади бўлган билим шаклланади.

Билиш жараёни тарих фалсафасида маълум вақт мобайнида (масалан, XVIII аср фалсафий материализмида) инсоннинг сезги аъзоларига табиатнинг механик таъсири сифатида қаралган. Инсон пассив мавжудот ва табиат уни ўз мақомига йўрғалатади, деб ҳисобланган. «Биз кўғирчоқлармиз ва тақдир бизни ишларимиздан тортиб ўйнатади», деб ёзган эди В.Гюго. Бироқ амалда билиш доим анча фаол хусусиятга эга бўлган ва шундай бўлиб қолади. Бу одамларнинг эҳтиёжлари ва манфаатлари, уларнинг умумий мақсадларга эришиш йўлидаги ҳамкорлиги ва бошқа омиллар билан белгиланади. Бошқача айтганда, билиш ижтимоий табиат, жиҳат ва хусусиятларга эга. Бунга, жумладан, немис классик фалсафасида субъектнинг фаоллиги концепциясида (И.Фихте ва бошқалар) алоҳида эътибор қаратилган.

Билишнинг ижтимоий табиати, агар бу ҳақда атрофлича сўз юритадиган бўлсак, яна қуйидагиларни ҳам англатади. Билиш доим ижтимоий муносабатлар ва маданий дунёсининг фаол таъсири остида юз беради. Биз фақат ўзимиз яшаётган давр шарт-шароитларида ва бу шарт-шароитлар берадиган имконият даражасида билишимиз мумкин. Бу шарт-шароитлар жамиятнинг муҳим эҳтиёжлари кўринишида ижтимоий буюртмани юзага келтиради. Улар субъектни шакллантиради ва билиш жараёнига муайян даражада таъсир кўрсатади – уни жадаллаштиради ёки секинлаштиради. Масалан, ўрта асрларда дунё ва инсонни билишга дин ва черков катта таъсир кўрсатган. XX асрда эса билишга бошқа омиллар, чунончи: космосни кенг миқёсда ўзлаштириш, экология, озиқ-овқат муаммоларини ечиш ва ҳоказолар кучли таъсир кўрсатмоқда.

Билиш ителлектуал манбага таянишни талаб қилади. Интеллектуал манба инсониятнинг жами билимлари, билиш методлари, тушунчалар аппарати, мавжуд илмий далиллар ва бошқа билимларни ўзида мужассамлатиради. Ишни ҳар сафар бўш жойда, «нолдан» бошламаслик учун билишда эришилган ютуқларга таяниш жуда муҳим. И.Ньютон бу ҳақда сўз юритар экан, у гигантлар елкасида тургани учунгина фанда ҳаммадан узоқни кўрганини қайд этган эди.

Билиш жараёнини муомала воситаси сифатидаги тил ёрдамидагина амалга ошириш мумкин. У бутун жамиятнинг жамоа бойлиги, инсоният маданиятининг муҳим унсури ҳисобланади. Фан учун эса тил, аввало, ахборотни жамғариш ва сақлаш воситаси, дунё ҳақидаги билимлар ва маълумотларнинг улкан омборидир.

Ижтимоий муносабатлар субъект билиш объектига ўз манфаатларидан келиб чиқиб ёндашишини белгилайди. Шундан ижтимоий ҳаётнинг айнан бир ҳодисалари ва муаммоларини ҳар хил, баъзан ҳатто бир-бирига тескари идрок этиш ва талқин қилиш ҳоллари юз беради. Масалан, тарихда инсониятнинг келажакдаги ривожланиш йўли ва шакли ҳар хил тасаввур қилингани маълум. Ҳозирги сиёсий ҳаётда айнан бир ҳодисалар (хусусий мулк институти, бозорнинг шаклланиши ва бошқалар) айрим ижтимоий гуруҳлар томонидан ижобий баҳоланса, бошқа ижтимоий гуруҳлар томонидан салбий баҳоланади. Буларнинг барчаси ижтимоий ҳодисаларни билишда мафкура, яъни муайян ижтимоий ҳодисаларни ҳар хил ижтимоий гуруҳлар ва табақалар нуқтаи назаридан баҳолаш мавжудлигидан далолат беради.

Билишга инсоннинг сезгилари, унинг эҳтирослари дунёси кучли таъсир кўрсатади. Шу муносабат билан К.Гельвеций: «...эҳтирослар бўлмаса, буюк артистлар ҳам, буюк саркардалар ҳам, буюк министрлар ҳам, буюк шоирлар ҳам, буюк файласуфлар ҳам бўлмас эди»¹, деб ёзган эди. Эҳтирослар тадқиқотчига куч-ғайрат беради ва билиш жараёнини олға суради. Инсон эҳтиросларисиз ҳақиқатни излаш мумкин эмас.

Билиш доимо қандайдир янги, илгари номаълум бўлган нарсани яратишга йўналган ижоддир. Ижоднинг бош мезони (кўрсаткичи) – олинган натижаларнинг янгилиги ва ижтимоий аҳамиятга эга эканлиги. У жуда катта ақлий ва жисмоний ҳаракат («ижод машаққатлари» деб бежиз айтмайдилар), баъзан фуқаролик жасорати ва ҳатто жонбозлик талаб қилади.

Шундай қилиб, инсоннинг билиши ривожланиб борувчи, фаол жараёндир. Бу, аввало, жамиятда янги эҳтиёжларнинг туғилиши, тегишли равишда амалиётнинг ривожланиши ва такомиллашуви билан белгиланади. Айни шу сабабли билиш «мангу ҳаракат, қарама-

¹ История философии: Энциклопедия. – Минск: Книжный дом, 2002. – С.310.

қаршиликларнинг юзага келиши ва уларнинг ечилиши жараёни» деб қаралиши лозим. Билиш жараёнининг ички мантиғи (изчиллиги) қандай?

Билишдаги қарама-қаршиликлар. Билиш жараёни маълум қарама-қаршиликлардан ҳам холи эмас. Улар билишнинг мураккаб муаммоларга тўла хусусиятини акс эттиради. Билиш жараёнида мавжуд қарама-қаршиликларнинг айримларини айтиб ўтамиз.

Субъект ва объект (яъни инсон ва ташқи дунё) ўртасидаги қарама-қаршилик мангу ва мутлақо табиийдир. У инсоннинг дунёни амалда ўзгартириш эҳтиёжи билан бу дунё ҳақидаги билимларнинг камлиги (ёки умуман мавжуд эмаслиги) ўртасидаги номувофиқликни ифодалайди. Аслида билиш жараёни доим айна шу номувофиқликдан бошланади.

Баъзан билишга сезги аъзолари маълумотлари билан ташқи дунёнинг фикр ва тушунчалардаги инъикоси ўртасидаги қарама-қаршилик хосдир. Маълумки, Қуёшнинг чиқишини фақат Қуёш ҳаракатсиз Ер атрофида айланишини тахмин қилиб, сезги аъзолари ёрдамида тушунтириш мумкин. Бироқ бу ҳодисани илмий мушоҳада ёрдамида, иккала осмон жисмининг ҳаракатчанлигини исботлаш йўли билан ҳам тушунтириш мумкин. Бу қарама-қаршилик тахминларимизнинг мантиқий далиллар ва мулоҳазалар тизими ёрдамида тажрибада синаш йўли билан ечилади.

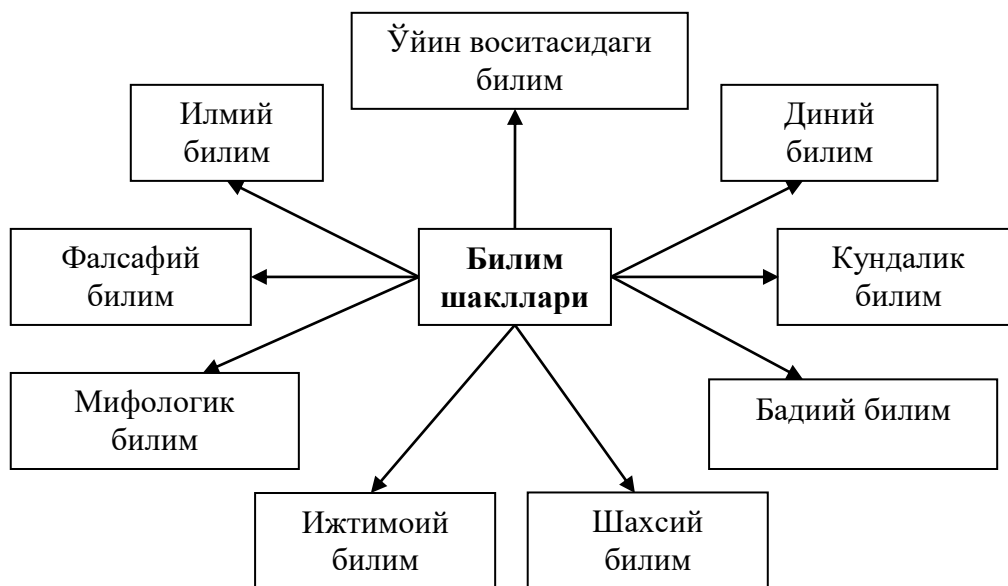
Шаклланган назария билан олинган янги илмий далиллар ва экспериментал маълумотлар ўртасидаги қарама-қаршилик ҳам билиш учун табиий бир ҳолдир. Бунда мазкур далиллар ёрдамида назарияга аниқлик киритиш ёки, аксинча, уни эскирган ва ўз аҳамиятини йўқотган деб топиш талаб этилади.

Билиш жараёнида фандаги оқимлар, мактаблар ва айрим назариялар ўртасида қарама-қаршиликлар юзага келади. Бундай қарама-қаршилик фалсафада ҳам, масалан, «Демокрит йўналиши» ва «Платон йўналиши» ўртасида мавжуд. Инсоннинг ташқи дунёни тўлиқроқ ва аниқроқ билишга интилиши билан бунинг учун субъектив ва объектив чегаралар (инсон қобилиятининг чекланганлиги, фан ва техника ривожланиш даражасининг етарли эмаслиги ва бошқалар) мавжудлиги ўртасидаги номувофиқлик одатдаги ҳол ҳисобланади. Фаол ва ривожланувчи жараён бўлган инсон билиши учун қарама-қаршиликларнинг мавжудлиги табиий бир ҳолдир. Уларнинг умумий негизини амалиёт, ижтимоий ҳаёт ташкил этади. Қарама-қаршиликлар амалиёт жараёнида янги методлар ва далилларни излаш, билиш субъектининг интеллектуал қобилиятини такомиллаштириш йўли билан ечилади.

Тажибавий амалий матнлар

Гносеология, эпистемология, эмпиризм, идрок, перцепция, трансцендентал, оптимизм, скептицизм, агностицизм, гносеологик релятивизм, билим, билим шакллари, меҳнат, амалиёт, кундалик амалий билим, ўйин воситасидаги билим, мифологик билим, бадий билим, диний билим, медитация, фалсафий билим.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Билишнинг моҳияти нимада?
2. Билиш жараёнида қарама-қаршилик мавжудми?
3. Билишда субъектнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатинг.
4. Билишда объект қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
5. Гносеологиянинг асосий муаммоси қайсилар?
6. Гносеологиянинг эпистемологиядан фарқи нимада?
7. Билишнинг моҳияти нимадан иборат?
8. Фалсафий билимнинг бошқа билим турларидан фарқи нимада?
9. Илмий билишнинг ўзига хос хусусиятларини айтинг.
10. Билишнинг моҳияти нимада?
11. Билиш жараёнида қарама-қаршилик мавжудми?
12. Билишда субъектнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатинг.
13. Билишда объект қандай ўзига хос хусусиятларга эга?

14. Гносеология нима?
15. Оптимизм, скептицизм, агностицизм нима?
16. Билимнинг қандай шакллари биласиз?

Реферат мавзулари

1. Билим шаклларининг ўзаро муносиблиги
2. Шахсий билимнинг ўзига хос хусусиятлари
3. Илмий билимнинг устувор йўналишлари
4. Гносеологиянинг мақсад ва вазифалари
5. Кант агностицизмнинг ўзига хос хусусиятлари

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Фалсафада гносеология нимани ўрганади?

- А. Билиш жараёнининг умумий, фалсафий моҳияти ва муаммоларини ўрганади
- Б. Бизнинг муайян нарсалар ҳақидаги билимларимиз ва (ёки) эътиқодларимизнинг ишончлилик даражасини ўрганади
- В. Тафаккурнинг умумий қонуниятларини ўрганади
- Г. Билим ва эътиқодимизнинг ишончлилик даражасини ўрганади

2. Эмпиризм вакиллари тўғри кўрсатилган жавобни белгиланг?

- А. Бэкон, Локк, Гоббс, Юм, Фейербах
- Б. Кант, Гегел, Шеллинг
- В. Вольтер, Руссо, Дидро
- Г. Гадамер, Хабермас, Деррида

3. Ўзини қуршаган дунёдаги нарсалар ва ҳодисаларни сезгилар орқали идрок этиш нима дейилади?

- А. Перцепция
- Б. Аперцепция
- В. Тафаккур
- Г. Мулоҳаза

4. Позитивизм вакиллари тўғри кўрсатилган жавобни топинг?

- А. М.Шлик, Р.Карнап, А.Ж.Айэр
- Б. Кант, Гегел, Рассел
- В. Пирс, Конт, Моррис
- Г. Вригт, Гуссерль, Хайдеггер

5. «Мен бунинг нималигини билмайман, бироқ билишга умид қиламан», дейдиган инсоннинг психологик хусусияти қандай бўлади?

- А. Оптимист
- Б. Агностик
- В. Пессимист
- Г. Гностик

Адабиётлар

1. Назаров Қ. Билиш фалсафаси. – Т.: Университет, 2005.
2. Основы философии / Под ред. Ахмедова М. – Т.: Шарқ, 2003.
3. Шермухамедова. Н.А. Фалсафа ва фан методологияси. – Т.: Университет, 2005.
4. Классическая наука Средней Азии и современная мировая цивилизация. –Т.: 2000.
5. Границы науки: о возможности альтернативных моделей познания. –М.: 1991.
6. Диалектика познания. –М.: 1998.
7. Современные теории познания. –М.: 1992.
8. Каримов Б.Р. Диалектика объективного и субъективного в методе восхождения от мавхумного к конкретному. – Т.: 1998.
9. Методы научного познания. Под ред. Нысанбаева А.Н. – Алматы, Галыш, 1996.
10. Шарипов М. Категориальные знания и их выводы. –Т.: Университет, 1995.
11. Иззетова Э. Научное знание в свете гуманитарных идеалов. – Карши, 2001.

ҲИССИЙ, ЭМПИРИК, НАЗАРИЙ, МАНТИҚИЙ ВА ИНТУИТИВ БИЛИШ ШАКЛЛАРИ

Ҳиссий даражадаги билимнинг шакллари. Сезги аъзолари орқали олинган билим – ҳиссий билимлардир. Сезги аъзолари ёки нарсаларнинг хоссаларини сезги аъзолари сезиш ва идрок этиши натижасида олинган билимҳиссий биламдир. Масалан, инсон учаётган самолётни кўради ва бунинг нималигини билади.

Сезги ва идрок. Билиш фаолиятида сезги – нарсалар айрим хоссаларининг сезги аъзолари орқали ҳис қилинган оддий образи, инъикоси, нусхаси ёки ўзига хос сурати дастлабки сезги образи ҳисобланади. Масалан, аплеъсинда биз тўқ сариқ ранг, ўзига хос хид, таъмини сезамиз. Сезгилар инсондан ташқаридаги муҳитда юз бераётган ва унинг сезги аъзоларига таъсир кўрсатаётган жараёнлар таъсирида юзага келади. Овоз ва ёруғлик тўлқинлари, механик босим, кимёвий таъсир ва ҳоказолар ташқи таъсирлантурувчилар ҳисобланади.

Форобий билишнинг икки шакли – ҳиссий ва оқилона билишни фарқлайди. Инсонни ташқи дунё билан боғловчи сезгилар ролига эътиборни қаратар экан, Форобий уларни беш турга ажратади. У сезгиларни билимнинг асосий манбаи деб ҳисоблаб, сезгилар фақат нарсанинг инъикоси нарсанинг ўзига мос тушган ҳолда ҳақиқий бўлиши мумкин¹ деб қайт этади. Форобийнинг билишда ва умуман ҳиссий идрок этишда сезгиларнинг роли ҳақидаги қарашлари Аристотелнинг «сезмайдиган одам ҳеч нарсани билмайди ва тушунмайди», деган фикрига жуда ўхшаш.

Инсоннинг ҳайвондан фарқи шундаки, у ақл ва сезгилар ёрдамида билимларни ўзлаштиришга қодир. «Ақл кучи» борлиқ нарсаларининг фикрий инъикосини ўзида гавдалантиради. Дунёвий ҳодисаларнинг моҳияти ва сабабларини билган ақл осмон жисмлари ва уларнинг шаклларини билишга ҳаракат қилади. Шу охириги босқичда инсонга таъсир кўрсатувчи коинот ақл билан бирикади ва боқийлик хусусиятини касб этади.

Ақл дунёнинг яралиш босқичлари сифатида инсон ва биринчи сабаб ўртасида боғловчи бўғин бўлиб хизмат қилади, биринчи сабаб эса, ўз навбатида, ақлга бевосита таъсир кўрсатади. Ҳаракатланувчи ақл жон билан руҳ орқали боғланади, жон инсон танасидан ўрин олади, шундай қилиб, нодунёвий ҳаёт жиҳатлари инсонга ўтади ва пировардида инсон моҳияти, билимлари – унинг ақли боқийлик хусусиятини касб этади.

Форобий фикрича, сезгилар тартибга эга бўлганидек, ақлнинг ҳам ўз тегишли тартиби мавжуддир². Биринчи метод табиий фанлар (физика)га, иккинчиси – математикага мос тушади. Иккала методдан

¹ Қаранг: Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. – 23-б.

² Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. – 24-б.

ҳам фақат фанда нарса ва ҳодисанинг у ёки бу жиҳатини теранроқ тушуниш мақсадида фойдаланилади.

Сезгилар дунёнинг сифат жиҳатидан ранг-баранглигининг объектив хусусиятини акс эттиради ва унинг таъсирида юзага келади. Сезгилар ҳодисаларнинг миқдор кўрсаткичлари ҳақида ҳам анча бой ахборот беради. Сезгилар бир хил оҳангдаги овозлар ўртасидаги фарқни уларнинг кучига қараб, ранг тусларини, температурадаги ўзгаришларни, нарсалар ва жараёнлардаги бошқа фарқларни анча аниқ акс эттиради. Сезиш қобилиятининг йўқолиши муқаррар тарзда онгнинг йўқолишига олиб келади.

Сезишнинг кўриш, эшитиш, тебраниш, пайпаслаш, об-ҳаво, оғриқ, мувозанат ва тезлашишни ҳис этиш, ҳид, таъм билиш каби умумий органик турлари фарқланади. Сезгиларнинг ҳар бир шакли ўзининг айрим кўриниши орқали материя ҳаракатининг мазкур шакли ва тури, масалан, электромагнит, овозли тебранишлар, кимёвий таъсирлар ва ҳоказоларнинг умумий хоссаларини акс эттиради.

Ҳар қандай предмет жуда кўп ҳар хил жиҳатлар ва хоссаларга эгадир. Масалан, қанд бўлагини олайлик: у қаттиқ, оқ, ширин, маълум шакл, ҳажм ва вазнга эга. Бу хоссаларнинг барчаси бир предметда мужассамлашган. Биз бу хоссаларни алоҳида-алоҳида эмас, балки яхлит ҳолда - қанд бўлаги сифатида идрок этамиз ва тушунамиз. Бинобарин, яхлит образни идрок этишнинг объектив негизини предметнинг турли жиҳатлари ва хоссалари бирлиги ва айни вақтда уларнинг кўп сонлилиги ташкил этади.

Сезги аъзоларига бевосита таъсир кўрсатувчи предметлар, уларнинг хоссалари ва муносабатларини акс эттирувчи яхлит образни идрок этиш деб аталади. Инсоннинг идрок этиши нарсалар, уларнинг хоссалари ва муносабатларини тушуниш ва англаб етишни ўз ичига олади. Бунда инсон ўзининг ҳар бир янги таассуротини мавжуд билимлар тизимига киритади. Сезиш ва идрок этиш инсон ташқи дунёга амалий таъсир кўрсатиши жараёнида, меҳнатда, сезги аъзолари фаол ишлаши натижасида амалга ошади ва ривожланади; масалан, ҳаракатсиз кўз нарсалар рангини фарқлашга қодир эмас.

Организмнинг макроскопик, яхлит нарсалар ва жараёнлар оламида мўлжал олишга бўлган эҳтиёжи бизнинг сезги аъзоларимизни шундай ташкил қилганки, биз нарсаларни яхлит ҳолда идрок этамиз. Акс ҳолда ҳамма нарса ҳаракатланаётган зарралар, молекулалар пардасига айланган ва биз нарсаларларнинг чегараларини кўрмаган бўлур эдик. Кўриш аъзоси организм ҳаётида муҳим рол ўйнайдиган борлиқдаги ёруғлик ҳодисаларини мумкин қадар яхшироқ акс эттириш йўналишида ривожланган. Шу сабабли кўз табиатда мавжуд ёруғлик таъсирида ёруғликни қабул қилиш, қулоқ - овоз тебранишларини фарқлаш учун мослашган ва ҳ.к. Сезги аъзоларининг ўзига хослиги,

«физиологик» идеалистлар фикридан фарқли, ташқи дунёни тўғри билишга нафақат монелик қилмайди, балки, аксинча, нарсаларнинг объектив хоссалари аниқроқ ва тўлиқроқ акс этишини таъминлайди.

Сезги – объектив дунёнинг субъектив образи, деган тамойил сифатларни бирламчи ва иккиламчига механик тарзда ажратишга қарши йўналган. Бу нуқтаи назардан бирламчи сифатлар (шакл, ҳажм ва ҳ.к.) нарсаларнинг объектив мавжуд хусусиятлари инъикоси ҳисобланади, иккиламчи сифатлар (ранг, овоз ва ҳ.к.) соф субъектив хусусият касб этади. Айни бир сезгига нарсаларнинг ҳар хил хоссалари мос келиши мумкин: оқ ранг сезгиси кўриш доирасидаги тўлқинлар барча узунликларининг электромагнит хоссалари қоришмасини ҳам, кўшимча ранглар ҳар қандай жуфтлиги (қизил ва кўк-яшил, сариқ ва сафсар) қоришмасини ҳам акс эттиради. Бундан оқ ранг тўлқин ёки нарса юзасининг объектив хоссаси сифатида қаралиши мумкин эмас, деган янглиш хулоса чиқарилади. Қора ранг тўлқин хоссаси эмас: унинг шarti – кўриш доирасида нурланишнинг йўқлиги. Тўлқин йўқ нарса ҳақида ахборот бера олмайди. Бундан қуйидаги сохта хулоса келиб чиқади: ранг, ҳид – бу нарсаларнинг хоссалари эмас, балки бизнинг сезгиларимиздир (Э.Мах); «ранг» сўзи билан руҳий кечинмаларнинг муайян тоифаси белгиланади (В.Оствальд). Дунё эса овозсиз, бўёқлар ва ҳидлардан холи. Унда иссиқ ҳам, совуқ ҳам мавжуд эмас. Буларнинг ҳаммаси – фақат бизнинг сезгиларимиз.

Бу ерда масаланинг икки томонини: сезгилар манбаси нималиги ва уларнинг психофизиологик механизми қандайлигини фарқлаш лозим.

Образнинг сифат жиҳатидан аниқлиги предметнинг сифат жиҳатидан аниқлигини акс эттиради. Жисмнинг тебраниши ёки айни шу электромагнит нурларни тарқатиши жисм тузилиши, унинг ҳароратиси ва бошқа хоссаларига боғлиқ бўлади. Масалан, ҳар бир металл оловни ўз рангига бўйяйди; ҳар бир модда у ёнаётган газга айланганида ўз рангини касб этади. Қор кўзимизга оқ бўлиб кўрингани учун оқ эмас, балки у амалда оқ бўлгани учун ҳам биз уни шундай кўрамиз. Механицистлар ва субъективистларнинг нарса унга қараётганимиздагина рангга ва уни ҳидлаётганимиздагина ҳидга эга бўлади, деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Кўз ўзининг ранг сезадиган аппарати билан ўзи идрок этувчи ранг мавжуд бўлгани туфайли юзага келган ва мавжуд.

Хотира, хаёл ва тасаввур. Гарчи сезиш ва идрок этиш инсоннинг барча билимлари манбаи саналса-да, ҳиссий билиш улар билангина кифояланмайди. У ёки бу предмет инсоннинг сезги аъзоларига маълум вақт мобайнида таъсир кўрсатади. Сўнгра бу таъсир барҳам топади. Бироқ предметнинг образи изсиз йўқолмайди. У хотирада гавдаланади ва сақланиб қолади. Бинобарин, бирон-бир нарса ҳақида у йўқолганидан кейин ҳам фикр юритиш мумкин, чунки у ҳақда

муайян тасаввур қолади. Юмиқ кўзлар билан ҳам биз нималарнидир тасаввур қиламиз.

Шундай қилиб, биз ҳақиқатга элтувчи йўл нақадар оғир эканлигини кўрамиз: у амалда жоннинг барча кучлари – хотира, ирода, тасаввур, интуиция ва ақлнинг бор кучини ишга солишни назарда тутлади. Масалан, хотирани олайлик. Билиш ҳақида хотирасиз фикр юритиш мумкинми? Албатта, йўқ: хотирасиз жон – баликсиз тўр деган гап. Бу ажойиб ҳодисасиз билишни тасаввур қилиш мумкин эмас.

Сезиш ва идрок этиш жараёнлари ўзидан кейин мияда «из» қолдиради. Бу изларнинг моҳияти инсонга айна лаҳзада таъсир кўрсатмаётган нарсаларнинг образларини гавдалантириш қобилиятидан ва иборат.

Хотира ўтмиш ҳозирги замонни бирлаштиради, уларнинг бири-бирига ўтишини таъминлайди. Агар образлар мияда унга предмет таъсир кўрсатган пайтда пайдо бўлиб, бу таъсир тўхтаганидан кейин дарҳол ғойиб бўлганида, инсон нарсаларни ҳар сафар мутлақо нотаниш нарсалар сифатида қабул қилган. У мазкур нарсаларни танимаган, демак, уларни англамаган бўлар эди. Бирор нарсани англаш учун ақлнинг ишлаши – ҳозирги ҳолатни олдинги ҳолат билан таққослаши талаб этилади. Ташқи таъсирларнинг идрок этилиши ва уларнинг вақтда сақланиши натижасида хотирада тасаввурлар уйғонади.

Тасаввурлар – бу бир пайтлар инсоннинг сезги аъзоларига таъсир кўрсатган ва кейинчалик мияда сақланиб қолган алоқалар бўйича гавдаланадиган нарсаларнинг образларидир.

Сезиш ва идрок этиш онг фикр гавдаланишининг бошланиши ҳисобланади. Хотира олинган ахборотни қайд этади ва сақлайди. Тасаввурда эса онг илк бор ўзининг бевосита манбаидан ажралади ва нисбатан мустақил субъектив ҳодиса сифатида мавжуд бўла бошлайди. Инсон нисбатан янги образларни эркин яратишга қодир. Тасаввур – бу идрок этиш ва назарий тафаккур ўртасидаги боғловчи бўғин.

Хаёл инсоннинг муҳим хоссаси. Хаёл тафаккур оқимида етишмаётган кўргазмалилик ўрнини тўлдиради. *Хаёл кучи тажрибада (онгда) мавжуд образларни нафақат қайта чақиради, балки уларни бири-бири билан боғлайди ва шу тариқа уларни умумий тасаввурлар даражасига кўтаради.* Образларни қайта гавдалантириш хаёл кучи билан эркин ва бевосита кузатиш ёрдамисиз амалга оширилади. Тасаввурлар пайдо бўлишининг бу шакли бундай эркин фаолият кўрсатиш қобилиятига эга бўлмаган, бироқ амалда кузатишга муҳтож бўлган ва образлар беихтиёр пайдо бўлишига йўл кўядиган оддий эслашдан шу билан фарқ қилади.

Эмпирик билим ва унинг шакллари. Эмпирик билим мавжуд нарсанинг бевосита эмас, балки билвосита инъикоси бўлиши мумкин. Масалан, олим ўзи кўрмаётган тегишли объектнинг ҳолати ҳақида унга

ахборот бераётган асбоб кўрсаткичи ёки электрокардиограмманинг электр чизиғини кўради. Бошқача айтганда, билишнинг эмпирик даражаси ҳар хил асбоблардан фойдаланиш билан боғлиқ; у кузатиш, кузатилаётган нарса ёки ҳодисани тавсифлаш, баённомалар юритиш, ҳужжатлардан фойдаланишни назарда тутати, масалан, тарихчи архивлар ва бошқа манбалар билан ишлайди. Хуллас, бу оддий сезги даражасида билишга қараганда билишнинг юқорироқ даражасидир.

Эмпирик билимлар назарий билим негизини ташкил этувчи илмий далиллар мажмуидир. Эмпирик билим икки кузатиш ва эксперимент методлари ёрдамида шаклланади.

Кузатиш – *билиш объектининг муҳим хоссалари ва муносабатларини аниқлаш мақсадида атайлаб амалга ошириладиган изчил идрок этишидир.* Кузатиш мақсадини белгилаш, унинг усулларини аниқлаш, ўрганилаётган объект хулқ-атворини назорат қилишнинг режасини тузиш, асбоблардан фойдаланиш кабилар кузатишнинг муҳим хусусиятларидир. Кузатишларнинг натижалари бизга борлиқ ҳақида илмий далиллар кўринишида дастлабки ахборот беради.

Кузатиш бевосита ёки билвосита, масалан, микроскоп ёрдамида бўлиши мумкин. Ҳозирда электрон микроскоп ёрдамида молекулаларни визуал кузатиш мумкин. Кузатиш – бу фаолиятнинг муайян объектларга қаратилган, мақсадлар ва вазифаларни таърифлашни назарда тутадиган фаол шакли. Бирон-бир нарсани билишни хоҳлаган ҳар қандай одам ўз кўзларини кузатувчанликка ўргатиши лозим.

Зеҳнли, ижодкор ва теран ақл нарса ва ҳодисаларнинг кўпчилик эътибор бермайдиган муҳим жиҳатларини кўриш ва сезиш қобилияти билан ажралиб туради. Бу қобилият фан ва санъатдаги новаторлик омилидир. Кузатиш махсус тайёргарликни талаб қилади. Кузатишларни тайёрлашда кузатиш вазифалари, у жавоб бериши лозим бўлган талабларни аниқлаш, кузатиш режаси ва усулларини олдиндан ишлаб чиқиш муҳим ўрин тутати. Кузатиш табиатнинг ўзида мавжуд нарсалар ва ҳодисаларни қайд этади. Бироқ инсон кузатувчи роли билан кифоялана олмайди. У экспериментлар ўтказиш орқали фаол синовчига айланади. Мияда тасаввур қилинган модель устида ўтказиладиган фикрий эксперимент билишнинг алоҳида шаклини ташкил этади. Унга хаёл ва тафаккурнинг узвий алоқаси хосдир.

Эксперимент – *бу шундай тадқиқот методиди, унинг ёрдамида объект ё сунъий тарзда яратилади, ё тадқиқот мақсадларига мос келадиган маълум шарт-шароитларда ўрганилади. Экспериментда тадқиқотчи илмий тадқиқотни ўтказиш шарт-шароитларига фаол аралашади. У жараёнида исталган босқичда тўхтатиши мумкин бўлиб, бу объектни янада муфассалроқ ўрганиш имконини беради. Тадқиқотчи ўрганилаётган объектни бошқа объектлар билан ҳар хил тарзда боғлаши*

ёки у илгари кузатилмаган шарт-шароитларни яратиши ва шу тариқа фанга маълум бўлмаган янги хоссаларни аниқлаши мумкин.

Эксперимент ўрганилаётган ҳодисани сунъий тарзда гавдалантириш ва назарий ёки эмпирик билим натижаларини амалда синаш имконини беради.

Эксперимент доим, айниқса ҳозирги замон фанида баъзан жуда мураккаб техника воситалари, яъни асбоблардан фойдаланиш билан боғлиқ. Асбоб – бу инсоннинг сезги аъзолари билиши мумкин бўлмаган ҳодисалар ва хоссалар ҳақида ахборот олиш учун мўлжалланган, керакли хоссаларга эга бўлган мослама ёки мосламалар тизимидир. Асбоблар бизнинг сезги аъзоларимизни кучайтириши, объект хоссаларининг фаоллик даражасини ўлчаши ёки уларда ўрганилаётган объект қолдирган изларни аниқлаши мумкин.

Тадқиқот мақсадларига кўра ўрганиш эксперименти, янги нарса ёки ҳодисани кашф этиш ҳамда янги хоссаларни аниқловчи ва уларни намоиш этувчи текширув эксперименти; (гипотезаларнинг тўғрилигини аниқлаш), объектлар ёки уларнинг хоссаларини аниқлашга қаратилган сифат эксперименти ва ўрганилаётган объектнинг хоссаларини ўлчаш билан боғлиқ миқдор эксперименти фарқланади. Ўрганиш объектига кўра табиий ва ижтимоий эксперимент, амалга ошириш усулларига кўра эса – табиий ва сунъий, модели ва бевосита амалий ва тафаккур воситасида амалга ошириладиган экспериментлар фарқланади. Шунингдек илмий ва ишлаб чиқариш эксперименти ҳам мавжуд. Ишлаб чиқариш эксперименти саноат ва дала шароитидаги экспериментларни ўз ичига олади. Модели эксперимент алоҳида аҳамиятга эга. Физик ва математик моделлаштириш фарқланади. Физик модель ўрганилаётган объектнинг номаълум хоссаларини аниқлаш учун унинг маълум хоссаларини гавдалантиришни назарда тутди (самолётлар, космик кемалар ёки нейронларнинг моделлари ва ш.к.). Математик модель ҳар хил объектларнинг умумий, функционал боғлиқлигини тавсифловчи формал (математик) ўхшашлиги асосида тузиладики, бу ҳам амалда мавжуд объектларнинг номаълум хоссаларини аниқлаш имконини беради.

Экспериментнинг асосий методи – ўрганилаётган объект мавжуд бўлган одатдаги шарт-шароитларни ўзгартириш. У ўрганилаётган объект хоссалари билан шарт-шароитлар ўртасидаги сабабий боғланиш, шунингдек шарт-шароитларнинг ўзгариши муносабати билан бу хоссаларнинг ўзгариш хусусиятини аниқлаш имконини беради. Шу билан бир вақтда, бу метод предметларнинг табиий шароитда намоён бўлмайдиган янги хоссаларини аниқлаш учун имконият яратади, масалан, сунъий иқлим лабораторияларида ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишига температура, ёруғлик, намлик ва шу кабиларнинг таъсирини у ёки бу даражада тўғри аниқлаш мумкин. Ҳамонки шарт-

шароитлар ўзгариши билан предметнинг муайян хоссалари ўзгарар (баъзан яна юзага келар), бошқа хоссаларида эса сезиларли ўзгаришлар юз бермаслиги мумкин. Экспериментга шарт-шароитларни назорат қилиш, жараёнларнинг кўрсаткичларини ўлчаш имкониятининг мавжудлиги ва асбоб-ускуналардан фойдаланиш хосдир. Инсон тажриба ўтказиш чоғида янглишиши мумкин. Асбоблар бу камчиликдан холи. Микроскоп, телескоп, рентген аппарати, радио, телевидение, телефон, сейсмограф ва шу кабилар ёрдамида инсон ўзининг идрок этиш имкониятларини сезиларли даражада кенгайтирди ва теранлаштирди. Фан, айниқса табиатшуносликда эришилган ютуқлар эксперимент ўтказиш методлари ва воситаларининг такомиллашуви билан узвий боғлиқ. Сўнгги йилларда олимлар, масалан, илмий ижод жараёнига бевосита киритилган компьютерлардан фойдаланиш имкониятига эга бўлдилар.

Экспериментни кўп такрорлаш ва шу йўл билан хулосаларни кузатувларнинг кўпроқ сонига таянган ҳолда асослаш мумкин. Эксперимент ўтказиш учун дастлабки билимлар керак, И.П.Павлов қайд этганидек, далилларни ривожлантириш предмет ҳақида умумий тасаввурга эга бўлиш лозим. Бу умумий тасаввурлар, фаразлар, гипотезалар олдинги кузатишлар, экспериментлар ва инсониятнинг барча тажрибасидан олинади. Улар экспериментга йўл кўрсатади. Аниқ англолмаган мақсадсиз, кўр-кўрона амалга ошириладиган кузатиш, эксперимент самара бериши мумкин эмас. Қаллада ғоя бўлмаса, ҳеч қандай далилни кўролмайсан, деган эди И.П.Павлов.

Кузатиш ва эксперимент ўтказиш жараёнининг натижаси тавсифлаш ёки баён этиш йўли билан ифодаланади. У умумий қабул қилинган атамалар ёрдамида тузилган, графиклар, расмлар, фото ва кинотасвирлар илова қилинган, математик, кимёвий формулалар киритилган ҳисобот кўринишида ифодаланиши ҳам мумкин. Тавсифга қўйиладиган асосий илмий талаб – кузатиш ва эксперимент маълумотларини тўғри ва аниқ акс эттиришдир. Тавсиф тўлиқ ёки нотўлиқ бўлиши мумкин, бироқ у доим материални маълум даражада тизимга солишни, яъни уни гуруҳлаш ва умумлаштиришни назарда тутуди: соф тавсиф илмий ижод доирасидагина қолади.

Билиш эмпирик методларининг муҳим унсури – *таққослаш*, яъни *ўрганилаётган объектларнинг кузатиш ёки экспериментда аниқланаётган хоссалари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни аниқлашдир*. Ўлчаш – таққослашнинг айрим кўриниши. Кузатиш ва эксперимент натижалари ўлчаш йўли билан ифодаланган тақдирдагина илмий аҳамиятга эга бўлади. *Ўлчаиш – объект хоссаларининг ривожланиш даражасини тавсифловчи катталикни аниқлаш жараёни*. У ўлчаш бирлиги сифатида қабул қилинган бошқа катталик билан таққослаш шаклида амалга оширилади.

Илмий далил. Илмий далил эмпирик билишнинг натижаси ҳисобланади. *Далил* (ёки далиллар)ни аниқлаш илмий тадқиқотнинг зарур шартидир. *Далил – билимининг тасдиқланган бойлигига айланган моддий ёки маънавий дунё ҳодисаси, бирон-бир ҳодиса, хосса ёки муносабатни қайд этишидир.* А.Эйнштейн сўзлари билан айтганда, фан далиллардан бошланиши ва бошланиш билан тугалланиш ўртасида қандай назарий тузилмалар бўлишидан тузилишидан қатъи назар, далиллар билан яқунланиши лозим. Далил тушунчаси ҳар хил маъно-мазмунга эга. «далил» атамасининг кўп сонли таърифлари орасида қуйидагиларни қайд этиш мумкин. Биринчидан, борлиқ ҳодисаси, асос қилиб олиш мумкин бўлган воқеа, ҳодиса, ҳолат сифатидаги далил. Бу инсон томонидан англаган ёки англалмаганлигидан қатъи назар мавжуд бўлган ҳаёт далиллари дир.

Иккинчидан, «далил» тушунчаси борлиқнинг англаб етилган воқеалари ва ҳодисаларини белгилаш учун қўлланилади. Инсон билиш имкониятларининг серкирралиги шунда намоён бўладики, борлиқнинг айна бир далили билишнинг оддий ва илмий даражаларида, санъат, публицистика ёки юридик амалиётда англаб етилиши мумкин. Шу сабабли турли усуллар билан аниқланадиган ҳар хил далилларнинг ишончлилиқ даражаси ҳам ҳар хил бўлади. Кўпинча илмий далил билан борлиқ воқеаси ўхшаш бўлиб кўринади ва бу айрим файласуфлар ва олимларга далил ҳақиқатини мутлақ ҳақиқат сифатида тавсифлаш имконини беради. Бундай тасаввур билишнинг ҳақиқий манзарасига мос келмайди, уни догмага айлантиради ва соддалаштиради.

Далиллар мураккаб тузилишга эга. Улар борлиқ ҳақидаги ахборот, далил талқини, уни олиш ва тавсифлаш усулини ўз ичига олади.

Далилнинг муҳим томони – борлиқ ёки унинг айрим хоссалари ҳақида тасаввурнинг шаклланишига имконият яратувчи борлиқ тўғрисидаги ахборот. Далилнинг борлиққа мувофиқлиги уни ҳақиқий деб тавсифлаш имконини беради. Шу сабабли далиллар фаннинг эмпирик асоси, назарияни тасдиқлаш ёки инкор этишнинг муҳим усули ҳисобланади. Далил ёрдамида борлиқ холисона, назарияга боғланмаган ҳолда англаб етилади. Далиллар эски назария доирасига сиғмайдиган, унга зид бўлган ҳодисаларни кашф этиш имконини беради.

Талқин қилиш далилнинг муҳим унсури бўлиб, у ҳар хил шаклларда амалга оширилади. Илмий далил назария билан билвосита боғлиқ. Назария ёрдамида эмпирик тадқиқотнинг вазифалари аниқланади ва унинг натижалари талқин қилинади. Талқин қилиш далил таркибидан уни шакллантиришнинг назарий-методологик шarti, далилдан келиб чиқадиган назарий хулоса, унинг илмий изоҳи ёки ҳар хил мафкуравий, илмий ёки фалсафий нуқтаи назарлардан амалга ошириладиган баҳолаш сифатида ўрин олади.

Далилнинг моддий-техник ёки методик томони, яъни уни олиш усули ҳам бор. Далилнинг ишончилиги кўп жиҳатдан у қайси усулда, қандай воситалар ёрдамида олинганлиги билан белгиланади. Масалан, сайловолди кампанияларида номзодлар рейтинг, уларнинг муваффақият қозониш имкониятларини кўрсатувчи социологик тадқиқотларнинг натижаларидан кўп фойдаланилади. Кўпинча уларнинг натижалари бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади, баъзан бир-бирига мутлақо зид бўлади. Тўғридан-тўғри хатога йўл қўйиш имконияти истисно этилса, бундай фарқларнинг сабаби методикаларнинг ҳар хиллиги билан изоҳланиши мумкин.

Фаннинг кўп асрлик тарихи нафақат кашфиётлар тарихи, балки далилларни назарий мавҳумлаштириш, умумлаштириш ёки тизимга солишнинг муҳим омили ҳисобланган фан тилининг ривожланиш тарихи ҳамдир. Шу сабабли ҳар қандай далил белги-алоқа жиҳати, яъни у тавсифланган фан тилига эга бўлади. Графиклар, схемалар, илмий белгилар ва атамалар – фан тилининг муҳим атрибутлари. Агар илмий кашфиётни одатдаги атамаларда тавсифлашнинг иложи бўлмаса, уни идрок этиш жараёни баъзан узоқ йилларга чўзилади.

Илмий билимнинг ривожланишига қараб табиий тил унда ифодаланаётган нарсалар мазмунига семантик жиҳатдан мувофиқ эмаслиги бўртиб кўрина бошлади. Табиий тил ибораларининг сермаънолилиги, гаплар мантиқий тузилишининг ноаниқлиги, тил белгиларининг маънолари контекст таъсирида ўзгарувчанлиги, психологик ассоциациялар – буларнинг барчаси илмий билишда зарур бўлган маънонинг аниқлиги ва равшанлигига эришишга монелик қиларди. Натижада табиий тилни сунъий тарзда формаллаштирилган тил билан алмаштиришга эҳтиёж туғилди. Унинг кашф этилиши фаннинг билиш воситаларини жуда бойитди, унга янги ва янги мураккаб вазифаларни ечиш имконини берди. Шунини таъкидлаш лозимки, илмий далиллар ҳам, гипотезалар, назариялар, илмий муаммолар ҳам фанда яратилган сунъий тилларга таянади.

Илмий далил назарий тизимга киради ва икки муҳим хосса: ишончалик ва бир вариантликка эга бўлади. Илмий далилнинг ишончилиги шундай намоён бўладики, уни тадқиқотчилар томонидан турли даврларда ўтказиладиган янги экспериментлар ёрдамида олиш ва ифодалаш мумкин. Илмий далилнинг бир вариантлилиги шундан иборатки, у ўзининг ишончилигини талқинларининг ранг-баранглигидан қатъи назар сақлаб қолади.

Фан далиллари умумлаштирилиши натижасида улар назария учун асос бўлиб хизмат қилади. Далилларни умумлаштиришнинг оддий шакллари – уларни таҳлил, синтез қилиш, типларга ажратиш, бирламчи тушунтириш схемаларидан фойдаланиш ва ҳоказолар асосида амалга ошириладиган тизимга солиш ва таснифлашдир. Маълумки, жуда кўп

илмий кашфиётлар олимларнинг далилларни тизимга солиш ва таснифлаш борасидаги фидокорона меҳнати натижасида юзага келган (масалан, Ч.Дарвин яратган турларнинг табиий танланиш йўли билан пайдо бўлиши назарияси, Д.И.Менделеевнинг кимёвий элементлар даврий системаси).

Далиллар уларни талқин қилувчи назария, уларни таснифлаш методи мавжуд бўлган, улар бошқа далилларга боғлаб англаб етилган ҳолдагина илмий аҳамият касб этади. Фақат ўзаро боғланган ва яхлит кўринишда далиллар назарий умумлаштириш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин. Алоҳида ва тасодифан, ҳаётдан ажратиб олинган далиллар бирон-бир нарса ёки ҳодисани асослашга қодир эмас. Нотўғри танлаб олинган далиллардан ҳар қандай назарияни тузиш мумкин, бироқ у ҳеч қандай илмий аҳамиятга эга бўлмайди.

Назарий билим ва унинг шакллари. Илмий далиллар назарияга нисбатан ҳам икки хил вазифани бажаради: мавжуд назарияга нисбатан илмий далил ё уни мустаҳкамлайди (верификация қилади), ё у билан тўқнашади ва унинг асоссизлигини кўрсатади (фальсификация қилади). Бироқ, бошқа томондан, назария эмпирик тадқиқот даражасида олинган илмий далиллар йиғиндисини шунчаки умумлаштиришгина эмас. Унинг ўзи янги илмий далиллар олиш манбаига айланади. Шундай қилиб, эмпирик ва назарий билим яхлит ҳодиса – илмий билим икки томонининг бирлиги ҳисобланади. Бу томонларнинг муайян илмий билиш жараёнидаги ўзаро алоқаси ва ҳаракати, уларнинг ўзаро нисбати назарий билимга хос бўлган шаклларнинг изчил қатори юзага келишини белгилаб беради. Назарий билимнинг асосий шакллари: илмий муаммо, гипотеза, назария, тамойиллар, қонунлар, категориялар, парадигмалардир.

Илмий муаммо. Ҳар қандай илмий билиш муаммодан бошланади. Умуман олганда, инсон билимининг ривожланиш жараёнини айрим муаммоларни қўйишдан уларни ечишга ўтиш, сўнгра янги муаммоларни қўйиш сифатида тавсифлаш мумкин. Бироқ муаммонинг ҳақиқий ўрни қандай? Илмий муаммолар нима учун юзага келади? Муаммонинг масаладан фарқи нимада? Илмий муаммолар доираси қандай?

Муаммо – билишнинг ривожланиш жараёнида объектив тарзда юзага келадиган, ечимини топиш муҳим амалий ёки назарий аҳамиятга эга бўлган масала ёки масалалар мажмуидир. Шунингдек муаммо, ҳал қилишни талаб этувчи назарий ёки амалий масала; фанда – бирон-бир ҳодисалар, объектлар, жараёнларни тушунтиришда қарама-қарши ёндашувлар кўринишида амал қилувчи ва уни ечиш учун мувофиқ назарияни талаб этувчи зиддиятли ҳолатдир.

Муаммони тўғри қўйиш уни муваффақиятли ечишнинг муҳим шартидир. Тўғри қўйилмаган муаммо ёки сохта муаммо ҳақиқий муаммоларни ечишдан чалғитади.

Муаммони қўйиш – илмий билиш жараёнининг дастлабки босқичи. Муаммони қўйишда, аввало, айрим ҳолатни масала сифатида англаб етиш, қолаверса, муаммонинг мазмунини аниқ тушуниш, маълум ва номаълум нарсаларни ажратган ҳолда уни таърифлаш лозим.

Илмий муаммолар предметга ёки процедурага доир бўлади. Предметга доир муаммоларда ўрганилаётган объектлар, процедурага доир муаммоларда эса – билим олиш ва уни баҳолаш усуллари акс этади. Ўз навбатида, предметга доир муаммоларнинг эмпирик ва концептуал, процедурага доир муаммоларнинг методологик ва баҳолаш билан боғлиқ турлари фарқланади. Эмпирик муаммоларни ечиш учун материални соф назарий таҳлил қилиш билан бир қаторда, предметлар билан маълум амалларни бажариш лозим, ваҳоланки, концептуал муаммолар борлиққа бевосита мурожаат этишни талаб қилмайди. Предметга доир муаммолардан фарқли ўлароқ, процедурага доир муаммолар доим концептуал хусусиятга эга бўлади; процедурага доир муаммолар ўртасидаги фарқ шунда кўринадики, методологик муаммолар нисбий мушоҳада кўринишида ечимга эга бўлиши мумкин эмас, баҳолаш билан боғлиқ муаммолар эса фанга мезон вазифасини бажарувчи кўрсаткичлар ва мўлжалларни олиб киради.

Эмпирик муаммо аввало маълумотларни излашни назарда тутати; эмпирик муаммоларга кузатиш, эксперимент, ўлчаш каби илмий методлар ёрдамида жавоб топиш мумкин. Бундан ташқари, ечимини топиш учун асбоблар ясаш, реактивлар тайёрлаш ва ҳоказолар керак бўлган муаммо ҳам эмпирик ҳисобланади.

Концептуал муаммолар илгари олинган кўп сонли маълумотлар билан боғлиқ бўлиб, уларни тартибга солиш ва талқин қилиш, оқибатларни келтириб чиқариш ва гипотезаларни шакллантириш, мантиқий изчиллик талабларига мувофиқ қарама-қаршиликларни баргараф этишни назарда тутати.

Методологик муаммолар асосан тадқиқотни режалаштириш билан боғлиқ: уларни ечиш йўли билан айрим келишувлар тузилади, муаммони ечиш, кузатиш ва экспериментлар ўтказиш тартиби аниқланади, мўлжалланаётган концептуал процедуралар белгиланади ва ҳ.к.

Баҳолаш билан боғлиқ муаммолар эмпирик маълумотлар, гипотезалар, назариялар ва шу кабиларни баҳолаш, ҳатто муаммонинг ўзи қай даражада тўғри тузилган ва таърифланганлигини баҳолашни назарда тутати. Муаммо тўғри қўйилган деб ҳисобланиши учун:

- 1) ўрганилаётган муаммонинг таркибига киритиш мумкин бўлган муайян илмий билим (маълумотлар, назария, методика) мавжуд бўлиши;
- 2) муаммо шаклан тўғри тузилган бўлиши;
- 3) муаммо ўринли бўлиши, яъни унинг асослари сохта бўлмаслиги;
- 4) муаммо муайян даражада чегараланган бўлиши;
- 5) ечимнинг мавжудлик шарти ва унинг ягоналиги кўрсатилган бўлиши;
- 6) мақбул ечим белгилари ҳамда ечимнинг мақбуллигини текшириш усуллари ҳақидаги шартлар қабул қилиниши лозим.

Шундай қилиб, пировард натижада барча илмий муаммолар ҳам ўз ечимини топавермайди: айрим муаммолар улар қўйилганидан кейин узок вақт мобайнида ечилмай қолаверади (масалан, Фрем теоремаси бир неча юз йиллар мобайнида ечилмай келган), айрим муаммолар ўз ечимини топмайди (масалан, айлана квадратураси, бурчак трисекцияси ва кубнинг иккиланмаси ҳақидаги масалалар), баъзи бир муаммолар эса олимларнинг алмашаётган авлодлари диққат марказидан бутунлай йўқолади.

Илмий муаммо бошқа муаммолардан қуйидаги белгилари билан ажралиб туради:

- У олимни доим ҳақиқий билим олишга йўналтиради.
- Янги билим олишга қараб мўлжал олади. Олим онгли равишда янгилик сари интилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, «дунёнинг биринчи материяси нима?», «объект нима?», «ҳаракат нима?», «ақл нима?» қабилдаги оламшумул муаммолар айрим фанларнинг чегараларинигина белгилаши мумкин, бироқ илмий тадқиқотнинг дастлабки босқичи ҳисобланмайди.

Ўз-ўзидан равшанки, ҳар қандай муаммо ҳам илмий бўлавермайди. Илмий муаммолар қолган турдаги муаммолардан шуниси билан ажралиб турадики, улар илмий асослар негизида қўйилади ва асосан илмий билимни кенгайтириш мақсадида илмий методлар ёрдамида ўрганилади.

Теран, самарали ечимини топадиган муаммоларни яратишнинг умумий методи мавжуд эмас. Шунга қарамай, фан тарихи кўпгина ҳолларда теран илмий ва самарали муаммолар қуйидаги тўрт мўлжални рўёбга чиқариш пайтида юзага келганлигидан далолат беради:

- 1) илгари қўйилган муаммоларнинг таклиф қилинаётган ечимларига, ҳатто бу ечимлар бир қарашда шак-шубҳасиз бўлиб кўринса ҳам, танқидий ёндашиш лозим; ҳар қандай ҳолатда ҳам айрим камчиликларни топиш ёки ҳеч бўлмаса топилган ечимни умумлаштириш айрим ҳолатга татбиқан муайянлаштириш мумкин;

2) янги ҳолатларга нисбатан маълум ечимларни татбиқ этиш, уларнинг яроқли ёки яроқсизлигини баҳолаш лозим: агар муаммонинг ечими ўз кучини сақлаб қолса, бунинг натижасида нафақат ечимлар, балки муаммолар ҳам умумлаштирилади, агар ечим яроқсиз бўлса, муаммоларнинг янги мажмуи юзага келади;

3) маълум муаммоларни янги соҳаларга кўчириш ёки унга яна бир кўрсаткич киритиш йўли билан уларни умумлаштиришга ҳаракат қилиш лозим;

4) муаммонинг мавжудлигини билимнинг бошқа соҳаларидаги билимлар билан боғлаш, муаммоларни комплекс ўрганишга ҳаракат қилиш керак.

Умуман олганда, муаммоларни танлаш ижодий хусусиятга эга бўлиб, бу ерда методикадан ҳам кўра кўпроқ интуиция ва тажриба иш беради.

Илмий муаммо, дидактик тизим каби, билимлар ва фаолият усуллари ижодий ўзлаштириш қонуниятларига асосланади, у билиш ва амалий фаолият жараёнида муҳим аҳамиятга эга бўлган ижодий тафаккурни ривожлантиришнинг самарали воситаларидан биридир.

Илмий муаммо билимларнинг изчиллиги, уларнинг фундаменталлиги ва ихтисослашувини уйғунлаштириш, турдош фанлар методларидан фойдаланиш, билимларни илмий умумлаштириш ва тизимга солиш кўникмаларини ишлаб чиқиш, шунингдек ўрганилаётган масалаларни танқидий таҳлил қилишни ўз ичига олади. У билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришга даъват этади, янги муаммоларни мустақил кўйиш, уларнинг ечимларини излаш ва топишга қизиқишни кучайтиради. Айтиш керакки, илмий муаммо зарур интеллектуал кескинликни вужудга келтиради, билиш жараёнидаги қийинчиликларни енгиш, ижодий тафаккур кўникмаларини шакллантиради.

Бош вазифа – у ёки бу мавзуга мос келадиган муаммоларни топиш, фарқлаш ва аниқ таърифлаш. Пухта ишлаб чиқилган ва тўғри таърифланган муаммо илмий ҳамда ижодий жиҳатдан диққатга сазовор бўлиши мумкин.

Илмий муаммо соф информатив хусусиятини йўқотади, тайёр билим беришдан иборат бўлмай қолади ва янги билим излаш, ҳақиқий ижодий билиш жараёнига айланади. Инсонга зарур билимлар ҳажми жадал суръатларда ошиб бораётган ҳозирги шароитда далилларнинг маълум йиғиндисини ўзлаштиришга қараб мўлжал олишнинг ўзи кифоя қилмайди. Ўз билимларини мустақил тўлдириш, илмий ва сиёсий ахборотларнинг жўшқин оқимида мўлжал олиш кўникмасини шакллантириш муҳимдир. Бу тамойиллардан ҳозирги даврда инсон эга бўлган билимларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки унинг билимлари ижодий қобилияти ва ғоявий эътиқоди билан уйғунликда ҳар томонлама етук шахснинг бош мезонидир, деган хулоса келиб чиқади.

Муаммоли вазият ва унинг аҳамияти. Мавжуд фаолият стратегиялари ва ўтмиш тажрибаси инсонга юзага келган қийинчиликни бартараф этиш имконини бермайдиган, мутлақо янги стратегияни яратиш талаб этиладиган вазият одатда муаммоли вазият деб аталади. Муаммоли вазият аниқланган далилларни мавжуд билим доирасида тушунтириш мумкин эмаслигини ифодаловчи вазиятдир. Илмий кашфиёт сари йўл муаммоли вазиятни аниқлашдан бошланади, уни таърифлашдан ўтади ва бу вазиятнинг ечимини топиш билан якунланади.

Муаммоли вазиятнинг пайдо бўлиши ҳар хил омиллар билан белгиланади. Аввало, у далилни асосланган хусусиятга эга бўлган мавжуд назарий билим ёрдамида тавсифлаш мумкин бўлмаган ҳолда юзага келади. Бу ерда муаммоли вазият кўп жиҳатдан бизга ҳали аниқ бўлмаган объектив мавжуд ҳодисалар таъсирида юзага келади. Бироқ муаммоли вазият баъзан мавжуд назарий дастурни ривожлантириш ва кенгайтириш билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Муаммоли вазият шаклан субъектив, бироқ мазмунига кўра объективдир. Амалда у тадқиқотчи олдида кузатишлар ва экспериментларнинг эмпирик билимлар – далиллар ва қонунлар шаклида ифодаланувчи янги натижалари билан ўз тасдиғини топган назарий билимларнинг бирикуви кўринишида юзага келади. Кўпинча муаммоли вазият жамиятнинг амалий ёки назарий манфаатлари нуқтаи назаридан ўзини намоён этади. Уни моддий ва маънавий маданиятнинг ривожланиш жараёни, шу жумладан фан назарияси ва амалиётининг ривожланиши, унга давлат ва жамиятнинг муносабати, давлат ва жамиятнинг уни ечишдан манфаатдорлиги тайёрлайди. Муаммоли вазиятнинг аниқланиши ва ҳал қилинишига ижтимоий-тарихий муҳит сезиларли таъсир кўрсатади. У илмий кашфиётга имконият яратиши, бироқ унинг олинишига тўсқинлик қилиши ҳам мумкин.

Муаммоли вазиятда олимнинг ўзига хос хусусиятлари, чунончи: унинг касбий тайёргарлик даражаси, муаммода мўлжал ола билиши, қотиб қолган эскича қарашлардан узоқлаша олиши, зехнининг ўткирлиги ва ҳоказолар айниқса ёрқин намоён бўлади.

Муаммоли вазиятни таҳлил қилишда шахсий-психологик тусдаги масалаларни ҳам ўрганишга тўғри келади, чунки бу вазиятни олим ўз бошидан кечиради ва унда олимнинг интуицияси, тафаккур услуби ва ҳоказолар намоён бўлади.

Муаммоли вазиятнинг пировард негизи амалиёт ҳисобланади. Бизнинг объект ҳақидаги билимларимиз етарли эмаслиги аён бўлиб, «салбий» натижалар олинади, амалиёт янги муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Бунда фан нисбатан мустақилликка, ўз ривожланишининг ички мантиқига, ўз ички қарама-қаршиликларига эга

эканлиги, бу омиллар ҳам муаммоли вазиятларни юзага келтиришини унутмаслик лозим

Гипотеза – янги далилларнинг моҳиятини тушунтирувчи қонун мавжудлиги ҳақидаги асосли тахминдир. Гипотеза олимлар томонидан илмий муаммонинг қўйилишига сабаб бўлган илмий далилларни тахминий тушунтириш мақсадида илгари сурилади. Гипотеза текшириладиган бўлиши лозим, у эмпирик текшириш имконини берувчи оқибатларга олиб келади. Агар бундай текширишнинг иложи бўлмаса, гипотеза илмий жиҳатдан асоссиз ҳисобланади.

Гипотеза формал-мантиқий қарама-қаршиликлардан холи ва ички изчилликка эга бўлиши лозим. Гипотезани баҳолаш мезонларидан бири – унинг мумкин қадар кўпроқ илмий далилдан келиб чиқадиган оқибатларни тушунтириш қобилияти. Бироқ илмий муаммони қўйиш билан боғлиқ далилларни тушунтирувчи гипотезани илмий жиҳатдан асосли деб бўлмайди.

Гипотеза илгари маълум бўлмаган нарсалар ва ҳодисаларни, эмпирик тадқиқот жараёнида ҳали аниқланмаган янги илмий далилларнинг пайдо бўлишини башорат қилади. Гипотеза мумкин қадар содда бўлиши лозим. У оз сонли асослар билан кўп сонли ҳодисаларни тушунтиради. Унда илмий далилларни ва гипотезанинг ўзидан келиб чиқадиган оқибатларни тушунтириш зарурати билан боғлиқ бўлмаган ортиқча фаразлар бўлмаслиги керак. Гипотеза қай даражада асосли бўлмасин, у назарияга айланмайди. Шу сабабли илмий билишнинг навбатдаги босқичи – гипотезанинг ҳақиқийлигини асослаш серқирра жараён бўлиб, мазкур гипотезадан келиб чиқадиган оқибатларнинг мумкин қадар кўпроғи ўз тасдиғини топиши лозимлигини назарда тутати. Шу мақсадда кузатиш ва экспериментлар ўтказилади, олинган янги далиллар гипотезадан келиб чиқадиган оқибатлар билан таққосланади. Эмпирик даражада қанча кўп оқибатлар ўз тасдиғини топган бўлса, уларнинг бошқа гипотезадан келиб чиқиш эҳтимоли шунча кам бўлади. Гипотезанинг энг ишонарли тасдиғи – эмпирик тадқиқот жараёнида гипотезада башорат қилинган оқибатларни тасдиқловчи янги илмий далилларнинг аниқланишидир. Шундай қилиб, ҳар томонлама текширилган ва амалда ўз тасдиғини топган гипотеза назарияга айланади.

Назария – ҳодисаларнинг муайян туркуми, бу туркумдаги ҳодисаларнинг моҳияти ва уларга нисбатан амал қиладиган борлиқ қонунлари ҳақидаги билимларнинг мантиқий асосланган ва амалиёт синовидан ўтган тизимидир. У ўрганилаётган ҳодисаларнинг мазмунини ёритувчи табиат ва жамият умумий қонунларининг кафш этилиши натижасида шаклланади. Гипотеза борлиқнинг муайян бўлагини тушунтириш ёки талқин қилишга қаратилган ғоялар мажмуини ўз ичига олади. Назария таркибига унинг асослари сифатида мавжуд бўлган ва

юзага келишини белгилаган барча элементлар киради. Дастлабки назарий негиз, яъни жамулжам ҳолда тадқиқот объекти ҳақида умумий тасаввурни, объектнинг идеал моделини ташкил этувчи кўп сонли тамойиллар, аксиомалар, қонунлар назариянинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Назарий модель айна вақтда асосий назарий тамойиллар тизимига таянувчи келгуси тадқиқотлар дастури ҳамдир.

Назария тушунтириш, башорат қилиш, амалда синаш ва синтез қилиш каби муҳим функцияларни бажаради. Назария илмий далиллар тизимини тартибга солади, уларни ўз таркибига киритади ва ўзини ташкил этувчи қонунлар ва тамойиллардан оқибатлар сифатида янги далилларни яратади. Пухта ишлаб чиқилган назария фанга маълум бўлмаган ҳодисалар ва хоссаларни башорат қилиш имкониятига эга бўлади. Назария одамлар амалий фаолиятининг негизи бўлиб хизмат қилади, уларга табиий ва ижтимоий ҳодисалар дунёсида йўл кўрсатади. Назарияда илмий ғоялар, яъни унда акс эттирилган объектлар туркуми доирасида амал қилувчи фундаментал қонуниятлар ҳақидаги билимлар марказий ўринни эгаллайди. Илмий ғоя мазкур назарияни ташкил этувчи қонунлар, тамойиллар ва тушунчаларни мантиқан изчил яхлит тизимга бирлаштиради.

Назария бошқа назарияларга кириш ва шу йўл билан уларни қайта қуриш қобилиятига эга. У ҳар хил назарияларнинг бирлашиши ва дунёнинг илмий манзараси ўзагини ташкил этувчи тизимга айланишини рағбатлантиради. Назария бутун бир даврнинг тафаккур услубини белгилашга қодир бўлган янги ғояларга замин яратади. Ўз шаклланиш жараёнида назария мавжуд тамойиллар, категориялар ва қонунлар тизимига таянади ва янги тамойиллар, категориялар ва қонунларни кашф этади.

Тамойиллар деганда, асосий назарий билим, илмий далилларни тушунтиришда дастуриламал бўлиб хизмат қилувчи раҳбар ғоялар тушунилади. Тамойиллар сифатида, жумладан, исботлаб бўлмайдиган ва исбот талаб қилмайдиган аксиомалар, постулатлар амал қилиши мумкин.

Категориялар – борлиқнинг энг муҳим томонлари, хоссалари ва муносабатларини акс эттирувчи умумий тушунчалардир. Фан категорияларига ҳам шундай таъриф бериш мумкин. Бироқ, умумий хусусиятга эга бўлган фалсафий категориялардан фарқли ўларок, фан категориялари бутун борлиқнинг эмас, балки борлиқнинг муайян парчаси хоссаларини акс эттиради.

Фан қонунлари ҳодисалар ўртасидаги зарур, муҳим, барқарор, такрорланувчи муносабатларни ёритади. Бу ҳодисаларнинг амал қилиши ва ривожланиши қонунлари бўлиши мумкин. Табиат, жамият ва инсон тафаккури қонунларини билиш – фаннинг муҳим вазифаси. У ўрганилаётган ҳодисаларнинг тушунчалар ва категорияларда қайд

этиладиган умумий ва муҳим томонларини ёритишдан уларнинг барқарор, такрорланувчи, муҳим ва зарур алоқаларини аниқлашга қадар бўлган йўлни босиб ўтади. Фан қонунлари ва категориялари тизими унинг парадигмасини ташкил этади.

Парадигма – фан тарихининг муайян даврида унинг ривожланишини белгиловчи барқарор тамойиллар, умумий меъёрлар, қонунлар, назариялар ва методлар мажмуи. У бутун илмий ҳамжамият томонидан фаннинг мазкур даражасида юзага келувчи вазифаларни қўйиш ва ечиш усулларини белгилайдиган андоза сифатида тан олинади. Парадигма тадқиқотчилик фаолияти, илмий экспериментларнинг натижаларини талқин қилишга йўл кўрсатади, янги далиллар ва назарияларнинг башорат қилинишини таъминлайди. У ўзига мос келмайдиган концепцияларни инкор этади ва тадқиқотчилик вазифаларини ечиш учун андоза бўлиб хизмат қилади. Парадигма тушунчаси билиш назариясига америкалик файласуф Т.Кун томонидан киритилган. Унинг фикрича, «нормал фан»га тегишли илмий парадигмага таянган ҳолда муайян вазифаларни ечиш хосдир. Фан ривожланишидаги нормал даврлар инқилоблар билан алмашади. Улар эски парадигма доирасига сиғмайдиган ҳодисаларнинг кашф этилиши билан боғлиқ. Натижада фанда инқироз даври бошланади ва у эски парадигма ўз аҳамиятини йўқотиши ва янги парадигманинг юзага келиши билан яқунланади. Янги парадигманинг қарор топиши фанда инқилоб ясалишига сабаб бўлади.

Тафаккур ва унинг моҳияти. Инсон ҳамиша нималар ҳақидадир ўйлайди. Ўйсиз ҳолат ҳам, психологлар фикрига кўра, амалда ҳеч бўлмаса ҳеч нарса ҳақида ўйламасликни ўйлаш ҳолатидир. Билишнинг диалектик йўли сезги аъзолари орқали билиш, далилларни аниқлашдан мантиқий тафаккур сари олиб боради. Тафаккур– бу инсоннинг нарсалар муҳим хоссалари ва муносабатларини изчил, билвосита ва умумий акс эттиришидир. Ижодий тафаккурлаш амалиёт, фан, техникада янги натижалар олишга қаратилади. Тафаккурлаш – муаммолар қўйиш ва уларни ечишга қаратилган фаол жараён. Тиришқоқлик – фикрлаётган одамнинг муҳим белгиси. Сезгидан фикрга ўтиш замирида билиш объектининг ички ва ташқи моҳиятнинг ифодаси, айрим ва умумийга бўлиниши ётади. Зотан, илмий ва фалсафий билим фақат сезги ва тасаввурлардан иборат эмас: сезги идроки нақадар гўзал бўлмасин, мазмунан қашшоқдир – у нарсанинг моҳиятини ёритмайди.

Нарсалардаги умумийлик – аввало, муҳим хоссалар ва муносабатлар мажмуидир. Маълумки, улар айрим предмет каби аниқ кўриниб турмайди, уларни бевосита идрок этиш мумкин эмас. Нарса, ҳодисаларнинг ташқи томони асосан амалда кузатиш, эмпирик билиш йўли билан, нарсаларнинг моҳияти, умумий жиҳатлари эса – тушунчалар, мантиқий фикрлаш ёрдамида аниқланади. Фикрлашда,

тушунчаларда нарсалар билан бевосита алоқа мавжуд бўлмайди. Биз идрок этишга қодир бўлмаган нарсаларни ҳам тушунишимиз мумкин.

Махсус тузилишга эга бўлган оз сонли сезги аъзоларимиз шунинг учун ҳам билишнинг мутлақ чегараларини ўрнатмайдики, уларга назарий тафаккур фаолияти қўшилади. Инсон фикри ҳодисаларнинг ташқи қобиғидан ўтиб, объектнинг ичига киради. Сезги даражасида аниқланган маълумотлар ва эмпирик тажрибадан келиб чиқиб, тафаккур сезги аъзоларининг кўрсатмаларини мазкур индивид миясида мавжуд барча билимлар, бундан ташқари, инсониятнинг умумий тажрибаси, билимларига, улар мазкур одамнинг бойлигига айланган даражада фаол солиштириши ва ҳодисалар орқали янада теранроқ моҳиятни англаб, амалий ва назарий муаммоларни ечиши мумкин.

Мантиқий тафаккур – тафаккур қоидалари, қонунлари ва тамойилларига мувофиқ бир ҳақиқатдан бошқа, янада теранроқ ҳақиқатга интилишдир. Тафаккур қоидалари, қонунлари фан сифатидаги мантиқнинг мазмунини ташкил этади. Бу қоидалар ва қонунлар тафаккурга ичдан хосдир. Мантиқий қонунлар – нарсаларнинг объектив муносабатларини амалиёт асосида умумлаштириш. Демак инсон тафаккурининг баркамоллик даражаси унинг мазмуни объектив борлиқ мазмунига қай даражада мувофиқлиги билан белгиланади. Бизнинг ақлимиз амалий ҳаракатлар мантиқи ва маънавий маданият тизимида акс этган нарсалар мантиқига бўйсунди. Тафаккур жараёни амалда нафақат айрим шахс миясида, балки бутун маданият тарихи шаклланади. Асосий қоидалар тўғри бўлган ҳолда фикрнинг мантиқийлиги унинг тафаккурда, тушунчалар ҳаракатида акс этишида намоён бўлади. Инсон теран фикр юритишида, мантиқ қонунларига бўйсунди, унинг бирон-бир тамойилини бузмайди.

Ҳозирги замон фани ва техникаси қаршисида кўндаланг бўлган муаммоларнинг мураккаблиги мантиқни фаол ривожлантириш, тафаккурнинг мантиқий аппаратини, айниқса кибернетика техникасининг жуда ўсган талаблари билан мувофиқ ҳолатга келтиришни талаб қилди. Бу муҳим эҳтиёж мантиқда янги йўналишлар – кўп маъноли, эҳтимол тутилган ва бошқа мантиқий фанларнинг пайдо бўлишини белгилаб берди, формал мантиқни математика билан яқинлаштирди ва математик мантиқ юзага келишига сабаб бўлди.

Объектив борлиқ жараёнларининг алоқаси, уларнинг ривожланиши ўзига хос «нарсалар мантиғи», объектив мантиқни ташкил этади. Бу мантиқ бизнинг тафаккуримизда тушунчалар алоқаси кўринишида акс этади – бу субъект мантиғи тафаккур мантиғи. Фикрларимизнинг мантиқийлиги шу билан белгиланадики, биз нарсаларни улар амалда қандай боғланган бўлса, шундай боғлаймиз.

Ҳамонки борлиқ диалектика қонунларига бўйсунар экан, инсон тафаккурининг мантиғи ҳам шу қонунларга бўйсунити лозим.

Тафаккур ва борлиқнинг бирлиги. Тафаккур билан борлиқ ўртасида бирлик мавжуд. Тафаккур уларнинг бирлиги замирида мантиқий шакллар ва тафаккур қонунларини шакллантирувчи ижтимоий амалиёт ётади. Дунё ривожланишининг объектив умумий қонуниятларидан мантиқий қонуниятларнинг фарқи шундаки, инсон мантиқий қонуниятларни онгли равишда қўллаши мумкин, табиатда эса дунёнинг ривожланиш қонуниятлари ўзига онгсиз тарзда йўл очади.

Инсон ўзини қуршаган дунё ҳақидаги барча билимларни пировард натижада сезги аъзолари орқали олади. Бироқ улар айрим сохта ғоялар, масалан, Ернинг ясси тузилиши, Қуёш Ер атрофида айланиши каби ғоялар манбаи ҳамдир. Бу кўпинча сезги аъзоларининг маълумотларига ишончсизлик уйғотган, рационалистлар бу аъзоларнинг билишдаги ролини камситиши ва билишда асосий ролни тафаккур ўйнашини қайд этишига сабаб бўлади. Бироқ эмпириклар бу фикрга эътироз билдириб, билишда хатоларга кўпроқ тафаккур йўл қўйганини қайд этадилар. Уларнинг фикрича, ҳайвон табиат йўлларида четга чиқа олмайди: унинг мотивлари замирида сезги аъзолари орқали идрок этиладиган нарсалар ётади. Ҳайвонлар ҳеч нарсани ўйлаб топмайди ва шунинг учун ҳам улар ақлсизлик ҳолатига тушмайди. Инсон эса ҳар хил хомхаёллар қурбони бўлади.

Сезги даражасида билишнинг ролини мутлақлаштирадиган ва мавҳум назарий тафаккурга ишонмайдиган эмпиризм илмий билишнинг ривожланишига монелик қилади. Мутахассислар қайд этишича, қадимги математиклар, файласуфлар, пифагорчилар, математикага иррационал, баъзан – каср сонларининг киритилишига қарши чиққанлар, ўз фикрларини бу сонларнинг ноаниқлиги билан исботлашга ҳаракат қилганлар. Бундай фикрлар юнонларни алгебрани фан сифатида инкор этишга мажбур қилган, бу эса математиканинг аналитик методлари Уйғониш даврига қадар замондан орқада қолишининг сабабларидан бири бўлган. Қадимги мутафаккирлар сезгида бўлмаган нарса тафаккурда ҳам бўлмайди деб қайд этган. Тафаккур жараёни моделлар, схемалар, табиий, сунъий тил ва ҳоказолар кўринишидаги сезги унсурларига таянмай иш кўра олмайди.

Тафаккурнинг асосий шакллари. Тафаккур жараёнининг оқилона мазмуни тарихий ривожланиш жараёнида яратилган мантиқий шакллар қобиғига ўралади. Тафаккур ўзининг асосий шакллари – тушунчалар, мулоҳазалар ва хулосалар кўринишида юзага келган, ривожланмоқда ва амалга оширилмоқда.

Тушунча – нарсалар ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хосса ва алоқалари акс этувчи фикр. Тушунча – тафаккур, тушуниш фаолиятининг маҳсули. Улар нафақат нарсалар ва ҳодисаларнинг

умумий жиҳатларини акс эттиради, балки уларни бир-бирдан ажратади, улар ўртасида мавжуд фарқларга қараб уларни гуруҳлайди, таснифлайди. Бундан ташқари, биз бирор нарса ҳақида тушунчага эга эканлигимизни таъкидлар эканмиз, бунда мазкур объектнинг моҳиятини тушунишимизни назарда тутамиз. Масалан, «инсон» тушунчаси нафақат муҳим умумий, яъни барча одамларга хос бўлган жиҳатни, балки ҳар қандай одамнинг бошқа ҳар қандай нарсалардан фарқини ҳам акс эттиради, мазкур одамнинг моҳиятини тушуниш эса, умуман инсоннинг моҳияти, яъни инсон ҳақидаги тушунчанинг мазмунини билишни назарда тутати: «Инсон – ақл, сўзлашиш ва меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган биоижтимоий мавжудот».

Сезги, идрок ва тасаввурлардан фарқли ўлароқ, тушунчалар кўрғазмалилик ёки ҳиссийликдан холидир. Идрок дарахтларни, тушунча – умуман дарахтни акс эттиради. Тушунчанинг мазмунини кўпинча аниқ образ кўринишида тасаввур қилиш мумкин эмас. Инсон, масалан, яхши одамни тасаввур қилиши мумкин, бироқ у яхшилик, ёмонлик, гўзаллик, қонун, ёруғлик тезлиги, сабаб, қиймат каби тушунчалар ва жараёнларни сезги образи кўринишида тасаввур қила олмайди. Ҳар қандай фаннинг барча тушунчалари ҳақида шу фикрни айтиш мумкин. Уларнинг объектив таърифи кўрғазмалилик чегараларидан ташқарида билвосита аниқланади.

Тушунча муҳим жиҳатлар ва хоссаларни аниқлайди ва уларни ўзида мужассамлаштиради: тушунча моҳиятнинг фикрда ифодаланган образидир. Шунинг учун ҳам оз сонли тушунчалар сон-саноксиз нарсалар – хоссалар ва муносабатларни қамраб олади. Тушунчалар турли даврларда мазмунан ҳар хил бўлган. Улар айна бир инсон ривожланишининг турли даражаларида ҳар хилдир.

Ҳақиқий илмий тафаккур маданияти бирон-бир тушунчани аниқ таърифсиз қолдирмасликни ўзи учун қоида деб билади. Буюк мутафаккир Сукрот тушунчаларни мантиқий жиҳатдан аниқ таърифлаш ҳақиқий билимнинг бош шартидир, деган эди.

Тушунчалар инсон онгида маълум боғланишда, мулоҳазалар кўринишида юзага келади ва мавжуд бўлади. Тафаккур – бирор нарса ҳақида ҳукм чиқариш, нарсанинг турли томонлари ўртасидаги ёки нарсалар ўртасидаги муайян алоқалар ва муносабатларни аниқлаш демакдир.

Мулоҳаза – фикрнинг шундай бир шаклики, унда тушунчаларни боғлаш йўли билан бирор нарса ҳақидаги бирон-бир фикр тасдиқланади (ёки рад этилади). Масалан, «Терак – ўсимлик» деган шундай бир мулоҳазаки, унда терак ҳақида унинг ўсимлик эканлиги хусусида фикр билдирилади. Тасдиқлаш ёки рад этиш, сохталик ёки ҳақиқийлик, шунингдек эҳтимол тутилган нарсалар бор жойда биз мулоҳазаларга дуч келамиз.

Агар бизнинг онгимизда фақат тасаввурлар, ўз ҳолича тушунчалар мавжуд бўлган ва улар бир-бири билан мантиқан боғланмаганида, тафаккур жараёни ҳам бўлмас эди. Маълумки, сўзнинг ҳаёти фақат нутқда, гапдагина ҳақиқийдир. Худди шунингдек, тушунчалар ҳам фақат контекстида «яшайди». Айрим тушунча сунъий «препарат», масалан, организмдан ажратиб олинган хужайра билан баробар. Тафаккур – бирор нарса ҳақида хулоса чиқариш демак. Бунда биз мулоҳаза кўринишида ифодалай олмайдиган тушунча биз учун мантиқий маънога эга бўлмайди.

Мулоҳаза (ёки мулоҳазалар) – кенг маънода ифодаланган тушунча, тушунчанинг ўзи эса – торайтирилган мулоҳаза (ёки мулоҳазалар), деб айтиш мумкин. Нима юксакроқ - тушунчами ёки мулоҳаза, деган масала атрофидаги баҳслар схоластик, шунинг учун ҳам бесамардир.

Фикрнинг бевосита, моддийлаштирилган ифодаси бўлган гап мулоҳазани ифодалашнинг оғзаки шаклидир. Ҳар қандай мулоҳаза субъектнинг предикат, яъни тавсифланаётган нарса ёки ҳодиса билан бирикувидир. Шу сабабли мулоҳазаларнинг мантиқда кўрилмайдиган турлари субъект, предикат ва улар ўртасидаги алоқанинг эҳтимол тутилган модификациялари билан боғлиқ. Биз: «Олов куйдиради», деймиз. Бу – мантиқан субъект предикат билан боғланган ҳукм. Оловни ҳам, куйишни ҳам сезиш мумкин, бироқ улар ўртасидаги алоқани фикримиз англайди.

Субъектнинг ўзгаришига қараб ҳукмлар, масалан, шахсиз бўлиши мумкин: «Тонг отяпти», «Кайфият йўқ». Якка, айрим ва умумий ҳукмлар фарқланади: «Ньютон тортилиш қонунини кашф этган», «Айрим одамлар ёвуз ниятли бўлади», «Суяк – фаол тўқималардан бири». Ҳукмлар тасдиқловчи ва инкор этувчи бўлади: «Тананг кучни ўсимлик шарбатларидан олади», «Сайёралар юлдузлар эмас».

Инсон у ёки бу мулоҳазага бирон-бир далилни бевосита кузатиш орқали ёки билвосита йўл билан – хулоса чиқариш ёрдамида келиши мумкин.

Тафаккур фақат мулоҳаза юритиш эмас. Тафаккур жараёнида амалда тушунчалар ва мулоҳазалар алоҳида ўрин тўтмайди. Улар ақлнинг янада мураккаброқ ҳаракатлари занжири – мушоҳаданинг бўғинлари ҳисобланади.

Хулоса – мушоҳаданинг нисбатан тугалланган бирлиги. Мушоҳада юритиш жараёнида мавжуд мулоҳазалардан янги мулоҳаза – хулоса чиқарилади. Хулоса чиқариш тафаккурнинг шундай бир амалики, унда айрим фикрларни таққослаш йўли билан янги мулоҳаза яратилади.

Инсон нарсаларнинг, хоссалари ва муносабатларини теран билиш орқали вақти-вақти билан ҳозирги замон чегараларидан ўтиб,

сирли келажакка назар ташлаши, ҳали маълум бўлмаган нарсаларни олдиндан кўриши, юз бериши эҳтимол тутилган ва муқаррар бўлган воқеаларни башорат қилиши мумкин.

Башорат қилиш «мураккаб нарсани оддий нарсага айлантириш»нинг олий даражасини ташкил этади. Илмий билим тараққиёти илмий башорат кучининг ўсиши ва мазкур ҳодиса чегараларининг кенгайиши билан боғлиқ. Башорат қилиш жараёнларни назорат қилиш ва бошқариш имконини беради. Илмий билиш нафақат келажакни башорат қилиш, балки бу келажакни онгли равишда шакллантириш учун имконият яратади. Ҳар қандай фаннинг ҳаёт мазмунини шундай тавсифлаш мумкин: башорат қилиш учун билиш, иш кўриш учун башорат қилиш керак. Масалан, Д.И.Менделеев юз йил кейин кашф этилган кимёвий элементларнинг мавжудлигини башорат қилган эди.

Ҳиссий, эмпирик ва рационал билиш бирлиги. Кўп сонли маълумотлар сезги аъзолари орқали ва оқилона билиш нафақат бир-бири билан боғлиқ, балки бир-бирини тақозо этишидан далолат беради. Инсон руҳияти бир-бирини белгилашнинг кўп сонли занжирларига эга бўлган мураккаб тизимдир. Шу сабабли, сезгининг мазмуни нафақат ташқи таъсирлантирувчи куч, балки тафаккур, хотира, хаёлнинг ҳолати билан ҳам белгиланади. Сезиш ва тафаккур мумкин бўлган нарсалар ўзаро муштаракдир.

Айтайлик, бизни - сариқ, юмалоқ ва ширин «олма»нинг руҳий образи қизиқтиради. Бу ерда уч тушунча: ранг тушунчаси, геометрик шакл тушунчаси ва таъм тушунчаси аниқ-равшан кўриниб турибди. Ранг тушунчаси ҳар хил ранглارни қамраб олади, бироқ айна ҳолда уларнинг орасида фақат сариқ ранг мавжуд. Таъм тушунчаси айна ҳолда «ширин» тушунчаси билан ифодаланган. Олманинг руҳий образи кўп сонли тушунчалар ва уларнинг сезги даражасида аниқлаш мумкин бўлган кўрсаткичларининг кесишуви сифатида амал қилади.

Агар тушунчаларни чизиқлар, сезги шакллари – нуқталар билан ифодаласак, ҳар қандай объектнинг руҳий образи чизиқлар ва нуқталарнинг кесишиш маркази сифатида амал қилади.

Билишнинг сезиш ва тафаккур шакллари кесишиш нуқтасида яхлит бир бутун нарсани ҳосил қилади. «Бу олма»нинг яхлит руҳий образи сифатида «олма» тушунчаси билан олма ҳақидаги тасаввурнинг синтези амал қилади. Олма тушунчаси айнан «шу» олманинг яхлит руҳий образи эмас. Олма ҳақидаги тасаввур олма образини яратмайди. Фақат биргаликда, бир-бири билан чапишган ҳолда олма тушунчаси ва олма ҳақидаги тасаввур «бу олма»нинг яхлит руҳий образини яратади.

Сезги аъзолари орқали ва оқилона билишнинг бирлигини ифодалаш учун алоҳида атама керак. Антик фалсафа ва адабиётда қўлланилган «эйдос» атамаси, бизнингча, сезги аъзолари орқали ва

оқилона билишнинг бирлигини ифодалаш учун энг қулай ва аниқ атамалар. Эйдос «кўриниш, образ» деган маънони англатади. Антик фалсафада эйдос деганда кўпинча тафаккур ва кўриш мумкин бўлган нарсалар тушуниланган. «Эйдос» атамаси одатда сезги аъзолари орқали ва ақл билан билиш мумкин бўлган нарсалар тўғрисида сўз юритилган ҳолларда қўлланилади.

Билиш нафақат сезиш ва англаш мумкин бўлган нарсалар, балки эйдослардан ҳам иборат. Ҳодисанинг энг яхлит руҳий образи эйдосдир.

Билишнинг эмпирик ва назарий даражаларини фарқлаш мезонлари. Назарий ва эмпирик нарсалар ва ҳодисалар муаммоси хусусида жуда кўп методологик адабиётлар мавжуд. Билишнинг бу даражалари XX асрнинг 30-йилларида позитивизм таълимотида фан тилини таҳлил қилиш натижасида эмпирик ва назарий атамалар маъносидаги фарқлар аниқланган. Бу фарқ тадқиқот воситаларига ҳам тааллуқли. Бироқ, бундан ташқари, тадқиқот предметининг хусусияти ва уни ўрганиш методларининг ҳар хиллигини эътиборга олиб, илмий билишнинг икки даражасини ҳам фарқлаш мумкин.

Бу фарқларни муфассалроқ кўриб чиқамиз. Назарий ва эмпирик тадқиқот воситаларининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлади. *Эмпирик тадқиқот* замирида тадқиқотчининг ўрганилаётган объект билан амалда бевосита алоқа қилиши ётади. У кузатишларни амалга ошириш ва эксперимент ўтказишни назарда тутаяди. Шу сабабли эмпирик тадқиқот амалда кузатиш ва эксперимент кузатишда асбоблар, мосламалар ва бошқа воситаларни ўз ичига олади.

Назарий ўрганишда тадқиқотчи объектлар билан амалда бевосита алоқа қилмайди. Бу даражада объект фақат билвосита, амалда эмас, балки тафаккур йўли билан амалга ошириладиган экспериментда ўрганилиши мумкин.

Экспериментлар ва кузатишларни ташкил этиш билан боғлиқ воситалардан ташқари, эмпирик тадқиқотда тушунчалар апаратидан ҳам фойдаланилади. Тушунчалар бу ерда кўпинча фаннинг эмпирик тили деб аталадиган алоҳида тил сифатида амал қилади. Бу тил анча мураккаб тузилишга эга бўлиб, унда эмпирик атамалар ва назарий тил атамалари ўзаро таъсирга киришади.

Эмпирик атамалар эмпирик объектлар деб номлаш мумкин бўлган алоҳида абстракцияларни англатади. Уларни борлиқ объектларидан фарқлаш лозим. Эмпирик объектлар – бу амалда нарсалар хоссалари ва муносабатларининг айрим тўпламига эга бўлган абстракциялардир. Борлиқ объектлари эмпирик билишда аниқ қайд этилган ва чекланган белгилар тўпламига эга бўлган идеал объектлар образида намоён бўлади.

*Назарий билиш*га келсак, унда бошқа тадқиқот воситалари қўлланилади. Бу ерда ўрганилаётган объект билан моддий, амалий ўзаро

таъсирга киришиш воситалари мавжуд эмас. Бироқ назарий тадқиқот тили ҳам эмпирик тавсифлар тилидан фарқ қилади. Унинг негизи сифатида назарий идеал объектларни англатувчи назарий атамалар амал қилади. Улар шунингдек идеаллаштирилган объектлар, мавхум объектлар ёки назарий конструктлар деб ҳам аталади. Улар борлиқнинг мантиқий реконструкциялари ҳисобланадиган алоҳида абстракциялардир. Бирорта ҳам назария бундай объектлар ёрдамисиз яратилмайди.

Билишнинг эмпирик ва назарий турлари нафақат тадқиқот фаолиятининг воситалари, балки методларига кўра ҳам фарқ қилади. Эмпирик даражада асосий методлар сифатида амалда эксперимент ўтказиш ва кузатишдан фойдаланилади. Бу ерда ўрганилаётган ҳодисаларни объектив тавсифлашга қаратилган эмпирик тавсифлаш методлари ҳам муҳим ўрин тутати.

Назарий даражада билишга келсак, бу ерда алоҳида методлар, чунончи: идеаллаштириш (идеаллаштирилган объектни яратиш методи); идеаллаштирилган объектлар билан назарий эксперимент ўтказиш; назарияни яратишнинг алоҳида методлари (мавхумдан муайянга юксалиш, аксиоматик ва гипотетик-дедуктив методлар); мантиқий ва тарихий ўрганиш методлари ва ҳоказолардан фойдаланилади.

Методлар ва воситаларнинг бу ўзига хос хусусиятлари эмпирик ва назарий ўрганиш предметининг ўзига хослиги билан боғлиқ. Бу даражаларнинг ҳар бирида тадқиқотчи айтиб бериш объектив борлиқ билан иш кўриши мумкин, бироқ у мазкур борлиқни ҳар хил нуқтаи назардан ўрганади, шу сабабли унинг билимлардаги ифодаси ҳар хил кўринишга эга бўлади.

Шундай қилиб, эмпирик ва назарий билимлар бир-биридан предмети, тадқиқот воситалари ва методларига кўра фарқ қилади. Бироқ уларнинг ҳар бирини фарқлаш ва алоҳида кўриб чиқиш абстракциядан иборат. Амалда билимнинг бу икки қатлами доимо ўзаро алоқа қилади.

Интуиция – ҳақиқатни мантиқий далиллар ёрдамисиз, бевосита англаб етиш қобилиятидир. У доим инсон ақли ва жони биргаликда амалга оширган катта иш маҳсули ҳисобланади. Шу маънода фақат истеъдодли, меҳнаткаш ва тиришқоқ одамларгина интуитив билишга қодир.

Интуиция муаммоси фалсафа ва табиатшунослик тарихида ҳар хил, баъзан бир-бирини истисно этувчи ёндашувлар, нуқтаи назарлар ва тасаввурлар билан тавсифланади. Антик фалсафадаёқ бу муаммо атрофида кескин баҳслар бўлган. Иония фалсафаси намояндлари интуицияга бевосита билим, сезги аъзолари орқали билиш шакли деб қараган бўлсалар, элей мактаби вакиллари, шунингдек Левкипп ва Демокрит бевосита билим ва сезги аъзолари орқали билишни рад этганлар, сезгиларни сохта деб эълон қилганлар. Сукрот талқинида

интуиция «даймоний» ёки «предмет ғоясига эгалик»дир. Платон ҳам ҳиссий билишни ҳақиқат эмас деб ҳисоблаган.

Янги даврда Декарт, Спиноза, Лейбниц интеллектуал интуиция ҳақидаги таълимотни яратди. Декарт интуиция деганда сезгиларнинг омонат гувоҳлиги ва тартибсиз хаёлнинг алдамчи мулоҳазасига бўлган ишончни эмас, балки теран ва зехнли ақлни тушунади. Спиноза интуицияни нарсаларнинг моҳиятини қамраб олувчи энг ишончли билиш деб ҳисоблайди. Сенсуалистлар сезги даражасидаги интуицияни тарғиб қилади, сезги аъзолари орқали, бевосита билишни биринчи ўринга қўяди. Ж.Локк фикрига кўра, ақл – сезги аъзолари фаолиятининг ҳақиқий натижаларини узлуксиз қайд этувчи кўзгу, холос. Билишнинг бу томонини рад этиб бўлмайди: ақл шу томонга ўз эътиборини қаратгани заҳоти у, худди қуёшнинг ёрқин нурлари каби, ўзини бевосита идрок этишга мажбур қилади. Иккиланиш, шубҳаланиш, ўрганишга ҳеч қандай ўрин қолмайди: ақл шу заҳоти унинг ёрқин нурлари билан тўлади, исботлаш ёки ўрганишга муҳтож бўлмайди, бироқ ҳақиқатни фақат унга ўз эътибори қаратилганлиги туфайли идрок этади.

Муаммони ўрганишга немис классик фалсафаси муҳим ҳисса қўшди. Кант интеллектуал интуиция қобилиятини инкор этиб, соф аперцепция ғоясини илгари суради. Бироқ кейинчалик Фихте Кантнинг соф аперцепцияси амалда интеллектуал интуициянинг ўзи эканлигини, у Декарт, Спиноза ва Лейбницнинг амалда мавжуд нарсаларни билиш қобилияти сифатида қаралган интеллектуал интуициясидан Кантда интуиция фаолиятни билишга қаратилганлиги билан фарқ қилишини кўрсатди. Фихтенинг ўзи интеллектуал интуицияни амалда мавжуд нарсаларни эмас, балки мутлақ нарсалар фаолиятини билиш сифатида тушунади. Шеллинг Кант-Фихте йўналишини ривожлантириб, уларнинг таълимотини ўзининг трансцендентал идеализми – «субстанцияни билиш учун» ўз натурфалсафаси билан тўлдиради, эстетик тасаввурни биринчи ўринга қўяди. Ўтмиш рационалистларидан фарқли ўлароқ, у интуициянинг сабабларини идрок эмас, балки ақл фаолиятдан қидиради.

Гегель ўз ўтмишдошларининг интеллектуал интуиция ҳақидаги таълимотларига танқидий ёндашиб, билиш мантиғи, назарияси сифатида диалектикани ишлаб чиқади. У фалсафани тафаккур фанига айлантиради, унинг соф тафаккурга асосланган мантиқий оқилона тизимини яратади, шу сабабли унинг таълимотида интеллектуал интуиция ўрнини диалектика эгаллайди.

XX аср бошида ҳар хил мактаблар: Гуссерлнинг феноменологик интуиция (редукция), Бергсоннинг интуитивизм, Фрейднинг онг ости интуицияси ва бошқа йўналишлар юзага келди. Бу мактаблар интуицияни билишнинг инстинкт, онг ости ҳодисаси, диний

эътиқод ва ҳоказоларни ўзида уйғунлаштирган иррационал ҳаракати сифатида тушунади. Бу йўналишларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар дунёни илмий билишда ақлнинг, тушунчалар воситасида тафаккурнинг ролини камситади. Тафаккур ўрнига предметни кераксиз рационалистик мулоҳазаларсиз «асл ҳолича» қамраб олиш имконини берувчи интуиция қўйилади.

Бугунги кунда иррационализм ғояларини экзистенциализм, неопозитивизм ва ҳозирги замон фалсафасининг айрим бошқа йўналишлари ривожлантирмоқда. Масалан, экзистенциалист Хайдеггер фикрига кўра, «экзистенция»ни мантиқий тушуниш мумкин эмас. Ясперсда эътиқод, интуитив тарзда қараладиган мистик «вахий» биринчи ўринга қўйилади. Марсель «абстракциялар руҳи»га қарши аёвсиз курашни тарғиб қилади. Инглизлар Росс, Мур, Ричард моддий нарсаларни билишнинг сезги ва ақл даражаларини четлаб ўтиб, қандайдир мистик интуиция ёрдамида, бевосита билиш мумкинлигини исботлашга ҳаракат қилади.

Шундай қилиб, ўтмишда файласуфлар интуиция деганда инсоннинг ҳақиқий борлиқни билиш қобилиятини тушунган, уларнинг айримлари (Спиноза) интуицияга ақлнинг олий кўриниши сифатида ёндашган бўлсалар, ҳозирги интуитивистлар ақлнинг, тафаккурнинг ролини камситадилар ёки инкор этадилар, алогизм ва мистик иррационализмни тарғиб қиладилар.

Мантиқ сифатида тушуниладиган диалектика интуициянинг шаклланиши ва унинг натижаларига танқидий ёндашилишига имконият яратади. Гарчи интуиция дедуктив назариянинг муҳим бўғинларини кўрсатиб берса-да, у бизни уларни исботлаш заруриятидан халос этмайди. Бевосита, кутилмаган ва англаб етилмаган билим сифатида интуиция куруқ жойда эмас, балки вазифаларни ечиш, ечимни «интуитив» топишни белгилайдиган муайян асослар мавжуд бўлган ҳолда юзага келади. Бироқ интуиция натижаларини билимнинг тегишли шарт-шароитлар мавжуд бўлган соҳаларида текшириш лозим. Масалан, математика ва физикада олинган натижаларни фақат тажриба ўтказиш йўли билан текшириш мумкин.

Инсон руҳияти ҳиссий, оқилона ва эйдетик билимнинг янги шакллари яратиш узлуксиз жараёни сифатида амал қилади. Инглиз олими Г.Уоллес маънавий ижод жараёнларининг тайёргарлик, етилиш, англаш ва текшириш қуйидаги босқичларини қайд этган. Ижоднинг муҳим босқичи – янгиликни интуитив англаш, тушуниб етиш. Интуиция – кутилмаганда бевосита олинган билим.

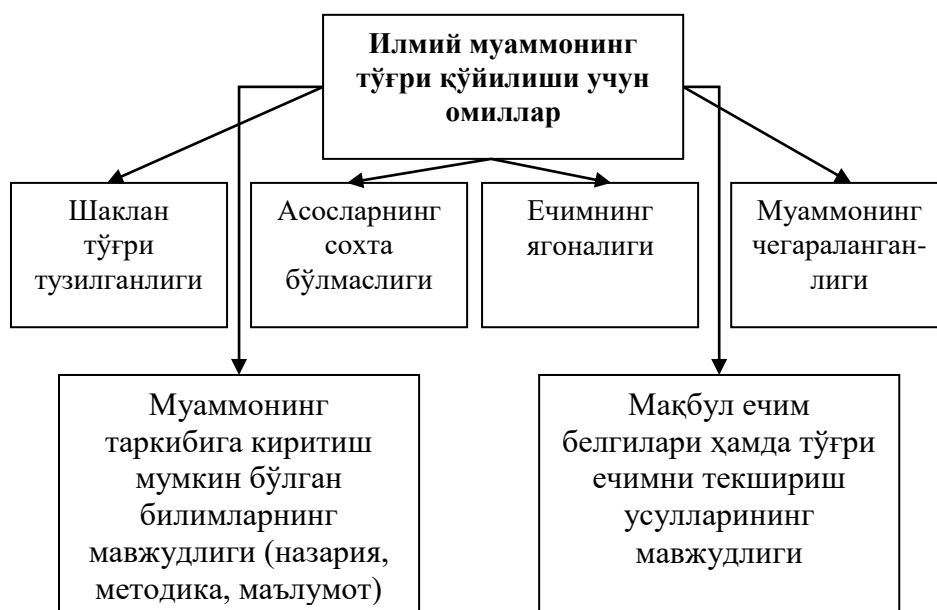
Инсон билимининг жадал суръатларда ривожланиши ижод қилишни ўрганиш вазифасини қўяди. Ижодий фаолият ҳамда таълим методларини ўрганиш ҳақидаги фан эвристика деб аталади. Илмий давралардаги суҳбатлар, фикрлар алмашинуви, мунозаралар, муаммоли

вазиятлар таҳлили – шахснинг маънавий, ижодий қобилияти ривожланишига кўмаклашади. Интуиция ва ижодни формал мантиқ воситалари ёрдамида тавсифлаш мумкин эмас, бироқ эвристик методлар орқали субъектнинг истеъдоди, хотираси, зеҳни, тасаввурини сафарбар этишни талаб қилувчи янгилик устида изланишлар олиб борилади. Индуктив тафаккур – ҳодисаларнинг бир қисмини ўрганиш орқали олинган билимни ҳодисаларнинг бутун туркумига нисбатан татбиқ этиш эвристик усул ҳисобланади. Ўхшашлик бўйича тафаккур ҳам эвристик мушоҳада юритишнинг ҳақиқатга эришишни кафолатламайдиган, бироқ оддий фараз ҳам ҳисобланмайдиган усулидир. Математик моделлаштириш ҳам эвристик усул ҳисобланади. Фаннинг барча тамойиллари эвристик мазмунга эга. Масалан, физикада мувофиқлик принциpidан фойдаланилади: эски ва янги назария ўртасида мувофиқлик бўлиши керак, янги назариянинг математик аппарати маълум даражада эски назарияга мос келиши лозим. Фалсафа эвристик хусусиятга эга, шу сабабли юксак чўққиларни эгаллаш интуиция ва ижодни англаб етишнинг таъсирчан воситаларидан бири ҳисобланади.

Тажрибавий амалий матнлар

Сезги ва идрок, хотира, хаёл, тасаввур, эмпирик билим, кузатиш, эксперимент, илмий далил, назарий билим, муаммо, илмий муаммо, муаммоли вазият, гипотеза, назария, категория, парадигма, тафаккур, мантикий тафаккур, тушунча, мулоҳаза, хулоса, интуиция.

Кўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Сезги аъзолари орқали билишнинг ўзига хос хусусиятлари нималарда намоён бўлади?
2. Сезги даражасида билиш эмпирик ва оқилона билишдан нима билан фарқ қилади?
3. Эмпирик билимнинг қандай шакллари бор?
4. Оқилона билим шаклларини айтинг.
5. Сезги даражасида ва оқилона билишнинг бирлиги мавжудми?
6. Эмпирик ва назарий билишни фарқлаш мезонларини кўрсатинг.
7. Интуиция нима?

Реферат мавзулари

1. Билиш даражаларининг ўзаро алоқадорлиги
2. Ҳиссий ва эмпирик билимнинг фарқи ва алоқадорлиги
3. Далилларнинг илмий билишдаги роли
4. Муаммо ва муаммоли вазият билиш назарий билиш шакли

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. **Сезги аъзолари орқали олинган билим қандай билим ҳисобланади?**
 - А. Ҳиссий
 - Б. Ақлий
 - В. Тансцендентал
 - Г. Иррационал
2. **Билиш жараёнини, инсон онгини ўтмиш ва келажак билан боғловчи, эгалланган билимларни сақловчи ҳодиса нима дейилади?**
 - А. Хотира
 - Б. Тасаввур
 - В. Хаёл
 - Г. Идрок
3. **Қачонлардир инсоннинг сезги аъзоларига таъсир кўрсатган ва кейинчалик миёда сақланиб қолган алоқалар бўйича гавдаланадиган нарсаларнинг образлари бу - ...**
 - А. Тасаввур

- Б. Хотира
- В. Хаёл
- Г. Идрок

4. **Эмпирик билим қайси методлар ёрдамида шаклланади?**

- А. Кузатиш ва эксперимент
- Б. Мавҳумлаштириш ва кузатиш
- В. Анкета ва сўровнома
- Г. Эксперимент ва баённома

5. **Илмий далилнинг икки муҳим хоссаси қайси жавобда тўғри кўрсатилган?**

- А. Ишончлилик ва бир вариантлилик
- Б. Ишончлилик ва инвариантлилик
- В. Исботланганлик ва бетакрорлик
- Г. Тасдиқланганлик ва бир вариантлилик

Адабиётлар

1. Назаров. Қ. Билиш фалсафаси – Т.: Унивеситет , 2005.
2. Шермухамедова Н. Синергетика ва эвристика \\ Фалсафа ва фан методологияси – Т.: Университет, 2005.
3. Библер В.С. От наукоучения к логике культуры. – М.: 1991.
4. Ильин В.В. Теория познания. Эпистемология. – М.: 1994.
5. Мягкова Л.И., Храленко Н.И. Методология научного познания. – СПб.: 1994.
6. Бабаев Б.Д. Диалектика теоретического и эмпирического в научном познании. – Т.: 1992.
7. Камилова С. Научная проблема в структуре научного знания. – Т.: 1984.
8. Рассел Б. Интуиция и научное творчество. – М.: Наука, 1999.

ФАЛСАФАДА ҲАҚИҚАТ МУАММОСИ

Ҳақиқат – билиш назариясининг бош категорияси. У борлиқнинг билишдаги идеал ифодаси, чунки ҳақиқат ондан, билаётган субъектдан ташқарида ва ундан қатъий назар мавжуддир. Ҳақиқат – билимларнинг объектив борлиққа мувофиқ бўлган мазмуни. У билиш жараёни, билиш инъикосининг натижасидир. Ҳақиқат илмий назарияда мужассамлашган англаб етилган тасдиқловчи мулоҳазалар кўринишида ўз ифодасини топади. Ҳар қандай илмий назария ривожлантирилиши, баъзан бошқа, янада ҳақиқийроқ назария билан алмаштирилиши лозим. Шу маънода ҳақиқат – билиш ривожланишининг якуни ва айни вақтда омилидир.

Фалсафа тарихида ҳақиқат (билимларнинг ҳақиқийлиги) муаммоси қадимги даврлардаёқ таърифланган. Аристотель фикрича ҳақиқат – мулоҳазалар ва амалдаги ҳолат ўртасидаги мувофиқликдир.

Платон ҳақиқатни ғоялар дунёсига мос келувчи ғайритабиий мустақил идеал моҳият сифатида тушунган, инсон билими жоннинг шу ғоялар дунёси билан муштараклиги даражасидагина ҳақиқийдир, деб ҳисоблаган.

Фома Аквинский ҳақиқат ёлғон нарсаларда эмас, балки ақлда мавжуд бўлади, ҳар бир нарса ўзи боғлиқ бўлган ақлга муносабати даражасидагина ҳақиқий деб номланиши мумкин, деб қайд этган.

Беруний фикрича ҳақиқат билимнинг воқеликка мувофиқлигидир

Нақшбандий ҳақиқат бу Оллоҳни англашдир деб ҳисоблаган. Ҳақиқат сўфийлар талқинида шариат доирасидан четга чиқувчи ички мазмунни англатади. Илк сўфийлар шариат ва ҳақиқат ўртасида жарлик юзага келишига йўл қўймасликка ҳаракат қилганлар. Кейинги сўфийлар, масалан, Абу Бакр аз Закок ҳақиқат ҳақидаги фан шариат сари йўлни ойдинлаштиради деб ҳисоблайди. Дарҳақиқат, диний ақидаларни рад этиш ва одам шариат ва тариқат босқичларидан ўтиб, ҳақиқатга эришганидан кейингина ўзининг «ҳақиқий борлиғи»ни касб этиши, ҳақиқат билан бирикиши ва ўзи ҳам ҳақиқатга айланиши ҳақидаги таълимот сўфизм ривожланишининг кейинги босқичлари маҳсули сифатида ваҳдати вужуд (борлиқнинг бирлиги), яъни мистик пантеизм ҳақидаги таълимот асосчилари саналган Боязид Бистомий, Ҳаллож ва бошқаларнинг асарларида илгари сурилган.

Гегелда ҳақиқатни тушуниш унинг фалсафаси асосий тамойили билан боғлиқ. Бу тамойилга биноан ғоя ўзининг тўлиқ ва муайян кўринишида «ўзида ва ўзи учун борлиққа эга бўлган ҳақиқат»дир. Гегель фикрича ҳақиқат ўзининг мавҳум кўринишида муайян мазмуннинг ўзига мувофиқлигини англатади. Ҳамонки бу мазмуннинг тўлиқлигига мутлақ ғоянинг ўз-ўзидан ҳаракати натижасида эришилар

экан, Гегель ўзининг ҳақиқатни тайёр ҳолда берилиши ва шу ҳолда чўнтакка солиб қўйиш мумкин бўлган зарб этилган танга сифатида эмас, балки соф тафаккур соҳасида билимларнинг диалектик шаклланиш жараёни сифатида тушуниш лозимлиги ҳақидаги машҳур тезисини таърифлайди: «...ҳамма гап ҳақиқий нарсани субстанция сифатида эмас, балки шунингдек субъект сифатида», яъни тафаккур фаолияти сифатида ҳам тушуниш ва ифодалашда¹.

Ҳақиқатни объектив-идеалистик тушунишнинг ўзига хос хусусияти унга дунёнинг онгда акс этиш жараёнига боғламасдан қараш ва уни инсоннинг объект ҳақидаги билими хоссаси сифатида эмас, балки эмпирик борлиққа қўшимча тарзда объективлашган қандайдир вақтдан ташқаридаги ғоянинг хоссалари сифатида талқин қилишда намоён бўлади.

Субъектив идеалистлар, эса, ҳақиқатни инсон билимининг хоссалари ва таркиби билан боғлайдилар, бироқ мазкур билим унда ташқи, мустақил дунёнинг акс этишига боғланмайди, чунки бундай дунёнинг мавжудлиги инкор этилади. Ҳақиқат «тафаккурнинг тежамкорлиги»(1) сифатида (Мах), фойдали натижаларга эришиш имконини берувчи жараён, тафаккуримиз образидаги қулайлик сифатида (Жеймс), инсон тажрибасининг мафкуравий таърифни ташкил этувчи шакли сифатида (Богданов) талқин қилинади.

Идеализм фалсафаси ҳал қила олмаган ҳақиқатни тушуниб етишдаги қийинчиликлар шунга олиб келдики, файласуфлар инсонга ҳақиқатни ваҳий воситасида очувчи таълимотни илгари сурдилар. Бу йўналиш интуитивизм деган ном олди. Унга Шопенгауэр асос солди. У ақл ва илмий билишнинг устуворлигини рад этди, фанни интуициядан кейинги ўринга қўйди. Илмий изланиш интуицияга асосланади, демак, унга боғлиқ бўлади ва бўйсунади. Шопенгауэрнинг қарашларини Бергсон ривожлантирди. У интуитив билимнинг устунлигини ҳимоя қилар экан, кумурсқаларнинг инстинктив хулқ-атвориға ишора қилади, яъни инстинкт – интуициянинг бир тури, деган ғояни илгари суради. Унинг фикрича, кумурсқалар ҳақиқатни дарҳол – туғилгани захоти англаб етади. Буни ақл тушунишга қодир эмас. Ақл фақат муносабатларни билиш билан шуғулланади. Нарсаларнинг моҳиятини фақат инстинкт тушунишга қодир. Инсон техникаси қай даражада қудратли бўлмасин, у кумурсқа осонгина бажарадиган ишни удалай олмайди. Бергсон ақлга ишонмаслик ва кўпроқ интуицияга таянишни маслаҳат беради. Гарчи инсон интуицияси кумурсқаларнинг интуицияси даражасида кучли бўлмаса-да, ҳар қалай, унинг ақлидан кучлироқдир, чунки ақл «ҳаётни органик тушуниш билан тавсифланади». Бергсон

¹ Қаранг: Гегель. Феноменология духа. – М.: Наука, 1994. – С.196.

интуицияга ақлга қарама-қарши турувчи инстинкт нуқтаи назаридан ёндашди.

Ҳозирги замон билиш назариясида ҳақиқий билим ва унинг шакллари ҳақида турли фикрлар мавжуд.

Объектив ҳақиқат – билимларимизнинг инсон инсониятга боғлиқ бўлмаган мазмуни. Бизнинг билимларимизда доим ё муайян одамга, ё муайян ижтимоий гуруҳга боғлиқ бўлган унсур мавжуд бўлади. Бинобарин, ўз билимларимизда субъектив унсурларга боғлиқ бўлмаган ва шу сабабли объектив ҳисобланадиган мазмунни қайд этишимиз лозим. Объектив ҳақиқат ривожланиб, икки шакл: нисбий ва мутлақ ҳақиқат шаклларида амал қилади.

Мутлақ ҳақиқат – предметни келажакда тўлдирилиши ёки унга аниқлик киритилиши мумкин бўлмаган тарзда тўла, мукамал билишдир. Олам замон ва маконда чексизлиги туфайли бундай билимга амалда эришиш мумкин эмас. Ҳақиқат тушунчасини мутлақ ҳақиқат тушунчаси билан тенглаштириб, биз унга эришиб бўлмаслиги, демак, умуман билиш мумкин эмаслиги ҳақида гапирамиз. Бироқ фаннинг ҳақиқий тарихи бунинг тескарасидан далолат беради: фан ривожланади, чунки у нисбий ва мутлақ билимнинг бирлиги сифатида тушуниладиган ҳақиқатни билишга қодир. Бошқача айтганда, объектив ҳақиқат тўла ва мукамал кўринишдаги мутлақ ҳақиқатдир. Айрим ҳолларда, агар ҳақиқат вақт ўтиши билан ўзгармаса, яъни вақт шарт-шароитларига боғлиқ бўлмаса, у боқий ҳақиқат деб аталади.

Нисбий ҳақиқат – борлиқни асосан тўғри акс эттирса-да, образ объектга унча мос эмаслиги билан ажралиб турадиган билим. Нисбий ҳақиқат тўғри, бироқ нотўлиқ, тахминий, вақт ва жойнинг маълум тарихий шарт-шароитлари билан чекланган ҳақиқатдир.

Нисбий ва мутлақ ҳақиқат бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Нисбий ҳақиқатлар билиш тараққиёти жараёнида ривожланиб, ўз чегараси бўлган мутлақ ҳақиқатга яқинлашади.

Бироқ билишнинг тарихий ривожланиш жараёни нафақат нисбий ҳақиқатларнинг мутлақ ҳақиқатга айланиш жараёни, балки айрим мутлақ ҳақиқатларнинг юзага келиш жараёни ҳамдир. Бу фикрни физикада атом ва унинг тузилиши ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши мисолида кўришмумкин. Юз йил муқаддам физиклар ва химиклар атомлар амалда мавжуд ва ажралмас шарчалар кўринишида, деб тахмин қилар эдилар. Бу тасаввур замирида мутлақ ҳақиқат унсурлари мавжуд эди. Бундан: «Кимёвий элементларнинг атомлари амалда мавжуд», деган хулоса келиб чиқади. Физика ва кимёнинг кейинги ривожланиши мутлақ ҳақиқатнинг бу элементини бекор қилмади. Бироқ бу тасаввурларда хатолар мавжудлиги (таранглик, ажралмаслик ва ҳ.к.) аниқланди.

XIX аср охирида электронлар кашф этилиши натижасида атом тузилишининг янги манзараси яратилди. Томсон мусбат зарралар ва манфий зарядли электронлардан ташкил топган атом моделини яратди. Атомнинг бу нисбатан ҳақиқий манзарасида мутлақ ҳақиқатнинг янги унсурлари пайдо бўлди: Дарҳақиқат атом мусбат зарядли зарралардан иборат.

Атом ҳақидаги тасаввур ривожланишининг учинчи босқичи Резерфорд-Бор модели билан боғлиқ. Бу моделда атом ядро ва унинг атрофида айланувчи электронлардан ташкил топади. Умуман олганда, аввалги моделлардан аниқроқ бўлган бу моделда мутлақ ҳақиқат унсурлари мавжуд. Ҳозирги вақтда атом тузилиши ҳақидаги тасаввурлар замирида квант механикаси ва атом ядросини ўрганиш натижалари ётади. Ҳозирда электронларнинг атом ядроси атрофидаги ҳаракатини зичлиги нотекис бўлган булут ҳаракатига ўхшатиш мумкинлиги, чунки электронлар корпускуляр ва тўлқин хоссаларига эга эканлиги, ядро эса протонлар ва нейтронлардан иборат система ҳисобланиши ва ҳоказолар маълум. Ҳозирги замон физикасида атом манзараси Бор назариясидагига қараганда тўлиқроқ ва аниқроқ, унда мутлақ ҳақиқат унсурлари кўпроқ. Бироқ атомнинг ҳозирги манзараси келажакда ўзгариши, унга аниқлик киритилиши, унда янги ҳақиқат ва хатолар аниқланиши шубҳасиз. Ҳақиқатда нисбий ва мутлақ жиҳатлар узвий, ўзаро боғланган: бир томондан, нисбий ҳақиқатда доим мутлақ ҳақиқат унсурлари мавжуд бўлса, бошқа томондан, инсон билимларининг ривожланиши жараёнида нисбий ҳақиқатлардан мутлақ ҳақиқат юзага келади.

Нисбий ва мутлақ ҳақиқат диалектикаси бизнинг билимимиз атрофимиздаги оламни ҳар томонлама ва аниқ қамраб олишга интилиб, қарама-қаршиликларни ечиб, объектив борлиқни янада теранроқ ва мукамалроқ акс эттиришини кўрсатади.

Ҳақиқатнинг **корреспондент, когерент ва прагматик концепциялари** мавжуд. Уларнинг ҳар бири фанда ривожланиш жараёнида катта қийинчиликларга дуч келади.

Ҳақиқатнинг **корреспондент** концепцияси назариянинг тажрибада олинган маълумотларга мувофиқ бўлишини талаб қилади. Бу талаб фанда қабул қилинади, у таклиф қилинаётган - гипотеза фан соҳасига тааллуқли ёки тааллуқли эмаслигини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Когерент (назарий) концепция эса экспериментга мувофиқ бўлиши, унга зид келмаслиги, унинг натижаларини башорат қилиш имконини бериши лозим. Масалан, неопозитивистлар экспериментни назария тўғри эканлигининг мукамал тавсифи деб ҳисоблаганлар. Назария экспериментда текширилади, верификация қилинади: у ё мазкур синовдан муваффақият билан ўтади, ё ўтмайди; у ё тўғри, ё

нотўғри. К.Поппер бу фикрда камчилик топди: ҳамонки назариялар эртами, кечми инкор этилар, фальсификация қилинар экан, уларнинг экспериментга аввалги мувофиқликлари амалда ҳақиқий синов ҳисобланмайди. Попперга эътироз билдириш мумкин: агар назария экспериментда олинган айрим маълумотлар билан зиддиятга киришган бўлса, бу назариядан мазкур маълумотларни шарҳлаш учун фойдаланиш мумкин эмас, бироқ у бошқа экспериментал маълумотлар учун ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Фанда янги назария эскисини доим ҳам истисно этавермайди. Физикада баъзи бир физик ҳодисаларни талқин қилиш учун Ньютон механикасидан ҳозиргача фойдаланилади. Ваҳоланки, у энг янги физик назариялар билан рад этилган. Ньютон механикаси нисбийлик назарияси ва квант физикасининг айрим, нисбатан содда кўриниши сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Назариянинг экспериментга номувофиқлигини оддий воситалар ёрдамида, хусусан эски назарияни такомиллаштириш йўли билан бартараф этиш мумкин. Бундай ҳолларда иш илмий инқилобгача етиб бормади. Лакатос фикрига кўра, назариянинг энг муҳим қоидалари муҳимлик иккинчи даражали қоидалардан ташкил топган ҳимоя қобиғи билан ўралган бўлиб, у экспериментал маълумотларнинг дастлабки «зарбалари»ни ўзига қабул қилади. Назариянинг ўзаги унинг ҳимоя қатлаמידан ўтилганидан кейингина бузилиши мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, экспериментда назариянинг у ёки бу айрим қоидаси эмас, балки умуман назария синовдан ўтади ёки рад этилади. Ҳар қандай муайян қоида умуман назария маҳсулидир. Шу сабабли эксперимент бутун назарияга нисбатан татбиқ этилади.

Ҳақиқатнинг прагматик концепциясида амалиёт мезони кўпинча тўғридан-тўғри эксперимент тушунчаси билан боғланади. Бироқ илмий амалиёт фақат экспериментдан иборат эмас, у фан қўлланиладиган бутун майдонни, унинг инсон учун ҳаётий аҳамиятини қамраб олади. Шуни ҳисобга олганда, инсоннинг бутун ҳаёти, унинг фандан амалда фойдаланиладиган барча жабҳалари фаннинг ҳақиқийлигини синаш майдонига айланган, десак, муболаға бўлмайди.

Фаннинг сертармоқ, мураккаб хусусияти уни талқин қилишга жиддий талаблар қўяди. Фаннинг кучи нимада? У қандай идеалларга эга? Фандан «Ҳодисалар қандай юз беради?» ёки «Улар нима учун айнан шундай юз беради?» деган саволга жавоб беришни талаб қилишнинг ўзи кифоями? Фан санъат, динга, инсон ҳаётининг бошқа соҳаларига зид эмасми? Фан инсониятни пировард натижада ҳалокатга олиб келмайдими? Деган саволлар фаннинг ҳақиқатни билиш жараёнида шакллангандир.

Исботлаш ва рад этиш. Фаннинг у ёки бу қоидасининг ҳақиқийлиги ёки сохталиги, аниқ-равшан кўриниб турмайди. Фақат энг содда мулоҳазалар ўзининг ҳақиқийлигини тасдиқлаш учун сезги

идрокидангина фойдаланишни талаб қилади: кўрсатиш мумкин бўлган нарсани исботлашнинг ҳожати йўқ.

Фаннинг аксарият қоидалари сезги аъзолари орқали билиш даражасида ва бошқа ҳақиқатлардан алоҳида эмас, балки мантикий тафаккур даражасида, бошқа ҳақиқатларга боғланган ҳолда, яъни исботлаш йўли билан ҳақиқий деб қабул қилинади. Исботлаш – илмий тафаккурнинг муҳим воситаси.

Ҳар қандай исботда тезис, исботлаш учун асослар (далиллар) ва исботлаш усули мавжуд. Ҳақиқийлиги ёки сохталиги исботлаш йўли билан аниқланаётган қоида тезис деб аталади. Тезиснинг сохталигини аниқлаш рад этиш деб аталади. Исботлашда фойдаланилаётган ва исботланаётган тезиснинг ҳақиқийлигини кўрсатаётган барча қоидалар асослар ёки далиллар деб аталади. Асослар ва далиллар ишончли далиллар ҳақидаги қоидалар, таърифлар, аксиомалар ва илгари исботланган қоидалардан ташкил топади.

Қоиданинг ҳақиқийлигини исботлаш у яхши текширилган далиллар ҳақидаги қоидалардан бевосита келиб чиқишини кўрсатиш демакдир. Бироқ ҳаёт шу даражада мураккабки, амалда жуда кўп, ҳатто ақлга мутлақо зид қоидаларни тасдиқлаш учун ҳам айрим далиллар тўплаш мумкин. Бунда айни шу қоидаларни рад этувчи далиллар ҳам мавжудлиги бир-биридан ва атроф муҳитдан ажратиб олинган айрим далиллар ўзича ҳеч нарсани исботламаслигидан далолат беради. Далиллар ҳақидаги фикрлар ўзаро боғлиқ ҳолда қаралган тақдирдагина исботлаш учун асос бўлиш мумкин. Исботлаш учун асослар жумласига мазкур фан асосий тушунчаларининг таърифлари киради. Бу мазкур фаннинг барча тушунчалари таърифланиши лозим деган маънони англатмайди. Таърифлаш – номаълумни маълумга, мураккабни соддага боғлаш демак.

Исботланаётган тезис таянадиган исботлаш учун асослар қаторига фаннинг асосий тушунчалари таърифлари ва аксиомалардан ташқари тезисни асослаш учун зарур бўлган фаннинг илгари исботланган қоидалари ҳам киради. Фан ўз қоидаларининг далил-исботларини қанча кўп ривожлантирса, ҳар бир янги қоидани исботлаш учун олдинги асослар сони шунча кўпаяди.

В.Ф.Асмус фикрига кўра, асослар ва улардан чиқарилган хулосаларнинг алоқаси, агар у исботланаётган тезиснинг ҳақиқийлиги тан олиншига олиб келган бўлса, исботлаш усули деб аталади. Фаннинг айни бир қоидасини исботлаш ҳар хил, масалан, дедукция, индукцияга, аналогиядан фойдаланишга, моделлаштиришга асосланган бўлиши мумкин.

Эмоциялар. Идеал Ирода. Ишонч. Шубҳа. Илгари сезгилар ҳодисаларнинг муҳим жиҳатларига нисбатан нейтрал деб қаралар эди. Одатда бу нейтраллик мавжуд бўлмайди. Бу ҳолда сезгилар субъектга

юз бераётган воқеанинг шахсий маъносини тушуниш имконини берувчи кечинмалар сифатида амал қилади. Ходисалар ва ҳолатлар аҳамиятини бевосита ҳис этиш эмоциялар деб аталади. *Ижобий эмоциялар* – лаззатланиш, қувонч, ҳайрат, муҳаббат ва ш.к. *Салбий эмоциялар* – кўрқув, ҳайиқиш, нафрат, қайғу ва ш.к. Инсоннинг эмоциялар дунёси жуда мураккаб бўлиб, уни психология атрофлича ўрганади. Фалсафий жиҳатдан эмоциялар дунёсини экзистенциализм кўпроқ ўрганган бўлиб, бу ерда экзистенциал деганда кўпинча вазиятли эмоциялар (кучли руҳий ҳаяжонланиш, эҳтирослар) эмас, балки инсон борлигининг барқарор структуралари тушунилади. Инсон эмоцияларига унинг бутун ҳаёт тажрибаси кучли таъсир кўрсатади. Баъзан бир сўз билан ифодаланган қисқача хабар инсон ўлимига сабаб бўлган ҳоллар маълум.

Ирода инсон руҳиятининг ҳар хил шакллари орасида – субъектнинг ўз фаолиятини ўзи тартибга солиши муҳим аҳамиятга эга. Кант ва Фихте учун ирода ахлоқий тамойилларни рўёбга чиқариш манбаи, инсон амалий фаолиятининг негизи ҳисобланади. Шопенгауэр ва Ницше учун ирода – борлиқнинг иррационал импульси. Бу ерда ирода руҳият доирасидан бутунлай чиқарилади.

Ишонч инсоннинг қадриятлари ва мўлжаллари дунёсида бирон-бир нарса ёки ҳодисани ҳақиқий деб қабул қилиш муҳим аҳамиятга эга. Ишончга шубҳа замин ҳозирлайди, у бир қанча руҳий ҳолатлар натижасида ишончга айланади. Илоҳиётчилардан фарқли ўлароқ, файласуфлар шубҳа ва ишончнинг ўзаро нисбатига кўпроқ эътибор берадилар. Диний эътиқод одатда ваҳийнинг бевосита маҳсули сифатида исботлашга муҳтож эмас деб қаралади. Швейцариялик тараққийпарвар илоҳиётчи Карл Барт эътиқоднинг исботи унинг ўзида деб ҳисоблаган. Файласуф Карл Ясперс учун фалсафий эътиқод – фалсафий мушоҳада юритиш натижасидир.

Идеал – пировард келажакнинг муайян образи эмас, балки қайта кўрилиши мумкин бўлган ҳар хил назарий ва бошқа тасаввурларнинг келажакка қаратилган мажмуи. Идеал доим ҳам пировард мақсаднинг устунлигига боғланмайди. Муайян пировард мақсаднинг устунлиги, айниқса, агар у олис келажакда бўлса, утопияга олиб келади. Айрим утопистлар эркинликнинг устунлигини тан олади, бошқа утопистлар бу ўринга адолатни қўяди, утопистларнинг учинчи тоифаси фақат ижтимоий мулкни тан олади, тўртинчи тоифаси эса, аксинча, хусусий мулкни ҳамма нарсадан устун қўяди. Хуллас, идеал яратиш, агар унга етарли даражада масъулият билан ёндашилмаса, утопияга олиб келади. Айни вақтда, идеал яратиш – инсон ютуқларининг муҳим негизи. Агар инсоният идеал яратиш билан шуғулланмаганида, ўзининг ҳозирги тараққиётига эриша олмаган бўлар эди. Бироқ идеал яратиш жараёни оқилона кечиши учун ривожланган, замонга ҳамоҳанг фалсафа бўлиши лозим. Тўғри фалсафий мўлжаллар утопизмдан сақлайди. Асосан XX

асрда шаклланган ноқлассик фалсафа идеаллар билан жуда эҳтиёт бўлиб муомала қилади.

Билиш натижаларини баҳолаш. Эришилган натижани баҳолаш – билишнинг зарур унсуридир. Баҳолаш йўли билан инсон олинган билимнинг ҳақиқийлиги ёки сохталлиги, ундан амалий фаолиятда фойдаланиш мумкин ёки мумкин эмаслигини аниқланади. У олинган билим кейинги билиш жараёнида иштирок этиши ёки иштирок этмаслигини белгилайди, унинг инсонга ва шахснинг маънавий фаолиятига таъсир ўтказиш имкониятларини аниқлайди. Шу сабабли баҳолаш учун асос сифатида нафақат гносеологик, балки амалий, мафкуравий ва ахлоқий мезонлар амал қилади.

Олим ўз фаолиятида нафақат ўзининг методлари ва илмий натижаларини баҳолайди, балки уларга илмий жамоатчилик, ҳокимият, дин намояндаларининг муносабатига қараб мўлжал олади. Умуман олганда, ҳар қандай билиш ҳақиқатни излашдир. Бу инсон ақлининг азалий вазифасидир. Билимларимизнинг ҳақиқийлиги муаммоси билиш фаолиятининг ҳар қандай турларида муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли билимнинг ҳақиқийлиги унинг муҳим асоси ҳисобланади. Ҳақиқат – билишнинг мутлақ қадрияти.

Билишнинг маънавий қадриятлари. Ҳар қандай илмий тадқиқотда маънавий қадриятлар ва меъёрлар мавжуддир. Илмий метод негизини объективлик ва оқилоналик каби анъанавий маънавий қадриятлар ташкил этиши лозим. Объективлик олим тадқиқот меъёрларини танлашга нисбатан виждонан ёндашиши, шахсий манфаатдорликни сиқиб чиқариши, ҳақиқатни гуруҳ манфаатларидан устун қўйишини назарда тутди.

Айрим илмий концепциялар эскиришига қараб ўзига хос «тимсол» белгиларини касб этади. Эскирган концепциялардан воз кечиш кўпинча уларни яратувчиларнинг қаршилигини бартараф этиш билан боғлиқ. Олим баъзан фанда инқилобга йўл очувчи янги ғояларни афзал қўришга ўзида куч топа олмай, эскича ёндашувлар асири бўлиб қолиши мумкин.

Билим ва ҳақиқат амалда айний тушунчалардир. Билиш – нарсаларнинг ҳақиқий ҳолатига мос келувчи ишончли ахборотга эга бўлиш демак. Ҳақиқий билимга эришиш мумкинми? Қандай билимни ҳақиқий деб ҳисоблаш мумкин? Билим ҳақиқийлигининг объектив ва мутлақ мезонлари мавжудми? Бу саволларга жавоблар фан ва фалсафанинг ривожланишига доимо йўлдош бўлган. Масалан, Аристотель ҳақиқатни борлиқ билан тенглаштирган. Унинг фикрича, ўзгармас нарсаларгина ҳақиқийдир, ҳақиқат борлиқнинг олий шаклидир.

Скептицизм вакиллари, аксинча, билимнинг предметга мувофиқлиги масаласи баҳсли бўлиб, уни исботлаш мумкин эмас, чунки

билишни чалғитувчи ёки унга монелик қилувчи омиллар мавжуд, деб ҳисоблаганлар. Билимнинг номувофиклиги сабаблари билиш объектининг таркибида бўлиши мумкин. Дунё шу даражада чексизки, инсон ўз тафаккури билан уни қамраб олишга қодир эмас. Ҳақиқий билимга эришишга билувчи субъектнинг хоссалари ҳам монелик қилиши мумкин. Инсон сезги аъзоларининг алдамчилиги ва ишончсизлиги антик даврдаёқ қайд этилган эди. Кейинчалик Юм, Беркли ва унинг издошлари инсоннинг сезгилар дунёсини мутлақо субъектив деб кўрсатдилар ва шу йўл билан инсоннинг сезги аъзоларига ишончсизлик билдирдилар.

Билишнинг тараққиёти жараёнида олимлар билимлар ҳақиқийлигининг ишончли мезонларини топиш йўлида ҳам изланишлар олиб бордилар. Ҳақиқатнинг мутлақ мезонлари мавжудми? Бу мезонларни билимнинг барча турларига нисбатан татбиқ этиш мумкинми ёки у фақат илмий билимга нисбатан амал қиладими? Фалсафада билимнинг барча турларига нисбатан татбиқ этилиши мумкин бўлган мезонлар, шунингдек фақат илмий билим талабларига жавоб берадиган мезонлар яратилган. Улар орасида қуйидагилар қайд этилган: умумий аҳамиятга моликлик мезони (кўпчилик қабул қиладиган нарса ҳақиқийдир); ғоянинг фойдалилиги, амалий самарадорлиги ва ишга яроқлилиги, унинг у ёки бу мақсадга эришиш учун фойдалилиги мезони (прагматизм). Одамлар ишонадиган нарсалар, олимлар ўртасидаги шартли келишувга мос келадиган нарсалар ва ҳодисалар (конвенционализм), мавжуд назарияга мувофиқлик мезони талабларига жавоб берувчи нарсалар ва ҳодисалар ҳақиқий деб аталган.

Верификация тамойили. Бу тамойилга биноан дунё ҳақидаги ҳар қандай фикрнинг ҳақиқийлиги пировард натижада уни сезги аъзолари орқали олинган маълумотларга таққослаш йўли билан аниқланиши лозим. Шу нуктаи назардан парапсихологиянинг «энергия», «прана», «биомайдон» каби тушунчалари мантиққа эга эмас, чунки верификацияланмайди. Бу принципти эълон қилган позитивистик фалсафа гўёки билишда аҳамиятга эга бўлмаган фалсафий тушунчаларни илмий муомаладан чиқаришга ҳаракат қилган. Бироқ мазкур принцип изчил қўлланилган ҳолда сезги аъзолари орқали олинган маълумотлар билан тасдиқланмайдиган кўпгина назарий қоидаларни ҳам илмий муомаладан чиқариш керак бўлади.

Карл Поппер назарий тизимларнинг фальсификацияланиш мезонини таклиф қилди. Бу мезонга кўра амалда синаш ва рад этиш мумкин бўлган назариялар илмий ҳисобланади. Поппер верификация билан фальсификация ўртасида номутаносибликнинг мавжудлигини мезон сифатида қараган: агар верификация қилиш учун оқибатларнинг чексиз сони тасдиқланиши лозим бўлса, фальсификация қилиш учун битта қарши мисолнинг мавжудлиги кифоя. Амалда

фальсификацияланиш талаби инсон билими натижаларига нисбатан танқидийлик талабининг муайянлаштирилишидир. Критицизм фан руҳини энг оқилона кўринишда ифодалайди.

Ёлғон. Ёлғон ҳақиқатнинг қарама-қаршиси. Ёлғон одатда нотўғрилиги аён бўлган тасаввурларни била туриб ҳақиқат даражасига кўтариш сифатида тушунилади.

Ёлғон кундалик ва ижтимоий ҳаётда кенг тарқалган бўлиб, одамлар ўзаро алоқа қилувчи ҳамма жойда учрайди; у индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар манфаатларининг «учрашуви» юз берадиган ҳар қандай инсоний муносабатлар функциясидир. Гап ёлғон мавжуд ёки мавжуд эмаслигида эмас (оддий ҳаёт тажрибаси унинг мавжудлигидан далолат беради), балки ҳар бир муайян ҳолда унинг улуши қанчалигидадир.

Инсоннинг индивидуал ривожланиш жараёнида ёлғон болада жазодан кутулиб қолишга ҳаракат қилиш, катталар ўрнаги ва шу кабилар орқали шаклланади. Кейинчалик бунда жамият кучлироқ таъсир кўрсатади. Инсонни бу томонга итарувчи омиллар мажмуи орасида эҳтирослар, шу жумладан муҳаббат тобора кенгроқ ўрин эгаллай бошлайди. Муҳаббат «сон-саноксиз ёлғонни вужудга келтиради. Ошиқ одам ўзининг нарҳини ошириш учун ёлғон сўзлайди, ўз рақибининг обрўсини тушириш учун, рашк ўтини ёқиш учун... совиб бораётган муҳаббат оташини қайта ўт олдириш учун алдайди, ниҳоят, муҳаббат йўқолган ҳолда ёлғон гапирди»¹. Ёлғон такаббурлик, иродасизлик, муваффақиятга интилиш, пулга, ҳокимиятга ўчлик ва ҳоказолар заминида юзага келади.

Ёлғон индивидлар учун ижобий маънода ҳам муҳимдир (бу жиҳатдан ўлаётган одам тўшаги олдида ёлғон гапириш ҳоллари диққатга сазовор). Лекин ёлғон кўпинча ўзгалар ҳисобидан ва уларнинг манфаатларига зид равишда қандайдир афзалликларни кўлга киритиш билан боғлиқ. Ёлғонни яшаш услубига айлантирган одамлар ҳам бор.

Шунга қарамай, ҳалол, виждонли одамлар кўпроқ. Уларни ёлғончилардан қандай фарқлаш мумкин? Чинакам самимият икки асосий белги: «аччиқ ҳақиқат билан бировга озор етказишга ва ўз хатоларини очиқ-ойдин тан олишга қодирлик» билан ажралиб туради. «Хайрихоҳ бўлган ҳолда, ёлғон гапирмай сизга озор етказиши мумкин бўлган одамни, сиз хоҳлаган ва кутган жавобни бериш ўрнига, сизни хафа қилишдан чўчимай, ҳақиқатни юзингизга айтган одамни самимий деб ҳисоблаш мумкин. Лекин самимий одамни унинг ўз хатоларини тан олиш жасоратига кўра фарқлаш мумкин, яъни ростгўй одам ўзининг номақбул қилмишига ҳеч қандай ваз-қорсонларсиз иқроп бўлади, деб

¹ Мелитан К. Психология лжи. – М.: АСТ, 1903. – С.18

айтиш мумкин. Ёлғонга бундай иқроп бўлишни афзал кўриш – ростгўйликнинг шак-шубҳасиз мезонидир»¹.

Янглишиш. Ҳақиқат ёйилиши ва теранлашувининг барча босқичларида унинг доимий ва зарурий ҳамроҳи янглишишдир. ҳақиқат нима ва уни янглишишлардан (Бэкон таъбири билан айтганда, «тафаккур бутлари»дан) қандай қилиб халос этиш мумкин, деган саволлар одамларни (фақат фан соҳасидагина эмас) доим қизиқтириб келган. ҳақиқат ва янглишиш категориялари билиш назариясидаги ягона билиш жараёнининг икки қарама-қарши, лекин бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган икки томонини ифодаловчи асосий категориялардир. Бу томонларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, уларни қуйида кўриб чиқамиз.

Янглишиш – ўз предмети билан муштарак бўлмаган, унга мос келмайдиган билим. Билимнинг нотўғри шакли бўлган янглишишнинг бош манбаи ижтимоий-тарихий амалиёт ва билишнинг чекланганлиги, норасолиги ёки заифлигидир. Янглишиш ўз моҳиятига кўра борлиқнинг айрим жиҳатларини билиш натижаларининг мутлақлаштирилиши натижаси сифатида юзага келувчи борлиқнинг нотўғри инъикосидир. Масалан, «назарий астрология», гарчи унда ҳақиқатнинг айрим унсурлари мавжуд бўлса-да, умуман олганда янглишиш ҳисобланади. Худди шунингдек илмий астрономияда ҳам янглишишлар мавжуд, лекин умуман олганда бу кузатишлар жараёнида ўз тасдиғини топган ҳақиқий билим тизимидир.

Янглишишлар ҳақиқатнинг тагига етишни қийинлаштиради, бироқ улар муқаррардир, билишнинг ҳақиқат сари ҳаракатининг зарурий унсури, мазкур жараённинг мумкин бўлган шаклларида биридир. Масалан, моддалар ҳақидаги фан – кимёнинг шаклланиши «улкан янглишиш» - алхимия шаклида юз берган.

Янглишишлар ўз шаклларига кўра ранг-барангдир. Илмий ва ноилмий, эмпирик ва назарий, диний ва фалсафий янглишишларни фарқлаш лозим. Хусусан, фалсафий янглишишлар орасида эмпиризм, рационализм, софистика, эклектика, догматизм ва релятивизм мавжуд.

Янглишишни ёлғондан – ҳақиқатни ғаразли мақсадларда атайлаб бузиб кўрсатиш ва бу билан боғлиқ бўлган сохта билим бериш, дезинформациядан фарқлаш лозим. Янглишиш билим хусусияти бўлса, хато – индивиднинг инсон фаолияти муайян жабҳасидаги нотўғри ҳаракатлари натижасидир: ҳисоблашдаги, сиёсатдаги, турмушдаги хатолар ва ҳ.к. Мантиқий хатолар – (формал ёки диалектик) мантиқ принциплари ва қоидаларини бузиш ва предметни, ишларнинг асл ҳолатини билмаслик билан белгиланувчи ҳақиқий хатолар фарқланади.

¹ Ўша ерда, –С. 39.

Амалиёт ва билишнинг ривожланиши у ёки бу янглишишлар эртами, кечми бартараф этилиши: ё сахнадан тушиши (масалан, «абадий двигатель» ҳақидаги таълимот каби), ё ҳақиқий билимга айланиши (алхимиянинг кимёга айланиши)ни кўрсатади. Янглишишларни юзага келтирган ижтимоий шароитларни ўзгартириш ва такомиллаштириш, ижтимоий-тарихий амалиётнинг етуклиги, билимнинг ривожланиши ва теранлашуви янглишишларни бартараф этишнинг муҳим омилларидир. Бу эса борлиққа нисбатан апологетик (ҳимояловчи-оқловчи) ёндашувни эмас, балки конструктив-танқидий ёндашувни, «синовлар ва хатолар» методини амалга оширишни (Поппер) тақозо этади.

Тажрибавий амалий матнлар

Ҳақиқат, объектив ҳақиқат, мутлақ ҳақиқат, нисбий ҳақиқат, ҳақиқатнинг прагматик концепцияси, исботлаш, рад этиш, эмоциялар, идеал, ирода, ишонч, шубҳа, билиш натижаларини баҳолаш, билишнинг маънавий қадриятлари, верификация тамойили, ёлғон, янглишиш.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ҳақиқат нима? Фалсафада ҳақиқатнинг қандай концепциялари мавжуд?
2. Мутлақ ва нисбий ҳақиқатнинг ўзаро нисбати ҳақида гапириб беринг.
3. Ҳақиқатнинг қандай мезонлари бор?

4. Ёлгон, дезинформация, янглишиш нима?
5. Ҳақиқатни аниқлашда эмоциялар қандай рол ўйнайди?

Реферат мавзулари

1. Фалсафа тарихида ҳақиқат масаласи
2. Объектив ва мутлоқ ҳақиқатнинг бирлиги
3. Ҳақиқатни билишда ёлгоннинг роли
4. Гегел ижодида ҳақиқат масаласи

Билим ва кўникмаларни баҳолаш мезонлари

1. **Ҳақиқат – мулоҳазалар ва амалдаги ҳолат ўртасидаги мувофиқликдир, дея ҳақиқатга таъриф берган файласуф ким?**
 - А. Аристотель
 - Б. Платон
 - В. Сукрот
 - Г. Демокрит
2. **Ҳақиқатни тушунишда интуитивизмга асос солган файласуф ким?**
 - А. Шопенгауэр
 - Б. Кант
 - В. Фихте
 - Г. Ницше
3. **Ҳақиқатнинг қандай шаклига шундай таъриф берилади: ...-билимларимизнинг инсон инсониятга боғлиқ бўлмаган мазмуни.?**
 - А. Объектив ҳақиқат
 - Б. Субъектив ҳақиқат
 - В. Мутлоқ ҳақиқат
 - Г. Нисбий ҳақиқат
4. **Предметни келажакда тўлдирилиши ёки унга аниқлик киритилиши мумкин бўлмаган тарзда тўла, мукамал билиши бу - ...**
 - А. Мутлақ ҳақиқатдир
 - Б. Нисбий ҳақиқатдир
 - В. Объектив ҳақиқатдир
 - Г. Субъектив ҳақиқатдир

5. Борлиқни асосан тўғри акс эттирса-да, образ объектга унча мос эмаслиги билан ажралиб турадиган билим, бу - ...

- А. Нисбий ҳақиқат
- Б. Объектив ҳақиқат
- В. Субъектив ҳақиқат
- Г. Мутлақ ҳақиқат

Адабиётлар

1. Назаров Қ. Билиш фалсафаси –Т.: Университет, 2005.
2. Фалсафа асослари. Назаров Қ. таҳрири астида. -Т.: Шарқ, 2005.
3. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. –Т.: Университет, 2005.
4. Вригт Г.Х. Логико-философские исследования. –М.: 1986.
5. Ильин В.В. Теория познания. Эпистемология. –М.: 1994.
6. Кочергин А.Н. Методы и формы научного познания. –М.: 1990.
7. Никифоров А. Философия науки. История и методология. –М.: 1998.
8. Свинов В.И. Заблуждение, ложь, дезинформация // Философские науки. 1982. №1.
9. Поппер К. Ложь и истина научного знания. –М.: Знание, 1993.

НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТНИНГ БИРЛИГИ

Амалиёт. Билишнинг негизини амалиёт ташкил этади. Бу инсоннинг бутун билиш жараёни сезгилардан бошлаб илмий мавхумликларга қадар ижтимоий-амалий фаолият асосида ривожланиши, унинг эҳтиёжлари ва муваффақиятлари билан белгиланиши ва йўлга солинишини англатади.

Амалиёт мазмуни ва шаклларига кўра, моддий неъматлар яратиш; ижтимоий-сиёсий фаолият; илмий-амалий фаолият каби турлардан иборат.

Шунингдек амалиёт одамлар ижтимоий-тарихий фаолиятининг ранг-баранг шаклларини қамраб олади.

Ижтимоий амалиёт эҳтиёжлари доим билиш ривожланишининг негизи ва ҳаракатлантирувчи кучи сифатида амал қилади. Ер майдонларини ўлчаш, вақтни ҳисоблаш, савдода ҳисоб-китобларни амалга ошириш зарурати математик билимларнинг ривожланишига йўл очди. Бинолар, ариқлар, тўғонлар, кемалар, машиналар ва ҳоказоларни куриш эҳтиёжлари механиканинг ривожланишига олиб келди.

Ижтимоий амалиёт билишнинг негизи ҳисобланиши ҳақида сўз юритганда илмий билиш жараёнининг нисбатан мустақил экани унутмаслик керак. Зеро амалиёт билан белгиланган мураккаб билвосита хусусиятга эга. Билишнинг ҳар бир босқичида илмий тафаккурнинг олдинги ривожланиш жараёнида юзага келган муаммолар ечилади. Шу сабабли фаннинг у ёки бу ютуқларини у ёки бу тарихий даврнинг амалий тажрибаси ва эҳтиёжларига боғлашга уриниш хато бўлур эди.

Инсон тафаккури доимо олдинги авлодлардан олинган билимлар мажмуи ва фаннинг олдинги ривожланиш жараёнида қўйилган муаммолар билан иш кўради. Фан бу муаммоларни ечиб, амалиётдан ўзиши ва унга онгли равишда йўл кўрсатиши мумкин ва лозим.

Амалиёт – одамларнинг тарихан шаклланган эҳтиёжларини қондириш учун у ёки бу объектни ўзгартириш мақсадидага таъсир кўрсатиш фаолиятидир. Билишга нисбатан амалиёт уч хил вазифани бажаради. Биринчидан, у билишнинг манбаи, ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади, билишга умумлаштириш ва назарий ўрганиш учун зарурни материал беради. Шу тариқа амалиёт билишни озиқлантиради, у реал ҳаётдан узоқлашишга йўл қўймайди. Иккинчидан, амалиёт билимларни татбиқ этиш соҳасидир. Шу маънода у билишнинг мақсадидир. Учинчидан, амалиёт билиш натижаларининг ҳақиқийлигини текшириш мезони. Билишнинг амалиёт синовидан ўтган натижаларигина амалда объектив аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, амалиёт – барча босқичларда билишнинг шаклланиш ва ривожланиш негизи, билим манбаи, билиш жараёни натижаларининг ҳақиқийлиги мезондир. Тажриба тушунчаси ҳар хил

маънога эга: тажриба (эмпирия) мавҳум фикр юритишга қарши қўйилади ва шу маънода у кузатиш ва экспериментни тушунча ҳисобланади. Ҳаёт тажрибаси, машина ҳайдаш, маърузалар ўқиш ва шу кабилар маъносидаги билим ва кўникмалар даражаси ҳам тажриба деб аталади.

Ўз-ўзидан равшанки, инсон борлиқни ёлғиз ўзи тушуниб етмайди: ҳақиқатни билиш тажрибага асосланади, деганда, илдизлари ўтмишга, асрларнинг йиғма ва жамланиб борадиган тажрибасига бориб тақалувчи ворисий ахборот назарда тутилади. Индивидуал тажриба, агар у мавжуд бўлган тақдирда ҳам, ҳақиқатни англаш учун мутлақо етарли бўлмайди.

Илмий тадқиқот предметини танлашга, билимнинг ривожланиш йўналиши ва суръатларига, унинг ютуқларидан фойдаланиш хусусиятига жуда кўп ижтимоий омиллар, чунончи: моддий ишлаб чиқариш эҳтиёжлари; ижтимоий-сиёсий ҳаёт; жамиятнинг иқтисодий тизими; ҳукмрон дунёқараш хусусияти; ижтимоий онгнинг турли шакллари; ишлаб чиқариш, техника, маънавий маданият, маорифнинг ривожланиш даражаси, шунингдек илмий билишнинг ички мантиғи таъсир кўрсатади. Бу омиллар орасида моддий ишлаб чиқариш эҳтиёжлари биринчи ўринда туради. Улар билиш олдига муайян тадқиқот вазифаларини қўядилар. Ишлаб чиқариш илмий билиш натижаларининг асосий фойдаланувчиси ва билиш техника воситалари – асбоблар, мосламаларни етказиб берувчи ҳисобланади. Илмий ижоддаги муваффақият нафақат олимнинг истеъдоди, зехнининг ўткирлиги билан, балки керакли техник жиҳозларнинг мавжудлиги билан ҳам белгиланади. Айнан техниканинг ривожланиши фанни экспериментал ва мантиқий ўрганишнинг қудратли воситалари билан таъминлади. Масалан, электромагнит ва атом ўрганиш жараёнлари жамият ишлаб чиқариш ривожланишининг фандаги бу ҳодисаларни билиш учун зарур воситалар билан таъминланганлик юксак даражага етганидан кейингина тадқиқот предметига айланди.

Илмий ижод натижалари фақат моддий ишлаб чиқариш, техникадагина ўзининг амалий ифодасини топмайди. Илмий билимнинг ҳар бир соҳаси тегишли қонуниятларни ёритиш, муайян ҳодисани тушунтириш йўли билан дунёнинг ягона манзарасини яратиш, дунёқарашни шакллантиришда иштирок этади. Э.Шредингер таъбири билан айтганда, фан биз ким ва нима учун дунёга келганмиз, деган саволга ҳам жавоб бериши лозим. Бу ҳам метафизик, ҳам амалий мазмун касб этади.

Амалиёт нафақат жамият учун зарур бўлган ҳодисаларни аниқлайди балки инсонни қуршаган нарсалар ва ҳодисаларни ўзгартиради, уларнинг шу пайтгача инсонга маълум бўлмаган ва шу сабабли ўрганилмаган томонларини аниқлайди. Нафақат дунёвий

жисмлар, балки биз ўзгартирмайдиган осмон жисмлари ҳам онгимиз ва идрокимиз қаршисида саф тортади ва дунёда мўлжал олиш воситалари сифатида ҳаётимизга кириб келишига қараб англаб етилади.

Илмий билиш тарихи бирон-бир кашфиёт амалда қўлланилиши натижасида илмий билишнинг тегишли соҳаси жадал суръатларда ривожлана бошлашини, техниканинг ривожланиши фанда инқилоб ясашини кўрсатади.

Нафақат табиат ҳақидаги фан, балки жамият ҳақидаги фаннинг ривожланиши замирида ҳам амалиёт ётади.

Амалиёт фалсафаси. Инсон – фаол мавжудот. Юнонча «практикос» сўзи фаол деган маънони англатади. Шунингдек амалиёт инсоннинг фаолиятидир.

Инсон фаолияти сифатида амал қиладиган ҳамма нарса амалиётдир. Тил, маданият ва унинг кўп сонли таркибий қисмлари амалиёт турларидир. Кўпинча амалиёт деганда моддий амалиёт, яъни воситаси ва маҳсули сифатида предметли моддий дунё амал қиладиган фаолият тушунилади. Бироқ моддий амалиёт ҳам амалиёт турларидан бири, холос.

Антик жамиятда жисмоний меҳнатни бажариш куллар вазифаси ҳисобланган. Ҳатто санъатга ҳам паст назар билан қаралган. Доно одамнинг мушоҳада қилиши фаолиятнинг энг олий шакли сифатида тан олинган. Борлиққа нисбатан бундай ёндашув амалиёт муаммосини инсон ақли соҳасига кўчирган. Амалиёт ҳақидаги таълимот (праксиология) ахлоқ, яхши хулқ ҳақидаги таълимот сифатида амал қилади. Ахлоқни ўрганиш антик фалсафага ҳам, қадимги ҳинд фалсафасига ҳам хос. Амалиётни ахлоқий тушуниш анъанаси бутун жаҳон фалсафаси орқали ўтади.

Христианлик дастлаб меҳнатга Худо инсонга юборган лаънат сифатида қараган. Фаолиятнинг асосий шакли Худога хизмат қилиш, яъни сиғиниш, ибодат қилиш ва шу қабилар билан боғланган.

Янги даврда схоластикага қарши курашда фалсафанинг амалиётга қаратилганлиги инглиз файласуфлари (Бэкон, Гоббс, Локк) томонидан қайд этилди. Ҳаётга татбиқ этиладиган фалсафани яратишга уриниш ақлнинг қудратига асосланади. Дарҳақиқат янги давр фалсафасида тафаккур фаолиятнинг ҳақиқий шакли сифатида қаралади.

Кант ақл даражалари тушунчасини муомалага киритди: назарий ақл нарсалар дунёси ҳақида мушоҳада юритади; фақат амалий ақл объектларни кузатиш чегараларидан ўтади ва шунинг учун ҳам у назарий ақлдан устун туради. Амалий ақл хоҳиш-ирода сифатида, амалиёт эса – ахлоқий-одилона фаолият сифатида амал қилади. Кант амалиётни мақсад, эркинлик, хоҳиш-ирода, ахлоқ категориялари орқали тавсифлайди. Гегель амалиётни субъектив ёндашувдан халос этиш йўлида дадил қадам ташлаган. У ўз эътиборини восита категориясига

қаратади. Гегель фикрига кўра, восита мақсаддан «мавжуд борлиқнинг умумийлиги» билан устун туради. Субъектив нарсалар якка, восита эса умумийдир. Гегель учун меҳнат инсоннинг ўз-ўзини яратишидир, бироқ у инсон, ишлаб чиқариш воситалари эмас, балки мутлақ руҳ мантиқини рўёбга чиқаради. Мутлақ руҳ яхлит ҳолда назария ва амалиётда ўзининг мавҳум кўринишларида намоён бўлади. Амалиёт назарий билишдан устун туради, чунки у нафақат умумийлик, балки мавжудлик фазилатига ҳам эгадир. Гегелнинг объективнинг субъективдан, амалийнинг назарийдан, воситанинг мақсаддан устунлигига итальян файласуфи ва сиёсий арбоби Грамши амалиёт фалсафаси деб номлаган марксизм яқин туради.

XX аср Ғарб фалсафасининг кўпгина йўналишлари учун амалиёт ўз эркинлигини лойиҳа ва танлаш имкониятида рўёбга чиқарадиган (Сартр) хоҳиш-иродали (прагматизм), оқилона (неопозитивизм) мавжудот сифатида тушуниладиган индивиднинг фаолиятидир. Гуссерль фалсафасида амалиёт инсон фаоллигининг барча шакллари ўзида мужассамлаштиради, бироқ фалсафий таҳлил улардан соф билим, назарияни ажратиб олади. Айни шу билим таҳлил предметига айланади. Хайдеггер учун инсоннинг «дунёда борлиги» нарсалар билан муомала қилиш демакдир. Ижтимоий-амалий соҳа ҳақиқий борлиққа эга эмас, унда инсоният инқирозининг манбалари мавжуд.

Шундай қилиб, амалиёт турли фалсафий йўналишларда ҳар хил талқин қилинади. Амалиёт категорияси кенг ва тор маънода ё инсоннинг ҳар қандай фаолияти, ё унинг фақат моддий фаолияти сифатида тушунилади.

Амалиётнинг таркибий қисмлари 1) мақсад; 2) мақсадга мувофиқ фаолият; 3) амалиёт воситалари; 4) амалий ҳаракат объекти; 5) ҳаракат натижаси кабилар.

Мақсад субъектга ёки одамлар гуруҳига хос. Мақсад – эришиш мўлжалланган келажакнинг субъектив образи. Пировард мақсад муқаррар тарзда муайян предметларга боғланади, деб ўйлаш ярамайди. Инсоннинг чегара билмас интилиши билан тавсифланадиган идеал ҳам мақсад бўлиши мумкин. Мақсад ҳақидаги фалсафий таълимот телеология деб аталади. Амалиёт ўз мақсадларини кўзловчи одамнинг фаолиятидир. Шу сабабли у мақсадга мувофиқ фаолият ҳисобланади.

Бу фаолиятнинг ўзи мақсад тимсоли сифатида амал қилади. Бу ерда субъект муқаррар тарзда ғайри ниятни эмас, балки кучни тан оладиган табиат билан тўқнашади. Инсон табиатга табиий куч сифатида қарши туради. Табиатда инсон ўз мақсадини рўёбга чиқаради. Мақсадга эришиш учун ишга солинадиган ҳамма нарса амалиёт воситаси деб аталади. Бу нафақат машиналар, меҳнат қуроллари, балки одамларнинг билимлари ва ҳаёт тажрибаси ҳамдир. Ҳаракат қаратилган нарса амалиёт объекти деб аталади.

Фаолият маҳсулотда тўхтайди. Мақсад рўёбга чиқади. Рўёбга чиққан мақсад мақсад эмас. Имконият борлиққа айланади; амалий ҳаракат бажарилади. Амалий ҳаракатлар эстафетаси инсон амалиёти, унинг фаол ҳаётини ташкил этади.

Амалиёт натижасига эришиш босқичида субъект ўз ҳаракатларининг самарадорлигини, уларга йўлдош бўлган эмоционал ва оқилона жиҳатларни баҳолаш имкониятига эга бўлади. Амалиёт ҳақиқат мезонига айланади. Амалиёт ҳақиқатнинг бирдан-бир мезони эмас, бироқ у ҳақиқатни баҳолашнинг бош мезонларидан бири сифатида тан олинади. Инсон ўз тафаккурининг ҳақиқийлигини, унинг бутун қудратини амалиётда исботлаб бериши лозим. Амалиёт таркибида ҳар хил аҳамиятга эга бўлган нисбатан мустақил жиҳатлар мавжуд бўлиб, улар фалсафий таълимотлар мазмунида ўз аксини топади. Кантчилар амалиётни таҳлил қилишда субъектнинг фаоллигидан келиб чиқадилар. Марксчилар амалиёт воситаларини биринчи ўринга қўяди. Ваҳоланки, амалиёт яхлит ҳодиса бўлиб, бу ерда ҳамма нарса ўзаро боғлангандир. Амалиётни таркибий қисмларга ажратиш ва улар ўртасида субординация ўрнатиш доим ҳам ўринли бўлавермайди.

Дунёдаги барча нарсалар ва ҳодисалар каби амалиёт ҳам у ёки бу даражада ривожланган шаклларда мавжуд бўлади. Нафақат ижтимоий ишлаб чиқариш, балки инсоннинг ҳар қандай фаолияти амалиёт ҳисобланади. Масалан, индивидуал тафаккур жараёни ҳам амалиётдир. Амалиётда нафақат ишчи ва муҳандис, балки сиёсатчи, олим, хуллас, ҳар бир одам иштирок этади. Агар табиий жараёнлар инсон фаолияти соҳаси билан боғлиқ бўлмаса, улар амалиёт соҳасига кирмайди. Назария ва амалиёт ўртасидаги тафовутни бартараф этиш лозимлиги тўғрисида кўп сўз юритилади, демак, назария амалиётга зид бўлиши мумкин. Бошқа бир ёндашувга кўра, яхши назариядан амалийроқ нарса йўқ. Назария ва амалиёт ўртасидаги сохта тафовутни бартараф этиш эмас, балки амалиётни ривожлантириш, унинг самарадорлигини ошириш муҳим вазифадир. Самарали иш кўрадиган субъект, жамият яхши амалиётчидир.

Амалиёт шакллари келсак, улар инсон фаолиятининг таркибига мувофиқ анча кўп. Масалан, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий ҳаёт амалиёти, санъат ва фан амалиёти, тил амалиёти ва ҳоказолар бор. Фалсафа амалиётга категориялар, яъни амалиётнинг барча шакллари хос бўлган умумий жиҳатлар нуқтаи назаридан ёндашади.

Амалиёт мавзуси маънавият муаммолари билан узвий боғлиқ. Инсон нима учун ҳаракат қилади? Кантнинг машҳур саволи қуйидагича янграйди: «Инсоннинг мақсади нима?».

Платон учун амалиёт маънавий жиҳатдан ижобий ва боз устига ажойиб фаолият. Стоиклар инсоннинг эркин хоҳиш-иродаси яхши ишларда муҷассамлашади деб ҳисоблаганлар.

Диний таълимотларга кўра инсон фаолияти Худонинг унга берган инъомидир. Худо ўзида олий фазилатни ифода этади. Худо инсонни яхшилик сари етаклайди, бироқ бу йўлдан бориш учун нафс балосини енгиш лозим.

Янги давр фалсафасига кўра амалий фаолият инсоннинг тирикчилигини енгилаштириш ва яхши мақсадларга, айниқса одамлар ўртасида муросаи мадорага эришишга қаратилиши керак.

Кант бу фикрни ривожлантиради: у яхши мақсадларга интилишни эмас, балки асосий ахлоқий қонунни амалга оширишни энг катта ютуқ деб ҳисоблайди. Мақсад муаммоси мавжуд нарсалар соҳасида эмас, балки бўлиши керак бўлган нарсалар соҳасида ечилади. Шу муносабат билан кўп сонли аксиологик (қадриятлар билан боғлиқ) муаммолар юзага келади.

Марксизмда амалиётнинг тарихий вазифаси яхшилик ва ёмонлик диалектикасини рўёбга чиқаришдан иборат деб тушунилади. Марксистлар таклиф қилган дунёни қайта қуриш дастури уларнинг фикрича ижтимоий-ахлоқий хусусиятга эга бўлган коммунистик идеалларга эришишга қаратилган.

Гуссерль муҳим маънавий қадриятларга риоя этган ҳолдагина амалиёт ўзининг ҳақиқий мақсадларига эришади, деб ҳисоблайди.

Демак, фалсафада амалиётга яхши мақсадларга эришиш сифатида ёндашиш анъанаси мавжуд. Файласуфлар асосан амалиётни тор практицизм, ҳамма нарсадан бевосита моддий наф кўриш йўсинида тушунишга мойил эмаслар. Файласуфларнинг қизиқиши умумий аҳамиятга молик қадриятларни рўёбга чиқаришга қаратилган. «Мақсад воситаларни оқлайди» деган тезисни Кант ҳам, Гегель ҳам танқид тиғи остига олган. Яхшиликка қаратилмаган воситалардан фойдаланиш муқаррар тарзда ёмон мақсадларга эришилишига сабаб бўлади.

Билиш ва амалиётнинг ўзаро нисбати. Фалсафада амалиёт деганда инсон эҳтиёжларини қондириш мақсадида ўзини қуршаган дунёни ёки унинг айрим қисмларини ўзгартиришга қаратилган фаолият тушунилади. Амалиётнинг асосий шакли меҳнат бўлиб, уни амалга ошириш жараёнида инсон табиат билан тўқнашади. Шунингдек, бошқарув амалиёти, сиёсий, ижтимоий амалиёт ва амалиётнинг бошқа шакллари фарқланади. Хўш, амалиётнинг билиш билан алоқаси қандай?

Биринчидан, амалиёт билишнинг сарчашмаси, негизи, уни ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади. Амалиётнинг муайян эҳтиёжлари инсониятнинг билишга бўлган эҳтиёжлари ва вазифалари, умуман фаолият тури сифатидаги билишнинг ўзи юзага келишига сабаб бўлган. Масалан, Қадимги Мисрда зироатчилик геометрия ва математика пайдо

бўлишини рағбатлантирган, кемачилик ва савдо иши эса астрономия ва бошқа фанларнинг ривожланишига туртки берган. Амалиёт жамият учун муҳим аҳамиятга эга бўлган янги муаммолар (масалан, коинотни ўзлаштириш, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ва б.)га дуч келиб, билишнинг янги тармоқлари ривожланишини рағбатлантиради. Масалан, XX асрда космик тиббиёт, кристаллография, генетика ва бошқа фанлар вужудга келди.

Иккинчидан, амалиёт ўзининг муҳим эҳтиёжлари билан бирга билишнинг мақсади ҳамдир. Инсон билимлари улардан ўз кундалик турмушда фойдаланиш учун мўлжаллангандир. Бироқ улар буюмлар ва товарлар, меҳнат қуроллари яратиладиган саноатда биринчи даражали аҳамиятга эга. Масалан, Д.И.Менделеев жадвали ва унда ифодаланган маълумотларсиз ҳозирги кимё саноатини тасаввур қилиш мумкин эмас. Кундалик ҳаётдан мустаҳкам ўрин олган телевидение ва радио физика ва бошқа фанларда эришилган ютуқлар маҳсулидир. Агар билимларга амалиётда ҳожат бўлмаса, улар ўз ижтимоий аҳамиятини йўқотиши мумкин. Бинобарин, амалиёт билимлар изчил қўлланиладиган улкан соҳадир.

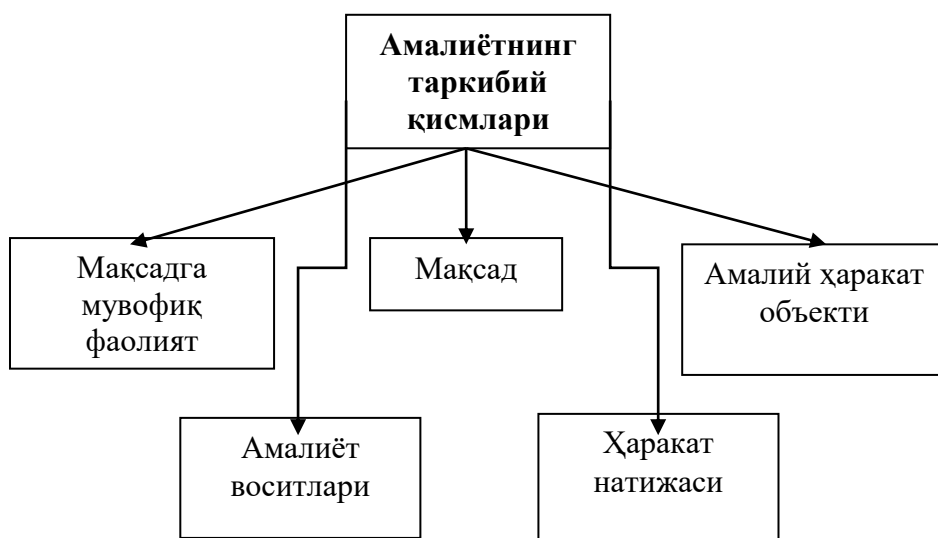
Учинчидан, амалиёт инсон билимлари ва тасаввурларининг ҳақиқийлиги мезони (кўрсаткичи)дир. У илмий гипотезалар ва назарияларнинг (масалан, Куёш системасининг бошқа сайёраларида ҳаёт борлиги ҳақидаги фаразнинг) аниқлигини текширишнинг муҳим усули ҳисобланади. Бироқ бунда мазкур мезон ўзининг номукамаллиги туфайли универсал (умумий) эмаслигини эътиборга олиш лозим. Зотан, дунё ҳақидаги ғоялар ва тахминларнинг барчасини ҳам амалда синаш мумкин эмас. Шу сабабли фан билимларнинг ҳақиқийлигини асослаш учун, масалан, мантиқий исботлаш каби усуллардан фойдаланади.

Шундай қилиб, амалиёт ҳар қандай билиш жараёнининг негизи, таянч нуқтаси ва тадрижий яқуни ҳисобланади.

Тажрибавий амалий матнлар

Амалиёт, ижтимоий амалиёт, амалиёт фалсафаси, мақсад, мақсадга мувофиқ фаолият, амалиёт воситалари, амалий ҳаракат объекти, ҳаракат натижаси, билиш ва амалиётнинг ўзаро нисбати.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Билиш жараёнида амалиёт қандай рол ўйнайди?
2. Амалиётда ижтимоий омилларнинг роли мавжудми?
3. Амалиётнинг қандай шакллари бор?
4. Билиш ва амалиётнинг ўзаро нисбати қандай?

Реферат мавзулари

1. Билим ва амалиёт бирлиги
2. Амалиётда ижтимоий омилларнинг роли
3. Фалсаф тарихида амалиётга муносабат

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. **Амалиёт мазмуни ва шаклларига кўра қандай турларга бўлинади?**
А. Моддий неъматлар яратиш, ижтимоий-сиёсий фаолият, илмий-амалий фаолият ва б.

- Б. Илмий тадқиқот, кашфиёт ва янгиликлар яратиш, халқ хўжалигини ривожлантириш
- В. Моддий неъматлар яратиш, ишлаб чиқариш, сиёсий жараёнлардан иштирок этиш ва б.
- Г. Ижтимоий-сиёсий фаолият, маънавий-маърифий фаолият ва ишлаб чиқаришда иштирок этиш

2. Одамларнинг тарихан шаклланган эҳтиёжларини кондириш учун у ёки бу объектни ўзгартириш мақсадидага таъсир кўрсатиш фаолияти, бу - ...

- А. Амалиёт
- Б. Билим
- В. Тажриба
- Г. Гипотеза

3. Билишга нисбатан амалиёт неча хил вазифани бажаради?

- А. Уч
- Б. Икки
- В. Тўрт
- Г. Чексиз

4. Амалиётнинг таркибий қисмлари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- А. Мақсад; мақсадга мувофиқ фаолият; амалиёт воситалари; амалий ҳаракат объекти; ҳаракат натижаси
- Б. Мақсадга мувофиқ фаолият, амалиёт воситалари, амалий ҳаракат субъекти кабилар
- В. Мақсад, мақсадга мувофиқ фаолият, амалиёт воситалари, амалий ҳаракат субъекти ва объекти
- Г. Мақсад; мақсадга мувофиқ фаолият; амалиёт воситалари; амалий ҳаракат объекти ва субъекти, ҳаракат натижаси

5. Амалиёт назариясида фаолият нимада (қайси босқичда) тўхтайтиди?

- А. Маҳсулотда
- Б. Мақсадда
- В. Мақсадли фаолиятда
- Г. Фаолият тўхтамайди

Адабиётлар

1. Назаров Қ. Билиш фалсафаси. -Т.: Университет, 2005.
2. Шермухамедова Н.А. Фалсафа ва фан методологияси. -Т.: Университет, 2005.
3. Творческая природа научного познания. – М.: 1984.
4. Фармак И.П. Воображение в структуре познания. – М.: 1994.
5. Степин В.С. Становление научно теории. – Минск, 1996.
6. Рузавин И.Н. Теоретическое знание. Проблемы генезиса и различия форм. – Ростов-на-Дону, 1989.

МЕТОД ВА МЕТОДОЛОГИЯ: АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

"Метод" ва "методология" тушунчалари. *Метод* (юнон. methods — усул) кенг маънода йўл, ижодий фаолиятнинг ҳар қандай шакли каби маъноларни англатади. Методология тушунчаси икки асосий мазмунга эга — фаолиятда қўлланиладиган маълум усуллар тизими (фанда, сиёсатда, санъатда ва ҳ.к.); тизим ҳақидаги таълимот ёки метод назарияси.

Фан методологияси унинг структураси, тараққиёти, илмий тадқиқот воситалари ва усуллари, унинг натижаларини асослаш йўллари, билимни тажрибага татбиқ қилиш механизмлари ва шакллари ўрганади. Шунингдек, методология методлар йигиндиси ва фаолият тури ҳақидаги таълимотдир.

Метод у ёки бу шаклда маълум қоида, тартиб, усул, ҳаракат ва билим мезонларининг йиғиндиси ҳамдир. У тамойиллар, талаблар тизими бўлиб, субъектни аниқ вазифани бажаришга, фаолиятнинг шу соҳасида маълум натижаларга эришиш сари йўналтиради. У ҳақиқатни излашда вақт, кучни тежайди, мақсадга энг яқин ва осон йўл билан етишишга ёрдам беради.

Методнинг асосий вазифаси фаолиятнинг билиш ва бошқа шакллари бошқарувдан иборат. Бирок:

-биринчидан, метод ва методологик муаммоларнинг ролини инкор қилиш ёки тўғри баҳоламаслик ("методологик негавизм");

-иккинчидан, методнинг аҳамиятини бўрттириш, мутлақлаштириш, уни барча масалаларнинг калити, илмий янгиликларни яратишнинг энг қулай воситаси (методологик эйфория), деб тушуниш нотўғридир.

Ҳар қандай метод маълум назария асосида яратилади ва тадқиқотнинг зарурий шарти сифатида намоён бўлади. Ҳар бир методнинг самарадорлиги унинг чуқур мазмун ва моҳиятга эгаллиги, назариянинг фундаменталлиги билан асосланади. Ўз навбатида, метод мазмуни кенгайиб боради, яъни билимнинг чуқурлашиши ва кенгайиши, тажрибага татбиқ этилиши билан методнинг кўлами ҳам ўзгаради.

Илмий билишда нафақат илмий натижа (билимлар мажмуи) ва предметнинг моҳиятини англаш, балки унга элтувчи йўл, яъни метод ҳам ҳақиқий бўлмоғи лозим. Шунга кўра, предмет ва методни бир-биридан айри ҳолда тушуниш мумкин эмас. Ҳар қандай метод у ёки бу даражада реал ҳаётий жараёнларда шаклланади ва яна унга қайтади. Метод ҳар қандай тадқиқот бошланишида тўла ҳолда намоён бўлмасида, маълум даражада предметнинг сифат ўзгариши билан ҳар сафар янгидан шаклланади.

Метод билиш предмети ва ҳаракатни сунъий равишда боғламайди, балки уларнинг хусусиятлари ўзгариши билан ўзгариб боради. Илмий тадқиқот предметга дахлдор далил ва бошқа белгиларни жиддий билишни талаб қилади. У маълум материалнинг ҳаракати, унинг хусусиятлари, ривожланиш шакллари ва ҳ.к.ларда намоён бўлади. Демак, методнинг ҳақиқийлиги, энг аввало, тадқиқот (объект) предметининг мазмуни билан боғлиқ.

Метод субъект билан чамбарчас боғлиқдир. Бошқача қилиб айтган-да, "инсон умум методологиянинг марказидир" (Фейербах). Иккинчидан, ҳар қандай метод у ёки бу даражада бошқарув қуроли вазифасини бажаради.

Метод субъект ва объективликнинг мураккаб диалектикаси асосида ривожланади ва бунда охиригиси ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шу маънода, ҳар қандай метод, энг аввало, объектив, мазмунли ва конкрет бўлсада, айти пайтда, у субъектив ҳамдир. Бироқ у фақат мавжуд қоидалар тизими эмас, балки объектив илмийликнинг давоми сифатида намоён бўлади.

Методлар хилма-хиллигига қараб, турли мезонлар асосида классификация қилинади. Энг аввало, маънавий, ғоявий (шунингдек, илмий) ва моддий, амалий фаолият методларини ажратмоқ лозим.

Ҳозирги даврда методология фақат илмий билиш соҳаси билан чекланиши мумкин эмаслиги аён бўлди ва у албатта, билиш чегарасидан чиқиши ва ўз соҳасида амалиётда ҳам қўлланиши зарур. Бунда билиш ва амалиётнинг узвий алоқадорлигига эътибор қаратмоқ керак.

Фан методларининг гуруҳларга бўлиниши бир нечта асосларга эга. Билиш жараёнида унинг роли ва ўрни нуқтаи назаридан: формал, эмпирик, назарий тадқиқот, изоҳлаш, шунингдек, бошқа методларга ажратиш мумкин. Ўз навбатида, билишнинг сифат ва сон, билвосита ва бевосита оригинал ҳамда фаолиятли методлари ҳам мавжуд.

Методика. Метод методикада конкретлашади. Методика далилий материалларни йиғиш ва саралаш воситаси, аниқ фаолият туридир. У методологик тамойиллардан фарқ қилсада, уларга асосланади.

Усулларни танлаш ва турли методик тадқиқот фаолиятида қўллаш ўрганилаётган ҳодиса табиати ва қўйилган вазифалар билан характерланади. Фалсафа методларининг асослари бевосита амалий фаолият билан боғлиқ. Фан тарихида методлар янги назарияларни яратиш жараёнида шаклланади. Янгилик яратиш санъати янгиликлар жараёнида камол топади. Дастлабки тадқиқот тажрибада шаклланар экан, метод тадқиқотнинг бошланғич нуқтаси, амалиёт билан назарияни боғловчи восита сифатида намоён бўлади. Метод ва назариянинг узвий алоқаси илмий қонунларнинг методологик ролида ўз аксини топади.

Ҳар қандай фанга оид қонун инсонни воқелиқдаги нарса ва ҳодисаларни шу фанга мансуб соҳага мос фикрлашга ундайди. Масалан, энергиянинг сақланиш қонуни бир вақтнинг ўзида методологик тамойил бўлиб, у олий нерв фаолиятининг рефлекторлик назарияси, ҳайвонлар ва инсон ахлоқини тадқиқ қилишнинг методларидан бири ҳамдир.

Илмий тадқиқот жараёни тарихан ишлаб чиқилган методлар асосида амалга оширилади. Ҳеч ким ҳеч қачон ҳақиқатни йўқдан бор қила олган эмас. Албатта, олим изланишлар, хатолар қуршовида ҳаракат қилади. Баъзи ҳолларда бир нарсани излаш жараёнида бутунлай бошқа нарса яратилади.

Фанда, кўп ҳолларда танланган метод тадқиқотнинг тақдирини ҳал қилади. Айнан бир далилий материални турли методлар асосида ўрганиш зиддиятли ҳулосаларга олиб келиши мумкин. Илмий билишдаги тўғри методни характерлар экан, Ф.Бэкон уни йўловчининг йўлини ёритувчи чироқ билан қиёслайди. Нотўғри йўлдан бора туриб, у ёки бу масалани ҳал қилишда муваффақиятга эришишга умид қилиш мумкин эмас. Зеро нафақат натижа, балки унга элтувчи йўл ҳам тўғри бўлмоғи лозим.

Метод ўз-ўзидан тадқиқотнинг муваффақиятли бўлишини таъминлай олмайди, чунки нафақат яхши метод, балки уни қўллаш маҳорати ҳам муҳимдир. Илмий билиш жараёнида турли методлардан фойдаланилади. Умумий даражасига кўра, улар кенг ёки тор кўламда қўлланилади. Ҳар қандай фан ўз предметини ўрганишда у ёки бу объектнинг моҳиятидан келиб чиқувчи турли хусусий методлардан фойдаланади. Масалан, ижтимоий жараёнларни ўрганиш методи оламнинг ижтимоий шакли, унинг қонуниятлари, моҳиятининг хусусиятлари билан белгиланади.

Турли конкрет вазифаларни ҳал қилишнинг зарурий шартларидан бири универсал хусусиятга эга бўлган умумий фалсафий методларга мурожаат қилишдир. Бу методлар ҳақиқатни англашда умумий йўлни кўрсатади. Мазкур методларга фалсафанинг қрнун ва категориялари, кузатиш ва тажриба, таққослаш, анализ, синтез, индукция, дедукция ва ҳ.к.лар тааллуқли. Агар махсус методлар объектнинг қонуниятларини ўрганишнинг хусусий усуллари сифатида намоён бўлса, фалсафий методлар шу объектларда намоён бўладиган, алоҳида хусусиятлардаги ҳаракат, тараққиётнинг энг умумий қонуниятларини ўрганади. Айнан шу ўринда тажриба ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ҳар бир метод объектнинг алоҳида томонини билишга имконият яратади. Методлар умумийлик даражаси ва амал қилиш доирасига кўра бир неча гуруҳга бўлинади. Улар қуйидагилар:

Фалсафа методлари. Энг қадимги кенг тарқалган методлардан бири диалектика бўлса, иккинчиси метафизикадир. Бироқ фалсафа методлари булар билан чекланмайди. Бугунги кунда унинг софистика,

эклeктика, аналитик, (ҳозирги замон аналитик фалсафаси), интуитив, феноменологик, синергетик, герменевтик (тушуниш) ва бошқа турлари ҳам мавжуд. Эндиликда турли методларни бирлаштириш жараёни ҳам рўй бермоқда (масалан, Гадамер герменевтикани рационал диалектика билан бирлаштиришга ҳаракат қилади).

Диалектика (юнон. *dialektika* — баҳс, суҳбат) табиат, жамият ва билиш тараққиёти қонуниятлари ҳамда уларнинг асосида шаклланадиган умумий тафаккур услуби ва амалий фаолият ҳақидаги таълимотдир. У грек тилида баҳс ва суҳбатлашиш санъати, деган маънони англатади. Антик дунё файласуфлари уни ҳақиқатга эришиш йўли ва усули сифатида талқин этганлар. Ҳозирги даврга келиб диалектика оламдаги нарса ва ҳодисалар доимо ўзгаришда, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликда, тараққиёт ва ривожланишда, деб тушунишдир. Унга кўра, оламда ўз ўрнига ва жойига, яшаш вақти ва ҳаракат йуналишига эга бўлган барча нарсалар ва воқеалар бир-бирлари билан боғлиқ ва алоқадор тарзда, бир-бирларини тақозо этадиган, доимий ва такрорланиб турадиган боғланишлар орқали намоён булади.

Масалан, инсоният тарихида бу усулга асосан ёндашилганида, у узлуксиз тарзда рўй берадиган авлодлар ўрин алмашуви, бирининг ўрнига иккинчиси келиши, муайян қадриятларни мерос қолдириши ва янгиликнинг эскиликни инкор қилишидан иборат доимий ва такрорланиб турадиган жараёндир. Башариятнинг муайян даврида эса, шу замоннинг ижтимоий манзарасини белгилайдиган турли уруғ ёки қабилалар, давлат, миллат ва халқлар, оқим ва йуналишлар, ғоя ва мафкураларнинг хилма-хил шаклларини кўриш, уларнинг бир-бири билан узвий алоқадорликда намоён бўлишини кузатиш мумкин.

Тараққиёт жараёнида авлодлар, даврлар, сиёсий тузумлар, умуман ижтимоий воқеа ва ҳодисалар ўз-ўзидан автоматик тарзда содир бўлиб, ном-нишонсиз йўқолиб кетмайди. Балки уларнинг барчаси инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатларнинг хосиласи, ижтимоий жараёнларнинг натижаси, бирор сабабнинг оқибати сифатида намоён булади. Бир давр иккинчисининг ўрнига, бир авлод олдингисидан кейин, бир воқеа бошқасининг ортидан содир бўлиб туради. Ана шу абадий ва азалий узлуксизлик, доимий алоқадорлик, вақтнинг орқага қайтмаслиги ва воқеаларнинг кетма-кетлиги тарзидаги боғланишлар, ривожланиш ва тараққиёт, оламнинг ранг-баранглиги ва уйғунлиги диалектиканинг асосий тамойилларини ташкил қилади.

Фалсафада мазкур тамойилларга асосланган тафаккурни — диалектик тафаккур, ана шундай дунёқарашни — диалектик дунёқараш, ёндашувни — диалектик ёндашув, методни — диалектик метод деб аташ анъанага айланган. Шу билан бирга, у ёки бу олимнинг ушбу тамойилларга асосланадиган дунёқарашини, фалсафий таълимотлари ҳам

бор. Масалан, Демокрит ва Гераклит диалектикаси, Кант ёки Гегель диалектикаси дейилганда ана шундай ҳол назарда тутилади.

Фалсафа тарихида диалектика тўғрисида хилма-хил қарашлар бўлган. Антик давр диалектикаси содда ва стихияли бўлиб, асосан, ҳаётий тажрибага асосланган. Ўша даврда "Диалектика" сўзини биринчи бўлиб, Сукрот (эр.ав. 469—399 й.) ўз фалсафий фаолиятида қўллаган. Сукрот диалектикани майевтика (харфларни яратиш санъати) билан таққослаган. Зотан, мулоҳаза қилиш шундай диалектик усулдирки, унинг натижасида рақиб нутқидаги ички зиддиятлар очилади ёки фикрлаш жараёнида янги ихтилофли фикр-мулоҳазалар пайдо бўлади. Сукрот бошқаларни ҳақиқатни излашга даъват этар экан, ўз онаси доя Фенарети ишини давом эттираяпман, деб изоҳлайди.

"Диалектика" сўзи пайдо бўлишига қадар антик фалсафада мазмунига кўра диалектик булган назариялар шакллана бошлаган эди. Ўтмиш мутафаккирлар ўз замонида дунёнинг ягона бирлиги сокинлик, бу бир бутунлик ичида доимий узлуксиз ўзгаришлар, яратиш жараёни содир бўлувчи коинот ҳақидаги фикрларни илгари сурганлар. Улар коинот ўзгарувчанлик ва барқарорликнинг зиддияти сифатида тасаввур қилганлар. Борлиқнинг умумий ўзгарувчанлиги бир нарсанинг иккинчи нарсага — ернинг сувга, сувнинг ҳавога, ҳавонинг оловга, оловнинг эфирга айланиши ва қайта такрорланиши билан характерланади, деб ҳисоблаганлар.

Масалан, Гераклит (эр.ав. 540—483 й.) умумий ўзгарувчанликнинг универсаллигини шундай изоҳлайди: "Ариқда оқаётган муайян сувга икки марта тушиб бўлмайди, чунки янги ва янги сувлар оқиб келаверади. Ўзгарувчанликнинг манбаи курашдир". Ўзгарувчанлик антик диалектик назарияда янгини яратмасдан бир-бирини такрорловчи жараён сифатида мавҳум тушунилган. Айнан шундан бири иккинчисини тақозо қилувчи дунёнинг ягона бирлиги сифатида чексиз коинот образи яратилган. Шунга кўра, Гераклит зиддиятларнинг айнийлигини яхшилик ва ёмонликнинг бир хил эканлигини таъкидлайди, Бу мутафаккир ижодининг қонуний натижаси бўлиб, у реалликнинг назарий моделини яратади. Гераклит зиддиятлар ҳақида гапирмайди, бу тушунча фанга Аристотель томонидан киритилган, Аристотель (Арасту) (эр.ав. 384—322 й.) Афлотун таълимотини танқидий ўрганар экан, ўзгарувчанлик муаммосини тараққиёт омили сифатида таҳлил қилади. Унинг диалектикасига хос алоҳида хусусиятлар, аввало, тараққиётни моддийлик, ҳаракатда, формал ва сабабий боғланишдалигини тан олишда, янги босқични бошқалари билан боғлиқ эмас, деб тушунишда яққол кўринади. Иккинчидан, Аристотель зиддиятлар билан боғлиқ бўлган муаммолар доирасини яратади. Зиддиятларнинг мутлақ мос келишини инкор қилар экан, мутлақо мос келмаслигини ҳам инкор қилади, бироқ уларнинг

қандайдир ҳолатида мавжудлигини тан олади. Учинчидан, Аристотель формал мантиққа асос солар экан, унинг онтологияда намоён бўлиши ва у эса, ўз навбатида, мазмунан прогрессив, шаклан мукамал фалсафий методни яратиш зарурлигига олиб келади, деб ҳисоблайди. Тўртинчидан, Аристотель ўша даврдаёқ бу асосий фалсафий методнинг йўналишини белгилаб беради.

Диалектик метод янги даврда, хусусан, немис фалсафасида, айниқса Кант, Фихте, Шеллинг ва Гегель томонидан янада чуқурроқ таҳлил қилинган.

Янги даврнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу даврга келиб тараққиётга янгича муносабат шаклланди. Диалектик метод предметларда эмас, балки муносабатларда ўз аксини топа бошлади. Бу чексизлик ҳақидаги ғояни қайта ишлаш билан боғлиқ эди. Чексизлик ғоясининг янгича талқини парадоксал назария шаклида намоён бўлди. Бу Кантнинг планетар системаларнинг туманликдан пайдо бўлганлиги ҳақидаги гипотезани яратиши билан боғлиқ. Билиш назариясида Кант икки мулоҳазанинг зиддиятлилиги антиномиясини очиб ташлар экан, бунда ҳар иккаласини етарли асосга эга, деб ҳисоблайди. Масалан: 1. Дунё вақтда бошланғич нуқтага эга ва замонда чеклидир. 2. Дунё вақтда бошланғич нуқтага эга эмас ва замонда чексиздир.

Кант зиддиятларга эскича, яъни инсон ақлининг иллюзияси сифатида қарайди. У бу зиддиятларни янги назария яратиш жараёнида кашф қилади, бироқ ундан қутилиш йўлини кўрсата олмайди. Уларга ақлнинг хатоси сифатида қараш керакми? Ҳиссий идрок қилишда хатога йўл қўйилар экан, ақлнинг хатолигидан шубҳаланиш тўғримики? — деган саволларга жавоб излаган Кант ақлдаги зиддиятларни бартараф қилиш йўлини топадики, айнан шу йўл позитив диалектиканинг асоси бўлади. Бунда инсон ақли ўзгарувчанлигининг тарихийлиги тан олинади, ақлнинг хатоси эса, тарихий асосга эга бўлиб, у тараққиётнинг чексизлиги, билиш жараёнини тўғри тушуниш қобилиятига эга эмас. Кант диалектика методидан янгича фойдаланиш имкониятини кўрсатди, тараққиёт муаммосини янгича қўйиш ва ҳал қилиш заруриятини эътироф этди. Тараққиётнинг янги назариясини Кант субъект ақлининг диалектик характери билан боғлади ва субъектив диалектикани асослаб берди.

Диалектика тараққиётининг кейинги имкониятлари Гегель фалсафасида ўз ифодасини топди.

Гегель диалектикани фалсафа тараққиётининг умумий назарияси сифатида асослаб берган. Маълумки, ўрта аср рационалиزمи тажрибанинг аҳамиятини ва назариянинг эмпирик пайдо бўлишини тан олиши билан характерланар эди. Гегель фикрлари бошқача характерга эга. У фалсафа ўз хусусиятларини асословчи методга эга бўлмас экан, фан бўла олмайди, деб ҳисоблайди.

Гегель диалектик методни мукаммаллаштириш мумкинлигини ва у ягона ҳақиқий методлигини таъкидлайди. Фалсафа методи табиат ва руҳ тараққиётини ифодаловчи фикр ҳаракатига адекват бўлиши лозим. Гегель ўз методида шундай адекватликка эришилганлигига ишонади. Гегель диалектикасини тушуниш учун даставвал, гегелча диалектиканинг резонанс, салбий, позитив диалектика каби шакллари таҳлил қилиш лозим.

Резонанс (субъектив) диалектика — субъект тафаккури бўлиб, у предметдаги зиддиятларни ифодалайди, бироқ мавжуд зиддиятлардан илгарилаб кетади. Субъект фақат буни изоҳлаш билан кифояланади, холос.

Салбий (объектив) диалектика резонанс диалектикадан баъзи устуворликка эга, чунки у бошланишидан анча илгарироқ ҳаракат қилади. "У томон", "Бу томон" каби изоҳлашлар мутлақ бутунликни инкор қилади. Салбий диалектика мустаҳкам нарсаларни синдиришга интилади. Унинг кучи айнан шундадир. Ожизлиги эса, уларнинг узидаги чекланганликни изоҳлар экан, жудаям кам мақсадга эришилади. Унинг натижаси ноль, салбий, тасдиқлаш унда ҳали намоён бўлган эмас.

Диалектиканинг резонанс ва салбий шаклидан фарқ қилувчи юқорироқ шакли ички (имманент) диалектикадир. Бу нафақат резонанс ва инкор қилувчи, балки яратувчи диалектикадир. Чунки у предметнинг имманент ҳаракат бирлигидаги тараққиёт мантиғи сифатида намоён бўлади. Шунга биноан, фан предметни имманент ўрганади. Предметни имманент ўрганмоқ нима? Бу мазмунни соф тушунчада исботламоқ, яъни предметнинг моҳиятини исботламоқдир. Гегель фикрича, диалектик зиддиятлар — руҳнинг зиддияти. Пировард натижада мазкур зиддиятлар реал борликдаги зиддиятларни акс эттирувчи субъект тафаккуридаги зиддиятлар бўлиб, Гегель уни ғоянинг ўз-ўзини намоён қилишидаги зиддиятлар сифатида акс эттиради. Гегель фикрича, диалектика мутлақликдан бошланади ва у билан тугайди. Диалектик нуқтаи-назардан фақат мутлақлик реал бўлиши мумкин. Шунинг учун, Гегель диалектикаси мутлақ ақл фаолиятининг назарияси, мантиғи ва методи сифатида намоён бўлади. Таъкидлаш жоизки, идеалистик диалектика бўлгани сингари материалистик диалектика ҳам бор. У моддийликнинг яшаш тамойиллари, категориялар ва қонунларининг ягона, бир бутун тизимини ифодалайди.

Умуман олганда, диалектик методга кўра, агар объектив оламда доимий ривожланиш, пайдо бўлиш ва йўқолиш, ҳодисаларнинг ўзаро бир-бирига ўтиши бўлар экан, унда тушунча, категория ва тафаккурнинг мавжуд шакллари, ҳаракатчан, ўзаро боғлиқликда, зиддиятлар бирлигида бўлиб, ривожланувчи реал ҳақиқатни тўғри акс эттириши керак. Шунинг учун диалектиканинг асосий тамойили тарихийлик

бўлиб, у предметнинг доимий ривожланишда, ўзгаришда ва ҳаракатдалигини ифодалайди.

Бизни ўраб турган олам ягона бир бутунлик, аниқ тизим бўлиб, бир-бири билан узвий боғлиқ предметлар хилма-хиллиги ягоналикда, бир-бири билан ўзаро таъсир ва ўзаро узвий боғлиқликда намоён бўлади. Шунга мос равишда диалектиканинг яна бир тамойилига кўра, ҳар қандай нарсани фақат ундаги ички ва ташқи томонлар мужассамлигини тадқиқ қилгандагина, тўғри тушуниш мумкин. Диалектиканинг объективлик, конкретлик, детерминизм ва бошқа тамойиллари ҳам мавжуд.

"Метафизика" (юнон.— физикадан кейин) - диалектика каби универсал методдир. Бу сўз илмий муомалага эр. ав. I асрда Аристотелнинг шогирди, унинг шеърлари шарҳовчиси Родосский томонидан киритилди. Мутафаккир асарларини бир тизимга солар экан, у борлиқ ва билиш ҳақидаги умумий масалаларни физикадан сўнг "биринчи фалсафа"нинг (моҳият, сабаб ва бошқа) иккинчи фалсафадан фарқли хусусий-илмий билимларни ўрганадиган қисми сифатида талқин қилган.

Кўп ҳолларда, диалектикага карама-қарши деб талқин этиладиган метафизика оламдаги нарса ва ҳодисаларни ўрганишда уларнинг муайян вақт давомида нисбатан ўзгармасдан, алоҳида турган ҳолатига диққатни кўпроқ қаратадиган усулдир. Бу усул қўлланганида оламнинг намоён бўлиш шакллари ҳамда улар билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг алоҳида қисми ёки ҳолатига асосий эътибор берилади. Воқеа, ҳодиса ва жараёнларни доимий ўзгариш ҳолатида ўрганиш ниҳоятда кийин бўлганлигидан, нафақат файласуфлар, балки барча фан мутахассислари унинг нисбатан тинч ва ўзгармай турган ҳолатини ўрганадилар, тадқиқ этадилар.

Аслини олганда, олам гарчанд диалектик ўзгариш ва ҳаракатда бўлсада, бу жараён доимо ҳам ниҳоятда тез содир бўлавермайди. Биз эса дунёдаги нарса, ҳодиса ва одамларга шунчалик метафизик тарзда ўрганиб қолганмизки, гўё кечадан бугуннинг фарқи йўқдек, кеча кўрган кишига бугун дуч келганимизда унда ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмагандай туюлади. Шу маънода, ҳаётда кўп ҳолларда метафизик усулда фикр юритамиз, нималаргадир ана шундай муносабатда бўламиз. Аслида эса, улар ҳам азалий ўзгаришлар жараёнига тушган нарса ва кишилар эканлигини жуда камдан-кам ҳолларда ўйлаб кўрамиз. Худди шундай, бизнинг умримиз ҳам кечадан эртага қараб оқиб турадиган диалектик жараёндир. Биз ҳам ана шундай ўзгариб борамиз, аммо кўп ҳолларда бунга унчалик кўп эътибор берилавермайди. Шу тариқа мактабни тугатиб қўйганимизни, улғайганимизни, болаликнинг ортда қолганини гўёки билмай қоламиз...

Алоҳида таъкидлаш лозимки, метафизик усулнинг ҳаётда, илмий изланишлар ва фалсафий тадқиқотларда ҳам ўз ўрни бор. Бизда ҳалигача метафизиканинг тушунчалари, категориялари, тамойиллари ва илмий моҳияти изоҳланган ёхуд тадқиқ этилган асарлар, тадқиқотлар йўқ. Қолаверса, уни диалектика билан бутунлай қарши қилиб қўйиш ва бу фарқни мутлақ зиддият даражасига кўтариш ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Айнан ана шундай ёндашув собиқ иттифоқда диалектикани мутлақлаштиришга, метафизикани эса қуруқ ва ўлик таълимот сифатида қарашга, унинг имкониятларидан фойдаланилмаслигига сабаб бўлди.

Ҳозирги замон фанида метафизика уч асосий маънога эга:

Фалсафа умумий ҳодисалар ҳақидаги фандир. Бу таълимотнинг асосчиси Аристотель бўлиб, у "нарсанинг биринчи тури" ҳақидаги таълимотдир. Бу маънода, "метафизика" тушунчасини XX асрнинг йирик немис файласуфи М. Хайдеггер ҳам ўрганади. Унингча, бу категория билишнинг объекти ва субъектини бир вақтда ифодаловчи тушунчадир.

Махсус фалсафий фан онтология, умуман, борлиқ ҳақидаги таълимот бўлиб, назария билиш мантиғи ва унинг хусусий кўринишларидан мустаснодир. Шу маънода, бу тушунча Ғарб фалсафасида ўтмишда ҳам (Декарт, Лейбниц, Спиноза ва х.к.), ҳозирда ҳам кенг қўлланилади.

У билиш (тафаккур) ва ҳаракатни фалсафий тушуниш маъносиди диалектикага қарама-қарши қўйилади. Бунда шу маънодаги тушунча, яъни антидиалектика ҳақида сўз боради. Унинг энг асосий хусусиятларидан бири бир томонламалик билиш жараёнининг фақат бир қисмини мутлақлаштиришдир.

Фалсафа тарихида метафизика (диалектика каби) ҳеч қачон ўзгармасдан қолмаган. У турли тарихий шаклларда намоён бўлган.

Эски метафизика XVII—XIX аср фалсафаси ва фанида айниқса камол топди (метафизик материализм, натурфалсафа, фалсафа тарихи ва х.к.) Метафизиканинг бу шаклига хос хусусият умумий ўзаро алоқадорлик ва тараққиётни инкор қилиш, оламга бир бутун тизимли ёндашувнинг йўқлиги, тафаккурнинг иккиланувчанлиги, умумий дунёвий алоқадорликнинг тугаганлигига ишонишдир.

Эски метафизик тафаккур услуби шаклланишининг объектив асослари бутуннинг алоҳида элементлари хусусийликни, алоҳида томонлар (фикран) нима учун бир бутунликдан айри ҳолда бўлиши ва бир-бири билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланишини тушунтириш заруриятидир. Бу усул кундалик турмушда, ақл даражасида, предмет тараққиётидаги алоқа муносабатларда зарур ва тўғридир. Шунинг учун метафизиканинг бу шакли предметлардаги барқарорликни, улардаги ўзгаришларни тизимли ўрганиш, тараққиётнинг манбалари ва механизмларини аниқлаш билан боғлиқ.

XIX—XX асрларда эски метафизикадаги кескин курашда тараққиёт ғоясининг янги далиллар билан мустаҳкамланиши икки муҳим натижага олиб келди: диалектик тафаккурнинг янги услублари пайдо бўлди; XX асрда эски метафизиканинг илмий далилларини инкор қилувчи янги метафизика шаклланди.

Янги метафизика эски метафизикадан фарқли ўларок, нарсаларнинг умумий алоқадорлигини ва улар тараққиётини инкор қилмайди. Бу фандаги ва жамиятдаги буюк кашфиётлар даврида абсурддир. Антидиалектика янги шаклининг асосий хусусияти — тараққиётни изохлашнинг турли вариантлари ва йўллари излашдан иборат.

Буни қуйидаги йўналишларда тушуниш мумкин:

- а) энг умумий, абадий ўсиш, ўзгариш ёки аксинча кичрайиш (текис эволюционизм) тарзида;
- б) худди сифат ўзгаришлари каби сакрашлар занжири (катастрофизм) шаклида;
- в) такрорлаш сифатида қатъий линияли йўналишга эга бўлган доимий жараён (тўғри чизиқли ривожланиш) ҳолатида;
- г) ҳеч қандай янгиликларсиз айлана доирасидаги абадий ҳаракат кўринишида;
- д) моҳиятидан зиддият келиб чиқувчи ҳаракат сифатида;
- е) прогресс сифатида, яъни оддийдан мураккабга, пастдан юқорига интилиш тарзида. Тараққиётнинг ўзаро алоқадорлик ва таъсирнинг бошқа аралаш изоҳлари ҳам бўлиши мумкин.

Метафизиканинг турлари ҳар хил асослар, мезонлар билан фарқланиши мумкин. Билишнинг метафизик методи — бюрократизм, консерватизм, волюнтаризм ва ҳ.к. амалий фаолиятнинг бошқа бир томонлама ҳаракатлари тарзида намоён бўлиши ҳам мумкин.

Билимнинг метафизик усуллари турлича булиб, идеализм, сенсуализм, рационализм, эмпиризм, догматизм, релятивизм ва бошқа шаклларда намоён бўлиб, билимнинг алоҳида шакллари натижаларини мутлақлаштириш жараёнида пайдо бўлади.

Софистика. Софистика фалсафий методлар жумласидан бўлиб, қадимги Юнонистонда мил. ав. V ва IV асрнинг биринчи ярмида ижтимоий-сиёсий ҳаётда хусусий бир йўналиш сифатида пайдо бўлган. Софистика намояндлари Пратагор, Горгий, Гипсий, Антифонт ва бошқалардир. Софистиканинг пайдо бўлиши антик Юнонистонда иқтисодий тараққиётга бўлган эҳтиёж билан боғлиқ. Бу оила уруғ анъаналаридаги турғунликни бартараф қилиш, янги ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга эҳтиёж даври эди. Софистиканинг инқирози эрамиздан аввал IV аср ўрталарида бошланди. Эрамизнинг II асрида классик юнон софистларининг ғоя ва услубларини қайта ишлашга интилувчи янги оқим пайдо бўлди.

Софистика мавжуд назария ва маълумотларни сақлашга интилади. У янги фикр эски фикрнинг бир қисми эканлигини асослашга ёки мантиқ қонунини тузиб, мавжуд билимлар тизимини барча зиддиятлардан тозалашга ҳаракат қилади. Бу методдан семантик ва мантикий қонунларда исталган нарсани исботлаш учун фойдаланилади. Кўпгина дарслик ва қўлланмаларда бу ибора юнон тилидаги "sopism" сўзи асосида, яъни атайлаб хилма-хил маънога эга бўлган тушунчаларни ишлатиш орқали керакли, аммо ҳақиқатга тўғри келмайдиган, кўчма маъно-мазмунга эришиш усули, деб таъкидланади. Бу усул қулланилганда фикрнинг мазмуни кўчма маънода баён қилинади, яъни "Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит ", деганга ўхшаш ҳолат назарда тутилади. У, нафақат, қадимги Юнонистон, балки ўрта асрларда Европада ҳам кенг тарқалган. Агар бу усул ёлғон хулосаларга олиб келса, нега ўз даврининг кўпгина доно кишилари ундан фойдаланганлар, деган савол туғилиши мумкин. Маълумки, инсоният тарихида ҳурфикрлилик ва ижтимоий-сиёсий жараёнларга муносабатни тўғри ифодалашнинг иложи қолмаган замонлар кўп булган. Бундай ҳолни инквизиция ҳукмрон бўлган ўрта асрлар Европасига ҳам татбиқ этиш мумкин. Ўша даврда ҳам кўпгина зиёлиларнинг ана шу усулга суянмасдан иложи йўқ эди. Умуман олганда, фалсафада “дўппи тор келиб қолган” ана шундай замонларда фикрни Гулханийнинг машҳур “Зарбулмасал” асари каби ифодалаш ҳоллари учраб туради. Буни ўрта асрлар Европасига нисбатан олсак, унда Сервантеснинг “Дон Кихот” асари нима сабабдан шундай ёзилганлиги, унинг бош қаҳрамони эса нима учун шамол тегирмонларига қарши жанг қилганлиги ва бу лавҳалар замирида қандай ботиний мазмун яширингани аниқ бўлади.

Софизм — қарама-қарши фикрлар асосида ихтиёрий танланган фойдали мулоҳаза бўлиб, унинг ёрдамида ҳар қандай нарса ёки фикрни исботлай олиш мумкин. Масалан, Аристотелнинг ёзишича, бир афиналик аёл ўғлига, жамоа ишларига аралашма, чунки агар тўғри гапирсанг, сени одамлар; ёлғон сўзласанг — Худолар ёмон кўради, деган экан. Софизмга кўра афиналик аёлга шундай рад жавоби бериш мумкин: сен жамоа ишларида иштирок қилишинг керак, чунки тўғри сўзли бўласан ва бунинг учун сени Худолар ҳам, одамлар ҳам яхши кўради.

Софистика мавжуд билимлар тизимидан зиддиятларни сиқиб чиқаради, бу билан эски ва янги билимларни мурасага келтиради. Софистика инсон билими доирасида чексиз релятивизмни улуғлайди. Предмет ҳақида ҳар нарса дейиш мумкин. Қандай мақсад кўзланмасин, сўзлар ифодасида ҳеч қандай чегара йўқ (масалан, асал — ширин; асал — аччик; кўрғон — айланасимон, кўрғон — тўртбурчак ва ҳ.к.) шунга кўра софист — мохир уста, сўзамол донишманд маъноларини англатади.

Софистикага фақат салбий муносабатда бўлиш ноўриндир. У одатда янги ғоя, назария ва турмуш шароитининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Софистика билиш тизимидаги мантикий зиддиятларни аниқлаш, эски билим тизимини қайта қуришда зарурий элемент сифатида намоён бўлади. Софизм муайян, яхлит хусусиятга эга, чунки ҳодисага таъсирчан бўлиб, эски нарса хавф остига олинади. Шунинг учун ҳар қандай софизм ўзига хосдир.

Софистика қадимги Европа тафаккур услубининг асоси бўлиб хизмат қилди. Аммо софистикани танқид қилиш орқали антик давр фалсафаси дунёнинг янгича концепциясига эришди. Бу концепция фикр ва борлиқ айнийлигига асосланади. У Аристотель фалсафасида ўзининг ниҳоясига етди ва насронийликда мустаҳкамланди. Шу маънода, софистика инсоният тафаккурининг умумий тараққиётида ўз ўрни ва аҳамиятига эга.

Эклектика. Эклектика ҳеч қандай билим фаолияти билан боғланмаган, бир-бирига зид далилларга асосланади ва оламни бузиб ёлғон акс эттиради. У билим тизими ривождаги йўналиш, у ҳеч қандай ягона назарий асосга эга эмас ва баъзида объектни ўрганишнинг зиддиятли жиҳатларини характерловчи билим элементларидир.

Методологик усул сифатида эклектика биринчи марта қадимги юнон фалсафасида пайдо бўлди ва иқтибосларга асосланган ўрта аср схоластик баҳсларида, янги давр XV-VIII асрлар фалсафий баҳсларида кенг фойдаланилди. У ҳозирги даврда ҳам реклама ва ташвиқотда, оммавий коммуникация тизимида қўлланилиб, инсон психикасидаги анъаналар, кўникмалар, интилишларни бўрттиради. Бундай усулнинг бемаънилигини Суқрот ва Аристотелдан бошлаб, ҳозирги давр мутафаккирларигача танқид қиладилар. Аммо бу ундан фойдаланилмасликни англлатмайди. Эклектика олам, нарса ва ҳодисаларнинг бир бутунлигини, умумий асосларини парчалаб ташлаш услубига таянади.

Синергетика. Ҳозирги замон фанида синергетика методи кенг қўлланилмокда. Синергетика сўзи юнонча ("синергена") бўлиб, келишув, ҳамкорлик, ўзаро таъсир каби маъноларни англатади. Герман Хакеннинг фикрича, синергетика кўп қисмлардан иборат бўлган, ўзаро мураккаб алоқадорликдаги компонентлар тизимини ўрганади. Бу сўзни Хакен ҳамкорликдаги ҳаракат билиб, бутуннинг тизим сифатида акс этувчи қисмларининг келишилган фаолияти маъносида талқин қилади.

Барча таълимотлар пайдо бўлади, ривожланади ва, ниҳоят, эскиради. Хакен синергетикаси ҳам ворисийликка асосланган. Унинг давоми бўлган И.Шеррингтоннинг синергетик услуги, С.Уламнинг синергияси, И.Забусскийнинг синергетик йўналишлари ана шулар жумласидандир.

И.Шеррингтон синергетик ёки интегратив тафаккурни мускуллар ҳаракатининг бошқарувида (орқа мия) асаб системасидаги келишилган таъсирни изоҳлаш усулидир, деб тушунади. С.Улам эса, ЭХМнинг биринчи авлоди вакилларида бири бўлиб, у синергиянинг, яъни машина ва унинг оператори орасидаги узлуксиз ҳамкорликнинг фойдалилиги, аҳамиятининг ҳозирги замондаги таъсирга эътиборни қаратади.

И.Забусский 60-йилнинг ўрталарида линиясизлик масалаларини ҳал қилишда аналитик жиҳатдан чекланганлик бир ёкламалikka йўл очганлигини таъкидлайди. Линиясиз математика ва физика масалаларида синергетика усулининг татбиқ этилишини одатдаги математика ҳисоблаш машинасининг фаолиятини таҳлил қилиш билан қийёслайди.

Ҳозирги даврда И. Пригожиннинг синергетика тўғрисидаги фикрлари ҳам кўпчиликнинг эътиборини тортмоқда.

Юқоридаги барча ҳолатларда узлуксиз ҳаракат ҳақида сўз боради. Синергетика орқали содда тизимлардан мураккабларини яратувчи ўлик табиатдаги ўз-ўзидан ҳаракатнинг тамойили шаклланди. Синергетика билан физикада эволюцион йўналиш пайдо бўлди ва фан ижодкорликдан янгилик яратиш тушунчаси томон ривожланди. Синергетика макроскопик даражаларга тасодифийликни фанга киритди ва бу билан механика методларини макроскопик даражага, яъни микродунё масалаларига татбиқ қилди. Синергетика нисбийлик назариясидаги энергия ва нарсанинг ўзаро бир-бирига ўтишини тасдиқлайди ва нарсаларнинг пайдо бўлишини ўзига хос тарзда изоҳлайди. У биз яшаётган макросистемалар қандай пайдо бўлганлиги масаласини ҳал этишга ҳаракат қилади.

Синергетика назариясида энергия кристалл сифатида қотиб қолади ва кинетикликдан потенциалликка айлана бошлайди, деб талқин қилинади. Бунга кўра, нарса қотиб қолган энергиядир. Энергия фаолиятнинг ишлаб чиқариш қобилиятини характерловчи тушунча, лекин ҳозирда энергия нафақат механик фаолият, балки янги структураларни яратувчиси сифатида ҳам ўрганилмоқда. Синергетика табиатдаги эволюция ниманинг ҳисобига содир бўлиши мумкинлигини асослайди. Барча янги структуралар яратилаётган жойда энергиянинг кучли тўлқини ва муҳит билан алмашинув зарур (эволюция ҳаёт каби), метаболизмни талаб қилади. Агар осмон жисмлари эволюциясида биз ишлаб чиқаришнинг натижасини кузатсак, синергетика табиатни яратиш жараёнини ўрганади. Синергетика нисбийлик назариясининг хулосаларини тасдиқлайди: энергия оламнинг янада юқорироқ даражаларини яратади.

Хуллас, синергетика — оламнинг ўз-ўзини ташкил этиши, макон ва замонда нарса ва воқеаларнинг азалий кетма-кетлиги, ўзаро

алоқадорлиги, уларнинг муайян тизимлардан иборат сабабий боғланишлар асосида мавжудлигини эътироф этишга асосланган илмий қарашлар мажмуидир. Бу таълимотни диалектика асосида шаклланган ва уни тўлдирадиган илмий қарашлар мажмуаси дейдиганлар ҳам бор. Уларга қарши ўлароқ, диалектика энди керак эмас, уни синергетика билан алмаштириш лозим, деб ҳисобловчилар ҳам йўқ эмас.

Синергетикада бифуркация, флуктуация, тартибсизлик, диссипация, ғалати аттракторлар, чизиқсизлик сингари тушунчалар машхур. Улардан тизимлар барча турларининг, жумладан олд организмик, организмик, ижтимоий, этник, маънавий ва бошқа тизимларнинг хулқ-атворини тушунтириш учун фойдаланилади.

Бифуркация иккиланиш нуқталарининг мавжудлигини ҳамда ривожланиш давомининг ҳар хиллигини назарда тутди. Уларнинг фаолияти натижаларини олдиндан башорат қилиш қийин. И. Пригожиннинг фикрига кўра, бифуркация жараёнлари тизимнинг мураккаблашувидан далолат беради. Н. Моисеевнинг фикрича, «ижтимоий тизимнинг ҳар бир ҳолати бифуркация ҳолатидир».

Флуктуациялар умумий ҳолда таъсирлантиришни англатади. Уларнинг икки катта туркуми: ташқи муҳит яратадиган флуктуациялар ва тизимнинг ўзида вужудга келадиган флуктуациялар фарқланади. Баъзан флуктуациялар жуда кучайиб, тизимни тўла эгаллаб олиши ва моҳият эътибори билан унинг мавжудлик тартибини ўзгартириб юбориши мумкин. Улар тизимни унга хос бўлган «тартиб тури»дан олиб чиқади, аммо хаосга олиб чиқадими ёки йўқми¹ – бу масаланинг бошқа томони.

Диссипатив тизим таъсирлар тарқаладиган тизим ҳисобланади. Умуман олганда, бу флуктуациялар тўла қамраб олган тизим хулқ-атворининг хусусиятидир. Ҳар хил таъсирларга ўта таъсирчанлик ва бунинг натижасида ҳаддан ташқари номувозийлик – диссипатив тизимнинг асосий хоссасидир.

Аттракторлар тўпламларни ўзига тортувчи, элементлар интиладиган марказларни ҳосил қилувчи тузилма. Масалан, бир ерга оломон тўпланганида, ўз йўналишида ҳаракатланаётган одам унга эътибор бермасдан ўтиб кета олмайди. Унинг траекторияси оломон томонга бурилади. Кундалик ҳаётда бу қизиқувчанлик, деб аталади. Ўз-ўзини ташкил этиш назариясида мазкур жараён «тўпланиш нуқтасига силжиш» деб номланади. Аттракторлар ўз атрофига стохастик элементларни тўплайди, шу тариқа муҳитни тузилмаларга ажратади ва тартиб ўрнатиш иштирокчисига айланади.

Дунёнинг постноклассик манзарасида тартиблилик ва тузилмаларга ажратилганлик тартибсизлик ва стохастиклик сингари

¹ Н.Моисеев Современный рационализм. М.: 1995. -С 48.

воқеликнинг объектив, универсал хусусиятлари, деб эътироф этилган. Улар ривожланишнинг барча структуравий даражаларида намоён бўлади. Номувозий тизимларнинг номунтазам хулқ-атвори муаммоси синергетиканинг диққат марказида туради. Синергетика – структурогенезнинг энг умумий қонуниятларини аниқлашни ўз предметиға айлантирган ўз-ўзини ташкил этиш назариясидир.

Умумилмий тадқиқот методлари улар фалсафа билан махсус фанларнинг фундаментал назарий-методологик қоидалари ўртасида ўзига хос «оралиқ методология» бўлиб хизмат қилади. Умумилмий тушунчалар қаторига кўпинча «ахборот», «модель», «тузилма», «функция», «тизим», «элемент», «оқилоналик», «эхтимоллик» сингари тушунчалар киритилади.

Биринчидан, бир қанча хусусий фанлар ҳамда фалсафий категорияларнинг алоҳида хосса, белги ва тушунчалари умумилмий тушунчаларнинг мазмуниға «сингдириб» юборилганлиги, иккинчидан, (фалсафий категориялардан фарқли ўлароқ) математик назария ва символик мантиқ воситалари билан уларни формаллаштириш, уларға аниқлик киритиш мумкинлиги умумилмий тушунчаларнинг ўзига хос жиҳатларидир.

Агар фалсафий категориялар умумийликнинг мумкин бўлган энг юқори даражаси – муайян умумий даражани ўзида мужассамлаштирган бўлса, умумилмий тушунчаларға кўпроқ умумий абстракт (бир хил) даража хоски, бу уларни абстракт-формал воситалар ёрдамида ифода этиш имконини беради. Фалсафанинг асосий масаласини (тўла ҳажмда) ечишда «иштирок этиш» шарти муайян «тафаккур шаклини яратиш»нинг «фалсафийлиги», «диалектиклиги» даражасини аниқлашнинг муҳим мезонидир.

Умумилмий тушунча ва концепциялар асосида билишнинг тегишли методлари, тамойиллари таърифланади, улар эса, ўз навбатида, фалсафанинг махсус илмий билим ва унинг методлари билан оқилона ўзаро алоқасини таъминлайди. Умумилмий методлар қаторига тизимли ва структуравий-функционал, кибернетик, эхтимолий ёндашувлар, моделлаштириш, формализация ҳамда бошқалар киради.

Умумилмий тушунчаларнинг муҳим роли шундан иборатки, улар ўзининг «оралиқ хусусияти» билан фалсафий ва алоҳида илмий билимнинг (шунингдек тегишли методларнинг) ўзаро ўтишини таъминлайди. Гап шундаки, биринчи билим иккинчи билимға соф юзаки тарзда, бевосита ўтмайди. Шунинг учун ҳам махсус илмий мазмунни дарҳол фалсафий тушунчалар тилида ифодалашға уринишлар, қоида тариқасида, ноқонструктив ва самарасиз бўлади.

Хусусий илмий методлар – материя ҳаракатининг асосий шаклиға мос бўлган муайян фанда қўлланиладиган билиш усуллари, тамойиллари, тадқиқот усуллари ва тартиб-таомиллари мажмуи.

Механика, физика, кимё, биология ва ижтимоий-гуманитар фанларнинг методлари шулар жумласидандир.

Фан методлари – маълум фан тармоғига кирувчи ёки фанлар туташган жойда вужудга келган муайян фан соҳасида қўлланиладиган усуллар тизими. Ҳар бир фундаментал фан, моҳият-эътибори билан, ўз предметиға ва ўзига хос тадқиқот усулларига эға бўлган соҳалар мажмуидир.

Фанлараро тадқиқот методлари–асосан фан соҳалари туташган жойда амал қиладиган (методологиянинг турли даражаси элементларини бирлаштириш натижасида юзага келган) бир қанча синтетик ва интегратив усуллар мажмуи. Мазкур методлар комплекс илмий дастурларни амалга оширишда кенг қўлланилади.

Методологияға фақат методларни эмас, балки тадқиқотни таъминловчи бошқа воситаларни ҳам ўрганиш хос. Тамойил, қоида ва кўрсатмалар, шунингдек, категория ҳамда тушунчалар мана шундай воситалар жумласига киради. Номувозий, беқарор дунё шароитларида воқеликни методологик ўзлаштиришнинг ўзига хос воситаларини ажратиш фан ривожланишининг «постноклассик», деб номланган ҳозирги босқичида анча долзарб аҳамият касб этмоқда.

Хусусий фанлар методларининг ўзига хос хусусиятлари моддий ифодасини топган билиш воситалари: микрофизикада зарраларни тезлатгичлар, тиббиётда аъзолар фаолиятини қайд этувчи турли ўлчагичлар ва шу кабилар ҳозирги замон методологик тадқиқотининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Ижтимоий-гуманитар фанлар методлари. Ижтимоий-гуманитар фанларда кузатиш натижалари кўп жиҳатдан кузатувчининг шахсига, унинг ҳаётий қарашларига ва бошқа субъектив омилларға боғлиқ бўлади. Мазкур фанларда оддий (одатдаги) кузатиш (фактлар ва ҳодисалар четдан туриб қайд этилади) ва иштирокчиликка асосланган (ичдан туриб) кузатиш (бунда тадқиқотчи маълум ижтимоий муҳитға қўшилади, унга мослашади ва ҳодисаларни «ичдан» таҳлил қилади) фарқланади. Психологияда кузатишнинг ўз-ўзини кузатиш (интроспекция) ва эмпатия (бошқа одамларнинг руҳий кечинмаларига кириб бориш, уларнинг ички дунёси–сезгилари, фикрлари, хоҳиш-истакларини тушунишға интилиш ва ҳ.к.) фарқланади.

Этнометодология ичдан туриб кузатишнинг турларидан бири бўлиб, у ижтимоий ҳодиса ва воқеаларни тавсифлаш ҳамда кузатиш натижаларини уларни тушуниш ғоялари билан тўлдиришни назарда тутати. Мазкур ёндашув ҳозирда этнография, ижтимоий антропология, социология ва культурологияда тобора кенг қўлланилмоқда.

Ижтимоий экспериментлар тобора ривожланмоқда, улар ижтимоий ташкил этиш ва жамиятни бошқаришни оқилоналаштиришнинг янги шакллариға амалға татбиқ этишға

кўмаклашмоқда. Ижтимоий эксперимент объекти одамларнинг маълум гуруҳи экспериментнинг бевосита иштирокчиларидан бири бўлиб, уларнинг манфаатлари билан ҳисоблашишга тўғри келади, тадқиқотчи эса ўзи ўрганаётган вазиятга бевосита қўшилади.

Психологияда муайян руҳий фаолият қандай шаклланишини аниқлаш учун тажриба ўтказилаётган шахс турли экспериментал шароитларга қўйилади ва унга маълум масалаларни ҳал қилиш таклиф этилади. Бунда мураккаб руҳий жараёнларни шакллантириш ва уларнинг тузилишини янада чуқурроқ тадқиқ қилиш мумкин. Мазкур ёндашув педагогик психологияда шакллантирувчи эксперимент, деб номланади.

Ижтимоий экспериментлар тадқиқотчидан ахлоқий ва юридик норма ва принципларга қатъий риоя этишни талаб қилади. Бу ерда (тиббиётда бўлгани сингари) «зиён етказма!» тамойили муҳим аҳамиятга эга. Инсоннинг интим дунёсига кириш қуроли бўлиб хизмат қилиш - ижтимоий экспериментларнинг асосий хусусияти.

Ижтимоий-гуманитар фанларда фалсафий ва умумилмий воситалар, метод ва амаллардан ташқари, мазкур фанларнинг предмети билан боғлиқ махсус воситалар, метод ва амаллардан ҳам фойдаланилади. Уларнинг жумласига қуйидагилар киради:

Идеографик метод—алоҳида тарихий фактлар ва ҳодисаларнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлаш.

Диалог («савол-жавоб методи»).

Тушуниш ва оқилона (интенционал) тушунтириш (бу ҳақда ушбу бобнинг кейинги параграфида батафсил сўз юритилади).

Ҳужжатларни таҳлил қилиш—сон ва сифат жиҳатидан таҳлил қилиш (контент-анализ).

Сўровлар ўтказиш—«юзма-юз» сўров (интервью) ёки сиртдан (сўровнома ёрдамида, почта, телефон орқали ва ш.к.) сўров ўтказиш. Оммавий ва махсус сўровлар фарқланади. Махсус сўровларда профессионал экспертлар ахборот олишнинг бош манбаи ҳисобланади.

Проектив методлар (психологияга хос)—инсоннинг продуктив фаолияти натижаларига қараб, унинг шахсий хусусиятларини билвосита ўрганиш усули.

Тестлаш (психология ва педагогикада)—стандартлаштирилган топшириқлар бўлиб, уларни бажариш натижалари айрим шахсий хусусиятлар (билим, кўникма, хотира, зеҳн ва ш.к.)ни ўлчаш имконини беради. Тестларнинг икки асосий гуруҳи фарқланади—интеллект тестлари (машҳур К коэффициент) ва эришилган (касба, спортда ва ҳ.к.) натижалар тестлари. Тестлар билан ишлашда ахлоқий жиҳат муҳим аҳамият касб этади. Зотан, лаёқатсиз ёки ғирром тадқиқотчининг қўлида тестлар жиддий зарар келтириши мумкин.

Биографик ва автобиографик методлар.

Социометрия методи—ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда математика воситаларидан фойдаланиш. Ундан кўпинча «кичик гуруҳлар»ни ва улардаги шахслараро муносабатларни ўрганишда фойдаланилади.

Ўйин методлари—бошқарув қарорларини ишлаб чиқишда қўлланилади. Имитацион ўйинлар (ишбилармонлик ўйинлари) ва очик ўйинлар (айниқса, ностандарт) вазиятларни таҳлил қилишда фаркланади. Ўйин методлари орасида психодрама ва социодрама алоҳида ўрин тутади. Уларда иштирокчилар тегишинча индивидуал ва группавий вазиятларни кўриб чиқадилад.

Шундай қилиб, илмий билишда турли даражаларда, фаолият соҳаларида ва йўналишларда турли-туман методларнинг мураккаб, динамик ва мувофиқлаштирилган тизими фаолият кўрсатади. Мазкур методлар ҳар доим тадқиқотнинг муайян шартлари ва предметдан келиб чиқиб амалга оширилади.

Ҳозирги замон методологияси. «Куматоид», «case studies», «абдукция» тушунчалари анъанавий методологик тушунчалар руҳида тарбияланган одамга эриш туюлиши мумкин. Аммо, айнан улар методологиянинг ҳозирги ривожланиш босқичининг ўзига хос хусусияти илмий муомалага мутлақо янги тушунчаларни киритиш билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Мазкур тушунчаларнинг аксарияти муайян (хусусий) фанлар соҳаси билан боғлиқ. Бундай тушунчалар қаторига ҳозирда анча машҳур бўлган бифуркация, «флуктуация», «диссипация», «аттрактор» тушунчаларини, шунингдек, «куматоид» (юнонча—тўлқин) деган инновацион тушунчани киритиш мумкин.

Куматоид - сузаётган объектни англатади ва объектларнинг тизимли хусусиятини акс эттиради. У вужудга келиши, ҳосил бўлиши, шунингдек йўқолиши, парчаланиши мумкин. У ўзининг барча элементларини бирваракай эмас, балки ўзига хос «ҳиссий-ўта ҳиссий» тарзда намоён этади. Масалан, тизимли объект—ўзбек халқини маълум замон, макон бўлагида ифода этиш ва маҳаллийлаштириш мумкин эмас. Бошқача қилиб айтганда, объектни яхлит ифода этиш учун ўзбек халқининг барча вакилларини йиғиш мумкин эмас. Шу билан бирга, мазкур объект сохта эмас, реалдир. Уни кузатиш, ўрганиш мумкин. У бутун цивилизация-тарихий жараённинг йўналишини кўп жиҳатдан белгилаб беради.

Яна бир мисол—талабалар гуруҳи. У дам пайдо бўладиган, дам кўздан йўқоладиган сузувчи объект сифатида ўзаро алоқаларнинг деярли барча тизимларида намоён бўлади. Масалан, ўқув машғулоти тугаганидан кейин гуруҳ яхлит объект сифатида мавжуд бўлмайди, аммо институциявий белгиланган маълум вазиятлар (гуруҳ рақами, талабалар сони, гуруҳ тузилиши, умумий хусусиятлари)да у объект сифатида намоён бўлади ва ўз-ўзини идентификация қилади. Бундан

ташқари, мазкур куматоид гуруҳ аъзолари ўртасидаги дўстлик, рақобат ва бошқа муносабатлар билан ҳам қўллаб-қувватланади.

Куматоиднинг ўзига хос хусусияти шундаки, у замон ва маконда маҳаллийлашишга бефарқ бўлибгина қолмай, субстрат–ўзини ташкил этувчи материалга ҳам қаттиқ боғланмаган. У тизимли хусусиятларга эга эмас. Бинобарин, мазкур хусусиятлар унинг таркибий қисмларига мавжуд ёки мавжуд эмаслигига, айниқса, уларнинг ривожланиш йўналиши ёхуд хулқ-атвор тарзига боғлиқ. Куматоидни моддий тарзда мустаҳкамланган маълум бир хусусият ёки бундай хусусиятлар тўплами билан аниқ идентификация қилиш мумкин эмас. Бутун ижтимоий ҳаёт сузувчи объектлар–куматоидлар билан тўлиб-тошган.

«**Case studies**», яъни вазиятли тадқиқотлар ўтказиш ҳозирги замон методологиясидаги муҳим янгиликдир. Мазкур тадқиқотларни ўтказишда фанлараро тадқиқотлар ўтказиш методологиясига таянилади, аммо индивидуал субъектларни, маҳаллий группавий дунёқарашлар ва вазиятларни ўрганиш назарда тутилади. «Case studies» атамаси прецедентнинг, яъни кузатиш остида бўлган ва тушунтиришнинг мавжуд қонунлари доирасига сиғмайдиган индивидуаллаштирилган объектнинг мавжудлигини акс эттиради. Вазиятли тадқиқот методологияси неокантианлар Баден мактабининг идиографик методи билан боғлиқ.

Вазиятли тадқиқотларнинг икки типи: текстуал ва майдондаги тадқиқотлар фарқланади. Уларнинг иккаласида ҳам маҳаллий детерминация биринчи даражали аҳамиятга эга. Маҳаллий детерминация «ички ижтимоийлик» тушунчаси билан муайянлашади ва айни гуруҳ ёки вазиятга хос бўлган фаолият, мулоқот шакллари таъсирида шаклланадиган билимнинг ноаниқ шартларининг туташ тизими деб, алоҳида сўзлар ва ҳаракатларнинг маъно-мазмунини белгилайдиган ижтимоий-маданий контекст деб тушунилади. Вазиятли тадқиқотларнинг устунлиги шундаки, уларда билим тизимининг мазмуни шартларнинг пировард тўплами, ҳаётий вазиятларнинг муайян ва алоҳида шакллари нуқтаи назаридан очиб берилади.

Ҳозирги замон методологияси ўз анъанавий методларининг универсаллиги чекланганлигини тушунади. Масалан, гипотетик-дедуктив метод ишни тайёр гипотезалардан бошлаб, «далилларни энг яхши тушунтириш» босқичидан сакраб ўтганлигини учун танқид қилинади.

«**Абдукция**» фикр юритиш орқали эмпирик фактлардан уларни тушунтирувчи гипотезага юксалишни назарда тутаяди. Бундай фикр юритиш турмушда ва амалиётда кўп учрайди. Ҳар бир инсон тушунтириш йўллариини излашда беихтиёр абдукцияга мурожаат этади. Масалан, врач касаллик аломатларига қараб, унинг сабабини, детектив эса жиноят изларига қараб жиноятчини қидиради. Худди шунингдек,

олим ҳам содир бўлаётган ҳодисани тушунтиришда абдукция методидан фойдаланади. Мазкур атама индукция ва дедукция сингари машҳур, кенг эътироф этилган бўлмаса ҳам, у янги ҳамда самарали методологик стратегияни ишлаб чиқишда муҳим рол ўйнайди.

Шундай қилиб, методология маълум бир, ҳатто, «энг муҳим метод»га ҳам боғлиқ бўлмайди. «Олим ҳеч қачон фақат битта таълимотга таяниб қолмаслиги, ҳеч қачон ўз тафаккур методларини фақат битта фалсафа билан чеклаб қўймаслиги керак»¹. Методология алоҳида методларнинг оддий йиғиндиси, уларнинг «механик бирлиги» ҳам эмас. Методология – турли даражадаги усул ва тамойилларнинг фаолият соҳалари, йўналишлари, эвристик имкониятлар, мазмунлар, тузилмалар ва ҳоказоларнинг мураккаб, яхлит ҳамда мувофиқлаштирилган тизими.

Эвристика. Эвристика юнонча *heurisko*–топаман, кашф этаман, деган сўздан келиб чиққан. «Эвристика» атамасининг қўлланилиши қадимги юнон олими александриялик Папп (милоддан аввалги III аср) номи билан боғланади. Бу нуктаи назардан эвристика математика масалаларини ечишни ўрганишни истаганларга мўлжалланган қоидаларнинг махсус тўплами сифатида намоён бўлади. «Маҳорат сирлари» ҳамиша қатъий сир тутилган ва тавсифланмаган. Эвристикани кашфиётлар тўғрисидаги фан сифатида тавсифлаш барча замонларда ҳам жуда мураккаб вазифа ҳисобланган. Г. Лейбницнинг «Кашфиёт санъати» ғояси амалга ошмади. Б. Спиноза тўғри метод оқилона танлашни таъминлаши, номаълумни билиш қоидаларига эга бўлиши, фойдасиз имкониятларни четлатиш тартибини белгилаши лозимлигини қайд этган бўлса-да, буни асословчи назарияни яратмади.

Муайян илмий билимдан ҳайдаладиган барча иккиламчи, ноаниқ методологик қоидалар эвристика соҳасини тўлдиради. Шунинг учун ҳам эвристика баъзан қайғуриш, илҳомланиш, инсайт билан боғланади. Методологик тафаккурнинг изчил тизимида эвристикага кўпинча етарли даражада англаб бўлмайдиган, аммо излаш ва топиш салоҳияти катта бўлган соҳа деб қаралади. Формал мантиқий методлар эвристик методларга қарама-қарши қўйилади. Барча мумкин бўлган ҳолларда эвристикадан билим мазмунини кенгайтириш, илгари маълум бўлмаган янгиликни яратиш кутилади.

Кўпинча «эвристика» тушунчасини тафаккурга боғлаб, «эвристик тафаккур» тарзида қўлланилади. Айтиш мумкинки, бундай ҳолларнинг барчасида тафаккурнинг яратувчи функцияси тўғрисида сўз юритилади. Ғарб фалсафасида эвристик тафаккурни тушунтиришга ҳаракат қилувчи назарияларнинг уч туркуми фарқланади: «тинч оқар сув» ёки ўртача ҳисобга келтирилган меҳнат назарияси; блицкриг ёки

¹ Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое.–М., 1989. -С. 85.

инсайт назарияси; яхши қопқон ёки оқилона методологик қоида назарияси.

Эвристика методологиянинг бўлими сифатида ҳали расман эътироф этилгани йўқ. Аммо, ўз-ўзидан аёнки, илмий билимнинг ҳар бир соҳасида у энг тез, самарали ва ўзига хос ечим топишнинг стратегияси ҳисобланади, эвристик усул ва қоидалар ноанъанавий йўллارни излаш, улардан фойдаланишга туртки беради. Эвристика фанлараро хусусиятга эгаллиги мазкур соҳанинг ўзига хос белгисидир. Аммо эвристик хусусият фан ичидаги билимда ҳам мавжуд. Эвристик сезги илмий изланишнинг деярли ҳар бир қадамига ҳамроҳ бўлади. Редукция, методларини ўзлаштириш, гуманитар ва техника фанларининг усулларини бирлаштириш, муайян илмий ишловларни амалга татбиқ этишни танлаш, ҳал қилувчи экспериментнинг ўзи маълум даражада эвристик фаразларга асосланади. Эвристика илмий ва ноилмий билим, оқилоналик ва нооқилоналик ўртасида боғловчи бўгин бўлиб хизмат қилади. У хулқ-атвор тактикасини танлашга ва ривожланиш жараёнида тўғри йўл топишга кўмаклашади. Илмий таваккал мезони сифатида эвристиклик илмий билимни ривожлантиришнинг таркибий қисми сифатида ҳамisha олқишланган, дунёнинг постноклассик манзарасида эса назариянинг эвристиклик хусусияти билим бериш жараёнини ўзгартириш, уни ижодий, муаммоли, ўйин тарзида ўтказиш имконини берадиган илмий билим мезони даражасига кўтарилди.

Эвристика сирларига яқинлашишга бўлган энг сўнгги уринишлардан А.Ф. Осборннинг «мияга ҳужуми»ни қайд этиш мумкин. Унда кашфиётчиликнинг ўриндошлик, ўтказиш, бирлаштириш ва ажратиш билан боғлиқ анъанавий усуллари билан бир қаторда, хаёлни рағбатлантирувчи усуллар: тифиз муддатлар тизими, муаммони танқидсиз вазиятда эркин муҳокама қилиш, тортишувлик муҳитини яратиш, шунингдек ҳазил тахминлар қилиш қайд этилади. Аммо, эвристика йўналишининг вакили Д. Пойя илгари сурган ижоднинг (ёки муаммоларни самарали ҳал қилишнинг) муқаррар тарзда амал қиладиган қоидаларини ишлаб чиқиш амалга ошириб бўлмайдиган вазифа, деган ғояси янада анъанавийроқ ҳисобланади.

Дарҳақиқат, эвристика ўзига хос методология, яъни ижодий фаолият методларининг мажмуи сифатида маълум талаблар қўяди:

– у оддий танлаш усулларига эмас, балки муаммони ҳал қилиш вақтини қисқартириш имконини берадиган усулларга таянади;

– қўлланилувчи усуллар анъанавий қабул қилинган ва эскирган усуллардан жиддий фарқ қилиши мумкин;

– усуллардан фойдаланишга тадқиқот кўрсаткичларига қўйиладиган ташқи чеклашлар қаршилиқ кўрсатади;

– изланиш моделлари жиддий даражада индивидуаллаштирилган бўлиб, билиш субъектининг руҳий ва мотивацион фаолияти билан чамбарчас боғлиқ.

Тажрибавий амалий матнлар

Метафизика, янги метафизика, софистика, эклектика, синергетика, бифуркация, флуктуация, аттрактор, умумилмий ёндашувлар ва тадқиқот методлари, хусусий илмий методлар, фан методлари, фанлараро тадқиқот методлари, хусусий фанлар методлари, эмпирик тадқиқот методлари, кузатиш, эксперимент, социометрия методи, ўйин методлари, куматоид, «Case studies», абдукция, эвристика.

Кўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Илмий методнинг уч жиҳатлилигини асосланг?
2. Илмий методнинг ўзига хос белгилари нималарда намоён бўлади?

3. Илмий билишнинг барча методларини умумийлиги ва қўлланиш даражасига қараб гуруҳларга бўлинганлигини тушунтиринг?
4. Диалектик методологиянинг илмий билишдаги ўрни ва аҳамияти?
5. Синергетиканинг умумилмий метод сифатидаги ролини кўрсатинг?

Реферат мавзулари

1. Фалсафа методларининг ўзаро алоқадорлиги
2. Метод ва методологиянинг ўзаро мутаносиблиги
3. Диалектика фалсафа методи сифатида
4. Синергетиканинг асосий тамойиллари
5. Ҳозирги замон методологияси
6. Метафизика: тушунча ва таълимот

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Методнинг асосий вазифаси қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- А. Фаолиятнинг билиш ва бошқа шаклларини бошқариш
- Б. Кашфиётлар йўналишини аниқлаш
- В. Билимнинг янги қирраларини кўрсата олиш
- Г. Илмий тафаккур йўналишларини аниқлаш

1. Фалсафий методлар тўғри кўрсатилган жавобни белгиланг?

- А. Диалектика, метафизика, софистика, эклектика
- Б. Диалектика, кузатиш, эксперимент, таққослаш
- В. Метафизика, эклектика, аналитика, софистика
- Г. Метафизика, софистика, эксперимент, кузатиш

2. Диалектика сўзини биринчи бўлиб қайси файласуф қўллаган?

- А. Сукрот
- Б. Гераклит
- В. Аристотель
- Г. Платон

3. “Яратувчи” диалектика сифатида эътироф этилувчи диалектика турини аниқланг?

- А. Имманент
- Б. Резонанс
- В. Субъектив
- Г. Объектив

4. Қуйидаги таъриф қайси методга берилган: “Қарама-қарши фикрлар асосида ихтиёрий танланган фойдали мулоҳаза бўлиб, унинг ёрдамида ҳар қандай нарса ёки фикрни исботлай олиш мумкин”?

- А. Софистика
- Б. Эклектика
- В. Диалектика
- Г. Метафизика

Адабиётлар

1. Назаров Қ. Билиш фалсафаси. –Т.: Университет, 2005.
2. Фалсафа асослари. Назаров Қ. таҳрири астида. -Т.: Шарқ, 2005.
3. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. –Т.: Университет, 2005.
4. Классическая наука Средней Азии и современная мировая цивилизация / Под ред. О.Файзуллаева. –Т.: 2000.
5. Шермухамедова Н. Гносеология. -Т.: ЎФМЖ, 2007

АХБОРОТЛАШУВНИНГ ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ

Ахборот. Сўнгги йилларда «ахборот», «инвариантлик», «нормуайянлик» каби умумий тушунчалар фалсафий таҳлил предметига айланди. Билимнинг у ёки бу тармоқларида юзага келган ва илмий билишнинг мантикий-методологик воситалари даражасига кўтарилган бу тушунчалар нафақат объектлар ва жараёнларни кўришнинг умумий усуллари, балки ривожланаётган билимни таҳлил қилиш шакллари ҳамдир.

Илмий ижоднинг ривожланиши унинг информативлик даражаси ошиши билан боғлиқ. Бу пировард натижада ҳодисаларнинг моҳиятини англашнинг теранлиги, инсонга ҳам, инсониятга ҳам боғлиқ бўлмаган объектив ҳақиқатга тўлиқ эришилиши билан ўлчанади. Бироқ билиш фаолияти (билим олиш жараёни сифатида) яхлит ҳолда жуда серқиррадир. У эҳтиёжлар, мотивлар, мақсадлар, уларга эришиш воситалари, билишнинг шарт-шароитлари, субъектнинг информатив «хулқ-атвор» усуллари, объект ва фаолият натижасини ўз ичига олади. Билиш фаолиятини амалга ошириш натижасида билим ўсишининг таҳлили унинг информативлиги муаммоси бўртиб кўринишига олиб келади. Илмий фаолиятга нисбатан мантикий-гносеологик, социологик ва психологик ёндашувларнинг бирлигини ифодаловчи бу муаммо ҳозирги замон фанининг методологик тадқиқотларида ҳали етарли даражада ўрганилмаган.

Қуйида бу муаммони илмий билишнинг мантикий-гносеологик, социологик ва психологик жиҳатларини, билиш ва моддий-амалий фаолият мазмунининг бойишини ҳисобга олган ҳолда таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Ҳаракатни тартибга солиш воситаси сифатидаги руҳий образ мазмуни ва таркибий тузилиши объектга муайян мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатиш вазифаларига бўйсунувчи ихтисослашган ахборот мажмуидан иборатдир. Образларнинг моддий ҳаракат вазифаларига шундай тобелиги натижасида уларнинг функционал деформацияси юзага келади, яъни ҳаракат вазифалари нуқтаи назаридан ўта информатив «бандлар» - объект хоссалари, унинг айрим жиҳатлари ва кўринишларига алоҳида эътибор қаратилади. Айнан информативлик субъектга керак бўлган, изчил фаолият ва борлиқнинг ондаги аниқ инъикоси маҳсули саналган билимнинг муҳим хоссасидир. Бу ерда фаолият ва билимнинг информативлиги ўртасида узвий алоқа кўзга ташланади, чунки билимнинг информатив ёки муҳим қисми субъектга изчил фаолият жараёнида зарурдир.

Ахборот ўз субъекти ва объекти (манбаи) ўртасидаги ўзаро алоқа жараёнининг маҳсули (натижаси) сифатида вужудга келади. Акс эътиришнинг узатилган, инвариант қисми сифатидаги ахборот

концепцияси танлаш жараёнини амалга оширишга кодир ўзини ўзи бошқарувчи тизимлар фаолиятини тавсифлаши мумкин. Ахборот мураккаб таркибли тизимларда акс эттирилган ранг-барангликнинг бошқарувга хизмат кўрсатувчи муҳим қисми, коммуникация воситаси сифатида намоён бўлади. У бир қанча хоссаларни ўзида мужассамлаштиради – нафақат акс эттириш, бошқариш, балки алоқа воситаси сифатида ҳам амал қилади. Бу ерда ахборотнинг коммуникатив жиҳати биринчи ўринга чиқади.

Ахборот – объектив реалликнинг муҳим қисмини ифодаловчи тушунча бўлиб, ўзини сақлаш, қайта ишлаш ва таъсир натижалари (излари)дан фойдаланиш учун мўлжалланган моддий тизимларда намоён бўлади. Ахборот тизимларнинг фаолият жараёнида ўз мазмунига эга. Объективлик, моддийлаштириш ва узатиш имкониятининг мавжудлиги – ахборотнинг муҳим хусусиятлари. Ахборотнинг эвристик мазмунини ўрганишда информацион вазиятнинг қуйидаги унсурлари муҳим ўрин тутаяди: 1) ахборот субъекти (ахборот олувчи, уни ўзгартирувчи ва ундан фойдаланувчи), ахборот объекти (ахборот манбаи): субъект билан ўзаро алоқага киришади; 2) эҳтиёжлар: акс эттирилган ранг-барангликнинг муҳим қисмини танлаш масаласини ечади. Субъектнинг қизғин изчил фаолияти ахборотнинг шаклланиш жараёнида муҳим омиллардан бири сифатида амал қилади. Ташқи таъсирлардан ахборот объектининг субъектга таъсири, таъсирни кодлаштириш ва моделлаштириш, тескари алоқа, субъектнинг билим даражаси таъсирида ўзгариш ва ҳоказоларни қайд этиш мумкин.

«Ахборотни ўрганиш ахборот-бошқарув жараёнини таҳлил қилиш билан узвий боғлиқ, чунки ахборот унда функционал хосса сифатида мавжуддир»¹.

Информацион вазият бутун ахборот жараёни майдонини ифода этади. Шу сабабли ахборотнинг ўзи эмас, балки у амалда ўз аксини топган фаолият ёки хулқ-атворни бошқариш тизимидаги алоқалар, функциялар ва механизмлар ўрганиш предметини ташкил этади.

Ахборот коммуникатив жараёнга қўшилиб, билим муайян шахснинг бойлигига айланишига имконият яратади. Билим – субъект онгининг мазмуни, билиш фаолиятининг натижаси, амалда мавжуд предметларга боғланган билиш образлари мажмуи. Муайян субъект билимининг мазмуни ҳеч қачон идрок этилган ахборот мазмуни билангина чекланмайди. Идрок этиш билимнинг алоҳида тури сифатида олинган ахборотни англаб етиш, тушуниш, талқин қилишни назарда тутаяди.

¹ Тураев Б. Информационное свойство пространства и времени // Естествознание и философия. III международный семинар. – Санкт-Петербург: 1992. – 64-б.

Илмий билимлар ҳажмининг ўсиши билан боғлиқ бўлган демократик жамият шароитида билимнинг янги шакллари излаш муаммоси муҳим аҳамият касб этади. Бу муаммо асосан билимни семиотика воситалари ёрдамида соддалаштириш йўли билан шаклан ўзгартириш билан боғлиқ.

Билимнинг информативлиги билиш фаолиятининг барча соҳалари, коммуникатив жараёнларда муҳим аҳамиятга эга. Бунда «кундалик амалиёт, ишлаб чиқариш фаолияти, одамлар ўртасидаги муносабатларда алоқа техникаси маъносидаги ахборот миқдори эмас, балки аввало ахборотнинг мазмуни ёки бошқача айтганда информативлик муҳимдир. Зотан, ахборот миқдори қанча кўп бўлмасин, агар у идрок этилмаса, тушуниб этилмаса, ундан заррача наф бўлмайди»¹.

Билимнинг информативлиги борлиқ қонунларини аниқ акс эттирувчи ва инсонга унинг амалий-ўзгартириш ва билиш фаолиятида хизмат қилувчи тушунчалар, мулоҳазалар, концепциялар, назариялар ва билимнинг бошқа шаклларида ифодаланган муҳим ахборот мажмуидир.

Информативликнинг мазмунини қуйидагилар тавсифлайди: 1) ёритилаётган масалаларнинг муаммолилиги; 2) ўрганилаётган объектнинг хоссалари, алоқалари ва муносабатларини аниқ акс эттирувчи билимнинг муҳимлиги ва ўзига хослиги; 3) ахборотнинг янгилиги, агар у амалда ижтимоий аҳамиятга эга ва ўзлаштирилганидан сўнг фойдаланувчининг муносабатини ўзгартириши мумкин бўлса; 4) ахборотдан фаолият жараёнида фойдаланаётган субъект мақсадлари ва вазибаларига мувофиқлиги; 5) билимнинг тушунтирувчи, башорат қилувчи ва уюштирувчи кучи; 6) билим мазмуни мантикий-гносеологик ўзагининг хусусияти сифатидаги билимнинг инвариантлиги; 7) билимнинг номуайянлик даражаси.

Илмий билимнинг информативлиги фаннинг ҳозирги даврдаги ривожланиш қонуниятлари, аввало унинг самарадорлигини оширишга кўмаклашувчи билишдаги интеграция жараёнлари билан белгиланади. Фан интеграциялашувининг муҳим унсурларидан бири бўлган илмий ахборот интеграцияси илмий ахборотнинг бир-бирига, фаннинг бир тармоғидан бошқа тармоғига ўтишида намоён бўлади. Ҳозирги замон фанининг мантикий-гносеологик асосларидан бири бўлган интеграция илмий билимнинг информативлик даражаси ва асосий информатив имкониятларини ўзгартиради. Бу билимнинг бир даражасидан бошқа даражасига, нарсалар ва ҳодисалар мазмунини янада теранроқ акс эттирувчи билимга ўтиш билан боғлиқ.

Интегратив жараёнлар назарий тизимларнинг теранлик даражасини ошириб, назария ва эмпирик маълумотларнинг қўлланиш

¹ Бирюков Б.В. Кибернетика и методология науки. – М.: Наука, 1994. – 315-б.

доирасини кенгайтиради. Назария мазмунининг янада теранлашуви информативлик даражасининг ошишига, тушунчалар ҳақидаги ахборотнинг интегратив жараёнларга таъсир кўрсатиш имкониятини рўёбга чиқаришга кўмаклашади.

Шундай қилиб, фаннинг интеграциялашуви тушунчалар тизимларининг информативлигини уларнинг ўзаро алоқаси асосида рўёбга чиқариш механизми ҳисобланади.

Фаннинг интеграциялашуви информативликнинг муҳим хусусиятларидан бири – билимнинг тушунтирувчи ва башорат қилувчи кучини оширади. Илмий билишга информативликни инвариантлик орқали таҳлил қилиш хос. Информативлик инвариантлик маъносида кўп жиҳатдан концептуал тизимларнинг тушунтирувчи кучи ёрдамида ифодаланади.

Илмий ахборот коммуникатив жараёнга қўшилиб, билиш фаолиятининг самарадорлигини ошириш воситасига айланади. Бу билимнинг информативлигига нисбатан гносеологик ва социологик ёндашувларнинг бирлиги билан белгиланади.

Шундай қилиб, билимнинг информативлигини ўрганиш илмий фаолиятга нисбатан мантиқий-гносеологик, социологик ва психологик ёндашувларнинг бирлигини назарда тутаяди. Билимнинг информативлиги объектив ва субъектив нарсалар ва ҳодисаларнинг фалсафий бирлигидир. Информативлик билим объектив мазмунининг хусусияти бўлгани ҳолда, айни вақтда фойдаланувчиларнинг ахборотга муносабати сифатида ҳам намоён бўлади. Бу муносабат муайян шахснинг маънавий дунёси, билиш фаолиятини амалга оширишнинг психологик хусусиятлари билан белгиланади. Фойдаланувчи ижтимоий-коммуникатив жараёнига қўшилган ахборотни унинг объектив мазмуни ва ижтимоий аҳамияти, объектив ижтимоий-иқтисодий қонуниятлар нуқтаи назаридан қабул қилиши ва тушуниши лозим.

Билимнинг информативлиги илмий фаолиятни ўзгартириш, билиш, ижтимоий-коммуникатив ва психологик жиҳатларини қайд этишни тақозо қилади. Социологик ёндашув шуни кўрсатадики, билимнинг информативлик даражасини моддий ишлаб чиқаришнинг ўсиши, моддий-ўзгартириш фаолияти асосий вазифалари комплекс, интегратив хусусиятининг кучайиши ҳам, илмий коммуникацияларнинг ривожланиши ҳам оширади. Билимнинг янги унсурлари вужудга келишида ижтимоий-коммуникатив жараёнга қўшилган, ўзлаштирилган ижтимоий муҳим унсурлар фаол иштирок этади.

Ижтимоий ахборот. Ижтимоий ахборот табиатини тушунтиришда ахборот жараёни турларидан бири ижтимоий-коммуникатив жараён муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий ахборот – билимнинг шундай бир қисмики, у маълум моддий жисмларда қайд этилган ва белгилар тизимида ифодаланган ҳолда ижтимоий-

коммуникатив, субъектлараро жараёнга қўшилиб идрок этилади ва олимнинг билим даражасини ўзгартиради, шунингдек унинг ўзи ҳам ўзгартирилиб, ундан фаолиятнинг турли жабҳаларида фойдаланилади. Шу маънода билим тушунчаси олимнинг билим жараёнини гносеологик томондан, ахборот тушунчаси эса, асосан коммуникатив томондан тавсифлайди, деб айтиш мумкин.

Олим фаолиятининг ўзига хос томони ахборотни талқин қилишимкониятидан етарли фойдалана олишида. Бироқ билиш фаолиятининг гносеологик (акс эттириш) ва коммуникатив жиҳатларининг фарқланиши (тегишли равишда билим ва ахборотнинг фарқланиши) уларнинг муштараклигини тушуниш билан тўлдирилиши лозим. «Ахборот коммуникатив жараёнга қўшилиб, билим муайян олимнинг кадриятлари жабҳасида ривожланишига қўмаклашади»¹.

Ижтимоий ахборотни ўзлаштириш учун уни англаб етиш ва талқин қилиш лозим. Билиш жараёни икки фаолият тури – интериоризация ва экстериоризацияга асосланади. Ахборот-билиш нуқтаи назаридан интериоризация олимнинг ижтимоий-коммуникатив жараёнларда моддийлашган ижтимоий (шу жумладан илмий) ахборотни англаб етиш, уни ижодий ўзгартириш борасидаги фаолияти, экстериоризация эса, янги ахборот яратиш борасидаги фаолиятдир. Шу сабабли олим билиш фаолиятида гносеологик, ижтимоий-коммуникатив ва психологик жиҳатлар муштаракдир. Табиат, жамият ва тафаккур ҳақидаги мавжуд ахборотни ўзлаштириш жараёнида олимларда англаб етилмаган объектлар ва жараёнларни билишга эҳтиёж туғилади. У субъектлараро коммуникатив жараёнга қўшилиб, билиш эҳтиёжи объектига айланади ва ижтимоий мероснинг функционал-генетик таркибига «ўрнашиб», яна интериоризацияни келтириб чиқаради.

Олимнинг фаолият жараёнида билим тил, ҳужжат, техника ва бошқа тизимлар кўринишида моддийлашади (объективлашади) ва ривожланиб, ижтимоий ахборотдан кенг фойдаланиш мумкин бўлган яхлит изчил амалиётда мужассамлашади. Фаолият воситалари сифатида нафақат моддий воситалар (меҳнат қуроллари, асбоблар ва ҳ.к.), балки объективлашган билим, ахборотнинг техник ва операционал-методик унсурлари, бевосита ва тескари алоқа йўллари, ахборот танлашни белгиловчи «мезонлар тизими»дан ҳам фойдаланилади.

Билимни ривожлантириш индивидуал ва ижтимоий шаклларининг ўзаро алоқаси олим фаолиятининг коммуникатив жиҳатини акс эттиради. Ижтимоий ахборот фаолият предмети, воситаси ва маҳсули сифатида амал қилади. Ижтимоий ахборот ижтимоий-коммуникатив жараён билан узвий боғлиқ, чунки билиш маҳсули

¹ Шульман Е.А. Социальное реагирование на информацию. – Т.: Узбекистан, 1993. – 80-б.

(натижаси) ва билиш жараёни муштаракдир. Ижтимоий ахборот ахборот оқимларида моддий омиллар (сўз, матн ва ҳ.к.) ёрдамида рўёбга чиқарилади. Статик кўринишда ижтимоий ахборот ижтимоий маъно касб этмайди. Ижтимоий ахборотнинг муҳим белгиларидан бири унинг олимларнинг ўзини қуршаган дунё ҳақидаги билим даражасини ўзгартириш қобилиятидир. Ижтимоий ахборот инсон онгида акс этган оддий билим эмас, балки бизнинг онгимизда ўзгаришлар ясайдиган, руҳиятимиз даражасида фаол амал қиладиган, ўзлимиздан мустаҳкам ўрин оладиган билимдир.

Илмий ахборот - ижтимоий ахборотнинг билиш фаолиятида фойдаланиладиган алоҳида тури.

Илмий ахборот – илмий билиш жараёнида олинган, тушунчалар, мулоҳазалар, хулосалар, назариялар ва гипотезалар тизимида қайд этилган, табиий ёки сунъий белгилар тизими ёрдамида ифодаланган, объектив борлиқни олимнинг маънавий фаолияти натижалари орқали аниқ акс эттирадиган ва ижтимоий-тарихий амалиётда фойдаланиладиган ижтимоий аҳамиятга молик ва мантиқий жиҳатдан (шаклан) умумийлаштирилган ахборот.

Олимнинг илмий билиш фаолияти ўзини қуршаган дунё ҳақида янги билим олишга қаратилади. Билимнинг янгилик даражасини текшириш учун уни айрим шахс эмас, балки бутун жамият ривожланишининг муайян тарихий босқичида шаклланган билим билан солиштириш лозим, чунки бир шахс учун ҳисобланган ахборот бошқа шахс учун доим ҳам янги бўлавермайди.

Шу сабабли илмийлик талабига жавоб берувчи, яратилган пайтгача илгари аниқланган илмий билимлар рўйхатида бўлмаган билимнинг у ёки бу бирлиги «янги» деб ҳисобланади. Шу муносабат билан моддий ва маънавий дунё фаолияти ва ривожланиш қонуниятлари ҳақида жамиятга илгари маълум бўлмаган ахборот ифодаланган билим янги деб ҳисобланишини қайд этиш айниқса муҳимдир. Айни вақтда, ижтимоий муҳим билимларнинг янгилик даражасини берилаётган ахборотнинг нафақат мазмуни, балки шакли нуқтаи назаридан ҳам баҳолаш лозимлигини ҳисобга олиш керак. Илмий билимлар ҳажмининг ўсиши натижасида фанда амал қиладиган билимнинг янги шакллари излаш муаммоси муҳим аҳамият касб этади. Бу муаммо асосан билимни семантик соддалаштириш орқали шаклан ўзгартириш билан боғлиқ.

Объектив ҳодисалар ва жараёнларни акс эттирувчи илмий ахборот уларга хос бўлган муайянликни ҳам, номуайянликни ҳам қайд этиши лозим. Ахборотнинг бундай хоссалари бирлиги А.Д.Урсул томонидан асосланган: «Илмий ахборотнинг номуайянлигини, айниқса келажакни акс эттириш билан боғлиқ ноаниқликни ҳисобга олиши келажакни башорат қилиш методларини ўрганувчи шакланаётган илмий йўналишларни илмий-техник прогноз қилишнинг

«аксиомалари»дан биридир»¹. Илмий билимнинг турли соҳаларида илмий тафаккур услубининг шаклланишига семантик ахборотнинг номуайянлиги ҳақидаги ғоялар ҳам таъсир кўрсатмоқда. Билишнинг ривожланиши нотўлиқ ва номуайян ахборотдан тўлиқроқ ва муайянроқ ахборотга ўтишни тақозо этади. Олимга керак бўлган билим мавжуд билимнинг номуайянлигини камайтириши, ундан кўпроқ ахборот бериши лозим.

Илмий ахборот ҳажми ижтимоий ахборот ҳажмидан анча кўп, уларнинг мазмуни эса ранг-барангдир. Илмий ахборотда эмоциялар, кечинмалар, дунёни идрок этишнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ индивидуал-руҳий унсурлар намоён бўлиши мумкин. Илмий ахборот комплекс тузилма сифатида мураккаб бўлиб, олим илмий фаолиятининг кўпгина томонлари билан белгиланади.

Ахборотлашган жамияти концепцияси (муаллифлари – Е. Масуда, Д. Мартин, Г. Молитор ва б.) ҳозирги замон фанида муҳим ўрин эгаллайди. У индустриал ва постиндустриал жамият концепцияси ўрнини эгаллаган бўлиб, информатика ва ахборот технологияси жамиятнинг ижтимоий тузилишини, ишлаб чиқариш кучларини ўзгартириш, яхлит ахборот саноатини вужудга келтириш воситаси бўлиб хизмат қилади. Айрим ривожланган мамлакатларда ахборотлашган жамиятни куриш давлат дастурлари қабул қилинган. Бундай дастур, масалан, Японияда қабул қилинган. Уни япон олими Е. Масуда ўзининг «Ахборотдан дунё микёсида фойдаланишнинг янги даври» ва «Ахборотлашган жамият – постиндустриал жамият» асарларида баён этган.

Ахборот жамиятининг ишчилари машинага тобе бўлмайди. Улар ишга эркин, оқилона ёндашади, муайян маҳорат ва билимга эга бўлади. Меҳнатни автоматлаштириш даврида информатика инсонни турғун, катта меҳнат сарфини талаб этувчи, оғир жисмоний ва ақлий меҳнатдан халос этади, унинг тафаккурини кучайтиради. Информатика меҳнатнинг жуда кўп турлари самарадорлигини кескин ошириш имконини беради, инсонни янги ҳодисалар доирасига, янги билим соҳаларига олиб киради. Инсон меҳнати тобора интеллектуал мазмун касб этиб боради. Меҳнатнинг интеллектуаллашуви ахборотлашган жамиятдаги меҳнатнинг ўзига хос жиҳатларидан биридир.

Меҳнатнинг интеллектуаллашуви унинг «илмийлашиши»да ўз аксини топади. Ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган билимлар таркибида илмий билимлар салмоғи ошиб боради. Меҳнат жараёнида илмий билимлардан фойдаланилиши, меҳнатнинг интеллектуаллашуви, ишчининг бевосита технологик жараёндан эркинлиги даражасининг

¹ Урсул А.Д. Диалектика определенности и неопределенности. – Кишинев, 1996. – 61-б.

ортиши шахс ўз ижодий қобилиятини намоён этишига имконият яратади ва унинг меҳнатига ижодий мазмун бахш этади. Меҳнат шароити яхшиланади. Ишлаб чиқаришни ахборотлаштириш ва автоматлаштиришнинг ривожланишига қараб, ишчининг ижоди ҳам такомиллашиб боради. Қайта тузиш қийин бўлган дастурлар ёрдамида бошқариладиган роботлар фаолият кўрсатган даврда инсон ўз иш жойидан эркин бўлмаган ва унинг ижодий ёндашуви чекланган эди. Адаптив бошқарувли роботлар иш тизимларини тез тузатиш имконини берди ва ишчилар ўз ижодий салоҳиятини намоён этиш учун бўш вақтга эга бўлди. Интеллектуал функцияларни техник бошқариш воситаларига эга роботларнинг яратилиши ходимларнинг янги технологиялар ва техника воситаларини такомиллаштириш ва кашф этиш бўйича ижодий қобилиятларини намоён этиши, ишлаб чиқариш жараёнини оқилоналаштириш учун шарт-шароит яратади.

Информатика. XX юз йилликда инсоният ривожланишининг муҳим хусусиятлари қаторида аввало компьютерларнинг пайдо бўлиши ва ахборот жамиятларининг шакллана бошлашини қайд этиш лозим. Компьютерлаштириш ва ахборотлаштириш жараёни турли мамлакатлар ва минтақаларда нотекис кечмоқда, бироқ у ўз ривожланишининг шундай бир босқичига етдики, баъзи бир натижаларни кўриб чиқиш ва келажакка назар ташлаш мумкин. Инсон фаолиятининг барча жабҳаларини компьютерлаштириш бугунги кунда жамиятнинг муҳим вазифаси ва ижтимоий тараққиёт омилдир. Бу вазифани ечмасдан ижтимоий ўзгаришларни амалга ошириш, ўзининг барча фуқароларига муносиб турмуш даражасини таъминлашга қодир жамиятнинг иқтисодий ривожланиши мумкин эмас. Сўнгги йилларда эълон қилинган илмий асарларда информатиканинг фалсафий муаммоларига айна шу нуқтаи назардан ёндашилади.

Информатика (французча information – ахборот ва automatique – автоматика) – ахборот олиш, унга ишлов бериш, уни сақлаш ва тақдим этиш жараёнларини тадқиқ қилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларида ахборот техникаси ва технологиясини яратиш, амалиётга жорий этиш ва улардан фойдаланиш масалаларини ҳал қилиш билан шуғулланувчи фан-техника фаолиятидир.

Информатика техник воситалари ахборот технологиясининг негизини ташкил этади. Информатика воситалари ривожланишининг тарихий босқичларини қуйидагича таснифлаш мумкин: информатика табиий воситалари (инсоний – имо-ишора, рақс, нутқ; табиий – олов, белги); информатика механик воситалари (ўрта асрлар телеграфи, матбаачилик, ҳисоблаш мосламалари, арифмометр); информатика электр воситалари (телеграф, телефон, кино); информатика электрон воситалари (телевизор, компьютер, принтер).

Ҳозир информатика усуллари ва воситалари инсоннинг бутун тафаккурига катта таъсир кўрсатмоқда - назарий-информацион ёндашув ва компьютерлар одамлар турмушига кириб бормоқда. Информатика назария, объектив борлиққа янгича назар ва техника воситалари мажмуи сифатида илмий билишга, илмий тадқиқотларни ташкил этишга ва уларнинг натижаларини амалга татбиқ қилишга жуда катта таъсир кўрсатмоқда. Қадимдан мерос қолган илмий тафаккурнинг эски оқилона усули, мавҳум тушунчалар ва дедуктив мулоҳазаларга асосланган далиллар ўзгармоқда. Мураккаб назарияларни бевосита текшириш ҳамда бундай текширув натижаларини сон кўринишида ифодалаш имконияти пайдо бўлмоқда, уларни турли фанларда тадқиқ қилишга нисбатан миқдорий ёндашув доираси кенгайиб бормоқда. Фан жуда улкан ахборот тўпламига катта тезликда ишлов бериш имкониятига эга бўлди. Дунё миқёсидаги ахборот тизимлари, чунончи, Интернет орқали илмий фаолиятнинг байналмилаллашуви содир бўлмоқда. Шахсий компьютерлар илмий фаолиятнинг чекланганлигини бартараф этишга имконият яратмоқда. Билимларга қатъий мантиқий ишлов бериш учун уларни формализация қилиш усуллари фанга жорий этилмоқда.

Айни вақтда, информатика тадқиқ қилинаётган объектларни дисплей экранда схемалар, графиклар, жадваллар шаклида акс эттириб, уларни ҳиссий идрок этиш соҳасини кенгайтirmoқда. Мазкур образларни информатика мавҳум қарашлар билан боғламоқдаки, бу мавҳумлик муайян юксалишнинг ўзига хос шаклидир.

Компьютерлар илмий ходимларни оғир меҳнатдан халос этиб, илмий ижод учун қўшимча имконият, ижодий тафаккур эркинлигининг ошиши учун шарт-шароит яратмоқда. Компьютерлар олимга жуда катта ахборот тўпамидан фойдаланиш имконини беради, тизимли тадқиқ қилиш ва илмий моделлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилади. Ахборот технологияси ёрдамида илмий билимлар формаллаштирилади ва айни вақтда маълумотларни ифодалашнинг кўрғазмали шакллари (схемалар, графиклар)дан фойдаланилади. Ахборот техникаси илгари олинган ахборотни излашни енгиллаштиради ва янги илмий муаммоларни қўйиш мақсадида олинган натижаларга қатъий баҳо бериш учун шарт-шароит яратади. Бундан ташқари, компьютерлар тадқиқот натижаларини олдиндан тахмин қилиши ва ҳатто бундай натижага эришиш йўллари ва воситаларини белгилаши, яъни тадқиқотнинг идеал режасини тузиши мумкин. Хуллас, илмий фаолиятнинг барча босқичларида ахборот техникаси тадқиқотчига яқиндан ёрдам беради.

Ҳозирги замон фанининг ривожланиши, хусусан, илмий тадқиқот усуллари ва воситалари муттасил мураккаблашиб боришида намоён бўладики, бу ахборот техникасини қўллашни тақозо этади. Бундай ҳолат илмий тадқиқотнинг барча даражалари – эмпирик

даражасига ҳам, назарий даражасига ҳам хос. Эмпирик тадқиқот босқичида информатика илмий экспериментни хунармандчилик кўринишидаги фаолиятдан катта-катта ахборот тўпламларини автоматлаштирилган йўсинда олиш ва уларга ишлов беришга йўналтирилган замонавий илмий таҳлилнинг алоҳида турига айлантириш учун имконият яратади. Назарий тадқиқот босқичида ахборот техникаси ҳар хил илмий гипотезаларни текшириш воситаси бўлиб хизмат қилади, тартибга келтирилмаган маълумотлар йиғиндиларини илмий-назарий қоидаларга айлантиришга ёрдам беради.

Ахборотни киритиш, унга ишлов бериш, уни сақлаш ва бериш учун фанда автоматлаштирилган ахборот-қидирув тизимлари – мантикий, математик, лингвистик ва техник воситаларнинг ўзаро боғлиқ мажмуидан кенг фойдаланилмоқда. Бунда автоматлаштирилган ахборот-қидирув тизимида қўйиладиган талаблар ё тадқиқот объекти томонидан, ё мазкур фан соҳасининг назарий негизи ва ахборот-техника воситалари ёрдамида шаклланади. Бундай тизимлар математик усуллар ва алгоритмлар мажмуи шаклида математик таъминлаш воситаларига эга бўлади. Мазкур воситалар экспериментларнинг натижаларига ишлов беради, қарорлар қабул қилиш усуллари ва алгоритмларини белгилайди. Ўта мураккаб ҳодисалар ва жараёнларни тадқиқ қилишга фаннинг ўтиши, қисқа муддатда аниқ натижаларга эришиш талабининг қўйилиши фанда экспериментлар ўтказиш ва уларнинг натижаларига ишлов беришни автоматлаштиришни тақозо этади.

Комплекс муаммоларнинг ечимини топиш учун ахборот воситаларини кенг жалб қилган ҳолда билишнинг бошқа воситалари яратилади, умумий қонуниятларни ифодаловчи янги даражадаги кенгрок ва чуқуррок умумлаштириш амалга оширилади. Бунда алоҳида, умумилмий тушунчалар туркуми: система, структура, элемент, бошқарув, моделдан фойдаланилади. Бу туркумга информатика тушунчалари: алгоритм, маълумотлар банки, ахборот ва бошқалар қўшилади. Пировард натижада турли фанларнинг тушунчаларини ўзаро таққослаш ва умумий илмий тилни ишлаб чиқиш имконини берувчи концептуал схема яратилади. Алоҳида билим шакли – комплекс билим юзага келади. Комплекс билим ҳажми тадқиқотда иштирок этаётган фанларнинг билим ҳажмидан кўпроқ бўлади ва тадқиқ қилинаётган объект моҳиятини билимнинг бошқа даражасида акс эттиради.

Шу нарса диққатга сазоворки, информатика фанларнинг ўзаро алоқасида, умумий илмий тилни ишлаб чиқишда иштирок этибгина қолмасдан, балки илмий билимнинг мустақил соҳаси сифатида бошқа фанлар билан ўзаро таъсирга киришиб, илмий билимнинг янги соҳалари – ахборот психологияси, мехатроника, ахборот иқтисодиёти, ижтимоий информатика ва бошқаларни вужудга келтиради.

Ҳозир ахборот (компьютер) психологияси мустақил фан соҳаси сифатида фаол ривожланмоқда. У шиддат билан такомиллашиб бораётган ахборот техникаси, ахборот оқимларининг кўпайиши ва мураккаблашишидан инсоннинг кўрқиши, компьютер билан мулоқотни одамлар билан мулоқотдан устун қўйиши, компьютерда ишлашда одамларнинг толиқиши («киберкасаллик») сабабларини таҳлил қилишни назарда тутди.

Механика, информатика соҳаларидаги ҳамда техниканинг айрим тармоқлари (микропроцессорли техника, машиналар ва агрегатларнинг ҳаракатини компьютерда бошқариш)даги билимлар негизида ҳозир жадал ривожланаётган янги техник фан – мехатроника вужудга келди. Бу фан номининг ўзи «механика» ва «электроника» атамаларини ўзида мужассамлаштирган. Бу фаннинг «гибрид» хусусиятидан далолат беради. Дарҳақиқат, мехатроника компьютерда бошқариладиган машиналар ва тизимлар яратиш ва улардан фойдаланишга йўналтирилган механика, информатика ва электроника воситалари ва тамойиллари мажмуидир.

Фалсафа, информатика, кибернетика, синергетика, социология ва иқтисодиёт туташган жойда илмий билимнинг интеграл соҳаси – ижтимоий ривожланишнинг ахборот назарияси шаклланади. Бу назария доирасида ахборот иқтисодиёти марказий ўринни эгаллайди. Ахборот иқтисодиёти нуқтаи назаридан, иқтисодий тизимларнинг ташкил топиши ва ривожланиши қонунлари информатика қонунлари билан белгиланади. Ахборот жамиятида инсоннинг янги роли ва ўрнини тадқиқ қилиш ахборот иқтисодиётининг асосий вазифасидир.

Информатика фалсафий билимнинг ўзига хос соҳаси – техника фалсафасининг жадал ривожланишини белгилаб берди. Техника фалсафасида кучайиб бораётган техника, унинг ривожланиш қонунлари ҳақидаги билимни техниканинг ижтимоий функцияларини тушуниш, уни амалда қўллаш оқибатлари билан бирлаштиришга уриниш техника фалсафасидан технософияга – техника фалсафасининг ривожланишидаги сифат жиҳатидан янги босқичга ўтиш масаласини кўтариш имконини беради.

Илмий билимларни ўқув билимларига айлантириш жараёнида информатика катта рол ўйнайди. Информатика ҳар хил таълим дастурлари тузиш, назорат масалаларининг назорат ечимлари алгоритмларини ишлаб чиқиш, расмли, графикли, диаграммали, жадвалли, формулалари ва чиройли сарлавҳали матнлар тузиш, лаборатория топшириқларини ишлаб чиқиш, ўрганилаётган материалнинг ўзлаштирилиши устидан назорат қилиш орқали фаннинг энг янги ютуқлари таълим жараёнига нисбатан тез кириб келишига имконият яратади.

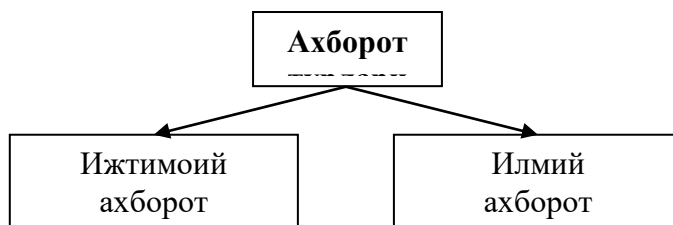
Ахборот техникаси оғир ва баъзан мазмунсиз жисмоний меҳнатдан инсонни озод қилади. Ақлий меҳнатнинг аҳамияти ва салмоғи ошиб боради. Меҳнат, инсон эҳтиёжларини қондириш учун табиий ва ижтимоий кучларни ўзгартириш жараёни сифатида, инсоннинг меҳнат предмети билан билвосита алоқаси кучайиши билан тавсифланади. Агар илгари меҳнат қуроллари инсон табиий жисмоний аъзоларининг давоми ҳисобланган ва уларни кучайтиришга хизмат қилган бўлса, энди ахборот қурилмалари инсон ақлининг ишини давом эттиради ва кучайтиради. Малакасиз меҳнатнинг жуда кўп шакллари ўрнини малакали меҳнат эгаллайди. Ахборот технологиясининг ривожланиши меҳнаткашлар маълумот ва малака даражасининг ўсишига, ишлаб чиқаришда юқори малакали мутахассислар миқдорининг кўпайишига ва паст малакали касблар сонининг камайишига олиб келади. Меҳнат унумдорлигига меҳнатнинг оғирлашиши натижасида эмас, балки бу ишнинг оқилона бажарилиши натижасида эришилади. Меҳнат жараёни ижодий фаолият турига, инсоннинг ўз қобилиятини намоён этиш воситасига айланади. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш ўрнини инсонни интеллектуал ўстириш эгаллайди, инсон қобилиятини ривожлантириш ҳаётий фаолиятнинг асосий шаклига айланади, меҳнатнинг инсонпарварлашуви содир бўлади.

Ишлаб чиқаришни ахборотлаштириш ва автоматлаштириш ишчилар ва хизматчиларга турли талаблар қўйиб, уларни бевосита ишлаб чиқариш жараёнидан олиб чиқади ва мазкур жараён билан бир қаторда турувчи субъектларга айлантиради. Инсон шахсининг ўзига хосликларини намоён этиш учун шарт-шароит ва ижтимоий эркинликни ривожлантириш учун имконият яратилади. Бир касбий фаолиятдан бошқа касбий фаолиятга ўтиш учун қўшимча имкониятлар пайдо бўлади. Меҳнат ижтимоий ёки шахсий заруриятга қараб ўзгарувчи жўшқин хусусият касб этадики, бу стандартлаштирилган оммавий ишлаб чиқаришдан мослашувчан, яъни кўп ўзгарувчи, истемолчиларнинг оммавий эҳтиёжларига йўналтирилган ишлаб чиқаришга ўтишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Тажрибавий амалий матнлар

Ахборот, ахборотнинг эвристик мазмуни, информатив вазият, информативлик, билимнинг информативлиги, ижтимоий ахборот, илмий ахборот, информатика, ахборот технологияси, ахборотлашган жамият, меҳнатнинг интеллектуаллашуви, Интернет, кибернетика.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ижтимоий ахборотнинг ўзига хос хусусиятлари нималарда намоён бўлади?
2. Илмий ахборотнинг ўзига хос хусусиятларини айтинг.
3. Информацион вазият қандай аҳамиятга эга?
4. Жамиятнинг ривожланишида информатика қандай рол ўйнайди?

Реферат мавзулари

1. Ахборотлашган жамиятнинг ўзига хос хусусиятлари
2. Илмий ва ижтимоий ахборотнинг узаро алоқадорлиги
3. Ахборот билим ва маълумот бирлиги ва фарқи
4. Таълимнинг ахборотлашуви

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Ахборотнинг муҳим хусусиятлари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

А. Об'ективлик, моддийлаштириш ва узатиш имкониятининг мавжудлиги

Б. Об'ективлик, холислик, бир маънолилик

В. Моддийлаштириш ва узатиш имкониятининг мавжудлиги

Г. Узатиш имкониятининг мавжудлигини ва янги билим сифатинини аниқлаш имконияти

1. Информативлик ва унинг имкониятларини рўёбга чиқаришга асос бўлувчи ҳолатни аниқланг?

А. Фаннинг интеграциялашуви

Б. Глобаллашув

В. Фан тараққиётининг янги босқичи

Г. Ижтимоий ҳаёт даражасининг ошиши билан

2. Моддий жисмларда қайд этилган ва белгилар тизимида ифодаланиб, субъектлараро жараёнга қўшилиб идрок этилувчи ва олимнинг билим даражасини ўзгартирувчи ахборот қандай ахборот дейилади?

А. Ижтимоий ахборот

Б. Илмий ахборот

В. Субъектив ахборот

Г. Оммавий ахборот

3. Янги ахборот яратиш борасидаги фаолият нима дейилади?

А. Экстериоризация

Б. Интериоризация

В. Глобаллашув

Г. Информативлик

4. Илмий билиш жараёнида олинган, тушунчалар, мулоҳазалар, хулосалар, назариялар ва гипотезалар тизимида қайд этилган, ижтимоий аҳамиятга молик ва мантиқий жиҳатдан (шаклан) умумийлаштирилган ахборот, бу...

А. Илмий ахборот

Б. Ижтимоий ахборот

В. Субъектив ахборот

Г. Оммавий ахборот

Адабиётлар:

1. Назаров Қ. Билиш фалсафаси. –Т.: Университет, 2005.
2. Фалсафа асослари. Назаров Қ. таҳрири астида. -Т.: Шарқ, 2005.
3. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. –Т.: Университет, 2005.
4. Афанасьев В.Г. Социальная информация и управление обществом. –М.: 1975.
5. Тураев Б.О. Информационное свойство пространства и времени // Естествознание и время. -СП(б): 1992.
6. Шульман Е.А. Социальное реагирование на информацию. –Т.: 1993.
7. Карпинская Р.С. Мировоззрение в контексте научно-исследовательской деятельности. – М.: 1991.
8. Коган В. Человек в потоке информации. –Новосибирск.: 1991.
9. Ёкубова М.И. Ахборот технологияларининг фалсафий асослари. Т.Университет, 2008.-160 б.

ТУШУНИШ ВА ТУШУНТИРИШ

Тушуниш ва унинг билиш билан ўзаро нисбати. Тушуниш ва унинг билиш (ва тушунтириш) билан ўзаро нисбати муаммоси кўпдан бери муҳокама қилинади. У бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ва кўп жиҳатдан баҳслидир. Масалан, Дильтей тушунишни матн муаллифининг маънавий дунёсига кириш сифатида тавсифлаган бўлса, Хайдеггер учун тушуниш инсоннинг борлиққа ўзига хос муносабати, инсоннинг дунёда мавжуд бўлиш усулидир. Гадамер фикрига кўра, ўтмиш маданиятини тушуниш талқин қилувчининг ўзини тушуниши билан узвийдир. Шу сабабли тушуниш предметини муаллиф матнга жойлаган маъно эмас, балки мазкур матн орқали англаб етилиши лозим бўлган моддий мазмун («ишнинг моҳияти») ташкил этади. Бунда, Гадамер фикрига кўра, ҳар қандай тушуниш тил муаммосидир: унга «тил медиуми»да эришилади (ёки эришилмайди) ва исботлашни тақозо этмайди.

Ҳозирги адабиётларда тушуниш турлари, типлари ва даражаларининг ҳар хил таснифлари мавжуд. Масалан, Г.И.Рузавин тушунишнинг уч асосий турини фарқлайди:

А) Диалогда тил воситасида алоқа қилиш жараёнида юзага келадиган тушуниш. Тушуниш ё тушунмаслик натижаси бу ерда суҳбатдошлар ўз сўзларига қандай маъно юклашига боғлиқ.

Б) Бир тилдан бошқа тилга таржима қилиш билан боғлиқ тушуниш. Бу ерда ўзга тилда ифодаланган маънони она тили сўзлари ва гаплари ёрдамида ифода этиш ва сақлаш назарда тутилади.

В) Матнларни, бадий адабиёт ва санъат асарларини, шунингдек одамларнинг турли вазиятлардаги қилмишлари ва ҳаракатларини талқин қилиш билан боғлиқ тушуниш. Бу ерда маънони интуитив тушунишнинг ўзи етарли бўлмайди. Бу тушунишнинг биринчи даражаси. Тушунишнинг иккинчи даражаси тадқиқотнинг бошқа, хусусан: мантиқий-методологик, аксиологик, культурологик восита ва методларини жалб қилишни тақозо этади¹.

Тушуниш тўғрисида сўз юритганда, яна икки муҳим жиҳатга эътиборни қаратиш керак:

1. Герменевтик доира принципи тушунишнинг муҳим жиҳати ҳисобланади. У тушунишнинг циклик хусусиятини акс эттиради. Мазкур принципи тушуниш ва тушунтиришни боғлайди: ниманидир тушуниш учун уни тушунтириш керак ва аксинча. Мазкур ўзаро алоқа бутун билан қисмнинг доираси сифатида ифода этилади: бутунни тушуниш учун унинг алоҳида қисмларини тушуниш керак, алоҳида

¹ Қаранг: Рузавин Г.И. Методология научного исследования. – М.: Прогресс, 1999. – С.214-215.

қисмларни тушуниш учун эса бутуннинг маъноси ҳақида тасаввурга эга бўлиш лозим. Масалан, сўз – гапнинг қисми, гап – матннинг қисми, матн – маданият унсури ва ш.к.

2.Герменевтик доира – «олмахон ғилдираги» эмас, зеро, унда тафаккур қисмлардан аввалги бутунга эмас, балки ўз қисмларининг билими билан бойиган бутунга, яъни бошқа бутунга қайтади. Герменевтик доира диалектик хусусиятга эга: унда тўлиқ ва чуқур тушунишдан янада тўлиқроқ ва чуқурроқ тушунишга томон ҳаракат содир бўлади, мазкур ҳаракат жараёнида тушунишнинг янада кенг уфқлари намоён бўлади.

Тушунишни ҳозирги даврга боғлаш керакми?

Мазкур масала юзасидан икки асосий қараш мавжуд:

А) Керак эмас. Мазкур қарашга кўра, матнни мувофиқ тарзда тушуниш унга муаллиф юклаган маънони очиб беришни назарда туттади. Яъни автор юклаган маънони ҳеч қандай кўшимча ва ўзгартиришларсиз, мумкин қадар соф шаклда аниқлаш лозим. Лекин амалда бундай бўлмайди, зеро, ҳар бир давр матнга (масалан, санъат асарларига) ўз мезонлари билан ёндашади.

Б) Тушуниш жараёни муқаррар равишда тушунишга ҳаракат қилинаётган нарсага кўшимча маъно юклаш билан боғлиқ. Бинобарин, матнни муаллиф қандай тушунган бўлса, шундай тушунишнинг ўзи етарли эмас. Демак, тушуниш ижодий жараён ва у муаллиф юклаган маънони айнан акс эттиришигина эмас, балки унга танқидий баҳо бериш, ижобий жиҳатларини сақлаб қолиш, маънони ҳозирги воқеликнинг мазмуни билан бойитишни назарда туттади.

Ҳозирги замон француз герменевтикасининг вакили Поль Рикернинг фикрича, тушуниш ҳеч қачон билишдан ажралмайди, балки «маънони ўзлаштириш фаолиятининг босқичи» ҳисобланади. *Тушуниш* – фикр юритиш орқали символда яширин маънони аниқлаш демак. Бунда Рикер қуйидаги ҳолатлардан келиб чиқади:

а) герменевтика – изчил талқин қилиш жараёни;

б) талқинларнинг хилма-хиллиги герменевтиканинг моҳиятини ташкил этади;

в) тушуниш – бир онг томонидан узатиладиган, иккинчи онг эса уни ташқи ифодалар орқали қабул қилиб оладиган белгилар маъносини тушуниб етиш жараёни;

г) айна бир матн бир нечта маънога эга ва бу маънолар бир-бирига қўшилиб, қатлам ҳосил қилади.

Шундай қилиб, *тушуниш* - *муайян ҳодисанинг маъносини, унинг дунёдаги ўрнини, яхлит бир бутун тизимдаги функцияларини тушуниб етиш демак*. У борлиқнинг маъноларини теран англаб етишга кўмаклашади. Тушуниш жараёни содир бўлиши учун қуйидагилар зарур: ҳар қандай табиатли матнда ифодаланган предмет; унда

маънонинг мавжудлиги; мазкур маъно тўғрисидаги дастлабки тасаввур; матнни талқин қилиш, яъни матннинг мазмунини тушуниш; талқин қилувчида ўз-ўзини тушунишнинг мавжудлиги, мулоқот, алоқа; «тил стихияси»; диалог юритиш қобилияти; ўз фикрини билдиришга интилиш, бошқача фикрлайдиган одамга сўз бериш, унинг айтганларини ҳазм қила олиш; айти бир матн (унга муаллиф юклаган маънодан ташқари) бир нечта маънога эга бўлишини назарда тутиш; матннинг предмет мазмунини ҳозирги даврнинг маданий тафаккури тажрибаси билан боғлаш.

Тушуниш жараёни инсоннинг ўзини қуршаган олами билиш жараёни билан узвий боғлиқ, аммо бунда инсон фақат билиш фаолияти билангина чекланмайди. Тушуниш муаммолари билиш назарияси масалаларини четга сиқиб чиқара олмайди, улар кенг ижтимоий-маданий нуқтаи назардан билиш ва предметли-амалий фаолиятнинг диалектик бирлиги асосида таҳлилдан ўтказилиши лозим.

Тушуниш, тавсифлаш, тушунтириш ва талқин қилиш билан бир қаторда, илмий билим фаолиятининг асосий процедураларига киради. Тушунишни тадқиқ қилишга нисбатан кўп сонли ёндашувлар мазкур жараён уни бошқа интеллектуал жараёнлар ва гносеологик операциялардан ажратадиган ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини кўрсатади.

Шунинг учун ҳам тушунишни билишга ўхшатиш («тушуниш – тушунчаларни мантиқда ифода этиш демак») ёки уни тушунтириш процедураси билан (гарчи улар ўзаро боғлиқ бўлса-да) аралаштириш мумкин эмас. Аммо тушуниш жараёни кўпинча англаб етиш, яъни инсон учун маълум маънога эга бўлган нарсаларни аниқлаш билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам «тушуниш маънолардаги реал ҳаракат, мазкур маъноларга амалда эгалик қилиш сифатида ҳар қандай билиш фаолиятининг ажралмас қисмидир»¹ деган фикрга қўшилиш лозим

Тушуниш инсон фаолиятининг маъноларини тушуниш ва маъно ҳосил қилиш тарзида келиши мумкин. Тушуниш бошқа одамнинг «маънолар олами»га кириб бориш, унинг фикрлари ва ўй-кечинмаларини тушуниб етиш ва уларни талқин қилиш билан боғлиқ. Тушуниш – маънони қидириш демак, зеро, фақат маъноли нарсанигина тушуниш мумкин. Мазкур жараён ўзаро алоқа, мулоқот ва диалог шароитларида содир бўлади. Тушунишни ўз-ўзини тушунишдан ажратиш мумкин эмас. У тил стихиясида содир бўлади.

«**Маъно**» тушуниш муаммосини ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эга. Маъно – тилдаги иборалар (сўзлар, гаплар ва ш.к.) мазмунининг синонимигина эмас, балки мураккаб, кўп қиррали ҳодиса. М. Хайдеггернинг фикрича, маъно биринчидан, ҳар қандай қилмиш, хулқ-

¹ Загадка человеческого понимания. – М.: 1991. С. 17.

атвор, амал «нимага» ва «нима учун» содир этилганини назарда тутиши керак. Иккинчидан, маъно йўналишга эга, яъни у ниманингдир пировард мақсади (ҳаёт мазмуни, тарих мазмуни ва ҳ.к.).

Маъно ҳосил қилиш жараёнлари объектив тарзда анъаналар, расм-русумлар, урф-одатлар ва рамзлар соҳасида содир бўлади ва тилда ифода этилади. Гадамернинг таъбири билан айтганда, у бизда, бизнинг ҳозирги дунёмизда зоҳир. Маданий мероснинг узлуксизлигини таъминловчи анъана қамровли маъно универсумига реаллик бахш этади.

Тушунишнинг иштирокисиз муомалани давом эттириш, ҳаракатларни мувофиқлаштириш, англашилган хатти-ҳаракатни амалга ошириш ва таъсир ўтказишнинг имкони йўқ. Тушуниш кенг кўламдаги фанлар (психология, филология, философия, социология, тарих) томонидан тадқиқ этилади. Тушуниш муаммоси билан махсус шуғулланадиган герменевтика фани мавжуд.

Тушунишнинг ўзига хос алоҳида хусусияти шундан иборатки, инсон ўзи таҳлил қилаётган нарса ва ҳодисаларнинг ички мураккаб алоқалари, боғланишларини аниқ сезади. Олдин механик равишда ўзлаштирилган, ҳатто маъноси англашилмаган маълумотлар, сабабий боғлиқликлар тушуниш туфайли мантиқан муайян тартибга, бир хил мантиқий тизимга келтирилиши мумкин. Масалан, математик назарияни далиллаш, формулаларни, табиатшунослик билимларини тушуниш худди шу тариқа кечади.

Инсон ҳодисаларнинг моҳиятини ва ўзаро боғлиқликларини мантиқий воситаларсиз аниқ ҳис қила олади. Бунда ҳодиса индивиднинг мақсади билан уйғунлашиб кетади, унинг мақсадга мувофиқ акс этишини таъминлайди. Жумладан, бошқа кишининг хулқини, унинг фикри ва ҳаракат мотивини тушуна олади. Ижтимоий маданият, тарихий воқеалар, обидалар, ёзма ёдгорликлар моҳиятини индивид худди шу аснода тушуниб етади. Ҳайвонлар табиати, ҳодисалар тўғрисидаги таассуротлар билан ҳозиргисининг ўзаро ўхшашлигини тез тушуниш имконини беради.

Матнни «маънавий маданиятнинг моддийлаштирилган ифодаси» деб тушунишдан келиб чиқиб, матнларда объективлашган субъектив маъноларни предметлаштириш, «улар орқали одамларнинг овозларини эшитиш» ва улар ёрдамида ўтган замонлар, бошқа маданиятларнинг «руҳи»га кириб бориш ижтимоий-гуманитар билимнинг муҳим методологик муаммосидир.

Хуллас, биринчидан, ҳар қандай матн – уни ҳар хил тушуниш ва талқин қилишлар манбаи. Муаллифнинг матнни тушуниши – мана шундай тушунишларнинг бири. Асар бир пайтнинг ўзида бир нечта маънога эга бўлади. Унинг рамзийлиги ҳам ана шундадир. Зотан, рамз образ эмас, балки маънолар тўпламидир. Шунинг учун ҳам матнни тушуниш унга асар (матн, санъат асари ва ш.к.) муаллифи, шунингдек

талқин қилувчи жойлаган маънолар билангина чекланиши мумкин эмас. М.М.Бахтин таъбири билан айтганда, тушуниш яхшироқ бўлиши мумкин ва лозим, у матнни тўлдиради, фаол ижодий хусусият касб этади. Аммо матнни тушуниш уни талқин қилишнинг муайян тарихий шароитларига боғлиқлиги уни соф психологик ва субъектив жараёнга айлантормайди.

Иккинчидан, сермаънолилик бирдан ва дарҳол намоён бўлмайди, чунки маънолар яширин, потенциал мавжуд бўлиши ва фақат келгуси даврларда ривожланиш учун қулай шароитларда ўзини намоён этиши мумкин.

Учинчидан, тарихий ривожланиш жараёнида матннинг маъноси ўзгаради. Ҳар бир давр – айниқса, буюк асарларда – янги ниманидир кашф этади. Янгича тушуниш эски маънони бекор қилади, унга қайта баҳо беради.

Тўртинчидан, матнни тушуниш – тайёр натижа эмас, балки диалектик жараён, турли маданий дунёлар диалоги, «ўзининг – ўзганинг» (Бахтин) маънолари тўқнашуви натижаси, матнлар, шахслар ва маданиятлар диалоги.

Бешинчидан, ўзга маданиятга оид матнни тушуниш – ҳозирги маданиятимизда туғилаётган саволларга жавоблар топиш демак.

Маданият – тайёр нарсалар ёки кадриятлар тўплами эмас, балки уларни ўзлаштириш, улардан фойдаланиш, инсоннинг ҳаёти ва ижодий фаолияти жараёнларида иштирок этиш билан боғлиқ фаол жараён. Ўз навбатида, ижтимоий-маданий воқеликни билиш мазкур тайёр маҳсулотлар дунёсини бевосита акс эттиришдан ҳам кўра кўпроқ уларнинг орқасида турган нарсаларни, яъни инсон маънолари ва мазмунлари дунёсини акс эттиришни назарда тутади.

Ижтимоий билиш матнли хусусиятга эга бўлгани туфайли ижтимоий фанларда семиотика муаммоси алоҳида ўрин эгаллайди. **Семиотика** (юнон. *белги, аломат*) – *белгилар ва белгили тизимларнинг хоссаларини ўрганувчи фан*. Белги хабарлар (ахборот, билим)ни ифодалаш, сақлаш ва қайта ишлаш воситаси сифатида амал қилувчи моддий предмет (ҳодиса, воқеа)дир. Тил белгилари (муайян белгилар тизимига кирувчи белгилар) ва тилга оид бўлмаган белгилар, уларнинг орасида эса – нусхалар, аломатлар ва символлар фарқланади. Табиий ва сунъий тилларнинг белгилари тафовут этилади. Белгили тизимларга табиий тиллар (сўзлашув тиллари), илмий назарияларнинг гаплар тизими, сунъий тиллар, автоматлар учун дастурлар ва алгоритмлар, табиат ва жамиятдаги сигналлар тизимлари мисол бўлиши мумкин.

Белгили тизимлар сифатида тасвирий санъат, театр, кино ва мусиқа «тиллари», шунингдек кибернетика нуқтаи назаридан таҳлил қилинувчи ҳар қандай мураккаб бошқарув тизимлари: машиналар, дастгоҳлар, асбоблар ва уларнинг схемалари, жонли организмлар ва

уларнинг айрим кичик системалари (масалан, марказий нерв системаси), ишлаб чиқариш ва ижтимоий бирлашмалар ва умуман жамият қаралиши мумкин.

Белги инсон онгида ифода ёки символ тарзида акс этади. Маданият дунёси «фикциялар дунёси» эмас, балки символик шакллар дунёсидир.

Символ (юнон. – рамз, шартли белги) – бу: 1) фанда (мантик, математика ва б.) белги; 2) санъатда – илоҳий образнинг уни англаш, ифодалаш ёки муайян бадиий образ нуқтаи назаридан тавсифи. Аллегориядан фарқли ўлароқ, символнинг маъноси унинг образи структураси билан узвий бўлиб, ўз мазмунининг чексиз кўп маънолилиги билан ажралиб туради.

Символ – моддий нарсалар ва жараёнларнинг белги ёки образ тарзида ифодаланган идеал мазмуни. Символнинг моҳиятини формал мантик доирасида аниқ таърифлаш мумкин эмас. У идрок этувчи субъектнинг қизгин фаолиятига мўлжалланган сермаъно тизимдир. Символик фаолият инсон онгига хосдир. Немис файласуфи – неокантчи Кассирер фикрига кўра, «инсон символик ҳайвондир»; тил, миф, дин, фан «символик шакллар» бўлиб, уларнинг воситасида инсон ўзини қуршаган муҳитни тартибга солади. Символнинг маъноси фақат одамлар мулоқоти доирасида амалда мавжуд бўлади. У қанча сермаъно бўлса, шунча бой мазмун касб этади. Символ структурасининг ўзи айрим ҳодиса орқали дунёнинг яхлит образини тавсифлашга қаратилгандир.

Шундай қилиб, гуманитар билиш шундай ўзига хос хусусиятга эгаки, субъектив дунёни унинг матнлар, белгилар ва символлар, хуллас, тил тарзида амал қилувчи ташқи объектив омилларини таҳлил қилиш орқалигина аниқ билиш мумкин. Тил онг ва маданиятнинг бевосита борлиғи бўлиб, ижтимоий фанлар фақат ундан келиб чиқиши мумкин. «Матн», «белги», «маъно», «символ», «тил» ва «нутқ» каби тушунчаларсиз ижтимоий-гуманитар билим тўғрисида ҳатто сўз юритиш ҳам мумкин эмас.

Бироқ бунда ижтимоий-маданий ҳодисаларни тўла формаллаштириш, шунингдек буни формал белгили тизимларнинг қатъий доирасига сиғдириш мумкин эмаслигини эътиборга олиш лозим. Бу ҳолда символ формал белгидан бойроқ ва теранроқдир, чунки икки (ва кўп) маънолилик, номуайянлик, ноаниқлик ва ҳатто сирлиликка йўл кўяди.

Диалог ижтимоий билишда (суҳбат, сўзлашув) муҳим рол ўйнайди. Маълумки, диалог қадим замонлардаёқ муаммоларни диалектика ёрдамида баён этиш учун фойдаланилувчи адабий шакл сифатида машҳур бўлган (Сукрот ва Платон уни олий шакл даражасига кўтарган). Диалог ҳақида сўз юритганда Николай Кузанский

асарларини, Галилейнинг «Дунёнинг икки бош тизими – Птолемей ва Коперник тизимлари ҳақида диалог» асарини, диалог мазмунни яратиш усули ҳисобланувчи Уйғониш даврнинг гуманистик маданиятини ва Гадамернинг «савол-жавоб методи»ни эсга олмаслик мумкин эмас.

Юнончадан таржимада диалог икки ёки бир неча шахс ўртасидаги суҳбат, улар ўртасидаги ёзма тарзда қайд этилиши мумкин бўлган оғзаки мулоқот шакли деган маънони англатади. *Диалог мураккаб, ранг-баранг мазмунга бой ва тушуниш билан узвий боғлиқ ўзаро алоқа шаклидир.* Диалогда инсоннинг икки табиий интилиши: айтиш ва ўзини эшитишларига эришиш, шунингдек тушуниш ва тушунилишга интилишлар рўёбга чиқади. Ўз-ўзидан равшанки, буни амалга ошириш усули фалсафани амалга ошириш усулига ўхшашдир. Шу сабабли бу усулни излаш фалсафага, аниқроғи унинг асослари, яъни антик фалсафага мурожаат этишни назарда тутати.

Антик даврда нафақат боқий фалсафий масалалар қўйилган фалсафа, балки бу масалаларни ечиш усули ҳам яратилди. Бу усул диалогдир. Диалог муаммосининг ўзи ҳам «боқий масалалар»дан бири сифатида намоён бўлади. Бутун фалсафий ва илмий тафаккур тарихи мобайнида бу масалага мурожаат этиш ўзининг турғунлиги билан ажралиб туради.

Тушуниш жараёни доим диалог кўринишини касб этади, чунки тушуниш мулоқот (кўпинча билвосита мулоқот) билан узвий боғлиқ бўлиб, «субъектлар учрашуви»ни назарда тутати. Тушуниш – бу доим шахслар, матнлар, фикрлар, маданиятлар ва ҳоказолар диалогидир. Сўнгги йилларда ижодий фикрлаш ва тушуниш асоси сифатидаги диалог муаммоларига қизиқиш сезиларли даражада кучайди. Бу бежиз эмас. Зеро диалогик муносабат, Бахтин таъбири билан айтганда, инсон нутқини ва инсон ҳаётининг барча муносабатлари ва кўринишларини, умуман, маъно ва мазмун касб этувчи ҳамма нарсаларни қамраб олувчи универсал ҳодисадир.

Субъектларнинг бир-бирини билиши ва ўзаро тил топиши айнан диалогда амалга ошади. Бу жараёнда икки субъектив дунёнинг ҳар бири ўз теран маъноларини намоён этади. Ижтимоий фанларда диалог мантиқи кўп жиҳатдан эксперимент ўрнини босади, десак, муболаға бўлмайди. Давримизнинг кўпгина муаммоларини ечишда диалог, ҳеч шубҳасиз, муҳим рол ўйнайди. Бу факт ижтимоий тафаккур соҳасида ҳам ўз аксини топади. Бу ерда унинг аҳамияти шундаки, икки одам учрашиб, ўзаро фикр алмашар экан, икки дунё, икки дунёқараш бир-бирининг қаршисида намоён бўлади ва уларнинг бирортаси ҳам шак-шубҳасиз ҳақиқий ҳисобланмайди. Ҳар ким бу дунё ҳақида ўз сўзини айтиш ҳуқуқига эгадир.

Сўнгги даврда ҳар хил сабабларга кўра сўзлаш, баҳслашиш, оғзаки тарзда мунозара қилиш «санъати» яна биринчи ўринга чиқмоқда.

Натижада риторикага қизиқиш тикланмоқда, янги оғзаки нутқ маданиятини шакллантириш зарурати юзага келмоқда. Анъанавий риторика нутқ орқали мулоқот қилиш модели сифатида қаерда, қачон, нимани ва қандай сўзлаш лозимлигини белгиловчи анча изчил тизим (нотиқлик санъати назарияси)дир. Риторика соҳасидаги ҳозирги тадқиқотлар бундай тор талқин доирасига сиғмайди ва самарали мулоқот шартлари, шакллари, қоидалари ва принциплари назариясини ташкил этади.

Бугунги кунда диалог мантиқини тузиш йўли фундаментал хусусият касб этади. Диалог мантиқини тузиш деганда оқилона диалогнинг ҳар хил моделлари назарда тутилади. Бу моделлар оқилона бўлмаган диалогларни (ва ижтимоий оғзаки мулоқотнинг бошқа усуллари ва шакллари), уларнинг иштирокчилари хулқ-атворини ҳам ўрганиш ва мулоқот жараёнларининг норматив кодексларини шакллантириш имконини беради.

Ижтимоий-гуманитар билишда диалогнинг муҳим ролини қайд этар эканмиз, бошқача ёндашувлар билан асосли мунозарада ҳақиқий диалог ўз нуқтаи назарининг ижодий имкониятларини рўёбга чиқаришда катта масъулият ва ўта фаолликни назарда тутишини аниқ тасаввур қилишимиз лозим.

Тушунтириш. Тушуниш билан бир қаторда, муҳим билиш процедураси – тушунтириш ҳам мавжуд. **Унинг бош мақсади – ўрганилаётган предметнинг моҳиятини, ривожланиш сабаблари, шартлари ва манбаларини, ҳаракат механизмларини аниқлашдан иборат** . Тушунтириш одатда тавсифлаш билан чамбарчас боғлиқ ва илмий башоратнинг негизини ташкил этади. Шунинг учун ҳам тушунтириш деганда умумий тарзда муайян факт ёки ҳодисани умумлаштиришни тушуниш мумкин. *Тушунтириш объектнинг моҳиятини очиб бериш билан бирга, тушунтиришни асослашда фойдаланилган билимларга аниқлик киритиш ва уларни ривожлантиришга ҳам кўмаклашади.* Хуллас, тушунтириш вазифаларини ҳал қилиш илмий билим ва унинг концептуал аппарати ривожланишининг муҳим стимулидир.

Илмий тушунтиришнинг дедуктив-номологик модели илмий билишнинг ҳозирги методологиясида кенг қўлланилади. Мазкур модель (схема) тушунтирилаётган ҳодисани маълум қонунга боғлайди – унинг асосий хусусияти ана шунда. Мазкур моделда тушунтириш ҳодисани қонунлардан келтириб чиқаришни назарда тутаяди. Бунда мунтазам ва зарур муносабатларнинг нафақат сабабий, балки функционал, структуравий ва бошқа турларига ҳам қонунлар деб қаралади. Тушунтиришнинг дедуктив-номологик модели фандаги реал тушунтириш жараёнини эмас, балки пировард натижанигина тавсифлайди.

Гуманитар, ижтимоий фанлар соҳасида оқилона тушунтириш усули қўлланилади. Унинг моҳияти шундан иборатки, маълум тарихий шахснинг қилмишини тушунтиришда тадқиқотчи мазкур субъектнинг айна қилмишига нима туртки берганлигини аниқлаш ва ушбу мотивлар нуқтаи назаридан қилмиш оқилона бўлганлигини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади.

Телеологик ёки интенционал тушунтириш ҳаракатнинг оқилоналигини эмас, балки ҳаракат қилаётган шахс кўзлаган мақсадни, тарихий ҳодисалар иштирокчиларининг ниятини кўрсатиб беради. Машҳур файласуф ва мантиқчи Г.Х.фон Вригт фикрига кўра, телеологик тушунтириш «инсон ҳақидаги фан методологиясида узоқ давр етишмаган ва қонун орқали тушунтириш моделининг ҳақиқий муқобили бўлиб хизмат қиладиган тушунтириш моделидир»¹.

Бунда шуни назарда тутиш керакки, биринчидан, дедуктив-номологик модел (схема)га баъзан тушунтиришнинг бирдан-бир илмий шакли деб қаралади. Ваҳоланки, бу нотўғри (айниқса, гуманитар фанларга татбиқан). Иккинчидан, айрим шахсларнинг хулқ-атворини тушунтиришда мазкур моделни қўллаш мумкин эмас – бу ерда рационал ва интенционал схемалар амал қилади.

Ижтимоий билишда бу иккала схема дедуктив-номологик тушунтиришга нисбатан устун туради. Дедуктив-номологик тушунтириш гуманитар фанларда ҳам қўлланилади, аммо бу ерда у табиатшуносликдаги сингари муҳим ўринни эгалламайди.

Тушунтириш ва тушунишнинг ўзаро нисбати. Тушуниш ва тушунтириш бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Аммо тушуниш тушунтиришни, яъни ўрганилаётган ҳодисани қонунга ва сабабга боғлашни назарда тутмаслигини унутмаслик керак. Бундан ташқари, тушунишни тушунтиришга қарама-қарши қўйиш, шунингдек инсон билиш фаолиятининг ҳар қандай соҳасида фаолият кўрсатувчи ва бир-бирини тўлдирувчи бу икки тадқиқот процедураларини бир-биридан ажратиш мумкин эмас.

Мазкур процедураларни фарқлаб, М.М.Бахтин шундай деб ёзган эди: «Тушунтиришда фақат бир онг, бир субъект, тушунишда эса – икки онг, икки субъект қатнашади. Объектга нисбатан диалогик муносабат бўлиши мумкин эмас, шунинг учун ҳам тушунтириш диалогик жиҳатларга эга эмас (формал-риторик жиҳатдан ташқари). Тушуниш ҳар доим маълум даражада диалогик хусусиятга эга»².

Тушунтириш ва тушуниш (талқин қилиш)нинг ўзаро нисбати тўғрисида сўз юритар экан, Вригт мазкур тушунчаларни фарқлаган маъқул деб кўрсатади. Бу фарқни у қуйидагиларда кўради: «Бу нима?»

¹ Вригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования. – М.: Наука, 1986. – С. 64.

² Бахтин М.М. Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук. – СПб.: Питер, 2000. – С.306

деган саволга жавоб бериш талқин қилишнинг натижасидир. Айтайлик, намойиш нима учун содир бўлди ёки инқилобга нима «туртки» берди деган саволларга жавоб берар эканмиз, биз содир бўлаётган ҳодисаларни нисбатан тор маънода тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Бундан ташқари, бу икки процедура ўзаро боғлиқ ва маълум тарзда бир-бирига таянади... Бир даражада тушунтириш кўпинча фактларни янада юқори даражада талқин қилишга замин ҳозирлайди»².

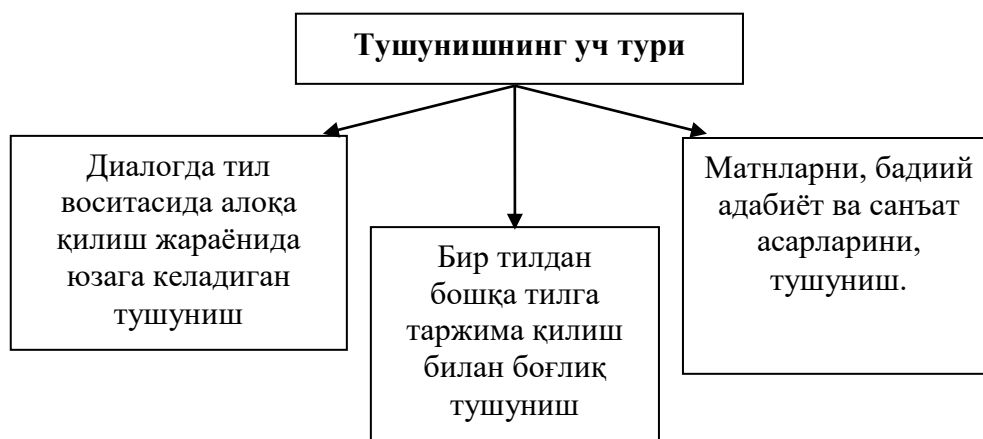
Аммо ижтимоий билишда, авваламбор, унинг предмети хусусияти билан белгиланувчи тушуниш методикалари, табиатшуносликда эса – тушунтириш методикалари устун қўйилади.

Хулоса. Тушунтириш – инсоннинг ҳамкорлик фаолиятида билиш жараёнлари объектига кирган нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини фикр узатиш, ўзаро таъсир ўтказиш, таъсирланиш, мулоқот, тақлид ёрдами билан ойдинлаштириш, хотирадаги билимлар ва ижтимоий тажрибалар билан уларни уй.унлаштирган ҳолда тушуниш сари етакловчи ақлий фаолият. Тушунтириш ҳамкорлик фаолиятида (фикрни изоҳловчи – фикрни қабул қилувчи иштирокида) индивидуал, триалогик, полилогик шаклларида амалга оширилади. Ўзининг муддати, кўлами, узатиш воситалари, вербал ва новербал нутқ турлари устуворлиги билан бир-бирдан фарқ қилади.

Тажрибавий амалий матнлар

Тушуниш, матн, диалог, герменевтика, герменевтик доира, талқин (интерпретация), тушунтириш, маъно, сермаънолилик, символ (рамз), аллегория, интенционал тушунтириш, оқилона тушунтириш, тушунтиришнинг дедуктив-номологик модели.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

² Вригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования. – М.: Наука, 1986. – С.164.

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Тушунишнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Тушуниш ва тушунтиришнинг ўзаро алоқаси мавжудми?
3. Тушуниш нима?
4. Тушуниш ва тушунтиришнинг ўзаро нисбати қандай?

Реферат мавзулари

1. Имкониятни тушуниш ва тушуниш имконияти
2. Ўзликни англашда тушунишнинг роли
3. Тушуниш ва тушунтириш диалектикаси
4. Тушунишда семиотиканинг роли
5. Тушунтиришда монологнинг роли

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. **Тушуниш ва тушунтириш муаммоларини ўрганувчи фалсафий таълимот, бу - ...**
 - А. Герменевтика
 - Б. Диалектика
 - В. Прагматизм
 - Г. Лингвистика
2. **М. Хайдеггернинг герменевтик қарашлари тушунишнинг қандай хусусиятини очиб беради?**
 - А. Онтологик
 - Б. Гносеологик
 - В. Экзистенциал

Г. Эпистемологик

3. Герменевтикага оид машхур “Ҳақиқат ва метод” асари муаллифи ким?

- А. Х.Г. Гадамер
- Б. М. Хайдеггер
- В. Ф. Соссюр
- Г. Л. Витгенштейн

4. Герменевтикада асосий тадқиқот объекти сифатида нима эътироф этилади?

- А. Матн
- Б. Сўз
- В. Фаолият
- Г. Ижтимоий ҳодисалар

5. Бадиий ижодни тушунишни чуқур таҳлил этган машхур рус файласусини топинг?

- А. М.Бахтин
- Б. В.Соловьев
- В. В.Кузнецов
- Г. А.Чумаков

Адабиётлар

1. Shermuhamedova N. Tushunish va tushuntirish // Falsafa va fan metodologiyasi -Т.: Ахборот технологиялари, 2008.
2. Брудный А.А. Пространство постижений. – Бишкек, 1998.
3. Тулмин С. Человеческое понимание. – М.: 1994.
4. Познание в социальном контексте. – М.: 1994.
5. Брудный А.А. Наука понимать – Бишкек, 1996.
6. Гусев С.С., Тульчинский Г.Л. Проблема понимания в философии. – М.: 1995.

5-БЎЛИМ. ИЖТИМОЙ ФАЛСАФА - ЖАМИЯТ ҲАҚИДАГИ ФАН

Жамиятнинг фалсафий таҳлили

Жамият тушунчаси. Жамият фанга маълум тизимлар орасида энг мураккаби бўлиб, уни ўрганиш жиддий қийинчиликлар туғдиради. Жамият ҳаёти жуда фаол бўлиб, ҳар бир халқ ўзининг алоҳида, бетакрор тарихига эга. Жамият ҳаётининг барча жараёнлари бир-бири билан шу даражада узвий боғлиқки, баъзан турли вазиятларда белгиловчи ва белгиланувчи жараёнлар ўрин алмашади. Тарихий жараёнда тасодифлар ва субъектив омил айниқса муҳим рол ўйнайди.

Жамият ҳаёти асрлар оша олимлар ва файласуфларнинг тадқиқот объекти бўлиб келамоқда. У турли фанлар, чунончи: социология, тарих, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, этнография, иқтисодий назария ва ҳоказолар доирасида ўрганилади. Фаннинг вазифаси – жамият тузилишини ўрганиш, тарихий жараёнда тақрорланувчи, умумий хоссалар, жиҳатлар, омиллар ва қонуниятларни аниқлашдан иборат. Илмий билим тарихий жараёндан таққослаб бўлмайдиган даражада қашшоқроқ бўлса-да, у жамиятга зарур, чунки унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, унинг ўтмишда ва ҳозирги даврда ривожланишининг муқобил имкониятларини аниқлаш, бугунги куннинг муҳим вазифаларини ҳамда ҳозирги замон ва келажакка таъсир кўрсатиш йўллари белгилаш имконини беради.

Муайян фанлардан фарқли ўлароқ, фалсафанинг вазифаси тарихий жараённинг умумий жиҳатларини ўрганишдан иборат. Фалсафа муайян ҳодисаларнинг сабаблари нимада деган саволга жавоб топиш вазифасини ўз олдига қўймасада, тарих фанининг методологик асосларини яратади, *мазкур сабабларни аниқлашга нисбатан қандай ёндашиш керак*, деган саволга жавоб беради. У дунёқарашга доир ўз мўлжалларига таянади, ижтимоий ва гуманитар фанларнинг категориялар аппаратини ишлаб чиқишда иштирок этади. Ўз категорияларининг ижтимоий мазмунини ёритар экан, фалсафа шунга асосланиб муайян-тарихий жараёнларни таҳлил қилишни амалга оширади. Тарих фалсафасининг муаммоларидан бири бу тарихий жараённинг бирлиги муаммоси ва тарихни даврийлаштириш тамойилларини белгилашдир. Фалсафанинг вазифаси жамият ҳаётининг асосий негизларини, унинг тизим ташкил этадиган омилларини аниқлашдан иборат. Тарих фалсафасида дунёқарашга доир мўлжалларининг ранг-баранглиги билан ажралиб турадиган кўплаб оқимлар ва йўналишлар мавжуд бўлган. Шу сабабли ҳар бир файласуф, одатда, ўз мўлжалларига амал қилади, нафақат дунёни, балки жамиятни ҳам ўзига хос тарзда тушунтиради.

Маданий-тарихий типлар ғояси. XIX асрда маданий-тарихий типлар назарияси вужудга келди. Маданий-тарихий типлар тушунчаси социологияга Н.Я.Данилевский томонидан киритилган бўлиб, у тарихни «ўзига хос цивилизациялар»нинг ўзаро муносабатлари сифатида тасаввур қилган. Бу цивилизацияларнинг ривожланиши *этник гуруҳларнинг тил жиҳатидан бирлиги ва цивилизацияни ташкил этадиган халқларнинг сиёсий мустақиллиги; (улар бир типнинг асосларини бошқа типга ўтказмайдилар, лекин бошқа ўтмишдаги ва ҳозирги цивилизациялар таъсирини ҳис қиладилар); барча цивилизацияларнинг этник жиҳатдан ранг-баранглиги ва ривожланиши жараёнининг бирлиги (улар ўсиш, қисқа муддат равнақ топши ва таназзул босқичларини бошдан кечиради)* каби қонунлар билан белгиланади. Данилевскийнинг ғоялари кейинчалик Шпенглер ва Тойнби концепцияларида ривожлантирилди, лекин уларнинг илмий асосларини П.А.Сорокин таклиф қилди.

П.А.Сорокин. Таниқли файласуф *П.А.Сорокин* (1889-1968) тарих фалсафасининг ривожланишига кучли таъсир кўрсатди. У жамиятга индивидлар ва ижтимоий гуруҳларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга қаратилган фаолияти билан белгиланадиган бир-бири ва жамият билан ўзаро муносабатлари натижасида вужудга келадиган интеграл яхлитлик сифатида қараган. П.А.Сорокин жамиятни горизонтал, вертикал йўналишларда ва флуктуация (тебраниш) тарзида мураккаб ҳаракатда бўлган *ижтимоий-маданий тизимларнинг* ранг-баранглигини тан олиш нуқтаи назаридан тавсифлаган. П.А.Сорокин социологиясида ўтмиш ва ҳозирги социология фанининг муҳим ғоялари уйғун birlikда жамланган ва ифодаланган.

Жамият тушунчаси. Жамиятнинг вужудга келишига доир қарашлар. Жамиятнинг вужудга келиши ҳақида аждодларимиз ҳаётининг археологлар топган ва одамларнинг кўплаб авлодлари босиб ўтган мураккаб ва фожиаларга тўла тарихий йўлдан далолат берадиган изларга қараб хулоса чиқариш мумкин. Шунга қарамай инсон ва жамият келиб чиқишининг тўлиқ манзараси фанда ҳанузгача яратилмаган. Жамият келиб чиқишининг диний талқини ҳам (у ўз мифологиясини ҳақиқат деб тан олишни талаб қилади), идеалистик концепция (ўзининг спекулятивлиги туфайли) ва материализм (илмий далиллар етарли эмаслиги боис) ҳам асосли эътирозлар уйғотади. *Кант* материализмдан инсон руҳининг табиатини тушунтирувчи тамойил сифатида фойдаланиш ҳеч қачон мумкин эмас, деганида, маълум маънода ҳақ эди. Аммо, далилий маълумотлар озлигига қарамай, биз жамиятнинг вужудга келиш манзарасини анча аниқ яратиш имконини берадиган илмий далилларга ишонч билан қараш лозим деб ҳисоблаймиз.

Жамиятнинг келиб чиқишини илмий тавсифлаш борасидаги қарашлар. Бундай қарашлар *меҳнат ва меҳнат қуроллари марксча*

назарияси доирасида амалга оширилган. Бу назарияга кўра меҳнат, сўнгра бурро нутқ инсон жамиятини яратган. Инсон ҳаётида меҳнат қуролларининг аҳамиятини рад этмаган ҳолда, бу фаразни тасдиқловчи аниқ илмий далилларга дуч келмадик. *З.Фрейд* инсон виждонини унинг келиб чиқиш манбаи деб ҳисоблаган. Этнографик тадқиқотлар бу фаразни умуман тасдиқламайди. *Й.Хейзинга* ўйин ва ўйин фаолиятига маданиятнинг инсонни шакллантирувчи асосий тамойил сифатида қарайди. Эрнст Кассирер (1875-1945) илгари сурган фаразга кўра, символик шакллар, яъни инсон ва унинг онги пайдо бўлишини белгилаган рамзлар ва белгилар маданиятнинг турли шакллари бирлаштирувчи олий ва универсал тамойил ҳисобланади. Кассирер фикрига кўра қадимги аждодларимиз уларнинг яшаб қолишини таъминловчи етарли табиий кучга эга бўлмаган. Инсон ўзининг ҳайвонлар хулқ-атворини кузатиш ва уларга тақлид қилиш қобилияти билан яшаб қолиш имкониятини кўлга киритган. Ўз навбатида тақлидга асосланган хулқ-атвор рамзий белгилар, кейинчалик эса нутқ вужудга келишига асос бўлган.

Тўпланган тажрибани белгилар тизимида қайд этиш ва авлоддан-авлодга ўтказиш қобилиятининг шаклланиши ҳайвонлар тўдаси кишилиқ ҳамжамиятига айланишининг муҳим омили бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Бундай қобилиятга ҳайвонларнинг бирон-бир тури эга эмас. Намойиш этиш, ўрнак кўрсатиш, тақиқлар ва чеклашлар тизими мулоқотнинг нафақат новербал, балки аста-секин шаклланган вербал воситаларида ҳам ўз ифодасини топган. Мулоқот меҳнат кўникмаларини мустаҳкамлаш, овқат топиш ва унга ишлов беришни тартибга келтириш, ўз коллектив ҳаракатларини мувофиқлаштириш имконини берган. Этнографик маълумотлар *тажрибани авлоддан-авлодга ўтказиш ва коллектив фаолият кўникмаларини шакллантириши шакли сифатида ўйин* улкан аҳамият касб этганидан далолат беради.

Маълум тақиқлар орасида овқатга доир хулқ-атвор билан боғлиқ тақиқлар, шунингдек сексуал чеклашлар, аввало яқин қариндошлар жинсий алоқага киришиши – инцестнинг тақиқланиши айниқса ажралиб туради. Улар инсоният келажаги учун оламшумул аҳамият касб этган. Зеро тартибсиз жинсий алоқалар наслнинг бузилишига олиб келиши мумкин бўлган. Афтидан, олинган тажриба яқин қариндошлар ўртасида никоҳнинг тақиқланишига сабаб бўлган. Бу никоҳ алоқалари тизимини тартибга солиш, уларни қатъий қайд этиш, аёллар, қизлар, сингиллар айирбошлашни, сўнгра бу билан ўхшашлик бўйича – озиқ-овқат, буюмлар, сўз-белгилар айирбошлашни йўлга қўйиш имконини берган. Мазкур жараёнлар одамлар ўртасида мулоқот, муносабатлар ва хулқ-атвор меъёрлари ўрнатилиши ва уларга риоя этиш зарурлиги англаб етилишига туртки бўлган. Меъёрларнинг мустаҳкамланишига мифологик ва илк диний тасаввурлар ҳамда тақиқлар тизими

кўмаклашган. Жамоадан ташқарида яшаб қолиш имконияти мавжуд эмаслигини англаган жамоанинг ҳар бир аъзоси унда ўрнатилган кундалик *хулқ-атвор меъёрларига риоя қилган. Шундай қилиб, жамият ишлаб чиқариш ва кўпайиш эҳтиёжлари билан белгиланган одатлар, меъёрлар ва қадриятлар билан тартибга солинадиган одамларнинг биргаликдаги фаолияти ва уларнинг ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими* сифатида вужудга келган. Меъёрлар инсон ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларига нисбатан татбиқ этилади, ҳамда маданият ва цивилизация вужудга келишига замин ҳозирлайди. Жамиятда қандай ўзгаришлар юз бермасин, у одамзот билан бирга вужудга келган мазкур муҳим таркибий элементларни сақлаб қолади.

Иқтисодий кичик тизим. Ижтимоий ишлаб чиқариш тушунчаси. Ҳозирги кўринишда жамият такрор ишлаб чиқариш, ўзини ўзи бошқариш ва ўзини ўзи ташкил этиш ички механизмларига эга бўлган тарихан муайян, яхлит ва барқарор тизим сифатида намоён бўлади. Жамият – бу *одамларнинг шундай бир бирлашмасики, унинг яхлитлиги ижтимоий ишлаб чиқариш, яъни одамларнинг ишлаб чиқариш, ўз ҳаётини қувватлаш ва такрор ишлаб чиқаришга қаратилган биргаликдаги фаолияти билан таъминланади.* Ижтимоий ишлаб чиқариш – вақтда давом этадиган ва вақти-вақти билан такрорланадиган жараён (такрорий ишлаб чиқариш). Айни вақтда у ўзгарувчанликни, муайян ижтимоий динамикани (яъни соф ишлаб чиқаришни) ўз ичига олади. Кўрсатилган омилларнинг бирлиги, бир томондан, анъана, ижтимоий меросга, бошқа томондан эса, амалий ва маънавий тажрибанинг ошиши ва тўпланишига асосланади. Ижтимоий динамика, жамиятнинг ривожланиши ишлаб чиқаришда ва одамлар хулқ-атворини бошқаришда тўпланган тажрибани сақлаш ва келгуси авлодларга қолдириш усуллари такомиллаштириш билан таъминланади. Тажрибани баҳам кўришнинг муҳим воситалари – тил, намоёиш этиш, ўртак кўрсатиш ва энг муҳими – тажрибани ўзлаштираётган одам қайси халқ вориси бўлса, шу халқнинг ижтимоий бойлиги ва маданий мулки ҳисобланади.

Кенг маънода ижтимоий ишлаб чиқариш – *ижтимоий ҳаётнинг барча элементларини ўз ичига олувчи серқирра жараён.* Унга *одамларнинг кўпайиши; моддий ишлаб чиқариш, яъни одамлар ҳаётини сақлаш ва қувватлашнинг моддий омилларини яратиш; маънавий ишлаб чиқариш, яъни билим, тажриба, қадриятларни яратиш; одамларни бошқариш, улар фаолиятининг мувофиқлигини, жамиятнинг яхлитлиги ва уюшқоқлигини таъминлаш* кабилар киради. Ижтимоий ишлаб чиқариш – жамоанинг иши. Айни шу сабабли у ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир элементиға хос бўлган муносабатлар тизимини ўз ичига олади. Уларнинг асосийлари – *оила-рўзгор, ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий, маънавий (мафкуравий), сиёсий муносабатлардир.*

Ижтимоий ҳаёт мураккаблашувига қараб жамиятда табақаланиш ва меҳнат тақсимооти кучайиб боради. Натижада жамиятнинг нисбатан мустақил бўлган алоҳида муҳим кичик тизимлари вужудга келади. Бу кичик тизимларнинг ҳар бири бутун ижтимоий организм учун муҳим бўлган функцияларни бажаради. Жамиятнинг муҳим кичик тизимлари: *иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий кичик тизимлардир.*

Моддий ишлаб чиқариш. Иқтисодий кичик тизим *ишлаб чиқариш фаолияти ва кишиларнинг бу жараёндаги муносабатлари шакллари*нинг мажмуидир. Ҳар бир жамият ўз мавжудлиги ва ривожланиши учун зарур табиий бойликларга эга. Аммо ижтимоий бойлик инсон меҳнати билан яратилади. Аждодлар яратиб қолдирган бойликларни сақлаш ва улардан фойдаланиш ҳамда жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ижтимоий бойликнинг ўсишига олиб келади. Бунинг натижасида *мулк* институти ижтимоий ишлаб чиқаришнинг муҳим воситаси ва рағбатлантирувчи омили сифатида вужудга келади. Даставвал куч ҳуқуқи, обрў ва одатга таянган мулкый муносабатлар кейинчалик юридик шакл-шамойил касб этади. Ривожланган кўринишда мулк ижтимоий бойликнинг маълум улушига эгалик қилиш, уни тасарруф этиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини англатади. У турли шаклларда мавжуд бўлган ва ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, бу ижтимоий ишлаб чиқаришнинг шаклини ҳам белгилайди.

Иқтисодий тизим моддий ва маънавий ишлаб чиқаришни ҳамда моддий ва маънавий хизматлар кўрсатишни ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. Ходимлар, уларнинг меҳнати ва ишлаб чиқариш воситалари – меҳнат қуроллари ва воситалари ишлаб чиқаришнинг муҳим омиллари ҳисобланади. Ишлаб чиқариш моддий-техника воситалари ва уларни ишга солишга қодир бўлган одамлар мажмуи *жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини* ташкил этади. Ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ўртасида турли-туман муносабатлар юзага келади. Уларнинг орасида *ташкилий-иқтисодий, ишлаб чиқариш-технологик ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар* айниқса муҳим аҳамият касб этади. Ишлаб чиқариш-технологик муносабатлар техника ва ишлаб чиқариш технологиясининг хусусияти ривожланиш даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлса, ташкилий-иқтисодий ва айниқса *ижтимоий-иқтисодий муносабатлар* асосан ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулк шакллари билан белгиланади.

Ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ишлаб чиқариш натижасида яратиладиган неъматлар ва хизматларни айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида юзага келувчи муносабатларни ўз ичига олади. Мазкур муносабатлар тизими ижтимоий нормалар ва ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади ва ижтимоий ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулк ҳуқуқининг хусусияти билан белгиланади.

Мулк. *Мулк* – хўжалик жабҳаси, иқтисодий жабҳада вужудга келадиган институт. У нафақат ишлаб чиқариш воситалари, балки истеъмол предметлари ва ишлаб чиқарилган маҳсулотга нисбатан ҳам татбиқ этилади. Ижтимоий бойликнинг барча элементлари – ишчи кучи, ишлаб чиқариш воситалари, ер ва ер ости бойликлари, моддий ишлаб чиқариш, маънавий ижодий ва ўзга ақлий фаолият маҳсуллари ва ҳоказолар мулк бўлиши мумкин. Мулк иқтисодий ҳокимиятга ким эга бўлишини, хўжалик фаолиятдан олинган фойда кимга тегишини ва у қандай моддий мулкый манфаатларни юзага келтиришини белгилайди. Мулк шакллари ишлаб чиқариш ижтимоийлашувининг амалдаги даражаси билан белгиланади, унга эса, ўз навбатида, умумий технологик тараққиёт таъсир кўрсатади.

Маънавий кичик тизим. *Одамларнинг маънавий фаолияти* жамият мавжудлигининг зарурий шартидир. Одамлар онгли мавжудотлар бўлиб, улар ўз тафаккури билан ижтимоийликнинг барча кўринишларини англаб етади. Бу жараёнда олимлар, рассомлар, журналистлар, турли партиялар ва ҳаракатларнинг мафкурачилари ва шу кабиларнинг ихтисослашган касбий маънавий фаолияти муҳим рол ўйнайди. Уларнинг нисбатан мустақил касбий фаолияти ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларига хизмат кўрсатади. Маънавий ишлаб чиқаришда иқтисодий кичик тизим қонуниятлари, яъни жамиятнинг хўжалик жараёнлари ўртасидаги такрорланувчи муҳим-зарурий боғланишлар ўзига хос тарзда намоён бўлади. *Уларнинг қаторига эҳтиёжларнинг юксалиши қонуни, ижтимоий такрор ишлаб чиқариши қонунлари, қиймат қонунини киритиши мумкин.*

Жамият маънавий кичик тизимининг вужудга келиши ранг-баранг ижтимоий ва шахсий *маънавий эҳтиёжлар* билан белгиланади. Уларнинг энг муҳимлари – маърифий, ахлоқий, эстетик, диний эҳтиёжлардир. Уларни қондириш ахборот ва коммуникация турли воситаларининг мавжудлигини назарда тутаяди. Ахборот ва коммуникация ҳам шахс ва жамиятнинг муҳим маънавий эҳтиёжларидан бири ҳисобланади. Маънавий мулоқотга бўлган эҳтиёж маънавий эҳтиёжлар орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Жамиятда маънавий ишлаб чиқаришнинг алоҳида тармоқлари ва институтлари аста-секин вужудга келади. Улар турли маънавий эҳтиёжларни қондиришни назарда тутаяди. Масалан, илмий институтлар ва олимларнинг турли-туман бирлашмалари табиат, жамият ва инсонни ўрганиш билан шуғулланади ва шу тариқа одамлар фаолиятини илмий жиҳатдан таъминлайди. Фанда ҳам ижтимоий амалиётга бевосита чиқиш имкониятига эга бўлмаган ўз муаммолари юзага келади. Мазкур муаммоларни ечиш фан ривожланишининг шарти, унинг ички эҳтиёжи ҳисобланади.

Ахборот ва коммуникация. Маънавий ишлаб чиқаришнинг ахборот алмашинувига бўлган эҳтиёжларни қондиришга қаратилган соҳалари мавжуд. Бу аввало аҳолига тўғридан-тўғри ахборот бериш воситаларидир. Қадимда булар подшоларнинг фармонларини майдонларда ўқиб эшиттирган жарчилар, воизлар, шоирлар ва бахшилар, масхарабозлар, театр, шунингдек ёзма адабиёт бўлган. Кейинчалик, ахборот техника воситалари ривожланиши билан маънавий мулоқотга бўлган эҳтиёжлар босма нашрлар (китоблар, газеталар, журналлар) билан қондирилган, сўнг радио, кино, телевидение, яъни ҳозирги кўринишдаги *оммавий ахборот воситалари* (ОАВ) пайдо бўлган. Ҳозирги шароитда оммавий ахборот воситалари ўз маҳсулотини ишлаб чиқарадиган ва уни бозорда сотадиган саноатнинг алоҳида типидир.

Оммавий ахборот воситаларининг ривожланиши одамларнинг бевосита шахсий ва коллектив мулоқотига бўлган эҳтиёжга чек қўймайди. Мазкур эҳтиёж бутунлай бошқа воситалар билан ва ўзга шароитда (уйда ёки театрда, ўқув аудиториясида ёки ёзишмалар орқали ва ҳ.к.) қондирилади. Шунга қарамай оммавий ахборот воситалари ҳозирги жамиятда маънавий мулоқотнинг муҳим элементи ҳисобланади.

Илмий адабиётларда ва кундалик нутқда «ахборот» ва «коммуникация» тушунчалари кўпинча синонимлар сифатида ишлатилади. Аммо маънавий мулоқотнинг мазкур ҳодисалари амалда ҳар хил маънони англатади. **Ахборот** деганда янги билимни акс эттирадиган ва мазкур ахборотни идрок этувчи шахс ёки гуруҳ хулқ-атворини ўзгартирадиган хабар тушунилади. **Коммуникация** - ғоялар, қарашлар, баҳолар алмашинувини назарда тутадиган маънавий мулоқот тури. У одамлар ўртасида ҳамжиҳатликнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Инсонга таълим ва тарбия бериш маънавий ишлаб чиқаришнинг алоҳида соҳаси ҳисобланади. Жамиятда таълим ва тарбия муассасаларининг тармоқланган тизими: олий ўқув юртлари, болалар мактабгача тарбия муассасалари, мактаб таълимининг турли-туман шакллари (коллежлар, пансионатлар, интернатлар ва ш.к.) ташкил этилади. Ахлоқий ва эстетик тарбия бериш, дунёқарашни шакллантириш ўқувчилар онгида дунёнинг илмий манзарасини шакллантириш йўли билан, шунингдек санъат, фалсафа ва диний муассасалар ёрдамида амалга оширилади. Тарбиялаш функциясини оила, дўстлар ва таниш-билишлар давраси, давлат муассасалари, ҳуқуқий тартибот органлари, шунингдек оммавий ахборот воситалари бажаради.

Ижтимоий онг маънавий кичик тизимнинг бош бўғини ҳисобланади. У билимлар, ғоялар, қарашлар, фикрлар, дунёқарашга

доир мўлжаллар, қадриятлар ва ҳоказоларнинг бутун ранг-баранглигида намоён бўлади.

Индивидуал ижтимоий онг. Индивидуал онг – айрим инсонда унинг яшаш шароити ва руҳий хусусиятлари таъсирида шаклланадиган дунёнинг субъектив образи. У шахснинг ички борлиғига эга бўлади, аксарият ҳолларда ҳаммадан яширин онг оқимини ташкил қилади. **Ижтимоий онг** ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар ташқи омиллар – жамият ҳаётининг моддий шароитлари ва унинг маънавий маданияти таъсирида шакллантирадиган коллектив тасаввурларни тавсифлайди.

Индивидуал ва ижтимоий онгнинг фарқи фақат ижтимоий онггина социал хусусият касб этишини англатмайди. Индивидуал онг – жамият онгининг ажралмас қисми. Жамиятда асрлар мобайнида шаклланган маданият шахсни маънавий жиҳатдан бойитади ва индивидуал онгнинг узвий қисмига айланади. Ҳар бир индивид ўз халқи, этносининг, ўзи истиқомат қиладиган жойнинг вакили бўлиб, унинг онги жамият билан чамбарчас боғлиқ. Айни вақтда ижтимоий онг фақат индивидуал онг билан муттасил ўзаро таъсирга киришиш орқали ривожланади.

Ижтимоий онг тузилиши. Ижтимоий онг мураккаб тузилишга эга. У икки даража: *кундалик онг ва назарий онгни* ўз ичига олади. *Кундалик онг* ўз тузилишига кўра турли жинслидир. У аждодлар тўплаган меҳнат фаолияти тажрибасини, ахлоқий меъёрлар, одатларни, кундалик туриш-турмуш қоидаларини, табиатни кузатиш натижасида шаклланган тасаввурларни, дунёқарашга доир баъзи бир мўлжалларни, халқ оғзаки ижоди (фольклор) ва ҳоказоларни ўз ичига олади. Кундалик онг асосан меҳнатга, кундалик туриш-турмушга ва одамларнинг улар билан боғлиқ бўлган яшаш шароитлари ва муносабатларига қараб мўлжал олади. Кундалик ҳаёт, яъни фаолият, одатлар ва муносабатларнинг узлуксиз такрорланадиган шакллари кундалик онг мазмунини тавсифловчи асосий тушунча ҳисобланади. У ўзининг синкретик хусусияти, мазмунан қашшоқлиги, эмоцияларга бойлиги, стихиялилиги ва амалиётга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Кундалик онгнинг билиш имкониятлари чекланган: у ҳодисалар мазмунини теран англашга, далилларни тизимга солишга қодир эмас. *Назарий онг* кундалик онгга таянади, лекин унинг тор доирасидан ташқарига чиқа олади.

Мазкур даражалар ижтимоий онг тузилишини билиш ҳаракатидаги унинг объектга мувофиқлик даражаси билан фарқ қиладиган жиҳатлари сифатида тавсифлайди. Айни вақтда ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар маънавий фаолиятининг маҳсули саналган ижтимоий онг уларнинг субъектив қобилиятларини ўзида мужассамлаштиради. Ижтимоий онг манбаларининг ўзига хос хусусиятлари таъсири *ижтимоий психология ва мафкурада* акс этади.

Ижтимоий психология. *Ижтимоий психология* тушунчасида ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлган инсон руҳиятининг намоён бўлиш шакллари аксини топади. Аммо ижтимоий психология ижтимоий онгнинг таркибий қисми сифатида кишиларнинг оммавий хулқ-атвори хусусиятларини, ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига бўлган муносабатларининг муайян типини тавсифлайди. Улар эътиқодлар, ижтимоий мўлжаллар, туйғулар, одатлар, стереотиплар ва ҳоказолар кўринишида намоён бўлади. Ижтимоий психология руҳият тарзини, муайян ижтимоий гуруҳга хос бўлган коллектив хулқ-атворнинг руҳий хусусиятлари ва шакллари барқарор мажмуини ҳам ўз ичига олади. Ижтимоий бирликлар ва гуруҳларни тушунишда *ижтимоий феъл-атвори*ни ҳисобга олиш муҳим рол ўйнайди.

Ижтимоий психологияда у ёки бу гуруҳга ёки бутун жамиятга мазкур жамият тарихининг муайян даврида хос бўлган ижтимоий туйғулар муҳим ўрин тутаяди. Ижтимоий туйғулар жуда фаол ва ўта таъсирчандир. Улар акс этиш ва тарқалиш хусусияти ва усулларига кўра фарқ қилади. *Ўзаро руҳий индукция, тақлид, ижтимоий назорат, таъсир кўрсатиш, эмоцияларни юқтириш ва ҳоказолар* шулар жумласидандир.

Мафкура. Онг доим ҳаётнинг мазмуни муаммоларини у ёки бу тарзда ҳал қилади, ижтимоий ривожланиш эҳтиёжлари ва истиқболлари билан боғлиқ бўлган ҳаётининг муҳим саволларга жавоб беради. Мазкур саволлар мафкура доирасида қўйилади ва ҳал қилинади. **Мафкура** *ижтимоий онгнинг таркибий қисми бўлиб, ижтимоий ривожланиш эҳтиёжларининг тизимга солинган, назарий кўринишида акс эттирадиган ва ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш ёки ўзгартиришга хизмат қиладиган гоялар, қарашлар мажмуидан иборат.* Мафкура мазмунини ижтимоий ривожланишнинг етилган, муҳим, долзарб ва ечишни талаб қиладиган зиддиятлари ташкил этади. Шунга мувофиқ юз бераётган жараёнлар мазмунига ва ижтимоий муаммоларни ечиш йўлларига нисбатан алоҳида ёндашувни акс эттирувчи айрим назарий мулоҳазалар юзага келади. Бу мафкуранинг шакли ҳисобланади. Унинг мазмуни эса муайян ижтимоий гуруҳ – синф, этник гуруҳ, ҳукмрон элита ёки унинг муҳолифати ва ҳоказоларнинг манфаатларини ифода этишдан иборат. Мафкура шаклан объектив, лекин мазмун жиҳатидан субъективдир. У назарий жиҳатдан тизимга солинган кўринишда ижтимоий гуруҳларнинг ижтимоий ривожланиш эҳтиёжларига бўлган муносабатини акс эттиради ва уларнинг ижтимоий-сиёсий натижаларини назарий жиҳатдан асослаш ва оқлашга ҳаракат қилади.

Ижтимоий онг шакл ва мазмун жиҳатидан ранг-барангдир. Ижтимоий онгнинг илмий, диний, ахлоқий, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий турлари фарқланади. Улар ўзи акс эттирувчи ҳодисалар

мазмуни, моддийлашув шакли ва ижтимоий функцияларига кўра фарқ қилади. Ижтимоий онг турлари ёки шакллари кўп даражали тузилмалар бўлиб, ўзига хос кўринишга эга бўлган оддий ва назарий даражаларни, ижтимоий психология ва мафкурани ўз ичига олади.

Ижтимоий онг ҳолатлари. Ижтимоий онгнинг яхлит тавсифи ижтимоий онг ҳолати, оммавий онг, жамоатчилик фикри каби тушунчаларда ифодаланади. Ижтимоий онг ҳолати мазкур тарихий даврда қайси ғоялар ва қарашлар етакчилик қилаётгани, ижтимоий онгнинг қайси шакллари жамоатчилик фикри ва кайфиятига айниқса самарали таъсир кўрсатаётгани, жамоатчилик фикрини шакллантиришнинг қайси механизмлари устувор аҳамиятга эга эканлиги (у мафкуравий мажбурлов маҳсулими ёки стихияли тарзда шаклланадими), жамоатчилик фикрини шакллантириш воситалари орасида фан, дин, сиёсат ва ҳуқуқ қандай ўрин эгаллаши билан белгиланади. Ижтимоий онг ҳолатларини тавсифлашда илмий ва ноилмий тасаввурларнинг ўзаро нисбатини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, ижтимоий бўҳронлар ва тангликлар даврида ўта хурофий ақидалар тикланади, саросималик кайфиятлар, ижтимоий онгнинг беқаролиги кучаяди. Ижтимоий онг маданиятда ўзининг амалий ифодасини топади.

Ижтимоий кичик тизим. Ижтимоий ишлаб чиқаришда меҳнат тақсимоти ва ихтисослашиш муқаррар тарзда ижтимоий табақаланишга туртки беради, ўзига хос вазифаларнигина бажарадиган, жамиятда маълум мавқега эга бўлган ва ўз манфаатларини илгари сурадиган нисбатан мустақил ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар вужудга келишига сабаб бўлади. Шунини таъкидлаш лозимки, ижтимоий табақаланиш ва одамлар ўртасидаги тенгсизлик жамиятнинг табиий ҳолатидир. «Олтин аср», умумий ва тўла тенглик ҳақидаги орзу мутлақо ноилмий бўлгани боис уни рўёбга чиқариш мумкин эмас. Шунингдек, у зарарлидир, чунки одамларни тўғри йўлдан оздиради, ижтимоий муносабатларга кескин тус беради. Тарихдан маълумки, умумий тенглик ҳақидаги шиорлар ҳеч қачон рўёбга чиқмаган: бир тенгсизлик ўрнида бошқа тенгсизлик пайдо бўлган. Оилада, уруғ ёки қабилада устун мавқега эришиш учун, ўз шахсий обрўси – кучи, мардлиги ёки маҳорати тан олиниши учун кураш ижтимоий ҳаётнинг дастлабки босқичларидаёқ юзага келган. Таъбир жоиз бўлса, тенгсизлик шахс ва пировард натижада – жамият ривожланишининг муҳим омилдир.

Ижтимоий тенгсизлик вужудга келиши ва жамиятнинг ривожланишида мулк институти алоҳида рол ўйнаган. Мазкур институт вужудга келиши билан одамларнинг мулкий тенгсизлик билан боғлиқ табақаланиши кучайган. Алоҳида касбий фаолият сифатида ақлий меҳнат билан шуғулланадиган кишилар пайдо бўлган. Мазкур жараёнлар меҳнат тақсимотини фаоллаштирган. Айрим гуруҳларнинг

алоҳида ажралиб чиқишига, бошқаларининг турли ҳамжамиятларга бирлашишига туртки берган. Ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий тузилиши мазкур жамият тарихининг маълум давридаги муайян-тарихий ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг ўзаро муносабатлари, ҳамда мазкур муносабатларни тартибга солувчи махсус институтлар ва муассасалар мажмуи билан тавсифланади.

Ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар. *Ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар* ижтимоий тузилманинг муҳим элементи ҳисобланади. Улар кишиларнинг умумий ижтимоий белгилари мавжудлиги билан ажралиб турадиган бирлашмаларидир. Мазкур белгилар қаторига гуруҳ учун умумий саналган эҳтиёжлар ва манфаатлар, кадриятлар ва меъёрлар, турмуш тарзи, ижтимоий меҳнат тақсимоотидаги ўрин ва улар билан боғлиқ ижтимоий роллар киради. Ижтимоий гуруҳ хусусияти ва типи унинг хулқ-атворини ва жамиятнинг ижтимоий кичик тизимидаги ўрнини ҳам белгилайди. *Эҳтиёжлар ва манфаатларнинг бирлиги ижтимоий бирликлар ва гуруҳларни бирлаштирувчи асосий белги ҳисобланади. Мазкур эҳтиёжлар ва манфаатлар ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг жамиятдаги мавқеи билан белгиланади.* Ижтимоий бирликлар ва ижтимоий гуруҳлар ижтимоий бир жинслилик ва барқарорлик даражасига кўра фарқ қилади. Ижтимоий гуруҳларга таққослаганда ижтимоий бирликлар ижтимоий жиҳатдан турли жинслилиги ва ташкилий жиҳатдан мураккаблиги билан ажралиб туради. Ижтимоий бирликларга жумладан этник ва конфессионал бирликлар, экологик, сиёсий ҳаракатлар, спорт ёки ҳаваскорларнинг уюшмалари каби жамоат бирлашмалари мисол бўлиши мумкин.

Ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар турли асосларга кўра таснифланади. Жумладан, катта ва кичик ижтимоий гуруҳлар фарқланади. *Кичик гуруҳ* аъзоларининг яқинлиги, алоқаларнинг мустаҳкамлиги, муносабатларнинг норасмийлиги, бевосита шахсий алоқалар ўрнатилгани, умумий кадриятлар ва хулқ-атвор қоидалари амал қилиши билан тавсифланади. Кичик гуруҳга корхона, муассасанинг меҳнат жамоаси, оила мисол бўлиши мумкин. **Жамоа** – умумий фаолият, манфаатлар ва хулқ-атвор қоидаларининг бирлиги белгисига кўра уюшган кичик ижтимоий гуруҳ (масалан, меҳнат, ўқув, ҳарбий, спорт коллективлари). **Оила** – жамиятнинг никоҳга ёки қон-қариндошликка асосланган муҳим институти. Оилавий муносабатлар насл қолдириш учун зарур шарт-шароитлар яратадиган ва болаларни тарбиялаш, уларга жамиятнинг маданий анъаналарини сингдиришга қулай замин ҳозирлайдиган шахслараро ўзаро алоқаларнинг норасмийлиги билан ажралиб туради. Оилавий муносабатлар қариндошлик алоқалари билангина чекланмайди: улар оила аъзоларининг бир-бири олдида ўзаро маънавий жавобгарлиги, биргаликдаги меҳнат ва туриш-турмуш ҳамда улар билан боғлиқ бўлган

ва ҳуқуқ билан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатлар билан мустаҳкамланади.

Катта ижтимоӣ гуруҳлар – *тарихий ривожланиш жараёнида вужудга келадиган синфий, этник, ҳудудий, ижтимоӣ-сиёсий ва бошқа гуруҳлардир.* Улар шахс ва жамият ҳаётида жуда муҳим рол ўйнайди.

Этник бирликлар. *Этник бирликлар* ижтимоӣ ҳаёт хўжалик, ҳудуд, тил, одатлар, анъаналар, расм-русумлар, эътиқодларнинг бирлиги белгисига кўра таркиб топадиган ва этник бирликларнинг ҳар хил турларини ташкил этадиган кишиларнинг айрим муайян-тарихий жамоалари доирасида кечади. **Уруғ** мазкур бирликларнинг илк шакли. У қон-қариндошлик белгисига кўра уюшган одамлар бирлашмаси бўлиб, ибтидоӣ жамоанинг асосий, ишлаб чиқарувчи ва этник бўғини ҳисобланган. Икки ёки ундан ортиқ уруғнинг бир неча юздан бир неча минггача бўлган одамлардан иборат бирлашмаси *қабиладир.* Қабилла умумий мулк, умумий бошқарув, туриш-турмушнинг умумий жиҳатлари ва айрим умумий хўжалик фаолиятига эга бўлган.

Бир ҳудудда яшайдиган, умумий хўжалик фаолияти, тил, руҳият тарзининг хусусиятлари, туриш-турмуш, маданият ва ҳаёт тарзининг одатлар ва анъаналарда мустаҳкамланган баъзи бир жиҳатлари *элат* ва *миллатни* тавсифлайди. Аммо уларнинг ўртасида жиддий фарқлар ҳам мавжуд. Қабилаларнинг уюшмалари, аҳоли миграцияси, тилнинг яқинлиги *элат* вужудга келишининг омиллари ҳисобланади. Улар қон-қариндошлик, уруғдошлик алоқаларини бузувчи омиллардир. Аммо элатни бирлаштирувчи алоқалар ҳам анча шартлидир. Элатни ташкил этадиган қабилалар *яшайдиган ҳудуд* муҳим бирлаштирувчи асос ҳисобланади.

Миллатнинг асосий ўзига хос хусусияти – муайян яхлит тузилмага бирлашган ва ассимиляциялашган элатларнинг фаол иқтисодий алоқалари негизида шаклландиган моддий ва маънавий маданиятнинг ўзига хослиги. Миллатга уни ташкил этадиган элатлар учун умумий саналган *тил; руҳият тарзининг умумийлиги; маданиятнинг ўзига хос жиҳатлари; шаклланган барқарор ҳаёт тарзи; анъаналар; тарихий тақдирнинг бирлиги ва ривожланган этник ўзликни англаш туйғуси* мерос бўлиб ўтади. Маданий ривожланиш, тил, умуман миллий ўзига хослик муаммоларига миллатнинг таъсирчанлиги айни шу омиллар билан белгиланади.

Табақалар ва синфлар. Жамиятнинг ижтимоӣ тузилишида табақалар ва синфлар салмоқли ўрин эгаллайди. *Табақалар* – саноатлашиш босқичидан олдинги жамиятларда вужудга келган, юридик ёки одатга асосланган ва авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган ҳуқуқлар ва бурчларга кўра фарқ қиладиган ижтимоӣ гуруҳлар. Табақавий бўлиниш жамиятнинг мураккаб иерархиявий тузилишининг шаклланишига сабаб бўлади.

Йирик гуруҳлар орасида иқтисодий, сиёсий, ижтимоий-психологик мақомига кўра фарқланадиган *синфлар* алоҳида ўрин эгаллайди. Иқтисодий белги синфнинг бош белгиси ҳисобланади, зеро синфий бўлиниш шакллари ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабат ҳамда мулк шакллари билан белгиланади. Ҳозирги замон социологиясида синфларни фарқлашнинг бошқа асослари ҳам мавжуд. Масалан, ижтимоий гуруҳлар эга бўлган *ижтимоий бойлик улушига кўра* улар олий, ўрта ва қуйи синфларга бўлинади. Бунда даромад манбаи ҳисобга олинмайди, шу боис олий синф вакиллари орасидан машҳур киноактёрлар, эстрада юлдузлари ва банкирлар ҳам ўрин олишлари мумкин. Бу ҳол ўрта ва ҳатто қуйи синфларда ҳам кузатилади. Шунингдек ижтимоий меҳнатни ташкил этишдаги ролига кўра *бошқарувчилар* синфи фарқланади.

Ҳозирги замон жамиятида юқори малакали ақлий меҳнат билан профессионал тарзда шуғулланадиган кишиларнинг катта ижтимоий гуруҳи – *зиёлилар* алоҳида рол ўйнайди. Зиёлилар сони тинимсиз кўпайиб, уларнинг жамият ҳаётидаги роли ортиб бормоқда. Бу аввало фан-техника тараққиёти, шунингдек ҳозирги жамиятда маънавий хизматларга бўлган эҳтиёжнинг ортиши билан боғлиқ. Зиёлилар гуруҳи ўз келиб чиқишига кўра ҳам, ижтимоий мақомига кўра ҳам турли жинслидир. Тегишли равишда унинг сиёсий мўлжаллари ҳам ҳар хилдир.

Институтлар. Жамиятнинг ривожланиш жараёни *алоҳида муҳим вазифаларни бажарадиган ва аниқ таъкилий тузилмага эга бўлган ижтимоий ва сиёсий таъкилотлар* – **институтларнинг** тармоқланган тизими яратилиши билан тавсифланади. Институтлар жамият нормал фаолиятининг зарурий омили саналган ижтимоий муҳим фаолиятни амалга оширади. Бундай институтлар қаторига давлат ва унинг институтлари, партиялар ва ҳаракатлар, оммавий ахборот воситалари, диний муассасалар, таълим ва маданият муассасалари, соғлиқни сақлаш ва санитария хизмати тизимлари, бозор, банклар ва ҳоказолар киради. Ижтимоий институтлар фаолияти ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари: оила ва ишлаб чиқариш, товарлар ва пуллар ҳаракати, ишлаб чиқариш, истеъмол ва ҳоказоларга нисбатан татбиқ этилади. Институтлар турли бирликлар ва гуруҳларнинг манфаатларини мувофиқлаштиришни амалга оширади, уларнинг самарали ўзаро алоқасини таъминлайди, вужудга келган ижтимоий қадриятларни мустаҳкамлайди ва янгиларини яратади.

Худудий гуруҳлар. Аксарият мамлакатларда худудий гуруҳларнинг ўзаро муносабатларида жиддий муаммолар юзага келади. Бу маънавий ҳаёт анъаналари ва иқтисодий ривожланиш даражасига кўра фарқ қиладиган вилоят ва марказ, пойтахт ва чекка ўлка ҳамда йирик минтақаларнинг муносабатлари бўлиши мумкин (масалан, АҚШ

ёки Италияда Шимол ва Жануб муносабатлари). Этник ёки диний фарқлар, бир маъмурий бирликнинг бошқа маъмурий бирликларга ҳудудий эътирозлари ҳудудий гуруҳлар ўртасидаги зиддиятни кучайтириши мумкин.

Жамият ривожланишига қараб унинг ижтимоий тузилмаси мураккаблашиб боради. Бу миқдор ва сифат жиҳатидан ҳар хил ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро алоқаси ва манфаатларини мувофиқлаштиришни талаб этади. Ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг турлари уларнинг ўртасидаги муносабатлар ва ижтимоий алоқалар хусусиятини ҳам белгилайди. Алоқалар узоқ ёки қисқа муддатли, мустаҳкам ёки бўш ва заиф, бевосита ёки билвосита бўлиши мумкин. Алоқалар хусусиятининг шаклланишида манфаатлар муҳим рол ўйнайди, уларни мувофиқлаштириш вазифасини эса жамиятнинг махсус институтлари, аввало сиёсий тизим ҳал қилади.

Ижтимоий макон. Моддий борлиқ макони каби, ижтимоий макон ҳам моддий объектнинг *тузилиши* билан белгиланади. Тегишли равишда ижтимоий тузилма ва ижтимоий ўзаро алоқалар ижтимоий макон хусусиятини белгилайди. Макондаги алоқалар ўзаро алоқага киришаётган субъектлар ўртасида маълум масофа мавжудлиги билан ажралиб туриши мумкин. Биз мазкур масофа хусусиятини ўзимиз учун ботиний тарзда аниқлаймиз ва ё уни сақлаб қолишга, ё ўзгартиришга ҳаракат қиламиз. Одамлар ўртасидаги алоқалар ҳам макон мезони билан ўлчанади. Улар визуал, ё бевосита, ё билвосита, ё доимий, ё номунтазам бўлиши мумкин.

Ижтимоий макон ўзининг сердаражалилиги билан ажралиб туради. Бу айтиб бир инсон турли бирликларда ҳар хил мақомга эга бўлишида намоён бўлади (масалан, ўзи меҳнат қиладиган ишхонада у хизмат пиллапоясига энг паст ўринни эгаллайди, оилада эса бошлиқ ҳисобланади).

Инсоннинг ижтимоий макондаги ўрни унинг бутун умри мобайнида ўзгариб туради. Бу ҳол «ижтимоий мобиллик» категорияси билан тавсифланади.

Сиёсий кичик тизим. Ривожланган ижтимоий тизимга эга бўлган жамиятда ижтимоий, этник ва диний табақаланишнинг кучайиши муқаррардир. Мавжуд мавқеидаги туб ўзгаришлардан келиб чиқадиган қарама-қарши манфаатларни кўзловчи ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар мавжудлиги уларнинг ўртасида сиёсий муносабатлар юзага келишига сабаб бўлади. Бу манфаатларни мувофиқлаштириш зарурияти *жамият сиёсий тизимининг* тузилиши ва функцияларини белгилайди. *Сиёсий тизим жамиятда сиёсий муносабатларни тартибга солувчи давлат ва сиёсий ташкилотлар, институтлар ва муассасалар мажмуидир.* Сиёсий тизим мураккаб тузилишга эга. Жамиятда фуқароларга нисбатан қонунийлаштирилган мажбурлов чораларини қўллаш йўли билан

Ўзининг сиёсий муносабатларни тартибга солиш борасидаги функцияларини амалга оширувчи давлат сиёсий тизимнинг бош элементи ҳисобланади. Давлат жамиятнинг муҳим ижтимоий-сиёсий институти бўлиб, муайян ҳудудда унга олий ҳокимият ваколатлари берилади. Бу ваколатлардан давлат одамлар, уларнинг гуруҳлари ва бирлашмалари хулқ-атворини бошқариш учун фойдаланади. Давлатнинг асосий белгилари:

1. Жамиятдан ажратилган *халқ ҳокимияти*. Ҳокимият – бир субъект (ҳокимият бошлиғи)нинг ўз ҳукми остидаги фуқароларга буйруқлар бериш, уларнинг бажарилиши устидан назорат олиб бориш ва уларни бажаришдан бўйин товлаган шахсларга нисбатан санкциялар қўллаш имконияти.

2. *Суверенитет*, яъни ўз мамлакати ҳудудида олий ҳокимиятга тўлиқ эгалик қилиш ва ташқи сиёсатда мустақиллик.

3. Ҳокимият чиқарган қонунлар ва унинг ваколатлари амал қилинадиган ҳудуд.

4. Бутун аҳоли учун мажбурий саналган *қонунлар ва нормалар қабул қилиш мутлақ ҳуқуқи*.

5. Давлат хизмати ходимлари, қуролли кучлар, мажбурлов органлари ва ҳоказоларни таъминлаш учун *аҳолидан солиқлар ундириш ҳуқуқи*.

Давлатнинг шакли *бошқарув шакли* (яъни ҳокимиятни ташкил этиш усули) ва *давлат қурилиши* шакли билан белгиланади. Бошқарув шаклларига кўра *монархия* ва *республика* фарқланади. *Монархия* қуйидаги белгилар билан тавсифланади: биринчидан – ҳокимият бир шахсга қарашли бўлади; иккинчидан – давлат бошлиғига ҳокимият мерос бўлиб ўтади. Давлат бошлиғининг ваколатлари ҳеч қандай конституциявий нормалар билан чекланмайдиган *мутлақ монархиялар* ва монарх ваколатлари конституция билан чекланадиган *конституциявий монархиялар* фарқланади. Республиканинг асосий хусусияти шундан иборатки, унда ҳокимият манбаи халқ ҳисобланади, зеро давлатнинг олий органларини халқ сайлайди. Парламент, президентлик республикалари ва аралаш республикалар фарқланади.

Парламент республикаси *ҳукуматни парламент кўпчилиги тамойилига кўра шакллантиришни назарда тутади: қайси партия парламентда кўпчиликни ташкил қилса, шу партия парламентга ҳисобдор бўлган ўз ҳукуматини шакллантиради.*

Президентлик республикаси *давлат бошлиғи ва ҳукумат бошлиғи вазифаларини президент бажариши билан тавсифланади.*

Аралаш республика (ярим президентлик республикаси)да *кучли президентлик ҳокимияти ҳукумат фаолияти устидан парламентнинг самарали назорати билан уйғунликда амал қилади.*

Давлат қурилиши шаклига кўра *унитар, федератив* ва *конфедератив* давлатлар фарқланади. *Маъмурий бирликлари ўз давлатчилигига эга бўлмаган ягона, сиёсий жиҳатдан бир жинсли давлат унитар давлат* ҳисобланади.

Федерация – *сиёсий субъектлар (штатлар, ерлар, федерация субъектлари ва ш.к.), ўз конституциялари, қонунчилик, ижро ва суд органларига эга давлатлар уюшмаси. Уларнинг мустақиллиги марказ билан федерация таркибига кирувчи субъектлар ўртасида ваколатларнинг тақсимланиши билан белгиланган чегараларга мувофиқ чекланади. Давлатлараро бирлашманинг алоҳида шакли конфедерация бўлиб, у мустақил давлатлар муайян ўзаро мақсадларга эришиш учун тузган доимий уюшмадир.*

Ҳозирги давлатларнинг аксарияти ўз фаолиятини конституцияга мувофиқ амалга оширади. Конституция – сиёсий, ижтимоий-иқтисодий тузум асосларини, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва бурчларини, асосий давлат органларини таркиб топтириш механизми ва уларнинг фаолият тамойилларини, сайлов тизими асослари ва ҳоказоларни мустаҳкамловчи давлатнинг асосий қонуни. Конституция бошқарув ва давлат қурилиши шаклини белгилайди.

Ҳуқуқий давлатда конституция нафақат фуқаролар ва давлатнинг ўзаро муносабатларини тартибга солувчи нормаларни, шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини белгилайди, балки ҳокимиятни чеклайди. Конституцияда инсон ҳуқуқларининг давлат қонунларидан устунлиги мустаҳкамланади. Ҳуқуқий давлат ривожланган *фуқаролик жамияти* мавжудлиги билан тавсифланади. *Ҳар бир индивиднинг эркинлиги бошқа одамларнинг эркинлиги ва ҳуқуқлари билан чекланади. Қонуннинг устунлиги ва ҳуқуқнинг умумийлиги, ҳокимият, қонунчилик, ижро ва суд тармоқларига бўлиниши ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгилари ҳисобланади.*

Сиёсий тизим мамлакатнинг сиёсий ҳаётида иштирок этувчи турли-туман партиялар, ҳаракатлар, ташкилотлар, институтлар, диний муассасалар ва таъсир гуруҳлари мажмуини ҳам ўз ичига олади. Сиёсий ташкилотлар давлат тузилмаларининг шаклланишига таъсир кўрсатади, ўз фаолияти дастурларини белгилайди, ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг манфаатларини тегишли шиорлар, ижтимоий лойиҳаларда ифода этади ва уларни амалга оширишда қонуний воситалар билан иштирок этади. Уларнинг фаолияти ўз гуруҳларининг ўзгаларнинг манфаатларига зид бўлган ёки уларни камситадиган манфаатларини рўёбга чиқариш зарурияти билан белгиланади. Шу сабабли партиялар ва ҳаракатлар ҳокимият обрўсига таянади. Ҳокимиятнинг аралашуви зиддиятларни тартибга солиш, манфаатларни мувофиқлаштиришга кўмаклашади.

Сиёсат. Жамиятни бошқаришни амалга оширувчи давлат фаолияти ва ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва муассасаларнинг ўз ижтимоий муҳим манфаатларини рўйбга чиқариш учун халқ ҳокимияти институтларидан фойдаланиш борасидаги фаолияти *сиёсат* соҳасини ташкил қилади. *Давлат сиёсатининг асосий вазифаси – жамиятнинг яхлитлигини таъминлаш, аҳолини жипслаштириш, қарама-қарши манфаатларни илгари сурувчи ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг муносабатларини оқилонлаштириш, мазкур вазифаларни ҳал қилиш учун ҳуқуқдан фойдаланишдир.* Давлат жамиятнинг хўжалик, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жабҳаларини мазкур жамият нормал фаолият кўрсатиши ва ривожланиши учун зарур бўлган даражада тартибга солади.

Партиялар ва ҳаракатлар сиёсатининг асосий вазифаси – халқ ҳокимияти институтларига изчил таъсир кўрсатишдир. Ўз сиёсати билан улар ҳокимият тузилмасини яратишда иштирок этадилар, уларни қўллаб-қувватлайдилар ёки вайрон қиладилар. Жамият ривожланишининг инқирозли даврларида сиёсатнинг асосий вазифаси – ҳокимият учун курашиш ва уни турли ижтимоий гуруҳлар ўртасида тақсимлашдан иборат. Шундай қилиб, *сиёсат бошқарувчилар ва бошқарилувчилар ўртасидаги ўзаро алоқа шакли сифатида амал қилади.* Давлат ва ижтимоий-сиёсий ташкилотлар фаолияти ҳуқуқ билан, шунингдек жамиятда ҳукм сурувчи *одатлар ва анъаналар* билан тартибга солинади.

Сиёсат – онгли ёки стихияли ҳаракатлар соҳаси. У ижтимоий гуруҳлар ўз манфаатларини, ҳокимият эса – ўз сиёсий вазифасини англаб етишини назарда тутди. Сиёсий жараён мазмуни ва йўналиши асосан фуқароларнинг сиёсий менталитети билан белгиланади. Шу сабабли *сиёсий онг* сиёсий тизимнинг муҳим элементларидан бири ҳисобланади. У фуқароларнинг ҳокимият институтлари бир-бири билан жамият ва давлатни бошқаришда ўз иштирокига доир алоқалари ҳақидаги ҳиссий ва оқилона, қадриятларга доир ва норматив, оқилона ва интуитив тасаввурларини қамраб олади. У фуқаро ўзининг муайян гуруҳга мансублигини ва бундан келиб чиқадиган манфаатларни англаб етишини, ҳокимиятга, ўз фуқаролик мақомига, ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига нисбатан сиёсий нуқтаи назарини англаб етишини назарда тутди. Сиёсий онг ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ва уларнинг ижтимоий ривожланиш эҳтиёжлари тизимидаги аҳамиятини англаш сифатида мафқурани ўз ичига олади. Сиёсий мафкура назарий, дастурий-сиёсий ва эмпирик даражалардан таркиб топади. Хусусан, эмпирик даража жамиятнинг айрим гуруҳлари сиёсий дастурларни қай даражада ўзлаштирганини тавсифлайди. Сиёсий психология сиёсий онг элементи сифатида омманинг сиёсий хулқ-атворини, уларнинг кайфияти, мўлжаллари ва одатларини тавсифлайди.

Ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий психологияси омманинг сиёсий хулқ-атворида онглилик ва стихиялиликнинг, оқилона ва нооқилона ҳаракатларнинг ўзаро нисбати билан ажралиб туради.

Сиёсий онг омманинг сиёсий хулқ-атворига бевосита таъсир кўрсатади. У стихияли тарзда шаклланиши ҳам, изчил шаклланиши ҳам мумкин. Шу сабабли давлат ўз вазифаларига мос келадиган сиёсий онг шаклланишидан манфаатдор. Сиёсий онгнинг шаклланишида оммавий ахборот воситалари айниқса муҳим рол ўйнайди. Улар «тўртинчи ҳокимият» деб номланиши бежиз эмас.

Коммуникация – сиёсий тизимнинг зарурий элементи. У, биринчидан, сиёсий тизим институтлари ўртасидаги алоқа воситаларини, иккинчидан, ҳукуматга ахборот узатиш йўлларини, учинчидан, оммавий ахборот воситаларини ўз ичига олади. Мазкур ахборот тизимлари ўртасида узвий алоқа мавжуд. Оммавий ахборот воситалари нафақат аҳолига ахборот беради, балки ҳокимият вакиллари, партиялар ва ҳаракатларнинг у ёки бу сиёсий баёнотларини шарҳлайди, уларга баҳо беради, информацион материалларни тегишли тарзда саралайди, фуқароларнинг кайфияти ва сиёсий мўлжалларини шакллантиради. Умуман олганда сиёсий тизим ижтимоий ва иқтисодий муносабатларга жуда кучли таъсир кўрсатади. У ўз вазифаларини бажариш учун нафақат ўзининг ҳуқуқ ва давлат мажбурлови институтларидан фойдаланади, балки жамиятда вужудга келган кадриятлар ва меъёрлар тизимига таянадиган ва ўз фуқароларининг сиёсий ва ҳуқуқий онгини шакллантирадиган ишонтириш воситаларини ҳам ишга солади.

Ижтимоий ҳаётнинг асослари. Жамиятнинг юқорида санаб ўтилган кичик тизимлари ўзига хос вазифаларни бажаради ва бир-бири билан алоқа қилади. Шу ўринда савол туғилади: уларнинг ўртасида белгиловчи ва белгиланувчи муайян иерархия мавжудми? Ахир жамият – яхлит тузилма ва ҳар бир мамлакат бетакрор тарзда ўзига хос, ўзининг бетакрор тарихи ва маданиятига эга. Бу тарқоқ ижтимоий кичик тизимларни му айян бирликка бирлаштирадиган омиллар мавжудлигини назарда тутаяди. Марксча фалсафа нуқтаи назаридан моддий ишлаб чиқариш ҳамда ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан мулкдорлик шаклларига асосланадиган ишлаб чиқариш муносабатлари тизим ташкил этувчи омил сифатида қаралади. Ҳозирги вақтда Ғарбдаги технократик оқим файласуфлари жамиятнинг ривожланиш даражасини тавсифловчи асос сифатида техниканинг ролини мутлақлаштиради. Ҳозирги замон фалсафасида етакчилик қиладиган қарашга мувофиқ жамиятнинг яхлит тавсифи цивилизация ва маданият тушунчаларида берилади.

Цивилизация. *Цивилизация* (лот. *civilis* – фуқаролик, давлатга доир) атамаси ҳар хил маънода ишлатилади. Биринчидан – инсоният

ривожланишида варварликдан кейин бошланган ва синфлар, давлат вужудга келиши, урбанизация ва ёзув пайдо бўлиши билан тавсифланадиган *тарихий босқич*. Мазкур талқинда «цивилизация» атамаси «жамият» тушунчаси билан қисман мос келади ва жамият ҳаётини ташкил этишнинг *ижтимоий шаклини* табиий вужудга келган *уруғдошлик шакллари*га қарама-қарши қўйишга хизмат қилади. Ҳозирги адабиётларда «цивилизация» атамаси ўзининг варварликка қарама-қарши сифатидаги дастлабки маъносини сақлаб қолмоқда.

Иккинчидан – *барча маданиятлар яхлитлигининг тавсифи, уларнинг умуминсоний бирлиги сифатида* («жаҳон цивилизацияси», «маърифатли ҳаёт тарзи» ва ш.к.)намоён бўлади.

Учинчидан – «*моддий маданият*» атамасининг синоними *сифатида*: қулай нарса, техника яратадиган қулайлик (турар жой, рўзғор техникаси, транспорт ва алоқа, хизматлар кўрсатиш ва ш.к.)ни ифодалайди.

Тўртинчидан – *тарихий жараён бирлигининг тавсифи сифатида* *характерланади*. Бу тушунча ижтимоий бойлик ривожланиши муносабати билан тарихнинг муайян босқичларига қиёсий баҳо бериш мезони бўлиб хизмат қилади. Айни ҳолда жамиятнинг ривожланиши «маърифатлилиқ», «цивилизация ривожланишининг қуйи босқичи», «цивилизациянинг умумий даражаси», «цивилизациянинг оралик босқичлари» тушунчалари билан тавсифланади. Аммо цивилизациянинг мазкур талқини ўзига тўқ эмас, чунки унинг ривожланиш даражаси ёки босқичини аниқлаш имконини берадиган мезон йўқ.

XVIII аср ўрталарида цивилизация тушунчасидан инсон «табиий» ҳолатининг зидди сифатида фойдаланилган, цивилизация тараққиётининг мезони сифатида эса ижтимоий фаровонлик ғояси турли кўринишларда илгари сурилган. *Кант* цивилизация ва маданият ўртасида фарқ мавжудлигини қайд этган. *Шпенглер* цивилизацияни маданиятнинг ривожланишидаги бир босқич сифатида тавсифлаб, бу фарқни мутлақлаштирган. Унинг (кейинчалик П.Сорокин, А.Тойнби ва бошқа мутафаккирларнинг) концепциясида цивилизация маданиятнинг заволи топиш босқичи сифатида, маданиятда мужассамлашган табиий-ҳаётий асосни сиқиб чиқарадиган техник-механик элементлар салтанати сифатида тавсифланади.

XIX-XX асрларда амалга оширилган этнографик тадқиқотлар цивилизациянинг мазмунини тушунишга муҳим ҳисса қўшди. Улар турли халқлар маънавий дунёси, ҳаёти, одатлари, иқтисодиёти ва маданиятининг улкан бойлиги ва ранг-баранглигини ёритиб берди. XIX асрнинг машҳур этнографларидан бири *Ч.Тэйлор* маданият ва цивилизация одамлар тарих жараёнида ўзлаштирадиган билимлар, эътиқодлар, маънавий-ахлоқий концепциялар, юридик қоидалар,

одатлар ва амалий кўникмалар мажмуини ифодалайди деб ҳисоблаб, бу тушунчалар айнийдир деган хулосага келди.

Цивилизация одамлар мавжудлиги ва ижтимоийлигининг хусусияти ва йўналишини белгилайди. Ижтимоий нормаларнинг муҳимлиги уларни узатишнинг тегишли усуллари (коммуникация воситалари)ни ва уларни мустақамловчи институтларни шакллантиришни тақозо этган. Ҳар бир цивилизация ижтимоий нормаларда ўзига хос ифодасини топган ижтимоий тажрибани аниқлаш, сақлаш ва авлоддан-авлодга қолдириш алоҳида тизимини яратган. Жазолар тизими, шунингдек жамоа, оммавий онг шакли сифатида дин ва унинг номидан иш кўрувчи ижтимоий институтлар ижтимоий нормаларни сақлаш ва ижро этиш кафили ҳисобланган. Дин ва черков таъсирида цивилизация қиёфа касб этган. Ҳуқуқий нормаларнинг тармоқланган тизимини ўз ичига олган давлатдан иборат олий ҳокимият цивилизациянинг уни сақлашни кафолатлайдиган олий бирлаштирувчи асос сифатида амал қилган. Турли цивилизациялар давлат ҳокимиятининг турли: теократик, табақавий, ҳуқуқий, сиёсий тизимларини яратган.

Ижтимоий муносабатлар, одамлар фаолияти ва хулқ-атворини тартибга солувчи нормалар универсал тизимининг таъсирини ўрганиш цивилизацияларнинг ранг-баранглигини тушунтириш имконини беради. Улар, биринчидан, *ҳукмрон диний ва дунёқарашга доир мўлжалларнинг ўзига хос хусусиятлари* ва уларнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий жараёндаги ўрни билан; иккинчидан, *уларнинг техник-иқтисодий ривожланиш даражаси билан*; учинчидан, *иқтисодий ва ижтимоий жараёнлар суръати*, шунингдек уларнинг манбалари, механизмлари хусусияти ва уйғунлик даражаси билан фарқ қилади. *Цивилизациянинг ҳар бир тип сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари ва ўз ҳуқуқий қоидаларининг хусусияти билан тавсифланади.* Цивилизациялар *ахборотни* кодлаштириш, сақлаш ва авлоддан-авлодга қолдириш усуллари билан ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Жамиятнинг цивилизация асослари цивилизациялар типологиясида айниқса бўртиб намоён бўлади. Бунда цивилизацияларнинг *европача ва ноевропача типларини фарқлаш* муҳим аҳамият касб этади. Бу фарқлар шу даражада каттаки, европача цивилизация кадриятлари узок вақт олий кадриятлар сифатида тавсифланган. Хўш, европача ва ноевропача цивилизациялар ўртасидаги фарқ нимада?

Цивилизацияларнинг типлари. *Ноевропача цивилизациялар* анча катта гуруҳни ташкил этади (А.Тойнби таснифига кўра, бундай цивилизациялар 21 та). Бу цивилизацияларнинг аксарияти бетакроп тарзда ўзига хос ва айни вақтда умумий типологик жиҳатларга эга. Булар европача цивилизациядан анча олдин вужудга келган *анъанавий*

цивилизациялардир. Анъанавий жамият жуда суи ривожланади ва мавжуд ҳаёт тарзини асрлар ва ҳатто минг йилликлар оша сақлашга қодир. *Ноевропача цивилизацияларнинг* хўжалик фаолияти қишлоқ хўжалик-хунармандчилик ишлаб чиқариши ва технологиясининг ҳукмронлигига асосланади. *Анъанавий цивилизациянинг* маънавий соҳасида диний-мифологик тасаввурлар ҳукм суради, илмий билимларнинг дастлабки шакллари асосан мавжуд фаолият турлари учун рецептура вазифасини бажаради. *Ноевропача цивилизациялар* эволюцияси цикллилиги ва ўзига хос институтлар ва нормаларга эга бўлган давлат вақти-вақти билан дам кучайиб, дам заифлашиб туриши билан тавсифланади. Бундай жамият ҳалокати цивилизация типини ўзгартирмайди, у ижтимоий ворисийлик механизмлари ёрдамида авлоддан-авлодга ўтади.

Европача цивилизация ижтимоий ва маданий ривожланишнинг алоҳида типини бўлиб, у Европада тахминан XV-XVII асрларда шаклланган. Унинг ўтмишдошлари антик дунё маданиятлари ва Европа христианча анъанасидир. Уйғониш даврида бу икки анъана синтези техноген цивилизациянинг теран ўзига хослигини ва унинг техника ва технология жадал суръатларда ривожланишини, одамлар ўртасидаги ижтимоий алоқалар тубдан ўзгаришини таъминлаган маданиятини шакллантирди. Унинг замирида ҳуқуқий давлатнинг вужудга келиши, шахс ўз ташаббускорлиги, фаоллиги ва мустақиллиги билан олий қадрият сифатида ижтимоий ҳаёт марказидан ўрин олиши ётади. *Одамлар ўртасида мулоқотнинг фаоллашуви ва самарали коммуникация воситалари пайдо бўлиши* техноген цивилизациянинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Маданиятда илмий оқилоналик алоҳида ўзига тўқ қадрият сифатида ҳукм суради. Инсон табиатини фаол ва оқилона тарзда ўзгартиришига имконият яратган қонунларнинг кашф этилиши фаннинг устунлигини тасдиқлайди. Унда янгилик ва унумдорлик, билувчи субъектнинг билими, эркинлиги ва мустақиллигини тинимсиз ошириш талаблари шаклланади.

Цивилизациянинг «европача» ва «ноевропача» типлари тушунчалари умумий, муҳим, *жинс билдирувчи* белгиларни қамраб олади. Мазкур типлар доирасида мавжуд *турга оид фарқлар* пировард натижада жаҳон тарихида европача цивилизациянинг бетакрорлигини эътироф этиш билан боғлиқ. Айрим мутахассислар фикрига кўра, у анъанавий жамият маданиятининг *мутацияси* натижасида вужудга келган ва инсоният тарихида унинг ўхшаши мавжуд эмас. Шунга қарамай цивилизациялар типологияси европача ва ноевропача ривожланиш хусусиятлари билан чекланмайди, чунки инсоният тарихида озми-кўпми ўхшаш бўлган кўп сонли цивилизациялар мавжуд.

Жумладан, *маданий-тарихий бирлик белгисига кўра* Ғарбий, Шарқий ва Жануби-Шарқий Европа мамлакатларини, шунингдек

европача цивилизацияга мансуб бўлган, лекин ўз маданиятининг хусусиятига кўра фарқ қиладиган АҚШ ва Канадани фарқлаш мумкин.

Вужудга келиш ва ҳалок бўлиш даврига кўра ҳозирги замон цивилизациялари ва ўлик цивилизациялар (масалан, мексика, халдейлар ёки қадимги сомиёлар цивилизацияси) фарқланади.

Цивилизациялар типологиясида *маданий-диний бирлик* белгиси айниқса муҳим аҳамият касб этади. *А.Тойнби, С.Хантингтон* ва бошқа олимлар таклиф қилган цивилизациялар таснифида диний омил муҳим рол ўйнайди. *А.Тойнби* таснифига кўра ҳозирги вақтда *Ғарб-христиан, православ-христиан, ислом, ҳинд, Узоқ Шарқ цивилизациялари* мавжуд.

О.Тоффлер, Д.Белл, К.Пекка ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражасини таснифлаш учун асос қилиб олиб, қуйидаги цивилизацияларни фарқлайдилар:

- *илк цивилизация (архаик, анъанавий ёки ибтидоий жамоа);*
- *қишлоқ хўжалик-хунармандчилик цивилизацияси;*
- *индустириал (саноатлашган) цивилизация;*
- *ҳозирги постиндустириал ёки информацион цивилизация.*

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт хусусиятига кўра анъанавий, либерал ва оралик цивилизациялар фарқланади.

Либерал цивилизация ёки Ғарб цивилизацияси маданий ва сиёсий плюрализм ҳамда жамиятнинг асосий қадрияти – ҳуқуқ тизимининг вужудга келиши билан боғлиқ. Унинг илдизлари хусусий мулк ва эркин бозор ҳукм сурган даврда вужудга келган антик цивилизацияга бориб тақалади. Ўз навбатида, бозор ва хусусий мулк индивид учун кафолатларни, мулкдор имтиёзларини, мулкдорлар гуруҳининг маъмуриятдан устунлигини, шахс эркинлиги ва ўз имкониятларини рўёбга чиқариш тамойилларини ўз ичига олган ҳуқуқий тамойиллар ва институтлар тизими вужудга келишига сабаб бўлган.

Анъанавий цивилизациялар ижтимоий ҳаётнинг варварликка чек қўйиш билан боғлиқ дастлабки шаклидан иборат. Булар барча аъзолари бевосита эмоционал мулоқот жараёнида бўлган нисбатан кичкина локал ҳамжамиятлардир. Улар жамоа қадриятларининг устунлиги, қабила оқсоқолларига нисбатан ҳурмат, ўтмишга қараб мўлжал олишга асосланган. *Анъанавий цивилизациянинг ўзига хос жиҳатлари – паст малакали, лекин анча кенг бюрократияга таянувчи жабр-зулмга асосланган ҳокимият, табақаларнинг ҳуқуқсизлиги, жамоавий тузилма, ҳуқуқнинг норасолиги, индивиднинг камситилиши кабилардир.*

Оралик цивилизация ёки ўтиш даври цивилизацияси улкан иншоотлар (тўғонлар, каналлар ва ш.к.) барпо этиш, янги ҳудудларни босиб олиш ёки ўз ҳудудини ташқи душмандан ҳимоя қилиш (масалан, Буюк Хитой девори) зарурияти туфайли вужудга келади. Натижада

анъаналари ва қадриятларига кўра ҳар хил локал ҳамжамиятларнинг механик бирлашуви юз беради. Мазкур бирлашув расмий хусусият касб этади ва идрок этиш анча қийин бўлган норматив-ҳуқуқий қоидаларга мувофиқ ва жамиятни ташкил этишнинг локал ҳамжамиятлар кўниккан ҳаёт тарзига зид бўлган шаклларида амалга оширилади. Аксарият ҳолларда жамиятни бирлаштириш вазифаси давлат томонидан ва асосан куч ишлатиш йўли билан ҳал қилинади. Айни шу сабабли нормалар тизими асосан бирлаштирувчи механизм сифатидаги давлат эҳтиёжларини акс эттиради. Бундан ўтиш даври цивилизацияларига хос бўлган ҳуқуқий нигилизм келиб чиқади. Давлат қадриятлари ва локал ҳамжамиятларнинг қадриятлари асосан бир-бирига зид бўлгани боис уларнинг ўртасида тўқнашув юз бериши мумкин. Қаттиқ давлат интизоми, кўп сонли солиқлар тўлаш, амалдорларнинг ўзбошимчалиги, рекрут мажбурияти, урушларда иштирок этиш зарурияти каби давлатнинг бу талаблари аҳолининг аксарият қисмида норозилик уйғотади.

Шундай қилиб, *жамиятнинг муҳим хусусиятлари* ижтимоий ҳаётни ташкил этишнинг кенг қўламли шакли саналган *цивилизацияга асосланади*. Цивилизациялар вақтда ва маконда ўта барқарор бўлади, индивидлар ва ижтимоий гуруҳларнинг алоқаларини тартибга соладиган ва жамиятнинг моддий асосларини ҳам, маънавий асосларини ҳам белгилайдиган умумий нормаларга асосланади. Улар маданият ва ижтимоий муносабатларнинг умумий шаклларини яратиб, жамият ҳаётининг тизим ташкил этадиган муҳим асоси сифатида амал қилади. Цивилизация – авлодлар ворисийлигини таъминловчи тарихий тажриба манбаидир.

Цивилизация ижтимоий ҳаётнинг барча омилларини: маданиятни ҳам, маданиятсизликни ҳам, ютуқларни ҳам, камчиликларни ҳам ўзида бирлаштиради. Маълумки, жамият ривожланишига қараб унинг нормалари эскириб боради. Улар мазкур социумнинг ўзгарган яшаш шароитлари билан тўқнашиб, унинг мавжудлигига тўғридан-тўғри таҳдид солади. Аммо муҳими шундаки, нормалар ўз ҳолича жамиятнинг сақланишини кафолатламайди, улар мазкур нормаларга амал қилишга, улардан ўз фаолиятида фойдаланишга, уларни ўзига хос тарзда талқин қилишга қодир бўлган одамларни шакллантиришни назарда тутди. Шу сабабли *маданият цивилизациянинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади*.

Маданият, унинг тузилиши ва ижтимоий функциялари. Маданият тушунчасига турли луғатларда, файласуфлар ва олимларнинг асарларида берилган таърифларни таққосласак, уларнинг ўртасида жиддий фарқ мавжудлигини кўришимиз мумкин. Бу тасодифий бир ҳол эмас. Маданият – шахс ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олувчи ўта серқирра ҳодиса. Маданият нима, деган саволга жавоб топиш

у қай тарзда вужудга келган ва турли, айрим жиҳатларга кўра эса бир-бирига зид маданиятларнинг мавжудлик сабаби нимада, деган саволларга жавобни ҳам назарда тутлади.

«Маданият» атамаси арабча «мадина» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «шаҳар» деган маънони англатади. Араблар кишилар ҳаётини икки турга ажратиб, бирини бадавий ёки саҳроий турмуш, иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Тугаб бораётган Рим империясида, кейинчалик эса Ўрта асрларда ҳам маданият тушунчаси шаҳардаги турмуш тарзи ва цивилизация неъматлари билан боғланган. Уйғониш даврида маданият шахсий баркамоллик белгиси сифатида қаралган. Шу даврда маданиятни маънавий фаолиятнинг турли соҳалари: вужудга келаётган фан, ахлоқ, санъат, фалсафа, дин билан боғлаш одати пайдо бўлган. Маданият хулқ-атвор андозалари мажмуи сифатида, маънавий фаолият антик анъанасининг давоми сифатида эътироф этилган. Шу маънода маданият тушунчаси ижтимоий-илмий муомаладан ўрин олган XVIII асргача амал қилган.

Маърифат даври файласуфлари маданиятга инсон фаолиятининг алоҳида мустақил ва ўзига хос жабҳаси сифатида қарайдилар. Уларнинг талқинида жамият ва шахс ҳаётининг барча соҳаларида Ақл, оқилоналик тамойилларининг қарор топиши маданиятнинг энг муҳим жиҳатидир. Ақлнинг вазифаси инсоният олдига умумий аҳамиятга эга бўлган мақсадларни қўйиш ва ижтимоий ўзгаришларни ўзига бўйсундиришдан иборат. Маърифат даврида маданият деб ҳисоблаш мумкин бўлган нарсаларни саралаш мезонлари яратилди. Маданий фаолият *интеллектуал, ижодий, самарали, новаторлик руҳи билан сугорилган* бўлиши, яъни нафақат яратиши, балки инсон имкониятлари соҳасини тинимсиз кенгайтириши лозим эди. Аммо маданиятнинг асл моҳияти, унинг ўзига хослиги инсон ақлининг мутлақ эркинлиги сифатидаги маънавий фаолият доираси билангина чекланарди.

Кант кўникма маданиятини ва интизом маданиятини фарқлайди. *Кўникма мақсадларга эришиш қобилиятини, интизом эса – оқилона мақсадлар қўйиш ва инсон иродасини оқилона йўл танлаш имкониятидан маҳрум қиладиган майлар тутқунидан халос этишни назарда тутди.* Кант маданият тушунчасини фан ва санъат доираси билан чеклайди. Фанда ақл-идрокнинг қонунчилик кучи, санъатда – тасаввурнинг маҳсулдор кучи жамланади. Улар объектив билим ва субъектив сезги каби бир-бирига зиддир. Шунга қарамай Кант фан ва санъат муносабатларига бир-бирини тўлдирувчи муносабатлар сифатида қарайди.

XIX асрда маданиятга аввало у ёки бу типдаги жамият ҳаёти ва унинг ўз-ўзини ташкил этишидаги ролига кўра фарқланадиган *қадриятлар ва гоюлар* тизими сифатида ёндашила бошланди. *Гегель* маданиятга мутлақ гою ўз-ўзини англаб етишининг бошланғич ва

яқунловчи (фалсафа) бўғини сифатида қарайди. Гегелнинг бу назарияси XIX-XX асрларнинг маданиятга доир бир қатор концепцияларида танқид тиғи остига олинади. Жумладан, «локал цивилизациялар» концепциясида *Шпенглер* халқлар маданиятига ўз ривожланиш жараёнида вужудга келиш, раванқ топиш, таназзулга учраш ва ҳалок бўлиш босқичларидан ўтадиган берк, ўзига тўқ, бетакрор организмлар сифатида қарайди. Шпенглер тарихий жараённинг ўзига хос узлуклилиги далилидан маданиятларнинг кўп сонлилиги ғоясини келтириб чиқаради.

XX асрда маданиятни ўрганиш асосан этнография ва ижтимоий антропология доирасида амалга оширилади. XX асрнинг иккинчи ярмида маданиятнинг коммуникатив хоссалари ҳақидаги тасаввурлар ривожланади, унинг герменевтик талқини кенг тарқалади. Бу эса маданиятнинг тузилиши ва хусусиятларини ўрганиш учун асос сифатида тилга қизиқиш кучайишига сабаб бўлади.

Шундай қилиб, тарих жараёни мобайнида шаклланган маданиятга доир ранг-баранг концепцияларда мазкур ҳодисанинг муҳим хусусиятларига тавсиф берилади. Маданиятнинг ҳозирги талқини мазкур тавсифларни ўз ичига олади. Маданият тушунчасининг мазмуни моддий ва маънавий қадриятлар, уларни яратиш, ажодлар тажрибасини ўзлаштириб, ундан янги қадриятлар яратиш учун фойдаланишга қодир бўлган инсонни шакллантириш усуллари тизимидан иборат. Маданият яхлит бўлиб, анча мураккаб тузилишга эга. Унинг элементлари турли асосларга кўра фарқланади. Ҳар қандай маданият:

- барқарор элементлар, яъни маданий универсалияларни;

- муайян тарихий шароитда вужудга келадиган ва йўқ бўлиб кетадиган ўтқинчи элементларни ўз ичига олади.

Маданий универсалиялар. *Маданий универсалиялар* қаторига ижтимоий ҳаётнинг барча умуминсоний шакллари, чунончи: *ижтимоий ишлаб чиқариш, меҳнат ва ўйин, дам олиш ва мулоқот, жамоат тартиби ва бошқарув, таълим ва тарбия, маънавий ҳаёт* (хуқуқий ва ахлоқий онг, санъат, дин ва ҳ.к.) киради. Улар табиий муҳитни ўзгартириш борасидаги фаолият сифатида ва янги нарсани бунёд этиш шакли сифатида вужудга келади. Элементар маданият универсалиялар: ўз баданини парвариш қилиш, болаларни тарбиялаш, овқат тайёрлаш, турар жойни йиғиштириш, ўлганларни дафн этиш ва ҳоказолар ҳам мавжуд. Ҳаёт фаолиятининг мазкур шакллари барча маърифатли жамиятларнинг ҳаёт тарзига уларнинг бутун тарихи мобайнида бетакрор тарзда хосдир.

Тарихан ўтқинчи элементлар жамият эволюцияси жараёнида вужудга келадиган ва йўқ бўлиб кетадиган муайян типдаги маданиятларга хос. Маданият типи ўз ижтимоий-психологик замини, аҳоли менталитети, уни вужудга келтирган цивилизация билан

узвийдир. Маданият типига хос бўлган ҳаёт тарзи, қадриятларга муносабат анъаналарнинг ворисийлиги билан қувватланади. Маданиятда юз бериши мумкин бўлган ўзгаришлар зарурият тақозоси билан ёки тасодифан пайдо бўладиган янги хоссаларнинг ўзлаштирилиши билан белгиланади. Муайян типдаги маданият ранг-баранг ҳодисалари кенг доирасининг ички бирлиги уни бошқа маданият типларидан фарқлаш имконини берадиган рамзлар аппаратида (тилда ва мантиқий амалларда, руҳий стереотиплар ва бадиий стилистикада, расм-русумлар ва муомала одобида) намоён бўлади. Антик давр, Ўрта асрлар, Уйғониш даври ва ҳоказолар маданияти жамият, шу жумладан айрим халқлар тарихининг турли босқичларига мос келадиган маданиятнинг муайян-тарихий типларидир. Ўз навбатида, маданиятнинг муайян-тарихий типни кичик маданиятларни, яъни маданиятнинг этник, минтақавий ёки диний ўзига хослик билан белгиланган қисмларини ўз ичига олади.

Маданиятнинг ички тузилиши. Ҳар қандай маданиятнинг ички тузилиши унинг амал қилиш хусусиятлари билан белгиланади. Маданиятнинг борлиги *инсоният тажрибасини ўзида мужссамлаштирган алоҳида маданий предметлиликни яратувчи субъектнинг ўзига хос фаолияти* билан таъминланади. Шундан келиб чиқиб маданиятнинг қуйидаги муҳим элементларини фарқлаш мумкин:

- *маданият субъекти;*

- *инсон фаолияти;*

- *маданий предметлилик;*

- маданиятнинг асосий функцияси – аждодлар маънавий тажрибасини сақлаш, авлоддан-авлодга ўтказиш ва ўзлаштиришни амалга ошириш билан боғлиқ *одамлар ўртасидаги алоқалар.*

Маданият субъекти – индивид (шахс), ижтимоий гуруҳ ёки жамият. Маданият инсон имкониятларини, унинг қобилиятлари, уқув ва кўникмаларини рўёбга чиқариш сифатидагина шаклланади ва амал қилади. У инсоннинг ижтимоий фазилатлари, ақли, иродаси, интилишлари, бошқа кишиларга ва ўз-ўзига, табиат ва жамиятга бўлган муносабатининг яхлит тавсифини акс эттиради. Маданият – *инсоннинг руҳлантирилган фаолияти;* у инсоннинг билиш қобилияти, билими, эстетик диди, иродаси, баркамоллик ва гўзаллик идеалига мувофиқ бўлган ижод қилиш қобилиятининг ривожланиш даражасини тавсифлайди. Аммо маданиятли одамнинг бош негизи ахлоқийлик ҳисобланади.

Маданият субъекти айрим индивид ёки ижтимоий гуруҳ бўлгани боис группавий ва индивидуал маданиятнинг турли-туман шакллари фарқланади. *Группавий* маданият деганда миллий маданият, манзилгоҳ (кичик, катта шаҳар ёки мегаполис, қишлоқ, шаҳарча) маданияти; синф, касбий гуруҳ ва ҳоказолар маданияти тушунилади. Группавий маданият

муайян омиллар таъсирида ўзгаради, унинг янги шакллари вужудга келади. Масалан, ҳозирги замон жамиятида оммавий маданият ва элитар маданият алоҳида ўрин эгаллайди.

Элитар маданият шахсий асосни излаш ва қарор топдириш сифатида амал қилади. У жиддий, мураккаб, ўзига хос бўлиб, новаторлик хусусиятини касб этади. Унинг маҳсулоти жамиятнинг новаторларча изланишларни тушуниш ва баҳолашга қодир бўлган интеллектуал элитаси учун мўлжалланган. *Оммавий маданият* вужудга келишига оммавий ахборот воситалари – газеталар, оммабоп журналлар, радио, овоз ёзиш, кинематограф, телевидение, магнитли ва видеомагнитли ёзиш воситаларининг ривожланиши замин ҳозирлади.

Индивидуал маданият – инсоннинг ижтимоийлиги мезони. Инсон қандай бўлса, унинг маданияти ҳам шундай бўлади. У маданият даражаси, унинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги тушунчалари билан тавсифланади. Индивидуал маданият у ёки бу даражада тизимли хусусият касб этиши мумкин, шунингдек у кўп сонли тасодифий тарқоқ омиллар таъсирида шаклланиши ҳам мумкин. Инсон – нафақат маданият маҳсули, балки унинг бунёдкори ҳамдир. У жамиятнинг олий кадриятларини ўзлаштиргани ва рўёбга чиқаргани, уларни ўзининг ички маънавий бойлигига айлантиргани учунгина маданиятли ҳисобланади. Инсон ҳақида унинг маданият ҳақидаги фикрларига қараб эмас, балки у мазкур тасаввурларни қандай амалга оширишига қараб хулоса чиқариш мумкин. *Маданият инсон фаолиятида амалга оширилган, гавдалантирилган индивидуал ва ижтимоий онг, идеаллар ва дидлар, ахлоқий ва сиёсий мўлжаллардир.* Шу сабабли маданиятнинг муҳим элементи маданий фаолият ҳисобланади.

Маданий фаолият. *Маданият – инсон дунёси, фақат унга хос фаолият усули бўлиб, уни амалга ошириш жараёнида одамзот ўзи яратаётган нарсаларга руҳ бахш этади, табиатни, ўзи яшайдиган муҳитни инсонийлаштиради.* Маданий фаолият онгли ва кадриятларга қаратилгандир. Унда меъёрларга риоя қилиш ва уларда нисбатан мустақиллик, мақсадга мувофиқлик ва ноутилитарлик ўзининг уйғун ифодасини топади. Маданий фаолият умуминсоний идеаллар ва кадриятларни этник ёки минтақавий шаклда акс эттиради. Маданият жабҳасида инсон фаолияти унинг эҳтиёжлари билан белгиланади, лекин фақат уларга боғлиқ бўлмайди. Унда мақсадга эришиш учун зарур бўлган элементлар ҳам, ортиқча унсурлар ҳам мавжуд. *Ортиқчалик* тушунчаси маданият ҳодисаларида уларнинг маънавий мазмунини амалда гавдалантириш учун талаб этиладиган воситаларнинг зарур даражасидан ортиқроқ элементлар мавжудлигини англатади. Маданиятда утилитар мақсадга мувофиқлик мезони билан ўлчаш мумкин бўлмаган муҳим кадриятлар яратилади. Гарчи маданият биологик, физик, ижтимоий, техник-иқтисодий ва бошқа шунга ўхшаш

омилларга таъсирчан бўлса-да, улар маданиятда ўзининг вариатив, кўп маъноли ифодасини топади. Бу маданиятда эркинлик ҳамда бутунлай янги предметлиликни яратиш имкониятлари мавжудлигидан далолат беради.

Маданиятнинг ўзига хослиги шу билан изоҳланадики, у теран шахсий мазмун касб этадиган субъектив таассуротлар уйғотади. У ҳатто инсоннинг оддий маданий универсалияларга мувофиқ қондириладиган табиий эҳтиёжлари даражасида ҳам намоён бўлади. Маданият инсон эҳтиёжларини руҳлантиради, уларга эстетик тус беради, аксарият ҳолларда табиий эҳтиёжнинг ўзидан анча узоқ бўлган рамз-аломатлар билан қуршаб олади. *Маданият – эҳтиёжларни қондиришнинг ўзига хос инсоний усули.* Маданият меъёрларидан четга чиқиш маданиятсизлик белгиси ҳисобланади.

Маданият *продуктив ва репродуктив, ижодий, анъанавий ва новаторлик фаолияти* билан бирликдагина самарали ривожланади. Ҳар қандай маданий ҳодисанинг аҳамияти, унинг мазмуни объектив, субъектга олдиндан белгилангандир, чунки янги авлод маданият ҳодисаларига тайёр ҳолда дуч келади. Шу маънода маданий фаолият репродуктив хусусият касб этади. Маданий фаолият ижод, янгини яратиш соҳаси ҳисобланади. Маданият жабҳасида новаторлик изланишлари турли шаклларда амалга оширилади.

Маданий фаолият эҳтиёжлар билангина чекланмайди, чунки у мотивлар, идеаллар, қадриятлар, яъни маънавий мўлжаллар билан тартибга солинади. Улар инсонни ўз ҳаракатларида нафақат эҳтиёжларни, балки ўзи ўзгартираётган предметнинг хусусиятларини ҳам ҳисобга олишга даъват этади. Ҳайвон табиатни фақат истеъмол қилади, инсон ҳар қандай предметда нафақат ўз мақсадини, балки унинг алоҳида хоссаларини ҳам кўради. Табиатга истеъмолчилик нуқтаи назаридан ёндашиш инсоннинг ёввойилашуви, варварлашуви белгисидир.

Маданиятни фаолият усули, технологияси сифатида тавсифлаш ижтимоий ҳаёт турли ҳодисаларининг маданий томонини: меҳнат, кундалик ҳаёт, фикрлаш, ишлаб чиқариш маданиятини, сиёсий, ҳуқуқий маданиятни, ижтимоий муносабатлар ва ҳоказолар маданиятини фарқлаш имконини беради. У инсон борлиги ва ижтимоийликнинг ҳар қандай кўриниши усулидир.

Маданий предметлилик. Инсон фаолияти – маданиятнинг зарурий элементи. У маданиятни қадриятлар яратиш жараёни сифатида тавсифлайди. Маданият фаолиятда инсон онги воситасида рўёбга чиқарилади ва ижтимоий тажриба, фаолият усуллари ва дастурларини авлодларга қолдириш учун имконият яратадиган *маданий предметлиликни* ўз ичига олади. **Маданий предметлилик** кенг тушунча бўлиб, у жамиятдаги билимлар, кўникмалар, меъёрлар ва қадриятларни

гавдалантирувчи барча нарсаларни қамраб олади. У моддий маданият элементлари - моддий ишлаб чиқариш воситалари, маҳсуллари ва инфратузилмасини, рўзғор буюмлари ва шу қабиларни ўз ичига олади. Маданий предметлилик тил ва нутқда, ахлоқий хулқ-атвор ва санъат асарларида, ҳуқуқий ва сиёсий хулқ-атворда, илмий асарлар ва диний расм-русумларда мужассамлашган маънавий маданиятни ҳам қамраб олади. Моддий ва маънавий маданият бир-бири билан узвий боғлиқ. Бу боғлиқлик қуйидагиларда ўз ифодасини топади: биринчидан, ижтимоий ғоялар ва тасаввурлар ўзининг моддий ифодасини топади (тил, рамзлар, санъат асарлари ва шу қабилар кўринишида). Иккинчидан, моддий маданиятнинг ҳар қандай предметида муайян мазмун (режа, ният, кайфият, билимлар ва ш.к.) акс этади. Умуман олганда инсоннинг меҳнат фаолияти ва ўзга фаолиятда мужассамлашган маънавий дунёси маданиятнинг мазмуни ҳисобланади. Шу сабабли маданий предметлилик рамзий табиатга эга: нарсалар, санъат асарлари, имо-ишоралар ва ҳоказоларда мазкур предметларни яратган инсон мазмуни «шифрланган» бўлади. Маданият предметларини идрок этар эканмиз, биз уларнинг мазмунини «ўқиймиз» ва уларни яратган кишилар ҳақида ахборот оламиз.

Маданият билимлар, қадриятлар ва маънолар манбаи саналган ўз тилига эга. Маданий коммуникация воситалари нафақат шахслараро мулоқот тилини, балки фан, сиёсат, тарғибот, бошқарув, дин тилларини ҳам ўз ичига олади. Улар қаторига маданий коммуникация новербал воситалари – имо-ишора, мимика, уст-бош, заргарлик буюмлари, соч турмаги, татуировка ва шу қабилар ҳам киради. Маданий предметлилик онгли фаолият маҳсули бўлиб, маданиятнинг ҳар бир элементида муайян мазмун акс этади, умуман маданиятда эса кишилар кўплаб авлодларининг орзу-умидлари, билим ва иштибоҳлари, қувон ва қайғулари ўз ифодасини топади. Маданиятнинг жамият учун аҳамияти айна шу омиллар билан белгиланади. Маданий қадриятларнинг бой берилиши авлодлар ўртасидаги алоқа узилишига сабаб бўлади, жамиятни ортга улоқтириб юборади, унинг мавжудлигини хавф остида қолдиради.

Маданий коммуникация. Маданият бойликларидан фойдаланиш уларни ўзлаштиришни, яъни шахс ва жамиятнинг маънавий ва амалий мулкига айлантиришни назарда тутаяди. Шу сабабли юқорида зикр этилган предметлиликни *авлоддан-авлодга қолдириш, идрок этиш ва англаб этиш* борасидаги фаолият маданиятнинг муҳим элементи ҳисобланади. Маданиятнинг ҳар қандай предмети матнни эслатади. Бу матн белгиларнинг тасодифий ва мантиқсиз тўпламига эмас, балки *фикрга* айланиши учун уни кимдир ўқиши талаб этилади. Билим, тажриба ва фикр алмашиш маданият борлигининг зарурий шартидир. Маданий предметлиликни яратишда инсон ўз маънавий кучлари ва

қобилиятини «моддийлаштиради», «предметга айлантиради». Маданий бойликни ўзлаштиришда эса инсон маданий предметлиликни «моддийликдан чиқаради», унинг маънавий мазмунини аниқлайди ва уни ўз мулкига айлантиради. Шу сабабли маданиятнинг борлиғи маданий ҳодисаларни яратувчилар ва уларни идрок этувчиларнинг *мулоқотини* талаб қилади. Маданиятлар мулоқоти ўзаро алоқа қилиш, маданий предметлиликни тушуниш ва унга баҳо бериш шакли ҳисобланади ва маданий жараён марказидан ўрин олади.

Маданий жараёнда мулоқот тушунчаси кенг мазмун касб этади. Бу маданий бойликларни яратувчи ва ундан фойдаланувчининг мулоқоти, авлодлар мулоқоти, халқларнинг ўзаро алоқа қилиш ва тил топиш шакли сифатидаги маданиятлар мулоқотидир. Маданий тафовутлар – жаҳон халқлари бетакрор тарихининг қонуний натижаси, тарихий жараённинг ранг-баранглиги манбаидир. Савдо-сотик ва яхши кўшничиликнинг ривожланиши, аҳоли миграциясига қараб маданиятларнинг ўзаро алоқаси муқаррар тарзда кенгаяди. У турли маданиятлар бир-бирини бойитиши ва ривожланиши манбаи бўлиб хизмат қилади. Бунда маданиятларнинг ўзаро алоқаси шакли, унинг йўналиши қандай, деган саволга жавоб топиш муҳим аҳамият касб этади. Умумий цивилизация доирасида мавжуд бўлган маданиятларнинг ўзаро алоқаси айниқса самарали ва шикастсиз ҳисобланади. Турли цивилизацияларга мансуб маданиятларнинг ўзаро алоқаси эса доим ҳам ижобий хусусият касб этавермайди. Масалан, европача ва ноевропача маданиятлар, Шарқ ва Ғарб цивилизацияси маданиятларининг ўзаро алоқаси турли сценарийларга мувофиқ амалга оширилиши мумкин: Ғарб цивилизацияси Шарқ цивилизацияларини ўз ичига олиши, Ғарб цивилизацияси Шарқ цивилизацияларига кириши, иккала цивилизациянинг биргаликда мавжудлиги (Япония). Европа мамлакатларида фан ва техника мисли кўрилмаган суръатларда ривожланиши, ер курраси аҳолиси учун нормал яшаш шароитларини таъминлашга бўлган эҳтиёж анъанавий цивилизацияларни модернизация қилиш муаммосини кун тартибига қўйди. Аммо модернизация қилишга уринишлар аксарият мамлакатлар учун самарасиз тугади. Анъанавий ислом маданиятларини модернизация қилиш оқибатлари айниқса шикастли бўлди.

Бу маданиятлар мулоқоти амалда мумкин эмас ёки анъанавий цивилизацияларни модернизация қилиш фақат аҳолининг қадриятларга муносабати салбий томонга ўзгаришига ва дунёқарашнинг ялпи инқирозига сабаб бўлади деган маънони англатмайди. Европача цивилизация жаҳон маданий жараёни учун андоза бўлиши керак ва ўзга маданиятларнинг европача андозага мос бўлмаган жиҳатлари сохта ёки тасодифийдир деган тасаввурдан воз кечиш лозим. Аммо турли маданиятларнинг ўзига хослигини мутлақлаштириш ҳам ярамайди. Ҳар

бир маданият ўз маданий ўзагини сақлаган ҳолда, сиртдан таъсирлар натижасида муттасил ўзгаради, уларни ҳар хил кўринишда мослаштиради. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, одамларни зарур моддий неъматлар билан таъминловчи илғор технологиялар кенг миқёсда амалга жорий этилиши, тиббий хизмат кўрсатишнинг тарқалиши, таълим ва маданият институларининг ривожланиши, фаол маданий алоқалар – буларнинг барчаси турли маданиятларнинг яқинлашуви ва европача цивилизация ижобий таъсирининг далилидир.

Маданият ўз таркибий элементларининг яхлитлиги билан ажралиб туради. Бу яхлитлик унинг тизимлилиги, кадриятлар иерархияси, даражалари ва субординацияси мавжудлиги билан таъминланади. *Анъана* маданиятнинг муҳим бирлаштирувчи механизми ҳисобланади. Маданият тушунчасининг ўзи «хотира» каби анъананинг мавжудлигини назарда тутадими, уни йўқотиш жамият ҳалокати билан баробардир. Анъана тушунчаси маданиятнинг *маданий ўзак, эндогенлик, ўзига хослик, маданий мерос, маданий динамика* каби омилларини ўз ичига олади.

Маданият ўзаги – *маданиятнинг нисбатан барқарорлигини ва яшовчанлигини кафолатловчи тамойиллар тизими. У асрлар мобайнида шаклланади ва жамият борлигининг ўзгарувчи шароитларига мослашиш механизмларини таъминлайди.*

Эндогенлик *маданиятнинг моҳияти, унинг тизимли бирлиги ички тамойилларнинг муштараклиги билан белгиланганини англатади.*

Ўзига хослик – *маданий ривожланишнинг нисбатан мустақиллиги ва эркинлиги билан белгиланадиган бетакрорлик.*

Маданий мерос – *аждодлар томонидан яратилган ва ҳар бир жамиятнинг ижтимоий-маданий жараёнига киритилган кадриятлар мажмуи. Маданият масалалари бўйича Мехикода ўтказилган жаҳон конференциясида (1983 йил) анъана тарихнинг ҳаракатлантирувчи тамойилларидан бири сифатида эътироф этилган.*

Маданият функциялари. Ижтимоий ҳодиса сифатида маданият кўп сонли функцияларни бажаради. У инсоннинг *билиш фаолиятини* ўз ичига олади, ижтимоий тажрибани авлодларга қолдириш ва бошқа халқлар маданиятини ўзлаштириш воситаси сифатида *информатив функцияни* бажаради. Маданиятнинг ривожланиши у бошқа маданиятлар билан *алоқа* қилишини тақозо этади. Маданият *норматив функцияни* ҳам бажаради: у муайян цивилизацияда шаклланган меъёрларни амалга жорий этади, шунингдек ўз меъёрлари ва кадриятларини яратиб, уларни инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча жабҳаларига татбиқ этади. Ижтимоий-маданий жараёнда давлат ҳаёти кадриятлари муҳим аҳамият касб этади: идеократик, теократик ёки сиёсий давлат бошқа-бошқа маданий мўлжалларга таянади. Давлат ўз негизини мустаҳкамлайдиган меъёрларнинг устунлигини таъминлайди

ва ўзига таҳдид солиши мумкин бўлган меъёрларни сиқиб чиқаради. Ўз навбатида, маданият ҳам ижтимоий тажрибани *саралаш*, уни *рамзий тизимларда мустаҳкамлашни* амалга оширади.

Маданиятнинг яна бир муҳим функцияси *инсонни камол топтириш* ҳисобланади: индивид маданиятни ўзлаштириш жараёнида шахсга айланади. Маданият норматив тартибга солинадиган фаолият саналгани боис, у *қадриятларни* яратиш соҳаси сифатида намоён бўлади. Маданият ҳодисалари ижтимоий ўзгаришларни бошқаради, уларни ижтимоий муҳим мақсадларни амалга оширишга йўналтиради. Маданият қадриятлари мазкур ҳамжамиятда ижтимоий мўлжал бериш ва *тартибга солиш функциясини* бажаради. Маданият ижтимоий муносабатлар тизимида хизматлар кўрсатади, бу ерда юз берувчи ўзгаришлар ва силжишларни белгилайди ва тайёрлайди, инсон хулқ-атворини тартибга солишни таъминловчи махсус механизмларни яратади. Бу тўғридан-тўғри, бевосита тартибга солиш бўлиши мумкин (ҳуқуқ, ахлоқ, тақиқ). Бу жамиятнинг у ёки бу қадриятлари ва талабларини акс эттирувчи баъзи бир ҳаракатларни бажаришни буюриш орқали амалга ошириладиган билвосита тартибга солиш бўлиши ҳам мумкин.

Маданият инсоннинг жамиятдаги ўрнидан, унинг диний мансублиги ёки сиёсий қарашларидан далолат берувчи рамзларнинг кенг тизимини яратади. Баъзан мазкур гуруҳлар ёки қадриятларга бевосита мансублик рамзий хусусият касб этади: индивид диний расм-русумларда маънавий таскин топиш воситасини изламайди, лекин ўзининг диндорлигини намоёиш этади; у муайян сиёсий мақсадларга эришишга ҳаракат қилмайди, лекин ўз ниятларини эълон қилади ва ҳ.к. Шунга қарамай расм-русумларни адо этиш амалиёти ҳам, жамият талабларини тўғридан-тўғри бажариш ҳам этноснинг, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётининг яхлитлигини таъминлайди.

Маданият вайронкор жараёнларга қаршилик кўрсатади, чунки у қадриятларни саралаш механизмларига эга. Натижада цивилизациянинг тор тарихий аҳамият касб этувчи ҳодисалари йўқликка чекинади, тарих учун муҳим аҳамиятга эга бўлган маданий ҳодисалар эса умуминсоний маданият хазинасидан ўрин олади. Бунёдкор ҳодисаларни ҳам, вайронкор ҳодисаларни ҳам ўз ичига олувчи цивилизациядан фарқли ўлароқ, маданият ўзининг инсонийлиги, ижобийлиги билан тавсифланади. У инсон фаолияти ижодий асосининг манбаи ҳисобланади. Инсон яратган ҳар қандай предмет маданият ҳодисаси ҳисобланавермайди, худди шунингдек ҳар қандай инсон ҳам маданиятли бўлавермайди.

Маданиятсизлик ёки маданият даражасининг пастлиги аҳолининг бир қисми ўз маданиятидан ажралиб қолганини англатади. Саводсизлик, ахлоқсизлик, маданий меъёрларга мувофиқ бўлган хулқ-атвор, мулоқот,

меҳнат кўникмалари мавжуд эмаслиги, табиатга нооқилона муносабат ва маданиятсизликнинг бошқа шунга ўхшаш кўринишлари оқилона бўлмаган маданий сиёсат ёки унинг умуман мавжуд эмаслиги натижасидир. Айтиш мумкин, маданиятсизлик онгли сиёсат натижаси бўлиши ҳам мумкин.

Маданият инсон фаолиятининг барча жабҳаларини қамраб олади, жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий кичик тизимларини бирлаштиради. Аммо маданий жараён чегараси цивилизация, унинг меъёрлари билан белгиланади. Маданият цивилизацияда чуқур илдиз отган бўлиб, у билан бир жон ва бир тан ҳисобланади. Маданият ва цивилизациянинг ўзаро алоқаси шу даражада кучлики, аксарият файласуфлар ва олимлар бу тушунчаларни айний деб ҳисоблайдилар. Бу бежиз эмас: жамиятнинг нормал ҳолатида уларни деярли фарқлаб бўлмайди. Цивилизация ва маданият бирдир: ўз маданиятсиз цивилизация бўлмаганидек, цивилизациясиз маданият ҳам бўлмайди. Маданият ҳам, цивилизация ҳам норматив табиатга эга. Уларнинг ўртасидаги фарқ шундаки, цивилизация маданий жараёнга *шарт-шароит* яратади, уни тартибга солади. Ўз навбатида, маданият янгилик ижодкори сифатида цивилизациянинг ривожланишига замин ҳозирлайди. Аммо маданият цивилизация билан айний эмас. У цивилизация белгилаган ижтимоий меъёрларни амалда мужассамлаштиришни назарда тутувчи эркин фаолиятдир. Маданият жамият қадриятлари, моддий ва маънавий бойликлари мажмуидир.

Цивилизация элементларидан бири сифатида маданият унга мувофиқ бўлади, лекин мустақил ривожланишга қодир элемент сифатида у цивилизация билан зиддиятга киришиши мумкин. Мазкур зиддиятнинг мавжудлиги маданиятнинг ҳам, цивилизациянинг ҳам ривожланиш манбаидир. Уларнинг ўртасида айнийлик назарий жиҳатдан фақат цивилизация маданиятга ўз ҳукмини тўла ўтказиши сифатида мавжуд бўлиши мумкин. Бу ҳаёт фаолиятининг техник-механик, маънавийсиз шакллари ҳукм суришини, шахснинг ижодий ташаббуси бўғилишини англатган бўлур эди. Инсон ҳаётининг барча жабҳаларида унинг хулқ-атворини каттиқ тартибга солиш жамиятни турғунлик салтанатига айлантиради. У ўзгараётган шароитларга мослашиш қобилиятини йўқотади. Шу сабабли *маданиятнинг ўлими муқаррар тарзда бутун социумни ҳалокатга элтади*. Бу ўз ҳалокатидан кейин бир вақтлар гуллаб-яшнаган маданият харобаларини қолдирган цивилизациялар тарихида кўп қарра кузатилган.

Аммо маданият ва цивилизация ўртасида туб тафовут мавжудлиги ҳам цивилизациянинг ҳалокатига сабаб бўлади. Шу сабабли цивилизация маданиятни ижтимоий назорат қилиш механизмларига эга бўлади. Цивилизация маданиятнинг ривожланишини белгилаш ва рағбатлантириш йўли билан уни чеклайди, ўз манфаатларига

бўйсундиради. Цивилизациянинг яшовчанлиги ва фаоллиги цивилизация механизмларининг маданий шакллар ранг-баранглигини ўз идеаллари ва андозаларига бўйсундириш қобилияти билан белгиланади. Зеро маданият воситалари билан цивилизациянинг ривожланиши, унинг янги шароитларга мослашиши муаммолари ҳал қилинади. Айни вақтда цивилизациянинг мавжудлиги маданият вужудга келган андозалар, меъёрлар ва қоидаларга риоя қилишга ўзини мажбурловчи чеклашлар консерватизмига чек қўйишга қай даражада қодирлиги билан белгиланади. Маданият ўз табиатига кўра қолип ва андозаларга тоқатсиз бўлган ижод соҳасидир. Агар у қатъий норматив чеклашларга барҳам бера олмаса, цивилизация, айтайлик, экологик ҳалокатдан ёки аҳоли сонининг ўсиши ва уни оммавий ҳалокат, очлик ва касалликлардан ҳимоя қилиш қобилияти ўртасида зиддиятларнинг кучайиши натижасида ҳалок бўлиши мумкин. Шу сабабли маданият ва цивилизация ўртасидаги зиддиятлар уларнинг ривожланиш манбаи ҳисобланади, уларнинг айнийлиги эса турғунлик ва ҳалокатни англатади.

Цивилизация маданий жараёнга *умумий* шарт-шароит яратади, у улкан минтақалар ва қитъаларни қамраб оладиган оламшумул ҳодисадир. Маданият цивилизация яратган заминда вужудга келади, индивидуал, бетакрор, этник хусусият касб этади. Ҳар бир социум индивидуал асосининг ифодаси сифатида маданият бир цивилизацияга мансуб халқлар ўртасидаги фарқларни белгилайди. У мазкур халққа хос бўлган, унинг этник-ижтимоий индивидуаллигини ташкил этадиган омиллар: тил, тарихий тақдир, дин, бошқа халқлар билан алоқалар ва ҳоказоларни хулқ-атвор қоидалари, одатлар, маънавий ҳаётда акс эттиради. Айни бир цивилизация кўп сонли маданиятларни яратади. Масалан, Европа цивилизацияси француз, немис, инглиз ва ҳоказо маданиятларни ўз ичига олади.

Меъёрлар, қоидалар, тақиқлар ва амр-фармойишлар мажмуи сифатида цивилизация одамлар фаолиятини ўзига бўйсундиради, уни тартибга солади. Маданият – мазкур нормаларга мувофиқ амалга ошириладиган эркин маънавий ва моддий фаолият. Аммо норматив жиҳатдан мақбул бўлган ҳар қандай ҳаракат маданий бўлавермайди. Масалан, тош қурол тенг даражада маданият предмети деб номланиши, айни вақтда яшаб қолиш воситаси ҳам бўлиши мумкин. Эркин юнон деҳқони ерга ишлов бериши маданий фаолият бўлиши мумкин, айни шу иш қул томонидан назоратчининг қамчиси остида бажарилишини эса, гарчи қул эркин одам билан айни бир деҳқончилик амалини бажараётган бўлса-да, маданий деб номлаш мумкин эмас. XX аср цивилизацияси ўзидан кейин инсон томонидан муҳандислик ҳисоб-китобларига кўра, қурилиш меъёрлари ва қоидаларига мувофиқ яратилган чириётган сунъий денгизларни қолдирди. У Орол денгизини қуритди, лекин

Каспий денгизида сувни тошириб юборди, натижада маданият объектларини сув босмоқда.

Маданият инсон фаолияти билан узвийдир. Унинг тараққиёти маданий-тарихий ижодда индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар иштироки билан белгиланади. Цивилизация – ўз-ўзини қувватловчи ўзгармас жамият, ижтимоий статика манбаи. Маданият – ижтимоий динамика манбаи, у тарих талабига жавоб бериш ва ижтимоий ўзгаришларга замин яратишга қодир шахсларни шакллантиради ва айни вақтда ўзи ҳам мазкур шахслар томонидан шакллантирилади.

Тажрибавий амалий матнлар

Қўшимча ватушунтирувчи матнлар

Назорат саволлари

1. Жамият нима?
2. Ижтимоий ишлаб чиқариш нима?
3. Жамият кичик тизимлари нима билан тавсифланади? Уларнинг бирлиги нимада?
4. Цивилизация нима?
5. Европа цивилизацияси чиндан ҳам цивилизациянинг олий шакли ҳисобланадими ва у бутун инсоният ривожланишига йўл кўрсатишга қодирми?
6. Маданият нима? Унинг цивилизация билан алоқасига тавсиф беринг.

Рефератлар мавзулари

1. Тарихий жараённинг муқобил концепциялари.
2. Мулк ва ижтимоий тенгсизлик: уларни жамият ҳаётидан чиқариш имконияти.
3. Индивидуал ва ижтимоий онгда ижтимоий психология ва мафкура.
4. Ҳокимият ва сиёсат: афсона ва воқелик.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч.-Т.: Маънавият, 2008.
1. Бердяев Н.А. Смысл истории. М., 1990.
2. Бергер П. Понимание современности // Социологические исследования. 1990. №7.
3. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. М., 1993.
4. Гумилев Л.Н. История людей и история природы. М., 1993.

6. 7. Каган М.С. Философия культуры. СПб., 1996.
8. 9. О свободе. Антология западноевропейской либеральной мысли. М., 1995.
10. 1112. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992.
13. Тойнби А. Постижение истории. М., 1991.
14. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.

ТАРИХ ФАЛСАФАСИ

Маълумки, ҳар қандай ижтимоий ҳодисанинг моҳиятини ва унинг жамиятнинг ривожланиш жараёнидаги ўрнини фақат у бутун жамиятнинг ривожланиш жараёнига боғлаб, яъни умумий тарихий жараён доирасида ўрганилган тақдирдагина тушуниш мумкин. Бундан муқаррар тарзда бутун инсоният тарихига тегишли бўлган саволлар келиб чиқади: тарихий ривожланишнинг бирон-бир мақсади мавжудми; жаҳон тарихи қайси йўналишда ҳаракатланади; тарих бирон-бир муайян мазмунга эгами? Бу саволларнинг барчасига фалсафанинг «тарих фалсафаси» деган ном олган бўлими жавоб беради. Ҳозирги дарсликларда тарих фалсафасининг предметини, унинг тузилиши ва функцияларини ёритишга лозим даражада эътибор берилмаганини ҳисобга олиб, мазкур бўлимни айти шу муаммоларнинг таҳлилидан бошлаймиз.

Тарихнинг мазмунини аниқлаш йўлидаги изланишлар. Билимнинг интеграл шакли сифатида фалсафа жамият, тарих ва инсон ҳақидаги муайян-илмий тасаввурларни синтез қилади. У гуманитар фанлар – психология, санъатшунослик, семиотика, санъатга мурожаат этади. Тарих фалсафасининг асосий вазифаларидан бири – ўзгарувчан ва мураккаб ижтимоий дунёда ҳаёт мазмунига доир мўлжалларни топиш, инсоният мавжудлигининг ҳар бир муайян даврида унинг олдида турган устувор вазифаларни белгилашдир. Ҳар бир инсон ва кишилик ҳамжамияти ҳаётининг бурилиш даврларида унинг олдида ҳаёт мазмуни нимада деган савол кўндаланг бўлади.

Тарихнинг мазмун ва моҳиятини англаб етиш борасидаги илк уринишларга қадимги юнон файласуфларининг асарларида дуч келиш мумкин. Тарих уларнинг талқинида олдинма-кетин юз берадиган воқеалар мажмуи сифатида намоён бўлган. Тарих тавсифи анча тўлиқ бўлган, баъзан бўяб кўрсатилган, лекин уларнинг ҳикоятлари тарих ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиш имконини бермаган. Бу нарратив тарихдир. (тарихчининг талқини, интерпретацияси) Кейинчалик юнонлар тарихни узлуксиз такрорланиб турадиган жараёнлар, «абдий ортга қайтиш» (Ф.Ницше) сифатида тасаввур қилганлар.

Христианча анъана тарихнинг бутунлай бошқача талқинини таклиф қилди. Ўрта асрларда илоҳий тақдир асосий тарихий куч сифатида эътироф этилди. Тарихий воқеаларнинг ички мантиқи алоҳида мазмун касб этди: Худо нафақат тарихий жараённи бошқаради, балки адашган инсониятга гуноҳлардан фориғ бўлиш, жаннатдаги боқий ҳаётга эришиш йўлини кўрсатади. *Аврелий Августин* ўзининг «Илоҳий шаҳар ҳақида» асарида боқийлик ва муваққатлик, илоҳийлик ва дунёвийликнинг бирлиги тўғрисида сўз юритади. Унинг фикрича, Исо

Масих инсониятга боқийлик сари йўл кўрсатган. Тарихнинг мазмуни – боқийликка элтувчи йўлдан боришда, инсон ҳаётининг мазмуни эса – Худого хизмат қилиш, гуноҳлардан фориг бўлишдадир.

Тарихда мазмуннинг мавжудлиги ҳақидаги тасаввур, шунингдек Ўрта асрлар фалсафаси илк бор таърифлаб берган инсониятнинг тараққиёти ғояси анча яшовчан бўлиб чиқди: у турли йўналиш ва оқимларга мансуб файласуфлар томонидан муайян фалсафий таълимотлар нуқтаи назаридан у ёки бу тарзда талқин қилинган. Масалан, Маърифат даврида барча тарихий воқеаларга оқилоналик мезонига мувофиқ баҳо берилган. Мазкур концепция энг мукамал кўринишда *Д.Дидро* ташаббуси билан яратилган «Энциклопедия»нинг фаол иштирокчиларидан бири, француз маърифатчиси *Николай Кондорсе* асарида ўз аксини топган. У ўзининг «Инсон тафаккури тараққиётининг тарихий манзарасига чизғи» деб номланган рисоласида кишилик жамиятининг барча жабҳаларига тафаккурнинг кириши ғоясини мазкур жамият ривожланишининг узоқ истиқболи сифатида асослашга ҳаракат қилади.

Тафаккурнинг тантанаси ғояси инсоният тарихининг мазмуни сифатида Гегель томонидан ҳам асосланган. У тарихга мутлақ руҳ, оламий Ақл тараққиёти сифатида ёндашган. Гегель фикрига кўра, мазкур тараққиёт ўзининг алоҳида вазифасини адо этиши лозим бўлган айрим халқлар руҳи орқали амалга ошади. Унинг фикрича, тарихий жараён «ақлга мувофиқ», яъни тасодифлардан ёки айрим шахсларнинг ўзбошимчалигидан қатъий назар ўзига йўл очадиган объектив қонуниятлар билан белгиланади. Тарихнинг мазмуни мутлақ руҳ ўзини ўзи англаб етишидадир, деб қайд этади Гегель.

Тарихнинг мазмунини аниқлаш борасидаги кейинги изланишлар амалда муайян идеал тажассуми сифатидаги тарихнинг мазмуни ҳақидаги тезиснинг кўринишлари ҳисобланади. Идеалнинг мазмуни ҳар хил, ҳатто қарама-қарши бўлиши мумкин: технократик иллюзиялар, оммавий истеъмол жамияти идеали, ахборот жамияти идеали, хусусий мулк ва эксплуатациясиз умумий тенглик жамияти ва ҳ.к. Тарихнинг мазмунини аниқлаш йўлидаги изланиш ранг-баранг эканлигига қарамай, унинг ҳар бир талқини аҳоли муайян қисмининг орзу-умидларига мосдир. Тарихнинг мазмуни тушунчасининг энг теран талқинларини ХХ аср файласуфлари –К.Ясперс таклиф қилган . У жаҳон тарихининг мазмунини даврларнинг умуминсоний алоқаларга асосланадиган мазмун жиҳатидан боғланишида кўради. Мазкур боғланишнинг мавжудлигини тарихнинг мазмунини акс эттирадиган *дунёвий вақт ўқи* кафолатлайди. У Шарқ ва Ғарб маданиятларининг умумий асоси ҳисобланади. Ясперс жаҳон тарихида *тиллارнинг вужудга келиши, меҳнат қуроллари ихтиро қилиниши, оловдан фойдаланишга киришилиши* каби тўрт босқичини фарқлайди: . Вақт ўқининг бошланиши Ҳиндистон, Хитой, Юнонистон

ва Эрон буюк маданиятлари деярли бир вақтда вужудга келган милоддан аввалги 800 ва 200 йиллар оралиғидаги даврга мос келади. Европада фан-техника даврининг бошланиши мазкур маданиятларнинг давоми (маълум маънода эса уларнинг зидди) бўлган. Тўртинчи босқичда инсониятнинг бирлиги вужудга келади. Бу даврда жамият инсонга муносиб бўлган асослар ва тамойилларга мувофиқ ривожланади. Тоталитаризмдан бутунлай воз кечишга асосланган ҳуқуқий давлат мазкур бирликнинг кафили ҳисобланади. Тарихнинг мазмуни – умуминсоний маданиятни ва вақт ўқининг аввалида шаклланган анъаналарни сақлаш ва ривожлантиришдадир.

Н.А.Бердяев тарихнинг мазмуни ҳақида мулоҳаза юритар экан, уни, инсон ҳаётининг мазмуни каби, тарих тугаганидан кейингина аниқлаш мумкинлигини қайд этади. Аммо, шунга қарамай, тарихнинг мазмуни ҳақида эркинлик, ижод тушунчаларига таяниб сўз юритиш мумкин, деб ҳисоблайди. Тарихнинг ҳаракатида Бердяев объективлашувнинг инсон устидан ҳукмини камайтирадиган, унинг эркинлиги ва ижодининг тантанасини қарор топтирадиган жараёнларни аниқлашга ҳаракат қилади.

Бугунги кунда жамиятнинг глобаллашуви муносабати билан тарихнинг мазмуни ҳақидаги масала яна кун тартибидан ўрин олмоқда. Замонлар ва халқлар алоқасини, халқлар ўртасидаги ҳамжиҳатликни қарор топтирадиган, аждодларнинг маънавий меросини сақлаш ва кўпайтиришни, ҳозирги авлодларнинг эркинлиги ва ижодий имкониятларини рўёбга чиқаришни таъминлайдиган кадриятлар тизимига қараб мўлжал олувчи ғоялар яна муҳим аҳамият касб этмоқда.

XIX асрда фалсафадан *социология* ажралиб чиқа бошлади. Мазкур фан жамиятни тушунишга нисбатан фалсафий ёндашувларни асосан тан олади ва айни вақтда ўз предмети ва тадқиқот методларига эга.

О.Конт. Ижтимоий тадқиқотларнинг объективлигига эришиш лозим, деган ғояни ҳимоя қилган *О.Конт* (1798-1857) фан сифатидаги социология асосчиси. У социологияни икки қисмга ажратади: биринчи қисм ижтимоий статикани, яъни ижтимоий тизимларнинг мавжудлик шартларини ва уларнинг амал қилиш қонунларини, иккинчи қисм эса – ижтимоий динамикани, яъни жамиятнинг ривожланиш ва ўзгариш қонунларини ўрганади. Ижтимоий статика – одам организмнинг тузилишига ўхшаб кетадиган жамият «анатомияси»дир. Конт жамиятда оила, дин, давлат каби муҳим институтларни фарқлайди. У жамият ривожланишининг уч босқичи қонунини таърифлайди. Мазкур босқичлар инсоният ақлий ривожланишининг уч босқичига мос келади: теологик босқич (у қадимги давр ва илк Ўрта асрларни қамраб олади ва XIII асрда тугайди), метафизик босқич (XIV-XVIII асрлар) ва позитив босқич (XIX асрда бошланади).

Марксизм. К.Маркс (1818-1883) ва Ф.Энгельс (1820-1895) жамиятни ўз-ўзидан ривожланидиган, иқтисодий ривожланишнинг бир босқичидаги барча мамлакатлар учун умумий бўлган ўта мураккаб тизим сифатида тавсифлайди. Жамиятнинг зиддиятли бирликни ташкил этадиган барча таркибий қисмлари моддий ишлаб чиқариш муносабатлари билан белгиланади. Мазкур муносабатлар мажмуи базисни, яъни *жамиятнинг иқтисодий негизини* ташкил этади. Шу асосда жамиятнинг ўзига хос ижтимоий муносабатлар амал қиладиган муайян-тарихий типи шаклланади. Жамиятнинг умумий иқтисодий асосда шаклланидиган ва «алоҳида, ўзига хос хусусият»га эга бўлган типини Маркс *ижтимоий-иқтисодий формация* деб белгилайди. Ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг ўзгаришига Маркс пировард натижада ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг диалектикаси билан белгиланидиган қонуний, табиий-тарихий жараён сифатида қарайди.

Г.Спенсер. *Социологияда органик йўналиш* асосчиси *Герберт Спенсер* (1820-1903) жамиятга индивидлар бирлашмаси сифатида ёндашади. Унинг фикрича, мазкур индивидларнинг ривожланишидаги фарқлар жамият эволюциясининг дастлабки шартлари ҳисобланади. Жумладан, ибтидоий қабилалар ривожланишда оқсаганини Спенсер уларнинг қобилиятлари ривожланиш даражасининг пастлиги билан тушунтиради. Энг мослашувчан жамиятларнинг яшаш учун курашини ижтимоий тараққиётнинг асосий қонуни деб ҳисоблайди. У иқлим, табиий шароитнинг ижтимоий жараёнларга таъсирини ўрганган. Спенсер яратган таълимотни кейинчалик социологиядаги географик оқимларнинг вакиллари ривожлантирган.

Э.Дюркгейм. *Э.Дюркгейм* (1858-1917), жамиятни тушунишни қадриятлар тизими билан боғлаган, фақат шу йўл билан тарихни унинг ўзига хос хусусиятига мувофиқ тарзда ўрганиш мумкин, деб ҳисоблаган. Э.Дюркгейм ҳам қадриятларни жамият тузилишини белгиловчи муҳим омил деб билган. Жамият тузилмасини ўрганишга нисбатан у структуравий функционализм нуқтаи назаридан ёндашган. Жамият борлиқнинг алоҳида соҳаси бўлиб, у ўз қонунларига мувофиқ ривожланади. Ноижтимоий хусусиятга эга бўлган омиллар жамият ҳаётига жиддий таъсир кўрсатишга қодир эмас. Жамият тузилмасига Дюркгейм ўзаро таъсирга киришадиган ва бир-бирини вужудга келтирадиган ижтимоий далиллар *мажмуи* сифатида қарайди. Ижтимоий далиллар сабабини онгдан эмас, балки бундан олдинги ижтимоий далиллардан қидириш лозим. Ижтимоий тузилма далилларнинг икки гуруҳидан таркиб топади: биринчидан, у моддий ва маънавий қадриятларни, иккинчидан, ижтимоий жамоаларни ўз ичига олади. Ижтимоий жамоаларни таҳлил қилар экан, Дюркгейм оила, касбий гуруҳ каби жамоаларни, шунингдек меҳнат тақсимотига

мувофиқ вужудга келадиган, ижтимоий бирлик (ахлоқ, дин)ни ифода этадиган ижтимоий институтларни фарқлайди. Ижтимоий жараёнда сабабият ижтимоий муҳитнинг юқорида зикр этилган элементларининг у ёки бу ҳодисани вужудга келтирадиган ўзаро таъсиридир.

Дюркгейм ижтимоий эволюция мавжудлигини қайд этади ва уни меҳнат тақсимоти билан боғлайди. У ривожланган меҳнат тақсимоти, ихтисослашув ва кооперацияни юксак даражада уюшган жамиятнинг белгиси деб ҳисоблайди. Мазкур жамият меҳнат тақсимоти мавжуд бўлмаган архаик жамиятлардан айна шу белгига кўра фарқ қилади. Меҳнат тақсимоти индивидлар ўртасидаги фарқларни белгилайди ва шахс шаклланишининг омили ҳисобланади. У одамларни ўзаро алоқадорлик тизими билан бирлаштириб, ижтимоий алоқаларга уйғун тус беради.

Дюркгейм шахс ва жамиятнинг узвий алоқасини қайд этади. Унинг фикрича, жамиятнинг тубанлашуви муқаррар тарзда шахснинг тубанлашувига сабаб бўлади. Неъматлар ва хизматларни айирбошлашнинг бузилиши натижасида юзага келадиган тенгсизлик, шунингдек шахс ўз касбий ролига мослашмагани жамиятда синфий курашни келтириб чиқаради. Меҳнат тақсимотини мувофиқлаштиришнинг мақбул воситаларини топиш, имкониятлар тенглигини таъминлайдиган қоидаларнинг аниқ мажмуини белгилаш талаб этилади. Дюркгейм бу жараёнда социология фан сифатида айниқса муҳим рол ўйнайди деб ҳисоблаган.

М.Вебер. Макс Вебер (1864-1920) ўз социологик қарашларида Риккертнинг борлиқ ва онгнинг ўзаро алоқаси замирида субъектнинг қадриятга бўлган муайян муносабати ётади, деган ғоясига таянган. Шунга мувофиқ Вебер таҳлил қилинаётган материалнинг иқтисодий, диний ва ахлоқий қадриятлар билан ўзаро нисбатини аниқлаш лозим деб ҳисоблаган. Ўзининг «Протестантча ахлоқ ва капитализм руҳи» асарида Вебер дастлаб Нидерландия, Англия ва АҚШда вужудга келган саноат капитализмининг қарор топишига протестантча ахлоқ қадриятларининг таъсирини таҳлил қилади. У ҳозирги замон хўжалик ҳаётида ҳукм сураётган капитализмнинг ўзига хос хусусиятига мос келадиган хўжалик юритувчи субъектлар – тадбиркорлар ва ишчилар шаклланиши натижасида вужудга келганини қайд этади. Вебер тарихий материализмнинг ғоялар иқтисодий муносабатлар устқурмаси сифатида юзага келган, деган «содда» тасаввурларига тўғридан-тўғри эътироз билдиради ва аксинча, капитализм «руҳи» унинг вужудга келиш омили бўлган, деб ҳисоблайди.

У капитализм моделини капиталистик наф кўришга *оқилона* интилишдан келтириб чиқаришга ҳаракат қилади. Вебер рационализм тамойиллари Ғарб маданиятининг барча ҳодисаларида: фанда, санъатда, монументал қурилмалар яратиш конструктив тамойилларида ҳукм

суришини қайд этади. Оқилона ишлаб чиқилган конституция, ҳуқуқ, оқилона яратилган қоидаларга қараб мўлжал оладиган мутахассис-амалдорлардан иборат сиёсий институт сифатидаги давлат фақат Ғарбда мавжуд. Аммо рационализм кадриятларини амалга оширишнинг энг оқилона ифодаси тадбиркорлик соҳасида мужассамлашган: ишлаб чиқаришнинг коммерциализациялашуви, бухгалтерия ҳисоботи, чайқовчиликни оқилонлаштирувчи қимматли қоғозлар ва биржалар, меҳнатни оқилона ташкил этиш ва ҳ.клардир.

Ўзининг бошқа бир қатор асарлари, чунончи: «Тушунувчи социологиянинг баъзи бир категориялари ҳақида», «Жаҳон динларининг хўжалик ахлоқи», «Хўжалик ва жамият», «Хўжалик тарихи»да Вебер *ижтимоий ҳаракат* ва унинг мотивацияси тушунчасини таърифлаб берди. Борлиқни тушунтириш учун у «*идеал типлар*» методологиясини яратди ва ундан фойдаланди. Вебер фикрига кўра, ижтимоий организм ҳужайраси ҳисобланадиган ижтимоий ҳаракат икки омил: субъектив мотивация ва бошқаларга қараб мўлжал олишни ўз ичига олади. У ижтимоий ҳаракатнинг *оқилона мақсадли* ижтимоий ҳаракат, *оқилона кадриятли* ижтимоий ҳаракат, *аффектли* ижтимоий ҳаракат ва *анъанавий* ижтимоий ҳаракат каби типларини фарқлайди.

Ўзининг ижтимоий ҳаракат концепциясини Вебер ҳокимиятни тушунишга нисбатан ҳам татбиқ этади. Ўзгаларнинг умидларига қараб мўлжал олиш ижтимоий ҳаракатнинг муқаррар белгиси бўлгани боис, ҳокимият сиёсий муносабатларда иштирок этувчи томонларнинг ўзаро умидларини назарда тутди. Шу ҳолдагина ҳокимият қонунийлик касб этади: бошқараётганлар ўз буйруқларига бўйсуниларига умид қиладилар; бошқарилаётганлар эса оқилона буйруқларни кутадилар. Вебер қонуний давлатларнинг: иш ваколатлари қонуний белгиланишининг мажбурийлигига бўлган ишончга кўра ҳукмронлик; муайян ҳуқ-атворга кўникиш билан белгиланган ҳукмронлик; харизматик ҳукмронлик каби уч типини фарқлайди. Бошқарувнинг оқилона-бюрократик типи вужудга келиши билан боғлиқ бўлган ҳокимиятнинг намунавий-оқилона типини Вебер ҳокимият идеали деб ҳисоблаган.

XX асрда М.Вебер илгари сурган тарихий жараённинг тенг ҳуқуқли *омиллари* таъсири ҳақидаги ғояси асослаб берилди. Ижтимоий ривожланишнинг ҳозирги бир қанча назариялари техника, саноат, ахборот тизимлари, коммуникация, глобаллашув каби омилларни биринчи ўринга қўйдилар.

И.А. Каримов.

Тарих фалсафасининг предмети, тузилиши ва функциялари. «Тарих фалсафаси» нима ва унинг предмети нимадан иборат? Бу саволга жавоб берар эканмиз, тарих фалсафаси тушунчасига «Фалсафий қомусий луғат» муаллифлари берган таърифни келтириш ўринли бўлади

деб ўйлаймиз: «Тарих фалсафаси – фалсафанинг тарихий жараёни ва тарихий билишни талқин қилиш билан боғлиқ бўлган бўлими»¹. Шундай қилиб, тарих фалсафаси фалсафанинг таркибий қисми ҳисобланади. Тарих фалсафасининг предмети эса тарихий жараён ва тарихий билишни талқин қилиш, уларнинг мазмунини ёритиб беришдан иборат. Аммо бу тарих фалсафасини тавсифлашга нисбатан бирдан-бир ёндашув эмас, чунки тарихий ривожланиш жараёнида тарих фалсафасининг предмети ва муаммолари сезиларли даражада ўзгарган ва ҳозирги вақтда тарих фалсафасининг турли йўналишлари томонидан ҳар хил талқин қилинади.

Масалан, антик давр тарихчилари ва файласуфлари (*Геродот, Платон, Фукидид, Аристотель, Плутарх* ва б.)нинг тадқиқотлари ўтган ва ҳозирги замон кишиларининг қилмишлари, табиат ва инсоннинг ўзаро алоқаси ҳақида маълумотлар йиғишдан, яъни тарихий далилларни уларни назарий жиҳатдан англаб етмасдан ва ягона фалсафий-тарихий тизимга солмасдан тавсифлаш ва ўрганишдан иборат бўлган.

Ўрта асрларда (*Августин* ва б.) тарих фалсафасининг предмети сифатида аввало Худо ва инсоннинг ўзаро алоқаси муаммоси, ҳаракатлантирувчи кучи илоҳий ваҳий саналган тарихий жараённинг мазмунини аниқлаш, тарихий асарларнинг моҳияти ва вазифасини ўрганиш амал қилган.

Уйғониш даврида ва Янги даврда (*Никколо Макиавелли, Жамбаттиста Вико, Фрэнсис Бэкон, Томас Гоббс* ва б.) тарихнинг мақсади, йўналишини, шунингдек тарихий жараёнда инсоннинг, синфларнинг ролини аниқлаш (*Огюстен Тьерри, Франсуа Гизо, Огюст Минье*) тарих фалсафасининг предметиға айланган. Янги даврда «тарих фалсафаси» атамаси ҳам пайдо бўлган, уни илк бор 1765 йилда тарихчи тарихий воқеаларни шунчаки тавсифлабгина қолмасдан, балки тарихий жараёни фалсафий жиҳатдан англаб етишга ҳаракат қилиши лозим, деб ҳисоблаган француз маърифатчиси *Вольтер* ишлатган. Кейинчалик тарихий жараённинг умумий қонуниятлари ва диалектикасини аниқлаш йўлида изланишлар олиб бориш *Георг Гегель* ҳамда диалектик материализм асосчилари *Карл Маркс* ва *Фридрих Энгельс* учун тарих фалсафасининг асосий предметиға айланган.

XIX аср охири – XX аср бошида тарих фалсафасининг кўпгина янги йўналишлари вужудга келган. Уларнинг ҳар бири ўз тадқиқот предметиға эга бўлган. Масалан, *тарихнинг айланма ҳаракати назарияси* намояндалари (*Николай Данилевский, Освальд Шпенглер, Арнолд Тойнби*), ўз ўтмишдошлари каби, ўз олдиға тарихий жараён қонуниятларини аниқлаш вазифасини қўйган. Христиан тарих фалсафасининг кўп сонли йўналишлари: *неотомизм (Жак Маритен,*

¹ Философский энциклопедический словарь. – М.: Современный литератор, 1989. – 700-б.

Этьен Анри Жильсон ва б.), неоавгустизм (Морис Блондель, Габриель Марсель, Жан Лакруа), тейярдизм (Пьер Тейяр де Шарден) ва қисман экзистенциализм (Карл Ясперс) намояндалари тарихнинг мазмуни муаммосини бош муаммо деб ҳисоблаганлар. *Тарихий билиш* гносеологик назарияси ва танқиди намояндалари (Вильгельм Дильтей, Бенедетто Кроче) эса тарихшунослик (историография) доираси билангина чекланиб қолмаганлар, балки сўзнинг кенг маъносидаги тарихий онгни ҳам таҳлил қилганлар. *Неокантчилик тарих фалсафаси* (Вильгельм Виндельбанд, Генрих Риккерт) ва «аналитик» *тарих фалсафаси* (Эрнест Нагель, Карл Гемпель ва б.) ҳам ўзининг алоҳида предметиға эга. XX аср тарих фалсафаси аксарият ҳозирги йўналишларининг муҳим хусусияти шундан иборатки, уларнинг предмети сифатида жаҳон тарихи, ҳозирги цивилизациянинг глобал муаммолари амал қилади.

Бу мухтасар шарҳдан кўриниб турганидек, турли фалсафий-тарихий мактабларда тадқиқот предмети муаммосига нисбатан ягона ёндашув мавжуд эмас. Айни ҳол аввало шу билан боғлиқки, тарихий воқеликнинг моҳияти турли тадқиқотчилар томонидан ҳар хил тушунилиши ўз-ўзидан тарихий жараённинг, яъни «тарих фалсафаси»нинг кўп сонли фалсафий талқинларини вужудга келтиради. Аммо мазкур ёндашувларни умумлаштириш *тарих фалсафаси* – бу *фалсафанинг тарихий жараён мазмуни, унинг қонуниятлари ва асосий йўналишларини тушунтириш билан шуғулланувчи, шунингдек уни билиш методларини асословчи бўлими*, деган хулосага келиш имконини беради.

Тарих фалсафаси предметининг умумий тавсифи унинг тузилиши ва функцияларини ўрганишга ўтиш имконини беради.

Тарих фалсафасининг тузилиши. Тарих фалсафасининг тузилишини тавсифлар эканмиз, бу элемент тарих фалсафаси у ёки бу йўналиши намояндаларининг методологик мўлжаллари билан узвий боғлиқ, деган хулосага келишимиз мумкин. Айни вақтда, аҳамиятсиз тафовутларни эътибордан соқит этсак, аксарият йўналишлар доирасида ўрганиладиган асосий муаммоларни қайд этишимиз мумкин. Тарих фалсафасининг асосий таркибий қисмларини айтиб ўтамиз ва уларга қисқача тўхталамиз

Тарих фалсафаси онтологияси – бу тарих фалсафасининг тарихий борлиқ муаммолари, чунончи: тарихнинг мазмуни ва йўналиши, ижтимоий тараққиёт, ижтимоий детерминизм, ягона тарихий маконнинг вужудга келиши, жаҳон тарихининг ягоналиги асосларини, инсоннинг коинотдаги ўрнини аниқлаш, тарихий вақт масаласи ва ҳоказоларни ўрганиш билан шуғулланувчи таркибий қисми. Мазкур бўлимда жамиятнинг ривожланиш мантиғини, унинг турли томонлари

ўртасидаги алоқалар ва ўзаро боғланишларни ўрганиш ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

Тарих фалсафаси гносеологияси асосий эътиборни тарихий билиш муаммоларига, аниқроқ айтганда, тарихий фактлар ва воқеаларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва тушунтириш, тарихий билимнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, шунингдек тарихий билишда ҳақиқатнинг тагига етишга қаратади.

Тарих фалсафаси тарихи тарих фалсафасининг вужудга келиши ва ривожланиши, тарих фалсафаси предметининг шаклланиши муаммоларини, тарих фалсафасининг турли йўналишлар ва оқимлар вужудга келишига сабаб бўлган ички дифференциацияланиш жараёнини ўрганади. Тарих фалсафаси мазкур бўлимнинг муҳим муаммолари қаторига тарихий жараёни даврийлаштириш, бошқа ижтимоий фанлар орасида тарих фалсафасининг ўрнини аниқлаш масалалари ҳам киради.

Тарих фалсафаси антропологияси инсоннинг тарихий жараёндаги ўрнини, бу жараёнда тарих субъектларининг ролини аниқлайди ва «Тарихни ким ҳаракатга келтиради?», деган саволга жавоб беради. Одатда, тарих фалсафасининг турли йўналишлари тарихий жараён субъектлари қаторига халқ, миллат, омма, оломон, ижтимоий синфлар ва атоқли шахсларни киритади ва қўйилган саволга ҳар хил жавоб беради.

Тарих фалсафасининг функциялари. Тарих фалсафасининг функциялари тўғрисидаги масалани ҳал қилмасдан унинг предмети ва ўзига хос жиҳатларини тўла англаб етиш мумкин эмас. Тарих фалсафаси фалсафанинг таркибий қисми эканлигига асосланиб, тарих фалсафасининг функциялари умуман фалсафанинг функциялари билан асосан бир хил, деб тахмин қилиш мумкин. Айни вақтда шуни ҳам унутмаслик керакки, тарих фалсафаси ўз алоҳида объекти, предмети, методлари, тадқиқот мақсадлари ва вазифаларига эга ва бу унинг муайян хусусиятлари мавжудлигидан далолат беради. Қуйида уларни кўриб чиқамиз

Тарих фалсафасининг *дунёқарашга доир функцияси* шундан иборатки, у инсонда тарихга, яъни жамиятнинг мавжудлиги ва ривожланиши, тарихий жараёнининг ягоналиги ва ранг-баранглигига, унинг мазмуни ва йўналишига, инсоннинг ундаги ўрни ва ролига ва ҳоказоларга нисбатан умумий муносабатни шакллантиради.

Тарих фалсафасининг *назарий функцияси* шундан иборатки, у тарихий жараёни теран англаб етиш ва у ҳақда назария, яъни тарихий жараёнининг мавжудлиги, мазмуни, ривожланиш йўналиши ҳақидаги қарашлар тизими даражасида хулоса чиқариш имконини беради. Тарих фалсафасининг мазкур функцияси тарихий ўтмишни назарий даражада реконструкция қилишни амалга ошириш, тарихий далиллар ва

воқеаларнинг ҳаққонийлик даражасини аниқлаш учун имконият яратади.

Тарих фалсафасининг *методологик функцияси* унинг қоидаларини тарихий ўтмишнинг у ёки бу ижтимоий фанлар доирасида ўрганилувчи айрим ҳодисалари ва воқеаларини ўрганиш жараёнида амалга татбиқ этиш имкониятидан иборат. Бу ҳолда тарих фалсафасининг қоидалари ва ҳулосалари тарих, социология, иқтисод, сиёсатшунослик, ҳуқуқ фалсафаси, психология ва бошқа фанлар соҳасида амалга оширилувчи тадқиқотларда қудратли методологик восита ролини ўйнайди.

Тарих фалсафасининг *прогностик функцияси* шундан иборатки, тарихий жараён қонуниятларини билиш жамият, унинг айрим кичик тизимларининг ривожланиш тенденцияларини, тарих воқеалари, кишилар фаолиятининг яқин ва узоқ келажакдаги оқибатларини башорат қилишга ёрдам беради. Бундай башорат негизида у ёки бу ижтимоий ҳодисалар ва умуман жамиятнинг ривожланишини прогноз қилиш мумкин.

Шуни қайд этиш лозимки, тарих фалсафасининг кўриб чиқилган функциялари бир-бири билан узвий боғлиқ ва бир-бирига ўтади. Уларнинг ҳар бири қолганларини назарда тутаяди ва уларни ўз таркибига у ёки бу тарзда киритаяди.

Тарих фалсафасининг ҳозирги концепциялари. «Тарих фалсафаси» атамаси нисбатан яқинда пайдо бўлган бўлса-да, дастлабки фалсафий-тарихий ғоялар қадим замонлардаёқ вужудга келган. Шу сабабли тарих фалсафасининг ҳозирги концепциялари моҳиятини яхшироқ англаб этиш учун тарихий ўзликни англашнинг тадрижий ривожланиш жараёнига назар ташлаш лозим. Тарихий жараённинг ягоналиги ва ранг-баранглиги, уни даврийлаштириш ва унинг шаклларини тизимга солиш ҳақидаги тасаввурлар, шунингдек инсоният тарихий ривожланишини ҳаракатлантирувчи кучлар ва унинг йўналиши ҳақидаги масала ҳар доим юқорида зикр этилган жараённинг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланган.

Тарихий ҳаракат йўллари, тарихий жараён тенденциялари ва йўналишини англаб этиш муаммоси антик давр мутафаккирлари, аввало *Геродот, Фукидид, Аристотель, Теофраст, Плиний Катта* ва бошқаларда кучли қизиқиш уйғотган. Бу тарихчи ва файласуфларнинг асарларида инсониятнинг ўтмиши ва келажакдаги ҳақида муайян тасаввурлар, одамларнинг қилмишлари ҳақида, тарихий воқеаларнинг йўналиши ва мазмуни тўғрисида мулоҳазалар мавжуд бўлган. Кейинчалик буларнинг барчаси жамулжам ҳолда «тарих фалсафаси» деб номланган, лекин улар ҳали қарашларнинг мукамал тизимини ташкил этмаган. Бундан ташқари, антик файласуфлар ва тарихчиларнинг аксарияти *диний-мифологик дунёқарашга* амал қилган. Бу дунёқарашга кўра, жамиятда, худди табиатдаги каби, айланма

ҳаракат мавжуд, одамларнинг хатти-ҳаракатлари тақдирга ёки худолар иродасига бўйсунди. Буюк шахслар – жамоа оқсоқоллари, сиёсий арбоблар, қаҳрамонларга хос бўлган, ўз табиатига кўра ўзгармас саналган эҳтирос ва ирода инсон хулқ-атворини белгиловчи омил ҳисобланади.

Ўрта асрларда христиан фалсафий тафаккурининг намояндалари (*Аврелий Августин, Фома Аквинский* ва б.) Инжил ва юнон-рим фалсафий-тарихий тафаккурини синтез қилиб, тарихнинг янги, *теологик концепциясини* яратди, тарихий воқеаларнинг мазмуни, тарихий асарларнинг моҳияти ва вазифалари ҳақида янгича тасаввурларни илгари сурди. Мазкур концепцияга мувофиқ, христиан муаллифлари, тарих орқали илоҳий ниятни тушуниб етишга ҳаракат қилиб, айланма ҳаракат ғоясини рад этдилар ва тарихий жараёни ўтмишдан келажак (бўлғуси паноҳга эришиш, масиҳнинг келиши) сари чизиқли ҳаракат сифатида тасаввур қилдилар.

Феодализмнинг инқирози, капиталистик муносабатларнинг ривожланиши, хурфиқрлиликнинг кучайиши ижтимоий онг тарихга нисбатан теологик ёндашувдан халос бўлишига кўмаклашдики, бу фаннинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. *Ўйғониш даври* (XIV-XVI асрлар) мутафаккирлари, христиан тарихчиларидан фарқли ўларок, тарихий жараёни дунёвий шароитлардан, инсоннинг табиатидан келиб чиқиб тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Масалан, *Никколо Макиавелли* (1469-1527) ўз асарларида моддий манфаат, хусусий мулкни асраш ва кўпайтиришга интилиш жамиятнинг ривожланишини ҳаракатлантирувчи куч эканлигини исботлаб, цикли ривожланиш ғоясини асослашга ҳаракат қилди. Унинг айрим асарларида ижтимоий ҳодисаларнинг қонуниятларига доир фаразлар ҳам мавжуд, лекин у мазкур қонуниятларни таърифлашнинг уддасидан чиқмаган.

XVII-XVIII асрлар Европа учун буржуа индустриал цивилизацияси вужудга келишига ва ижтимоий ривожланиш жараёнининг жадаллашувига олиб келган саноат ва ижтимоий-сиёсий инқилоблар даврига айланди. *Янги давр* мутафаккирлари қарашларининг шаклланишида табиий фанлар улкан рол ўйнади. Бу даврда ижтимоий фанларнинг ривожланишига табиатшунослик шу даражада кучли таъсир кўрсатганки, тарих аксарият ҳолларда табиий илмий нуқтаи назардан тушунтирилган.

Айни шу даврда юқорида санаб ўтилган сабаблар таъсирида тарих фалсафасининг бир нечта *натуралистик* (лот. *naturalis* – табиий, натурал) концепциялари вужудга келган. Мазкур концепцияларнинг намояндалари табиатга бутун борлиқни, шу жумладан тарихий жараёни тушунтиришнинг универсал тамойили сифатида ёндашган. Бунда натурализм тушунчаси турлича талқин қилингани боис, қуйидаги йўналишлар ажралиб чиққан: ижтимоий ҳодисалар табиий муҳит

таъсирида тушунтирилган *географик натурализм* (*Шарль Луи Монтескье, Иоганн Гердер* ва б.); тарихий жараёнларни демографик детерминизм ёрдамида тушунтирган *демографик натурализм* (*Томас Мальтус*); жамиятдаги ўзгаришларни аввало инсон тафаккури билан боғловчи *идеалистик натурализм* (*Клод Гельвеций, Жан Жак Руссо*).

Тарихий ўзликни англашнинг ривожланишига ўз тадқиқотларида тарихни инсон ақлли табиатининг эволюцияси ва ривожланиши билан боғлиқ бўлган алоҳида борлиқ сифатида фалсафий жиҳатдан англаб етишга урғу берган *Вольтер* (1694-1778) асарлари, шунингдек тарихий жараён ғоясини биринчилардан бўлиб асослаб берган *Мари Жан Кондорсе* (1743-1794) тадқиқотлари ҳам кучли таъсир кўрсатди.

Г.В.Ф.Гегель (1770-1831) ижтимоий ривожланишнинг ўзига хослигини *объектив идеализм* нуқтаи назаридан англаб етиш йўлида янги қадам ташлади. У тарихга ҳар бир давр бетакрор тарзда ранг-баранг бўлган ҳолда, айтилиши вақтда инсоният ривожланишининг қонуний босқичи саналган ягона қонуний жараён сифатида ёндашди. Бу ривожланиш табиий қонуниятлар соҳаси билан таққослаганда бошқача хусусият касб этади. Бу ерда тарихий қонунлар кишиларнинг онгли фаолияти воситасида амалга татбиқ этилади, лекин шу билан бирга тарихда муайян объектив мантиқ ҳам амалга оширилади ва тарихий жараён дунёвий ақл, мутлақ ғоянинг чексиз тарзда ўз-ўзидан ривожланиши, ўзини ўзи рўёбга чиқариш жараёни сифатида намоён бўлади.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошида тарихий билим сифат жиҳатидан янги даражага кўтарилди. Турли матнларнинг тарихий ва лингвистик таҳлили методларининг такомиллашиши, археологиянинг ривожланиши, ўтмиш гувоҳликларига янада танқидийроқ ёндашиш натижасида тарихий билим фан мақомини қўлга киритди. Шу билан бир вақтда тарихий ва табиий илмий билимлар бутунлай ҳар хил объектларга мансуб бўлибгина қолмасдан, ўзлари ҳам бир-биридан бутунлай фарқ қилиши янада теранроқ англаб етилди.

Тарихий ўзликни англаш жараёни эволюциясининг келтирилган тавсифи бизга *тарих фалсафасининг ҳозирги концепцияларига* назар ташлаш имконини беради. Бу концепциялар орасида гносеологик йўналиш (танқидий тарих фалсафаси), онтологик концепция, аксиологик концепция, тарихнинг технократик концепциялари алоҳида ўрин эгаллайди.

Тарих фалсафасининг *гносеологик йўналиши* XIX асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан мазкур фаннинг мустақил йўналиши сифатида шакллана бошлади. Бу ёндашув намояндалари (*Вильгельм Дильтей, Бенедетто Кроче, Георг Зиммель, Робин Коллингвуд, Раймон Арон* ва б.) тарих фалсафасининг асосий предмети – тарихий ўтмишни ўрганишнинг мантиқий-назарий ва методологик муаммолари, уни

назарий жиҳатдан реконструкция қилиш ва тарихий далилларнинг ҳақиқийлигини аниқлаш, деб ҳисоблаганлар.

Тарих фалсафаси мазкур йўналишининг асосчиси сифатида ҳақли равишда немис маданият файласуфи *Вильгельм Дильтей* (1833-1911) эътироф этилади. Унинг назариясида инсон борлиғи усули, маданий-тарихий воқелик сифатидаги ҳаёт тушунчаси марказий ўринни эгаллайди (шу сабабли Дильтей нуқтаи назари кўпинча «ҳаёт фалсафаси»нинг историцистик варианты деб аталади). Олим фикрига кўра, инсон ўз тарихига эга эмас, лекин унинг ўзи тарихдир ва айнан шунда унинг моҳияти намоён бўлади. Бошқача айтганда, Дильтей учун ҳаёт ва тарих айнийдир.

Дильтейнинг тарих фалсафасига ижтимоий ва табиий фанларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш хос. У инсон табиатни тушунтиради, ижтимоий ҳаётни эса фақат тушунади, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, мазкур тушуниш ҳар хилдир, чунки ҳар бир инсон тарихий воқеаларга ўз нисбий мушоҳадалари нуқтаи назаридан ёндашади. Бундан хулоса шуки, илмий ҳақиқатнинг тагига етиш, тарихий жараёни илмий нуқтаи назардан холисона билиш амалда мумкин эмас.

Хўш, бу ҳолда тарих фалсафаси нимани ўрганиши лозим? Дильтейнинг издоши – *Коллингвуд* фикрига кўра, тарих фалсафаси тарихчининг фикр-мулоҳазаларини ва шу билан бир вақтда мазкур фикр-мулоҳазаларнинг объектини ўрганади. Шу сабабли тарихий жараёни ўз ҳолича ўрганиш тарих фалсафаси вазифалари қаторидан чиқариб ташланади: тарихий жараён файласуфга унда ходисаларнинг тарихий билим моҳиятини белгиловчи хусусиятлари тўғрисида сўз юритилгани учунгина тегишлидир.

Гносеологик йўналиш, баъзан танқидий тарих фалсафаси деб ҳам аталади. Бу ҳол шу билан боғлиқки, мазкур йўналиш вакиллари тарихни танқидий ўрганишгина инсоният тарихи моделини яратиш, тарихий далилларнинг ҳаққонийлик даражасига баҳо бериш ва тарихий воқелик манзарасини назарий жиҳатдан гавдалантириш имконини беради, деб ҳисоблаганлар. Мазкур ёндашув куртакларини тарихий билишнинг методологик муаммолари, инсоният тарихининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланган неокантчилик Баден мактабидан излаш лозим. Аксарият тадқиқотчилар томонидан бу мактабнинг асосчиси сифатида француз файласуфи *Раймон Арон* (1905-1983) эътироф этилади. Унинг асарларидан бири «Танқидий тарих фалсафаси» деб аталади.

Онтологик концепция намояндалари тарих фалсафасининг предмети деганда ижтимоий ходисалар, жараёнларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга қаратилган тадқиқотлар мажмуини тушунганлар. Мазкур тадқиқотлар шундай умумфалсафий онтологик муаммолар билан боғлиқки, уларни ечишда жамият тарихининг қолган

ижтимоий ҳодисалардан фарқини ҳисобга олиш лозим. Ушбу ёндашув намояндалари (*Р.Мель, Р.Рамон, Э.Калло* ва б.) тарих фалсафасининг диққат марказида аввало онтологик муаммолар, чунончи: инсоният тарихининг мазмуни ва вужудга келиши, тарихий жараённинг моҳияти келажакни башорат қилиш имкониятлари, тарихий жараёнда инсоннинг ўрни ва роли муаммолари туриши лозим. Масалан, ижтимоий ривожланишни ҳаракатлантирувчи кучлар тўғрисидаги масалани ўрганиш жараёнида инсон онги, эркинлигининг тарихий жараёндаги роли тўғрисидаги масала юзага келади. Аммо, инсондан бошқа ривожланган онгга эга бўлган мавжудотлар фанга маълум эмаслиги туфайли, жамиятнинг ривожланишида онгнинг роли тўғрисидаги масалалар жамият, тарихий жараёнлар ҳақидаги масалалар ҳисобланади.

Тарих фалсафасининг *аксиологик концепцияси* тарихнинг қиммати муаммосига, шунингдек тарихий билимнинг айрим ҳодисаларини қимматга эга ёки эга эмас деб эълон қилувчи мулоҳазалар учун оқилона асосларни аниқлашга алоҳида эътибор беради.

Мазкур концепциянинг ривожланишига немис файласуфлари – неокантчилик Баден мактаби намояндалари *Вильгельм Виндельбанд* (1848-1915) ва *Генрих Риккерт* (1863-1936) салмоқли ҳисса қўшган. Бу тадқиқотчилар фалсафани қадриятлар ҳақидаги умумий фан сифатида тавсифлаганлар. Риккерт қадриятлар «субъект ва объектнинг нариги томонида жойлашган бутунлай мустақил салтанат»ни ташкил қилади, деб ҳисоблаган. Виндельбанд ва Риккерт назарий ва амалий ақлнинг кантча тафовутидан келиб чиқиб, қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритиш ва жоизликни билишга асосланган норматив таълимот сифатидаги тарих фалсафасини назарий мулоҳаза юритиш ва «борлик» ҳақидаги эмпирик маълумотларга таянувчи тажрибага асосланган фанларга қарши қўйган. Улар қонуниятни тарихий билишнинг асосий тамойили сифатида рад этиб, уни «қадриятларга мансуб деб топиш» тамойили билан алмаштирган. Виндельбанд ва Риккерт фикрига кўра, қадриятлар тарихдан устун хусусият касб этади ва жамулжам ҳолда одамларга боғлиқ бўлмаган идеал трансцендентал (нариги) дунёни ташкил қилади. Бу дунёдан тегишли ғоялар, аввало трансцендентал жоизлик ғояси келиб чиқади. У мазкур қадриятларнинг вақт ва макон билан чекланмаган шак-шубҳасиз, мутлақ аҳамиятига ишора қилади. Одамлар уларни англаб етишларига қараб қадриятларга тегишли муносабат ва талабларни яратадилар ва уларга ҳаётда, хулқ-атворда, кундалик ва тарихий фаолиятда амал қиладилар.

Виндельбанд ва Риккерт ижтимоий борлик ва маънавий ҳаётнинг ўзаро нисбатини ўрганиб, жамият тарихида маънавий ҳаёт борлиққа нисбатан етакчи рол ўйнайди, деган хулосага келган ва шу боис улар К.Маркс таклиф қилган, жамиятнинг ривожланишида иқтисодий омил (яъни борлик)нинг ҳал қилувчи аҳамияти асосланган тарихни

материалистик тушунишга танқидий кўз билан қараган. Риккерт фикрига кўра, мазкур ёндашув ноилмийдир, чунки у пролетариат ғалабасини «мутлақ кадрият» деб эълон қилувчи марксизм сиёсий дастури билан белгиланади.

Бу мулоҳазалардан келиб чиққанда, тарих фалсафаси кадриятларнинг табиати ва моҳиятини, шунингдек уларнинг одамлар ҳаёти ва фаолиятидаги аҳамияти ва тажассумини ёритиб берувчи кадриятлар ҳақидаги фан сифатида амал қилади.

Ҳозирги замон Ғарб ижтимоий фалсафаси ва тарих фалсафасида *технократик концепциялар* ижтимоий тафаккурнинг ижтимоий ҳаётда ва жамият тараққиётида техника ҳал қилувчи рол ўйнайди деб ҳисобловчи ва саноатлаштиришга жамият ҳаёти ва шахсни оқилона тартибга солиш ва камол топтиришга қодир, деган фикрни асослашга ҳаракат қилувчи йўналишларидан биридир. Мазкур концепциялар қаторига *постиндустриал жамият ёки ахборот жамияти концепциясини (Даниел Белл, Олвин Тоффлер), технотрон жамият концепциясини (Збигнев Бжезинский), янги индустриал жамият концепциясини (Жон Гэлбрейт)*ни киритиш мумкин.

Мазкур технологик детерминизм жамият ривожланишининг асосий омиллари қаторига аввало ишлаб чиқариш кучлари, техника, фан ва информатиканинг ривожланиш даражасини киритади. Масалан, постиндустриализм концепцияси ҳозирги замон жамиятида иқтисодиётнинг бирламчи соҳаси қишлоқ хўжалиги, иккиламчи соҳа саноат эмас, балки ахборот ҳал қилувчи рол ўйнайдиган учламчи соҳа (хизматлар соҳаси) етакчилик қилишидан келиб чиқади. Постиндустриал жамиятда содир бўлаётган микроэлектрон инқилоб меҳнатни эмас, балки ахборотни жамиятнинг ривожланиши замирида ётувчи фундаментал ижтимоий омилга айлантириши қайд этилади.

Тарихий жараён мазмуни ва унинг йўналиши муаммоси. Тарихий жараён мазмуни ва унинг йўналиши муаммоси тарих фалсафасининг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Унинг моҳияти кишилик жамияти ўзгарадими, агар ўзгарса, бу ўзгариш қайси йўналишда юз беради ва мазкур ўзгаришларни қандай даврийлаштириш мумкин, деган саволларга жавоб топишдан иборат.

Мазкур муаммо қадимги дунё мутафаккирларидаёқ қизиқиш уйғотган. Антик файласуфлар *чизиқли* тарих фалсафасининг уч муҳим йўналиши: *прогрессив, регрессив* ва *цикли* йўналишларни фарқлаганлар. Шунини қайд этиш муҳимки, бу йўналишларнинг барчаси ҳозирги вақтда ҳам ўз издошларига эга. Шу билан бир қаторда, XIX аср охири – XX аср бошларида тарихий ривожланишнинг *ночизиқ* концепцияси ҳам асосланган. Бу йўналишларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Антик давр мутафаккирларининг аксарияти, шу жумладан *Протагор* ва *Демокрит* жамиятнинг ривожланиши асосан ёввойиликдан «олтин аср» сари юксалиб борувчи йўналишда кечган деб ҳисоблаган. Уларни прогрессив йўналиш асосчилари деб ҳисоблаш мумкин. Бошқа мутафаккирлар (*Гесиод*, *Сенека*), аксинча, жамиятнинг ривожланиши регрессив йўналишга эга, яъни у «олтин аср»дан жамиятнинг таназзули, ахлоқнинг бузилиши ва ҳоказолар билан тавсифланувчи «темир аср» сари ривожланади, деган фикрни илгари сурган. Яна бир тоифа файласуфлар (*Платон*, *Аристотель*, *Полибий*) жамият юксалиб борувчи йўналишда, лекин туташ доира бўйлаб ҳаракатланади ва ҳар доим ортга, дастлабки босқичга қайтади, деб ҳисоблаган.

Ўрта асрлар файласуфлари, тарих муайян йўналишда ривожланувчи жараён эканлигини рад этмаган ҳолда, унинг йўналишини Худо белгилайди, деб ҳисоблаганлар.

Ўз асарларида тарихнинг йўналиши, шунингдек тарихий жараёнда ягоналик ва ранг-барангликнинг ўзаро нисбати муаммоларини айниқса тўла қамраб олган дастлабки тадқиқотчилардан бири итальян файласуфи *Жамбаттиста Вико* (1668-1744) бўлган. Ўзининг «Миллатлар умумий табиати ҳақидаги янги фан асослари» деб номланган рисоласида у жаҳон тарихининг барча халқлар учун ягона бўлган тарихий айланма ҳаракат сифатидаги дунёвий концепциясини илгари сурган. Вико фикрига кўра, барча халқлар ўз ривожланишида бир хил босқичлардан ўтади (ибтидоий варварлик («худолар асри»)дан феодализм («қаҳрамонлар асри») орқали демократик республика ёки конституциявий монархия («цивилизация асри») сари ҳаракатланади). Ҳар бир цикл мазкур жамиятнинг умумий инқирози ва парчаланиши билан тугайди. Цикл яқунлангач, ривожланиш жараёни янгиланади ва айна шу босқичлардан, лекин юқорироқ даражада ўтади. Шундай қилиб, Вико ғоялари маданиятлар ва цивилизацияларнинг ривожланишида цикллилик назариялари (Данилевский, Шпенглер, Тойнби)га асос бўлган.

Ҳозирги замон тарих фалсафасида тарихий жараён мантиғи ва йўналишини тушунтиришга нисбатан икки асосий ёндашув: формацион ва цивилизацион ёндашувлар мавжуд. Уларга батафсилроқ тўхталамиз.

Формацион ёндашув тарихни монистик, универсалистик тушунишга асосланади. У жаҳон тарихини ижтимоий-иқтисодий формациялар олинма-кетин алмашувидан иборат ягона, чизиқли-хужумкор табиий-тарихий жараён сифатида талқин қилади.

Ижтимоий-иқтисодий формациялар ҳақидаги таълимотни *Карл Маркс* ўзининг «Капитал», «Сиёсий иқтисод танқидига доир» каби асарларида илгари сурган. Маркс назариясининг моҳиятини унинг бир қанча қоидалари орқали ифодалаш мумкин:

1) ижтимоий-иқтисодий формация – сифат жиҳатидан аниқ, яхлит ижтимоий тизим бўлиб, унинг муҳим элементи одамларнинг ҳаёт фаолияти жараёнида улар ўртасида ўрнатилган моддий (иқтисодий), маънавий (мафкуравий) ва бошқа алоқалар ва муносабатлардир. Моддий ва маънавий муносабатларнинг ўзаро алоқасида моддий муносабатлар етакчи рол ўйнайди. Уларнинг ўзагини ишлаб чиқариш муносабатлари ташкил қилади. Айнан ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий тизим фаолиятини белгиловчи асос ҳисобланади;

2) ижтимоий-иқтисодий формация турли мамлакатларда улар ривожланишининг муайян босқичида ижтимоий ҳаётга хос бўлган умумий жиҳатларни акс эттиради. Капитализмни ўрганиш ва турли мамлакатлардаги моддий ва маънавий муносабатларни таққослаш жараёнида бу муносабатларнинг кўпгина томонлари такрорланишининг ва мазкур мамлакатлар ижтимоий ривожланишининг бир босқичи – капиталистик босқичда, деган хулосага келинган;

3) ижтимоий-иқтисодий формация жамият ривожланишининг муайян босқичидир. Кўп сонли ижтимоий алоқалар орасида ишлаб чиқариш муносабатларини фарқлаш, уларнинг бир неча турлари мавжудлигини аниқлаш имконини ҳам берган; турли ижтимоий организмлар бир хил ижтимоий-иқтисодий тузилишга эга бўлиши ҳам, ҳар хил ижтимоий-иқтисодий тузилишга эга бўлиши ҳам мумкинлиги (яъни ҳар хил типдаги ишлаб чиқариш муносабатлари) аниқланган. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳар бир типини ривожланиш босқичи, тарихий даврни, бу ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши ва ўзгариши эса жамият ривожланишининг моҳиятини белгилайди, деган хулосага келинган.

Бу қоидалардан келиб чиқиб, ижтимоий-иқтисодий формация – бу жамиятнинг муайян тарихий типини, ишлаб чиқаришнинг муайян усулига асосланган ва ижтимоий тараққиёт босқичи сифатида амал қиладиган яхлит ижтимоий тизим, деган тўхтамга келиш мумкин.

«Ижтимоий-иқтисодий формация» категориясини асослаш тарихий жараёни давриллаштириш имконини берган. У жами формацияларнинг беш типини фарқлаган: ибтидоий жамоа, кулдорлик, феодализм, капитализм, коммунизм. Жаҳон тарихий жараёни бир формациядан бошқа формацияга юксалишдан иборат бўлган чизиқли жараён сифатида тавсифлаган.

XIX асрда ишлаб чиқилган формацион ёндашув ўзини оқламади. Бунда тарихий ривожланиш жараёнини тушунтиришга нисбатан Маркснинг ёндашуви эмас, балки уни догмага айлантириш ва мутлақлаштириш шаклланди. Айрим тадқиқотчилар формацион ёндашувни таҳлил қилар эканлар, унинг қуйидаги заиф жиҳатларини қайд этадилар. Биринчидан, тарихнинг ҳар қандай босқичида жамият ҳаётини ижтимоий-иқтисодий муносабатларига белгилайди, деб айтиш

ўринли бўлмайди. Иккинчидан, бир формациядан бошқа формацияга табиий юксалиш ҳақидаги монистик тасаввур инсон эркинлигига, инсоният ривожланишининг муқобил йўлларини танлашга ўрин қолдирмайди. Учинчидан, халқлар, жамиятлар, давлатларнинг ҳақиқий тарихи юксалиб боровчи чизик бўйлаб формацион ривожланишнинг тор доирасига сиғмайди. Мазкур ёндашув амалга татбиқ этилганда ҳар бир халқ ва цивилизациянинг ўзига хослиги ва бетакрорлиги йўқолади, улар айни ҳолда келажак баркамол жамиятининг шарти сифатидагина амал қилади.

Шундай қилиб, ҳозирги давр шароитида тарихий жараёни беш ижтимоий-иқтисодий формациядан иборат бўлган чизикли схема сифатида талқин қилишнинг бир ёқламалиги айниқса бўртиб намоён бўлади. Жаҳон тарихий жараёни мазкур назарий моделдан бойроқ. Шу сабабли ушбу талқинни тарихни тушунишга нисбатан ўзгача, *ночизик* ёндашув билан тўлдириш талаб этилади. Цивилизацион ёндашув тарихий жараёни тушунишга нисбатан айнан шундай ёндашувдир.

Фалсафани тушунишга нисбатан *цивилизация* ёндашув XIX-XX асрларда вужудга келган. У асосан кўп сонли маданиятлар ва цивилизациялар мавжудлиги, уларнинг локаллиги ва ҳар хиллиги ҳақидаги ғояни илгари суриши билан тавсифланади. Бу ерда ижтимоий тараққиётнинг қатъий бир чизикли схемаси рад этилади.

Мазкур ёндашув асосчиларидан бири табиатшунос олим *Николай Данилевский* (1822-1885) бўлган. У ҳар бири алоҳида-алоҳида мавжуд бўлган, фаолиятнинг тўрт муҳим шакли ёки цивилизациялар «асоси» - диний, маданий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий асослар орқали намоён бўлувчи маданий-тарихий типлар (цивилизациялар) ҳақидаги концепцияни илгари сурган. Маданий-тарихий типлар, биологик организмлар каби, ташқи муҳит ва бир-бири билан узлуксиз кураш жараёнида бўлади ва вужудга келиш, вояга етиш, қариш ва ҳалок бўлиш босқичларидан ўтади. Жаҳон тарихининг мазмунини Данилевский ўзининг алоҳида қонунларига биноан ривожланувчи халқлар маданий-тарихий типларининг ўз-ўзини намоён этиш хусусиятларини аниқлашдан иборат деб билган. Данилевский *маданий-тарихий типлар ривожланишининг айрим қонунларини* таърифлаган: 1) бир тилда ёки ўхшаш тилларда сўзлашувчи халқлар бир маданий-тарихий типни ташкил этади; 2) маданий-тарихий тип вужудга келиши ва ривожланиши учун муайян сиёсий мустақиллик талаб этилади; 3) цивилизациянинг муваффақиятлари маданий-тарихий типнинг турли элементларига боғлиқ бўлади; 4) цивилизациянинг шаклланиш жараёни узоқ давом этади, уларнинг раванқ топиш даври эса қисқадир; 5) цивилизациялар алоҳида ва берк шароитда ривожланади, лекин бу улар бир-бирига таъсир кўрсатмайди, деган маънони англатмайди.

Данилевскийнинг қарашларини немис мутафаккири *Освальд Шпенглер* (1880-1936) ривожлантирган. У ҳам ижтимоий тараққиётнинг бир чизиқли европоцентристик схемасига танқидий ёндашган. Шпенглер фалсафасида маданият асосий категория ҳисобланади. Файласуф маданият деганда ўзига ўхшаш бошқа «организмлар»дан ажралиб турадиган алоҳида «организм»ни тушунган. Бундан ягона умуминсоний маданият йўқ ва бўлиши мумкин эмас деган хулоса келиб чиққан. Шу сабабли Шпенглер жаҳон тарихининг яхлитлиги ва ягоналигини, унда «ўзгармас ва умумий» жиҳатлар мавжудлигини рад этган. У инсоният тарихида саккиз маданият: Миср, Ҳинд, Бобил, Хитой, Юнон-рим, Шарқ, Ғарбий Европа ва Майя маданиятларини фарқлаган. Шпенглер фикрига кўра, ҳар бир маданий организм маълум ҳаёт муддати (тахминан минг йил) мобайнида мавжуд бўлади, шундан сўнг у цивилизацияга айланади ва ҳалок бўлади. Ҳар бир маданият ўз теран мазмунига эга бўлади ва тарихий жараёнда бир хил аҳамият касб этади. Шпенглер тарихнинг мазмуни маданиятлар тақдири, руҳи ва тилини англаб етишдан иборат, деб ҳисоблайди.

Локал цивилизациялар назариясининг яна бир тарафдори инглиз тарихчиси ва социологи *Арнолд Тойнби* (1889-1975)дир. У Данилевский ва Шпенглернинг тарихнинг цикллилиги ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини ривожлантириб, уни айрим, ўзига хос ва нисбатан берк цивилизациялар тарихларининг йиғиндиси сифатида тушунган (дастлаб у 23 цивилизацияни фарқлаган, кейинчалик эса уларни 13 тагача қисқартирган). Тойнби цивилизацияларга «эволюцион типдаги фаол тузилмалар» сифатида ёндашиб, ҳар бир цивилизацияда тарихий мавжудликнинг асосий босқичлари: вужудга келиш, ривожланиш, таназзулга учраш ва заволят топишни фарқлаган. Бу асосий босқичлардан ўтгач, цивилизация, одатда, ҳалок бўлади ва унинг ўрнини бошқа цивилизация эгаллайди.

Тойнби бу цивилизацияларда олдинма-кетин юз берувчи ижтимоий жараёнларни ўхшаш деб ҳисоблаб, шунга асосланган ҳолда яқин келажакда дунё миқёсида юз берадиган воқеаларни башорат қилиш имконини берувчи ижтимоий ривожланиш такрорийлигининг айрим формал эмпирик қонунларини келтириб чиқаришга ҳаракат қилган. У жаҳон тарихининг мазмуни диний эволюция ҳамда инсониятнинг маънавий жиҳатдан камол топиши билан белгиланади, деб ҳисоблаган.

Шундай қилиб, цивилизация ёндашув нуқтаи назаридан тарихий жараён ҳужумкор хусусияти «юқори - қуйи» кўрсаткичлари билан эмас, балки ҳар бир цивилизация ўз ривожланиш ва ўз тақдирини ўзи белгилаш жараёнида инсоният филогенетик йўлининг барча асосий босқичларидан ўтиши ва ўз тарихи ва бетакрор индивидуаллигига эга бўлган ноёб ижтимоий тузилма сифатида қаралиши билан белгиланадиган изчил ночизиқ жараён сифатида намоён бўлади.

Формацион ва цивилизацион ёндашувларни таққослаш қуйидаги хулосаларга келиш имконини беради: 1) формацион ёндашув таҳлил жараёнида бутун жамиятни қамраб олишга ҳаракат қилади ва асосий эътиборни унинг динамикасига қаратади; цивилизацион ёндашув эса жамиятнинг бир қисмини (айрим цивилизацияни) ўрганади, жамиятни эса статик деб эътироф этади; 2) формацион ёндашув жамият ҳаётининг иқтисодий омилларига алоҳида эътибор беради; цивилизацион ёндашув асосий эътиборни маънавий омилларга қаратади.

Тарих фалсафаси ривожланишининг ҳозирги босқичида тарихнинг шундай бир талқини вужудга келдики, унда муаллифлар бу муқобил ёндашувларнинг ижобий ғояларидан фойдаланишга ва уларнинг камчиликлари ўрнини тўлдиришга ҳаракат қиладилар. Мазкур ёндашув монадага доир ёндашув деган ном олган.

Монадага доир ёндашувнинг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, у жаҳон тарихий жараёнига кўп сонли тарихий индивидлар (социумлар)дан иборат бўлган яхлитлик сифатида қарайди. Бунда монадага доир ёндашувнинг формацион элементи тарихий ривожланишининг айтиб бериш босқичини бошдан кечириётган турли мамлакатлар учун умумий бўлган жиҳатларга, цивилизацион элемент эса ижтимоий организмларнинг хусусиятларига, уларнинг бетакрорлигига эътиборни қаратади. Шундай қилиб, монадага доир ёндашув доирасида формацион ёндашувнинг умумлаштирувчи имкониятлари ва цивилизацион ёндашувнинг индивидуаллаштирувчи имкониятлари уларни қарама-қарши қўйиш асосида эмас, балки уларнинг ягоналиги ва бир-бирини тўлдиришини тан олиш асосида ҳисобга олинади ва рўёбга чиқарилади.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, *тарихнинг мазмуни* муаммоси тарих фалсафасининг аксарият йўналишларида кўзга кўринадиган ўринни эгаллайди. Айтиб ўтиш керакки, шундай концепциялар ҳам пайдо бўлганки, уларда тарихнинг мазмуни муаммоси марказий муаммо ҳисобланади. Бу концепцияларнинг моҳиятига қисқача тўхталиб ўтаемиз.

Таниқли немис файласуфи *Карл Ясперс* (1883-1969) яратган назарияга мувофиқ, тарихнинг мазмуни тарихнинг чегарасидан ташқарида ётади. Тарихнинг мазмуни ва негизи бутун инсоният учун умумий бўлган эътиқод билан белгиланади. Мазкур эътиқод инсоният вакиллари бир-биридан ажратмайди, балки жипслаштиради. Инсониятга бундай эътиқодни бирон-бир жаҳон дини ёки миллий дин тақлиф қилолмайди.

Ясперс жаҳон тарихининг «вақт ўқи» амал қилган даврда вужудга келган фалсафий эътиқодгина инсоният учун умумий эътиқодга айланиши мумкин, деб ҳисоблаган. Файласуф қадимги юнон файласуфлари, яҳудий халқининг пайғамбарлари, Эронда зардуштийлик динининг, Хитойда – конфуцийчилик ва даочиликнинг, Ҳиндистонда –

буддизм ва жайнизмнинг асосчилари бир вақтда ижод қилган милоддан аввалги 800 ва 200 йиллар оралиғидаги даврни тарихнинг универсал мазмунини намоён этган «вақт ўқи» даври деб ҳисоблашни таклиф қилган. Мазкур даврда мажусийлик ўрнини эгаллаган жаҳон динлари пайдо бўлган ва мифологик дунёқараш ўрнида фалсафий тафаккур вужудга келган; жаҳонда деярли бир вақтда ичдан ўзаро муштарақ бўлган бир нечта қудратли маънавий марказлар пайдо бўлган. «Вақт ўқи» даври инсонга ўзини инсон сифатида ҳис қилишга ёрдам берган, унинг маънавиятини уйғотган, уни маданият ва ахлоқ асослари билан ошно этган, унинг олдида инсоннинг мавжудлиги ва ҳаётнинг мазмуни ҳақидаги масалаларни кўйган. Ясперс фикрига кўра, инсон ўз-ўзини англаб етиши, инсон маънавиятининг уйғониши шу вақтгача ўзаро боғланмаган локал маданиятларга бўлинган инсоният умумий тарихининг ибтидосига айланган. Шундан бери инсоният умумий тақдир ва ягона эътиқод билан боғланган. Акс ҳолда унинг тарихи ҳалоқат билан тугаши мумкин. Ясперс таълимотига кўра, одамларни умумий маънавий асосларда бирлаштириш, улар ўзаро тил топишини таъминлашда коммуникация улкан рол ўйнайди, шу боис унинг тарих фалсафаси баъзан *коммуникатив* тарих фалсафаси деб ҳам аталади.

Тарихий жараён мазмуни ва унинг йўналиши муаммоси билан америкалик файласуф Френсис Фукуяма ҳам шуғулланган. У ўзи яратган «тарихнинг интиҳоси» назариясини таклиф қилган. «Тарихнинг интиҳоси»ни у шунда кўрганки, инсоният охир-оқибатда жамият ва давлатнинг оптимал шаклини албатта топади. Фукуяма либерал ғоялар ва қарашларни умуминсоний идеал сифатида эътироф этган, уларнинг негизида инсоннинг барча эҳтиёжлари қондирилиши ва жамиятдаги асосий зиддиятлар ҳал қилиниши лозим, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, либерализм жамиятни ташкил этишнинг оқилона шакли сифатида, ўз муқобилига эга эмас, шу сабабли инсоният олдида бу мафкурани бошқа мамлакатларга ёйиш ва шу тариқа умуминсоний давлат – сиёсий жабҳада либерал демократияни яратишдан бошқа йўл йўқ. Инсоният тарихининг мазмунини Фукуяма ана шунда кўрган.

Тарихнинг мазмунини тавсифлашга нисбатан бошқача ёндашувлар ҳам мавжуд. Масалан, айрим файласуфлар тарих ҳар қандай мазмундан холи, одамлар учун жумбоқ деб ҳисоблаганлар ва инсоният келажагига пессимистик баҳо берганлар (Артур Шопенгауэр, Яков Бургхардт). Баъзи бир мутафаккирлар тарих воқеаларнинг оқилона тушунтириш мумкин бўлмаган иррационал оқимидир, деб ҳисоблаганлар (Фридрих Ницше, Эдуард Гартман).

Тарих фалсафасида *тарихий тараққиёт ғояси* ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

Тараққиёт ривожланиш жараёнининг қуйидан юксакка, норасо ҳолатдан баркамол ҳолатга ўтиш билан тавсифланувчи йўналишини

англатади. Тараққиёт ҳақида жамиятга татбиқан (бу ҳолда *ижтимоий тараққиётни* назарда тутилади) ва унинг айрим элементларига, жамиятнинг тузилиши ёки бошқа параметрларига татбиқан (бу ҳолда *фан-техника тараққиётини, маънавий соҳадаги, таълим, соғлиқни сақлаш, атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги тараққиёт* назарда тутилади) сўз юритиш мумкин. Тараққиётнинг асосий концепцияларини биз юқорида кўриб чиқдик. Бу ерда шуни қайд этиш муҳимки, тараққиёт ўз моҳиятига кўра зиддиятлидир, чунки унинг тескари томони *регресс*, яъни олийдан тубанга, баркамол ҳолатдан норасо ҳолатга ўтишдир. Инсоният бирор нарсани кўлга киритар экан, муқаррар тарзда ниманидир йўқотади. Шу сабабли инсониятнинг тараққиёт ёки регресс йўлидаги ҳаракати ҳақида фақат умумий маънода сўз юритиш мумкин.

Жамият тарихини таҳлил қилар эканмиз, шуни қайд этишимиз мумкинки, ҳозирги давргача у асосан тараққиёт йўлидан ҳаракатланган ва бу фикрга ҳозирги тарих файласуфларининг кўпчилиги қўшилади. Аммо ижтимоий тараққиёт ғоясига ҳамма олимлар ҳам ишонавермайди, айримлар ҳатто тараққиётнинг ривожланишга шикастли таъсири ҳақида сўз юритади. Масалан, *Аурелио Печчеи* тараққиёт хавфли жараён эканлигини исботлашга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, бу анархик жараённи сиртдан туриб тартибга солиш мумкин эмас ва у Ер юзида ҳаётнинг ривожланиши учун шикастли оқибатлар келиб чиқиши мумкинлигига эътибор бермай, жамият эҳтиёжлари билан бирон-бир реал алоқасиз олға янги қадамлар ташлашда давом этади. Бу фикрга *Элвин Тоффлер* (1928 йилда туғилган) ҳам қўшилади. У тараққиёт жамият ва давлат институтларини вайрон қилувчи, кадриятларни ўзгартирувчи ва бизнинг ҳаёт илдизларимизга путур етказувчи ўзгаришлар оқимини олиб келиши ҳақида огоҳлантиради.

Тараққиёт *мезонларини* аниқлаш ижтимоий тараққиёт назариясининг баҳсли масаласи ҳисобланади. XVII аср мутафаккирлари инсон ақлини тараққиёт мезони деб ҳисоблаганлар. Кейинчалик ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиш даражаси шундай мезон сифатида эътироф этилган. Ҳозирги вақтда тараққиётнинг асосий мезонлари сифатида кўпинча ижтимоий-сиёсий, мафкуравий, гуманистик ва бошқа мезонлар қайд этилади. Бу мезонлар ёрдамида у ёки бу ижтимоий тизимлар, сиёсий режимлар, ижтимоий ҳаракатларнинг прогрессивлик даражасини аниқлаш мумкин.

Аммо юқорида зикр этилган мезонларнинг барчаси ижтимоий ҳаётнинг айрим томонларинигина тавсифлайди ва бутун жамият тараққиёти ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайди. Жамиятнинг инсонпарварлашуви даражасини, шахснинг ундаги ўрнини, унинг маънавий ва ижтимоий эркинлик даражасини, моддий ва маънавий эҳтиёжлари қондирилишининг сифатини жамият

ривожланишининг умумий ёки умумфалсафий мезони деб ҳисоблаш мумкин бўлса керак. Бу мезон мазкур жамиятда инсон камол топиш учун имкониятларга қай даражада эга эканлигини кўрсатади. Мазкур мезон нуқтаи назаридан ҳар бир жамиятнинг прогрессивлик даражаси у шахс ҳуқуқлари ва эркинликлари доирасини қай даражада кенгайтиргани, ўз имкониятларини рўёбга чиқариши, эҳтиёжларини ривожлантириши ва уларни қондириши учун қандай шарт-шароитлар яратгани билан белгиланади.

Хулосалар. 1. Тарих фалсафаси – бу фалсафанинг тарихий жараён мазмуни, унинг қонуниятлари ва асосий йўналишларини тушунтириш билан шуғулланувчи, шунингдек уни билиш методларини асословчи бўлими. Қуйидагилар тарих фалсафасининг таркибий қисмлари ҳисобланади: тарих фалсафаси онтологияси, тарих фалсафаси гносеологияси, тарих фалсафаси тарихи, тарих фалсафаси антропологияси. Тарих фалсафасининг дунёқарашга доир, назарий, методологик ва прогностик функциялари фарқланади.

2. Тарих фалсафасининг ҳозирги концепциялари орасида гносеологик йўналиш (танқидий тарих фалсафаси), онтологик концепция, аксиологик концепция, тарихнинг технократик концепциялари алоҳида ўрин эгаллайди.

3. Формацион ва цивилизацион ёндашувлар тарихий жараён йўналишини айниқса тўлиқ ва теран акс эттиради. Айрим тадқиқотчилар кўрсатилган ёндашувларга мувофиқ монадага доир ёндашувни тахмин қиладилар.

Тажрибавий амалий матнлар

Тарих фалсафаси, формацион ва цивилизацион ёндошув, тарихий тараққиёт концепцияси, тараққиёт мезонлари, постиндустриал жамият, технологик йўналиш, аксиологик йўналиш, онтологик йўналиш, прогресс, регресс, цивилизация.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Тарих фалсафаси онтологияси	Тарих фалсафаси гносеологияси
<i>Тарих фалсафаси</i>	
Тарих фалсафаси антропологияси	Тарих фалсафаси тарихи

Тарих фалсафасининг функциялари

Дунёқарашга доир функция	Назарий функция
Тарих фалсафасининг асосий функциялари	
Прогностик функция	Методологик функция

Ҳозирги замон жаҳон тарих фалсафасининг асосий йўналишлари

Гносеологик йўналиш: В.Дильтей, Р.Коллингвуд, Б.Кроче, Р.Арон, Г.Зиммель	Аксиологик йўналиш: В.Виндельбанд, Г.Риккерт
Тарих фалсафаси йўналишлари	
Онтологик йўналиш: Р.Мель, Р.Рамон, Э.Калло	Технократик йўналиш: Д.Белл, О.Тоффлер, З.Бжезинский, Ж.Гэлбрейт

Адабиётлар.

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т.: Ўзбекистон,1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч.-Т.: Маънавият, 2008.173-б.
3. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. -Т.: Маънавият, 2008.
4. Бердяев Н. Смысл истории.-М.: 1990
5. Вольтер Философия и методология истории// Историки и история:жизнь, судьба, творчество.В 2-томах.-М,:1998.
6. Фукуяма Ф. Конец истории// Вопросы философии 1990 №3.
7. Шпенглер .Закат Европқ.Очерки мифологии истории.В 2-х томах. 1998.

ФАЛСАФИЙ АНТРОПОЛОГИЯ -ИНСОН ҲАҚИДАГИ ТАЪЛИМОТ

Инсон фалсафий муаммо сифатида. Фалсафа тарихида инсонга мурожаат этмаган, инсон моддий ва маънавий борлигининг турли томонларини бевосита ёки билвосита таҳлил қилмаган файласуф ёки фалсафий йўналишни топиш деярли мумкин эмас. Аксарият фалсафий ва диний тизимлар катта олам ёки макрокосмга зид ўлароқ, инсонга микрокосм ёки кичик Коинот сифатида қараб, уни бутун оламини тушуниш қалити деб ҳисоблаганлар. Файласуфлар инсон сирининг тагига етиш борлиқ жумбоғининг тагига етиш билан баробар эканлигини қайта-қайта англаб етганлар. Зеро Форобий айтганидек - "Одамлар ўзларининг хос хусусиятларига ва табиий эҳтиёжларига кўра жамият тузадилар. Уларнинг ҳаракат ва феълларини даставвал бора-бора одатларга айланадиган табиий қобилиятлар белгилайди"¹. Ўз-ўзинингни англа ва шу орқали дунёни англайсан. Дунёни инсоннинг теран қатламларига кирмасдан сиртдан билишга бўлган барча уринишлар нарсалар ҳақида фақат юзаки тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Инсондан сиртга қараб юрадиган бўлсак, нарсалар моҳиятини ҳеч англай олмаймиз, зеро бу моҳият инсоннинг ўзида мужассамлашган.

Бу фикр қадимги мутафаккирларгаёқ яхши маълум бўлган. Унга турли кўринишларда Шарқда ҳам, юнон-рим фалсафий анъанасида ҳам дуч келиш мумкин. Хусусан, антик даврда Дельфидаги Аполлон ибодатхонасига кираверишда устунга ўйиб ёзилган, ривоятларга қараганда Сукрот такрорлашни яхши кўрган «Ўз-ўзинингни англа», деган ибора айниқса машҳур бўлган. Ажабланарлиси шундаки, орадан икки ярим минг йил вақт ўтгач, ҳозир ҳам бу фикр ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. У нафақат нарсалар дунёсини, балки инсон борлигининг моҳиятини, инсон ва ижтимоий муносабатларнинг асл табиатини тушунишга ҳаракат қилаётган ҳар бир одам учун ўз-ўзини англашга чорловчи фикр бўлиб қолмоқда. Буни фақат шу билан изоҳлаш мумкинки, айни ҳолда ҳар бир янги авлод ўз даври ҳамда табиий-илмий ва фалсафий тасаввурларнинг тегишли даражаси нуқтаи назаридан ечишга ҳаракат қиладиган ўта мураккаб, «боқий» фалсафий масалалардан бири тўғрисида сўз юритилади.

Тарихга бошқа кўп сонли иборалар ҳам маълум бўлиб, улар вақт, маданият ва диний эътиқоддан қатъий назар, инсон барча замонларда бутун дунё мутафаккирларининг диққат марказида бўлгани ва ҳозир ҳам шундай эканлиги, таянч нуқтаси ва ҳатто билиш мезони бўлиб хизмат қилишидан далолат беради. Хусусан, қадимги хитой файласуфи *Лао Цзи* фикрига кўра, «бошқаларни билувчи – оқил, ўзини билувчи –

¹ Ал-Форобий Философия политики. – М.: 1989. – С.529.

донишманддир». *Протагорнинг*: «Инсон барча нарсалар мезонидир», деган фикри ҳам жуда машхур. «Тангри салтанати бизнинг ичимиздадир», деб ўргатган *Исо Масиҳ*. Буддавийларнинг: «Ўзлигинга назар ташла, сен Буддасан», деган чорлови ҳам юқоридаги фикр билан ҳамоҳангдир. Исломда «Кимки ўзини билса, у ўз Аллоҳни ҳам билгайдир», дейилади.

Демак, инсон ўзини дунёдан олдинроқ ва кўпроқ билади, айна шу сабабли у дунёни ўзидан кейин ва ўзи орқали англаб етади. Фалсафа дунёни инсон орқали ичдан билишдир, фан эса инсондан ташқаридаги дунёни юзаки билиш демакдир. Инсонда мутлақ борлик, инсондан ташқарида эса – нисбий борлик намоён бўлади.

Фалсафа тарихида инсон муаммоси. Антик даврдан бошлаб инсонга бўлган қизиқиш дам кучайиб, дам маълум вақт пасайиб турган, лекин ҳеч қачон йўқолмаган. «Инсон нима?», деган савол бугунги кунда ҳам аввалгидек жаҳон фалсафасидаги ўта муҳим масалалардан бири бўлиб қолмоқда, инсониятнинг энг ўткир ақл-заковат соҳиблари эътиборидан тушмай ва айна вақтда ўзининг узил-кесил, умумий эътироф этилган ечимини топмай келмоқда.

Инсон ҳар сафар мутафаккирлар диққат марказидан ўрин олар экан, унинг моҳиятини янги тарихий шароитда ва янгича нуқтаи назардан англаб етишга ҳаракат қилиб, уни қайта ва қайта янгидан кашф этганлар. Пировардида, фалсафа фанида инсондан мураккаброқ ва зиддиятлироқ предмет йўқ, десак, ҳеч муболаға бўлмайди.

Инсон барча яхши фазилатларни ўзида мужассамлаштирган ўзига хос, бетакрор ва баркамол мавжудот – чексиз микрокосм сифатида ҳам, инсон табиатининг норасолиги ва бузуклиги туфайли ҳалокатга маҳкум бўлган табиат хатоси сифатида ҳам, Худо яратган банда сифатида ҳам, бошқа одамлар фаолиятининг маҳсули сифатида ҳам талқин қилинади. Хусусан, Шарқ мутафаккири Ибн Сино, “Инсон бошқа барча ҳайвонот олаmidан сўзи, тили ва ақли, тафаккур қилиши билан фарқ қилади. Инсон ақли турли фанларни ўрганиш ёрдамида бойийди”¹, деб ҳисоблайди. Инсон барча ижтимоий муносабатлар мажмуидир деган фикр инсонга механистик нуқтаи назардан ёндашган Маърифат даври мутафаккирлари, хусусан «Инсон-машина» деб номланган асар муаллифи француз *Ж.Ламетри* (1709-1751) илгари сурган ғоялар билан тўқнашади.

Бошқа бир машхур француз файласуфи – *Р.Декарт* (1596-1650) асарларида инсон моҳияти масаласига нисбатан бутунлай ўзгача ёндашувга дуч келамиз. У «инсон фикрловчи нарсадир», деб ҳисоблайди.

¹ Ибн Сина. Данишнамэ. –Душанбе.: 1957. –С. 59.

«Инсон, у узоқ вақт ўйлаганидек, дунёнинг статик маркази эмас, балки эволюциянинг ўзига ва чўққиси бўлиб, бу анча гўзалроқдир»¹, деб қайд этади атоқли француз файласуфи ва теологи *П.Т. де Шарден* (1881-1955).

Унга зид ўлароқ, *А.Шопенгауэр* (1788-1860) инсон нуқсонли мавжудот эканлигини таъкидлайди, уни «табиат халтураси» деб атайти.

Француз ёзувчиси ва файласуфи *Ж.П.Сартр* (1905-1980) бу фикрни бутунлай рад этади. Унинг фикрича, инсон келажакка қараб интилади ва шу тариқа ўзини ўзи яратади. У «Инсон – одамзот келажакдир», деб таъкидлайди.

Шундай қилиб, фалсафанинг икки ярим минг йиллик тарихи мобайнида инсонга жуда кўп таърифлар ва тавсифлар берилди, у кўп сонли синонимлар орттирдик, фалсафий таҳлилнинг бошқа бирон-бир объектида бундай ҳолга дуч келиш мушкул. Зеро, фалсафа тарихида инсон:

- «ақлли мавжудот»;
- «сиёсий ҳайвон»;
- «табиат гултожи»;
- «ҳаётнинг боши берк қўчаси»;
- «ҳаётнинг сохта қадами»;
- «меҳнат қуроллари ясовчи ҳайвон»;
- «ўзликни англаш қобилиятига эга мавжудот»;
- «маънавий ва эркин мавжудот» ва ҳоказолар сифатида талқин қилинган.

Фикрларнинг бундай ранг-баранглиги сабабини, аввало, инсоннинг ўз табиатидан излаш лозим. Инсон табиатининг сири, ҳеч шубҳасиз, «боқий муаммолар»дан бири бўлиб, фалсафа ўз предметининг моҳияти ва хусусиятига кўра унга қайта-қайта мурожаат этган ва шундай бўлиб қолади. Бу ерда мазкур соҳадаги барча фикр-мулоҳазаларга мўлжал берувчи инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги масала айниқса муҳим аҳамият касб этади. Инсон қаердан ва қандай пайдо бўлгани ҳақидаги кўп сонли ғоялар орасидан энг муҳимларини ажратиб олсак, уларнинг барчасини маълум даражада шартлилик билан икки асосий концепция – инсоннинг табиий ва ғайритабиий келиб чиқиши ҳақидаги концепциялар доирасида бирлаштириш мумкин.

Инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги биринчи ёндашув *инсоннинг пайдо бўлишига олиб келган табиатнинг қонуний ривожланиши зоясидан келиб чиқади.* Бунда инсон жонсиз, кейинчалик эса – жонли модданинг табиий эволюцияси маҳсули сифатида қаралади. Мазкур концепция 1859 йилда инсон келиб чиқишининг табиий-илмий талқинига асос бўлган Ч.Дарвиннинг «Ҳайвон ва ўсимлик турларининг

¹ Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987. –С. 40.

келиб чиқиши ҳақида» деб номланган машҳур асарини эълон қилган эволюцион назариясига таянади ва ҳозирги вақтда молекуляр биология ва ген инженерияси соҳасида эришилган энг сўнгги ютуқлар таъсирида ўз шакл-шамойилини сезиларли даражада ўзгартириб, аксарият олимлар учун уларнинг илмий фаолиятида ўзига хос дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, инсонда нафақат ўта ривожланган тирик жонзотлар, балки ўта содда мавжудотлар билан ҳам кучли генетик ўхшашлик мавжуд. Хусусан, шимпанзе билан бундай ўхшашлик 98% ни, каламуш билан – 80% ни ва ҳатто банан билан – 50% ни ташкил этади.

Бироқ, шуни таъкидлаш лозимки, «табиий» ёндашув тарафдорлари инсон келиб чиқишининг дунёвий концепциясига ҳам (масалан, дарвинчилар билан боғлиқ ҳолда бўлганидек), космик концепциясига ҳам таянишлари мумкин.

Иккинчи ёндашув инсонга, Худо ёки космик Ақл меҳнатининг маҳсули сифатида қараб, уни *гайритабиий асосдан келтириб чиқаради*. Гарчи бу концепция исботланганлик жиҳатидан биринчи таълимотга ҳозирги замон табиатшунослиги нуқтаи назаридан ён берса-да, лекин фалсафий нуқтаи назардан у инсоннинг табиий-илмий келиб чиқиши концепцияси каби мавжудлик ҳуқуқига эгадир, зеро биринчи ёндашув ҳам, иккинчи ёндашув ҳам оқилона асосланган ва узил-кесил далил-исботлар келтирмайди.

Инсонга фалсафа нуқтаи назаридан ёндашув. Биз инсонга нисбатан соф фалсафий ёндашувга ҳали қайтамиз ва фалсафа инсон билан қанча шуғулланмасин, у ҳақда ҳамма нарсани билиши ва мазкур билимни узил-кесил ва энг сўнгги ҳақиқат деб ҳисоблаши мумкин эмаслигини кўрсатиб берамиз. Ҳозир эса шуни қайд этишни истар эдикки, ўзи ҳақида ва ўзини қуршаган дунё ҳақида инсон фалсафа пайдо бўлишидан анча олдин мулоҳаза юрита бошлаган. Аммо кейинчалик, «доноликка муҳаббат» пайдо бўлгач ҳам, инсон мавзуси фалсафанинг диққат марказидан дарҳол ўрин олгани йўқ.

Инсонни қуршаган табиат ҳақида билимлар тўпланиши ва уларнинг ривожланишига қараб, одамзотнинг ўз-ўзига бўлган қизиқиши ҳам кучайиб борди, инсон борлигининг бу соҳадаги тадқиқотлар учун янада кенгроқ имкониятлар яратувчи янги ва янги ўзига хос хусусиятлари аниқланди. Одатда, жамият ҳаётида тарихан қисқа вақт ичида жиддий ва теран ўзгаришлар юз берган, инсоний муносабатлар негизини ташкил этувчи эскича тасаввурлар ва қарашлар таъсирида бутунлай ўзгарган даврларда инсонга бўлган фалсафий қизиқиш айниқса кучайган. Бундай даврларда фалсафада инсоннинг моҳияти, унинг бурчи, вазифаси ва юз бераётган воқеалар учун жавобгарлиги ҳақидаги азалий масалаларга бўлган қизиқиш яна кучайган. Шундай

қилиб, фалсафанинг онтология, гносеология, этика, эстетика каби бўлимлари билан бир қаторда, инсон ҳақидаги билимлар соҳаси аста-секин шаклланиб борди. Бу ерда инсон нафақат турли томонлардан таҳлил қилинди, балки унинг ижтимоий, табиий ва космик жараёнлар билан ўзаро алоқалари ҳам ўрганилди.

Хўш, билимнинг бу соҳасида асрлар мобайнида қандай ижобий билимлар тўпланган? Инсонни тушуниш борасида тараққиётга эришилдими? Фалсафа ва фан соҳасида эришилган инсоннинг моҳиятини тавсифловчи, унинг муҳим хусусиятларини ёритиб берувчи қандай шак-шубҳасиз ютуқларни қайд этиш мумкин?

Инсонни билиш борасидаги кўп асрлик саъй-ҳаракатларни бир ерга жамлаб, уларнинг орасидан узил-кесил ечилган деб ҳисоблаш мумкин бўлганларини ажратиб олсак, шак-шубҳасиз ютуқлар сони унча кўп бўлмайди. Улар орасида аввало шу далилни қайд этиш лозимки, инсоннинг пайдо бўлиши Ерда ҳаётнинг ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлиб, у ўз ибтидоси ва муайян тарихига эгадир. Хусусан, 1982 йил Ватикандаги Рим Папаси фанлар академияси ташкил этган конгресс иштирокчилари – дунёга машҳур антропологлар, биохимиклар ва генетиклар ҳозирги замон табиатшунослигига таяниб, инсон ва ҳайвонот дунёси ўртасида яқин алоқа мавжуд, деган умумий хулосага келдилар.

Инсон ва уни қуршаган дунё тадрижий ривожланишини исботланган деб ҳисоблаш мумкин. Бу нафақат археология ва Ер геологик тарихи билан тасдиқланади, балки Ердаги ҳаётга доир ҳозирги тасаввурлардан ва умумий эътироф этилган «кенгайиб борувчи Олам» назарияси тушунтирадиган дунёдаги эволюцион жараёнлардан ҳам келиб чиқади.

Бироқ фан, айниқса генетика баъзан бизнинг аввалги тасаввурларимизни бутунлай ўзгартирадиган янги кашфиётлар қилишда давом этмоқда. Хусусан, жонли мавжудотларнинг биологик нусхаларини яратиш имкониятини берувчи клонлаш кетидан генетиклар, шов-шувга сабаб бўлган энг сўнгги хабарларга кўра, қадимги файласуфларнинг илгари фақат одатдаги тажрибага таянган ўлмайдиган одам йўқлиги ҳақидаги тахминий (индуктив) хулосани жиддий шубҳа остида қолдиришга қодир натижага яқинлашдилар. Жумладан, италян олимлари сут эмизувчиларнинг қариш жараёнини P66SHC сифатида маълум бўлган алоҳида ген бошқаришини аниқладилар. Улар мазкур генни «назорат ости»га олиш ва шу тариқа синалаётган ҳайвонлар умрини популяция бўйича умрнинг ўртача узунлик кўрсаткичига нисбатан 35% га узайтиришга муваффақ бўлдилар.

Шунга қарамай, бугунги кунда жисмоний умрбоқийлик илмий нуқтаи назардан биологиянинг фундаментал қонунларига зид

ҳисобланади. Бу қонунларга мувофиқ ҳужайраларнинг бўлиниш йўли билан кўпайиш қобилятининг сусайиб бориши инсон ҳаётини чеклайди. Хусусан, инсоннинг етук организми тахминан 50 000 миллиард ҳужайрадан иборат эканлиги аниқланган. «Одамда унинг умри мобайнида бир ҳужайра авлодида кетма-кет бўлинишлар сони элликтагача бўлади. Бўлиниш жараёнлари маромини ҳисобга олганда, шуни тахмин қилиш мумкинки, инсон умрининг узунлиги (баъзи бир истисно ҳоллардан ташқари) 110 ёшдан ошиши мумкин эмас»¹.

Бироқ фан бир жойда тўхтаб тургани йўқ ва шу боис матбуотда вақти-вақти билан пайдо бўлаётган генетик олимларнинг ҳужайра қаришини тўхтатадиган моддани топиш, шунингдек организмда мазкур модданинг ажралишини бошқарадиган генни аниқлаш борасидаги уринишлари ҳақидаги хабарлар ўзига жиддий эътибор беришни талаб қилади.

Инсон нима ва унинг моҳияти қандай деган саволларга жавоб топиш учун йўл очадиган баъзи бир муҳим муаммоларнинг таърифланишини ҳам илмий тадқиқотларнинг шак-шубҳасиз натижаси деб ҳисоблаш лозим. Уларнинг энг муҳими – инсоннинг келиб чиқиши, шунингдек онг, тил, ижод, ахлоқ, маънавият ва шу қабиларнинг табиатини аниқлашдир.

Кўрсатилган муаммоларни англаб етишга аҳд қилган ҳар қандай одам,

- ҳаёт нима?
- биринчи одам қаерда ва қачон пайдо бўлган?
- инсон маънавиятининг табиати қандай?
- Ерда инсон пайдо бўлишининг сабаби нимада?
- бунда муайян мантиқ, қонуният, азалдан белгиланган муқаррарлик мавжудми ёки бунга қандайдир тасодиф, аномалия, кимнингдир хоҳиш-истаги сабаб бўлганми?
- ҳаёт космик ҳодисами ёки фақат бизнинг сайёрамизда мавжудми?
- инсон бутун Коинотдаги бирдан-бир ақлли мавжудотми?, каби масалаларни эътибордан четда қолдириши мумкин эмас.

Бу ва бошқа шунга ўхшаш масалалар ечимини топиш устида фалсафий тафаккур ҳам, илмий тафаккур ҳам тинимсиз изланади. Аммо табиатшунослик учун уларнинг аксарияти нафақат мушкул, балки ечиб бўлмайдиган, баъзи бир ҳолларда эса умуман очик масалалар ҳисобланади, чунки улар хусусида мавжуд билимлар шу қадар оз, юзаки ва муаммоларга тўлаки, бундай билимларга асосланган мулоҳазалар

¹ Годфруа Ж. Что такое психология. – М.: 1996. Т. 2. – С.10.

(бошқача мулоҳазалар умуман мавжуд эмас) ўзининг ишончлилик даражасига кўра тахминий хусусиятга эга бўлиши мумкин.

Аммо фан ўз кучини йўқотган, ёки, ҳали кучга тўлмаган жойда аниқ таърифлар, бир хиллаштирилган тил, ягона методология ва ишончли далиллар билан чекланмаган фалсафа ўзини эркин ҳис қилади. Бу муайян соҳа – антропологияда ўз ифодасини топади.

Фалсафа «боқий» масалаларни ўрганар ва бутун борлиқнинг дастлабки асослари ва муҳим қадриятларини аниқлашга ҳаракат қилар экан, у узил-кесил ечимлар ва шак-шубҳасиз жавоблар олишга даъвогарлик қилмайди. Синовдан ўтказилган далиллар ва исботланган асосларнинг йўқлиги уни хижолатга солмайди, зеро фалсафа интуиция, ғойибона таъсир, илҳом, мантиқий кучга асосланган фаразлар, тахминлар, тўлдиришлар билан кифояланадики, бу унга мавжуд билимлар ва шаклланган тасаввурлар доирасидан четга чиқиб, аниқ исботланган илмий ечимга эга бўлмаган нарса ёки ҳодисани ўзгача тарзда, эркин тушунтириш имконини беради. Шу тариқа фалсафа инсонни билиш чегараларини кенгайтириб, уни нафақат юқорироқ даражага кўтаради, балки янги муаммоларни кўйиш имконини берувчи янгича ёндашувлар, ўзгача нуқтаи назарлар ва энг муҳими – эски муаммоларнинг янгича талқинлари билан бойитади.

Шу маънода С.Шерозийнинг «Инсон нимадан бошланади?», деган саволга ҳеч иккиланмасдан: «Инсон марҳумга мотам тутишдан бошланади», деб жавоб беради¹. Дунёга келдим, бозорга бордим, кафанни олдим, мазорга бордим².

Шундай қилиб, ҳақиқий фалсафада муайян масалалар, айниқса инсон билан боғлиқ мураккаб масалалар хусусида бир хил фикрлаш ҳоллари кузатилмайди. Бундан фарқли ўлароқ, фанда бир фикрлилик у ёки бу муаммонинг узил-кесил ечими топилганидан далолат беради. Масалан, «абадий двигател»ни яратиш масаласи хусусида олимлар орасида тўла бир фикрлилик ҳукм суради: ҳозирги замон табиатшунослиги қонунларига мувофиқ бундай двигателни яратиш мумкин эмас. Аммо фандан фарқли ўлароқ, фалсафанинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ҳар қандай ҳодисани ўрганиш ва тушунишда таяниладиган қадриятлар ва мўлжаллар тизимидан ташкил топади. Айни шу сабабли бу ерда у ёки бу файласуфнинг дунёни қандай тушуниши, унинг ҳаётга муносабати, айниқса, муҳим рол ўйнайди. У қайси аксиомаларни илгари суриши, қайси устуворликларни қайд этиши, нимани муҳим деб ҳисоблаши, нимага ишониши ёки ишонмаслигидан файласуфнинг бошқа нарсаларга бўлган тегишли

¹ Қаранг: Саъдий Шерозий. Рубойлар. –Т.: Шарқ, 1995

² Саъдий Шерозий. Рубойлар. –Т.: Шарқ, 1995. –Б. 26

муносабати, унинг умумий ва хусусий масалаларга доир фалсафий позицияси келиб чиқади.

Шундай қилиб, билимни умумий махражга келтириш анъанаси узоқ вақт ҳукм сурган фандан фарқли ўлароқ, фалсафа ҳар хил, шу жумладан бир-бирини истисно этадиган нуқтаи назарларни илгари суради, айна бир ҳодисалар ва объектларни тушунишга нисбатан ҳар хил ёндашувларни таърифлайди. Инсонни тушунишга доир турли-туман фалсафий концепцияларнинг кўплиги айна шу ҳол билан изоҳланади. Бу концепцияларда инсон азалдан дам умумий образ сифатида, дам ўз индивидуал борлиғидаги муайян одам сифатида, дам бошқа одамлар, жамоа, жамият, инсоният билан, ниҳоят, табиат, космос билан узвий боғлиқ бўлган ақлли мавжудот сифатида талқин қилинади.

Инсоннинг кўп ўлчовлилиги. Шу билан бир қаторда инсонни ўрганишга нисбатан бошқа кўп сонли ёндашувларни ҳам қайд этиш мумкин бўлиб, уларнинг орасида «интровертив» ва «экстравертив» ёндашувлар айниқса ажралиб туради.

Интровертив ёндашув инсоннинг онг, жон, руҳият, инстинктлар, нуқсонлар, фазилатлар каби муҳим хусусиятларини таҳлил этиб, уни «ичдан» тушуниш, англаб этишни назарда тутаяди. Бунда инсоннинг жисмоний ва маънавий моҳияти ҳақидаги фалсафий мулоҳазалар аксарият ҳолларда табиий фанларнинг эмпирик маълумотларига, авваламбор биология ва психология ютуқларига таянади, лекин баъзан мистика, эзотерика, оккультизм билан белгиланади. Бундай ёндашувлар айниқса немис антропологлари *М.Шелер* (1874-1928) ва *А.Гелен* (1904-1976), австриялик файласуф *К.Лоренц* (1903-1989) ижодига хосдир.

Экстравертив ёндашув инсонга назар ташлаш, унинг моҳиятини таҳлил қилиш гўёки «сиртдан» амалга ошириладики, бунинг натижасида диққат марказидан унинг ижтимоий ва табиий моҳияти ўрин олади; тегишли мўлжалларга мувофиқ инсоннинг Худо, космос, универсум ва шу қабилар билан алоқаси таҳлил қилинади. Бу ерда фалсафа кўпинча тарих, социология, экология, теология билан иттифоқ тузадики, бу ҳол диний фалсафа вакиллари *Н.А.Бердяев*, *С.Н.Булгаков*, *С.Л.Франк*, *Н.О.Лосский* каби вакилларига кўпроқ хосдир.

Шундай қилиб, *инсонни фалсафий тушуниш учун ягона асос мавжуд эмас*, худди шунингдек бундай асос яқин келажакда пайдо бўлишига умид қилиш учун ҳам асослар йўқ. Ҳозирча фақат шуни қайд этиш мумкинки, диққат марказидан юқорида санаб ўтилганлардан қайси бири, чунончи: космос, табиат, Худо, жамият ёки бевосита инсон ўрин олганига қараб, фалсафа тарихида инсонни тушуниш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда асос бўладиган турли фалсафий нуқтаи назарлар фарқланади. Уларнинг орасида космоцентризм, теоцентризм, социоцентризм ва антропоцентризм айниқса кенг тарқалган бўлиб, турли даврларда уларнинг ҳар бири ҳар хил кўринишда намоён бўлган,

лекин инсон муаммоларини ўрганувчи фалсафий концепцияларда доим у ёки бу тарзда мавжуд бўлган.

Шарқ фалсафасида инсон. Қадимги Шарқ, хусусан Хитой фалсафий тизимлари асосан **социоцентрик концепциялар**дан иборат бўлиб, уларда инсон, одатда, жамият, социум билан узвий боғлиқ деб қаралади. «Идеал муносабатлар қонуни»га одамлар ўртасида, оила, жамият, давлатда риоя қилиш инсон ҳаётининг муҳим маъноси ҳисобланади; бунга жамиятда қабул қилинган меъёрлар, қоидалар, расм-русумлар ва шу қабилага иззат-икром билан ёндашиш имконият яратади. Бошқача айтганда, инсон ўз шахсий ҳаётини доим жамият равнақи, камолоти билан ўлчаши лозим, хусусан, у кейинчалик оила ва давлатни такомиллаштиришга ҳаракат қилиш учун ўзини камол топтириши лозим. Шу маънода машҳур қадимги хитой файласуфи *Конфуций* (мил. ав. 551-479 йиллар)нинг фикрлари диққатга сазовор бўлиб, у шундай деб сабоқ беради: «қилмишларнинг асослари ва тамойилларини ўргансанг, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги фикрларинг (ахлоқий билимлар) баркамолликнинг энг сўнгги даражасига етади. Ниятлар соф ва холис бўлса, қалб ростгўй ва самимий бўлади. қалб ростгўй ва самимий бўлса, инсон тўғри йўлга киради, камол топади. Инсон тўғри йўлга кирса ва камол топса, оилада тартиб ўрнатади. Оилада тартиб ҳукм сурса, халқларни бошқариш осонлашади. Халқларни бошқариш осонлашса, бутун дунё тинч-тотув яшайди»¹.

Қадимги ҳинд фалсафасига дунёнинг ички дунёсини биринчи ўринга қўйиш, яъни **антропоцентризм** хосдир.

Масалан, буддизмда *нирванага эришиши* инсон барча ниятларининг пировард мақсади деб эълон қилинади. Нирвана жоннинг шундай бир ҳолати, бунда ҳар қандай майллар йўқолади ва ички уйғунлик юзага келади, мутлақо эркинлик ва ташқи дунёга қарам эмаслик туйғуси пайдо бўлади.

Қадимги ҳиндларнинг бошқа бир диний-фалсафий таълимоти – жайнизм нуқтаи назаридан инсон ўзининг маънавий моҳияти билан моддий моҳиятни назорат қилиш ва бошқаришга эришиш учун узоқ ва оғир йўл – жоннинг эркинлашуви йўлини босиб ўтиши лозим.

Умуман олганда, барча замонларда инсонда умумий асосни излаш билан банд бўлган Шарқ тафаккурига ҳозир ҳам инсонни ва унинг ташқи дунё билан алоқасини тушунишга нисбатан Ғарб фалсафасидагидан ўзгача ёндашув хосдир. XX аср бошида ҳинд мутафаккири С.Вивекананда шундай деб ёзган эди: «Инсон табиатни ўзига бўйсундириш учун туғилади ва бу ўринлидир, аммо Ғарб «табиат» деганда фақат моддий, ташқи дунёни тушунади. Бу ташқи табиат ўзининг барча тоғлари, океанлари, дарёлари, ўзининг чексиз кучлари,

¹ Будда. Конфуций. Жизнь и учение. – М.: 1995. – С.139.

чексиз ранг-баранглиги билан жуда улуғвор, лекин ундан ҳам улуғворроқ дунё борки, бу инсоннинг ички дунёсидир. У куёш, юлдузлар, ер ва бутун моддий Коинотдан юксакроқ, бизнинг шахсий жажжи ҳаётларимизнинг тор чегарасига сиғмайдиган дунёдир. Ғарб одами ташқи дунёда «ўзиники» бўлганидек, бу ички дунёда Шарқ одами ҳам худди шундай «ўзиники»дир. Шу боис... Ғарб маънавий дунё нима эканлигини, худо нима эканлигини, инсон жони нима эканлигини билмоқчи, дунёнинг сири ва мазмуни нимада эканлигини англаб етмоқчи бўлса, у Шарқ оёқлари остига чўкиб қулоқ солиши керак. Ҳамонки дунё ҳозир маълум маънавий уйғонишга муҳтож экан, бунда у кучни Шарқдан олади»¹.

Келтирилган сўзлар нафақат теран маънога эга, балки ҳозирги дунёнинг глобаллашуви ва ягона инсониятнинг шаклланиши нуқтаи назаридан алоҳида аҳамият касб этади.

Ғарб фалсафасида инсон. Шарқ тафаккурида инсонга нисбатан юқорида қайд этилган ёндашувлар билан бир қаторда табиат, космос муаммолари ҳам қадимдан муайян ўрин эгаллаб келади. Бунда инсонга улкан дунёдаги бир зарра сифатида қаралади. Аммо дунёга нисбатан космоцентрик ёндашув антик фалсафа ривожланишининг илк босқичларига кўпроқ хосдир. Дунёнинг мазкур талқинига мувофиқ биринчи ўринга Сукрот давридаёқ фалсафанинг диққат марказидан ўрин олган инсон ҳақида мулоҳаза юритиш учун ҳам тегишли замин ҳозирловчи дунё ва космос муаммолари чиқади.

Космоцентризм нуқтаи назаридан инсон аввало космоснинг бир қисми сифатида, «кичкина дунё» сифатида (*Демокрит*), баъзан жонли организм сифатида тасаввур қилинадиган макрокосм билан узвий боғлиқ бўлган микрокосм сифатида идрок этилади. Антик файласуфлар Коинотни ва унда мавжуд тартибни тушуниш орқали инсоннинг ўзини ҳам англаб етиш мумкин деб ҳисоблаганлар (*Платон, Аристотель*). Бунда тафаккур, билим, ақл-заковат ва донишмандлик муҳим рол ўйнагани боис, улар доим космоцентристлар томонидан юксак баҳоланган, инсон ва унинг қобилиятларига баҳо беришда биринчи ўринга қўйилган.

Бундай қарашлар Европа фалсафий анъанасида V асргача, уларнинг ўрнини **христианча теоцентризм концепцияси** эгаллаунга қадар кузатилади. Бу концепцияга мувофиқ ҳамма нарсани Худо белгилайди. Христианликнинг моҳиятини акс эттирувчи турли креационистик назарияларга кўра бутун дунё, шу жумладан жонли дунё (ўсимликлар, ҳайвонлар, инсон) дарҳол ва ўзининг мукамал кўринишида яратилган. Инжилнинг дунё олти кунда яратилгани ҳақидаги ривоятга асосланган бу нуқтаи назар европаликлар

¹ Вивекананда Свами. Философия йога. – Магнитогорск, 1992. – С.488-489.

тафаккурида Дарвиннинг эволюцион назарияси пайдо бўлгунча, яъни XIX асрнинг ўрталарига қадар ҳукм сурди. Христианлар дунёсида диндор одамлар орасида у бугунги кунда ҳам амал қилмоқда.

Теоцентризм нуқтаи назаридан инсоннинг моҳиятини англаб етиш, масалан, қадимги юнон файласуфлари ёки кейинги материалистик фалсафий концепциялардаги каби оқилона фикрлаш йўли билан эмас, балки Муқаддас Китобда таърифланган ваҳийлар ёрдамида амалга оширилади. Бу ваҳийларни фақат Инжил ақидаларига эътиқод қилиш орқали тушуниб етиш мумкин. *Теоцентризм нуқтаи назаридан эътиқод нуридан чарогон бўлган ақл дунёдаги илоҳий тартибнинг таркибий қисми саналган ва «Худонинг тимсоли» сифатида амал қиладиган инсоннинг ўзини эмас, балки унинг баъзи бир жиҳатларинигина аниқлашга ёрдам беради.* Айни шу сабабли христианлик, Худони олий моҳият деб эътироф этадиган ва инсонга У яратган банд сифатида қарайдиган бошқа теоцентрик фалсафий тизимлар каби, инсонни Худонинг ўзи сингари тагига етиш мумкин бўлмаган сир, жумбоқ деб эълон қилади.

Теоцентризм фалсафасини бошқа фалсафий нуқтаи назарлар – антропоцентризм ва космоцентризм сиқиб чиқара бошлаган **Уйғониш даври**да инсонга доир қарашларда жиддий ўзгаришлар юз берди. Ўрта асрларда инсон у ёки бу корпорация вакили сифатида амал қилган бўлса, Уйғониш даврида у ўзликни англаш туйғуси ва ижтимоий нуқтаи назари ўсиши натижасида ўз манфаатларини ифода эта бошлади. Инсон шахс сифатида камол топди. У ўзини ўз шахсий ҳаёти ва тақдирининг бунёдкори сифатида тобора кучлироқ англай бошлади. Инсон мустақилликка ва табиатни ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилди, ўз ижодий имкониятлари чексиз эканлигига ишона бошлади. Мазкур қарашлар италян файласуфи *Пико делла Мирандоланинг* «Инсон қадр-қиммати ҳақида сўз» деб номланган машҳур асарида ўз аксини топди. Тасвирий санъат, меъморчилик, ахлоқ, эстетика, адабиёт ва педагогикани яхши тушунадиган ҳар томонлама комил инсон ўша даврнинг идеалига айланди. Уйғониш даври бу идеалга тўла мос келадиган *Леонардо да Винчи, Альберти Боттичелли, Рафаэль* каби атоқли шахсларни дунёга берди.

Ўша давр фалсафасида инсонга бўлган қизиқишнинг кучайиши билан бир қаторда табиатга бўлган қизиқиш ҳам тикланди. *Н.Кузанский, Ж.Брунони*нинг пантеистик концепциялари христианлар Худосини сиқиб чиқара бошлади. Юнонларнинг космоцентризм табиийцентризм сифатида қайта англаб етилди. Бунда антик файласуфларнинг марказида Ер жойлашган пировард космос ҳақидаги тасаввурлари чексиз ва марказсиз космосга ўрин бўшатди.

Бундай космос умумийроқ ва кенгроқ тушунча – «табиат» билан тенглаштирилади. Шундан бери у турли фалсафий тизимларда фаол

ўрганилади. Хусусан, Маърифат даври фалсафасида фундаментал тушунчага айланади, Шеллинг ижодида марказий ўрин эгаллайди, шунингдек экологияга қараб мўлжал олувчи айрим ҳозирги фалсафий концепцияларда дунё ва инсонни тушунишда таянч нуқтаси ҳисобланади. Мазкур ёндашувга кўра инсон табиатнинг ажралмас қисми сифатида қаралади. Бундай қарашларнинг изчил тарафдорлари, масалан, XX асрнинг иккинчи ярмида ривожланган ижтимоий экология намояндалари эътиборни ҳаддан ташқари кенг қаратадиган табиатдан унинг муайян қисмига – инсон ўз ҳаёт фаолиятини амалга оширадиган биосферага қаратиш лозимлигини кайд этадилар ва бунда **антропоцентристик** қарашлардан воз кечиб, уларни биосфероцентризм билан алмаштиришни талаб қиладилар. Биосфероцентризмда фалсафий тадқиқотлар марказига инсон ўрнига табиатни қўйиш таклиф қилинади ва шу тариқа табиат инсон эҳтиёжлари нуқтаи назаридан қаралмайди, инсон моҳияти ва унинг эҳтиёжлари эса табиий қонунларни ва биосферанинг тадрижий ривожланиш тенденцияларини билиш нуқтаи назаридан тадқиқ этилади.

*Янги давр*да инсон фалсафанинг диққат марказидан тушмади, лекин унга бўлган қизиқиш асосан, ижтимоий муносабатлардаги иштироки билан боғланди. Янги даврда инсонга билувчи субъект сифатида ёндашилди. Масалан, Декарт инсоннинг моҳияти, ўзига хос хусусиятини унинг тафаккури, фикрлаш қобилиятида кўрди. XVIII аср француз материалист файласуфлари (Дидро, Гольбах, Гельвеций, Ламетри) табиатшунослик ва механика соҳасида эришилган ҳайратомуз ютуқлар таъсирида инсоннинг жонини онг билан, танасини эса – автомат, машина билан тенглаштириб, уни механистик талқин қилдилар.

Буюк немис файласуфи *И.Кант* (1724-1804) инсонни тушуниш йўлида муҳим қадам ташлади. У инсон бетакрор мавжудот ва у ҳақда алоҳида фалсафий мулоҳаза юритиш мумкин, деб ҳисоблар эди. Айни вақтда, у «инсон учун мактаб бўлиб хизмат қиладиган маданият соҳасидаги барча муваффақиятларнинг мақсади ўзлаштирилган билим ва кўникмаларни амалга татбиқ этишдан иборатдир. Аммо бу билимлар татбиқ этилиши мумкин бўлган дунёдаги энг муҳим предмет инсондир, зеро у ўзи учун пировард мақсаддир»¹, деб кайд этади.

Дунёнинг бутун ранг-баранглиги орасида И.Кант табиатнинг турли, лекин бир-бири билан узвий боғланган уч даражаси: нотирик табиат, тирик табиат ва инсон табиатини фарқлади. Унинг фикрича, бу даражаларнинг ҳар бирида табиат ўз қонунларига, чунончи: нотирик табиат – механика қонунларига, тирик табиат – мақсадга мувофиқликка бўйсунди, инсон табиати эса эркинлиги билан тавсифланади. Айни

¹ Кант И. Соч. Т. 6. – М., 1966.– С.351.

вақтда у инсон табиатини қолган икки табиатга боғлаш ва улар орқали билиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. Инсон табиатини фақат унинг эркинликдан келиб чиқадиган ўз қонунларига мувофиқ англаб етиш мумкин. Шундай қилиб, И.Кант инсон табиатнинг ундаги бошқа жонли ва жонсиз объектлар каби ўзига тўқ объекти ҳисобланиши ҳақидаги фикрни илгари суриш орқали инсонни ўрганиш учун янги имкониятлар яратди ва шу тариқа фалсафий билимнинг мустақил бўлими сифатида фалсафий антропологиянинг яратилишига йўл очди.

И.Кантдан кейин немис классик фалсафасида инсон асосан маданият дунёсини яратувчи маънавий фаолият субъекти сифатида, умумий идеал асос – рух, ақл манбаи сифатида тушунилди. *Л.Фейербах* (1804-1872) бу ёндашувга қарши чикди. Ўша даврда объектив идеализм фалсафасида ҳукм сурган тушунчалар («ғоя», «рух»)га зид ўларок, у «инсон» категориясини илгари сурди. Фейербах инсонга тарихий маънавий ривожланиш маҳсули сифатида эмас, балки аввало биологик, ҳиссий-жисмоний мавжудот сифатида ёндашиб, ундаги табиий-биологик асосга мурожаат этди. Унда инсон Худо яратган банда эмас, балки табиатнинг бир қисми бўлиб, француз файласуфлари қайд этганидек механизм эмас, балки организмдир.

Айни шу сабабли Фейербах фалсафаси «*антропологик материализм*» деган ном олди. Унинг инсонга нисбатан ёндашуви шу билан тавсифланадики, инсондаги табиийлик ва ижтимоийлик материалистик монизм нуқтаи назаридан тушунтирилади. Бу инсон бир вақтнинг ўзида нотирик ва тирик табиатнинг тадрижий ривожланиши маҳсули саналган биологик мавжудот сифатида ҳам, моҳияти ижтимоий муносабатлар билан белгиланадиган ижтимоий мавжудот сифатида ҳам қаралишини англатади.

XIX асрдан бошлаб Европа фалсафий тафаккури *Ф.Шеллинг*, *А.Шопенгауэр*, *М.Штирнер*, *С.Кьеркегор*, *Ф.Ницше*, *Н.Бердяев*, *А.Бергсон* каби файласуфларнинг саъй-ҳаракатлари билан инсон мавжудлигини индивидуал ва тарихий муайянлаштириш сари юз бурди. Ҳаёт, сезгилар, хоҳиш-ирода, иррационаллик тушунчалари маҳсус фалсафий таҳлил предметиға айланди ва кейинчалик экзистенциализм, интуитивизм ва персонализм фалсафасида ривожлантирилди.

Хусусан, экзистенциализм нуқтаи назаридан объектив дунё – бу аввало «инсон борлиғи» бўлиб, инсондан ташқарида дунё ҳақида бирон-бир гап айтиш мумкин эмас. Инсон борлиғи тўғрисида сўз юритиш ўринли бўлади, чунки инсон борлиқ хусусида саволлар беради, унинг мазмунини ташкил этган ҳолда уни бошдан кечиради, англаб етади.

Инсон муаммосига қисқача тарихий-фалсафий назар ташлаш XX аср бошига келиб фалсафада билимнинг янги мустақил соҳаси – *инсон ҳақидаги таълимот*, яъни *фалсафий антропология* вужудга келиши учун барча шарт-шароитлар яратилганини кўрсатади.

Фалсафий антропологиянинг вужудга келиши ва ривожланиши. Юнонча *sophia* – донишмандлик, *anthropos* – инсон ва *logos* – таълимот сўзларидан келиб чиққан «*фалсафий антропология*» атамаси этимологик жиҳатдан инсон ҳақидаги фалсафий таълимотни англатади. *Фалсафий антропология инсоннинг алоҳида борлиқ манбаи сифатида келиб чиқиши, тадрижий ривожланиши ва мавжудлигининг ўзига хос хусусиятларига доир фалсафий қарашларни* акс эттиради.

Юқорида қайд этилганидек, инсон ҳақидаги фалсафий таълимотлар қадимда вужудга келган ва бутун фалсафа тарихи орқали ўтади. Конфуций, Сукрот, Гераклит, стоиклар, киниклар, Августин, Фома, Форобий, Ибн Сино, А.Навоий, А.Жомий, Декарт, Руссо, Кант, Фейербах, Ницше ва бошқалар инсоннинг фалсафий, назарий образини яратиб, фалсафий антропология фалсафий билимнинг мустақил бўлими сифатида вужудга келиши учун замин ҳозирлади.

Шу маънода фалсафий антропологиянинг илк илдизларига XVIII аср француз материалистларининг асарларида дуч келиш мумкин. Аммо Кант, шунингдек, инсоннинг моҳияти муаммосини фалсафанинг «бирдан-бир, универсал ва олий» предмети даражасига кўтарувчи антропологик тамойилларни фалсафага киритган ва асослаб берган Фейербах саъй-ҳаракатлари билан фалсафий антропология мустақил фалсафий фан сифатида шакллана бошлади.

Фалсафий антропология XX асрнинг 20-йилларида асосан *М.Шелер, А.Гелен, Х.Плеснер* асарлари таъсирида узил-кесил вужудга келди. Хусусан, М.Шелернинг «Инсоннинг космосдаги ўрни» асарида инсон ҳақида фундаментал фан яратиш лозимлиги қайд этилади ва уни фалсафий билиш дастури таклиф қилинади. Муаллиф фикрига кўра, инсонни яхлит фалсафий билиш инсон борлигининг турли жабҳаларига нисбатан олинган муайян илмий натижалар билан бирикиши лозим.

М.Шелер фалсафий антропология инсоннинг яхлит концепциясини яратиб, уни муайян илмий, фалсафий ва диний жиҳатдан англаб етишда бирлаштирувчи рол ўйнаши лозим, деб ҳисоблайди. У «Фалсафий антропологиянинг вазифаси инсоннинг барча ўзига хос монополиялари, ишлари ва амаллари: тил, виждон, асбоблар, қурол... давлат, раҳбарлик, миф, дин, фан... инсон борлигининг асосий структурасидан қандай келиб чиқишини аниқ кўрсатиб беришдан иборатдир»¹, деб қайд этади.

Фалсафий антропология фанининг моҳияти. Инсон ҳақидаги билимларни бирлаштириш лозимлиги хусусида Шелердан олдинроқ ҳам сўз юритилган эди. XIX аср ўрталарига келиб инсон ўта мураккаб структура эканлиги, уни фақат фалсафа ёки бошқа бирон-бир муайян фан методлари билан тўла англаб етиш мумкин эмаслиги, яъни инсон

¹ Шелер М. Избранные произведения. – М.: 1994. –С. 187.

жамулжам ҳолда аниқ билим предмети бўла олмаслиги аниқ-равшан бўлиб қолди. Шунингдек, айрим табиий фанлар, ҳар бири ўз соҳасида, вақт ўтиши билан умумийроқ хулосаларга келишни талаб этувчи салмоқли материал тўплади.

Бундай умумлаштиришга эҳтиёж Дарвиннинг эволюцион назарияси пайдо бўлиши билан айниқса бўртиб кўрина бошлади. Бу назария инсонга оид табиий-илмий тадқиқотларга кучли туртки берди, шунингдек материалистик фалсафий концепциялар ривожланиши учун кўшимча асос бўлиб хизмат қилди.

Мазкур ёндашув тарафдорлари инсон кўп ўлчовли ва муттасил ўзгарувчи мавжудот эканлигидан келиб чиқади. Гарчи унинг муҳим хусусиятлари минг йиллар мобайнида ўзгаришсиз қолаётган бўлса-да, улар инсоннинг моҳиятини тўла намоён этмайди. Бу ёндашув тарафдорлари инсон ўз олдига янги ва янги жумбоқлар қўяётган, ташқи дунёни, ўзининг ундаги ўрнини аниқлашга ҳаракат қилаётган, атроф муҳитни ўрганиш орқали уни ўз ихтиёрига кўра ўзгартирадиган фаол асос сифатида амал қиладиган микрокосм ҳисобланишига ҳам эътиборни қаратмоқдалар.

Бошқача айтганда, инсон бунёдкор ва айни вақтда маданият маҳсули, ўзини қолган жонли дунёдан фарқлаш имконини берувчи маънавият манбаидир.

Фалсафий антропология тарафдорлари инсоннинг мазкур талқинидан келиб чиқиб, бу фан изчил илмий қарашларни илгари суришга даъвогар бўла олмаслигини ва айрим фанлар: психология, социология, биология ва бошқа ижтимоий фанларнинг турли ёндашувлари ва хулосаларини синтезловчи инсон ҳақидаги билимлар тизимини яратишга қаратилиши лозимлигини қайд этмоқдалар. Уларнинг фикрича, *бу фан ўз предмети сифатида инсон борлигини белгилайди, унинг моҳиятини ва ўзига хос хусусиятларини таҳлил этиб, шу тариқа инсоннинг ўзини ҳам, уни қуршаган дунёни ҳам фалсафа нуқтаи назаридан англаб етишга ҳаракат қилади.* «Антропология ёки аниқроқ айтганда – антропологик онг нафақат онтология ва космологияга, балки гносеология ва билиш фалсафасига, ҳар қандай фалсафа ва ҳар қандай билишга замин яратади»¹.

XX асрнинг 60-70-йилларида фалсафий антропология шундай бир ғоявий ҳаракатга айландики, унинг доирасида олимлар инсоннинг ҳозирги ҳолатини назарий жиҳатдан англаб етиш ва талқин қилиш, унинг табиатига нисбатан янгича ёндашувни илгари суришга ҳаракат қилдилар. Бу даврда юз берган фан-техника тараққиёти ва инсоннинг ўз илмий ва амалий фаолияти натижалари учун жавобгарлик туйғусининг кучайиши фалсафий антропологиянинг ривожланишига кўшимча туртки

¹ Бердяев Н.А. Смысл творчества. – М.: 1989. – С.293.

берди. Шундай қилиб, у энди инсон ҳақидаги билимларнинг умумийроқ мажмуи – умумий антропологиянинг таркибий қисмига айланди. Бу фан турли-туман таълимотлар, концепциялар ва йўналишларни ўз ичига оладик, уларнинг орасида фалсафий йўналишдан ташқари биологик, теологик (диний), социологик, психологик, маданий (этнографик), структуралистик, педагогик ва бошқа йўналишларни қайд этиш мумкин.

Уларнинг ҳар бири, фалсафий йўналишдан фарқли ўлароқ, инсоннинг муайян бир томонини ёритади. Масалан, биологик антропология анатомия, физиология, ирқ ҳақидаги таълимот ва шу кабиларга таяниб, инсоннинг қолган барча тирик мавжудотлардан фарқини унинг жисмоний тузилиши нуқтаи назаридан аниқлайди. Теологик антропология инсон ҳақидаги тегишли тасаввурларни уни Худо яратгани нуқтаи назаридан шакллантиради. Фалсафий антропология эса бутунлай бошқа вазифани ҳал қилади – у вазиятга яхлит ёндашади ва фанлараро хусусиятга эга бўлган хулосалар чиқаради.

Фалсафий билимнинг таркибий қисми сифатида фалсафий антропология ижтимоий фалсафа, ахлоқ, социология ва психология билан узвий боғлиқ бўлиб, улар билан биргаликда инсон ҳақидаги фанлар мажмуини ташкил этади.

Инсоннинг биоижтимоий моҳияти. Фалсафий антропология ечадиган муҳим муаммолар орасида инсон биологик ва ижтимоий моҳиятининг ўзаро нисбати тўғрисидаги масала алоҳида ўрин эгаллайди. Инсон жонли табиатнинг бир қисми, шунингдек биологик эволюция маҳсули эканлиги ҳозирги замон табиатшунослиги фанида нафақат олимлар ва мутахассислар, балки маърифатли одамларнинг кенг доираси учун ҳам аниқ-равшан ва деярли шак-шубҳасиз далилга айланди. Ҳар бир инсон ўз биологик хусусиятлари: генетик коди, вазни, бўйи, мижози, териси ва сочининг ранги, яшаш муддати ва шу кабиларга кўра бетакрордир. Бироқ айтилган вақтда инсон ижтимоий мавжудот эканлиги, унинг ўзига хослиги ва бетакрорлиги одамзотнинг ижтимоий табиати, у камол топган, таълим-тарбия олган, маданий ва ахлоқий кадриятлар ва мўлжалларни ўзлаштирган ижтимоий муҳит билан белгиланиши ҳам шак-шубҳасиздир.

Айни шу сабабли инсон индивида нафақат биологик, балки ижтимоий мавжудот сифатида ҳам ўзига хос хусусият касб этади. Бошқача айтганда, инсоннинг камол топиши жамиятда ва фақат жамиятда юз беради.

Инсонни тушунишда дуализм ва монизм. Одамлар ўртасидаги биологик ва ижтимоий фарқларни ва уларни бетакрорлигини тан олишдан инсон табиатининг яхлитлигини тушунишга нисбатан икки муҳим ёндашув: *дуалистик* ва *монистик* ёндашувлар келиб чиқади.

Қадим замонларда вужудга келган инсонга нисбатан **дуалистик** ёндашув шундан иборатки, *одамзот, бир томондан, моддий организмдан, бошқа томондан эса – мустақил моҳият саналадиган ва бу организмни бошқарадиган номоддий жондан ташкил топган мавжудот сифатида қаралади.* Бу ёндашув, масалан, боқий ғоялар дунёсида яшайдиган ўлмас жон инсон туғилаётган пайтда унинг танасига худди зиндонга тушгандек кириб ўрнашади, унинг ўлиmidан кейин эса вужудни тарк этиб, яна ғоялар дунёсига қайта, деб ҳисоблаган Платон фалсафасида айниқса бўртиб намоён бўлади. Жонларнинг ўлмаслиги ғояси Шарқ фалсафий анъанасига ҳам хосдир.

Ҳозирги олимларнинг аксарияти қўллаб-қувватлайдиган инсон талқинининг **монистик** концепцияси *инсон руҳияти, унинг туйғулари, фикрлари, эмоциялари ва кайфияти инсон организмнинг таркибий қисми саналган бош мия нерв ҳужайралари ҳаёт фаолиятининг маҳсулидан ўзга нарса эмас,* деган тушунчадан келиб чиқади. Бу ёндашув тарафдорларининг фикрига кўра, руҳий ҳодисалар қандайдир номоддий асосга эга, деб ҳисоблаш учун етарли далиллар мавжуд эмас, шу сабабли руҳият табиатини тушунтиришда инсон организмида юз берадиган моддий жараёнлар чегарасидан четга чиқишнинг ҳожати йўқ.

Шундай қилиб, тавсифланган муаммо инсон ўз табиатига кўра фақат *биологик* мавжудотми ёки фақат *ижтимоий* мавжудотми, деган масала билан боғланмайди. *У, ҳеч шубҳасиз, ҳам биологик, ҳам ижтимоий мавжудотдир.*

Аммо бу икки асоснинг ўзаро нисбати қандай, уларнинг бири иккинчисидан устунроқми ва инсон моҳиятини нима белгилайди – бу энди қизгин баҳс-мунозаралар предметидир. Мазкур масалалар ҳанузгача ўзининг узил-кесил ечимини топгани йўқ, ҳозирда мавжуд турли биологик, психологик ва фалсафий мактаблар бу саволларга ҳар хил жавоблар беради.

Юқорида зикр этилган муаммонинг ечимига нисбатан мавжуд ёндашувлар орасида инсоннинг биоижтимоий табиатини тушунишга нисбатан қарама-қарши нуқтаи назарлар ифодаси саналган **биологизаторлик** ва **социологизаторлик** концепциялари алоҳида ўрин эгаллайди. Бунда уларнинг ҳар бири бошқасини бутунлай рад этмайди, аммо инсоннинг муайян бир (биологик ёки ижтимоий) табиатини устунроқ кўяди ёки ҳатто мутлақлаштиради.

Биологизаторлик концепциялари. *Биологизаторлик концепцияларининг тарафдорлари инсонни унинг табиий, биологик асосидан келиб чиқиб тушунтиришга ҳаракат қилади.* XVIII аср охирида жамият ҳаётига айрим одамларнинг ўз мавжудлиги учун кураш майдони сифатида қарашни таклиф қилган *Т.Мальтус* назариясини бундай тушунтиришга бўлган биринчи жиддий уриниш деб ҳисоблаш мумкин. Мальтус фикрича, бу курашда кучлилар ғолиб чиқади,

кучсизлар эса ҳалок бўлишга маҳкумдир. Мазкур курашга табиий омиллар туртки беради. Хусусан, аҳоли сони геометрик прогрессия бўйича кўпайиб боради, тирикчилик воситалари таклифи эса фақат арифметик прогрессия бўйича ўсади, бу эса муқаррар тарзда очарчилик, эпидемиялар, урушлар ва бошқа ижтимоий тангликларга олиб келади. Мазкур омилларга Мальтус кучлиларнинг яшаб қолишини таъминловчи ижтимоий муносабатларнинг «табиий», муқаррар ва хатто зарур тартибга солиш воситалари сифатида қарайди.

Демографик муаммоларнинг ечилмагани, шунингдек улар XX асрда янада кескинроқ тус олиши шунга сабаб бўлдики, Мальтус ғоялари *неомальтузчилар* деб номланган ўз давомчиларини топди ва топишда давом этмоқда.

Биологизаторлик ёндашувлари XIX ва XX асрлар чегарасида Дарвиннинг табиий танланиш ҳақидаги таълимотини мутлақлаштириб, нафақат инсоннинг келиб чиқиши, балки унинг моҳиятини, пировард натижада эса – бутун ижтимоий муносабатлар табиатини тушунтиришга ҳаракат қилган социал-дарвинистларга ҳам хосдир. Ҳозирги вақтда бу йўналишни одамларга ҳам, ҳайвонларга ҳам тенг даражада хос бўлган ирсиятга урғу берувчи социобиология давом эттирмоқда. *Социобиологлар фикрига кўра, инсон хулқ-атвори ҳам, ҳайвон хулқ-атвори ҳам ирсий омиллар билан белгиланади ва ҳеч ким ўз ирсияти таъсирини – у хоҳ яхши бўлсин, хоҳ ёмон – енгишга қодир эмас.*

Инсон табиати хусусида шунга ўхшаш қарашларга айрим одамларнинг бошқа одамлардан устунлигини фақат уларнинг «олий» ёки «паст» ирққа мансублик белгисига кўра эълон қилувчи ирқчилик концепцияларида ҳам дуч келиш мумкин. Бу, хусусан, «ирқий тозаллик» учун кураш олиб борган ва «ирқий танланиш»ни амалга ошириш ғоясини фаол илгари сурган фашистик мафкурада айниқса бўртиб намоён бўлади. Мазкур ғоялар замирида асосан XIX аср охири – XX аср бошларида кенг тарқалган «инсон ирсиятининг олий сифати»га қандай воситалар билан ва қай тарзда эришиш мумкинлиги ҳақидаги таълимот – *евгеника* ётади.

XX аср бошларида бу таълимот шу даражада кенг тарқалдики, айрим мамлакатларда давлат сиёсати билан узвий боғланди. Хусусан, 1920-1930-йилларда Дания, Швеция ва Норвегияда жамиятда табиий танланишни ижтимоий мустаҳкамловчи ирқий қонунлар қабул қилинди.

Социологизаторлик концепциялари. Биологизаторлик ёндашувига зид ўлароқ, *социологизаторлик ёндашуви инсон табиатини ижтимоий муносабатларда кўришга ҳаракат қиладилар. Бунда улар баъзан нафақат инсоннинг ижтимоий асосини унинг биологик асосига қарама-қарши қўядилар, балки сўнги зикр этилган асосни ҳайвоний ва ҳаттоки тубан, шу боис жиддий эътиборга лойиқ эмас, деб ҳисоблайдилар.* Асосий эътибор ижтимоий муносабатлар таҳлилига ва

индивид, шахснинг шаклланишида жамият қандай рол ўйнашини аниқлашга қаратилади. Пировардида ижтимоий асос индивидуал асосга қараганда устунроқ аҳамият касб этади, уни ўзига бўйсундиради ва қамраб олади. Мазкур ёндашув тотал ижтимоий тизимларга ва уларни асослашга ҳаракат қилувчи фалсафий таълимотларга, хусусан, Платон фалсафаси айниқса хосдир. Умуман олганда, бу индивидуализм ва коллективизм муаммосидир.

Инсоннинг моҳияти. Инсоннинг моҳиятини тушунишга ҳаракат қилиш жараёнида у нафақат ташқи, балки ички, пинҳона хусусиятларга ҳам эга эканлигини, улар жамулжам ҳолда инсоннинг *индивид*, *индивидуаллик*, *шахс* каби тушунчаларда акс этадиган муайян образини шакллантиришини ҳам ҳисобга олиш лозим. Бошқача айтганда, инсоннинг моҳиятини унинг ички ва ташқи борлиғи бирлигида, унинг дунёга фаол муносабатида излаш керак.

Шундай қилиб, *индивид* муайян инсоннинг умумий образи сифатида амал қилса, *индивидуаллик* уни муайян ўзига хос хусусиятлар соҳиби сифатида тавсифласа, «*шахс*» тушунчасига янада торроқ маъно юкланади, чунки айти ҳолда инсон унинг барча ижтимоий сифатлари билан жамулжам ҳолда олинадик, бу фақат ижтимоий муносабатларнинг у ёки бу тизимини назарда тутган ҳолда шахс тўғрисида сўз юритиш имконини беради. Яъни кенг талқинга йўл қўядиган «индивид» ва «индивидуаллик» тушунчалари нафақат инсонга нисбатан, балки индивидуал хусусиятларга эга бўлган айрим тирик мавжудот, ҳайвонга нисбатан ҳам татбиқ этилиши мумкин. «Шахс» тушунчаси эса доим ижтимоий мавжудот сифатидаги инсон билангина боғлиқ бўлиб, фақат шу маънода, айрим инсонни унинг жамиятдаги ўрни, «ижтимоий қиёфаси» нуктаи назаридан тавсифлайди.

Кези келганда яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳар қандай шахс замирида оқилона фаолият ётувчи онгли-ихтиёрий фаоллик тавсифланади. Шунингдек *инсон янги моддий ва маънавий бойликлар яратиб, ўз ижодий имкониятларини изчил рўёбга чиқариш орқали шахс сифатида намоён бўлади.*

Ҳозирги замон фанида шахснинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи *уч муҳим омил: ирсият, маданий муҳит ва яшаш шароити фарқланади.* Бу омиллар ўзаро таъсирга киришиши натижасида инсон шахс сифатида ўзига хос хусусиятлар мажмуи: тегишли эҳтиёжлар, қизиқишлар, мижоз, қобилиятлар, мақсадлар, мўлжаллар, маънавият ва шу кабиларга эга бўлади. Инсоннинг мазкур бетакрор индивидуал хусусиятлари асосан у яшаётган муҳитдаги ижтимоий ва маданий шарт-шароитлар таъсирида шаклланадими, бу шахснинг шаклланиши ва камол топишида жамият жуда муҳим рол ўйнашини қайд этиш имконини беради. Айти вақтда шахс умумий эътироф этилган меъёрларга мувофиқ ёки уларга зид шаклланиши ва камол топиши

мумкин. Бу маънода ижобий шахслар тўғрисида ҳам, салбий шахслар тўғрисида ҳам сўз юритиш мумкин.

Ҳозирги вақтда аксарият олимлар ва файласуфлар инсон эволюциясидаги ижобий жараёнларни ва ижтимоий ўзгаришлар имкониятларини ижтимоий муносабатларнинг инсонпарварлашуви, одамлар онгидан умуминсоний меъёрлар мустаҳкам ўрин олиши билан боғламоқдалар. Бунда инсон ўзининг бутун умри мобайнида, бир томондан, ўз олдига қўйган мақсадларига эришишга ҳаракат қилиб, бошқа томондан эса – ўзини қуршаган ижтимоий ва табиий муҳит таъсирини ҳис этиб, яхлит бир бутун ҳодиса сифатида, узлуксиз тадрижий ривожланишини эътиборга олиш лозим. Бошқача айтганда, ўзининг камол топиш жараёнида у доим ҳам субъект, ҳам объект ҳисобланадики, бу шахснинг ўз имкониятларини рўёбга чиқариши ва ҳаёт мазмунини излаши билан боғлиқ бўлган яна бир муҳим фалсафий муаммо юзага келишини белгилайди.

Ҳаётнинг мазмуни ва инсоннинг вазифаси. Инсон ҳаётнинг тезоқарлигини ёдда тутиши, унинг шомини кузатиши, одамзот ҳаётининг бебаҳолиги ҳақида ўйлаши, ўлим ҳақ эканлигини унутмаслиги лозимлиги ҳақидаги фикрларга биз фалсафа фани шаклланиш жараёнининг илк босқичидаёқ, Ғарб фалсафий анъанасида ҳам, Шарқ фалсафасида ҳам дуч келишимиз мумкин. Шундан бери ўтган икки ярим минг йилдан кўпроқ вақт мобайнида бу борада деярли ҳеч қандай ўзгариш юз бергани йўқ, зеро, аввалгидек, одамзотнинг ҳаёт йўли туғилиш ва ўлиш саналари билан чегараланади. Шунингдек, биринчи сана доим муайян, аниқ бўлса, иккинчи сана инсон умрининг охиригача сонияларигача мавҳум бўлиб қолади.

Айни шу сабабли ҳаётнинг мазмуни муаммоси ҳар бир инсон қаршисида эртами-кечми кўндаланг бўлади ва у ўзига аниқ ва узил-кесил жавоб топиш мумкин бўлмаган саволларни беради. «Бу дунёда нима учун яшайман?», деб сўрайди ўзидан инсон ва агар бу саволга ўзи жавоб бермаса, ўз ҳаётига муайян мазмун бахш этмаса, бу ишни унинг ўрнига ҳеч ким ва ҳеч қачон бажармаслигини вақт ўтиши билан англай бошлайди. Абадият қаршисида, ўлим қаршисида ҳар ким охир-оқибатда ўзи билан ўзи танҳо қолади.

Албатта, жамиятда инсон ўзини бу даражада ёлғиз ҳис этмайди, бироқ, экзистенциалистлар фикрига кўра, бу ҳол токи инсон бошқаларнинг ҳам ўз ҳаёти борлиги ва улар ҳам ўз ҳаётининг мазмуни ва ўзининг вазифаси ҳақидаги ўта шахсий муаммоларни мустақил ечиш зарурияти қаршисида турганини англаб етгунга қадар давом этади.

Бундан экзистенциализм фалсафасида ёлғизлик муаммоси келиб чиқади. Аслида, мазкур муаммо фалсафий антропологияда ҳам инсон борлиги таҳлилидаги бош муаммолардан бири ҳисобланади.

Хаётни тарк этиш босқичлари. Биологик мавжудот сифатида ҳар бир инсон ўлимга маҳкумдир. Буни қадимги мутафаккирлар ҳам яхши тушунган. Хусусан, ўз муҳолифларидан бирининг: «Ўттиз тиран сени ўлимга ҳукм этди», деган гапига Суқрот: «Уларни эса ўлимга табиат ҳукм этган», деб жавоб берган. Аммо одамзот ижтимоий мавжудот сифатида ҳам ўлимга маҳкумдир.

Ҳозирги замон фанида ўлиш жараёнининг тўрт босқичи фаркланади. Бу босқичларга организмда юз берадиган ва унинг қаришини тавсифлайдиган орқага қайтариб бўлмайдиган биологик ўзгаришлар сабаб бўлади.

Хусусан, 25 ёшдан бошлаб ва айниқса 45 ёшдан кейин инсонда ҳар куни у туғилган пайтга қадар «жамланган» ва бошқа ҳеч қачон янгиланмайдиган ўн минглаб нерв хужайралари (нейронлар) ҳалок бўлади. Аммо бош мия қобиғида бундай хужайралар сони 40 миллиардга етади ва шу сабабли «қариётган нормал мия учун бу жиддий оқибатларга сабаб бўлмайди, чунки унда яна ўн миллиардлаб нейронлар нормал фаолият кўрсатишда давом этади»¹.

Амалда *инсоннинг ҳаётни тарк этиши* у одамлардан ўзини олиб қочиб, жамиятдан узоқлашиши билан тавсифланадиган **ижтимоий ўлим** юз берганида бошланади. Сурункали гиёҳванд моддаларини истеъмол қилиш, кашандалик, ичкиликбозлик, ўз ҳаётдан доимий норозилик ижтимоий ўлимни билдиради. Сўнгра **руҳий** ўлим юз беради, бунда инсон ҳаёт тугагани ва ўлимнинг муқаррар эканлигини ва ўз ҳаёти давомида ҳеч нарсага эриша олмаганини англайди. **Мия ўлиши** билан бош мия фаолияти бутунлай тўхтайти, организмнинг турли функцияларини бошқариш барҳам топади. Бу жараён **физиологик ўлим** билан яқунланади. Бунда инсоннинг уни тирик организм сифатида тавсифловчи барча функциялари узил-кесил тўхтайти.

Инсоннинг вазифаси. Муайян инсон ўз ҳаёти сўнишининг юқорида санаб ўтилган босқичларини англамаслиги ҳам мумкин (аксарият ҳолларда шундай бўлади), аммо у ўз ҳаёт йўлидан илгарилар экан, бу дунёда нима учун яшайпман, деган саволга ўз ҳаракатлари, қилмишлари билан жавоб беради. Агар инсон уларни ҳали тўла англаб етмаган бўлса, мазкур вазифани ечиш ўз ҳаёт йўлини эндигина танлаётган одам учун ҳам, умрининг шомиди ортга назар ташлаб, ўз ҳаётини сарҳисоб қилаётган одам учун ҳам тенг даражада мушкул иш бўлиб қолади.

Тўғри, инсон ўз табиатига кўра ўлимга маҳкум, аммо, буни тушунган ҳолда, у ўзи билан боғлиқ ҳамма нарса ўзининг туғилиш ва ўлиш саналари билан чегараланган қисқа вақт оралиғида жамланганини тан олишни истамайди. У ўз тақдирини ижтимоий муҳим мақсадлар,

¹ Годфруа Ж. Что такое психология. Т. 2. – М.: 1996. – С.11.

маънавий уйғониш билан боғлашга ҳаракат қилиши айна шу ҳол билан изоҳланади.

Яна бир йўлни дин таклиф қилади. Бу ерда у ёки бу эътиқодларга қараб, ҳаётнинг мазмуни ва шахсий умрбоқийликка эришиш ҳақидаги саволга шаклан ҳар хил, лекин мазмунан жуда ўхшаш жавоблар берилади. Уларда асосан у дунё чин дунё эканлиги, бу дунёда бажарилган ишларга ҳақиқий баҳо у дунёда берилиши ва шу қабила тўғрисида сўз юритилади.

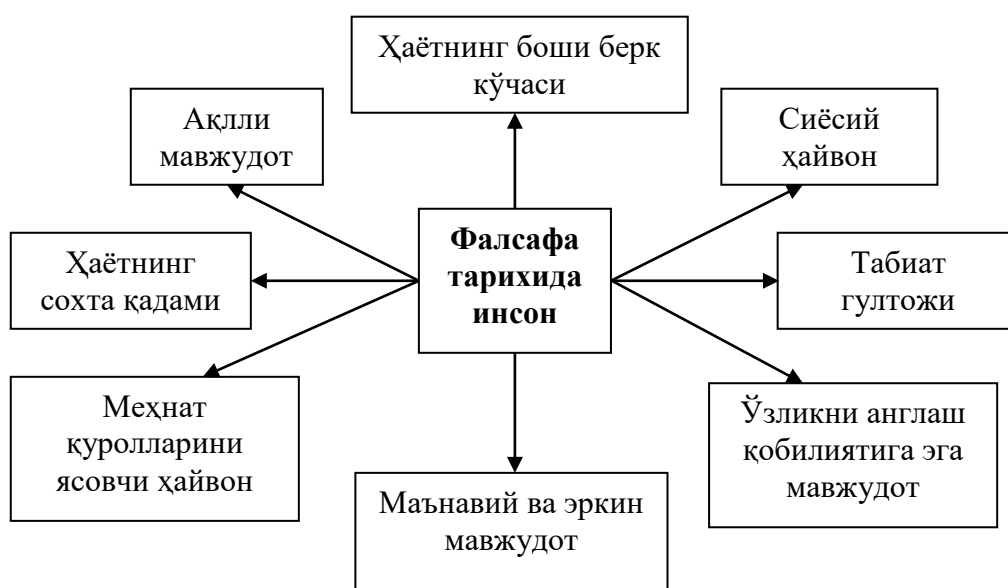
Яна бир имконият – бу дунёда ўз ҳаётини одамларга, эзгулик, ҳақиқат ва адолатга хизмат қилишга бағишлашдан иборат. Шу тариқа инсон ўз ишлари, ғоялари ва қилмишлари билан келгуси авлодлар хотирасида қолиш имкониятини қўлга киритади.

Инсон бу йўлларнинг қайси бирини танлаши фақат унинг ўзига боғлиқ. У ўз ҳаётида бу ерда кўрсатилганидан бутунлай бошқа йўлни танлаши ҳам мумкин. Лекин эртами-кечми ҳар бир инсон ҳаётда ўзи танлаган йўлнинг тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида мулоҳаза юритиши муқаррардир.

Тажрибавий амалий матнлар

Фалсафий антропология, инсон, ҳаёт, тасодиф, аномалия, Ерда инсон пайдо бўлиши, инсон маънавияти, инсоннинг кўп ўлчовлилиги, космоцентризм, теоцентризм, социоцентризм, антропоцентризм, биосфероцентризм, экзистенциализм, инсоннинг биоижтимоий моҳияти, инсонни тушунишда дуализм ва монизм, биологизаторлик концепциялари, социологизаторлик концепциялари, инсоннинг моҳияти, ҳаётнинг мазмуни, ҳаётни тарк этиш, инсоннинг вазифаси.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Турли фалсафий тизимларда инсон ҳақидаги тасаввурлар қандай шаклланган?
2. Фалсафий антропология қачон вужудга келган ва у нимани ўрганади?
3. Антропологиядаги фалсафий ва бошқа йўналишлар ўртасидаги фарқ нимада?
4. Нима учун инсон моҳияти «боқий» фалсафий муаммо ҳисобланади?
5. Инсонда биологик ва ижтимоий асосларнинг ўзаро нисбати қандай?
6. Инсон ҳақида ягона фан бўлиши мумкинми?
7. Инсоннинг биоижтимоий табиати фалсафий муаммо ҳисобланадими?
8. «Биологизаторлик» ва «социологизаторлик» концепцияларини қандай баҳолайсиз?
9. Фалсафа ҳаётнинг мазмунини англашда ёрдам бериши мумкинми?
10. Умрбоқийлик мумкинми?

Реферат мавзулари

1. Инсонни фалсафий тушунишнинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Фалсафа тарихида инсон муаммоси.
3. Инсонни ўрганишга нисбатан фалсафий ва табиий-илмий ёндашувларнинг фарқи.
4. Фалсафий антропологиянинг шаклланиш босқичлари.
5. Инсон келиб чиқишининг фалсафий концепциялари.
6. Инсон биологик ва ижтимоий табиатининг бирлиги.
7. Инсон, индивид, шахс.
8. Инсон ҳаётининг мазмуни муаммоси.
9. «Ҳаёт», «ўлим», «умрбоқийлик» фалсафий категориялар сифатида.
10. Фалсафа инсоннинг вазифаси ҳақида.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Қуйидаги сўзлар муаллифи ким: «Инсон ўзини дунёдан олдинроқ ва кўпроқ билади, айти шу сабабли у дунёни ўзидан кейин ва ўзи орқали англаб етади...»?

- А. Н.А.Бердяев
- Б. В.Соловьёв
- В. В.Кузнецов
- Г. А.Чумаков

2. «Инсон-машина» асарининг муаллифи ким?

- А. Ж.Ламетри
- Б. Дж.Беркли
- В. Дж.Бруно
- Г. Б.Спиноза

3. Инсоннинг пайдо бўлиши ҳақидаги эволюцион концепция асосчиси ким?

- А. Ч.Дарвин
- Б. К.Линней
- В. Ч.Пирс
- Г. А.Эйнштейн

4. Инсонни ўрганишнинг интровертив ёндашуви вакиллари тўғри кўрсатилган жавобни топинг?

- А. М.Шелер, А.Гелен, К.Лоренц
- Б. Н.А.Бердяев, А.Гелен, К.Лоренц
- В. С.Л.Франк, Л. П.Карсавин, С.Н.Булгаков
- Г. Н.О.Лосский, Л. П.Карсавин, С.Н.Булгаков

5. Фалсафа тарихида инсон ҳақидаги қарашларни «антропологик материализм» сифатида баҳоланган файласуф ким?

- А. Л.Фейербах
- Б. И.Кант
- В. В.Гегель
- Г. Ф.Ницше

Адабиётлар

1. Назаров Инсон қадри ва шахсий қадриятлар //Қадриятлар фалсафаси.-Т.:УФМЖ,2004. –Б.96-106.
2. Бердяев Н.А. О назначении человека. -М.: Прогресс, 1993.
3. Choriev A. Inson falsafasi. –Toshkent.: O'FMJ, 2006

4. Борзенков В.Г., Юдин Б.Г. Философская антропология: Учебное пособие. -М.: АСТ, 2005.
5. Гаранина О.Д. Философия человека. -М.: 2006.
6. Гуревич П.С. Человек. -М.: 1995.
7. Камю А. Бунтующий человек. -М.: 1990.
8. Кувакин В.А. Твой рай и ад: Человечность и бесчеловечность человека. –СП(б): 1998.
9. Молодцова Е.И. Традиционное знание и современная наука о человеке. -М.: 1996.
10. Мочалов Е.В. Антропология всеединства в русской философии. –СП(б): 2006.
11. Олпорт Г. Становление личности: Избр. тр.: пер. с англ. --М.: 2002.
12. . Тейяр де Шарден П. Феномен человека. -М.: 2002.
14. Фромм Э. Душа человека. -М.: 1992.

АКСИОЛОГИЯ - ҚАДРИЯТЛАР ҲАҚИДАГИ ТАЪЛИМОТ

Атроф борлиқда одамлар эътиборидан четда қоладиган, улар қадрият сифатида қарамайдиган ҳодисалар жуда кам. Шу сабабли қадриятлар табиат ҳодисалари, жамиятдаги жараёнлар, инсоний хатти-ҳаракатлар ва туйғулар каби кўпдир. Аммо бу фикр биз айрим инсонни эмас, балки бутун инсониятни назарда тутган тақдирдагина ўринлидир. Айрим инсонда қадриятлар, яъни уни қизиқтирган ҳодисалар доираси жуда тор, чекланган бўлиши ҳам мумкин. Инсон шахсиятининг торлиги унинг ҳаёт қадриятлари, қизиқишлари сонининг озлиги ва уларнинг хусусиятида намоён бўлади.

Жамиятда мавжуд қадриятларнинг ранг-баранглиги уларни таснифлаш заруриятини белгилайди. Шуни қайд этиш лозимки, ҳозирги замон аксиологиясида бу муаммони ечишга нисбатан ягона ёндашув мавжуд эмас. Шу сабабли, турли концепциялар доирасида илгари сурилган бу муаммони ечишга нисбатан ёндашувларни умумлаштириб, *қадриятларни ижтимоий ҳаёт соҳаларига кўра; қадриятларнинг субъектлари ёки манбаларига кўра; қадриятларнинг жамиятдаги ролига кўра* таснифлаш мумкин. Қуйида уларни таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз

Қадрият тушунчаси ва унинг умумий тавсифи. Қадриятлар ва баҳолар. Қадриятлар ҳақидаги таълимот яқинда вужудга келган деб ҳисоблаш одат тусини олган. Аммо бу нотўғри. Фалсафа тарихида илдизлари илк фалсафий тизимларга бориб тақалувчи анча кучли қадриятларга доир анъанага дуч келиш мумкин. *Антик даврдаёқ* файласуфларни қадриятлар муаммоси қизиқтирган. Аммо ўша даврда қадрият борлиқ билан айнийлаштирилган, қадриятга хос бўлган хусусиятлар эса унинг мазмунига киритилган. Масалан, *Сукрот* ва *Платон* учун яхшилик ва адолат каби қадриятлар ҳақиқий борлиқнинг бош мезонлари ҳисобланган. Бундан ташқари, антик файласуфлар қадриятларни таснифлашга ҳаракат қилганлар. Хусусан, Аристотель ўзига тўқ қадриятларни (улар жумласига файласуф инсон, бахт, адолатни киритган) ва англаб етиш имконияти инсоннинг оқиллигига боғлиқ бўлган нисбий қадриятларни фарқлайди.

Турли фалсафий даврлар ва уларда мавжуд бўлган фалсафий мактаблар қадриятлар тушунчасининг шаклланишига ўз ҳиссасини қўшган. Масалан, *Ўрта асрларда* қадриятлар диний хусусият касб этган ва илоҳий моҳият билан боғланган. *Уйғониш даврида* А.Навоий, А.Жомий, Румий, Леонардо да Винче ижодида инсонпарварлик ва ҳурфикрлилик қадриятлари биринчи ўринга чиққан. *Янги даврда* қадриятлар ҳақидаги таълимотга нисбатан ёндашувлар рационализм

нуктаи назаридан тавсифлана бошланганки, бу ҳол фаннинг ривожланиши ва янги ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши билан изоҳланади. Бу даврда қадриятлар ва уларнинг мезонлари муаммоси *Рене Декарт, Бенедикт (Барух) Спиноза, Клод Адриан Гельвеций, Поль Анри Гольбах* ва бошқа мутафаккирларнинг асарларида ўз аксини тошган.

Иммануил Кант фалсафаси қадриятлар ҳақидаги таълимотнинг ривожланиш жараёнида туб бурилиш ясади. Кант мавжудлик ва жоизлик, воқелик ва идеал, борлик ва яхшилик тушунчаларини биринчи бўлиб фарқлади, эркинлик сифатидаги ахлоқийлик муаммосини зарурият қонуни таъсири остида бўлган табиат соҳасига қарама-қарши қўйди ва ҳ.к.

Қадриятлар назарияси фалсафий билимларнинг илмий тизими сифатида XIX асрнинг иккинчи ярмида *Вильгельм Виндельбанд, Рудольф Лотце, Герман Коген, Генрих Риккерт* каби немис файласуфларининг асарларида шакллана бошлади. Айти шу даврда

Р. Лотце ва Г.Коген объект маъносидаги қадрият тушунчасига илк бор фалсафий таъриф берди. XX асрнинг бошида француз файласуфи *П.Лану* қадриятлар назариясини ифодалаш учун «аксиология» (юнон. *axios* - қадрият, *logos* – фан, таълимот) атамасини муомалага киритди. Кейинчалик аксиология муаммолари феноменология, герменевтика, экзистенциализм ва бошқа фалсафий йўналишларнинг вакиллари томонидан тадқиқ этилди.

Мамлакатимизда аксиология қадриятлар ҳақидаги фан сифатида шўро даврида унинг назарий асосини идеалистик фалсафа ташкил қилгани учун рад этилди. XX асрнинг 80-йилларидан эътиборан бу назария ривожлана бошлади. Бу дастлаб Қ. Назаров ижодида миллий қадриятларнинг асосий шакллари, инсон қадри ва шапхсий қадриятларнинг таҳлилида, сўнгра бир қанча ёш олимлар ижодида ўз ифодасини топди.

Демак, қадим замонлардан бошлаб ҳозирги вақтгача фалсафада қадрият муайян нарсанинг атрибутими ёки у шахс ва жамият эҳтиёжлари билан белгиланган баҳолаш маҳсулими, деган масала атрофида турли фалсафий мактаблар ва йўналишларнинг вакиллари ўртасида муҳокама қилинган ва у ҳозир ҳам давом этмоқда. Биринчи ҳолда қадрият инсондан қатъий назар мавжуд бўлган объектив нарса ёки ҳодиса сифатида талқин қилинади. Иккинчи ҳолда қадрият тушунчаси эркин хусусиятга эга бўлган субъектив нисбий мулоҳазалар билан боғланади. Қадриятлар мазмуни объектлардан эмас, балки инсоннинг эҳтиёжларидан келиб чиқади. Бу икки қарама-қарши нуктаи назар қадрият тушунчасининг баъзи бир хусусиятларини акс эттиради, лекин у ҳақда аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайди.

Қадрият воқеликнинг, яъни табиат, жамият ёки маданият ҳодисаларининг хоссаси, деган фикрга қўшилсак, ҳақиқат ва қадриятнинг айнилаштирилиши муқаррардир. Аммо аксиологиянинг: «*Бахт-саодат нима?*», деган асосий масаласини биринчи бўлиб таърифлаган *Сукрот* ҳақиқат ва қадрият ўртасида жиддий фарқларни кўрсатиб берган. Билим бахт-саодатга эришишнинг муҳим шарти, лекин у мазкур қадриятга эришишнинг бирдан-бир шарти эмас. Бу ҳол шу билан изоҳланадики, табиат ва жамият предметлари ва ҳодисалари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларни англаб етиш ё амалда нима мавжудлиги ҳақидаги билим шаклида, ё *бу борлиқ қандай бўлиши лозимлиги*, инсон табиатга ва бошқа одамларга нисбатан ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақидаги тасаввур кўринишида амалга оширилиши мумкин. Биринчи ҳолда предмет ҳақидаги билим унинг ҳақиқийлиги ёки сохталлиги нуқтаи назаридан, иккинчи ҳолда – предметнинг қиммати, яъни унинг инсон учун аҳамияти нуқтаи назаридан тавсифланади.

Хўш аксиология нимани ўрганади? Аксиология – фалсафанинг қадриятларни ўрганиш билан шуғулланувчи алоҳида бўлими (юнон. *axios* - қадриятлар, *logos* – билим: қадриятлар ҳақидаги фан). Қадриятлар улкан фалсафий аҳамиятга эга. Қадриятлар тушунчаси инсоннинг дунёга бўлган муносабатининг алоҳида жиҳатини намоён этади. Улар инсон фаолияти, жамият ва маданиятнинг ўзига хос хусусиятларини янада теранроқ англаб етиш имконини беради. Қадриятлар инсон ва жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди, чунки инсоннинг ҳаёт тарзини, унинг ҳайвонот дунёсидан ажралиш даражасини айнан қадриятлар тавсифлайди. *Қадриятлар шахснинг ҳаёт фаолиятида фундаментал аҳамият касб этади. Қадриятлар одамларни жипслаштириши, уларни ҳамжамиятларга бирлаштиришнинг муҳим омили ҳисобланади.* Умумий қадриятларнинг мавжудлиги фуқаролар, ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг тинч-тотувлигини таъминлайди. Қадриятлар муаммоси жамият ривожланишининг ўтиш даврларида, туб ижтимоий ўзгаришлар жамиятда мавжуд бўлган қадриятлар тизимларида ўзгаришлар ясаб, одамларни ё ўзлари кўниккан эски қадриятларни сақлаш, ё турли партиялар, жамоат бирлашмалари, диний ташкилотлар, ҳаракатларнинг вакиллари томонидан таклиф қилинаётган, ҳатто мажбурий тарқатилаётган янги қадриятларга мослашишга мажбур этувчи даврларда алоҳида аҳамият касб этади. Қадриятлар ва мўлжалларни йўқотиш ёки вужудга келган қадриятлар тизимидан воз кечиш эса муқаррар тарзда жамиятнинг таназзулга юз тутиши ва парчаланишига олиб келади. Қадриятлар – маданиятнинг тизим яратувчи муҳим омили. Қадриятлар мазмунига қараб бутун жамият ҳақида ҳукм чиқариш мумкин. Шу сабабли қадриятлар нима, қадрият ва баҳонинг ўзаро муносабати қандай, қайси қадриятлар инсон

учун энг муҳим ва қайсилари иккинчи даражали, деган саволлар бугунги кунда оламшумул аҳамият касб этади. Аксиологиянинг предметини барча турдаги қадриятлар, уларнинг табиати, турли қадриятларнинг бири-бири, ижтимоий ва маданий омиллар ҳамда шахс структураси билан алоқаси ташкил этади. Аксиология таълимотига кўра, қадриятлар муайян норматив категория бўлиб, улар мақсад, идеал, майл, интилиш, қизиқиш предмети саналган ҳамма нарсани қамраб олади. Қуйидагилар бу назариянинг асосий тушунчалари ва категориялари ҳисобланади: яхшилик, қадр-қиммат, фойда, аҳамият, баҳо, ғалаба, ҳаётнинг мазмуни, бахт, ҳурмат ва ҳ.к.

Қадриятнинг табиати ва моҳиятини тушунишга нисбатан бир неча ёндашув мавжуд бўлиб, улар аксиология фалсафий тадқиқотларнинг мустақил соҳаси сифатида вужудга келганидан сўнг пайдо бўлган. Қуйида уларнинг айримларини кўриб чиқамиз.

1. Натуралистик психологизм (*Алексиус фон Мейнонг, Ральф Бартон Перри, Жон Дьюи, Кларенс Ирвинг Льюис*) қадриятларга манбаи инсоннинг биологик ва психологик эҳтиёжларида мужассамлашган объектив омиллар сифатида қарайди. Мазкур ёндашув инсон ўзининг муайян эҳтиёжларини қондириш жараёнида фойдаланувчи ҳар қандай предметлар ва ҳаракатларни қадриятлар қаторига киритиш имконини беради.

2. Персоналистик онтологизм. Мазкур йўналишнинг энг таниқли намояндаси *Марк Шелер* ҳам қадриятларнинг объектив хусусиятини асослашга ҳаракат қилган. Аммо, Шелер концепциясига биноан, муайян предметлар, ҳодисалар қадриятини уларнинг эмпирик табиати билан айниёлаштириш мумкин эмас. Айтайлик, ранг ўзи тегишли бўлган предметлардан қатъий назар мавжуд бўлиши мумкин бўлганидек, қадриятлар ҳам (гўзаллик, эзгулик, фожеавийлик) ўзлари тавсифловчи нарсалардан қатъий назар идрок этилиши мумкин.

Шелер фикрига кўра, қадриятлар дунёси муайян иерархияга эга. Бу иерархиянинг қуйи поғонасини ҳиссий майлларни қондириш ва моддий неъматлар билан боғлиқ бўлган қадриятлар эгаллайди; юксакроқ қадриятлар – бу «гўзаллик» қадриятлари ва «маърифий» қадриятлар; «илоҳийлик» ва Худо ғояси энг олий қадрият ҳисобланади. Бу қадриятлар дунёсининг реаллиги илоҳий шахснинг қадриятига асосланади. Инсон шахсининг типи эса унга хос бўлган қадриятлар иерархияси билан белгиланади. Айни шу иерархия мазкур шахснинг онтологик асоси ҳисобланади.

3. Аксиологик трансцендентализм (*Вильгельм Виндельбанд, Генрих Риккерт*) қадриятларни объектив борлиқ сифатида эмас, инсон эҳтиёжлари ва майлларига боғлиқ бўлмаган идеал борлиқ сифатида тушунади. Бундай қадриятлар қаторига мустақил мазмун касб этадиган ва идеал меъёрлар тарзида мавжуд бўлган қадриятлар – ҳақиқат,

яхшилиқ, адолат, гўзаллик киради. Шундай қилиб, мазкур концепцияда қадрият борлиқ эмас, балки манбаи муайян трансцендентал, яъни ғайриоддий онг саналган идеалдир.

4. **Маданий-тарихий релятивизм.** Аксиологиянинг бу йўналиши асосчиси *Вильгельм Дильтей* бўлган. Унинг таълимоти замирида аксиологик плюрализм ғояси ётади. Аксиологик плюрализм деганда Дельтей тарихий метод ёрдамида фарқланувчи ва таҳлил қилинувчи тенг ҳуқуқли қадриятлар тизимларининг кўп сонлилигини тушунган. Моҳият эътибори билан бу ёндашув реал маданий-тарихий контекстни мавҳумлаштириб, қадриятларнинг бирдан-бир тўғри, мутлақ концепциясини яратиш йўлидаги уринишларни танқид тиғи остига олган.

5. **Қадриятларнинг социологик концепцияси.** Бу концепциянинг асосчиси қадриятлар тушунчасини социологияга киритган ва ундан ижтимоий ҳаракат ва ижтимоий билимни талқин қилиш учун фойдаланган *Макс Вебер*дир. Вебер фикрига кўра, қадрият – ижтимоий субъект учун муайян аҳамиятга эга бўлган меъёр.

Кейинчалик Вебернинг бу ёндашувини америкалик социолог *Уильям Томас* ва поляк социологи *Флориан Знанецкий* ривожлантирди. Бу олимлар қадриятларни уларнинг ижтимоий аҳамияти нуқтаи назаридангина эмас, балки ижтимоий мўлжаллар орқали ҳам тавсифлай бошладилар. Уларнинг фикрига кўра, тавсифлаш мумкин бўлган мазмунга ва муайян ижтимоий гуруҳ аъзолари учун аҳамиятга эга бўлган ҳар қандай предмет қадрият ҳисобланади. Мўлжаллар эса гуруҳ аъзоларининг қадриятга бўлган субъектив муносабатини англатади.

Ҳозирги замон фалсафий ва социологик адабиётларида ҳам қадриятларнинг табиати ва моҳиятини тушунишга нисбатан ягона ёндашув мавжуд эмас. Айрим тадқиқотчилар қадриятга инсоннинг маълум бир эҳтиёжини қондиришга ёки унга муайян фойда келтиришга қодир бўлган предмет сифатида; айримлар – идеал, меъёр сифатида; яна бир гуруҳ олимлар – бирон-бир нарсанинг инсон ёки ижтимоий гуруҳ учун аҳамияти сифатида ёндашадилар. Зикр этилган ёндашувларнинг ҳар бири мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга, чунки уларнинг барчаси қадриятларнинг муайян жиҳатини акс эттиради; уларга бир-бирини истисно этувчи ёндашувлар сифатида эмас, балки бир-бирини тўлдирувчи ёндашувлар сифатида қараш керак. Мазкур ёндашувлар синтези *ҳозирги замон қадриятлар умумий назариясини* ташкил этади.

Қадрият категорияси мазмуни Қадриятлар умумий назарияси муаммоларига ва унинг энг муҳим категорияларига батафсилроқ тўхталамиз. Аввало мазкур назариянинг асосий тушунчаси - қадрият категориясининг мазмунига ойдинлик киритамиз. Бу сўзнинг этимологик маъноси анча содда бўлиб, атаманинг ўзига мос келади: қадрият – одамлар қадрлайдиган нарса. Нарсалар ёки буюмлар ҳам,

табиат ҳодисалари ҳам, ижтимоий ҳодисалар ҳам, инсоннинг хатти-ҳаракатлари ҳам, маданият ҳодисалари ҳам қадрият бўлиши мумкин. Аммо «қадрият» тушунчасининг мазмуни, унинг табиати оддий онг тасаввур қилганидек содда эмас. **Қадрият**, худди ҳақиқат каби, *хосса эмас, балки фикр ва воқелик ўртасидаги муносабатдир*. Инсон ўзининг индивидуал тажрибасига асосланиб, ўзи учун муҳим бўлган объект билан ўз эҳтиёжлари ва манфаатлари ўртасида алоқа мавжудлигини англаб етади.

Инсон учун ижобий аҳамиятга эга бўлган нарса ёки ҳодиса қадрият ҳисобланади. Муҳимлик нарсанинг ўзидаги хоссалари билан эмас, балки уларнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти билан белгиланади. *Кант* тафаккур қадриятларнинг манбаларини ва уларни мақбул нарсага айлантирувчи қадриятлар ўлчовини англаб етишга қодир эканлигини қайд этади. Табиат ва маданият предметлари саналган манбалар бўлмаса, қадриятлар ҳам бўлмайди. *Қадриятлар ўлчови эса*, айрим мезонларнинг мавжудлигини назарда тутаяди. Муайян предметнинг мазкур мезонларга мувофиқлиги уни шахс ёки жамоа учун қадриятга айлантиради. Мақбуллик субъектив даражада баҳолаш, яъни турли ҳодисаларнинг инсон учун аҳамиятини аниқлаш тарзида амал қилади. Мазкур ҳодисаларнинг инсон учун аҳамияти унинг ижтимоий позицияси, дунёқараши, маданият, ақл-заковат ва маънавият даражаси билан белгиланади. Шу сабабли қадриятнинг борлиги интеллектуал даражадагина эмас, балки эмоционал даражада ҳам англаб етилади. Ўз-ўзидан равшанки, субъектив мақбул нарса ёки ҳодиса билан қадрият ўртасида тўқнашув юз бериши мумкин. Масалан, инсон учун муҳим маданий ҳодиса – ўйинни кўпчилик фақат болалиқдагина кечиши мумкин бўлган беҳуда ва бефойда фаолият деб ҳисоблайди. *Шиллер*, аксинча, ўйиннинг инсон учун аҳамиятини қайд этиб,: «Инсон сўзнинг тўлиқ маъносида инсон бўлган ҳолдагина ўйнайди ва у фақат ўйнаётган пайтдагина тўлақонли инсон бўлади»¹ деб ёзади.

Аммо баҳолагина эмас, балки қадриятлар дунёси ҳам инсониятга боғлиқ бўлиб, унинг ривожланиш даражаси, фаолият соҳасининг кенгайиши, маданият ва цивилизациянинг хусусияти билан белгиланади. Табиат аксиологик жиҳатдан нейтрал бўлиб, у қадрият сифатида инсоният билан бир контекстда, инсоният мавжудлиги ва ривожланишининг муайян тарихий шароитларидагина актуаллашади. Турли цивилизацияларга хос бўлган меъёрларни таққослаш қадриятлар динамикаси ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Масалан, қадимги Юнонистонда инсон ҳаёти тўлақонли тарзда уйғун намоён бўлиши, Мисрда эса – инсон ҳаётининг ўлимга бўйсунishi олий қадрият ҳисобланган.

¹ Шиллер. Статъи по эстетике. – М.; Л., 1935. – Б. 302, 303.

Қадриятлар индивидуал бўлиб, улар англаниши ёки анланмаслиги ёки нотўғри англаниши мумкин. Аммо қадриятларни субъектив даражада мақбул ҳодиса сифатида англашнинг ҳар қандай варианты баҳолаш кўринишида амал қилади. Ҳақиқатдан фарқли ўлароқ, баҳолаш нарсаларнинг ҳақиқий ҳолатига билимнинг мувофиқлигига эришишдан эмас, балки нарсаларни ва уларнинг хоссаларини инсон учун зарур ва муҳим деб англаб етишдан иборат. Предметнинг объектив мазмуни (аҳамияти) билан субъект баҳолаш жараёнида экспликация қилувчи шахсга доир мазмун ўртасида кучли тафовут мавжуд. Шу сабабли баҳолашда дунёни англаб етишнинг шахсий хусусияти билан изоҳланувчи субъектив омил устунлик қилиши мумкин. Бу тафовутга қарамай, ҳақиқат ва қадрият ўртасида узвий алоқа мавжуд. Маълумки, ҳақиқий билим баҳолаш предмети бўлиши, қадрият сифатида тавсифланиши мумкин. Ўз навбатида, ҳодисалар дунёсининг инсон учун аҳамиятини фақат улар ҳақидаги билимлар ёрдамида аниқлаш мумкин. Нарсанинг аҳамияти ҳақида ҳулоса чиқариш у субъектга зарур бўлган сифатларга эга эканлиги ҳақида тасаввурга эга бўлиш демакдир. *Қадриятлар субъектнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, майллари, мақсадлари ва идеаллари билан объектнинг амалдаги алоқасини акс эттиради.* Шу сабабли қадриятлар ҳақидаги мулоҳазалар тўғрисида уларнинг ҳақиқийлиги ёки сохталлиги нуқтаи назаридан сўз юритиш мумкин. Шунга қарамай, қадриятлар ҳақидаги мулоҳазалар, улар ҳақиқий билимга ёки хурофий ақидаларга, фанга ёки бидъатга, ҳаёт тажрибасига ёки унинг мавжуд эмаслигига асосланганидан қатъий назар, қадриятларни аниқлайди, уларни қайд этади. *Ҳақиқат ва баҳолашнинг фарқи уларни англаб етиш усулларида ҳам, ифодалаш шаклларида ҳам, қадриятларни билиш жараёнида иштирок этувчи онг структураларида ҳам намоён бўлади. Ҳақиқат субъективликни чеклаш йўли билан англаб етилади, билиш ўрганилаётган нарсага нисбатан тасодифий ва сиртқи хусусиятга эга бўлган нарсаларни мавҳумлаштиришини назарда тутлади.* Ҳақиқатда дунё инсондан қатъий назар қандай бўлса, шундай кўринишда намоён бўлади. (Аммо ҳақиқатда субъективлик омилини бутунлай истисно этиш мумкин эмас.) *Баҳолаш етакчи омил сифатида субъектив асосни ўз ичига олади, унда предметнинг ўз хоссалари эмас, балки (гарчи билим баҳолаш омили саналса-да) унинг инсон учун аҳамияти намоён бўлади.*

Ҳақиқат ва баҳолашни акс эттириш шакллари ҳам бир-биридан анча фарқ қилади. Ҳақиқат табиат, жамият ва тафаккур қонунларини очиб берувчи оқилона, мантикий жиҳатдан зиддиятсиз билим кўринишига эга бўлади. Баҳолаш эмоциялар, майллар, ирода соҳасига қараб мўлжал олади. Гарчи баҳолаш билим омилини ҳам ўз ичига олса-да, лекин бу билим анча мавҳум образли шакл-шамойил касб этиши, далил-исботсиз бўлиши, интуицияга таяниши мумкин.

Қадриятлар санъат ва дин, ахлоқ ва ҳуқуқ, сиёсий ва маданий ҳаёт соҳасида етакчи ўринни эгаллайди. Уларни илмий тушунчалар тилига ўгириш мумкин эмас ва аксарият ҳолларда улар бадиий-образли мифологик ёки диний шакл-шамойилга солинади.

Қадриятлар ҳақидаги мулоҳазаларнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, улар баҳолаш ёки ички ҳолат орқали, аввало қадриятни эмоциялар даражасида ҳис қилиш орқали ҳаракатга даъват этишдир. Илмий билишнинг вазифаси тўлақонли аниқ билимга мумкин қадар яқинлашишдан иборат бўлса, қадриятларга муносабат бизни «мазмун подшолиги»га, муҳимликлар дунёсига олиб киради.

Хўш, «қадрият» тушунчасининг фалсафий мазмуни нимада? қадрият моҳияти ва табиатининг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат

1. *Қадрият ўз моҳиятига кўра ижтимоийдир ва объект-субъектли хусусият касб этади.* Маълумки, жамият бўлмаган жойда қадриятлар мавжудлиги ҳақида гапиришнинг ўзи беҳудадир. Зеро нарсалар, воқеалар уларнинг инсон билан, социум ҳаёти билан алоқасисиз, ўз ҳолича қадриятлар билан боғланмайди. Хуллас, қадриятлар доим инсоний қадриятлар ҳисобланади ва ижтимоий хусусият касб этади. Бу инсонийлашган табиатга, яъни бутун цивилизациягагина эмас, балки ҳатто кўп сонли табиат объектларига ҳам тааллуқли. Масалан, кислороддан иборат бўлган атмосфера Ерда инсон пайдо бўлишидан анча олдин мавжуд бўлган, лекин кишилик жамияти вужудга келганидан кейингина атмосферанинг одамлар ҳаёти учун улкан аҳамияти ҳақида сўз юритиш имконияти туғилган.

2. *Қадрият инсоннинг амалий фаолияти жараёнида вужудга келади.* Инсоннинг ҳар қандай фаолияти муайян мақсадни белгилашдан бошланади ва мазкур фаолият айни шу мақсадга эришишга бағишланади. Мақсад – индивидга ўзининг муайян эҳтиёжларини қондириш имконини бериши мумкин бўлган фаолиятнинг пировард натижаси ҳақидаги инсоннинг тасавури. Шундай қилиб, индивид ўз фаолиятининг мўлжалланган натижасига аввал-бошданок қадрият сифатида қарайди. Шу сабабли инсон натижага эришишга қаратилган фаолият жараёнининг ўзига ҳам ўзи учун муҳим, қадрли бўлган жараён сифатида ёндашади.

Албатта, инсоннинг ҳар қандай фаолияти ва унинг ҳар қандай натижалари эмас, балки ижтимоий аҳамиятга эга бўлган, ижтимоий эҳтиёжларга ва одамларнинг манфаатларига мос келадиган фаолият ва натижаларгина қадриятларга айланади. Қадриятлар қаторига нарсаларгина эмас, балки ғоялар, муносабатлар, фаолият усуллари ҳам киради. Биз моддий неъматларни ҳам, инсоний хатти-ҳаракатлар эзгулигини ҳам, давлат қонунларининг одилоналигини ҳам, оламнинг гўзаллигини ҳам, ақлнинг улуғворлигини ҳам қадрлаймиз.

3. «Қадрият» тушунчасини «муҳимлик» тушунчасидан фарқлаш лозим. қадрият «муҳимлик» тушунчаси билан нисбатлашади, лекин у билан айний эмас. Муҳимлик қадриятга бўлган муносабатнинг фаоллик, қизғинлик даражасини тавсифлайди. Нимадир бизни кўпроқ, нимадир камроқ таъсирлантиради, нимадир бизни ўзига нисбатан бутунлай бефарқ қолдиради. Шунингдек, муҳимлик қадрият хусусиятигагина эмас, балки «аксилқадрият», яъни зиён хусусиятига эга бўлиши ҳам мумкин. Ёмонлик, ижтимоий адолатсизлик, урушлар, жиноятлар ва касалликлар жамият ва шахс учун улкан аҳамиятга эга, лекин бу ҳодисаларни қадриятлар деб номлаш одат тусини олмаган.

Бинобарин, «муҳимлик» тушунчаси «қадрият»га қараганда кенгрок. Демак *қадрият – ижобий муҳимлик*. Ижтимоий ривожланишда салбий рол ўйнайдиган ҳодисалар салбий аҳамиятга молик деб талқин қилиниши мумкин. Шундай қилиб, ҳар қандай муҳимлик эмас, балки инсон, унинг бирлашмалари ёки бутун жамият ҳаётида ижобий рол ўйнайдиган муҳимликкина қадрият ҳисобланади.

4. *Ҳар қандай қадрият икки хосса: функционал аҳамият ва шахсга доир мазмун билан тавсифланади.* Бу қандай хоссалар?

Қадриятнинг функционал аҳамияти – бу нарса ёки ғояларнинг уларни мазкур жамиятда қадриятга айланттирувчи ижтимоий муҳим хоссалари, функцияларининг мажмуи. Масалан, муайян ғояга маълум информацион мазмун ва унинг ҳаққонийлик даражаси хос.

Қадриятнинг шахсга доир мазмуни – бу унинг инсон эҳтиёжларига бўлган муносабати. Қадриятнинг шахсга доир мазмуни, бир томондан, қадрият функцияларини бажарувчи объект билан белгиланади, бошқа томондан эса, инсоннинг ўзига боғлиқ бўлади. Инсон нарсанинг мазмун ва моҳиятини англаб етиш жараёнида ўзининг мазкур нарсага бўлган соф табиий эҳтиёжидан эмас, балки ўзи мансуб бўлган жамият тарбиялаган эҳтиёждан, яъни жинс билдирувчи ижтимоий эҳтиёждан келиб чиқади. У нарсага гўё бошқа одамларнинг, жамиятнинг кўзи билан қарайди ва унда мазкур жамият доирасида ўз ҳаёти учун муҳим бўлган нарсани кўради. Инсон жинс билдирувчи мавжудот сифатида нарсаларда уларнинг жинс билдирувчи моҳиятини, нарсанинг ғоясини излайди ва бу ғоя инсон учун мазмун касб этади.

Айни вақтда шуни қайд этиш лозимки, қадриятлар одамлар учун бир хил мазмун касб этмайди, у одамларнинг жамиятдаги мавқеига ва улар ҳал қилаётган вазифаларга боғлиқ бўлади. Масалан, шахсий автомобиль ҳаракатланиш воситаси, қўшимча пул топиш воситаси ёки шахснинг мавқеидан далолат берувчи буюм бўлиши мумкин. Сўнгги зикр этилган ҳолда автомобиль унинг эгаси бошқа одамлар кўз ўнгида муайян нуфуз касб этиши учун имконият яратувчи эгалик объекти сифатида муҳимдир. Кўрсатилган ҳолатларнинг барчасида айни бир предмет турли эҳтиёжлар билан боғлиқ.

5. *Қадриятлар ўз табиатига кўра объективдир.* Бу қоида эътироз уйғотиши мумкин. Зеро субъект мавжуд бўлмаган жойда қадрият тўғрисида сўз юритиш беҳуда иш эканлиги юқорида қайд этилган. Қадрият инсонга, унинг туйғулари, майллари, эмоцияларига боғлиқ бўлади, яъни қандайдир субъектив нарса ёки ҳодиса сифатида қаралади. Бундан ташқари, индивиднинг буюмга бўлган қизиқиши йўқолгани, буюм унинг эҳтиёжларини қондирмай қўйгани заҳоти индивид учун буюм ўзининг қадрият сифатидаги аҳамиятини йўқотади. Бошқача айтганда, субъект билан боғлиқ бўлмаган ҳолда, унинг эҳтиёжлари, майллари, манфаатлари билан буюмнинг алоқасисиз қадрият мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Шунга қарамай қадриятни субъективлаштириш, уни инсон онгига бир томонлама боғлиқ бўлган нарсага айлантириш ўринли эмас. Қадрият, худди муҳимлик каби, объективдир. Субъектнинг моддий-амалий фаолияти замирида қадриятнинг айна шу хоссаси ётади. Айна шундай фаолият жараёнида кишилар ўзини қуршаган дунёга қадрият сифатида қарай бошлайди. Бошқача айтганда, *моддий-амалий фаолият буюмлар, атроф борлиқ предметлари, одамларнинг ўзи, уларнинг муносабатлари инсон, жамият учун муайян объектив аҳамият касб этиши, яъни қадриятга айланишини белгиловчи омилдир.*

Яна шуни ҳам ҳисобга олиш лозимки, қадриятларга муносабат субъекти сифатида аввало жамият, катта ижтимоий гуруҳлар амал қилади. Масалан, озон «туйнуклари» муаммосига у ёки бу индивидуум бефарқ қараши мумкин, лекин жамият унга бефарқ қарай олмайди. Бу қадрият объектив табиатга эга эканлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Қадрият тушунчасининг юқорида келтирилган умумий тавсифидан келиб чиқиб унга қуйидаги таърифни бериш мумкин. *Қадрият – бу борлиқ ранг-баранг элементларининг объектив аҳамияти бўлиб, уларнинг мазмуни жамият субъектларининг эҳтиёжлари ва манфаатлари билан белгиланади.*

Баҳолаш. Аксиологиянинг асосий категориялари қаторига қадрият билан бир қаторда ҳажман жуда кенг тушунча – «баҳолаш» ҳам киради. *Баҳолаш – буюмнинг инсон фаолияти, унинг эҳтиёжларини қондириш учун аҳамиятини англаб этиш воситаси. Баҳолаш субъектнинг ўз ҳаёти ва фаолияти учун ҳодисаларнинг ижтимоий аҳамиятини аниқлашидир.* У инсонга ҳодисалар дунёсида мўлжал олиш имконини беради, унинг фаолиятини йўлга солади. Баҳолаш универсалдир: у сезгилар ва ақл-идрок даражасида, эмоциялар ва туйғулар, тасаввурлар, идроклар, мулоҳазалар, майллар, истаклар, интилишлар, афзалликлар ва, албатта, фаолият кўринишида рўёбга чиқиб, инсон ҳаёт фаолиятининг барча турларига таъсир кўрсатади.

Баҳолашнинг моҳиятини теранроқ англаб этиш учун уни «қадрият» билан солиштириш ўринли бўлади. Баҳолаш ва қадрият –

бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган тушунчалар, лекин уларнинг ўртасида жиддий фарқ ҳам мавжуд. Хўш, бу фарқ нималарда кўринади?

Биринчидан, кадрият биз баҳо бераётган нарса, яъни баҳолаш *предмети* бўлса, баҳолаш – бу баҳо бериш *жараёни*, яъни ақлий фаолият бўлиб, унинг натижаси ўлароқ борлиқнинг муайян предмети биз учун қандай қимматга эга эканлиги аниқланади. Предметни ёки унинг хоссасини фойдали, ёқимли, яхши, чиройли деб топиб, биз баҳолашни амалга оширамыз.

Иккинчидан, фақат ижобий аҳамият касб этувчи кадриятлардан фарқли ўлароқ («салбий кадриятлар» бўлиши мумкин эмас), берилган баҳо ижобий бўлиши ҳам, салбий бўлиши ҳам мумкин. Биз муайян предметни ёки унинг хоссасини фойдали эмас, балки зарарли деб топишимиз, муайян хатти-ҳаракатни ёмон, ахлоққа зид деб баҳолашимиз, кўрилган фильмни мантиқсиз деб қоралашимиз мумкин. Бундай фикрларнинг барчаси баҳолаш ҳисобланади.

Учинчидан, кадрият амалий муносабат маҳсули сифатида объектив ҳисобланади. Баҳолаш эса субъективдир. У объектив кадриятнинг сифатигагина эмас, балки баҳоловчи субъектнинг ижтимоий ва индивидуал фазилатларига ҳам боғлиқдир. Айни шу сабабли айни бир ҳодиса айни бир даврда яшаётган одамлар томонидан турлича баҳоланиши мумкин.

Бу ерда *ҳақиқий ва сохта баҳолар тўғрисидаги масала* юзага келиши мумкин.

Баҳолаш илмий билимларга таяниши ҳам, одатдаги билимларга, анъаналарда, одатларда мужассамлашган ижтимоий тажрибага ва ҳатто турли хурофий ақида ва бидъатларга таяниши ҳам мумкин. Кези келганда шуни қайд этиб ўтиш лозимки, баҳолашнинг фанга оддий мансублиги унинг муқаррар тарзда ҳаққонийлигидан далолат бермайди, худди шунингдек оддий онг даражасида баҳолаш ўз-ўзидан унинг сохталигини англатмайди.

Берилган баҳонинг ҳаққонийлиги субъект кадриятнинг объектив аҳамиятини қай даражада аниқ англаб етгани билан белгиланишини тушуниш муҳимдир. Ҳақиқат тўғрисидаги масалада бўлганидек, бу ерда ҳам амалиёт бош мезон ҳисобланди.

Баҳолаш структураси. *Баҳолаш структурасида икки томонни шартли равишда фарқлаш мумкин.*

Баҳолашнинг *биринчи томони* нарсалар, хоссалар, жараёнлар ва ҳоказоларнинг айрим объектив хусусиятларини қайд этиш бўлса, *иккинчи томони* субъектнинг объектга бўлган муносабати: маъқуллаш ёки қоралаш, хайрихоҳлик ёки ёмон кўриш ва ҳоказолардир. Биринчи томоннинг баҳолаши билимга яқинроқ бўлса, иккинчи томоннинг баҳолаши меъёрга яқинроқдир.

Баҳолашнинг функциялари ҳам унинг ички зиддиятларга тўла табиати билан белгиланади. Ҳозирги замон қадриятлар назариясида одатда баҳолашнинг қуйидаги *функциялари* фарқланади

Дунёқарашга доир функция. Мазкур функцияга мувофиқ баҳолаш субъект ўзлигининг шаклланиши, амал қилиши ва камол топишининг зарурий шарти ҳисобланади, чунки ҳар доим унинг учун атроф борлиқнинг аҳамиятини аниқлаш билан боғлиқ.

Гносеологик функция борлиқнинг инъикоси, объектларнинг ижтимоий аҳамиятини англаб етиш омили саналган баҳолаш ва билишнинг ўзига хос жиҳати ҳисобланади.

Баҳолашнинг *фаоллаштирувчи функцияси.* Баҳолаш билишнинг билимлардан фойдаланишга қаратилганини акс эттиради, амалий фаолиятга фаол интилиш ва муносабатни шакллантиради.

Вариатив функция. Баҳолаш танлашни, субъект муайян объектларни, уларнинг хоссалари, муносабатларини афзал кўришини назарда тутаяди. Баҳолаш ҳодисаларни таққослаш ва уларнинг жамиятда мавжуд меъёрлар, идеаллар билан ўзаро нисбатини аниқлаш орқали амалга оширилади.

Шундай қилиб, қадриятнинг моҳиятини ва унинг баҳолаш билан ўзаро алоқасини ўрганиш қадриятларнинг таснифига ўтиш имконини беради. Қадриятнинг борлиғи баҳолаш билан узвийдир. Баҳолаш йўли билан индивид айрим қадриятларни актуаллаштиради, баъзи бир қадриятларни эса рад этади, уларнинг иерархиясини ўрнатади. *Баҳолаш структурасига, баҳолаш предмети, субъект ва асоси киради.*

Баҳолаш предмети.. Баҳолашнинг объектив мазмуни унинг предмети билан белгиланади. Шу сабабли баҳолаш билиш билан бевосита боғлиқ, зеро предметнинг аҳамияти ҳақида хулоса чиқаришдан олдин унинг объектив хоссалари ҳақида *билимга* эга бўлиш лозим. Ҳақиқий, ишончли билимнинг ўзи баҳолаш учун асос бўлиши мумкин.

Ҳақиқатнинг амалий жиҳатдан фойдалилиги уни ижобий тавсифлаш имконини беради. Аммо ҳақиқатга берилган салбий баҳолар ҳам яхши маълум: беҳуда, шафқатсиз, бефойда ва ш.к. Бу тасодифий бир ҳол эмас: илмий билиш ўз оқибатларини мавҳумлаштиради ва аксарият олимлар фан ва ахлоқнинг алоқасини рад этади. Айрим универсал алоқани холисона тавсифлашга қараб мўлжал олувчи илмий билимдан фарқли ўлароқ, баҳолаш бу алоқанинг мазмунини тушуниш, унинг аҳамиятини тафаккур ва эмоциялар даражасида англаб етиш ва бошдан кечиришдир. Баҳолашга доир мулоҳазаларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, билим борлиқ ҳодисаларини эркин баҳолашга монелик қилмайди. Билишга доир мулоҳазалар интерсубъектив ҳамда нуқтаи назарларга боғлиқ бўлмаса, баҳолашга доир мулоҳазалар субъектив бўлиб, ҳар хил асосларга эга. Биз эстетик, сиёсий, ахлоқий, дунёқарашга доир, мафкуравий қадриятларда эркин баҳолашларга

айниқса кўп дуч келамиз. Маълумки, натижалар, методлар ва воситаларни баҳолаш – билиш жараёнининг ажралмас таркибий қисми. Бу хусусият гипотезалар, концепциялар, кашфиётларнинг амалдаги қиммати ва уларга илмий ҳамжамият, замондошлар берган баҳоларнинг номувофиқлигини тушунтиради. Янглиш тасаввурлар, гипотезаларнинг илмий аҳамиятини баҳолаш ҳам муҳим муаммодир. Билимнинг ҳақиқийлиги унинг объектив борлиққа бўлган муносабати билан белгиланса, унинг билим сифатидаги қиммати фаннинг ривожланиш жараёнида аниқланади ва унинг билиш жараёнига таъсирининг аҳамияти билан белгиланади. Масалан, ўтмишнинг кўпгина сохта концепциялари (астрология, алхимия ва ш.к.) ҳозирги замон фанининг шаклланишига анча кучли таъсир кўрсатган. Бу сохта тасаввурларнинг эвристик имкониятлари уларнинг билим сифатидаги мазмундан бойроқ бўлиб чиққан.

Шуни қайд этиш лозимки, баҳолашга доир мулоҳазалар ҳам ҳақиқийлик ёки сохталик, адолат ёки адолатсизлик категорияларида баҳолаш предмети бўлиши мумкин. Баҳолашга доир мулоҳазаларнинг «ҳақиқийлик – сохталик» тушунчаларида тавсифланувчи туркумлари мавжуд. «Адолат – адолатсизлик» категорияларида тавсифланувчи баҳолашга доир мулоҳазалар катта бир туркумни ташкил этади. Булар сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик муносабатлар, хатти-ҳаракатлар, қилмишлар соҳасига тааллуқли бўлган баҳолашлардир.

Масалан, суд қарори, тергов хулосаси ва шу кабиларда ифодаланган мулоҳазаларнинг хусусияти қандай? Улар «ҳақиқийлик – сохталик» ёки «адолат – адолатсизлик» категорияларида баҳоланадими? Бу мулоҳазалар баҳолашга доирми ёки билиш соҳасига тааллуқли ва ҳақиқийлик мезонини қаноатлантириши лозимми? Суд у ёки бу қилмишни инқилобий мақсадга мувофиқлик нуқтаи назаридан тавсифласа, бу ерда, одатда, ҳақиқат эмас, балки баҳолаш мавжуд бўлади. Баъзан ҳақиқат ва баҳолаш ўртасидаги зиддият ўзининг чўққисига етади. Гарчи ҳуқуқ ўз табиатида кўра меъёрий ва, бинобарин, қадрият сифатида мазмунга эга бўлса-да, ҳар қандай қилмишни ҳуқуқий тавсифлаш ҳақиқийлик мезонини қаноатлантириши лозим. Ҳуқуқий тавсифлашдан баҳолаш элементини бутунлай ажратиш мумкин бўлмасда, у мазкур тавсифлашда иккинчи даражали ўрин эгаллайди, ҳақиқатнинг ҳосиласи ҳисобланади. Айни ҳолда ҳақиқат баҳолашнинг бирдан-бир асоси бўлиши лозим.

Баҳолашга доир тавсифий мулоҳазалар ҳам мавжуд. Улар ҳақиқат сифатида аҳамиятга эга бўлган тавсифлашни ҳам, қадрият сифатида мазмун касб этувчи баҳолашни ҳам ўз ичига олади. Суднинг кўпгина қарорларини баҳолашга доир тавсифий мулоҳазалар сифатида тавсифлаш мумкин. Шундай қилиб, баҳолаш билиш омилини, билимнинг ҳақиқийлиги талабини ўз ичига олади, лекин биргина унга

боғлиқ эмас. Ўз навбатида, билим баҳолашнинг асоси ҳам, предмети ҳам бўлиши мумкин.

Баҳолаш субъекти. Баҳонинг шаклланишига баҳолаш субъекти: *индивид, ижтимоий гуруҳ, жамият, инсоният* анча кучли таъсир кўрсатади. Аввало, эҳтиёжларнинг бойлиги, инсон маънавий ҳаётининг мураккаблиги билан изоҳланувчи баҳолаш асосларини танлаш субъективдир. Маълум ҳолларда субъект шахсий (группавий) манфаатни, ўткинчи эгоистик майлларни баҳолашнинг бирдан-бир асоси сифатида танлайди. Бу тасодифий бир ҳол эмас. Индивид ижтимоий ва шахсий муносабатларининг кўп сонлилиги ва иерархиявийлиги унинг борлиқ воқеаларини баҳолашга нисбатан ёндашувларининг серқирралигини нафақат тушунтирди, балки буни назарда тутди. Айтилиши мумкин, психология ва социологияда мазмун ва аҳамият жиҳатидан ҳар хил бўлган ҳодисаларга айтилиши мумкин, бир субъект томонидан берилган баҳоларда барқарорлик, ўзгармаслик, такрорийлик қайд этилади. Шахс ижтимоий-маданий ва шахсий кадриятларнинг анча батариб тизимига амал қилган ҳолда ўзини яхлитлик сифатида намоён этади. Эҳтиёжлардан келиб чиқувчи мазкур тизим инсон ўзини қуршаган борлиқ: табиат дунёси, маънавий маданият ва ўз-ўзини баҳолашнинг теран асоси сифатида амал қилади. Шунга қарамай шахснинг йўл танлашини белгиловчи кадрият ва мўлжаллари инсоннинг яшаш шароитлари ва эҳтиёжлари каби ўзгарувчандир. Натижада баҳолашларда ўзбошимчалик, субъективизмга йўл қўйилиши хавфи юзага келади.

Баҳолашга доир мулоҳазаларда инсон маданияти, унинг тўғри тушуниш ва ҳис қилиш қобилияти намоён бўлади. Ўзининг моддий ифодасини топган кадриятлар барқарор ва нисбатан ўзгармас, шахс эҳтиёжлари ва манфаатлари эса ўзгарувчан бўлиб, бундан кадриятларни мунтазам равишда қайта баҳолаш зарурияти келиб чиқади. Мазкур зарурият маданият кадриятларига нисбий ёндашув, уларнинг айримларини актуаллаштириш ва бошқаларига эътиборсизлик билан боғлиқ.

Мақсадларни қўйиш баъзан кишибилмас тарзда анъаналар, меъёрлар ва қоидалар билан тартибга солинади. Улар кадриятларни тизимга солиш ва иерархиялаштиришни, кадриятлар «пирамидаси»ни яратишни белгилайди. Бунда пирамида чўққисидан актуал, лекин ўткинчи ва ҳатто сохта кадриятлар ўрин олиши ҳам мумкин. Масалан, социологлар ёшларнинг ҳаёт мўлжалларини ўрганиш жараёнида улар кўпинча ўзлари аниқ тасаввур қилмайдиган касбни танлашлари, ўзлари ҳеч қачон бўлмаган жойга кетишга ҳаракат қилишлари, яхши маълум бўлмаган нарсаларни танлашларини аниқлаганлар. Истеъмол моллари ва хизматларнинг тақчиллиги шу пайтда тақчил бўлган нарсага кучли қизиқиш уйғотади. Индивид ўз эҳтиёжларини қондиришдан ҳам кўра

кўпроқ у мазкур эҳтиёжларни қондиришга қодир эканлигини атрофдагилар тан олишига эришишга ҳаракат қилади. Эҳтиёж ўрнини жамиятда обрў-эътибор топишга интилиш эгаллайди. қадриятларга эркин субъективистик баҳо бериш мода, мишмишлар, хурофий қарашлар ва шу кабиларнинг натижаси бўлиши мумкин. Майлларимизнинг предмети саналган бу актуал қадриятлар, агар уларнинг асоси йўқолса, барбод бўлади. Баҳолашдаги субъективизм замирида шахс, жамият, табиат ва ҳоказолар учун оғир оқибатлар юз бериш хавфи яшириниб ётади. Инсон ўткинчи шубҳали қадриятлар ҳукмига бўйсуниб, фундаментал ижтимоий қадриятлар ва шахсий ҳаёт қадриятлари барбод бўлган ҳолатга тушиб қолиши мумкин (экологик ҳалокат, диктатура ўрнатилиши, шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг йўқотилиши, соғлиқни йўқотиш, оиладан ажралиш, дўстларни, ўзи ёқтирган ишни йўқотиш ва ҳ.к.).

Баҳолаш асоси. Объектив асоснинг мавжудлиги баҳолашда субъективизм йўлида муайян ғов-тўсиқ ҳисобланади. *Баҳолаш асоси – субъектга ҳодисани унинг мазкур даврдаги ёки келажакдаги ижтимоий аҳамияти нуқтаи назаридан тавсифлаш, борлиқ нарсалари ва ҳодисаларини саралаш, танлашни амалга ошириш ва ўз фаолиятининг стратегиясини белгилаш имконини берувчи мезон.* Баҳолашга доир мулоҳазаларда баҳолаш асоси аниқ акс эттирилиши ҳам, имплицит тарзда, яъни аниқ бўлмаган кўринишда ифодаланиши ҳам мумкин. Аммо асос – баҳолашнинг муқаррар элементи.

Баҳолаш асоси сифатида шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг бевосита эҳтиёжлари, манфаатлари, мўлжаллари амал қилиши мумкин. Аммо баҳолаш замирида андозалар, қоидалар, стандартлар, ижтимоий императивлар ёки тақиқлар, меъёрлар кўринишида ифодаланган мақсадлар ёки лойиҳалар ётиши ҳам мумкин. Меъерий тартибга солиш соҳаси инсон фаолияти соҳаси билан деярли мос келади. У ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлардан ташқари қоидалар, командалар, буйруқлар, стандартлар, техник меъёрлар, хизмат тартиби ва шу кабиларни ҳам ўз ичига олади. Меъёрларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар бир вақтнинг ўзида қадрият сифатида ҳам, баҳолаш асоси сифатида ҳам амал қилади. Бу икки ёқламалик баҳолашга доир мулоҳазалар икки ёқламалигининг сабабларидан бири ҳисобланади. Хулқ-атворни баҳолашда, мақсаддан қатъи назар, қоидалар ва меъёрларга формал мувофиқлик биринчи ўринга чиққан ҳолда, меъёр мустақил қадрият сифатида кўпинча одатга айланади. Шаклан меъёрлар ва қоидаларга мувофиқ бўлган юзаки фаолият баъзан жамоатчилик фикрида ижобий баҳо олиши, иш манфаатларида сермазмун фаолият эса салбий баҳоланиши мумкин.

Ҳар қандай баҳолаш ўз предметини ҳам, баҳолаш субъектининг эҳтиёжини ҳам тавсифлайди. Субъект у ёки бу ҳодисани баҳолар экан,

Ўзининг унга бўлган муносабатини ҳам, ўз эҳтиёжини ҳам ифода этади. Бундан социологлар томонидан кузатилувчи баҳоларнинг вариативлиги келиб чиқади. Баҳолар ҳақиқий бўлиши, яъни предметнинг объектив қимматини аниқ акс эттириши ва ҳаққоний бўлиши, яъни баҳолаш субъектининг шахсий фикрини акс эттириши мумкин. Баҳолар ҳаққоний бўлиши, лекин ҳақиқий бўлмаслиги; ҳақиқий бўлиши, лекин ҳаққоний бўлмаслиги; ҳаққоний ҳам, ҳақиқий ҳам бўлмаслиги мумкин. Масалан, манзаранинг гўзаллиги ҳақидаги мулоҳаза ҳақиқий бўлиши, лекин ҳаққоний бўлмаслиги мумкин, чунки индивид ўз мулоҳазалари билан суҳбатдошига ўзини нозик дидли шахс қилиб кўрсатмоқчи бўлиши, манзаранинг гўзаллиги эса амалда уни қизиқтирмаслиги мумкин.

Ҳар бир баҳолашда фаолиятнинг турли томонлари асос бўлиши мумкин:

- *меъерий* (муайян меъерга мувофиқ) баҳолаш;
- *ижтимоий-маданий* (муайян жамиятнинг маданий ўзига хослиги билан муштарак) баҳолаш;
- *профессионал* (мазкур касб андозалари ва қоидаларига мувофи-) баҳолаш;
- *операционал* баҳолаш (муайян мақсадга эришиш имконини берувчи операцияларнинг мақсадга мувофиқ мажмуи ва кетма-кетлиги).

Ҳар бир муайян ҳолда юқорида зикр этилган асослардан бири ёки уларнинг муайян уйғунлигидан фойдаланилиши мумкин бўлиб, бу айни бир ҳодисага берилган баҳонинг мазмунини сезиларли даражада ўзгартиради.

Масалан, ҳуқуқ билан тартибга солинувчи қилмиш ҳуқуқий меъёр нуқтаи назаридан баҳоланувчи юридик факт ҳисобланади. Айни шу қилмиш операция (операция қай даражада муваффақиятли амалга оширилгани) ёки ахлоқий (қилмиш субъекти қайси ахлоқий принципларга амал қилгани) нуқтаи назаридан баҳоланиши мумкин.

Баҳолаш асоси саналган меъёрлар унинг предмети бўлиши ҳам мумкин. Улар фаолиятнинг ҳаёт синовидан ўтган усулларини мустаҳкамлаш воситаси сифатида вужудга келади. Айни вақтда ижтимоий меъёрлар аллақачон эскирган ва шахс ўз-ўзини кадрият сифатида эркин англаб етишига монелик қилувчи тақиқлар ва қоидаларнинг манбалари бўлиши мумкин. Ижтимоий меъёрлар ижтимоий амалиётдан оқсаши улар бирдан-бир мақсадга айланишига замин яратади. Бунда инсоннинг мақсадга мувофиқ фаолияти ўрнини меъерга кўр-кўрона амал қилиш эгаллайди, айрим кадриятлардан намоёйишкорона рамзий фойдаланиш вужудга келади. Индивиднинг ижтимоий жиҳатдан нуфузли ва меъерий жиҳатдан мақбул гуруҳдаги ўрнини акс эттирувчи тимсол ўриннинг ўзидан муҳимроқ тус олади. Масалан, автомобилдан транспорт воситаси сифатида эмас, балки унинг эгаси (унинг жамиятдаги ҳақиқий ўрни қандай эканлигидан қатъи назар)

жамиятнинг «олий» синфига мансублигидан далолат берувчи тимсол сифатида фойдаланилиши мумкин.

Шунга қарамай айнан *меъёрлар ҳар бир баҳолашда умуминсоний ва муайян тарихий, объектив ва субъектив, умумий ва хусусий омилларнинг муштараклигини таъминлайди*. Индивид ёки ижтимоий гуруҳнинг объектив ҳолатини акс эттирган, кишиларнинг амалий фаолияти асосида вужудга келган ҳолда, *меъёрлар табиат ва жамият ҳодисаларини баҳолашда ўзбошимчаликнинг мавжуд эмаслигини таъминлашга қодир*. Меъёр – инсон фаолиятини йўлга солувчи ва бошқарувчи, унинг жамият ёки одамлар айрим гуруҳларининг манфаатлари ва қадриятларига мувофиқлигини назорат қилувчи умум эътироф этилган қоида. Меъёр жамиятда жоизлик ҳақида мавжуд тасаввурлардан келиб чиқиб муайян ҳаракатларни буюрувчи ёки тақиқловчи талаб сифатида амал қилади. Бинобарин, меъёр жоизлик ҳақидаги тасаввурларни ўз ичига олади. Жамиятда вужудга келган меъёрлар нисбатан барқарорлик касб этади ва, ўз навбатида, баҳолаш фаолияти жараёнларига таъсир кўрсатади. Субъект объектнинг амалдаги аҳамияти ҳақидаги тасаввуридангина эмас, балки ўз ҳаётида амал қилувчи меъёрлардан ҳам келиб чиқиб баҳолашни амалга оширади. Жамиятнинг ривожланиш жараёнида ҳодисалар ижтимоий аҳамиятининг ўзгариши ва тегишли равишда баҳоларнинг ўзгариши эски меъёрлар танқид тиғи остига олинишига ва янги меъёрларнинг шаклланишига олиб келади.

Эҳтиёжлар ва қадриятлар. *Инсонга нима муҳим? Муҳимликлар дунёси қадриятлар дунёси билан айнийми?* Инсон фаолиятининг биринчи манбаи ва ҳаракатлантирувчи кучи *эҳтиёжлар*дир. Инсон эҳтиёжлари унинг ҳаётини, хусусан жисмоний, ақлий, маънавий, ишлаб чиқаришга доир, оилавий ҳаётни сақлаш ёки ўзгартириш заруриятининг ифодаси сифатида вужудга келади. Ижобий ёки салбий алоқалар ва муносабатларнинг бутун ранг-баранглиги тегишли эҳтиёжларни у ёки бу тарзда вужудга келтиради. Инсон бу эҳтиёжларни англаши ёки англамаслиги ёинки нотўғри англаши мумкин. Аммо ҳар қандай шароитда эҳтиёжлар инсонни фаолиятга даъват этади. Бу фаолият самарали ёки самарасиз, пухта ўйланган ёки спонтан ва тартибсиз бўлиши мумкин. Эҳтиёжлар ташқи муҳит предметлари ва шароитларига ёки ички, маънавий уйғунликка эришишга муҳтожлик сифатида анланади. Улар ташқи дунё билан муайян муносабатларда намоён бўлиб, объектларни, ўзлари йўналтирилган мавжуд борлиқни ҳам, ўз манбаи саналган субъектнинг муҳим хусусиятларини ҳам тавсифлайди. Шахс фаоллигининг теран асоси саналган эҳтиёжлар инсон фаолиятини уларни рўёбга чиқаришга йўналтирувчи мўлжаллар, майллар ва манфаатларда ўз ривожини топади. Айнан эҳтиёжлар инсон онгининг

нисбий мезони, унинг майллари, манфаатлари, дидлари ва идеалларининг пойдевори ҳисобланади.

Инсон эҳтиёжлари ўзгарувчан, ҳаракатчан, ўзаро боғланган ва бир-бирининг ўрнини босишга қодир. Уларнинг айримлари вужудга келади, баъзилари йўқ бўлади, айримлари актуаллашади, баъзилари иккинчи даражали аҳамият касб этади. Инсон эҳтиёжлари сифат жиҳатидан чексиз ва кенгайишга қодир, зеро уларнинг шаклланиши индивидларнинг бир-бири ва жамият билан ижтимоий алоқаларининг кўп сонлилиги ва интенсивлигини акс эттиради. Ижтимоий ҳаётнинг, ижтимоий муносабатлар мажмуининг мураккабланиши ва дифференциацияланиши, моддий ва маънавий ҳаётнинг ўз меъёрлари ва қадриятлари билан ривожланиши, инсон маънавий ҳаётининг жўшқинлиги – буларнинг барчаси унинг эҳтиёжлари ўзгариши ва ривожланишини белгилайди.

Гарчи қадриятлар эҳтиёжлар билан бевосита боғлиқ бўлса-да, лекин улар билан узвий эмас. Эҳтиёжлар ҳаракатчан, қадриятлар нисбатан барқарордир; эҳтиёжлар иерархиявий бўлиб, уларнинг иерархияси мунтазам равишда ўзгаради, қадриятлар эса нисбатан ўзгармас ва индивид томонидан унинг ижтимоийлашуви жараёнида ўзлаштирилади. Бу ҳаётнинг ҳар қандай соҳасида юз берган янгиликларга нисбатан анча кенг тарқалган муҳолифатни изоҳлайди. Масалан, рим императорлари христиан динининг қимматини тан олгунларига қадар христианлар асрлар мобайнида қувғин қилинганлар. Белорусиялик машҳур рассом *Марк Шагал*нинг ўзига хос ижоди, гарчи бутун дунёда юксак баҳоланган бўлса-да, ўз ватанида ҳанузгача тан олинмаган ва унча маълум эмас. Сезанн ижоди рассомнинг ўлиmidан кейингина тан олинган, унинг тириклик пайтида эса мазкур буюк мусаввирнинг асарлари Париждаги замонавий санъат кўргазмаларида бирор марта ҳам намоиш этилмаган, чунки нуфузли ҳайъат унинг асарларини диққатга сазовор деб ҳисобламаган ва ш.к. Айни ҳол шу билан изоҳланадики, эҳтиёжлар англаниши ёки анланмаслиги ёинки нотўғри англаниши мумкин. Шу сабабли амалда муҳим ҳодисалар қадриятлар сифатида идрок этилмаслиги, амалда қимматга эга бўлмаган нарса эса янглиш тарзда қадрият сифатида тасаввур қилиниши мумкин. Бундан ташқари, эҳтиёжларни қондиришга ё кўмаклашувчи, ё монелик қилувчи ҳодисалар мавжуд. Бинобарин, *аҳамиятга эга бўлган ҳамма нарсалар ҳам қадрият саналавермайди, балки ижобий аҳамиятга молик ҳисобланади.*

Шундай қилиб, қадрият деганда бирон-бир объектнинг ижобий аҳамияти тушунилади. Аммо айрим ҳолларда бирон-бир объектнинг ижобий аҳамияти фойдалилик чегарасидан четга чиқмаслиги мумкин (масалан, қуёш нури ўсимликлар учун фойдали). Муҳимликни объектив талқин қилиш мумкин. қадрият эса инсон учун муҳим бўлган

ходисанинг мазмунини аниқлашни назарда тутати. Шу сабабли кадрият табиат ҳодисаларининг инсонга боғлиқ бўлмаган объектив алоқаси сифатидаги фойдалилик айрим кўриниши саналган ҳодисаларнинг моддий предметли борлиғи билан мос келмайди.

кадрият *борлиқнинг инсоннинг маънавий эҳтиёжларига бўлган муносабатидир*. Бунда ижтимоий манфаатлар ва эҳтиёжларгина эмас, балки группавий ва шахсий манфаатлар ва эҳтиёжлар мавжудлигини ҳам ҳисобга олиш муҳимдир. Айрим гуруҳлар ёки индивидлар учун кадрият саналган нарса бошқалар учун ёвузлик, адолатсизлик, ўзбошимчалик ёки ахлоқсизлик ҳисобланиши мумкин. Айтиб бериш керакки, бир ҳодисаларнинг турли субъектларга функционал муносабати ҳар хил ва ҳатто қарама-қарши бўлиши мумкин: муҳимликлар дунёси кадриятлар дунёси билан айниқса эмас.

кадриятлар ҳақида мулоҳазаларнинг шаклланишида инсоннинг эҳтиёжларини ижтимоий шакл-шамойилга солувчи меъёрлар айниқса муҳим рол ўйнайди. Кадриятнинг борлиғи баҳолаш билан узвийдир. Баҳолаш йўли билан индивид айрим кадриятларни актуаллаштиради, баъзи бир кадриятларни эса рад этади, уларнинг иерархиясини ўрнатади. **Кадриятларнинг турлари.** Шахс ва жамият эҳтиёжлари ва манфаатларининг ранг-баранглиги кадриятларнинг мураккаб тизимида ўз аксини топади. Бу кадриятлар турли асосларга кўра таснифланади.

Мазмун жиҳатидан жамиятнинг кичик тизимлари ҳақидаги тасаввурларга мос келувчи кадриятлар, чунончи: *моддий* (иқтисодий), *сиёсий*, *ижтимоий* ва *маънавий* кадриятлар фарқланади. Кичик тизимларнинг ҳар бири ўз таснифини назарда тутувчи таркибий қисмларга бўлинади. Масалан, моддий кадриятлар ишлаб чиқариш-истеъмолга доир (утилитар) кадриятларни, мулкрий, маиший муносабатлар билан боғлиқ кадриятларни ўз ичига олади. Маънавий кадриятлар ахлоқий, маърифий, эстетик, диний ғоялар, тасаввурлар ва билимларни ўз ичига олади.

Кадриятлар муайян тарихий хусусият касб этади. Улар жамият ривожланишининг у ёки бу босқичига мос келади ёки турли демографик гуруҳлар (ёшлар, кекса авлод вакиллари)нинг, шунингдек касбий, синфий, диний, сиёсий ва бошқа бирлашмаларнинг кадриятларини акс эттиради. Жамият ижтимоий тузилишининг бир жинсли эмаслиги кадриятларнинг ва кадриятларга муносабатнинг бир жинсли эмаслигини ва ҳатто зиддиятчилигини вужудга келтиради. Шу маънода кадриятлар ижтимоий муносабатлар мавжудлигининг моддий шаклидир.

Мавжудлик шаклига кўра моддий ва идеал (маънавий) кадриятлар фарқланади. *Ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳаларига* мувофиқ одатда кадриятларнинг уч гуруҳи фарқланади: моддий кадриятлар, ижтимоий-сиёсий кадриятлар ва маънавий кадриятлар.

Моддий қадриятлар – бу қадрият аҳамиятига молик бўлган табиий объектлар ва предметлар, яъни меҳнат воситалари ва бевосита истеъмол буюмларидир. Табиий қадриятлар қаторига табиий бойликларда мужассамлашган табиий неъматлар киради. Моддий қадриятлар жумласига инсон меҳнати натижасида яратилган моддий дунё предметлари, шунингдек ўтмиш маданий мероси предметлари киради. *Моддий қадриятлар – бу табиий неъматлар, меҳнат маҳсулларининг истеъмол қиймати, ижтимоий ҳодисаларда мужассамлашган ижтимоий неъматлар, тарихий воқеалар, маданий мерос, ахлоқий эзулик, гўзаллик мезонларигани қаноатлантирувчи эстетик ҳодисалар, диний ибодат предметлари ёки ўзининг муайян рамзий ифодасини топган диний зоялар ва ш.к.* Моддий қадриятлар онгда эмас, балки одамлар ҳаёт фаолиятида амал қилувчи муайян нарсалар, ҳодисалар дунёсида мавжуд бўлади. Моддий қадриятларнинг асосий соҳаси – шахс ва жамиятнинг баркамоллик ҳақидаги тасаввурларини гавдалантирувчи инсон мақсадга мувофиқ фаолиятининг маҳсуллари. Бунда ўзининг моддий ифодасини топган қадрият сифатида фаолият натижаси ҳам, фаолиятнинг ўзи ҳам амал қилиши мумкин.

Ижтимоий-сиёсий қадриятлар – бу ижтимоий ва сиёсий ҳодисалар, воқеалар, сиёсий актлар ва ҳаракатларнинг қадрият сифатидаги аҳамиятидир. Ижтимоий-сиёсий қадриятлар қаторига, одатда, сиёсий ва ижтимоий ҳаракатларда мужассамлашган ижтимоий имтиёзлар, шунингдек жамиятнинг раванқ топиши, халқлар ўртасида тинчлик ва ҳамкорликнинг мустаҳкамланишига кўмаклашувчи тарихий воқеаларнинг прогрессив аҳамияти киради.

Маънавий қадриятлар – бу ижтимоий онг ҳодисаларининг тегишли шаклларда намоён бўлган меъёрий-нисбий томони. Фан, ахлоқ, санъат, фалсафа, ҳуқуқ қадриятларини маънавий қадриятлар деб ҳисоблаш одат тусини олган.

Маънавий қадриятлар қаторига *бахт-саодат, яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуқлик, адолат ва адолатсизлик, ҳуқуқийлик ва ноҳуқуқийлик, тарихнинг мазмуни ва инсоннинг вазифаси ва ҳоказолар ҳақидаги меъёрий тасаввурлар кўринишида ифодаланган ижтимоий идеаллар, мўлжаллар ва баҳолар, меъёрлар ва тақиқлар, ҳаракат принциплари* киради. Моддий қадриятлар инсон эҳтиёжлари ва манфаатлари объектлари сифатида амал қилса, маънавий қадриятлар икки хил функцияни бажаради: улар *қадриятларнинг мустақил соҳаси ва моддий қадриятларни баҳолаш асоси, мезонидир.*

Қадриятлар борлигининг идеал шакли ё баркамоллик, жоизлик ва зарурият ҳақидаги аниқ тасаввурлар кўринишида, ё ботиний майллар, хоҳиш-истаклар, интилишлар кўринишида намоён бўлади. Баркамоллик ҳақидаги тасаввурлар ё муайян андоза, идеал кўринишида (масалан,

эстетик фаолиятда) намоён бўлиши, ё тил воситалари билан ифодаланиши мумкин.

Маънавий қадриятлар мазмун жиҳатидан, функцияларига кўра ва уларни рўёбга чиқаришга қўйиладиган талабларга кўра ранг-барангдир. Фаолият мақсадлари ва усулларини катъий белгиловчи қоидаларнинг бутун бир туркуми мавжуд. Булар *стандартлар, қоидалар, қонунлар, андозалар*. Маданият алгоритми сифатида хизмат қилувчи меъёрлар, дидлар, идеаллар қадриятларни рўёбга чиқаришда кўпроқ эркинлик беради. *Меъёр* – фаолиятнинг ягона ва барқарор шартлар билан белгиланувчи оптималлиги ва мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги тасаввур. Меъёрлар қуйидагиларни ўз ичига олади: хатти-ҳаракатларнинг ягона кўриниши (инварианти)ни; хулқ-атворнинг бошқа кўринишларига нисбатан тақиқни; мазкур ижтимоий шароитларда хатти-ҳаракатларнинг мақбул варианты (андозаси)ни; меъёрдан четга чиқиш мумкин эмаслиги ҳақида огоҳлантириш мақсадида айрим шахсларнинг хулқ-атворини баҳолашни (баъзан айрим санкциялар кўринишида). Меъёрий тартибга солиш инсон фаолияти ва муносабатлари тизимини тўла қамраб олади. Ижтимоий меъёрларни мустаҳкамлаш тизими уларни амалга оширишнинг шarti ҳисобланади. Мазкур тизим хатти-ҳаракатни ижтимоий маъқуллаш ёки қоралашни, ўз фаолиятида меъёрга риоя қилиши шарт бўлган шахсга у ёки бу санкцияларни тайинлашни назарда тутди. Шундай қилиб, эҳтиёжларни англаш билан бир қаторда уларни ижтимоий меъёрлар нуқтаи назаридан англаш ҳам мавжуд. Гарчи меъёрлар ижтимоий амалиёт ва ҳаёт синовидан ўтган фаолият усулларини мустаҳкамлаш воситаси сифатида вужудга келса-да, улар ундан ортда қолиши, аллақачон эскирган ва шахс ўз имкониятларини эркин рўёбга чиқаришига монелик қилаётган, ижтимоий тараққиёт йўлига тўғаноқ бўлаётган тақиқлар ва қоидаларнинг манбалари бўлиши мумкин.

Идеал – баркамолликнинг олий меъёри ҳақидаги тасаввур, инсоннинг инсон ва табиат, инсон ва инсон, шахс ва жамият муносабатларини тартибга солиш, баркамоллаштириш ва уйғунлаштиришга бўлган эҳтиёжининг маънавий ифодаси. Идеал тартибга солувчи функцияни бажаради, у инсон рўёбга чиқаришга бутун умрини бағишлашга тайёр бўлган стратегик мақсадларни аниқлаш имконини берувчи омил бўлиб хизмат қилади. Идеалга амалда эришиш мумкинми? Аксарият мутафаккирлар бу саволга рад жавобини берган: идеал баркамоллик ва тугалланганлик тимсоли сифатида эмпирик йўл билан кузатилувчи борликда ўз ўхшашига эга эмас, у онгда трансценденталлик рамзи сифатида намоён бўлади. Шунга қарамай идеал маънавий қадриятларнинг жамулжам ифодаси ҳисобланади

Моддий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий қадриятлар ўртасида мавжуд тафовутларга қарамай, улар бир-бири билан узвий боғлиқ ва

қадриятларнинг ҳар бир турида бошқа бир турнинг муайян жиҳати мавжуд. Айти пайтда, шундай қадриятлар ҳам борки, уларни моддий қадриятлар қаторига ҳам, ижтимоий-сиёсий қадриятлар қаторига ҳам, маънавий қадриятлар қаторига ҳам киритиш мумкин. Бу аввало умуминсоний аҳамиятга эга бўлган қадриятлардир. Уларнинг орасида инсон ҳаёти, соғлиғи, эркинлиги ва шу қабиларни қайд этиш мумкин.

қадриятларни таснифлашнинг иккинчи асоси – субъектларга кўра индивидуал шахсий (*субъектив-шахсий*), группавий, умуминсоний қадриятлар фарқланади. - (группавий, миллий, синфий, умуминсоний) қадриятлар фарқланади.

Индивидуал ёки шахсга доир қадрият – бу нарса, ҳодиса, ғоянинг муайян инсон учун қадрият сифатидаги аҳамияти. Ҳар қандай қадрият ўз моҳиятига кўра индивидуалдир, зеро нарса, ҳодиса, ғояни фақат инсонгина баҳолашга қодир. Шахсий қадриятлар таълим ва тарбия, индивид ҳаёт тажрибасини тўплаши жараёнида шаклланади Шахсий қадриятлар индивиднинг эҳтиёжлари ва манфаатлари таъсирида вужудга келади. Улар кишиларнинг майллари, дидлари, одатлари, билим даражаси ва бошқа индивидуал хусусиятлари билан белгиланади.

группавий қадриятлар тўғрисида сўз юритар эканмиз, биз бу билан мазкур нарса, ҳодисани бир индивид эмас, балки уларнинг муайян мажмуи ижобий баҳолашига урғу берамиз. *Группавий қадриятлар* – бу нарсалар, ҳодисалар, ғояларнинг одамлар муайян бирлиги (синф, миллат, меҳнат жамоаси ва ш.к.) учун қадрият сифатидаги аҳамиятидир. Группавий қадриятлар муайян жамоага кирувчи индивидларни ягона манфаатлар, қадриятлар ва мўлжаллар билан бирлаштириб, мазкур жамоанинг ҳаёт фаолиятида улкан аҳамият касб этади.

Умуминсоний қадриятлар – бу нарсалар, ҳодисалар, ғояларнинг жаҳон ҳамжамияти учун қадрият сифатидаги аҳамиятидир. Умуминсоний қадриятлар қаторига, биринчидан, жаҳон ҳамжамияти аҳолисининг аксарияти амал қиладиган ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий тамойиллар киради. Иккинчидан, умуминсоний қадриятлар жумласига умуминсоний идеаллар, умумхалқ мақсадлари ва уларга эришишнинг асосий воситалари (ижтимоий адолат, инсоннинг ҳаёни ва қадр-қиммати, фуқаролик бурчи ва ш.к.) киради. Шунингдек, умуминсоний қадриятлар қаторига табиий бойликлар ҳамда ўз моҳияти ва аҳамиятига кўра оламшумул хусусият касб этувчи қадриятлар: тинчликни сақлаш, қуролисизланиш, халқаро иқтисодий тартиб муаммолари ҳам киради. Умуминсоний қадриятлар – жамият ва маданиятнинг ривожланиши маҳсули.

Шахсий, группавий ва умуминсоний қадриятлар бир-бири билан ижтимоий нуқтаи назардан узвий боғлиқ. Фалсафа учун қуйидаги саволлар айтиқса муҳим аҳамият касб этади: шахсий ва ижтимоий қадриятларнинг ўзаро нисбати қандай, қайси қадриятлар устунроқ -

ижтимоий қадриятларми ёки шахсий қадриятларми, шахсий қадриятлар ижтимоий қадриятлар таъсирида шаклланадими ёки, аксинча, ижтимоий қадриятлар индивидларнинг эҳтиёжлари ва манфаатлари мувофиқлаштирилиши натижасида вужудга келадими?

Фалсафа тарихида бу саволларга аниқ ва узил-кесил жавоб берилмаган. Масалан, релятивистик аксиология қадриятларни ва уларга мос келувчи баҳоларни инсоннинг индивидуал борлиғи билан белгиланувчи манфаат ёки вазиятдан келтириб чиқаради. Релятивизмга қарама-қарши ўлароқ, натуралистик йўналиш қадриятларни субъект тафаккурига ва унинг нисбий мулоҳазаларига боғлиқ эмас, баҳоловчига нисбатан бирламчи деб тасаввур қилади. *Фрейд ва экзистенциалистлар* умумий қадриятларнинг таъсирини тан олади, лекин ижтимоий қадриятлар тазйиқи индивидуал қадриятлар билан тўқнашувга сабаб бўлади ва уларни четга суриб қўяди, деб ҳисоблаб, бу таъсирга салбий баҳо беради. Фрейд фикрига кўра, ижтимоий назорат неврозларнинг турли шакллари вужудга келтириб, шахснинг мослашувчанлиги йўқолишига олиб келади. Фрейд индивиднинг ботиний майллари жамланган руҳияти билан унинг онгидан жамият талабларига зид бўлган ғояларни сиқиб чиқарувчи маданият ўртасида конфликт мавжудлигини кўради. Табиий асослар ва маданият қадриятларининг тўқнашуви инсон бахтининг камайишига, индивиднинг ўз табиий майллари чеклашга қодир эмаслиги билан боғлиқ бўлган жамият олдида айбдорлик ҳиссининг кучайишига олиб келади.

Экзистенциализм ҳам ижтимоий талаблар индивидуал мотивацияга қарши туришини қайд этади. Ижтимоий қадриятларнинг тазйиқи шахс жамиятдан узоклашиши ва ўз индивидуаллигини йўқотишига олиб келиши мумкин. Хукмрон қадриятлар кўр-кўрона қабул қилиниши натижасида шаклланувчи конформистик онг индивидуал ўзликнинг чегараси кенгайишига монелик қилади. Экзистенциализм фанни, расмий ҳуқуқ ва ахлоқни ҳам танқид тиғи остига олади.

Индивидуал ва ижтимоий қадриятлар ўзаро нисбатининг юқорида келтирилган талқинига қўшилиш мушкул. Ижтимоий қадриятлар индивиднинг тафаккури учун олдиндан белгиланган, у туғилгунга қадар шаклланади, мавжуд бўлади ва унинг ўлимидан кейин мавжудлик бўлишда давом этади. Шу маънода улар идивид учун муайян объектив борлиқ сифатида мавжуд бўлади ва идрок этилади. Аммо ижтимоий қадриятлар баркамолроқ ҳам, мутлақ ҳам эмас. Улар жамият ҳаётининг муайян шароитлари таъсирида вужудга келади, бу шароитларнинг субъектив ифодаси ҳисобланади. Шу сабабли ижтимоий қадриятларнинг индивидуал қадриятларга таъсири ижобий бўлиши ҳам, салбий бўлиши ҳам мумкин. Аммо шахс ўзининг яқин ва узок мақсадлари ва вазифаларини эркин белгиловчи, ўз эҳтиёжларини

англовчи ва ҳаётни ўз тажрибасига мувофиқ баҳоловчи онгли ва фаол иш кўрувчи субъект ҳисобланади.

Шу туфайли ҳам ижтимоий ва шахсий кадриятлар шахс структурасида қандай ўрин эгаллайди, уларнинг ўзаро нисбати қандай, деган саволга жавоб айниқса муҳим аҳамият касб этади. Бу саволга жавоб шунинг учун ҳам муҳимки, кадриятлар шахс ўзагини белгиловчи, унинг яхлтилиги ва майянлигини таъминловчи асос ҳисобланади. Ўз-ўзидан равшанки, ижтимоий кадриятлар шахснинг камол топишида бирламчи аҳамиятга эга, улар шахсга ижтимоий шароитларга мослашиш, жамиятда муайян ўринни эгаллаш, қониқарли шахсий мақомга эга бўлиш имконини беради. Шахс ўзининг ижтимоийлашуви жараёнида асрлар оша авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ижтимоий кадриятларни ўзлаштиради. Психология ижтимоий кадриятларнинг индивид руҳий ҳаётининг барқарор ички элементларига айланиш механизмлари қандай, деган саволга ҳам жавоб беради. Бундай механизм **интериоризация**, яъни ташқи дунёнинг айрим жиҳатларини инсоннинг шахсий руҳий ҳаётига киритишдир. Бунинг натижасида ташқи дунёнинг ички омиллари инсон тафаккури ва хулқ-атворида, унинг руҳияти ички структураларининг шаклланишига ижтимоий фаолиятнинг ташқи структураларини ўзлаштириш орқали таъсир кўрсатади. Ҳозирги замон психологиясида **тарихий интериоризация** ғояси ҳам илгари сурилади: муайян тарихий даврда одамлар оммавий хулқ-атворининг шакли ҳисобланган механизмлар кейинчалик онгнинг ички механизмларига айланади. Бунга расм-русумлар, театр, черков, ўйин қабилдаги коллектив ҳаракатлар, ҳозирги шароитда эса – мактаб, телевидение, оммавий ахборот воситалари мисол бўлиши мумкин.

Аммо индивидуал кадриятларнинг шаклланишида фаолиятнинг ранг-баранг шакллари (меҳнат, билиш, мулоқот, ўйин)гина иштирок этмайди. Бундай восита сифатида умуман ижтимоий тузилмалар амал қилади. Бозор ва кундалик турмуш, реклама ва мода, сиёсат ва ҳуқуқ, таълим ва тарбия, оммавий ахборот воситалари ва санъат, ҳукмрон маданий меъёрлар ва ижтимоий-сиёсий институтлар томонидан расмий даражада андоза сифатида эътироф этилган айрим шахсларнинг обрўси, ижтимоий-психологик стереотиплар, андозалар, ахлоқ ва табу – буларнинг барчаси жамият маънавий ҳаётининг шахснинг кадриятларг муносабатини шакллантирувчи омилларидир.

Шахснинг шаклланиши ўзига хос кадриятлар мажмуига эга бўлган ижтимоий гуруҳлар, бирликлар ва бирлашмалар доирасида юз беради. Кўрсатилган гуруҳларга шахснинг мансублиги шунда намоён бўладики, шахс уларнинг идеаллари ва кадриятларини қабул қилади. Аммо шахс, одатда, бир эмас, балки бир нечта ижтимоий гуруҳлар (миллатлар ва синфлар, оила ва ўқув юрти, дўстлар давраси ва ишлаб чиқариш жамоаси ва ш.к.)га қўшилади. Турли гуруҳларда ҳар хил ва ҳатто

қарама-қарши қадриятлар устувор бўлиши мумкин. Бу гуруҳлар ўртасидаги зиддиятлар шахс тафаккурида қадриятларнинг тўқнашуви юз беришига олиб келиши мумкин. Айтилиши ҳол шахс устувор қадриятларни мустақил излашига туртки беради. Шундай қилиб, *шахснинг индивидуаллашган, ўзига хос ва бетакрор хусусиятлари вужудга келиши, унинг алоҳида ҳаёт тажрибаси муқаррар тарзда ижтимоий қадриятларга зид бўлмаган, балки уларни тўлдирадиган алоҳида индивидуаллашган қадриятларнинг шаклланиши билан боғлиқдир.*

Қадриятлар шахс хулқ-атворини тартибга солиш воситалари сифатида у ёки бу ҳодисалар қадриятлар сифатида идрок этилиши ёки идрок этилмаслигидан қатъи назар шахснинг хулқ-атворида таъсир кўрсатади. қадриятлар тизими ҳақидаги онгли тасаввурлар, қадриятлар ва мўлжаллар мажмуи шахснинг қадриятларга муносабатини белгилайди. Бу муносабат давр ҳамда шахс -қўшилган ижтимоий гуруҳларнинг ижтимоий меъёрлари ва талабларини ўзлаштириши жараёнида шаклланади.

Қадриятларга муносабат индивиднинг ҳаёт тажрибаси ва шахс кечинмаларининг бутун мажмуи билан мустаҳкамланади ва тартибга солинади. Улар индивидга муҳимни номуҳимдан ажратиш имконини беради, мотивларнинг барқарорлигини ҳамда шахс хулқ-атвори ва тафаккурининг ворисийлигини белгилайди. Шунга қарамай ботиний майллар, хоҳиш-истаклар ва интилишлар ҳам, айтганича, улар шахснинг онгли қадриятларга муносабати билан тўқнашганда, ўз таъсирини кўрсатадики, бу онгли равишда эълон қилинган ва амалда эътироф этилган қадриятлар ўртасида зиддиятларга олиб келади. Кўрсатилган зиддиятлар инсон актуал қадриятларни афзал кўриб, ҳақиқий қадриятлар ҳақида ўз танасига ўйлаб кўрмагани билан изоҳланиши мумкин. Устувор қадриятларни танлаш жараёнида ўз-ўзига муносабат ва ҳақиқий шахсий мақом ўртасидаги зиддият, шунингдек яз индивидуаллашган қадриятлари билан нуфузли ижтимоий гуруҳлар томонидан эътироф этилган қадриятлар ўртасидаги зиддиятларни англаш ҳам ўз таъсирини кўрсатади

Жамият ва инсон ҳаётида қадриятларнинг роли. Уларни қуйидаги уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. *Инсон ва жамият учун иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган қадриятлар.* Бу шундай қадриятларки, уларсиз жамият ва инсоннинг нормал фаолияти издан чиқмайди.

2. *Кундалик ҳаёт ва эҳтиёжлар билан боғлиқ бўлган қадриятлар.* Бу гуруҳга аксарият моддий ва маънавий қадриятлар киради. Булар инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, жамиятнинг нормал фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган қадриятлардир.

3. *Олий қадриятлар* – бу ўз аҳамиятига кўра энг юксак даражада турувчи, одамларнинг фундаментал муносабатлари ва эҳтиёжларини акс эттирувчи қадриятлардир. Олий қадриятларсиз нафақат инсон шахс сифатида камол топа олмайди, балки жамият ҳам нормал ҳаёт кечира олмайди. Олий қадриятларнинг мавжудлиги доимо индивиднинг шахсий ҳаёти чегарасидан четга чиқиш билан боғлиқ. Улар индивидни унинг ўзидан юксак бўлган, унинг ҳаётини белгилайдиган, унинг тақдири узвий боғлиқ бўлган нарсалар билан ошно этади. Айти шу сабабли олий қадриятлар одатда умуминсоний хусусият касб этади.

Моддий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий қадриятларнинг бир қисми олий қадриятлар қаторига киради. Булар аввало: тинчлик, инсоният ҳаёти; адолат, эркинлик, одамларнинг ҳуқуқлари ва бурчлари, дўстлик ва меҳрибонлик ҳақидаги тасаввурлар; қариндошлик алоқалари; фаолият қадриятлари (меҳнат, ижод, бунёдкорлик, ҳақиқатни англаб етиш); ўз-ўзини асраш қадриятлари (ҳаёт, соғлиқ); ўз шахсиятини намоён этиш, ўз қобилиятларини рўёбга чиқариш қадриятлари; шахсий фазилатларни танлашни тавсифловчи қадриятлар (ҳалоллик, довбурлик, садоқат, адолат, яхшилик) ва ҳ.к.

қадриятларни турли асосларга кўра таснифлаш диалектик хусусият касб этади, яъни у қотиб қолган ва ҳаракатсиз эмас. *Биринчидан*, шароитлар ўзгариши билан қадриятлар бир турдан, бир муҳимлик даражасидан бошқа турга, бошқа муҳимлик даражасига ўтиши мумкин. *Иккинчидан*, жамият ривожланиши билан янги қадриятлар вужудга келиши мумкин ва аксинча, аввалги қадриятлар ўз аҳамиятини йўқотади ёки умуман йўқ бўлади. *Учинчидан*, қадриятлар бир-бири билан муайян тур доирасидагина эмас, балки турлар ўртасида, гуруҳларда ва гуруҳлар ўртасида ҳам яқин алоқа қилади ва ўзаро таъсирга киришади. Ниҳоят, қадриятларнинг ҳар бир турида кўп сонли тур хилларини фарқлаш лозим. Масалан, маънавий қадриятлар гуруҳида ахлоқий қадриятлар, эстетик қадриятлар, билишга доир (гносеологик) қадриятларни аниқ фарқлаш мумкин.

Олий қадриятлар гуруҳида қадрият сифатидаги ҳаёт (ҳаёт қадриятлари), қадрият сифатидаги соғлиқ ва қадрият сифатидаги эркинлик алоҳида фарқланади.

Ҳаёт энг олий қадриятлар қаторига киради, зеро ҳаётсиз инсон бўлмайди ва қадриятлар ҳам бўлиши мумкин эмас. Индивид учун ҳаёт бошқа бирон-бир нарсага боғлиқ бўлмаган ҳолда энг юксак қадрият, неъмат сифатида амал қилади. Ўз навбатида, ҳаётнинг қиммати бошқа барча қадриятлар учун ўзига хос замин ва чўққи ҳисобланади. Ҳаётнинг қиммати қандай тушунилишига қараб одамлар ўртасидаги муносабатлар ва жамиятнинг инсонга бўлган муносабати ҳам шаклланади.

Биринчи ҳолда ҳаётнинг қиммати индивидуал нуқтаи назардан ёндашилса, иккинчи ҳолда – ижтимоий нуқтаи назардан ёндашилади,

яъни бу ерда ҳаётнинг аҳамияти индивиднинг ўзи учун эмас, балки жамият учун белгиланади.

Инсоннинг ўзи қадрият ҳисобланадими, деган саволнинг икки томони бор 1) инсон учун бошқа одамнинг ва умуман инсоннинг қиммати нимада? 2) унинг ўз ҳаётининг қиммати нима билан ўлчанади? Тафсилотларга берилмай шуни қайд этамизки, бу саволларга жавоблар аниқ ва узил-кесил бўлиши мумкин эмас. Гап шундаки, индивиднинг бошқа одамларга қизиқиши одамлар қандайлигигагина эмас, балки унинг ўзи қандайлигига ҳам боғлиқ бўлади. Бунга яна шуни қўшимча қилиш жоизки, инсон ҳаётининг ва инсоннинг қиммати тўғрисидаги масаланинг қўйилиши тарихий шароитлар билан бевосита боғлиқ. Масалан, Ўрта асрларда феодал ўз крепостнойини ўлдириши жиноят ҳисобланмаган ва жазога тортилмаган. Ҳозирги вақтда ҳар бир кишининг яшаш ҳуқуқи тан олинган ва одам ўлдириш у ёки бу тарзда жазоланмайдиган мамлакат мавжуд эмас. Хуллас, инсон – алоҳида, мутлақ қадрият. Қолган барча қадриятлар инсон манфаатлари нуқтаи назаридан баҳоланади.

Соғлиқ қадрият сифатида. Инсон *соғлиғи* - қадриятлар пиллапоясида энг юксак поғоналарадан бирини эгаллайдиган табиий, мутлақ ва боқий қадрият. Инсоннинг барча эҳтиёжларини қондириш даражаси унинг соғлиғи қай даражада эканлиги билан белгиланади. Соғлиққа бўлган эҳтиёж ялпи хусусият касб этади, у айрим индивидларга ҳам, бутун жамиятга ҳам хос. Шу сабабли индивидуал (шахсий) соғлиқ ва жамият соғлиғи ёки аҳоли саломатлиги фарқланади.

Соғлиқнинг ҳолати инсон ва жамият ҳаётининг барча соҳаларига ўз таъсирини кўрсатади. Масалан, муайян инсон ҳаётининг тўлақонлилиги ва фаоллиги унинг соғлиғи даражасига, «сифат» хусусиятларига бевосита боғлиқ. Ўз навбатида, аҳоли саломатлиги меҳнат ресурсларининг сифатига, ижтимоий меҳнатнинг унумдорлик даражасига ва шу тариқа жамиятнинг иқтисодий ривожланиши динамикасига кучли таъсир кўрсатади.

Эркинлик қадрият сифатида инсон учун улкан аҳамиятга эга. Бу категориянинг фалсафий талқини қуйидаги таърифда ўзининг айниқса аниқ ифодасини топган: эркинлик – бу инсоннинг объектив заруриятни билишга таянган ҳолда ўз манфаатлари ва мақсадларига мувофиқ иш кўриш қобилиятидир.

Эркинлик доим ва ҳамма жойда энг буюк қадрият ҳисобланади. Бошқа ҳолларда бўлганидек, эркинлик уни инсон англаган тақдирдагина қадриятга айланади. Эркинликнинг қиммати англаб етилмаган, инсон ўзини бошқа одамлар билан тенг жонзот сифатида идрок этмаган жойда ўзига қадрият сифатида ёндашиш ҳам, инсоннинг кадр-қиммати ҳам мавжуд бўлмайди. Ўзининг эрксизлигини тушуниш ва эркинликнинг

қимматини англаб етиш туб ижтимоий ўзгаришлар даврида айниқса бўртиб намоён бўлади.

Эркинлик – барча одамларнинг цивилизация ютуқларидан тенг даражада фойдаланиш ва ўз меҳнати меваларини ва ўз тақдирини тасарруф этиш ҳуқуқи. Эркинлик йўл танлаш имкониятидир. Онгли равишда амалга ошириладиган ҳар қандай йўл танлаш каби, эркинлик ҳам шахс учун муқобил имкониятлардан бирини афзал кўриш ва бошқасидан воз кечиш билан боғлиқ. Йўл танлаш шахснинг кейинги фаолиятини чекловчи омилга айланмаслиги учун у муҳим қоидага амал қилиши лозим: ҳар сафар йўл танлашни амалга ошираётганда кейинги йўл танлашлар истиқболи тораймаслигига, балки инсонга ўзининг янги касбий, ахлоқий ва интеллектуал имкониятларини аниқлаш имконини бериб, кенгайиб боришига эришишга ҳаракат қилиш керак.

Шундай қилиб, биз кўп сонли ранг-баранг қадриятлар мавжудлигини аниқладик ва уларни таснифлашни амалга оширдик. Энди барча реал қадриятлар инсон онгининг омилига айланадими, деган саволга жавоб топишимиз лозим.

Йўқ, ҳамма қадриятлар ҳам амалда инсон онгининг омилига айланавермайди. Баъзан бу инсоннинг ўзига боғлиқ бўлган объектив сабабларга кўра юз беради. Индивид томонидан англаб етиладиган ва унинг эътиқодлари қаторидан ўрин оладиган қадриятлар унинг ҳаракатлари тарзини белгиловчи мўлжалларга айланади. Бошқача айтганда, англаб етилган қадриятлар шахснинг қадриятларга бўлган муносабатига айланади.

Шахснинг қадриятларга бўлган муносабати. Мазкур тушунча илмий муомалага XX асрнинг 20-йилларида социологлар У.Томас ва Ф.Знанецкий томонидан киритилган. Улар қадриятларга муносабатни шахснинг унинг хулқ-атворини тартибга солувчи ижтимоий мўлжали сифатида ёндашган. Шу тариқа қадриятларга муносабат тадқиқотлар предметига айланган. Бу тушунчанинг кўп сонли турли талқинлари пайдо бўлган. Биз қуйидаги таърифга қараб мўлжал оламиз.

Қадриятларга муносабат – бу шахснинг ҳаёт тажрибаси, унинг барча кечинмалари мажмуи билан мустаҳкамланган ва шахс учун муҳим аҳамиятга молик бўлган нарсаларни иккинчи даражали, аҳамиятсиз нарсалардан ажратувчи муҳим элементлари.

Вужудга келган, кенг тарқалган қадриятларга муносабатлар мажмуи онгининг шахснинг барқарорлигини, муайян турдаги хулқ-атвор ва фаолиятнинг ворисийлигини таъминловчи, индивиднинг эҳтиёжлари ва манфаатларига йўл кўрсатувчи ўзига хос ўзагини ташкил этади. Айни шу сабабли қадриятларга муносабат шахс мотивациясини тартибга солувчи, белгиловчи муҳим омил ҳисобланади.

Ривожланган қадриятларга муносабат – шахснинг етуклик белгиси, унинг ижтимоийлик даражаси кўрсаткичи. Ватанпарварлик,

инсонпарварлик, ижод шахснинг муҳим қадриятларга муносабатлари ҳисобланади.

Қадриятларга муносабатларнинг барқарор ва зиддиятлардан холи мажмуи шахснинг муайян тамойиллар ва идеалларга содиқлик, бу идеаллар ва қадриятларга эришиш йўлида ғов-тўсиқлардан ошиб ўтишга қодирлик, ҳаёт позициясининг фаоллиги, мақсадга эришиш йўлида тиришқоқлик каби фазилатларини белгилайди. Қадриятларга муносабатларда зиддиятлик хулқ-атворда ноизчилликни вужудга келтиради. Қадриятларга муносабатларнинг норасолиги – инфантилизм (болалик ёши хоссалари), шахснинг ички структурасидан ташқи стимулларнинг устунлиги белгиси.

Қадриятлар иерархияси. Қадриятлар шахс ва жамият эҳтиёжлари, манфаатлари билан белгилангани боис, улар мураккаб тузилишга ва алоҳида иерархияга эга бўлади. Қадриятлар иерархияси замирида тирик мавжудот сифатидаги инсон ҳаёти учун зарур бўлган фундаментал қадриятлар (табiiй бойликлар, моддий яшаш шароитлари – турар жой, озиқ-овқат маҳсулотлари, соғлиқни сақлаш ва ш.к.) ва инсоннинг ижтимоий моҳиятига, унинг маънавий табиатига боғлиқ бўлган олий қадриятлар ётади. Биринчи гуруҳга *моддий (утилитар)* қадриятлар, иккинчи гуруҳга эса *маънавий* қадриятлар киради. қадриятларнинг биринчи гуруҳи инсондан ташқарида ётувчи мақсад билан белгиланади, иккинчи гуруҳ ички асосга эга. Моддий, утилитар қадрият воситанинг қимматидир, зеро нарсанинг фойдалилиги у нимага хизмат қилишга мўлжалланган бўлса, шу вазифа билан белгиланади. Ўз вазифасини бажаргач, бу нарса қадрият сифатида ўз аҳамиятини йўқотади. Моддий, утилитар қадриятдан фарқли ўлароқ, маънавий қадрият ўзига тўқ хусусият касб этади ва ўзидан ташқарида ётувчи мотивларга муҳтож бўлмайди. Утилитар прагматик қадриятлар фаолият мақсадини белгиласа, маънавий қадриятлар инсон фаолиятининг мазмунини белгилайди.

Шунга мос равишда шахснинг маънавий дунёси ҳам ўз иерархиясига эга бўлади. Инсон маънавияти учта: *маърифий, ахлоқий* ва *эстетик* асосларни ўз ичига олади. Уларга маънавий ижодкорларнинг уч типи: *дошишманд (билувчи), тақводор (авлиё) ва санъаткор* мос келади. Бу асосларнинг ўзаги маънавиятдир. Билим бизга ҳақиқатнинг тагига етиш учун имконият яратиб, тўғри йўл кўрсатса, ахлоқий ва эстетик асос инсоннинг ўз эгоистик «Мени» чегарасидан четга чиқиб, эзгулик уруғини сочиш қобилияти ва эҳтиёжини назарда туттади.

Маънавий қадриятларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ноутилитар ва ноинструментал хусусият касб этади: улар бошқа бирор нарсага хизмат қилмайди, аксинча, бошқа барча нарсалар уларга бўйсунди ва олий қадриятлар билан боғлиқ ҳолдагина муайян мазмун касб этади. Олий қадриятларнинг яна бир хусусияти шундан иборатки,

улар муайян халқ маданиятининг ўзаги ҳисобланади. Маданиятда одамларнинг фундаментал умуминсоний қадриятлари: тинчлик, саломатлик ва инсоният ҳаёти мужассамлашади. Маданиятда мулоқот қадриятлари (дўстлик, меҳрибонлик, ишонч, оила), турмуш тарзи қадриятлари (ижтимоий адолат, эркинлик, инсон ҳуқуқлари ва шу қабилар ҳақидаги тасаввурлар) ўз ифодасини топади. Олий қадриятлар йўл танлаш вазиятларининг чексиз тўпламида рўёбга чиқади.

Шундай қилиб, қадриятлар тушунчаси шахснинг маънавий дунёси билан узвий боғлиқ. **Ақл-идрок, оқилоналик, билимлар** инсоннинг мақсадга мувофиқ фаолиятини белгиловчи онгнинг энг муҳим элементлари ҳисобланса, улар негизида шаклланувчи маънавият ўз ҳаёт йўлини, ўз фаолиятининг мақсадлари ва мазмуни ҳамда уларга эришиш воситаларини танлаш тўғрисидаги масалани у ёки бу тарзда ечаётган инсон ҳаётининг мазмуни билан боғлиқ бўлган қадриятлар қаторига киради.

Хулосалар.1. Қадриятлар инсон ва жамият ҳаётида ўз ҳолича эмас, балки вужудга келган қадриятларга муносабатлар тизими заминида муҳим ўрин эгаллайди,

2. Қадриятларнинг бутун ранг-баранглигини уч асос: ижтимоий ҳаёт соҳаларига, субъектларга, қадриятларнинг жамият ҳаётидаги ролига кўра таснифлаш мумкин.

3. Қуйидагилар инсон учун энг олий қадрият ҳисобланади: қадрият сифатидаги ҳаёт, қадрият сифатидаги соғлиқ ва қадрият сифатидаги эркинлик.

Тажрибавий амалий матнлар

Назорат саволлари

1. Қадрият нима?
2. Ижтимоий муносабатлар ва институтлар тизимида қадриятлар қандай ўрин эгаллайди?
3. Баҳолаш нима? қадриятлар ва баҳолаш тушунчалари бир-бири билан қандай нисбатлашади?
4. Шахс қадриятлари конфликтлашувининг сабаби нимада?
5. Бундай конфликтни бошдан кечирганмисиз?

Реферат мавзулари

1. Қадриятларнинг турлари, уларнинг иерархияси ва ўзаро алоқадорлиги.
2. Шахсий гуруҳий ва умуминсоний қадриятлар мутаносиблиги.
3. Инсон ҳаёти мазмуни ва тарих мазмуни.
4. Ҳақиқат ва қадриятлар.
5. Инсон фаолияти нормалари, идеаллари, қадриятлари.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч.-Т.: Ўзбекистон, 2008. – 172 б.
2. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси. –Т.: ЎФМЖ, 2004.- 194 б.
3. Шайхова Х. Назаров Қ. Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот. –Т.: Ўзбекистон, 1992. -120 б.
4. Қосимов Б. Миллий тикланиш.-Т.: Маънавият, 2002. -400б.
5. Баришков В.П. Аксеология личного бытия. Саратов., Луч, 2001. -306 с.
6. Каган М. Философская теория ценностей. СП(б), 1997. -266 с.
7. Қадрият // Фалсафа қомусий луғат. Т.: -Шарқ, 2004
8. Мадаева Ш. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. – Тошкент.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007
9. Очилова Б. Миллий-маънавий юксалишда мерос, қадриятлар ва ворисийлик. –Тошкент.: Истиқлол, 2009.

ФАОЛИЯТ ФАЛСАФАСИ (ПРАКСИОЛОГИЯ)

Праксиология (юнон. *praktikos* – фаол) – фалсафанинг инсон фаолиятини ўрганишга бағишланган бўлимларидан бири. *Фаолият тушунчаси инсон борлигининг табиати ва моҳиятини, унинг шахсий имкониятлари, ижтимоий алоқалари ва муносабатларини, инсон маънавий дунёси ва моддий амалиёт жабҳасини теранроқ тушуниш имконини беради.* Инсон фаолияти ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, ҳайвонлар фаоллигидан бутунлай фарқ қилади. У индивид ва умуман жамият борлигининг алоҳида усули ҳисобланади.

Ижтимоий йўналганлигига қараб фаолиятнинг турли фанларда ўзига хос хусусиятлари бўлади. *Ижтимоий фалсафа* шахснинг ижтимоийлашуви, яъни жамият тўплаган тажриба, кадриятлар ва меъёрларни ўзлаштириш усули сифатидаги фаолият мазмунини ёритади. *Социологияда* фаолият (ижтимоий ҳаракат) ижтимоий организмнинг субъектив мотивация ва бошқаларга қараб мўлжал олиш билан тавсифланадиган ҳамда шахс ва жамиятнинг алоқасини таъминлайдиган ҳужайраси сифатида қаралади. *Онтологияда* фаолият инсон борлиғи усули бўлиб, унда одамзотнинг моҳиятини белгиловчи кучлар айниқса тўла акс этади. *Билиш назариясида* асосий эътибор билишнинг негизи ва билимларимиз ҳақиқийлигининг муҳим мезони бўлган амалиёт сифатида тушуниладиган фаолиятга қаратилади. *Ахлоқ ва ҳуқуқ фалсафасида* хоҳиш-ирода эркинлиги муаммолари ва инсон фаолиятини тартибга солиш усуллари ўрганилади. Инсон фаолиятининг *маданият* билан алоқаси мазкур фаолиятнинг ўзига хос хусусиятини акс эттирувчи муҳим фалсафий муаммолардан биридир. Тўғри, инсон яратган барча нарсалар ҳам маданиятга мансуб бўлавермайди, лекин ижодий фаолиятсиз маданият мавжуд бўлиши мумкин эмас. Ёндашувларнинг бундай ранг-баранглиги тасодифий бир ҳол эмас, чунки инсон фаолияти унинг яшаш омили ҳисобланади ва одамзотнинг табиатга, жамиятга, ўз-ўзига бўлган муносабатлари доирасини тўла қамраб олади. Моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш, сиёсат ва бошқарув, мулоқот ва билиш, бадиий ижод ва фалсафий мулоҳаза юритиш, тарбия ва ўзини ўзи тарбиялаш – буларнинг барчаси фаолиятни инсоннинг дунёга ва ўз-ўзига бўлган муносабатининг универсал шакли, шахс ва жамиятнинг ранг-баранг эҳтиёжларини қондириш усули сифатида тавсифлайди.

Фаолият тушунчасининг мазмуни. *Фалсафада* фаолият инсонга хос бўлган ва ташқи дунёни оқилона ўзгартиришга қаратилган фаолликнинг алоҳида шакли сифатида тавсифланади. *Ижтимоий фалсафада* фаолият ижтимоий жараёнларни амалга ошириш, инсоннинг ўз имкониятларини рўёбга чиқариш, ўзини қуршаган дунё билан алоқага

киришиш усули сифатида қаралади¹. *Фаолият муайян фаолият тури билан шуғулланиш қобилияти унинг амалдаги моддий ифодасига ўзаро ўтишини назарда тутади.* Бу фаол инсон ташқи дунёни ўзгартириши ва ўзи ҳам ўзгаришини англади. XX асрнинг атоқли мутафаккири Э.Кассирер инсоннинг энг муҳим хусусияти, унинг ўзига хос белгиси метафизик ёки жисмоний табиати эмас, балки унинг фаолиятидир, деб қайд этган эди. Инсоният соҳасини айнан меҳнат, фаолият турлари тизими белгилайди. Кассирер тил, миф, дин, санъат, фан, тарихни инсон фаолияти тизимининг турли секторлари сифатида қайд этади. Инсонни тушуниш бу фаолият турларидан ҳар бирининг теран қатламлари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш ва айна вақтда уни яхлит бир бутун организм сифатида тушуниш демакдир.

Фаолиятни социологик жиҳатдан тавсифлаш қилмиш, хатти-ҳаракат, хулқ-атвор тушунчалари ёрдамида амалга оширилади. Бу тасодифий бир ҳол эмас.. Жамият одамлар биргаликда амалга оширадиган фаолият шаклларида бири ҳисобланади, шу сабабли инсон фаолияти доим ижтимоий хусусият касб этади, гарчи ўз шахсий эҳтиёжлари ва эгоистик тушуниладиган манфаатлар йўлида амалга оширилса-да, бошқаларга қаратилган бўлади. *Қилмиш – шахс фаоллиги намоён бўлишининг бир шакли бўлиб, унинг ижтимоий аҳамиятга молик натижалар учун жавобгарлигини назарда тутади.* Айна ҳолда мазкур натижалар шахснинг муайян мақсадлари ёки мўлжаллари билан белгиланган ёки белгиланмагани аҳамиятга эга бўлмайди. *Хатти-ҳаракат – шахснинг маънавий ўзликни англаши натижаси саналган онгли ҳаракати (ёки ҳаракатсизлиги) бўлиб, унда мазкур шахснинг ўз-ўзига ва бошқа одамларга, табиатга ва умуман жамиятга бўлган муносабати акс этади.* Шахснинг ахлоқий мўлжаллари рўёбга чиқадиган қилмишлар тизими унинг хулқ-атворини тавсифлайди. *Хулқ-атвор фаолиятнинг ташқи кўрсаткичи ҳисобланади, шу сабабли унинг ички механизмлари хулқ-атворда билвосита намоён бўлади ва инсон ўз фаолиятида амал қиладиган мотивларни доим ҳам намоён этавермайди.*

Психологияда фаолиятга муфассалроқ тавсиф берилган бўлиб, у инсоннинг дунё билан муносабатлари динамик тизими сифатида талқин қилинади. Бунда субъектда руҳий образ юзага келади ва у объектда мужассамлашади. Содда қилиб айтганда, *фаолият инсоннинг ҳар қандай объектга (дунёга) шундай бир муносабатини акс эттирадики, унинг замирида нафақат объект (дунё) ҳақидаги билим, балки уни ўзгартириш натижасида инсон нимага эришиши мумкинлиги ҳақидаги тасаввур ҳам ётади.* Психологияда билим ва мақсаднинг инсон эҳтиёжлари билан белгиланган ўзига хос чатишуви фаолият

¹ Фалсафа қомусий луғат. Назаров Қ таҳрири остида. –Т.: Шарқ, 2004. –Б. 186

жараёнида объектда гавдаланадиган образ сифатида қаралади. Шундай қилиб, *фаолият субъектнинг борлиққа бўлган муносабатларини рўёбга чиқариш усули ҳисобланади*. Аммо фаолиятнинг ўзи инсоннинг ташқи дунёга бевосита муносабати билан эмас, балки уни англаб етиши, яъни рухий *мотивлар, мақсадлар, воситалар* (меҳнат қуроллари) билан тавсифланади.

Фаолиятнинг тузилиши. Фаолиятнинг умумий тузилиши *эҳтиёжлар билан белгиланади* Инсоннинг эҳтиёжлари унинг фаоллик манбаи ҳисобланади. Ҳаёт эҳтиёжлари (инсоннинг жонли мавжудот сифатидаги эҳтиёжлари), ижтимоий эҳтиёжлар (ижтимоий ривожланиш эҳтиёжлари, шунингдек шахснинг жамиятга мослашув эҳтиёжлари) ва маънавий (маърифий, диний, ахлокий, эстетик ва ш.к.) эҳтиёжлар фарқланади. Эҳтиёжларнинг ранг-баранглиги инсон фаолияти турларининг ранг-баранглигини белгилайди. Фаолият турларини таснифлаш замирида ётувчи энг муҳим омил у қаратилган ва фаолият *мотивини* ташкил этадиган *предметлар* фарқидир. Фаолият мотивсиз бўлмайди, «мотивлаштирилмаган» фаолият субъектив пинҳона мотивга эга бўлади.

Ҳаракатлар ва амаллар. Фаолият *ҳаракатлардан* ташкил топади. Ҳаракат алоҳида мақсадга, яъни эришилиши лозим бўлган натижа ҳақидаги тасаввурга бўйсунадиган жараён сифатида тавсифланади. Мақсад инсон онгида эҳтиёж ва мотив билан фаолият объектив ҳолатларининг нисбатлашуви жараёнида юзага келади. Ўз навбатида, ҳолатлар мақсадга эришиш йўллари белгилайди. Булар фаолият шартлари билан белгиланадиган *амаллар* ҳисобланади. Шундай қилиб, умуман фаолият мотив билан, ҳаракат – мақсадлар билан, амаллар – шартлар билан белгиланади.

Фаолиятнинг атрибутлари. Инсон фаолияти ўта ранг-барангдир. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, фаолият турларини таснифлаш учун асос бўлиб унинг инсон томонидан ўзгартириладиган объект: табиат, жамият, инсоннинг ўзига қаратилганлиги хизмат қилади. *Фаолият атрибутлари (хоссалари) фаолиятни мотивлаштириш ва амалга ошириш механизмларини тавсифлайди*. Фаолият атрибутлари орасида аввало субъектlilik ва моддийлик қайд этилади.

Субъектlilik ва моддийлик. Фаолиятнинг *субъектlilikи* шу билан изоҳланадики, у шахснинг ўтмишдаги тажрибаси, унинг эҳтиёжлари ва мўлжаллари, мотивлари ва мақсадлари, эмоциялари ва иродасини тавсифловчи хусусиятлари, билиш қобилиятлари ва ҳоказолар билан белгиланади. Фаолиятнинг *моддийлиги* инсондан ташқарида жойлашган ва унинг қўли билан ўзгартириладиган табиат ва жамият кучларига қаратилганини англатади. Аммо инсоннинг ўзи, унинг ўз-ўзини камол топтириши, ўз-ўзини тарбиялаши ва шахс ўз

олдига кўядиган мақсадларга эришишга қаратилган тегишли ҳаракатлар ҳам ўзгартириш фаолиятининг предмети бўлиши мумкин.

Моддийлаштириш ва моддийликдан чиқариш. Моддийлик фаолият жараёни ва натижасининг материалга боғлиқлигини белгилайди. Фаолият натижаси инсон оқилона ўзгартирган материалда ўз аксини топади, моддийлашади (предметга айланади). Фаолият натижаси инсон кучлари ва қобилиятларининг ўзига хос инъикоси ҳисобланади. Немис классик фалсафасининг таниқли намояндаси И.Г.Фихте фикрича, “Амалиёт ўзгартирилган табиат предметларини инсоннинг кўзгудаги аксига ўхшайди”¹

Моддийлашув нима эканлиги ҳақида амалда тасаввур ҳосил қилиш учун чевар, ғишт терувчи, маърузачи ва шу қабиларнинг ишини кузатадиган бўлсак, инсон қандай ишлаши, унинг фаолияти натижасида нима вужудга келганига қараб инсоннинг ўзи ҳақида хулоса чиқариш, унинг ақл-заковат даражаси, иродаси, касбий маҳорати, эстетик диди, меҳнатга муносабати, ахлоқий мўлжаллари ва ҳоказоларни аниқлаш мумкинлигини кўрамиз. Шу маънода фаолият доим индивид ва умуман инсониятнинг ўз имкониятларини рўёбга чиқариши демакдир. Индивиднинг ижтимоийлиги айнан фаолиятда намоён бўлади. Фаолият орқали у ижтимоий жараён иштирокчисига айланади.

Инсон фаолияти меҳнат қуроллари ёрдамида амалга оширилади. Унинг ҳайвонлар фаоллигидан асосий фарқларидан бири қуроллилик ҳисобланади. «қуруқ қўл ҳам, ўз ихтиёрига ташлаб қўйилган ақл ҳам катта кучга эга эмас, - деган эди Ф.Бэкон. – Иш қўлга ҳам, ақлга ҳам керак бўлган қуроллар ва воситалар ёрдамида бажарилади»².

Меҳнат қуроллари инсон ва у ўзгартирувчи нарсалар дунёси ўртасида боғловчи бўғин ҳисобланади. Меҳнат қуролларида инсоннинг тажрибаси мужассамлашади. Одамлар яратган меҳнат қуроллари ва истеъмол предметларида уларнинг маънавий кучлари (ақл-заковати ва кўникмалари, билим ва қобилиятлари, мақсад ва майллари ва ш.к.) ўзининг моддий ифодасини топади. Бундан ташқари меҳнат қуроллари фаолият технологияси ҳақида ахборот беради ва шу тариқа инсонни бошқа одамлар билан боғлайди. Бошқа одамлар яратган нарсалардан фойдаланиш учун инсон уларнинг моҳиятини, вазифасини аниқлаши, бошқача айтганда, уларнинг маънавий мазмунини англаб етиши лозим. Бу жараён фалсафада моддийликдан чиқариш, яъни инсон меҳнати билан яратилган маҳсулотнинг маънавий мазмунини фикрлаш йўли билан унинг моддий қобиғидан ажратиш деб аталади. Пировардида инсон фаолияти унинг маънавий ва жисмоний кучлари ва қобилиятларининг моддийлашуви ва меҳнат маҳсулларида

¹ Қаранг: Фихте И.Г. Назначение человека. – СПб.:2006. – С.81.

² Бэкон Ф. Новый Органон. Афоризмы об истолковании природы и царства человека: Соч.: в 2 т. – М., 1978. Т. 2. –С. 12

мужассамлашган уларнинг яратувчилари маънавий дунёсининг бирлигидан ташкил топади.

Онглилик ва мақсадга мувофиқлик. Инсон фаолияти оқилона, онгли ва мақсадга мувофиқ бўлади. «Оқилоналик – инсон фаолиятининг барча турларига амалда хос бўлган жиҳат»¹, деб қайд этади Э.Кассирер. Оқилоналик инсоннинг ўз фаолияти мақсадларини ақлга мувофиқ тарзда белгилаш ва уларни эркин ва онгли бошқариш қобилиятини англатади. И.Г.Фихте инсон табиат каби зарурият тақозосига кўра эмас, балки онгли ният билан иш кўришини таъкидлайди. Айни шу сабабли табиат ва жамиятни ўзгартириш инсониятнинг маънавий бурчидир².

Онглилик ва мақсадга мувофиқлик – инсон фаолиятини ҳайвонлар фаоллигидан фарқлаш имконини берувчи муҳим хоссалардир. Аммо улар «соф кўриниш»да мавжуд бўлмайди. Шу сабабли онглилик ва мақсадга мувофиқликка зид бўлган хоссаларни инсон фаолиятининг талқини доирасидан чиқариш ўринли бўлмайди. Хусусан, инсоннинг барча фаолияти ҳам онгли бўладими, деган савол устида мулоҳаза юритиб кўрайлик. Амалда фаолият айрим кўникмалар шаклланишини назарда тутаяди (касбий маҳорат эса аксарият кўникмаларни автоматизм даражасига кўтаради); фаолиятда англашмайдиган майллар, мўлжаллар, тажриба, ўтмишда (аксарият ҳолларда – болаликда) олинган таассуротлар ўз таъсирини кўрсатади. Фаолият «онглилик – онгсизлик» қарама-қаршилигининг бирлигидир, деб айтиш учун асослар мавжуд. Зиддиятли вазиятлар – мутлақо онгсиз ва онгга бутунлай бўйсунган фаолиятни ҳаётда жуда кам учрайдиган муайян абстракция сифатидагина тасаввур қилиш мумкин. Шунингдек, онгга тўла бўйсунадиган ҳаракат кўпинча самарасиз бўлади.

Онглилик фаолиятнинг мақсадга мувофиқлигини белгилайди, чунки мақсадни кўйиш ўз эҳтиёжларини ҳамда мавжуд вазиятни бу эҳтиёжларни қондириш шарти сифатида англашни назарда тутаяди. Мақсадга мувофиқ фаолият олдиндан мўлжалланган муайян натижага қараб мўлжал олади. Энтони Гидденс ўзининг «Жамият тузилиши» асарида инсон фаолияти мўлжалланмаган натижасининг аҳамиятига эътиборни қаратади. Аммо фаолият мақсадсиз бўлиши, яъни жараённинг ўзига бўлган эҳтиёжни қондиришга қаратилиши ҳам мумкин. Албатта, онгсиз фаолият мантиқсиздир, чунки ҳеч қандай мақсадни кўзламайди, лекин унинг натижаси мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин. Масалан, сузишни билмаган, лекин сувда оёқ-кўллари билан тинимсиз ҳаракат қилаётган одам чўкмайди. Аммо ҳар қандай мақсадсиз фаолият ҳам онгсиз бўлавермайди (масалан, ўйин).

¹ Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С.28.

² Қаранг: Фихте И.Г. Избр. соч. Т. 1. – М., 1916. – С.402.

Фаолиятнинг унумлилиги. Инсон фаолияти унумли, аксарият ҳолларда амалийдир, лекин унумсиз ҳам, ноамалий ҳам бўлиши мумкин. Масалан, расм-русумларни бажариш унумсиз ҳисобланади (аммо баъзан муайян вазифаларни ҳал қилишга қаратилган расм-русумлар амалий хусусият касб этиши ҳам мумкин).

Моддий ва маънавий фаолият. Моддий фаолиятни соддалаштириб *предметлар* билан иш кўриш сифатида, маънавий фаолиятни эса – предметларнинг *образлари* билан иш кўриш сифатида тасаввур қилиш мумкин. Абстракт мулоҳаза юритиш орқали моддий ва маънавий фаолиятни «соф кўриниш»да, муайян қарама-қаршилик сифатида тасаввур қилиш мумкин. Аммо маънавийдан холи бўлган моддий фаолият беҳудадир. Маънавий фаолият «соф кўринишда» мавжудми? Объектив идеализм тизимида муайян мутлақ ва ўз-ўзидан ривожланувчи ғоя унинг моддий манбасидан ташқарида мавжуд бўлиши тан олинади. Аммо инсоннинг реал ҳаётидаги маънавий фаолияти моддий фаолиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди, амалда моддий ва маънавий фаолият унсурлари турли даражада акс этган фаолият ранг-баранг шаклларининг континууми (лот. *continuum* – узлуксиз тўплам)гина мавжуддир.

Моддий ва маънавий фаолиятнинг бирлиги фаолият жараёни ҳам, унинг натижаси ҳам моддий-ашёвий субстрат ва маънавий мазмуннинг муайян синтездан иборат эканлигини англатадики, бу унинг натижаларини объектив тарзда, инсон хоҳиш-иродасидан қатъий назар, рамзлар, яъни инсоннинг маънавий дунёси ҳақидаги ахборот манбалари тизимига айлантиради. Ўз хусусиятига кўра фаолият муайян идеал юзага келишига сабаб бўлади, чунки у моддий кўринишда предметни яратади, рамзий кўринишда эса маънавий мазмунни – шахснинг билимлари, қобилиятлари, ахлоқий мўлжалларини, унинг маҳорати ва ўз касбига муносабатини, шунингдек ўз-ўзига ва бошқа одамларга бўлган муносабатини вужудга келтиради. Шу сабабли табиий объект инсоннинг ўзгартирувчи фаолияти натижасида ўзлаштирган хоссалар рамзий тарзда амал қилади. Шу маънода, инсон нафақат моддий, балки рамзий оламда ҳам яшайди.

Мулоқот фаолият сифатида. Меҳнат қуролларидан фойдаланиш усуллари, уларнинг вазифаси ҳақида ахборот бериш воситаси саналган ўзига хос «тил»га қараб мўлжал олиш инсон фаолиятининг зарурий шарти ҳисобланади. Инсонни бу меҳнат қуроллари билан ишлашга тайёрлаш, чунончи: тегишли кўникмаларни шакллантириш ва энг муҳими – фаолият тажрибаси ва усулларини ўргатиш ҳам зарур. Бу иш ё намойиш этиш, ўрнатилган кўрсатиш ёки фаолиятда иштирокчилик орқали бевосита, ё тил ёрдамида амалга оширилади. Шу сабабли мулоқот инсоний муносабатлар, умуман жамият ҳаётининг муҳим томони ҳисобланади. Бу одамлар ўз ҳаётида

йўл-йўлакай шуғулланадиган алоҳида фаолият тури, инсон ҳаётининг овлоқ бурчаги эмас, балки унинг ижтимоий муносабатларга киришиш жараёни юз берадиган марказидир.

Инсон фаолиятининг санаб ўтилган хоссалари унинг маданият билан белгиланишини кўрсатади. Э.Кассирер бу хусусда шундай дейди: «Инсон маданиятини, ҳеч шубҳасиз, ҳар хил мақсадларни кўзлаб, турли йўллардан ривожланадиган фаолиятнинг ҳар хил турлари ташкил этади. Фалсафий синтез ёрдамида биз инсон фаолияти оқибатларининг бирлигини эмас, балки ҳаракатлар бирлигини, фаолият маҳсуллари бирлигини эмас, балки ижодий жараён бирлигини аниқ-равшан кўришимиз мумкин»¹.

Инсон фаолияти маданият механизмлари томонидан дастурлаштириладиган ва амалга ошириладиган табиатан ижтимоий фаоллик сифатида тавсифланиши бежиз эмас. Фаолиятнинг нобиологик тарзда яратилган механизмлари серқирра ва мураккаб тизимини ўз ичига олган маданият унга ўзига хос инсоний тус беради.

Инсоннинг шаклланиши ва камол топишида фаолиятнинг роли катта. Талаба инсон фаолиятини ўрганишга мурожаат этар экан, мазкур муаммонинг шахсий ҳаётдаги аҳамиятини тасаввур қилиши лозим: зеро инсоннинг ақлли мавжудот сифатида ва индивиднинг шахс сифатида шаклланиши, инсон ўз имкониятларини рўёбга чиқариши фақат фаолият доирасида юз бериши мумкин. Инсон фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини билиш ўз меҳнати ва бўш вақтини ташкил этишни ҳам, ўз болаларини тарбиялаш жараёнини ҳам, бошқа одамлар билан ўзаро мулоқотни ҳам, расм-русумларни адо этишни ҳам, маданиятга муносабатни ҳам сезиларли даражада оптималлаштириш имконини беради.

Интериоризация тушунчаси. Онг ва фаолиятнинг алоқаси ғоясининг энг мукамал тавсифига немис классик идеализми намояндаларининг асарларида дуч келиш мумкин. Нафақат, *Фихте*, балки *Шеллинг* ва *Гегель* ҳам маънавий ҳодисалар сабабини амалиётда, одамлар фаолиятида излаган. Хусусан, Шеллинг амалиётга, инсон фаолиятига одамзотнинг ўзини ўзи табиатда гавдалантириши, яъни объективлаштириши сифатида ёндашган. У инсон фаолияти натижасида икки дунё: табиат дунёси ва инсон дунёси, яъни ўзгартирилган инсонийлаштирилган табиат дунёси мавжуд эканлигини қайд этади. Дунёга нисбатан ҳаракатда Шеллинг умуман онг негизини кўради. Инсоннинг инсонга таъсирини у онгнинг иккинчи манбаи деб ҳисоблайди: ақлли мавжудотларнинг тинимсиз ўзаро таъсири онгнинг зарурий омили ҳисобланади. XX асрда психологлар айнан фаолият

¹ Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры. Ч. II. Человек и культура. – Лондон, 1945. – С.155.

шахснинг ижтимоий тажрибасини ўзлаштириш, унинг қобилиятлари, иродаси ва онгини шакллантириш механизми ҳисобланишини тажриба ўтказиш йўли билан ва кўп сонли этнографик ва тарихий материалга асосланган ҳолда кўрсатиб бердилар. Индивидуал ва умуминсоний ривожланиш жараёнида фаолиятнинг мустақил соҳаси саналган фаоллик кўринишлари мураккаброқ маданий тузилмаларга қўшилиб, аста-секин онг шаклларига айланган. Сиртда бирламчи хусусиятга эга бўлган фаолият соф ички (интериоризациялашган) хусусият касб этиши мумкин.

Интериоризация тушунчаси фаолиятнинг табиатан сиртқи жараёнларини ичда, аввало онгда юз берадиган жараёнларга ўтишини ифодалаш учун хизмат қилади. Э.Фромм бу тушунчага шундай деб тавсиф беради: «Инсон ёмонлик қилар экан, унинг ўзи ҳам янада тубанлашади»¹. Аждодларимиз руҳиятининг шаклланишида муҳим рол ўйнаган қадимги маданий институтлар (расм-русумлар, черков, ўйин) ҳозирги инсон руҳиятида ўз-ўзидан амал қилишини назарда тутадиган тарихий интериоризация ғояси сиртдаги ҳаракатнинг шахс ички мулкига айланиш механизмини тушунтирадиган интериоризация тушунчасини тўлдиради.

Интериоризация механизми. Юқорида қайд этилганидек, фаолият инсоннинг дунёга ва ўз-ўзига бўлган муносабатининг универсал, умумий усулидир. Аммо инсон қай тарзда иш кўрмасин, ўз фаолиятида қайси вазифаларни ҳал қилмасин, унинг барча элементлари: фаолият предмети, воситалари ва жараёни доим рамзий табиатга эга бўлади. Тил, яъни сўз энг универсал рамз ҳисобланади. XIX аср охирида тилга ижоднинг биринчи маҳсули деб тавсиф берилган. Вербал (оғзаки) тил ва новербал тил (имо-ишоралар, кийим-кечак ва зеб-гардонлар, санъат ва этикет тили) мавжуд. Тилнинг бу иккала турини ҳам биз болалиқдан ўзлаштирамиз ва инсон ўзгартирган табиат дунёсида, ижтимоий муносабатлар дунёсида, маданият дунёсида тил ёрдамида мўлжал оламиз.

Тилда уч элемент: овоз, маъно ва образ фарқланади. Маънонинг моддий ифодаловчилари саналган овоз ёки график тасвир сўзга хосдир. Ўзга рамзлар бутунлай бошқача моддий ифодаловчиларга эга бўлиши мумкин (меҳнат амали, имо-ишора, расм-русум, рассом асарининг элементлари ва ш.к.). Шунга қарамай, ҳар қандай рамзларнинг қолган барча элементлари умумийдир: *моддий ифодаловчи, маъно ва образ* шулар жумласидандир. Фаолиятнинг ҳиссий идрок этиладиган ҳар қандай элементи моддий ифодаловчи бўлиши мумкин. Масалан, сўзда бу овоз ёки график тасвир, лекин бундай ифодаловчи вазифасини имо-

¹ Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу // Человек и его ценности. – М., 1988. – С. 56.

ишора, меҳнат амали ёки бошқа ҳар қандай шунга ўхшаш сигнал ҳам бажариши мумкин.

Маънода инсониятнинг ўтмишдаги тажрибаси мужассамлашади. Ҳар қандай рамз маъноси инсоният учун умумий хусусият касб этади, айрим турдаги нарсалар, алоқалар, муносабатлар ёки ҳаракатларнинг шартли, конвенционал мустаҳкамланган ифодаси ҳисобланади. Инсон фаолият жараёнида маданий рамзларнинг маъноларини англаб етар экан, ўзини қуршаган дунёни бошқача идрок эта бошлайди, чунки унда ҳар қандай ҳодисани унинг сўздаги ифодаси билан боғлашга эҳтиёж ва қобилият юзага келади. *Маънолар инсон онгида дунёни акс эттиради.*

Образ – нарсаси ёки ҳодисанинг ўзига хос маъноси бўлиб, у ҳар қандай рамзнинг ҳақиқий маъносидан анча фарқ қилиши мумкин. Масалан, «туз» сўзи ҳамма учун айна бир маънони англатади – у барча одамлар овқатга қўшиб истеъмол қиладиган моддани ифодалайди. Аммо кимёгар, ёзувчи ёки ошпаз учун «туз» сўзи бутунлай бошқача маъно касб этиши мумкин. Ошпаз тузда овқатга хушхўр бўлиши учун солинадиган қўшилмани кўради, кимёгар туз деганда ионли тузилиш хос бўлган кимёвий бирикмалар туркумини тушунади ва ҳ.к. Хуллас, ҳар қандай сўз кўплаб маъноларга эга бўлади. *Образ* – ҳақиқий маъно ва айрим маънонинг шахс манфаатлари ва эҳтиёжлари, унинг туйғулари ва майллари мужассамлашган ўзига хос синтезидир.

Инсон фаолияти ўз табиатига кўра маданийдир, тил рамзлари эса маданиятнинг муҳим бойлиги ҳисобланади. Инсон фаолият жараёнида ташқи маданий рамзни ўзлаштирар экан, нафақат ранг-баранг меҳнат қуролларидан фойдаланишни, балки уларнинг бошқалар ва ўзи учун аҳамиятини англашни ҳам ўрганади. Маданият рамзлари психологик воситалар ҳисобланади: инсон меҳнат қуролларидан уларнинг асл мазмунига мувофиқ фойдаланиш орқали табиат дунёсини ўзгартириши мумкин. Аммо меҳнат қуроллари инсон учун муайян аҳамият касб этадиган рамзлар ҳам саналгани боис, одамзот уларнинг ёрдамида ўз руҳий функциялари – зеҳни, иродаси, тафаккурини ҳам бошқаради. Айна шу сабабли инсоннинг табиий истеъдоди айнан фаолиятда намоён бўлади, унинг қобилиятлари шаклланади ва эҳтиёжлари қондирилади.

Интериоризация назариясининг танқиди. Шахснинг шаклланиш жараёнида фаолият қай даражада муҳим рол ўйнамасин, уни мутлақлаштириш ярамайди. Психолог *С.Л.Рубинштейн* инсоннинг камол топишида фаолият ролининг мутлақлаштирилишига қарши эътироз билдирар экан, шундай деб қайд этган эди: «Инсон қобилиятларининг ривожланиш жараёни у яратадиган нарсаларнинг ривожланиш жараёни эмас, балки инсоннинг камол топиш жараёнидир, чунки қобилиятлар инсонда нарсалардан яралмайди»¹. Инсон ташқи

¹ Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973. – С.227.

таъсирларни танлаш ва уларни ўзининг бетакрор, ҳеч кимникига ўхшамайдиган индивидуаллигининг ички мантиқига мувофиқ қабул қилишда эркиндир. Интериоризация назарияси ижод омилига путур етказди, инсон ҳаёт фаолиятида қадриятларнинг ролини (айниқса санъат, дин ва ахлоқ соҳасида) инкор этади, инсоннинг ички дунёсини соддалаштиради. Шу сабабли бола тарбияси билан шуғулланганда унинг индивидуаллигини ҳисобга олиш, бунда унинг ички руҳлантирувчи мотивларига таяниш, уни фаолиятга мажбурламаслик, балки жалб қилиш, унинг имкониятлари ва қобилиятларини аниқлаш ва уларга таяниш лозим.

Интериоризация назариясининг танқиди шахснинг шаклланишига фаолиятнинг таъсирини рад этмайди, балки унинг имкониятлари чегарасини кўрсатади. Зеро, шахснинг шаклланишида фаолиятнинг ролини тушуниш учун инсоннинг муайян фаолият турларига бўлган муносабатини белгилайдиган ички хусусиятларини ҳисобга олиш муҳимдир. Ички хусусиятлар деганда аввало шахснинг қобилиятлари ва иродаси замирида ётувчи табиий истеъдод нишонлари, олий нерв фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари (мижоз), умумий таъсирчанлик (яъни сезиш ва идрок этиш индивидуал қобилияти), мия ярим палласи асимметрияси ва ҳоказолар назарда тутилади. Шахснинг ички хусусиятлари нафақат ирсий (генетик) ва туғма (эмбрионал ривожланиш жараёни билан белгиланган) хоссалар, балки шахс ҳаёти, тарбияси, билими, ҳаёт тажрибасининг ўзига хос ҳолатлари таъсирида шаклланган индивидуал белгилар тушунчасини ҳам қамраб олади.

Меҳнат ва ўйин фаолият тури сифатида. Одатда меҳнат *инсоннинг меҳнат қуроллари ёрдамида ташиқи дунёга таъсир кўрсатиши ва олдиндан мўлжалланган натижага эришишидан иборат мақсадга мувофиқ фаолияти* сифатида тавсифланади. Меҳнат тушунчасига нисбатан бундай ёндашилган тақдирда, олим, актёр, педагог, ҳайкалтарош, файласуф фаолияти меҳнат ҳисобланмайди. Бугунги кунда унумсиз деб номлаш мумкин бўлган меҳнат турлари мавжуд эмаслиги аниқ-равшандир. Зеро меҳнат яхлит жараён бўлиб, инсондан моддий ва маънавий куч-ғайрат сарфлашни тақозо этади. Инсон ва жамиятнинг ривожланиши жараёнида юз берган меҳнат тақсимоти мазкур яхлит жараён парчаланишига, жисмоний ва ақлий меҳнатнинг ажралишига олиб келди. Аммо мазкур ажралиш жисмоний меҳнат инсоннинг фақат жисмоний куч сарфлаши, унинг мускуллари ҳаракати билан боғлиқ эканлигини англамайди. Жисмоний меҳнат инсон маънавий, руҳий ва асабий куч сарфлашини ҳам назарда тутаяди. Аммо жисмоний ва асабий куч-ғайрат улуши жисмоний меҳнатда кўпроқ бўлади. Ақлий меҳнат эса, ҳеч шубҳасиз, инсоннинг маънавий кучлари, унинг интеллектуал имкониятларидан кўпроқ фойдаланишни назарда

тутади. Аммо жисмоний меҳнат ҳам, ақлий меҳнат ҳам ўхшаш жиҳатларга эга. Биринчидан, жисмоний меҳнат ҳам, ақлий меҳнат ҳам муайян қуроллардан фойдаланишни назарда тутади. Иккинчидан, меҳнат олдиндан мўлжалланган натижага эришишни назарда тутади. Учинчидан, меҳнат табиат ва жамият кучларидан фойдаланмасдан яшай олмайдиган инсоннинг муайян эҳтиёжлари билан белгиланади (чунки инсон биоижтимоий мавжудотдир). Тўртинчидан, жисмоний ва ақлий меҳнатнинг энг содда омиллари – меҳнат предметлари, меҳнат қуроллари ва инсон меҳнатининг ўзи умумийдир. Аммо меҳнатнинг асосий ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ташқи дунёнинг инсонга қарши турувчи кучларини моддий ва маънавий жиҳатдан ўзлаштиришни назарда тутади.

Меҳнатга муайян абстракция, яъни фаолият хоссаси сифатида ёндашадиган бўлсак, унинг амалийлик, айрим фойдали натижага эришишга қаратилганлик каби хусусиятларини аниқлашимиз мумкин. Бу инсон ва ташқи дунё ўртасида юз берадиган ва инсондан ташқаридаги унга қаршилик кўрсатувчи кучларни жиловлашга қаратилган жараёндир. Шу сабабли меҳнат муқаррар тарзда инсоннинг жисмоний ва маънавий куч-ғайрат сарфланиши билан боғлиқдир. У ўзига зарур бўлган натижага эришиш йўлида бор куч-ғайратини сарфлайди. Меҳнат инсондан сидқидилдан ишлаш, заҳмат чекишни талаб қилади, тегишли кўникмаларни шакллантириш ва иродани тоблашни назарда тутади. Ўз маънавий кучларини инсон меҳнат жараёнини ўзлаштириш, ташқи кучлар қаршилигини енгишга сарфлайди. Шу сабабли меҳнат фаолияти инсонга ташқи дунёни ҳам, ўз-ўзини ҳам англаш имконини берувчи реал тажриба сифатида амал қилади.

Меҳнатда бегоналашув. Меҳнат муайян маҳсулотда ўзининг тадрижий ифодасини топади. Меҳнат маҳсули икки томонлама хусусият касб этади: у инсон меҳнат жараёнида ўзлаштирган ташқи дунё предметлари ва муносабатларини, ҳамда инсоннинг маҳсулотда ўз моддий ифодасини топган жисмоний ва маънавий кучларини қамраб олади. Меҳнат маҳсулининг мазкур хусусияти инсон борлигининг ўзига хос ҳолати саналган бегоналашув сабабларини тушунтиради. **Бегоналашув шундай бир ҳолатки, унда инсон ўз фаолияти, унинг натижалари ва ўз-ўзига бегона бўлиб қолади.** Меҳнат муқаррар тарзда *бегоналашув* билан боғлиқ, чунки инсоннинг ижтимоий борлиғи шундай шароитлар ва вазиятларни юзага келтирадики, инсон ўз меҳнати маҳсуллари бошқа одамларга топшириши ва шу тариқа ўз фаолияти, унинг натижалари ва ўз-ўзига бегона бўлиб қолиши лозим (ёки бунга мажбур) бўлади. (Маълумки, инсон фаолиятда ўзининг муҳим кучларини моддийлаштиради.)

Бегоналашув меҳнат тақсимоти ва фаолият алмашинуви, шунингдек ижтимоий неъматларни тақсимлаш зарурияти билан белгиланади. Гарчи бегоналашув тарихан муайян шаклларга эга бўлса-да, унинг моҳияти бир – айрим одамларнинг бошқа одамлар кучи, воситалари ва фаолият натижаларини ўзлаштиришдир. Шу сабабли меҳнатнинг шахс ҳаётидаги ролига муносабат ҳам шак-шубҳасиз ижобий бўлиши мумкин эмас. Меҳнат хусусиятига баҳо беришда меҳнатга рағбат айниқса муҳим ўрин тутди. Инсон меҳнати замирида зарурият тақозоси, мажбурлов ёки ички даъват, айти шу меҳнат тури билан шуғулланишга бўлган эҳтиёж ётиши мумкин. Инсон меҳнатни лаззат сифатида ҳам, лаънат сифатида ҳам идрок этиши бежиз эмас. Қўли-қўлига тегмай меҳнат қилиш, тирикчиликни деб ўзига маъқул бўлмаган касб-кор билан шуғулланиш, ижтимоий тенгсизлик ва касб касалликлари таъсирида инсоннинг деформацияланиши ва шахссизланишига сабаб бўлади, унинг ўз имкониятларини рўёбга чиқариши ва ўзини ўзи камол топтиришига монелик қилади.

Шунга қарамай, меҳнат инсон ҳаётининг боқий ва табиий омилидир, чунки у фаолиятнинг одамзот ўз эҳтиёжларини қондириш учун нарсалар яратадиган бирдан-бир шакли ҳисобланади. Шу сабабли инсоннинг бутун фаолияти кўпинча мақсадга мувофиқлик, моддийлик, унумдорлик, самарадорлик, амалийлик, табиат ва жамият кучларини ўзлаштиришга қаратилганлик билан тавсифланадиган меҳнатга тенглаштирилиши бежиз эмас. Аммо инсон фаолиятини фақат меҳнат билан боғлаш ҳам тўғри бўлмайди. Меҳнат – муайян натижага эришишга қаратилган фаолият, аммо у мажбурловдан холи бўлиши ва инсонга натижадан қатъий назар, меҳнат жараёнининг ўзи билан қувонч бахш этиши ҳам мумкин. Бундай меҳнатда бегоналашувга чек қўйилади. Аммо фаолият ҳам фақатгина меҳнат бўлиб қолмайди ва айти вақтда ўйин сифатида ҳам амал қилади. Фавқулодда ҳоллардагина меҳнат ва ўйин фаолиятнинг алоҳида ва мустақил шакллари ҳисобланади, амалда улар фаолиятнинг икки ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдирувчи, фаолият маҳсулларида ва инсоннинг ўзида акс этувчи томонларини ташкил этади. Аммо меҳнат ва ўйин диалектикасини тушуниш учун аввал ўйин нима эканлигини аниқлаб олиш лозим.

Ўйин. Ўйин – шундай бир фаолият шаклики, унда инсон ўзининг одатдаги функциялари ёки предметлар ва меҳнат қуролиларидан амалий фойдаланиш чегарасидан четга чиқади. Ўйин одатда «жиддий» фаолият ва амалий мақсадларга қарши қўйилади. У моддий фойда ёки зарурият омилдан қатъий назар, муайян жой, вақт ва маъно доирасида юз берадиган жараён сифатида тавсифланади. Одатда ўйиннинг ижобий эмоционал аҳамияти қайд этилади. У инсоннинг барча – жисмоний ва руҳий кучлари юксалиши, кўтаринкилик кайфияти ҳукм суриши билан тавсифланади, чунки у ўйин хусусиятига эга бўлмаган ҳаракатлар

натижасида юзага келган зўриқиш ҳолатини бартараф этиб, инсонга ҳақиқий кувонч бахш этади.

Имитация ўйин моҳиятини акс эттирувчи асосий тушунча бўлиб, у борлиқнинг нисбатан ҳаққоний моделини яратишни назарда тутади. Имитация ўйинда иштирокчилар муайян рол ўйнашини назарда тутади. Ўйин баъзи бир қоидалар билан тартибга солинади ва айни вақтда эркин импровизацияга ва ечимларнинг индивидуаллигига йўл қўяди. Гарчи ўйин фаолияти қоидалар билан тартибга солинса-да, ўйиннинг энг муҳим хусусияти иштирокчилар хулқ-атворининг эркинлигида намоён бўлади: ўйин фаолиятининг ўзи ҳам, иштирокчиларнинг ўйин қоидаларини бажаришга розилиги ҳам ихтиёрийдир. Ўйин динамикаси унинг иштирокчилари ўзаро алмашуви, ўйин вазиятларининг мантиқий таҳлили ва уларга эмоционал муносабат, психологик ҳимояланиш ва «рақиб»га фаол ҳужум қилиш билан боғлиқ бўлиб, бу ўйин фаолияти ривожланиши ва унинг натижаси ноаниқлигини белгилайди. Айни вақтда ўйин ҳаракати қоидаларга мувофиқ амалга оширилади ва унинг натижасини тахмин қилиш мумкин. Зикр этилган қарама-қарши томонлардан бирининг йўқлиги ўйин бузилишига сабаб бўлади. Ўйин жараёнида шахснинг ўз ролига бўлган муносабати ўзгаради. Шу сабабли ўйин амалдаги тажриба ўрнини тўлдириш, ижтимоий муносабатларни ўзлаштириш шакли ҳисобланади.

Ўйин иштирокчиларида қарама-қарши мўлжаллар мавжудлиги: биринчидан, ўйинда моделлаштирилаётган ҳаёт вазиятлари реаллигининг тан олинishi, иккинчидан, ўйиннинг ўзи реаллик деб эътироф этилиши унинг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади. Ўйиннинг бу икки жиҳатлилиги шунда намоён бўладики, ўйинчи ўз зиммасига олган рол билан қисман тенглаштирилади, қайси шахс ролини ўйнаётган бўлса, ўзини шу шахс сифатида англайди ва айни вақтда ўзи ундан нима билан фарқ қилишини тушуниб этади. Ўйин уйғотадиган мураккаб туйғулар шу билан изоҳланадики, ўйинчи ўз ютуқлари ва камчиликларини теран ҳис этади ва айни вақтда ўз ролига четдан назар ташлаб, бошдан кечирилаётган туйғуларнинг ноижиддийлигини кўради.

Ўйин образи. Ўйин жараёнида ўйинчилар бевосита идрок этувчи ва бошдан кечирувчи ўйин образи яратилади. У жонлилик, рамзий табиатга эгалик ва эмоционал «юқумлилик» билан тавсифланади. Ўйин образининг жонлилиги борлиқнинг моделлаштирилиши ва унда ўйинчилар муайян рол ўйнаши билан изоҳланади. Рамзийлик ўйин ҳаракатларининг рамзий табиатида, қоидаларнинг шартлилигида, шунингдек маънолар бир предметдан бошқа предметга ўтказилишида намоён бўлади. Масалан, бола кўлига таёқчани олиб, у билан худди қошиқ каби манипуляция қилади. Ўйин

образининг эмоционал «юқумлилиги» унинг қандай ривожланишини олдиндан айтиб бўлмаслиги, шунингдек ўйинчи ўзини ўзи ўйнаётган ролга боғлаши билан белгиланади. Шахснинг эҳтиёжлари, майллари, мақсадлари ва мўлжалларини акс эттирувчи ва уларни қондиришнинг хаёлий усули бўлиб хизмат қилувчи ўйин образининг қадрият сифатидаги табиати иштирокчиларга анча кучли таъсир кўрсатади.

Ўйиннинг маъноси. Инсон ва унинг ижодий имкониятлари шаклланиши ва камол топишида муҳим аҳамият касб этадиган ўйин мутлақо ноамалийдир. У истеъмол маҳсулотлари, моддий неъматлар яратилишига олиб келмайди, моддий наф кўриш билан боғлиқ амалий самарага эришиш йўлида амалга оширилмайди. Ўйин стимули унинг ўзида мавжуд. Ўйиннинг маъноси – инсон ўз ҳаёт фаоллигини ўзига қувонч бахш этадиган тарзда эркин намоён этишидир. Ўйин фаолиятининг асосий хусусияти шунда.

Ўйиннинг инсонга таъсирини кузатар эканмиз, биз унинг ўйинчи учун объектив ва шахсий маъносини фарқлашимиз лозим. Субъектив нуқтаи назардан ўйин иштирокчиси учун унинг маъноси ўйиндан олинадиган тажрибанинг аҳамиятида, ўйин бахш этадиган қувонч ва лаззатда намоён бўлади. Объектив маънода ўйин болани ижтимоий ҳаётга тайёрлаш ва киритишнинг муҳим шаклларида бири ҳисобланади. Ўйин реал дунё ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини берадиган таълим воситаси сифатида қаралади. У инсонни борлиқ билан тўқнашувга тайёрлайди, кучларни синовдан ўтказди, меҳнат кўникмаларини шакллантиради, дунёқарашни кенгайтиради, ижтимоий тажрибани ўзлаштиришга ёрдам беради, шахснинг ахлоқий мўлжалларига таъсир кўрсатади, қондирилмаган майллар ўрнини тўлдириш шакли ҳисобланади, инсон ҳордиқ чиқариши учун имконият яратади, унинг эмоционал ҳолатини уйғунлаштиради ва ҳ.к. Аммо ўйиннинг асосий афзаллиги шундаки, у инсонни кундалик ҳаёт андозаларидан узоқлаштиради, унинг фантазиясини фаоллаштиради, меҳнат ва мулоқотга, ўз турмушини ташкиллаштириш ва фарзанд тарбиясига нисбатан ижодий муносабатни рағбатлантиради. Энг муҳими, ўйин инсоннинг ижодий салоҳиятини шакллантиради, уни санъатни идрок этишга тайёрлайди, унинг хулқ-атворида энгиллик ва моҳирлик бахш этади. Ўйиннинг жозибadorлигини фақат ижод олий шаклларида жозибadorлиги билан тенглаштириш мумкин.

Ижод. Аксарият одамлар онгида *ижод* тушунчаси фаолиятнинг ҳеч қандай режалари ва андозаларига боғлаб бўлмайдиган соф шахсий жараён билан боғланади. Кўпинча у алоҳида одамлар, даҳолар англаш мумкин бўлмаган тарзда эга бўладиган қандайдир илоҳий инъом сифатида қаралади. Ижодда ҳамма нарса сирли ва номуайян бўлиб, у кундалик ҳаётга худди тўфон янглиғ кириб келади, эскича қарашлар, қотиб қолган андозаларни ағдар-тўнтар қилади. Ижоднинг моҳияти

нимада, деган азалий фалсафий саволга психологлар ва педагоглар, социологлар ва тарихчилар, файласуфлар ва санъатшунослар жавоб беришга ҳаракат қилганлар, аммо улар ижод устидаги сирли парданинг бир чеккасинигина очишга муваффақ бўлганлар. Шунга қарамай ижодни *ижодий меҳнат маҳсуллари натижаларига* мувофиқ анча аниқ тушунтириш мумкин; унга фаолиятнинг алоҳида кўриниши сифатида *процессуал тавсиф* бериш мумкин; ижоднинг табиати ҳақидаги саволга жавобни ижодкорларнинг руҳий дунёси, қобилиятлари, дунёқараши ва ахлоқий мўлжалларидан ҳам излаш лозим.

Мутлақо янги ижтимоий муҳим натижага эришиш ижоднинг муҳим хусусияти бўлиб, у давомли тарихий аҳамият касб этади. Зеро, ижод ҳаминша ўсиш, кўшилиш, илгари дунёда мавжуд бўлмаган янгиликни яратишдир. Гарчи инсоннинг ижодий фаолияти табиат материалига муҳтож бўлса-да, у тўлалигича табиатда аллақачон мавжуд бўлган нарса билан белгиланиши мумкин эмас. Ижод маҳсулида материал билан белгиланмаган янгилик мавжуддир. Ижодга хос бўлган бетакрорлик, ностандартликни фақат асосий материалнинг тор чегарасидан четга чиқувчи ижодкорнинг ўзига хослиги миқёси билан тенглаштириш мумкин. Ижод маҳсулининг янгилиги туфайли уни олдиндан режалаштириш мумкин эмас. Ибн Арабий ижодни улкан муваффақиятсизлик сифатида тавсифлайди, чунки ҳатто мукамал маҳсулларда ҳам у ижодий ғояга камдан-кам ҳолда мос келади. Бу ижоднинг ўта шахсий интим жиҳатидир. Ижодкор шахс имкониятларининг бойлигини, одатда, ижод натижасининг торлиги билан таққослаб бўлмайди.

Ижодий ва ноижодий фаолият. Ижодий деб ҳисоблаш мумкин бўлган фаолият турларини аниқлаш имконини берувчи мезонлар ҳақидаги масала мураккаб муаммолардан бири ҳисобланади. Одатда ижод деганда санъат, фан, фалсафа билан шуғулланиш тушунилади. «*Санъат, дин, фалсафа ёки фанда инсоннинг асл моҳияти намойён бўлади*»¹. Бундан ижод билан алоҳида истеъдодли одамларгина шуғулланишга қодир деган хулоса келиб чиқади. Лекин бу фикрга кўшилиш мушкул. Психологлар ҳам, турли фалсафий йўналишларнинг намояндалари бўлган файласуфлар ҳам ижодга нисбатан бундай ёндашувга кўшилмаганлар. Н.А.Бердяев қуллик ва инсон эркинлиги ҳақида мулоҳаза юритар экан, ижод элитар, аристократик хусусиятга эга эканлигини қайд этган ва буни маданий ижод барча жабҳаларда комилликка, олий сифатга эришишга интилиши билан тушунтирган. Унинг фикрича, бу ҳолни билишда ҳам, санъатда ҳам, инсон туйғулари маданиятида ҳам кузатиш мумкин. Ҳақиқат, гўзаллик, муҳаббат миқдорга боғлиқ бўлмайди, зеро улар сифатлардир. Ўз навбатида,

¹ Фейербах Л. Избранные философские произведения. Т. 1. – М., 1955. – 232-б.

танланишнинг аристократик тамойили элитани, маънавий аристократияни вужудга келтиради. Аммо Бердяев маданий элита ўз қобиғига ўралиб қолиши мумкин эмаслигини қайд этади. Зеро, ҳар қандай гуруҳий аристократизм таназзулга юз тутиши муқаррардир. Маданий қадриятлар ижоди инсониятнинг сифатсиз оммасига дарҳол татбиқ этилиши мумкин бўлмаганидек, маданиятнинг демократиялашув жараёни ҳам юз бермаслиги мумкин эмас. Ҳақиқий маънавий аристократизм ўзининг имтиёзлилигини англаш билан эмас, балки оммага хизмат қилиш бурчини англаш билан боғлиқдир. Дин мутафаккирлари ижодда демократик асосга бошқача баҳо берганлар. Улар ижодда инсоннинг илоҳий-инсоний табиати намоён бўлади, чунки одамларни ўзига ўхшатиб яратган Яратгувчи – Худо уларга ўз ижодий даҳосини ҳам ҳадя этган, шу сабабли ижод ҳар қандай фаолият турида мавжуд бўлиши мумкин, деб ҳисоблаганлар.

Дарҳақиқат, ижод санъат, фан, фалсафа ва умуман маънавий фаолият доираси билан чегараланмайди. У фаолиятнинг ишлаб чиқариш, сиёсат, бошқарув ёки оила-рўзғор каби шаклларида ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Таълим-тарбия бериш, мулоқот қилиш, боғ бунёд этиш ёки хонаки ўсимликлар етиштириш ва шу қабилар ҳам ижод бўлиши мумкин. Айни вақтда, фаолиятнинг санъат ёки фан каби бир қарашда ўта ижодий турларида эскилик сарқитлари ва қотиб қолган андозалар мавжуд бўлиши ҳам мумкин.

Ижодкор шахс фаолияти. Ижоднинг ички асослари қаторига одатда шахснинг қобилияти ва фаолият мотивлари киритилади. Бу асослар ягонадир: ижодий қобилиятлар муваффақият негизи ҳисобланади, лекин улар мотивация орқали рўёбга чиқади. Ижод қилиш қобилияти кўп сонли фазилатлар билан тавсифланади. Ижодкор шахс ўз ақл-заковатининг теранлиги, мустақил фикрлаши, тафаккурининг ўзига хослиги, башорат қилиш қобилияти, зеҳнининг ўткирлиги, тасаввури ва интуициясининг кучлилиги, меҳнатда тиришқоқ ва интилувчанлиги, ўзига нисбатан танқидий муносабат ва муросасизлик, юксак ахлоқий фазилатлар билан ажралиб туради. Ижодий қобилиятлар инсонга вазият травиал, «муаммосиз» бўлиб туюлган жойда муаммони кўриш имконини беради, бундан янги мотивация пайдо бўлади ва у, дастлабки тарзда қўйилган вазифадан қатъий назар, ички даъваткор мотивга, фаолиятда эҳтиёжга айланади. Ижодкор ўзининг айни шу – кутилмаган ва салмоқли натижага эришиш қобилияти билан ажралиб туради.

Ижодкор шахснинг айниқса кенг тарқалган тавсифи «қобилиятли», «истеъдодли», «даҳо» тушунчаларида берилади. Мазкур белгилар замирида қобилиятнинг шундай табиий нишонлари ётадики, уларнинг ривожланиш даражаси (бунга эса фақат қизғин фаолият билан эришилади) ижодий натижанинг аҳамиятини белгилайди. Қобилият муайян турдаги вазифаларни бошқаларга қараганда яхшироқ ечиш

имкониятини беради. Истеъдод янги, ўзига хос натижага эришишни назарда тутаяди, даҳолик эса шахс ва унинг ижодий ютуқлари маданиятнинг ривожланишига давомли, оламшумул ва ижобий таъсир кўрсатишида намоён бўлади.

Эмоционал фаоллик, ижод жараёнида ижобий эмоционал ҳолатлар бўртиб кўриниши ижоднинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Кўтаринки руҳ, кайфият вазифаларнинг ечимларини тиришқоқлик билан излашга рағбатлантиради ва пировард натижада юз берадиган инсайт (фикрнинг равшанлашиш) лаҳзаларини белгилайди. Бунда изланаётган натижа ижодкор тафаккурида худди чақин чакқандек бир лаҳзада пайдо бўлади, мушкул масалаларни ечиш имконини берувчи мутлақо янги ғоя юзага келади. Психологияда инсайт муҳим муносабатлар ва умуман вазиятни туйқусдан ва ўтмишда олинган тажрибага боғлиқ бўлмаган ҳолда тушуниш орқали муаммони онгли тарзда ечиш сифатида тавсифланади. Эмоционал таъсирланиш ижодкор тафаккурига кучли туртки беради ва унинг синтез, таҳлил қилиш, умумлаштириш қобилиятларини фаоллаштиради.

Психологлар ижодий фаолиятнинг ўзига хослигини мотивациянинг ўзгариши, янги ниятнинг пайдо бўлишида кўрадилар. Бу омилларга улар ижоднинг ўта муҳим хусусияти сифатида қарайдилар. Зеро ижод шахснинг юзага келган стереотипларни бузиш, стандарт вазиятдан чиқишнинг ўз йўлини кўриш қобилиятини назарда тутаядики, бу дастлабки қўйилган вазифа ва уни ечиш воситалари чегарасидан четга чиқишни белгилайди. Шахснинг интеллектуал салоҳияти, унинг мустақиллик, фаоллик, изчиллик каби иродани тавсифловчи фазилатлари ижоднинг зарурий субъектив омилларидир. Аммо бу салоҳиятни фақат кучли мотивациягина ҳаракатга келтириши мумкин. Бу ташқи заруриятдан холи ички майл, фаолиятга бирдан-бир мақсад сифатида эҳтиёж бўлиши лозим. Ҳамонки фаолият инсоннинг табиий ҳолати экан, унга, амалда фойдали натижадан қатъий назар, бирдан-бир мақсад сифатида эҳтиёж туғилиши мумкин. Бундай эҳтиёж шахс учун ўз-ўзидан муҳим бўлган ҳар қандай амалий, одатдаги фаолият жараёнида юзага келиши мумкин.

Ижод меҳнат ва ўйин сифатида. Ижоднинг ўзига хос хусусияти уни ўйин билан яқинлаштиради. Зеро ўйинга интилиш шахснинг ташқи эмас, балки ички беғараз мотивлари, унинг ўйин фаолиятдан лаззатланиш билан боғлиқ интим майллари билан белгиланади. Бизнинг назаримизда, ижодий фаолият ва ўйин механизмлари умумийдир. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, ўйин «жиддий» фаолиятнинг ўзига хос кўриниши ҳисобланади. Ҳар қандай фаолият қарама-қарши эҳтиёжлар: амалий натижага эришишга бўлган эҳтиёж ёки фаолият билан шуғулланишга бўлган эҳтиёж маҳсули бўлиши мумкин. Ижод

фаолиятнинг шундай бир турики, у мазкур омилларнинг иккаласи билан ҳам у ёки бу даражада белгиланиши мумкин.

Масалан, талабаларда ўқишдан мақсад ҳар хил бўлиши мумкин. Айримлар касб ўзлаштиришни хоҳлайди ва ўз қизиқишларини асосан айти шу касбга тегишли фанларга қаратади. Кимдир «диплом учун» ўқийди ва «имтиҳонни топшириш» учун дарсликни қўлга олишга ўзини катта қийинчиликлар билан мажбур қилади. Яна бир тоифа талабалар билиш жараёнининг ўзидан лаззат олади. Айти шу талабалар аввало фанда ижодкор шахсларнинг реал захираси сифатида қаралиши мумкин.

Лекин олимнинг билиш фаолияти ҳам ё олдиндан белгиланган мақсадлар билан чегараланган, фанга нисбатан ташқи амалий вазифага бўйсундирилган, ё ички омил – билиш фаолияти билан шуғулланиш эҳтиёжининг маҳсули бўлиши мумкин. Бу ҳолда билиш инсонга фаолиятнинг ўзи билан лаззат бахш этадиган ижодий кучларнинг беғараз ўйини сифатида идрок этилади. Бошқа олимлар эътиборга лойиқ эмас деб қараган муаммоли вазиятни мустақил аниқлаш аксарият ҳолларда билиш фаоллигига туртки берувчи омил ҳисобланади. Сиртдан берилган туртки билан боғлиқ бўлмаган айти шу фаолият интеллектуал фаолликнинг муҳим белгисидир.

Ҳар қандай фаолиятга шундай тавсиф бериш мумкин. Масалан, инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти, хусусан жисмоний меҳнат ижтимоий муҳим вазифаларни ҳал қилишга, одамларнинг моддий эҳтиёжларини қондиришга бўйсундирилган. Меҳнат фаолиятида шахс ўз интилишлари ва кучлари ўйинини ўз меҳнатининг сиртдаги мақсади, предмети ва маҳсулига бўйсундириши лозим. Аммо бунёдкорлик меҳнати меҳнатга бўлган эҳтиёжни сиртда намоён этиш заруриятдан холи бўлиши ҳам мумкин. Бундай меҳнат инсоннинг кайфиятини кўтаради, унга қувонч бахш этади. Объектив муҳим ва айти вақтда шахс томонидан киритилган янги нарса яратувчи ижодий меҳнатда фаолиятнинг ўзига хос, объектив ва шахсий аҳамияти тўла мос келиши мумкин. Бу ҳолда шахс ижодий кучлари ўйин орқали ўзига кенг йўл топади. Албатта, ўйинни ўз ичига олган меҳнат ўзининг асл моҳиятини йўқотмайди. Лекин ижодий меҳнатга хос бўлган ўйин омили шахс ўзлаштирган аждодлар тажрибаси билан унинг ўз тажрибаси ўртасида, фаолиятнинг қатъий қоидалари билан уларнинг айти лаҳзада қўлланилиши ўртасида, бевосита эришиладиган амалий мақсад билан дастлабки қўйилган мақсаддан беҳад ортиқ бўлган шахсий мотивация ўртаси эркин боғланишларни юзага келтириб, фикрлаш жараёнини фаоллаштиради.

Ижод ва ўйин умумий психологик механизмга эга бўлса-да, лекин уларнинг ижтимоий табиати ҳар хилдир. Ижоднинг ўйиндан муҳим фарқи шундаки, у ижтимоий аҳамиятга молик маҳсулот яратишни назарда тутади, бу эса инсондан фидокорона меҳнат қилишни

тақозо этади. Сиртдан бирон-бир тазйиқ инсонни ижодий меҳнат қилишга мажбурлай олмайди. Фақат ўйин жиҳати, амалий натижадан қатъий назар фаолиятнинг ўзидан лаззат олиш омили сифатида, шахс ўз қобилиятларини тўла рўёбга чиқаришига замин яратади. Мақсадга мувофиқ ва ўзига тўқ, амалда фойдали ва ноамалий меҳнат ва ўйиннинг инсон фаолиятида намоён бўлиш даражаси индивидуалдир. Ижодий фаолиятнинг ҳар бир натижаси умуминсоний маданиятга қўшиладиган ҳисса сифатида бетақрордир.

Ижодий фаолият объектив ва шахсий аҳамиятининг мос келишигина мазкур фаолият натижаларининг умуминсоний ва давомли аҳамиятини белгилайди. Ҳақиқий ижод шахс ижтимоийлигининг, у ижтимоий ривожланиш эҳтиёжларига қаратилганининг олий тажассуми ҳисобланади. Ижодкор ўз ижодида ўз шахсидан, ўзидан узоқлашади. Ижод шахсий хусусият касб этади. Ижод ҳамиша ўзини қурбон келтиришни назарда тутаяди. Ижод доимо ўз имкониятлари доирасидан, ўзининг тор шахсий борлиғи чегарасидан четга чиқишдир. Ижодкор паноҳ топиш ҳақида ўйламайди, уни фақат олий инсоний қадриятлар ўзига тортади.

Шундай қилиб, *ижод – бу нафақат маданият предметларини яратиш, балки ҳар қандай инсон ҳаётини ташкиллаштириш ҳамдир.* Ҳамонки ижодни оқилона тушунтиришда қийинчиликлар юзага келар, уни оқилона қайд этилган қоидаларнинг муайян тўплами сифатида тавсифлаш мумкин эмас экан, инсон ижодда янгиликни яратиш омили саналган ўз индивидуаллигига таяниши лозим. Шу боис ўзликни сақлаш, ўз имкониятларини рўёбга чиқариш ҳар бир инсоннинг вазифаси ва бурчидир. Ижод инсонни ўз-ўзини билишга даъват этади. Бу жараён муқаррар тарзда ўзини ўзи камолотга етказиш, ўзини ижодкор сифатида намоён этиш билан яқунланади. Лекин айни вақтда инсон ўзлигини сақлаб, сўзнинг энг юксак маъносидаги умуминсоний қадриятларга ўзининг дахлдорлигини намоён этиши лозим. Ижод инсонни ўзига тўла жалб қилади, унинг бор кучини суғуриб олади ва уларни инсон ҳаётининг мазмунига айланган ишга бағишлашга даъват этади. Инсон ўз имкониятлари даражасидан ортиқ бўлган дунё қаршисида доимо очикдир. Бу эса дунё билан ўзаро алоқа қилишнинг янги усулларини кашф этиш учун чексиз имкониятлар яратади.

Инсон фаолиятини тартибга солишнинг аҳамияти. Фаолиятнинг ижтимоий ва шахсий аҳамияти уни тартибга солиш, индивид, жамоа ва умуман жамият фаолиятини бошқариш муаммосини кун тартибига кўяди. Инсон фаолиятини бошқарувчи механизмларни шартли равишда икки туркумга: ички ва ташқиға ажратиш мумкин. Фаолиятни тартибга солишнинг ички механизмларини биз унинг асосий атрибутларини ўрганиш жараёнида кўриб чиқдик. Бу мақсадни белгилаш, мотивация, шахснинг феъл-атворини тавсифловчи

хусусиятлар – унинг мижози, характери, иродаси, хуллас, мақсадлар ва уларга эришиш воситаларини танлашни, шунингдек фаолият услубини белгилайдиган шахснинг барча хусусиятларидир.

Хулқ-атворни тартибга солишнинг ички механизмлари қаторига идеаллар ва дидни ҳам киритиш лозим. *Идеал* – баркамоллик ва етукликнинг ҳаёлий образи, одамзотнинг инсон ва табиат, инсон ва инсон, шахс ва жамият муносабатларини тартибга солиш, камолотга етказиш, уйғунлаштиришга бўлган эҳтиёжларининг маънавий ифодаси. *Идеал тартибга солиш функциясини бажаради*, у инсон амалга оширишга ўз ҳаётини бахшида этишга тайёр бўлган стратегик мақсадларни белгилаш имконини беради.

Дид – шахснинг борлиқ ҳодисаларига бўлган муносабатини белгилайдиган эстетик комилликнинг ўзига хос меъёри. Инсоннинг дидига қараб унинг тажрибаси, санъатга ошнолиги, бадий ижод дурдоналарининг мураккаб ва ранг-баранг дунёсида мўлжал олиш имконини берувчи билим ва кўникмалари ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Диднинг ҳукми гўзал ва хунук, фожеавий ва кулгили, юксак ва тубан каби категориялар билан иш кўради. Диднинг ўзига хослиги шундаки, у туйғуларга таянади ва мантикий асослашни талаб қилмайди. Қадимги мутафаккирлар диднинг тавсифида унинг асосий қарама-қаршиликларига дуч келганлар: дид индивидуал, инсоннинг шахсий ички туйғуси билан боғлиқ ва айни вақтда умумийдир; дид ўта шахсий ва субъектив ҳисобланади, лекин у умумийликка даъво қилади. Дидда сезиш ва тушунишнинг қарама-қаршилигига ҳам дуч келиш мумкин. Дид, хулқ-атвор тарзида, турмуш ва бўш вақтни ташкил этишда, санъат асарларига бўлган муносабатда, кийиниш услубида намоён бўлади.

Фаолиятни тартибга солиш механизмлари. Фаолиятни тартибга солишнинг умумий механизмлари қаторига инсоннинг дунёга ва ўз-ўзига бўлган муносабатлари тизимини тўла қамраб оладиган ва маданият алгоритми бўлиб хизмат қиладиган ранг-баранг ижтимоий қадриятлар ва меъёрларни киритиш лозим. Хулқ-атвор, одатлар ва анъаналарнинг ижтимоий-маданий меъёрлари, қоидаларининг мавжудлиги ва ривожланиши инсон фаолиятини тартибга солиш омили ҳисобланади. Меъёрлар муайян шароитда одамлар ўзини қандай тутиши лозимлигини белгилайди ва инсон фаолиятида бевосита иштирок этиб, ижтимоий ва табиий шароитларга шахснинг мослашувини таъминлайди, ижтимоий жараённинг узлуксизлигини таъминловчи механизм ҳисобланади. Мазмуни, ижтимоий мустаҳкамлаш усуллари ва ижтимоий функцияларига кўра меъёрлар ҳар хил бўлади.

Фаолият мақсадлари, воситалари ва усуллари қатъий белгиловчи қоидаларнинг бутун бир туркуми мавжуд. Бу қоидалар ижтимоий амалиётда яратилган нарсалар дунёсини ва одамлар ўртасидаги муносабатлар дунёсини ўзгартириш усуллари

мустаҳкамлашга хизмат қилади. Булар стандартлар - муайян ишни бажаришда қатъий риоя қилиш лозим бўлган сифат, шакл ва ўлчамнинг қатъий белгиланган намунаси; қоидалар - тегишли ҳолатларда қандай иш кўриш лозимлигини белгиловчи кўрсатмалар; эталонлар - фаолиятда мўлжал сифатида фойдаланиш лозим бўлган қатъий белгиланган, стандартлаштирилган қадриятлардир. Инсон фаолиятини тартибга солишни таъминловчи ижтимоий меъёрлар тизимида ҳуқуқ нормалари ва ахлоқ меъёрлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Ҳуқуқ ва ахлоқ. Ҳуқуқ - давлат томонидан белгиланган ва унинг мажбурлов кучига таянадиган хулқ-атвор умумий нормаларининг мажмуи. Ахлоқ ҳам жамоатчилик фикри, яъни қилмишни маъқуллаш ёки қоралаш билан мустаҳкамланадиган хулқ-атвор қоидалари мажмуидир.

Ахлоқ ва ҳуқуқ нормалари ўзлари муҳофаза қиладиган ижтимоий муносабатлар мазмуни, норматив талабларни мустаҳкамлаш усуллари, уларнинг шахс хулқ-атворига самарали таъсири даражасига кўра ажралиб туради. Ахлоқ ва ҳуқуқ нормаларининг мазмуни ўртасида жиддий фарқ мавжуд эмас. Ммасалан, «ўғрилиқ қилма» - бу ҳам ахлоқий қоида, ҳам ҳуқуқ нормасидир. Аммо ҳуқуқ нормалари ўз тартибга солиш доираси билан ахлоқ меъёрлари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг улкан ҳажмини тўла қамраб олмайди. Масалан, оилавий муносабатлар соҳасида ҳуқуқ ота-онага ўз фарзандларини тарбиялаш мажбуриятини юклайди, лекин ота-онани бир-бирини севиш, бир-бирига ғамхўрлик қилишга мажбурламайди. Ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги фарқни улар кўрсатадиган таъсирнинг самарадорлик даражасида ҳам кўриш мумкин. Бизнинг назаримизда, давлат мажбурлови кучига таянадиган ҳуқуқ ахлоққа қараганда самаралироқдир. Аммо муайян шароитда инсон учун ҳуқуқ ахлоқий меъёрлар нуфузи қаршисида ожиз бўлиши мумкин. Бу ҳол шахснинг қадриятларга муносабати мазмуни билан, муайян инсон қайси ахлоқий қадриятларга таяниши, шунингдек у яшайдиган муҳит, яъни индивид фикрини кадрлайдиган референт гуруҳнинг қандайлиги билан белгиланади. Шу сабабли ахлоқий йўл танлашда айрим инсон учун ишлаб чиқариш жамоаси ёки мактаб (талабалар) гуруҳининг нуфузи муҳим аҳамият касб этиши мумкин, бошқа шахс учун эса диний секта ёки жинорий гуруҳ аъзоларининг фикри устунлик қилиши мумкин.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ахлоқ жамоатчилик фикрига таянади. Аммо инсон хулқ-атворига баҳо бериш жуда мушкул иш, чунки унинг замирида муайян сабаблар ётади, у муайян шароитда содир этилади, объектив оқибатларга олиб келади ва мақсадга эришишнинг муайян воситаларини танлашни назарда тутади. Жамоатчилик фикри шахс хулқ-атворига баҳо беришда ижтимоий мустаҳкамланган ахлоқ меъёрларига амал қилади, шахс эса ахлоқ ҳақидаги ўз тасаввурларидан

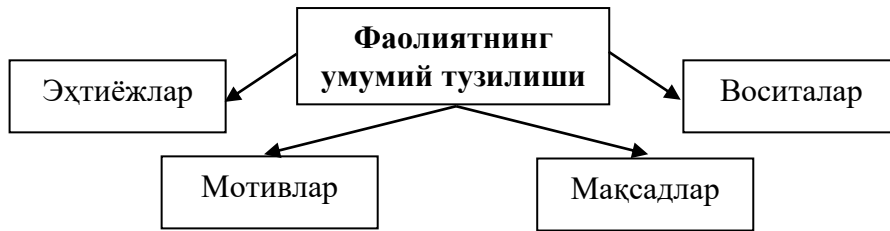
келиб чиқадики, улар умумий эътироф этилган меъёрлардан анча фарқ қилиши мумкин. Муайян шароитда бир индивид ўз виждонининг овозига қулоқ солса, бошқа бир индивид умумий қабул қилинган ахлоқий тасаввурларга қараб мўлжал олади, яъни «ҳар қандай виждонли одам» каби иш кўради. Биринчи ёки иккинчи индивиднинг қилмишини ахлоқий деб ҳисоблаш мумкинми? Агар биринчи индивид виждонининг овози умуминсоний ахлоқий тамойилларга мос келса, унинг қилмишига ахлоқий деб баҳо бериш мумкин бўлса керак. Иккинчи индивид эса ахлоқий жиҳатдан шубҳали, муросасоз ва кўрқоқ шахс, чунки унинг қилмиши жамоатчиликнинг қоралашидан кўрқиш билан изоҳланади. Сиртдан белгиланган қилмиш ахлоқий саналмайди. Ҳуқуқий мажбурлов ва жамоатчилик фикри ёки Тангри лаънатидан кўрқиш эмас, балки шахснинг ички майли ахлоқий қилмишнинг муҳим белгиси ҳисобланади.

Ахлоқ шахс эркинлигини, унинг ўзини, ўз эҳтиросларини бошқариш қобилиятини, инсоннинг ўз қилмишлари учун аввало ўзи олдида жавобгарлигини назарда тутди. Ахлоқ инсон ақлини эзгу ишларга йўналтирадики, бу шахсий манфаатдорлик туйғусидан холи яхши ниятларда намоён бўлади. Индивид эркинлиги ва ахлоқий қадриятларнинг мос келиши ахлоққа хос хусусиятдир. Жамиятнинг ахлоқий қоидалари шахсга бу қоидаларга риоя этиш мажбуриятини юклайди, шу сабабли бурч ахлоқий қилмишларга туртки берадиган муҳим ички омил ҳисобланади. Бундан хулқ-атвор меъёрлари ва андозаларига оддий риоя этиш нари борса ижтимоий жараён бир маромда кечишини таъминлаш имконини беради. Унинг ривожланиши учун эса ижод имконият яратади. Бунда ижоднинг вазифаси тарих талабларига жавоб бериш, фаолиятнинг мутлақо янги дастурларини топишдан иборатдир.

Тажрибавий амалий матнлар

Праксиология, фаолият, тил, миф, дин, санъат, фан, тарих, эҳтиёж, ҳаракат ва амал, фаолиятнинг атрибутлари, моддийлик ва субъектлик, моддийлаштириш ва моддийликдан чиқариш, онглилик ва мақсадга мувофиқлик, фаолиятнинг унумлилиги, моддий ва маънавий фаолият, инсон фаолиятининг рамзий жиҳати, мулоқот фаолият сифатида, интериоризация, образ, интериоризация назарияси, меҳнат ва ўйин, бегоналашув, ўйин имитацияси, ижод, ижодий ва ноижодий фаолият, ижодкор шахс, дид.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Фаолият нима?
2. Инсон фаолиятининг тузилиши ва унинг асосий атрибутларига тавсиф беринг.
3. Моддийлаштириш ва моддийликдан чиқариш нима?
4. Меҳнат ва бегоналашувнинг алоқаси зарурми? Бегоналашувга қачон чек қўйилади?
5. Ўйин нима?
6. Шахс ва жамият ҳаётида ўйин феноменининг сақланиши нима билан изоҳланади?
7. Ижод нима? Меҳнатнинг қайси турларини сиз ижодий ва қайсиларини ноижодий деб ҳисоблайсиз?
8. Инсон фаолиятини тартибга солиш механизмлари ҳақида гапириб беринг.
9. Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ўхшашлиги ва фарқига тавсиф беринг.

Реферат мавзулари

1. XX аср фалсафасида ижод муаммоси.
2. Меҳнат ва ўйин ижод жараёнининг таркибий қисмлари сифатида.
3. Инсон фаолиятини тартибга солиш муаммоси.
4. Фаолиятнинг тузилиши ва атрибутлари.
5. Фаолият инсонни тарбиялаш ва камолотга етказиш шакли сифатида: имкониятлар ва чеклашлар.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Инсон фаолиятини ўрганишга бағишланган фалсафий таълимот қандай номланади?
 - А. Праксиология
 - Б. Аксиология
 - В. Феноменология

Г. Тонатология

2. Инсонни фаолиятга ундовчи сабабларни топинг?

А. Эҳтиёжлар

Б. Мақсадлар

В. Орзулар

Г. Хаёллар

3. Фаолиятнинг энг муҳим атрибутлари қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

А. Моддийлик ва субъектлик

Б. Моддийлик ва маънавийлик

В. Субъектлик ва доимийлик

Г. Чеклик ва муайянлик

4. Қуйидаги фикр муаллифни топинг: “Амалиёт ўзгартирилган табиат предметларини инсоннинг кўзгудаги аксига ўхшайди, деган эди”?

А. И.Фихте

Б. Г.Лейбниц

В. Б.Спиноза

Г. И.Кант

5. Инсон фаолиятини бошқа тирик мавжудотлар фаолиятинидан фарқловчи муҳим хусусиятлар нима?

А. Онглилик ва мақсадга мувофиқлик

Б. Оқилоналик ва иррационаллик

В. Мақсадга мувофиқлик ва ҳиссийлик

Г. Ирода ва тасавур қилиш имконининг борлиги

Адабиётлар.

1. Соифназаров И. Илмий ижод методологияси.-Т.: Шарқ,2004
2. Батищев Г.С. Философская концепция человека и креативности в наследии С.Л.Рубинштейна // Вопросы философии. 1989. №4.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. М., 1995.
4. Бердяев Н.А. Смысл творчества. -М.: 1989.
5. Бердяев Н.А. Я и мир объектов // Философия свободного духа. - М.: 1994.
6. Бердяев Н.А. Самопознание. -М.: 1990.
7. Бродель Ф. Игры обмена. -М.: 198

ИЖТИМОЙ ПРОГНОЗЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ

Ўзининг, ўз фарзандларининг, ўзи яшаётган мамлакатнинг келажаги ҳақида билишни истамаган одам бўлмаса керак. Шу сабабли қадим замонлардан бошлаб турли халқларда эртанги кунга назар ташлаш, келажакни башорат қилиш қобилиятига эга бўлган кишилар катта иззат-икромга сазовор бўлган. Форслар уларни афсунгарлар, бобилликлар ва ассирияликлар – халдейлар, қадимги Миср аҳолиси – коҳинлар деб атаган. Башоратгўйлар қадимги Юнонистон аҳолисининг ҳаётида алоҳида ўрин эгаллаган. Келажакни башорат қилишга фалсафа тарихида ҳам, ижтимоий тафаккурда ҳам турли кўринишларда алоҳида эътибор қаратилган. Тарихнинг ўтиш даврларида, кескин ижтимоий конфликтлар юз берган даврларда башоратнинг аҳамияти айниқса ошган. Бу инсоният ҳаётининг барча жабҳаларида оламшумул ўзгаришлар юз бераётган ҳозирги даврга ҳам хос. Юзага келган шароитда ижтимоий башорат масалалари ўта муҳим назарий ва методологик аҳамият касб этмоқда, уларни ишлаб чиқиш эса фалсафий тафаккурнинг долзарб вазифаларидан бирига айланмоқда. Дарҳақиқат, келажак билан шуғулланмаган фалсафанинг келажаги йўқ.

Ушбу мавзунинг мақсади башоратга умумий тавсиф бериш, унинг асосий турларини кўриб чиқишдан; ижтимоий прогноз нималигини, унинг методлари ва типларини аниқлашдан; давримизнинг оламшумул муаммолар билан белгиланган асосий футурологик концепцияларини таҳлил қилишдан иборат.

Ижтимоий башорат: турлари, типлари, методлари. Башорат – келажак ҳақидаги, яъни ҳали амалда мавжуд бўлмаган, лекин ривожланишнинг кутилаётган ривожини белгиловчи объектив ва субъектив омиллар кўринишида ҳозирги замонда потенциал мавжуд бўлган ҳодисалар ва жараёнлар ҳақидаги билим. Башорат ўз гносеологик табиатига кўра гипотезани илгари суришга яқин туради. Аммо гипотеза – ўтмишни ҳам, ҳозирги замонни ҳам, келажакни ҳам билишга татбиқ этиладиган мантиқий шакл, башорат эса келажакка ёки ҳали маълум бўлмаган ҳозирги даврга қараб мўлжал олади.

Келажакни олдиндан айтиш усули, теранлик ва аниқлик даражасига кўра башоратнинг уч турини фарқлаш мумкин: 1) кундалик башорат; 2) интуитив башорат; 3) илмий башорат. *кундалик башорат* инсоннинг кундалик ҳаёт тажрибасига, табиат ва жамиятда у ёки бу воқеаларнинг тез-тез такрорланишини бевосита кузатишга асосланади. кундалик башоратларга халқда кенг машҳур бўлган об-ҳаво аломатлари мисол бўлиши мумкин. Масалан, қуёш ботаётганда одатдагидан узокроқ ушланиб қолган бўлса, ёмғирни кутиш керак; ёзда эрталаб туман тушган бўлса, демак кундузи ҳаво очиқ бўлади; Шарқдан шамол эсса, тез орада ёмғирлар тугайди.

Башоратнинг иккинчи тури – интуитив башорат. Маълумки, интуиция – бу илмий тажриба ва мантиқий мушоҳадасиз ҳақиқатнинг тагига бевосита етиш. Башоратнинг бу тури ҳали яхши ўрганилмаган ва кўпинча унга етарлича баҳо берилмайди. Ҳолбуки, ақлни лол қолдирадиган фактлар маълум. Масалан, тўрт юз йил олдин яшаган француз табиби Мишель Нострадамус мисли кўрилмаган башоратгўйлик қобилиятига эга бўлган. Ўзининг машҳур «Центуриялари» ва бошқа асарларида у XX асрнинг техник кашфиётлари – сув ости кемалари, самолётлар, водород бомбасинигина эмас, балки француз ва рус инқилобларини, шунингдек де Голль, Франко, Ленин, Сталин, Гитлер, Муссолини каби шахсларнинг пайдо бўлишини ҳам башорат қилган.

Ўўз даврининг машҳур фолбини Александра Филипповна Кирхгоф буюк шоир Александр Пушкинга унинг ҳаётидаги муҳим воқеаларни: тез орада кўп пул олиш, икки сургун, уйланиш, машҳурлик, 38 ёшда ҳаётни тарк этиш эҳтимолини башорат қилган. Афсуски, бу башорат тўла рўёбга чиққан.

Украиналик атоқли файласуф ва шоир Григорий Сковорода ҳам башорат қилиш қобилиятига эга бўлган. У ўз қишлоғи – Ивановкага охириги марта келганда касал бўлмаган. Ҳаммага ўзининг ўлими яқинлигини эълон қилган, ўзи ўзига қабр қазган, ўз «хонақоси»га қайтиб келган, ич кийимини алмаштирган, бошига ўз асарларини қўйган ва вафот этган.

Бошқа кўплаб ғайриоддий фактларни келтириш мумкин. Уларнинг барчаси интуитив башоратни эътибордан соқит этиш ярамаслигидан далолат беради.

Одатдаги ва интуитив башоратдан фарқли ўларок, *илмий башорат* фан доирасида ёки унинг ёрдамида амалга оширилади ва ўрганилаётган жараённинг қонуниятларини билишга асосланади. У келажакни анча самарали башорат қилиш ва олдиндан кўра билиш имконини беради.

Илмий башоратнинг айрим элементлари қадимги дунёдаёқ мавжуд бўлган. Масалан, файласуф Фалес (милоддан аввалги 640-562 йиллар) милоддан аввалги 585 йилда қуёш тутилишини башорат қилгани маълум. Аммо башорат ҳақидаги дастлабки билимлар XV-XVII асрлардагина табиий ва ижтимоий фанларнинг ривожланиши билан бир вақтда илмий тизимга солина бошлаган. Бу жараён XX асрнинг 60-йилларида анча яхлит илмий назарияларнинг яратилиши билан яқунланган.

Инсон фаолияти соҳалари ва билиш объектига қараб илмий башоратнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий ва бошқа турлари фарқланган. Ижтимоий башоратнинг хусусиятини қайд этиш учун «прогноз қилиш» тушунчаси муомалага киритилган. *Прогноз қилиш башоратнинг алоҳида шакли бўлиб, у ижтимоий жараёнларни*

ўрганишида юқори даражада илмий асосланганлик ва объективлик билан ажралиб туради. Илмий башоратнинг бошқа шаклларида фарқли ўлароқ прогноз қилиш – бу ўз методологияси ва техникасига эга бўлган махсус тадқиқот.

Ғарб мамлакатларида ижтимоий прогноз қилиш илмий башоратнинг турии сифатида «футурология» (лот. *futurum* – келажак ва юнон. *logos* – таълимот) деган ном билан вужудга келган. Бу атамани илк бор Ғарбий Берлин Эркин университети ҳузуридаги Отто Зур номидаги институт профессори О.Флехтгайм ишлатган. Шуни қайд этиш лозимки, «футурология» атамаси умумий эътироф этилгани йўқ. Мисол учун, башорат муаммолари бўйича француз мутахассисларининг аксарияти футурология инсоннинг келажакни ишонч билан башорат қилиш қобилияти ҳақида хом хаёл қилиш учун асос бўлади, деб ҳисоблайди. Футурология ўрнига «фютюрибли» атамаси таклиф қилинган бўлиб, у «эхтимол тутилган келажак» деган маънони англатади. Бунда келажакнинг шартлилиги, кўп вариантлилигига урғу беради.

Мамлакатимизда ижтимоий башорат билан боғлиқ тадқиқотлар «прогностика» деган ном олган. Бу ёш фан прогноз қилиш қонунлари, тамойиллари ва методларини ўрганади, мантиқ муаммоларини ва ҳар хил типдаги прогностик тадқиқотларнинг таснифларини ишлаб чиқади. У эндигина шаклланиш даврини бошдан кечирмоқда, лекин ҳозирнинг ўзидаёқ келажакнинг илмий муқобилларини яратишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Бугунги кунда ижтимоий прогноз қилиш муаммолари билан махсус халқаро ташкилотлар шуғулланади. Уларнинг орасида қуйидагилар бор: Гудзон институти, РЕНД ва Келажак учун ресурслар корпорациялари, Чикаго ва Калифорния университетлари (АҚШ); Кейинги 30 йилда Англия, Франция, Германия, Голландиядаги футурология институтлари ва б. Йирик халқаро уюшмалар: Жаҳон футурологлар жамияти, Келажак дунёси, Фютюрибллар халқаро ташкилоти тузилган. Бу футурологик ташкилотлар орасида Рим клуби алоҳида ўрин эгаллайди. Мазкур халқаро ноҳукумат ташкилоти 1968 йил апрелда италиялик жамоат арбоби, «Оливетти» компаниясининг вице-президенти, ФИАТ компанияси маъмурий кенгашининг аъзоси Аурелио Печчеи ташаббуси билан таъсис этилган. Клуб Женевадаги махсус реестрда штат ва бюджетга эга бўлмаган, аъзолари сони чекланган ташкилот сифатида рўйхатдан ўтказилган. Бугунги кунда Рим клубига жаҳоннинг 47 мамлакатада яшаб ижод қилувчи, илмий-техника инқилоби даврида инсоният ривожланишининг истиқболларини аниқлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган юздан ортиқ фан ва маданият арбоблари аъзо. Клуб фаолиятининг асосий шакли – ҳозирги даврнинг оламшумул муаммоларини ўрганишни ташкил этишдан иборат.

Ижтимоий прогноз қилишга нималар хос?

Ижтимоий прогноз қилиш асосан қуйидаги илмий-назарий хусусиятлар билан тавсифланади:

1. *Прогноз қилиш жараёни объектив ва субъектив асосларга эга.* Прогноз қилишнинг *объектив асоси* ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакнинг қонуний алоқаси билан белгиланади. Келажак ҳозирги замонда бўлғуси оқибатни вужудга келтирувчи сабаб кўринишида; муайян шароитларда муқаррар тарзда воқеликка айланувчи имконият кўринишида; ҳозирги даврнинг келажакда янги сифат пайдо бўлишига олиб келиши муқаррар бўлган ҳодисаларидаги муайян миқдорий ва таркибий ўзгаришлар кўринишида зоҳирдир. Келажак ҳозирги замонда ҳодисаларнинг улар мавжудлигининг муайян шароитларидаги муҳим алоқаларини очиб берувчи қонунлар кўринишида зоҳирдир. Буларнинг барчаси билиш жараёнида маълумдан номаълумга, ўтмиш ва ҳозирги замондан келажакка ўтиш имконини беради. Агар бирон-бир ҳодисанинг (жараённинг) ривожланиш қонуни маълум бўлса, бу ҳодисани (жараённи) ўрганиш орқали биз унинг ҳозирги ҳолатини қайд этибгина қолмасдан, балки юз бериши мумкин бўлган ўзгаришларнинг йўналиши ва хусусияти ҳақида хулосалар чиқаришимиз ҳам мумкин. Шундай қилиб, келажакни прогноз қилиш учун реал воқеликни билишдан, аниқроқ айтганда, тизимнинг ҳозирги ҳолатида зоҳир бўлган имкониятлар, тенденциялар, қонуниятларни англаб етишдан бошқа йўл йўқ.

Башорат қилишнинг *субъектив асоси* инсон тафаккурининг ўтмишдан ҳозирги замон орқали келажакка элтувчи қонуний тенденцияларини аниқлаш ва қайд этиш асосида келажакни олдиндан айтиш имкониятида зоҳирдир. Келажакни олдиндан айтиш бўлғуси воқеалар ҳақида хулосалар чиқариш қобилияти кўринишини касб этган.

Прогноз қилишнинг объектив ва субъектив асосларини аниқлаш уни баъзан башорат билан боғланадиган сохта башоратгўйликлардан фарқлаш имконини беради. Одатда, сохта башоратгўйликлар объектив жараёнларни ўрганишга эмас, балки субъективистик ўзбошимчаликка, яъни кўнглига келган фикрни илгари суришга асосланади.

2. *Ижтимоий прогноз қилиш мавжуд назариялар билан узвий боғлиқ, улардан келиб чиқади.* Маълумки, ҳар қандай назария уч функцияни: синтез қилиш, тушунтириш ва прогноз қилишни бажаради. Яъни назария у ёки бу соҳада мавжуд ҳолатни тушунтиради ва унинг ривожланиш тенденциясини башорат қилади. Бинобарин, илмий прогноз қилиш назариядан бошланади.

Илмий башоратнинг кейинги мантиқий тузилиши қуйидаги кўринишга эга:

- башорат муаммосини аниқлаш;
- гипотезани илгари суриш;

- прогноз қилиш (башоратнинг умумий муаммоси доирасида айрим вазифаларни ечиш учун прогнозларни илгари суриш);

- илгари сурилган прогнозлар асосида прогностик фаолият режасини тузиш;

- прогнозларнинг ҳаққонийлиги, ишончлилигини асослаш ва уларни имконият даражасида амалиёт синовидан ўтказиш йўли билан тасдиқлаш.

Билиш жараёнида олинган янги хулосалар одамларнинг бу хулосаларга мувофиқ амалга оширилган муайян ҳаракатлари мўлжалланган натижаларни берган ҳолдагина ишончли деб эътироф этилади. Башорат қилинган, янги билимларга мувофиқ таърифланган натижанинг олинган янги билимларни ҳисобга олиб эришилган амалий натижа билан мос келиши одамлар томонидан акс эттирилган объектлар ривожланишининг муайян қонунлари ва хоссалари ҳақиқий эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун асос бўлади.

3. *Ижтимоий прогноз қилиш келажакни муайян тарзда даврийлаштиришни назарда тутди.* Келажак ҳақидаги билимлар ҳозирги даврдан узоқлашишига қараб ўзининг муайянлик ва аниқлик хоссаларини йўқотиб, умумийроқ ва номуайянроқ тус олиб боргани боис, *бевосита, кўзга кўринадиган ва узоқ келажак* ҳақида сўз юритилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Бевосита келажакнинг вақтдаги чегараси 30 йилдан ошмайди. Илмий кашфиёт яратилганидан у амалда гавдалантирилгунга қадар тахминан 20 йил вақт ўтади. Шунга асосланиб иқтисодиётнинг жорий юз йилликнинг 40-йилларидаги технологик даражаси ҳақида ишонч билан ҳукм чиқариш мумкин. Жорий юз йилликнинг каттагина қисмини қамраб олувчи кўзга кўринадиган келажакка келсак, бизнинг у ҳақдаги билимларимиз, таъбир жоиз бўлса, ҳақиқатнамо хусусият касб этади ва уларга эҳтиёткорлик билан ёндашиш талаб этилади. Жаҳон аҳолиси сонининг жадал суръатларда ўсиши XXI асрнинг иккинчи ярмида тўхташини, 2100 йилга бориб у тахминан 10-12,5 млрд. кишига етишини кутиш мумкин. Кейинги юз йиллик чегараси ортида ётган узоқ келажак хусусида реал имкониятларга эга бўлмаган турли гипотетик фаразларга мувофиқ ҳукм чиқариш мумкин. Аммо бу фаразлар тарихий муддатлар ва уларнинг ҳаётда гавдаланиш шакллари нуқтаи назаридан муайян тахминий баҳолар бўлиши ҳам мумкин эмас.

4. *Прогноз қилиш – бу махсус илмий методлар ёрдамида келажак ҳақида билимлар олиш жараёни.* Бу методлар прогноз тузиш мақсадида эмпирик ахборотни танлаш ва таҳлил қилиш усуллари ва амаллари йиғиндисидан иборат. Прогноз қилишнинг илмий воситалари тўплами келажакни билишнинг 200 дан ортиқ методлари, махсус методикалари ва мантикий воситаларини ўз ичига олади. Аммо уларни беш асосий

гуруҳга бирлаштириш мумкин (қолганлари уларнинг вариантлари ҳисобланади):

Прогнозлаштиришнинг методлари 1. Экстраполяция методлари.

2. Тарихий аналогия.

3. Моделлаштириш.

4. Экспертиза усулида баҳолаш.

5. Келажак сценарийлари.

Кўрсатилган келажакни башорат қилиш методларининг ҳар бири ўз афзалликлари ва камчиликларига эга.

Экстраполяция методлари - қонуниятлари ўтмишда ва ҳозирги даврда яхши маълум бўлган тенденцияларни келажакка татбиқ этишга асосланади. Масалан, бирон-бир тизимга ўтмишда муайян ўзгармас тезлик ёки тезланиш билан ривожланиш хос бўлган бўлса, бизда бу тезлик ёки тезланиш келажакда ҳам муайян вақт оралиғида ўзгаришсиз қолади деб ҳисоблаш учун асослар бор. Шундай қилиб, ўсиш (пасайиш) эгри чизиқларини график ёки аналитик усулда давом эттириш ва прогноз объекти бўлғуси ҳолатининг миқдор кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқариш мумкин. Шунга қарамай, агар ўрганилаётган тенденция бошқа тенденциялар билан ўзаро таъсирга киришиш натижасида ўзгарса ва бу ўзаро таъсирни лозим даражада ўрганиш имконияти мавжуд бўлмаса, экстраполяция методи унча самарали бўлмаслиги мумкин.

Тарихий аналогия – бу таққослаш йўли билан билиш. Таққосланаётган ижтимоий ҳодисалар ўртасида фарқ ҳам, ўхшашлик ҳам мавжуд бўлиши керак. Таққослаш учун асос бўлувчи омиллар таққосланиши лозим бўлган ҳодисаларга қараганда танишроқ бўлиши лозим. Тарихий аналогиянинг ижтимоий башоратга мослашувчанлик даражаси чекланган. Бу табиий бир ҳолдир, зеро келажакка бошқа тарихий шароитлар йўлдош. Тарихий аналогия кўпроқ тарихий фактни фаол танқидий таҳлил қилишга кўмаклашади.

Моделлаштириш методи билиш объектларининг ўзини эмас, балки уларнинг моделларини ўрганишга асосланади. Тадқиқот объектини моделлаштириш – уни прогностик хусусиятга эга бўлган хулосалар чиқариш учун қулай бўлган содда, схематик кўринишда гавдалантириш демак. Тадқиқот натижалари моделдан объектга кўчирилади. Прогноз қилишнинг модели методлари шаклларининг ранг-баранглиги билан тавсифланади. Моделлаштиришнинг *моддий, физик, белгили (математик), имитацион, компьютерда моделлаштириш* каби турларини фарқлаш мумкин.

Экспертиза усулида баҳолаш- бу илмий методнинг моҳияти экспертлар (фан ва техниканинг турли соҳасидаги етакчи мутахассислар) томонидан муаммони таҳлил қилиш ва сўнгра натижаларни формаллаштирилган асосда қайта ишлашдан иборат. Экспертларнинг умумий хулосаси муаммонинг мумкин бўлган энг

мақбул ечими сифатида қабул қилинади. Бу методлар гуруҳига, одатда, қуйидагилар киритилади: *консенсус* (келажакка доир муайян масала бўйича экспертлар умумий бир тўхтамга келиши); *«ақлий ҳужум»* (муаммоларни ечиш воситаси ва прогноз қилиш усули, айниқса келажакда юзага келиши мумкин бўлган бир нечта вазиятни кўриб чиқишга эҳтиёж туғилган ҳолда). Методнинг моҳияти шундан иборатки, муаммога доир ҳар қандай, ҳатто «ғалати» ғоялар илгари сурилади; бу ғоялар ривожлантирилади, ўз ғояларини таклиф қилиш мумкин, лекин уларни танқид қилишга руҳсат этилмайди; *«Делфи» методи* (қадимги Юнонистоннинг машҳур оракули исми билан аталган). У экспертлар ўртасида сўров ўтказишга асосланган. Бунда олдинма-кетин сўров жараёнида ҳар бир эксперт бошқа экспертларнинг фикрлари билан таништирилади; бир нечта цикллар натижаси ўлароқ устувор фикр аниқланади. Экспертиза усулида баҳолашнинг яна бир ўзига хос методи – социологик сўров мавжуд бўлиб, у сўнгги йилларда бизда ҳам, чет элда ҳам тобора кенг қўлланилмоқда.

Келажак сценарийлари – бу кузатилаётган тенденциянинг эҳтимол тутилган келажакдаги ҳақидаги у ёки бу тусмолни асословчи дастлабки фаразларнинг тартибга солинган йиғиндиси. Сценарийлар: а) у ёки бу назарий вазиятни қай йўл билан босқичма-босқич амалга ошириш мумкинлигини; б) воқеаларнинг муайян ривожига йўл қўймаслик, уларни енгиллаштириш ёки четлаб ўтиш учун воқеаларнинг ҳар бир иштирокчиси учун ҳар бир босқичда қандай вариантлар мавжудлигини аниқлайди.

Шундай қилиб, сценарий мураккаб тизимларни ўрганишга нисбатан тизимли ва тарихий ёндашувларни бирлаштирувчи кўп вариантли прогноздир; аксарият ҳолларда у тавсифий хусусият касб этади ва комплекс прогнозларни тузишда кенг қўлланилади.

Шуни қайд этиб ўтиш лозимки, кўриб чиқилган методларнинг бирортаси ҳам алоҳида ҳолда прогнознинг юксак даражада ишончлилигини таъминлай олмайди. Шу сабабли амалда одатда мураккаб, комплекс методлардан фойдаланилади. Мазкур ёндашув айрим методларнинг камчиликларини бартараф этиш ва прогнозларнинг кўпроқ даражада аниқлиги ва ишончлилигини кафолатлаш имконини беради.

Ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларнинг ривожланиш имкониятларини прогноз қилиш натижаси прогноз ҳисобланади. У келажак у ёки бу муаммоларининг ривожланиши ва уларни ечишнинг мумкин бўлган барча вариантларини, уларнинг бир-бирини истисно этувчи вариантларини, стихияли ва онгли жараёнларни, уларнинг вақт ва қўлам параметрларини аниқлаш имконини беради. Келажакнинг ижтимоий прогнозлар таклиф қилаётган тавсифининг мазмунига қараб, улар инсонни ё унга фаол интилишга, ё унинг юз беришига қарши

ҳаракат қилишга, ё уни пассив кутишга даъват этади. Шу сабабли ҳар қандай ижтимоий прогноз илмий-билишга доир мазмунни ҳам, муайян мафкуравий вазифани ҳам ўзида бирлаштиради. Бунда билишга доир функция устунлик қилиши ҳам, мафкуравий функция устунлик қилиши ҳам мумкин. Турли прогнозларнинг мазмуни ва вазифасидан келиб чиқиб, уларнинг тўрт асосий типини фарқлаш мумкин.

Қидирув прогнози – ижтимоий объектнинг келажаги қандай бўлиши мумкинлигини кўрсатиш учун тузиладиган прогноз. У ривожланиш қайси йўналишда юз беради, келажакнинг муайян даврида прогноз объектнинг ҳолати қандай бўлиши мумкин, деган саволларга жавоб беради.

Норматив прогноз – бошқарувни оптималлаштириш йўлларининг оқилона ташкил этилган таҳлили. Бу прогноз образли қилиб «тескари прогноз» деб аталади, чунки унда ўрганиш тескари йўналишда – келажакдан ҳозирги даврга қараб амалга оширилади. Норматив прогноз қўйилган мақсадларга эришиш ёки қўйилган вазифаларни ечиш учун нима қилиш мумкин ёки керак, деган саволга жавоб беради. Норматив прогнознинг предмети сифатида ижтимоий жараёнлар хусусиятини бутунлай ўзгартиришга қодир бўлган ғоялар, гипотезалар, фаразлар, ахлоқий меъёрлар, ижтимоий идеаллар, мақсадлар ва мўлжаллар амал қилади.

Аналитик прогноз. У келажакни ўрганишнинг турли методлари ва воситаларининг билишга доир қимматини илмий мақсадларда аниқлаш учун тузилади.

Прогноз-огоҳлантириш. Бу прогноз кишиларни эҳтимол тутилган келажакнинг масалан, юз бериши кутилаётган экологик ҳалокатларнинг олдини олишга мажбур қилиш мақсадида уларнинг онги ва хулқ-атворида бевосита таъсир кўрсатиш учун ишлаб чиқилади.

Шуни қайд этиш лозимки, прогнозларнинг бу асосий типлари ўртасидаги фарқ шартлидир; айти бир конкрет ижтимоий прогнозда бир неча турдаги белгилар мавжуд бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, ижтимоий ҳаётни тартибга солишнинг ижтимоий қонун, зарурият, эҳтиёж, манфаат, муаммо, мақсад, вазифа, идеал, норма, кишилар фаолиятининг тамойили воситаларидан онгли равишда фойдаланиш замирида прогноз қилиш ётади. У билишни амалиёт билан боғловчи бўғин сифатида амал қилади, фаннинг назарияни кундалик ҳаёт билан, билишнинг амалий воқелиги билан узвий боғловчи функцияси ҳисобланади. Илмий бошқариш, хусусан, унинг муҳим функцияларидан бири – режалаштириш прогноз қилишга асосланади. Прогноз қилиш юз бериши муқаррар бўлган ёки эҳтимол тутилган мақбул ижтимоий ҳодисалар ҳақидаги билимларни ҳам, номақбул ижтимоий ҳодисалар ҳақидаги билимларни ҳам шакллантиради.

Хулосалар. 1. Бизнинг давримизда келажакни прогноз қилиш инсоният учун тобора улкан аҳамият касб этмоқда. Бугунги кунда келажак авлодлар тақдири прогноз қилишга кўп жиҳатдан боғлиқ.

2. Ижтимоий тадқиқотларнинг ҳозирги даражаси келажак ҳақида анча аниқ билим олиш ва ижтимоий башоратни «утопиялар» соҳасидан фан соҳасига ўтказиш имконини беради.

3. Келажакни прогноз қилиш инсоният истиқболларини фанлараро комплекс ўрганиш бўлиб, у фақат гуманитар, табиий-илмий ва илмий-техникавий билимни бирлаштириш жараёнида самарали бўлиши мумкин.

Тажрибавий амалий матнлар.

Прогнозлаштириш, эксрополяция методлари, тарихий аналогия, келажакни прогноз қилиш, утопия, аналитик прогноз, прогноз огоҳлантириш, норматив прогноз, қидирув прогнози, келажак сценарийлари, башоратнинг субъектив асоси

Кўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

Реферат мавзулари

1. Келажакни башорат қилишнинг илмий асослари

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

Адабиётлар

1. Туленова К.ж. Предвидение и реальность. - Т.: Узбекистон миллий энциклопедия, 1998.-147 с.
2. Волкоганова О.Д. Приоткрывая завесу времени: о социальном предвидение будущего.-М.: 1999
3. Данильян О.Г. Тараненко В. Социальное прогнозирование и глобальниқе проблемқ современности. Харьков. 1992
4. Карпенко А.С. Фатализм и случайность будущего –М.: 1990.
5. Научное предвидение общественных процессов. Киев, 1991

ГЛОБАЛЛАШУВНИНГ ФАЛСАФИЙ МУАММОЛАРИ

Фалсафа ва ҳозирги замон. Фалсафа нафақат инсоннинг азалий муаммолари ва ғам-ташвишларини, балки унинг сўнгги йилларда фан-техника тараққиёти таъсирида тобора жадалроқ суръатларда, шу жумладан дунё миқёсида ўзгараётган реал ҳаёти кундалик амалиётини ҳам акс эттиради. Шу муносабат билан юзага келаётган янги ҳодисалар, ғайриоддий қийинчиликлар ва алоҳида шароитлар олимларнинг ҳам, файласуфларнинг ҳам эътиборини тортмоқда.

Бунда фалсафанинг фандан устунлиги шундаки – у ўз хулосаларида тафсилотлар ва муайян далилларга маҳкам ёпишиб олмайди, айрим, узук-юлуқ ва ўткинчи нарсаларни осонгина четлаб ўтадики, бу унга асосий эътиборни ишнинг моҳиятига қаратиш, ривожланишнинг энг муҳим омиллари ва асосий жараёнларини қайд этиш имконини беради. Фалсафанинг мазкур фазилатлари инсоннинг ижтимоий муносабатлар тизимида ёки «жамият-табиат» тизимида юзага келаётган мураккаб, комплекс вазифаларни ҳал қилишга мажбур бўлаётган ҳозирги шароитларда алоҳида аҳамият касб этади. Шу муносабат билан фалсафий таҳлилнинг, муҳим нарсаларни иккинчи даражали нарсалардан, қонуний нарсаларни тасодифий нарсалардан фарқлаш, тарихий ривожланишда объектив жараёнларнинг субъектив омиллардан фарқи каби усуллари ва методлари ҳозирги вақтда инсоният дуч келган оламшумул муаммоларни назарий англаб етиш ва амалда бартараф этиш учун айниқса муҳим аҳамият касб этади.

Глобаллашув ҳодисаси. Ҳозирги давр ҳақида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун XX аср бошигача жаҳон тарихи асосан мустақил ривожланган ва бир-бирига жиддий таъсир кўрсатмаган цивилизациялардан иборат бўлганини назарда тутиш муҳимдир. Ҳозирги вақтда дунё сўнгги юз йиллик ичида юз берган жамият ҳаёти барча жабҳаларининг фаол интеграциялашуви натижасида сезиларли даражада ўзгарди ва яхлит бир бутун организмга айланди. Бунинг оқибати ўлароқ, айрим халқлар ва бутун инсониятнинг ижтимоий онгида глобал жараёнлар ва уларнинг таъсирида юзага келган умумий (дунё миқёсидаги) муаммолар билан белгиланган жиддий ўзгаришлар юз бера бошлади. Жаҳон ҳамжамияти ўз ривожланишининг янги босқичига қадам қўйгани, у аввалги босқичлардан нафақат ўзгаришлар миқёси, балки фаоллик даражаси ва универсал хусусияти билан ҳам фарқ қилиши аён бўлди.

Бу ўзгаришларнинг бутун мажмуи, шунингдек уларнинг сабаблари 1990-йилларда **глобаллашув** (лот. *globus* – ер курраси) деб номланди. *Глобаллашув жамият ҳаётининг турли жабҳаларида бутун Ер сайёраси учун ягона бўлган тузилмалар, алоқалар ва муносабатларнинг шаклланиши, универсаллашув жараёнидир.*

Шунингдек глобаллашув глобал маконнинг туташлиги, ягона жаҳон хўжалиги, умумий экологик ўзаро алоқадорлик, глобал коммуникациялар ва шу кабилар билан тавсифланади.

Глобалистика. Жаҳон ривожланишининг энг янги тенденцияларини англаб етиш борасидаги кўп сонли саъй-ҳаракатлар глобаллашув жараёнларининг моҳияти, тенденциялари ва сабабларини, улар таъсирида юзага келаётган *глобал муаммоларни* аниқлаш ва бу жараёнларнинг оқибатларини англаб етишга қаратилган фанлараро илмий тадқиқотлар соҳаси – **глобалистика** пайдо бўлишига олиб келди. Кенгроқ маънода «глобалистика» атамаси глобаллашувнинг турли жиҳатлари ва глобал муаммоларга оид илмий, фалсафий, маданий ва амалий тадқиқотларни, жумладан уларнинг олинган натижаларини, шунингдек уларни айрим давлатлар даражасида ҳам, халқаро миқёсда ҳам иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жабҳаларда амалга жорий этиш борасидаги амалий фаолиятни ифодалаш учун қўлланилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, глобалистика одатда илмий билимнинг табақаланиши натижасида ёки турдош фанлар туташган жойда пайдо бўладиган айрим фанлар қаторига кирмайди. Унинг вужудга келиши замирида қарама-қарши жараёнлар – ҳозирги замон фанига хос бўлган интеграциялашув жараёнлари ётади. Глобалистика тадқиқотлар ва билишнинг шундай бир жабҳасики, бу ерда турли фанлар ва фалсафа, асосан бир-бири билан узвий алоқада, ҳар бири ўз предмети ва методи нуқтаи назаридан, глобаллашувнинг турли жиҳатларини таҳлил қилади, глобал муаммоларни бир-биридан алоҳида ва яхлит тизим сифатида ўрганиб, уларнинг ечимларини таклиф қилади.

Глобалистика мустақил илмий йўналиш ва ижтимоий амалиёт жабҳаси сифатида 1960-йилларнинг охирларидан эътиборан шакллана бошлади, лекин унинг пайдо бўлиши учун объектив асослар анча олдин юзага келган эди.

Глобал жараёнларнинг шаклланиш тарихи. Ҳозирги глобаллашув жараёнларининг илк нишонларига XV аср охирларидан бошлаб дуч келиш мумкин, XIX аср бошига келиб эса у амалда реал шакл-шамойил касб этди. Бу пировардида ягона географик, маълум даражада иқтисодий ва сиёсий жаҳон майдони шаклланишига олиб келган Буюк географик кашфиётлар юз берган давр эди. Айни шу даврда дунёни тушунишга нисбатан геоцентрик ёндашувлар гелиоцентрик ёндашувларга ўрин бўшатди, инсоният эса, ниҳоят, кун ва туннинг алмашишини тўғри талқин қилишга муваффақ бўлди. Фан фалсафадан ажралиб чиқиб, билимлар тўпланиши ва техниканинг ривожланишига кучли туртки берди, фан-техника тараққиёти ва саноат инқилоби юз беришига сабаб бўлди. Сўнгги зикр этилган воқеалар пировард натижада инсоннинг табиатни ўзгартирувчи имкониятлари ва унинг атроф муҳит билан муносабатини бутунлай ўзгартирди.

Ер курраси шар (глобус) кўринишида эканлигини назарий ва амалий жиҳатдан исботлаб, европаликлар инсоният тарихида биринчи бўлиб савдо-сотик соҳасида дунё даражасига чиқдилар ва дунё миқёсида халқаро муносабатларга асос солдилар. Айтиш мумкин бу даврда илк трансмиллий савдо компаниялари вужудга келди. Тез орада уларнинг фаолияти соф савдо чегарасидан ташқарига чиқди ва улар қулларни қўлга киритиш ва уларни эксплуатация қилиш, босиб олинган ҳудудларда плантациялар ва манзилгоҳлар барпо этиш жараёнида иштирок эта бошлади, ниҳоят, ўз давлатлари амалга ошираётган мустамлакачилик сиёсатининг асосий ижрочисига айланди.

Буларнинг барчаси жиддий миграция жараёнлари юз беришига ҳам сабаб бўлди; хусусан, мустамлакачилар қора танли қулларни Африкадан Америкага оммавий тарзда ташиб келтира бошладилар ва шу тариқа унинг демографик таркибини бутунлай ўзгартирдилар. Шунинг ўзиёқ глобаллашув турли халқларнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти билан аввалбошдан узвий боғлиқ бўлган, деган хулосага келиш имконини беради.

XVII аср бошларига келиб европалик савдогарлар улкан ҳудудларни ўзлаштирдилар ва деярли бутун дунё бўйлаб жойлашдилар. Шу тариқа улар инсоният тарихида биринчи бўлиб ягона глобал иқтисодий ва сиёсий тизимнинг зарурий асосларини яратдилар ва мазкур тизим шаклланиши учун замин ҳозирладилар.

Шундай қилиб, XV-XVI асрларда юз берган Буюк географик кашфиётлар жаҳон тарихининг ривожланиш жараёнида туб бурилиш ясади ва «Европа сиёсати кескин, мисли кўрилмаган даражада кенгайишига олиб келди. Дунё чегаралари муайян даражада кенгайди. Эндиликда Европа мамлакатлари ўртасидаги турли зиддиятларга мустамлакалар учун курашда рақобат ҳам кўшилди»¹. Шу тариқа янги халқаро иқтисодий ва сиёсий муносабатларга, турли маданиятларнинг ўзаро таъсирига ва Ғрбий Европа денгиз давлатларининг ўзлари кашф этган ер куррасининг турли ҳудудларидаги экспансиясига асос солинди.

Фундаментал глобаллашув. Глобаллашувнинг навбатдаги босқичи дунё миқёсидаги алоқалар, тузилмалар ва муносабатлар юзага келиши билан боғлиқ. Мазкур жараёнлар натижасида дунё ўзининг деярли барча жиҳатларида яхлит бир бутун организм сифатида узил-кесил шаклланди. *Фундаментал* деб номланувчи бундай глобаллашувнинг илк аломатлари XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди, XX аср ўрталарига келиб эса у тўла даражада борлиққа айланди.

Айтиш мумкин бу даврда дунёни иқтисодий бўлиб олиш яқунланди ва бунинг натижасида турли мамлакатлар ва халқларнинг кучайиб бораётган ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқадиган мутлақо янги тусдаги

¹ Харенберг Б. Хроника человечества. – М.: Слово, 2000. – С.387.

кескин халқаро муаммолар юзага келди. Бу жараёнлар нафақат иқтисодиёт, сиёсат ва ижтимоий ҳаётни, балки алоқа ва коммуникация воситаларини, шунингдек маънавий жабҳа – маданият, фан ва фалсафани ҳам қамраб олди. Турли-туман халқаро ташкилотлар, форумлар, съездлар, конгресслар вужудга кела бошладики, бунга ўша даврда алоқа ва оммавий коммуникация воситаларининг фаол ривожланиши ҳам имконият яратди.

Шундай қилиб, амалда бутун дунё кучли давлатлар ва йирик монополиялар ўртасида кескин кураш ва таъсир доираларини бўлиб олиш майдонига айланди ва бу пировардида Биринчи жаҳон уруши бошланишига олиб келди. Бу урушда жаҳоннинг кўп сонли халқлари бевосита ёки билвосита иштирок этди, чунки шу давргача дунё миқёсида юзага келган иқтисодий ва сиёсий боғлиқлик сайёранинг бирорта ҳам йирик давлатига урушдан ёки ҳеч бўлмаса унинг таъсири ва оқибатларидан бутунлай четлашиш имконини бермас эди. Бу мазкур даврдан эътиборан тарих фақат Европа тарихи ёки, айтайлик, алоҳида Хитой, Россия, Америка, Ғарб, Шарқ тарихи бўлибгина қолмасдан, инсоният тарихига, яъни том маънодаги жаҳон тарихига ҳам айланганидан далолат беради.

1918 йилда Биринчи жаҳон урушининг тугаши халқаро майдонда кучларнинг янгича нисбати юзага келишига сабаб бўлди ва турли давлатларнинг урушдан кейинги муносабатлари, манфаатлари ва қарама-қаршиликларини янада тарангроқ тугунга боғлаган оқибатларга олиб келди, шу тариқа бутун дунёни барча асосий кўрсаткичлар бўйича жаҳон ҳамжамиятига айлантди. Пировардида Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушлари оралиғидаги даврда глобаллашув жараёнлари янада бўртиброқ намоён бўлди. Бу даврда,

а) биосферага антропоген таъсирнинг кучайиши ва инсоннинг реал «геологик куч»га айланиши;

б) оммавий маданият, аввало кино, мусиқа, адабиёт, кенг истеъмол моллари ишлаб чиқариш соҳасида фаол ривожлана бошлади;

в) телевизорнинг ихтиро этилиши. Вақт ўтиши билан у оммавий маданиятнинг асосий тарғиботчисига ва глобаллашув рамзига айланиши;

г) макон ва вақтни илк бор инсоннинг кундалик ҳаёти кўрсаткичларига қадар узил-кесил «қисқартирган» ҳаво кемаларида қитъалараро қўнмай, тўғри учиб ўтишлар глобаллашувнинг асосий белгиларига айланди.

Аммо ечилмаган зиддиятлар ва умумий боғлиқликнинг кучайиши инсоният тарихидаги энг катта ва давомли уруш – Иккинчи жаҳон уруши бошланишига олиб келди. Бу сафар дунё миқёсидаги урушда Ер аҳолисининг тўртдан уч қисми иштирок этди, Биринчи жаҳон урушига қараганда бир неча баравар кўпроқ қурбонлар берилди.

Дунё миқёсидаги жараёнларнинг глобаллашуви нуқтаи назаридан бу урушларнинг иккаласи ҳам амалда айна бир *глобал уруш*нинг турли босқичлари эди. Уларнинг ўртасидаги фарқ фақат миқдор кўрсаткичларида кўринади. Моҳият эътибори билан, иккала уруш ҳам айна бир масалаларни ечиш – XX аср бошида бўлиб олинган, яхлит ва ўзаро боғланган дунёни қайта бўлиб олишга қаратилган эди. Уруш олиб бориш усуллари ҳам деярли бир эди, фарқи эса, техник жиҳозланиш даражаси ва миқёси Иккинчи жаҳон урушида бир неча баравар юқори, мафкуравий таъсир эса аввалги урушда ё мавжуд бўлмаган радио, телефон, ё ҳали яхши ривожланмаган авиация, денгиз, темир йўл, автомобиль транспорти алоқа ва коммуникация воситаларидан кенг фойдаланиш билан кўп қарра кучайтирилишида намоён бўлди.

Иккинчи жаҳон уруши ҳам, худди аввалги жаҳон урушидек, урушдан кейинги дунёвий тартибнинг ўзига хос хусусиятига айланган бир қатор оламшумул оқибатларга олиб келди. Уларнинг орасида энг муҳими шу бўлдики, уруш мутлақо янги қурол тури (атом ва реактив қурол) яратиш борасидаги тадқиқотлар ва амалий ишларни рағбатлантирди. Мазкур даврда уларнинг илк намуналари жанговар синовдан ўтказилди ва инсониятга бутун дунёни харобазорга айлантириш ва барча тирик мавжудотларни қириб ташлаш учун чексиз имкониятлар яратди. Фан-техника тараққиётининг айна шу ютуқлари кейинчалик «совуқ уруш» даврида авж олган қуролланиш пойгасининг моҳияти ва мазмунини белгилаб берди ва сайёрамизнинг нозиклиги ва маконда туташлигини амалда намоёйиш этди.

Иккинчи жаҳон урушининг бошқа бир оқибати жамият ҳаётининг ижтимоий-сиёсий жабҳасида юзага келди ва у турли-туман халқаро ташкилотларнинг мислсиз даражада ўсишида намоён бўлди. Уларнинг орасида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ), ҳеч шубҳасиз, ажралиб туради. Европадаги интеграция жараёнлари ҳам урушнинг тугаши билан боғлиқ бўлиб, Буюк Британия бош вазири *У.Черчилль* Европа қўшма Штатларини тузишга чақирган 1946 йилни уларнинг санок боши деб ҳисоблаш мумкин.

Бош ҳарбий жинойтчилар гуруҳи ва нацистларнинг асосий ташкилотлари устидан ўтказилган Нюрнберг суд жараёни яна бир муҳим тадбир ва айна вақтда халқаро муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида дунё миқёсидаги ҳамкорликнинг илк тажрибаси бўлди. Бу жараён 1945 йил 8 августда ғолиб мамлакатлар – СССР, АҚШ, Буюк Британия ва Франция томонидан ташкил этилган тарихдаги биринчи Халқаро ҳарбий трибунал томонидан амалга оширилди ва ҳозирги халқаро суд тизимини таркиб топтириш йўлидаги муҳим қадам бўлди. Айна шу даврда либерализм ва демократия ғоялари дунё миқёсида кенг тарқала бошлади, ижтимоий борлиқ асосларини, жамиятнинг ахлоқий

негизлари ва ижтимоий ривожланишнинг асосий тамойилларини қайта англаб етишга қаратилган жиддий тадқиқотлар ва назарий ишловлар мажмуи пайдо бўлди.

Серқирра глобаллашув. 1970-йиллардан глобаллашув ўз ривожланишининг янги босқичига кўтарилди ва серқирра тус олди. Дунё миқёсидаги таҳдидлар ва глобаллашув жараёнларини аҳолининг кенг қатламлари англаб етиши, шунингдек жаҳон ҳамжамияти ва унга мос келувчи қадриятларга муносабат, маданият, турмуш тарзининг шаклланиши мазкур босқичга хос хусусият ҳисобланади. Айни шу даврда *ахборот-технология инқилобининг* ривожланиши жадаллашди, миф, дин, фалсафа, фан, экология билан бир қаторда *глобал онг* ижтимоий онгнинг яна бир шакли сифатида пайдо бўлди.

Серқирра глобаллашув жаҳон бозорини сезиларли даражада ўзгартирди, жаҳон хўжалиги ўзига хос хусусиятларини намоён этиб, миллий хўжаликлардан кучлироқ ва муҳимроқ тус олишига имконият яратди. Қуйидагилар унинг муҳим хусусиятлари ҳисобланади:

а) «резонанс эффекти»нинг пайдо бўлиши. Бунда иқтисодий юксалишлар ёки тангликлар бир мамлакатдан у билан узвий боғлиқ бўлган бошқа мамлакатлар ва минтақаларга ўтади;

б) турли товарлар ва хизматлар жаҳон бозорларининг яратилиши;

в) кўрсатилган товарлар ва хизматларга жаҳон нархларининг шаклланиши, улар мазкур товарлар ва хизматлар миллий ишлаб чиқарувчиларининг сиёсатини кўп жиҳатдан белгилаши.

Иқтисодиётнинг интернационаллашуви ва пул ролининг унификациялашуви билан бир қаторда оммавий жамият ва унга мос келувчи оммавий маданиятнинг шаклланиши серқирра глобаллашувнинг ўзига хос хусусиятига ва муайян даражада унинг қонуний маҳсулига айланди.

Замонавий транспорт ва алоқа воситалари шарофати билан макон ва вақт омиллари амалда муҳим аҳамиятга эга бўлмай қолган глобаллашув шароитида, тил турли халқларнинг иқтисодий, сиёсий, илмий, маиший ва ҳоказо алоқалари ва мулоқоти йўлидаги охириги жиддий тўсиқ бўлиб қолди. Умумий қабул қилинган тилга объектив эҳтиёж доимо мавжуд бўлган, лекин жаҳон савдоси ва капиталларни бир жойдан бошқа жойга ўтказиш ҳажмлари кўп карра ўсган, сиёсий муносабатлар глобал даражагача кенгайган, халқаро жамоат ташкилотлари, спорт мусобақалари, туристик индустрия ва шу кабилар пайдо бўлган серқирра глобаллашув даврида у айниқса кучайди. Бугунги кунда инглиз тили бир қатор объектив сабабларга кўра маданиятлараро мулоқот тилига айланди.

1991 йилда Интернет пайдо бўлганидан сўнг дунё информацион жиҳатдан ҳам узил-кесил туташди. Компьютер инқилоби ва Интернет

тармоғининг ривожланиши чегаралардан бошқа ҳамма нарса мавжуд бўлган янги ахборот майдонини вужудга келтирди.

Серқирра глобаллашув сиёсатининг ҳам сезиларли даражада ўзгаришига олиб келди. 1990-йилларгача «совуқ уруш» ҳолатида бўлган икки ҳарбий-сиёсий блокнинг қаттиқ қарама-қаршилиги билан тавсифланган икки қутблилик халқаро муносабатларнинг асосий хусусияти саналган бўлса, социалистик тизим парчаланиши билан вазият бутунлай ўзгарди.

Сўнгги йилларда миллий давлатлар фаолияти билан бир қаторда халқаро муносабатларнинг янги, «ноанъанавий» субъектларининг фаоллиги ва таъсири ҳам анча ўсди. Бу субъектлар ўз сони, молиявий имкониятлари ва сиёсий таъсирига кўра айрим давлатлар билан бемалол беллаша олади. Халқаро муносабатларнинг мазкур субъектлари орасида энг муҳимлари ҳукуматлараро ташкилотлар, трансмиллий корпорациялар, халқаро ноҳукумат ташкилотлар ҳисобланади. *«Яшиллар», «муқобиллар», антиглобалистлар* каби ижтимоий ҳаракатлар ҳам кенг довруқ қозонди.

Серқирра глобаллашув маданият, халқаро муносабатлар ва халқаро ҳуқуқ соҳасида жиддий таркибий ўзгаришлар яшаш билан бир қаторда ахлоқ, хулқ-атвор меъёрлари, кадриятларга муносабат ва мўлжалларда ҳам муҳим ўзгаришларга кучли эҳтиёжни юзага келтирди. Мутлақо янги ҳодиса – жаҳон жамоатчилик фикри юзага келди ва сайёрамизда ўзини жаҳон фуқароси деб ҳисобловчи одамлар сони кўпайди.

Жаҳон ҳамжамияти янги минг йиллик чегарасидан ўтиб, ўз тарихий ривожланишининг бутунлай янги босқичига қадам қўйди. Бу босқич жаҳон ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий алоқаларининг тарқоқлиги ва парокандалигидан уларнинг бирлиги, яхлитлиги, ягоналиги ва глобаллигига ўтиш билан тавсифланади.

Глобал муаммолар глобаллашувнинг оқибати сифатида. Кўриб чиқилган глобаллашув жараёнлари одамларга янги ғам-ташвишлар ва ижтимоий ҳаётнинг интернационаллашуvidан келиб чиқадиган янги (глобал) муаммолар келтирди. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, улар ижтимоий ривожланишда, шунингдек «жамият-табиат» тизимида узоқ вақт мобайнида юз берган микдор ва сифат ўзгаришлари маҳсули бўлди.

Шуни таъкидлаш лозимки, жаҳон ҳамжамияти нафақат янада ранг-баранг, балки аввалгидан ҳам зиддиятлироқ шакл-шамойил касб этгани билан тавсифланадиган ҳозирги вазият тарихда ҳеч қачон бўлмаган эди.

Бир томондан, у бир-бирига ўхшамайдиган, катта ва кичик, ривожланган ва қолоқ, тинчликсевар ва урушқоқ, ёш ва қадимги кўп сонли маданиятлар, миллатлар ва давлатлардан иборат. Бошқа томондан

эса, инсоният учинчи минг йилликка ягона организм сифатида, бир «умумий уй», аниқроқ айтганда, яшаш шароитлари нафақат табиий кўрсаткичлар, яъни яшаш учун яроқли ҳудуд билан, балки ҳаёт фаолияти учун зарур ресурслар мавжудлиги билан ҳам чегараланган Ер деб аталмиш катта ва одамга тўлиб кетган «коммунал квартира» аҳолиси сифатида қадам қўйди. Бу тўла англаб етиш жараёни сўнгги ўн йилликлардагина юз берган ва эндиликда у билан барча мамлакатлар ва халқлар ҳисоблашишга мажбур бўлган борлиқдир.

Айни вақтда шуни таъкидлаш лозимки, глобал муаммоларнинг пайдо бўлиши қандайдир янглишиш, кимнингдир хатоси ёки ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишнинг атайлаб танланган стратегияси натижаси эмас. Бу тарих инжиқлиги ёки табиий аномалиялар маҳсули ҳам эмас. Ушбу муаммоларнинг илдизлари анча чуқур бўлиб, индустриал жамият, умуман технократик йўналтирилган маданиятнинг кенг миқёсдаги инқирозини юзага келтирган ҳозирги цивилизациянинг вужудга келиш тарихига бориб тақалади.

Мазкур инқироз одамларнинг бир-бири билан, жамият ва табиат билан ўзаро алоқаларининг бутун мажмуини қамраб олди ва деярли бутун жаҳон ҳамжамиятига, ривожланаётган мамлакатларга ва ривожланган мамлакатларга ўз таъсирини кўрсатди. Инсоннинг атроф муҳитга салбий таъсири айнан ривожланган мамлакатларда, асосан бу ерда жадал суръатларда ва стихияли тарзда ривожланган иқтисодиёт билан боғлиқ сабабларга кўра олдинроқ ва бўртиброқ намоён бўлди.

Ижтимоий ривожланишнинг жадаллашуви. Бундай ривожланиш, аввало, *атроф муҳитнинг таназзулига* олиб келди ва тез орада инсоннинг ўзи ҳам таназзулга юз тутганини намоён этди. Зеро инсон хулқ-атвори, тасаввурлари ва фикрлаш тарзи унинг атрофида шитоб билан юз бера бошлаган ўзгаришларга мувофиқ ўз вақтида ўзгаришга қодир бўлмай қолди. Ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг жадал суръатларда ривожланишига эса инсоннинг ўзи ва унинг фан ва техника соҳасидаги янги ва янги ютуқлар билан кўп қарра кучайтирилган изчил ўзгартирувчи фаолияти сабаб бўлди.

Сўнгги ўн йилликларнинг ўзида фан-техника ютуқлари шитоб билан ўсиши натижасида жамият ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишида аввалги юз йилликларга қараганда кўпроқ ўзгаришлар юз берди. Бунда ўзгаришлар жараёни ўсиб боровчи тезликда юз берди ва ижтимоий-иқтисодий жабҳаларда янада чуқурроқ ва жиддийроқ ўзгаришлар ясади. Масалан, вербал (оғзаки) мулоқотдан ёзувнинг яратилишига қадар инсоният тахминан уч миллион йилга, ёзувдан китоб босмаси ихтиро қилингунга қадар тахминан беш минг йилга, китоб босмасидан телефон, радио, телевидение каби аудиовизуал воситалар яратилгунга қадар тахминан беш юз йилга тенг йўлни босиб ўтган бўлса, одатдаги аудиовизуал воситалардан замонавий компьютерларга

ўтиш учун эллик йилдан камроқ вақт талаб этилди. Мисли кўрилмаган суръатларда – атиги 10-15 йил ичида одамлар Интернет ва уяли алоқа ёрдамида мулоқот қилиш учун чексиз имкониятларни қўлга киритдилар. Янги ихтиролар яратилганидан улар амалга жорий этилгунга қадар ўтадиган вақт ҳам янада қисқарди; улар энди аксарият ҳолларда йиллар билан эмас, балки ойлар ва ҳатто кунлар билан ўлчанади.

Шундай қилиб, атиги икки-уч юз йил муқаддам турли миллатлар асосан алоҳида-алоҳида яшаган, уларнинг ўзаро алоқалари яхши йўлга қўйилмаган бўлса, эндиликда Ерда нафақат «оқ доғлар», яъни инсон оёғи етмаган жойлар қолмади, балки табиий ҳолатига инсон бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатмаган соф ҳудудлар, сув ва фазо бўшлиқлари ҳам деярли мавжуд эмас. Буларнинг барчаси энди бизнинг сайёрамизни «умумий уй», «Коинотдаги оролча», «қаттиқ тўлқинланаётган океандаги қайиқ», «дунёвий қишлоқ» деб, барча одамлар учун умумий тус олган муаммоларни эса - оламшумул, умуминсоний, глобал деб номлаш учун асос бўлмоқда.

Глобал тенденцияларни англашнинг аҳамияти. Жаҳонда юз бераётган ўзгаришларнинг баъзи бир тенденциялари олимлар ва файласуфлар диққат марказидан бу ўзгаришлар барчага равшан бўлишидан олдинроқ ўрин олди. Масалан, ижтимоий ривожланишга турли цивилизацияларнинг олдинма-кетин алмашиши сифатида қараган инглиз тарихчиси *А.Тойнби* (1889-1975) компьютер инқилобидан анча олдин «XX асрда умумжаҳон тарихи бошланди» деган хулосага келди. Шу тариқа туб ўзгаришлар нафақат жамият қурилиши негизларида, балки дунё миқёсида юз бераётган ижтимоий жараёнларнинг асосий тенденцияларида ҳам акс этгани таъкидланди.

Ҳозирги замон немис фалсафасининг атоқли намояндаси *К.Ясперс* (1883-1969) бу хусусда янада аниқроқ фикр билдирди. У 1948 йилда эълон қилган «Тарих куртаклари ва унинг мақсади» асарида, жумладан, шундай деб ёзади: «Илк бор оламшумул аҳамият касб этган бизнинг тарихан янги шароитимиз Ерда одамларнинг реал бирлигидан иборатдир. Замонавий алоқа воситаларининг техник имкониятлари шарофати билан сайёрамиз инсонга тўла очик бўлган ягона яхлитликка айланди»¹.

Бу, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, тарихий ўлчовларга кўра жадал суръатларда эмас, балки мисли кўрилмаган шитоб билан юз берди. Бунда дунёнинг ягоналиги тарихий тараққиётни белгиловчи муҳим омилга айланди. Иккинчи жаҳон уруши жаҳон ҳамжамиятининг парокандалигига узил-кесил чек қўйди. «Шу даврдан эътиборан яхлит бир бутуннинг ягона тарихи сифатидаги жаҳон тарихи бошланади, - деб қайд этди *К.Ясперс* уруш тугагани заҳоти. – Энди бутун дунё асосий

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. –С. 141.

муаммо ва вазифага айланди. Шу тариқа тарихнинг бутунлай ўзгариши юз беради. Дунё мамлакатлари ва халқлари туташди. Ер курраси яхлит ва ягона тус олди. Янги хавфлар ва имкониятлар пайдо бўлмоқда. Барча муҳим муаммолар дунё миқёсидаги муаммоларга, вазият – бутун инсоният вазиятига айланди»¹.

Борлиқ, онг, ҳаётнинг мазмуни азалий фалсафий муаммоларига ва фалсафада муттасил муҳокама қилинадиган бошқа масалаларга **ҳозирги давр шу тариқа илгари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган, мутлақо янги мавзу – инсониятнинг ягона тақдири ва Ердаги ҳаётни сақлаш** мавзусини қўшимча қилди.

XX асрда фан ва техника соҳасидаги ақлни лол қолдирадиган натижалар таъсирида илк технократик ижтимоий назариялар пайдо бўлди. Шулардан бирининг муаллифи – америкалик иқтисодчи ва социолог Т.Веблен жамиятнинг ривожланишида саноат ишлаб чиқариши ва техника тараққиётининг етакчи ролини биринчилардан бўлиб фалсафий жиҳатдан асослаб берди. Унинг фикрича, ҳозирги замон давлати муҳандислар ва техниклар томонидан бошқарилиши лозим, чунки ишлаб чиқаришни жамият манфаатларида ривожлантириш (бу ғоя Т.Веблен технократик назариясининг мағзини ташкил этади) фақат уларнинг қўлидан келади ва сиёсий ҳокимият уларга айна шу мақсадни рўёбга чиқариш учун керак.

Шу даврда янги тенденцияларга нисбатан бошқача муносабатни илгари сурувчи ёндашувлар ҳам пайдо бўлди. Хусусан, биз табиат билан жамиятнинг ўзаро муносабати муаммоларини англаб етишда *В.И.Вернадский*нинг роли ва у ноосферани яхлит умумбашарий ҳодиса сифатида тушуниши ҳақида тўхталиб ўтдик. Шунга ўхшаш фикрларни таниқли француз файласуфи, теолог *П.Тейяр де Шарден* ҳам илгари суради. Биосферанинг таркибий қисми сифатида инсоннинг бетақдорлигини асослашга ҳаракат қилар экан, у инсоннинг табиат билан муносабатларини уйғунлаштириш концепциясини ривожлантирди ва бутун инсониятнинг бирлашиши йўлида эгоистик ниятлардан воз кечишга чақирди².

Шундай қилиб, файласуфлар ва олимлар XX асрнинг биринчи ярмидаёқ нафақат янги давр – умумбашарий ҳодисалар даври бошланаётганини, балки бу янги шароитларда одамлар табиий ва ижтимоий стихияга фақат баҳамжиҳат қаршилиқ кўрсата олиши мумкинлигини ҳам англаб етдилар.

Технооптимизм. Аммо қайд этилган қарашлар 60-йилларнинг бошларига келиб технократик кайфиятларнинг янги тўлқини билан четга суриб қўйилди ва қарийб икки ўн йиллик мобайнида оммавий

¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 142

² Қаранг: П.Т. де Шарден. Феномен человека. – М., 1987. – С.194

онга ўз таъсирини йўқотди. Бунга урушдан кейинги даврда жаҳоннинг деярли барча иқтисодий ривожланган мамлакатларини қамраб олган саноат юксалиши сабаб бўлди. 50-60-йилларда ижтимоий тараққиёт истиқболлари Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам аксарият мамлакатлар учун порлоқ бўлиб туюлар эди. Ижтимоий онгда *ҳар қандай дунёвий ва ҳатто коинот муаммоларини фан ва техника ёрдамида ҳал қилиш мумкин* деган иллюзияни яратган **технооптимистик кайфият**лар кучайди. Бундай қарашлар «истеъмол жамияти»ни ижтимоий ривожланиш мақсади деб эълон қилган кўп сонли назарияларда ўз аксини топди. Айни шу даврда «*индустриал*», «*постиндустриал*», «*технотрон*», «*информацион*» жамиятларнинг турли концепцияларини яратиш устида фаол иш олиб борилди.

1957 йилда таниқли иқтисодчи ва социолог *Ж.Гелбрейт* «Сербгарчилик жамияти» китобини эълон қилди ва унинг асосий ғояларини кейинчалик ўзининг «Янги индустриал жамият» деб номланган бошқа асарида ривожлантирди. Унинг асарларида инсон фан ва техника соҳасида эришаётган ютуқларга юксак ва фақат ижобий баҳо берилади, мазкур ютуқлар таъсирида жамият иқтисодий ва ижтимоий тузилмаларида чуқур ўзгаришлар юз бераётганига эътибор қаратилади.

Таниқли француз файласуфи *Р.Арон* асарларида, шунингдек, унинг 1956-1959 йилларда Сорбонна университетида ўқилган маърузаларида, америкалик сиёсатшунос *У.Ростоунинг* 1960 йилда чоп этилган ва ўз даврида шов-шувга сабаб бўлган «Иқтисодий ўсиш босқичлари. Нокоммунистик манифест» китобида «индустриал жамият» назарияси янада тўлароқ асослаб берилди.

Бу олимлар фикрига кўра, фан-техника инқилоби таъсирида «одатдаги» аграр жамият ўрнини саноат жиҳатидан тараққий этган «индустриал» жамият эгаллайди ва бу ерда бозор шароитида оммавий ишлаб чиқариш биринчи ўринга чиқади. Саноатнинг ривожланиш ва техника ютуқларидан фойдаланиш даражаси бундай жамият прогрессивлигининг бош мезонларига айланади.

Жамият ҳаётининг барча жабҳаларига компьютерларнинг кенг жорий этилиши янги назариялар, чунончи: «постиндустриал», «информацион» (*Д.Белл, Г.Кан, Ж.Фурастье, А.Турен*), «технотрон» (*З.Бжезинский, Ж.Ж.Серван-Шрайбер*), «ўта индустриал», «компьютер» (*А.Тоффлер*) жамияти назариялари юзага келишига сабаб бўлди. Уларда ижтимоий тараққиётнинг асосий мезони сифатида техника ютуқлари, аниқроғи фақатгина улар эмас, балки фан ва таълимнинг ривожланиши амал қилади. Компьютер техникаси негизида яратилган янги технологияларнинг амалга жорий этилиши тараққиётнинг муҳим мезони ҳисобланади.

Америкалик таниқли файласуф ва социолог *Д.Белл* бўлғуси ижтимоий қурилиш шакл-шамойилларини белгилар экан, ҳали Интернет

пайдо бўлишидан анча олдин шундай деган эди: «Шунга ишончим комилки, ахборот ва назарий билим постиндустриал жамиятнинг стратегик ресурсларидир. Бундан ташқари, ўзининг янги ролида улар ҳозирги тарихнинг туб бурилиш нуқталаридир»¹.

Д.Белл биринчи бурилиш нуқтаси сифатида ҳозирги жамиятда «умумий билим» сифатида *асосий ишлаб чиқарувчи кучга айланган фан хусусиятининг ўзгаришини қайд этади. Иккинчи бурилиш нуқтаси янги технологиялар пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлиб, улар, саноат инкилоби даври технологияларидан фарқли ўлароқ, ўта мослашувчан ва осонгина қайта ихтисослаштирилиши мумкин. У «Ҳозирги технология бетакрор ва айна вақтда ранг-баранг натижаларга эришиш учун кўп сонли муқобил йўллар очади, бунда моддий неъматлар ишлаб чиқариш мислсиз даражада ўсади. Булар – имкониятлар, ҳамма гап уларни рўёбга чиқаришда»², деб қайд этган эди.*

Технопессимизм. Кўриб чиқилаётган назарияларнинг айрим тарафдорлари фан-техника инкилобининг салбий оқибатларига, хусусан атроф муҳитнинг ифлосланиши муаммоларига маълум даражада эътибор берган бўлсалар-да, лекин, умуман олганда, уларнинг ҳеч бири бундан 1980-йилларнинг ўрталаригача жиддий ташвишга тушмади. Чунки, фан-техника тараққиёти ҳамма нарсага қодир эканлигига ишонч ҳаддан ташқари катта эди.

Айна вақтда 1960-йилларнинг охирларидан экологик қийинчиликлардан ташқари аксарият давлатлар ва ҳатто китъаларга таҳдид солган бошқа муаммолар: *аҳолининг назоратсиз ўсиши, турли мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасининг нотекислиги, хом ашё ресурслари ва озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш* ва бошқалар тобора бўртиброқ намоён бўла бошлади. Тез орада улар фан ва фалсафа диққат марказидан ўрин олиб, қизғин баҳс ва мунозаралар предметига айланди.

Кўрсатилган муаммоларни фалсафий таҳлил қилиш борасидаги дастлабки уринишларнинг ўзиёқ технократик тенденцияларга зид бўлган, кейинчалик «**технологик пессимизм**» деб номланган қарашларни намоён этди. Асосий эътибор инсон фаолиятининг салбий оқибатлари ва атроф муҳит муаммоларига қаратилган, уларни ечиш имкониятлари салбий тусда кўрилган ҳолда, бундай қарашлар «**экопессимизм**» деб аталади.

Кўпгина таниқли олимлар ва файласуфлар, хусусан *Г.Маркузе, Т.Роззак, П.Гудмен* ва бошқалар ўз ўтмишдошларини шафқатсиз

¹ Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С.342.

² Ўша ерда.

сциентизмда¹, инсонни фан ва техника қулига айлантиришга уринишда айблаб, фан-техника тараққиётига қарши чиқдилар. Фан-техника тараққиётига ва умуман ижтимоий тараққиётга қарши норозиликнинг янги тўлқини юзага кела бошлади. Бу тўлқин таъсирида пайдо бўлган ғоялар «аксилестеъмол» жамиятини асослашга ҳаракат қилар ва «ўртача одам»ни озгинага қаноат қилиш лозимлигига ишонтиришга қаратилган эди. Глобал муаммолар пайдо бўлишининг айбдорини топишга уриниш жараёнида асосий айб «замонавий технология»га қўйилди. Нафақат фан ютуқлари, балки тараққиёт ғояси ҳам шубҳа остига олинди. Ўз даврида *Ж.Ж.Руссо* илгари сурган «табиат бағрига қайтиш»га чорловлар пайдо бўлди, иқтисодий ривожланишни эришилган даражада «тўхтатиш» таклиф қилинди.

Рим клуби. Юқорида қайд этилган қарашлардаги туб бурилиш асосан Рим клуби фаолияти таъсирида юз берди. 1968 йил Римда ўзининг биринчи мажлисига йиғилган олимлар, файласуфлар ва жамоат арбобларининг бу нуфузли халқаро ташкилоти ҳозирги даврнинг энг муҳим умуминсоний муаммолари бўйича маърузалар тайёрлаш ва эълон қилишни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Бу ташкилотнинг 1972 йилда эълон қилинган «Ўсиш чегаралари» деб номланган биринчи маърузасиёқ жуда катта шов-шувга сабаб бўлди, чунки инсоният ўзи англамаган ҳолда «порохли бочка устида ўтириб, гугурт ўйнаётгани»ни кўрсатиб берди. Рим клубининг асосчиси ва биринчи президенти *Аурелли Печчеи* мазкур тадқиқотга ёзган сўзбошисида шундай деб қайд этган эди: «Эндиликда она-Еримиз ҳар қандай ўсиш суръатларига дош беришга, инсоннинг ҳар қандай эркаликларини кўтаришга қодир эканлигига соғлом фикрлайдиган одамларнинг бирортаси ҳам ишонмайди. Ўсиш чегаралари борлиги равшан, лекин уларнинг қандайлиги ва қаердалигини ҳали аниқлаш лозим»¹.

Мазкур маъруза муаллифлари шундай аниқлаш билан шуғулландилар. Олинган натижаларнинг мухтасар мазмуни шундан иборат эдики, сайёрамиз ҳажмининг чегаралари муқаррар тарзда инсон экспансиясининг чегараларини ҳам назарда тутди; моддий ўсиш чексиз даражада давом этиши мумкин эмас; ижтимоий ривожланишнинг ҳақиқий чегаралари моддий омиллар билан эмас, балки экологик, биологик ва ҳатто маданий омиллар билан белгиланади. Улар жаҳон ривожланиши асосий тенденцияларининг компьютер моделини тузиб, мазкур тенденциялар сақланган ҳолда учинчи минг йиллик бошидаёқ инсоният воқеалар устидан назоратни бутунлай йўқотиши ва натижада ҳалокатга юз тутиши мумкин, деган тўхтамга келдилар. Бундан ишлаб чиқаришнинг ўсишини тўхтатиш, тобора кўпайиб бораётган аҳоли

¹ Сциентизм (ингл. *science* – фан) – фаннинг жамият ҳаётидаги ролини мутлақлаштирувчи концепция

¹ Печчеи А. Человеческие качества. – М., 1980. – С.123, 124.

сонини эса тегишли ижтимоий сиёсат ёрдамида барқарорлаштириш лозим, деган хулосага келинди.

Маъруза жаҳоннинг кўплаб тилларига ўгирилди ва дунё бўйлаб кенг тарқалди, ишлаб чиқаришнинг ўсишини тўхтатиш ғояси тарафдорлари ва мухолифлари ўртасида қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Сўнгра навбатдаги маърузалар мажмуи (бугунги кунда улар йигирматадан ошиб кетди) пайдо бўлди. Бу маърузалар умуминсоний муаммоларнинг кўпгина жиҳатларини ёритиб берди ва уларга нафақат олимлар ва файласуфлар, балки сиёсатчилар, жамоат арбоблари, умуман жаҳон ҳамжамияти эътиборини қаратди.

Глобал муаммоларни ечишда фалсафанинг роли. Оғир ва мураккаб вазифаларни ечишда инсонга фан доим ёрдам берган. Бир пайтлар эришиб бўлмайдиган, инсон имкониятлари даражасидан ташқарида бўлиб туюлган нарсаларнинг аксариятига айнан фан ёрдамида эришилган. Айни шу сабабли глобал муаммолар хавф солаётгани ҳақидаги илк огоҳлантиришларнинг ўзиёқ одамларни фанга ўз эътиборини қаратишга, олимларни эса бу муаммоларни ечиш йўллариини излашга мажбур қилди.

Юзага келган вазиятнинг ўзига хослиги ва янгилиги шундан иборатки, ҳар қандай муайян муаммоларни айрим фан ёки бир неча фанлар мажмуи доирасида ўрганиш мумкин бўлса, инсон, жамият ва табиатни уларнинг кўп сонли ўзаро алоқалари ва ўзаро боғлиқликларида қамраб олувчи мураккаб тизимдан иборат глобал муаммоларни тадқиқ этишга айрим фанлар қодир эмас. Зеро ўз тадқиқоти объекти – у ёки бу айрим муаммони бошқа глобал муаммолар контекстида талқин қилишга муайян фанлар доираси торлик қилади. Шу сабабли у ёки бу фан қайси муайян вазифаларни ечишдан қатъий назар, улар билан боғлиқ жараёнлар ва ҳодисаларга, яъни бутун вазиятга, шу жумладан охиروқибатда олинган натижаларга нисбатан фалсафий ёндашув доимо тадқиқотнинг зарурий шартини ҳисобланади.

Ҳар қандай айрим фанлар муайян босқичда ўз тадқиқот предметини фалсафий жиҳатдан англаб етишга у ёки бу даражада муҳтож бўлади. Муайян фан предметига ва инсоният олдида турган муаммоларга нисбатан бундай кенг ёндашувсиз фундаментал кашфиётлар қилиш ҳам, умуман фаннинг ривожланиши ҳам мумкин эмас.

Шундай қилиб, айни ҳолда, бир томондан, масалаларнинг фалсафий ечими тўғрисида, бошқа томондан эса – фалсафа фанларнинг кенг доираси ўзаро алоқа қилишини рағбатлантириши, бунда уларнинг фанлараро бирлашуви муҳим ўрин тутиши тўғрисида сўз юритилади.

Гарчи фалсафа одамларнинг кундалик ҳаёти ва амалиётидан анча узоқда бўлган ҳаддан ташқари умумий масалаларни ўрганади, деган фикр мавжуд бўлса-да, у (фалсафа) глобал муаммоларни ечишда

муҳим рол ўйнайди. Зеро, умумий назариялар баъзан билимнинг аксарият муайян соҳаларига қараганда кўпроқ самара бериши мумкинлиги яхши маълум.

Албатта, фалсафа сиёсий ва бошқа қарорлар қабул қилиш жараёнига муқаррар тарзда ва бевосита таъсир кўрсатади, деб айтиш унча ўринли бўлмайди. Зеро, *унинг бош вазифаси дунёқарашни шакллантириши ва шу тариқа амалий қарорлар ишлаб чиқиш жараёнига билвосита таъсир кўрсатишдан иборат*. Унинг вазифаси глобал муаммоларнинг табиий-илмий ва техникавий жиҳатларини бевосита ўрганишдан эмас, балки бошқа фанлар таклиф қиладиган тегишли ечимларнинг фалсафий, методологик, маданий ва ахлоқий негизини таъминлашдан иборат.

Фалсафий тадқиқот муайян фанларнинг мазкур соҳадаги ютуқларига таяниб, масаланинг айрим жиҳатларини мавҳумлаштиради ва глобал муаммоларни улар бир-бирини қай даражада тақозо этиши нуқтаи назаридан ўрганади. Бошқача айтганда, фалсафий ёндашув глобал муаммоларни уларнинг ижтимоий аҳамияти ва ижтимоий белгиланганлиги нуқтаи назаридан яхлит ўрганишни назарда тутди. Бундай тадқиқот аввало глобал муаммоларнинг моҳиятини аниқлашни назарда тутди, чунки уларнинг асл табиати ва генезисини аниқлаш бу муаммоларнинг илмий ва амалий ечимини топиш йўлларини кўп жиҳатдан белгилаб беради.

Глобал муаммоларни фалсафий англаб етишнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлар эканмиз, фалсафанинг асосий функцияларидан келиб чиқадиган ва билишнинг шу шаклигагина хос бўлган хусусиятларни қайд этиб ўтаемиз.

Биринчидан, фалсафа, *дунёқарашни шакллантирар экан*, инсон фаолияти йўналишини кўп жиҳатдан белгилайдиган муайян мўлжаллар беради. Шу тариқа фалсафа ўзининг **дунёқарашни шакллантириш** ва **аксиологик** функцияларини бажаради.

Иккинчидан, турли фанлар доирасида ўрганиладиган мураккаб тизимлар ҳақида яхлит тасаввур мавжуд эмаслиги бу фанларнинг ўзаро ҳамкорлиги йўлида жиддий тўсиқ ҳисобланади. Шу маънода фалсафанинг мазкур фан доирасида юзага келадиган *назарияларни умумлаштирувчи методологик* функцияси айниқса муҳим аҳамият касб этади, чунки илмий билимнинг интеграциялашувига кўмаклашади.

Учинчидан, фалсафа ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларни тарихий контекстда тушунтириш имконини беради. У жамият ва табиат ривожланишининг умумий қонунларини таърифлайди ва шу сабабли глобал муаммоларни ўрганишда уларни ижтимоий тараққиёт билан узвий боғлиқ бўлган қонуний ҳодиса сифатида тушунишга йўл кўрсатади. Шундай қилиб, глобал муаммоларнинг пайдо бўлиши тасодиф ёки инсониятни ҳалокатга олдиндан маҳкум этувчи тақдирнинг

ҳукми сифатида эмас, балки қарама-қаршиликларга тўла инсоният тарихи объектив ривожланиш жараёнининг маҳсули сифатида қаралади.

Тўртинчидан, фалсафа глобал муаммолар ривожланишининг умумий тенденциясини, уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирини тақозо этиш даражасини фалсафий нуқтаи назардан англаб етиш имконини беради.

Бешинчидан, фалсафа назарий фикрлаш маданиятини ривожлантириши учун имконият яратиш орқали маънавий - маданий функцияни бажаради. Турли халқларнинг фалсафа тарихини ўрганиш, уларнинг маданияти билан ҳам танишиш имконини беради. Муайян халқлар олдида турган муаммоларнинг бирортасини ҳам уларнинг маданиятига боғламасдан ечиш мумкин эмас.

Олтинчидан, глобал муаммоларга оид илмий ахборотнинг шиддат билан ўсиб бораётган оқимида янада аниқроқ мўлжал олиш имконияти табиий-тарихий жараённи яхлит кўриш ва уни талқин қилишга нисбатан диалектик ёндашув маҳсули ҳисобланади.

Еттинчидан, фалсафа инсон ҳаётининг мазмуни, ўлим ва умрбоқийлик масалаларини кун тартибига қўядики, бу инсониятга глобал муаммолар таҳдид солаётган шароитда айниқса муҳим аҳамият касб этади.

Ниҳоят, фалсафанинг яна бир муҳим методологик функцияси шундан иборатки, у инсониятнинг ҳозирги муҳим муаммолари билан бевосита боғлиқ бўлган ва башарият ривожланишининг объектив тенденцияларини тушуниш ва англаб етишда улкан рол ўйнайдиган «табиат», «жамият», «цивилизация», «ижтимоий тараққиёт», «фан-техника инқилоби» каби бошқа категорияларни ишлаб чиқади.

Ҳозирги даврнинг глобал муаммоларини ўрганишга нисбатан фалсафий ёндашув ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилгач, энди глобаллашув жараёнлари кучайишига қараб аҳамияти ошиб бораётган муаммоларнинг ўзини шу нуқтаи назардан кўриб чиқамиз.

Глобал муаммоларнинг моҳияти. «Ҳозирги даврнинг глобал муаммолари» тушунчаси 1960-йиллар охири – 1970-йилларнинг бошларида кенг тарқалди ва шундан бери илмий ва сиёсий муомала(лексикон) ҳамда оммавий онгдан мустаҳкам ўрин олди. Аксарият ҳолларда у глобал саналмаган воқеалар ва ҳодисаларга нисбатан қўлланиладиган атама сифатида ишлатилади. Бундай ҳолга миллий ва умумбашарий аҳамиятга молик воқеалар тенглаштирилганида, масалан, муайян бир мамлакатнинг ижтимоий муаммоларини назарда тутиб, улар «глобал» деб номланган ҳолда дуч келиш мумкин.

Фалсафада бу вазифани ечиш учун тегишли мезонлар белгиланган бўлиб, уларга мувофиқ у ёки бу муаммо глобал деб

белгиланади ва шу тариқа бундай хусусиятга эга бўлмаган бошқа кўп сонли муаммолардан фарқланади.

Этимологик жиҳатдан «глобал» атамаси, «глобаллашув» атамаси каби, ер курраси билан боғлиқ. Айни шу сабабли бутун инсоният манфаатларига дахлдор муаммоларни ҳам, дунёнинг турли нуқталаридаги ҳар бир айрим инсонга тегишли бўлган, яъни умуминсоний хусусият касб этадиган муаммоларни ҳам «глобал» деб номлаш одат тусини олган. Улар жаҳон иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг муҳим объектив омили сифатида айрим мамлакатлар ва минтақаларнинг ривожланишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Уларни ечиш *аксарият давлатлар ва ташилотларнинг куч-гайратини халқаро даражада бирлаштиришни назарда тутуди. Айни вақтда глобал муаммоларнинг ечилмай қолиши бутун инсоният келажаги учун ҳалокатли оқибатларга олиб келиши мумкин.*

Муаммоларнинг турли даражалари. Глобал муаммолар бутун дунёгагина тегишли бўлмай, унинг минтақалари ва ҳатто айрим мамлакатлар даражасида намоён бўлгани боис, илмий адабиётларда уларнинг умуминсоний аҳамиятини тан олиш билан бир қаторда, уларни моҳияти ўзгача, таъсир доираси эса торроқ бўлган айрим, маҳаллий, минтақавий муаммолардан фарқлаш ҳам амалга оширилади. Турли даражадаги муаммоларни «умумийлик», «хусусийлик» ва «яккалик» фалсафий категорияларининг муайян ифодаси сифатида ўрганар эканлар, уларни одатда шундай талқин қиладиларки, хусусий муаммолар айрим муаммолар сифатида, маҳаллий ва минтақавий муаммолар – хусусий муаммолар сифатида, глобал муаммолар эса – умумий муаммолар сифатида амал қилади. Зикр этилган муаммоларни фарқлаш замирида ётувчи асосий мезон ҳам айни шу ёндашувни белгилайди. У географик деб аталади, чунки макон омилини ёки, бошқача айтганда, муайян муаммолар мавжуд ҳудудни акс эттиради.

Хусусий муаммолар давлат фаолиятининг муайян жабҳасига, айрим аҳоли яшайдиган пунктларга ёки кичик табиий объектларга тегишли бўлган муаммолардир. Булар, одатда, турли авариялар, носозликлар натижасида юзага келадиган ҳар хил муаммолар, маҳаллий ижтимоий конфликтлар ва ш.к.

«*Маҳаллий*» тушунчаси юқорироқ даражадаги муаммоларга, аниқроқ айтганда, айрим мамлакатларга ёки йирик мамлакатларнинг анча катта ҳудудларига тегишли бўлган муаммоларга нисбатан татбиқ этилади. Бу ерда одатда кучли зилзилалар, йирик сув тошқинлари ёки, масалан, кичик давлатдаги фуқаролар уруши назарда тутилади.

Минтақавий муаммолар айрим қитъалар, дунёнинг йирик ижтимоий-иқтисодий ҳудудлари ёки анча йирик давлатларда юзага келадиган муҳим масалалар доирасини қамраб олади. Бундай муаммоларга Шарқий Европанинг бир неча мамлакатлари ҳудуди

радиоактив заҳарланишига олиб келган Чернобил фожиаси ёки бир қатор давлатларни қамраб олувчи анча катта ҳудудларда юз берган иқлим ўзгаришлари мисол бўлиши мумкин. Масалан, 1968 йилда Сахел минтақасида юз берган қурғоқчилик «аср фалокати» деган ном олди. У Африка қитъасининг 18 давлатини қамраб олди, бунда очарчилик натижасида 250 мингдан кўпроқ одам ҳалок бўлди, тахминан 18 миллион бош қорамол нобуд бўлди, хавfli касалликларнинг эпидемиялари юзага келди, бу улкан минтақа ҳудуди эса деярли тўла саҳрога айланди.

Ижтимоий-сиёсий ва илмий муомалада баъзан «*миллий муаммолар*» тушунчаси ҳам қўлланилади ва у муайян давлат ёки миллий ҳамжамиятнинг маълум қийинчиликлари, ғам-ташвишларини акс эттиради. Миқёс даражасига қараб улар минтақавий ёки маҳаллий муаммолар сифатида талқин қилиниши мумкин.

Глобал муаммолар бутун ер куррасини, унинг нафақат одамлар бевосита яшайдиган қисмини, балки Ернинг қолган юзаси, ер ости бўшлиқлари, атмосфера, гидросфера ва ҳатто инсон фаолияти доирасига кирувчи космик фазони қамраб олиши билан изоҳланади.

Шундай қилиб, *глобал муаммолар* тўғрисида сўз юритилган ҳолда бутун сайёра назарда тутилади, унинг энг йирик таркибий бирлиги сифатида эса минтақа қабул қилинади. Бунда минтақалар сони ва уларнинг миқёси кўриб чиқиладиган муаммолар хусусияти билан белгиланади. Масалан, дунё миқёсидаги иқтисодий қолоқлик муаммосини тадқиқ этишда одатда бутун сайёрани икки минтақа – ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларга ажратиш билан кифояланилади. Демографик, энергетик муаммолар ёки хом ашё муаммоларини ўрганишда эса, минтақалар сони, кўпаяди ва ҳар сафар тадқиқотнинг муайян мақсадлари билан белгиланади.

Бунда шуни қайд этиш лозимки, ҳар қандай муаммо сайёранинг исталган минтақасига нисбатан муҳим саналган, яъни уларнинг ҳар бирида намоён бўлган ҳолдагина глобал деб ҳисобланиши мумкин. Акс ҳолда бир ёки бир неча минтақаларнинг муаммолари (ёки бундан ҳам кичикроқ миқёсдаги муаммолар) тўғрисида сўз юритилади.

Бундан барча глобал муаммолар айни вақтда минтақавий аҳамият ҳам касб этади, лекин минтақавий даражада аниқланган барча муаммолар ҳам глобал бўлавермайди, деган хулоса келиб чиқади. Ўз-ўзидан равшанки, глобал муаммолар сони камроқ бўлади. Бошқа даражаларга келсак, глобал муаммолар бевосита маҳаллий ёки хусусий кўринишга эга бўлмаслиги ёки бу ерда унча сезилмаслиги мумкин.

Масалан, Антарктидада ёки сайёраамизнинг атроф муҳит ифлосланадиган асосий марказлари ва манбаларидан анча узоқда жойлашган бошқа бурчакларида ҳаво ёки сув ҳавзаларининг ҳолати қониқарли бўлиши, табиий муҳитга антропоген таъсир эса деярли

сезилмаслиги мумкин. Шунга қарамай бу кескинлик даражаси табиий муҳитга антропоген таъсирнинг нотекислигига боғлиқ бўладиган экологик муаммонинг глобал хусусиятига шак-шубҳа туғдирмайди. Ўз навбатида, барча маҳаллий ёки хусусий муаммолар глобал муаммолар билан боғланавермайди, зеро уларнинг сони таққослаб бўлмайдиган даражада кўпроқдир.

Келтирилган мулоҳаза глобал ва минтақавий муаммоларни нафақат илмий балки, амалий жиҳатдан ҳам фарқлаш имконини беради, чунки барча глобал муаммолар ўз миқёсида ўзгармайдиган ягона тизим – бутун сайёрага тегишлидир. Шу сабабли мазкур тизим учун уларнинг сони маълум тарихий босқичда муайян ҳисобланади. Айни вақтда бошқа даражадаги муаммолар сонининг аниқ ҳисобини юритиш мумкин эмас, зеро минтақаларнинг ва турли ҳудудларнинг чегаралари тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларига қараб шартли олинади.

Глобаллик мезонлари. Фан ва фалсафада глобал муаммоларни янада аниқроқ тавсифлаш учун юқорида зикр этилган «географик» мезондан ташқари бу муаммоларни бошқа томондан – уларнинг сифати, ва муҳим хусусиятлар нуқтаи назаридан тавсифловчи кўшимча мезонлар қўлланилади.

Биринчидан, глобал муаммолар ўз моҳиятига кўра нафақат айрим кишиларнинг манфаатларига, балки бутун инсоният тақдирига дахлдордир.

Иккинчидан, уларни бартараф этиш учун бутун сайёра аҳолиси ҳеч бўлмаса аксарият қисмининг куч-ғайратини бирлаштириш ва улар баҳамжиҳат, изчил иш кўриши талаб этилади.

Учинчидан, бу муаммолар дунё ривожланишининг объектив омили ҳисобланади ва бирон-бир мамлакат уларни эътиборга олмаслиги мумкин эмас.

Тўртинчидан, глобал муаммоларнинг ечилмагани келажакда бутун инсоният ва унинг яшаш муҳити учун жиддий, балки тузатиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келиши мумкин.

Қайд этилган мезонлардан ташқари баъзан глобал муаммоларнинг бошқа бир қатор хусусиятлари ҳам кўрсатилади. Хусусий, маҳаллий ва минтақавий муаммолардан фарқли ўлароқ, глобал муаммолар нисбатан турғунроқдир. Улар глобалликнинг юқорида санаб ўтилган барча мезонларига мос келишдан олдин зимдан ва узоқ шаклланади, ечилишига қараб эса (назарий жиҳатдан) қуйироқ даражага тушиб, дунё миқёсида ўз аҳамиятини йўқотиши мумкин. Аммо тенденцияларни тескари йўналишда ўзгартириш камида бутун жаҳон ҳамжамиятининг изчил ҳаракатларини талаб этувчи ўта оғир иш бўлиб, ҳали бунга эришилганича йўқ. Глобал муаммолар мавжудлигининг нисбатан қисқа тарихига нафақат уларнинг қуйироқ даражага тушиши, балки сусайиш ҳоллари ҳам маълум эмаслигининг сабаби ана шундадир.

Глобал муаммоларнинг бошқа бир муҳим хусусияти – уларнинг барчаси бир-бирига шу даражада боғлиқки, улардан бирини ечиш ҳеч бўлмаса унга бошқа муаммоларнинг таъсирини ҳисобга олишни назарда тутди.

Глобал муаммоларнинг таснифи. Глобал муаммоларнинг келтирилган мезонлари ва ўзига хос хусусиятлари асосан мазкур соҳадаги аксарият тадқиқотчиларнинг қарашларини акс эттиради ва глобал муаммоларни бошқа барча муаммолардан фарқлаб, аниқ айтиш имконини беради. Бунда у ёки бу муаммонинг кескинлик ва муҳимлик даражасини белгилаш, унинг бошқа муаммолар билан ўзаро нисбатини аниқлаш учун одатда турли таснифлашлар амалга оширилади, улар алоҳида гуруҳларга ажратилади.

Таснифлаш бирдан-бир мақсад ҳисобланмайди, балки ҳозирги даврнинг ўта кескин зиддиятларини комплекс ўрганишнинг муҳим элементи сифатида амал қилади ва мазкур муаммоларни уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирини тақозо этиши нуқтаи назаридан ўрганиш имконини беради. У муҳим алоқаларни фарқлаш, устуворликларни ва объектив мавжуд глобал муаммоларнинг кескинлашув даражасини аниқлаш имконини беради. Бундан ташқари, таснифлаш глобал муаммоларнинг тизимли ўзаро алоқасини янада теранроқ тушунишга кўмаклашади ва амалий қарорлар қабул қилиш кетма-кетлигини белгилашга ёрдам беради.

Изчил ва аниқ амалга оширилган таснифлаш билишнинг мазкур соҳасидаги аввалги тадқиқотларни маълум даражада сарҳисоб қилади ва айтиш вақтда бундай тадқиқотларнинг ривожланишида янги босқич бошланганини қайд этади.

Ҳозирги вақтда глобал муаммоларни таснифлашга нисбатан ҳар хил ёндашувлар орасида айниқса кенг эътироф этилган таснифга мувофиқ глобал муаммоларнинг барчаси уларнинг кескинлик даражаси ва ечимининг аҳамиятига, шунингдек реал ҳаётда уларнинг ўртасида қандай сабабий боғланишлар мавжудлигига қараб уч катта гуруҳга ажратилади.

Биринчи гуруҳни энг катта умумийлик ва муҳимлик даражаси билан тавсифланадиган муаммолар ташкил этади. Улар турли давлатлар ўртасидаги муносабатлардан келиб чиқади. Айтиш шу сабабли улар интерижтимой глобал муаммолар деб аталади. Бу ерда жамият ҳаётидан урушни бартараф этиш ва адолатли дунёни таъминлаш; янги халқаро иқтисодий тартиб ўрнатиш каби икки ўта муҳим муаммо фаркланади:

Иккинчи гуруҳ жамият ва табиатнинг ўзаро таъсири натижасида юзага келадиган муаммолар бўлиб, улар одамларни энергия, ёнилғи, чучук сув, хом ашё ресурслари ва шу каби билан таъминлаш

кабилардир. Бу гуруҳга экологик муаммолар, шунингдек Жаҳон океани ва космик фазони ўзлаштириш ҳам киради.

Ниҳоят, *учинчи гуруҳни* «инсон – жамият» тизими билан боғлиқ муаммолар ташкил этади. Булар демография муаммоси, соғлиқни сақлаш, таълим, халқаро терроризм таҳдиди масалалари ва ҳ.к.

У ёки бу муаммонинг муайян гуруҳга киритилиши маълум даражада шартли хусусият касб этади ва муҳим омилларга, уларни ажратиш асосларига боғлиқ бўлади. Шу сабабли ҳар қандай шундай тасниф масала ечимининг узил-кесил варианты сифатида эмас, балки мураккаб тизимни қайта тузишнинг глобал муаммолар ўзаро алоқаси табиатини яхшироқ тушунишга кўмаклашадиган усулларида бири сифатида қаралиши лозим.

Энди бутун инсониятга жиддий хавф туғдираётган энг муҳим муаммоларга қисқача тавсиф берамиз.

Асосий глобал муаммолар тизими. Ҳозирги даврнинг глобал муаммолари ўз ҳолатини вақтда тинимсиз ўзгартирадиган ягона, фаол ва очик тизим ҳисобланади, чунки унга умуминсоний аҳамиятга молик бўлган янги муаммолар кириши, аввалги муаммолар эса, уларнинг ечилишига қараб, йўқолиши мумкин. Рим клубининг асосчиси ва биринчи президенти А.Печчеи бу ҳолатга эътиборни қаратиб, инсоният қаршида кўндаланг бўлган аксарият муаммолар «бир-бири билан маҳкам чирмашиб олди, улкан спрут чангали янглиғ бутун сайёрани ўз исканжасига олмоқда... ечилмаган муаммолар сони ўсиб бормоқда, улар янада мураккаброқ тус олмоқда, уларнинг чирмашуви янада чигаллашмоқда, уларнинг «исканжаси» эса сайёрамизни ўз чангалида тобора қаттиқроқ сиқмоқда», деб ёзган эди¹.

Аммо глобал зиддиятлар тугуни қанчалик чигал бўлмасин, уни фан ва фалсафа ёрдамида ечиш, яъни сабабни оқибатдан, муҳим тафсилотларни иккинчи даражали тафсилотлардан, объективни субъективдан фарқлаш учун назарий жиҳатдан англаб етиш лозим. Дунё миқёсидаги жараёнларга таъсир кўрсатиш учун одамларнинг имкониятлари ва ресурслари чекланганини ҳисобга олиб, муаммоларнинг қайси бири дарҳол ечишни талаб қилиши ва қайси бири иккинчи даражали аҳамият касб этишини ҳам фарқлаш муҳимдир.

Демографик тизим. Ҳозирги вақтда инсониятнинг энг муҳим муаммолари орасида, Аксарият давлатлар ва минтақаларда аҳоли ҳаддан ташқари кўпайишига сабаб бўлаётган аҳолининг назоратсиз ўсиши қайд этилади. Айрим мутахассисларнинг баҳолашларига кўра, сайёрада мавжуд энергетика, хом ашё, озиқ-овқат ва бошқа ресурслар Ерда фақат бир миллиардга яқин киши («олтин миллиард») муносиб ҳаёт кечиришини таъминлаши мумкин. Ваҳоланки, охири минг йиллик

¹ Печчеи А. Человеческие качества. – М., 1980. – С.7

мобайнида сайёрамиз аҳолиси 15 баравар кўпайди ва бугунги кунда 6 миллиард кишидан ошиб кетди. Бунда нафақат миқёс, балки аҳолининг ўсиш суръатлари ҳам ақлни лол қолдиради. Хусусан, биринчи икки баравар кўпайиш 700 йил ичида, иккинчиси – 150 йил ичида, учинчиси – 100 йил ичида ва охиригиси – 40 йилдан камроқ вақт ичида юз берди. Шунини айтишнинг ўзи кифояки, 1956 йил Ерда 2,8 миллиард киши яшаган бўлса, XX аср охирига келиб бу рақам 6 миллиардга етди.

XX асрда ер курраси аҳолисининг «демографик портлаш» деб номланган мислсиз даражада ўсиши биологик қонунларнинг эмас, балки стихияли, нотекис ижтимоий ривожланиш ва инсоният катта машаққатлар билан бартараф этишга ҳаракат қилаётган чуқур ижтимоий зиддиятлар маҳсули бўлди. Бу аввало ривожланаётган мамлакатларга тегишли бўлиб, уларга жаҳон аҳолиси ўсишининг ўндан тўққиз қисмидан кўпроғи тўғри келади. Бу ердаги вазият ривожланган мамлакатларга XX аср бошидаёқ хос бўлган ўлим даражасининг юқорилиги ва бутун инсониятга XVIII асрга хос бўлган туғилиш даражасининг юқорилиги билан тавсифланади. Айни вақтда меҳнат унумдорлиги даражаси ва аҳоли жон бошига олинадиган даромад миқдорига, қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлик даражаси ва қишлоқ хўжалигининг самарадорлигига, аҳолининг саводхонлик даражаси ва умумий маданий савиясига кўра бу мамлакатлар халқларининг аксарияти ҳали XIX асрда яшамокда.

Демографик муаммолар жуда мураккаб ва ўта турғун бўлиб, уларни тез бартараф этиш мумкин эмас. Айни вақтда уларни ечиш кечга сурилгани сари, улар янада мураккаброқ ва чигалроқ тус олади. Шу сабабли ривожланаётган мамлакатларда барча ҳукуматлар туғилиш даражасини пасайтиришга қаратилган демографик сиёсатни амалга оширишга ҳаракат қилмоқда.

Мазкур муаммо ривожланган мамлакатларда ҳам кескинлашди, лекин бу ерда унинг акс кўринишига дуч келиш мумкин. Умр узунлигининг ва кекса одамлар сонининг ўсиши жараёнида ҳатто аҳолининг оддий кўпайишини ҳам таъминламайдиган туғилиш даражасининг пасайиши кузатилмоқда. Айни ҳолда депопуляция, яъни аҳоли сонининг камайиши тўғрисида сўз юритиладики, бу ҳам миллий манфаатлар, ижтимоий дастурларни амалга ошириш, пенсия таъминоти ва шу кабиларга тегишли қўшимча қийинчиликларни юзага келтиради. Россиядаги ҳозирги демографик жараёнлар бунга ёрқин мисол бўлади.

Таълим муаммоси. Демографик портлаш сабаблари таълим муаммоси билан узвий боғлиқ. Сўнгги вақт ичида жаҳонда саводсизлар сони фоиз ҳисобида камайган бўлса, мутлақ ҳисобда ўсишда давом этмоқда. Бунда маълумотсиз одамларнинг ҳаёти амалда кўп болаликни хурофий ақидалар билан оқлайдиган архаик оилавий анъаналарга бўйсунди. Пировардида ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар

ўртасидаги тафовут бу жиҳатдан ҳам ортишда давом этмоқда. Ҳозирги вақтда ажабтовур вазиятни кузатиш мумкин: саводхонлик мутлақ рақамларда ўсаётган бир пайтда, саводсизлар, яъни ўқиш, ёзиш, оддий арифметик амалларни бажаришни билмайдиган одамлар сони ҳам ўсиб бормоқда (Ҳиндистон аҳолисининг 70%, Покистон аҳолисининг 60%, Африка мамлакатлари аҳолисининг 80% саводсиз).

Шу билан бир қаторда аксарият одамларнинг маълумот даражаси янги технологиялар ва компьютер техникасидан кенг фойдаланувчи ҳозирги жамиятда тўлақонли яшаш ва меҳнат қилиш имконини бермаслиги билан боғлиқ *функционал саводсизлик* ҳам ўсиб бормоқда.

Бу муаммонинг бошқа бир жиҳати шундан иборатки, жаҳоннинг аксарият давлатларида таълим олиш имконияти барчага тенг даражада таъминланмаган бўлиб, бу ижтимоий кескинликнинг қўшимча манбаи ҳисобланади.

Соғлиқни сақлаш. Аҳоли сони ва унинг яшаш шароити, шунингдек атроф муҳит ҳолати ҳозирги даврнинг яна бир глобал муаммоси билан узвий боғлиқ. Аксарият касалликлар ва атроф муҳитдаги антропоген ўзгаришлар ўртасида бевосита ва билвосита алоқа мавжуд. Ҳозирги одамлар авлодига атроф муҳит ифлосланишининг ҳали ўрганилмаган ёки кам ўрганилган кўп сонли физик (аввало электромагнит), кимёвий ва биологик омиллари таъсир кўрсатмоқда. Аввало, иқтисодий ривожланган мамлакатлар аҳолиси касалликларининг таркиби ва хусусиятида юз берган ўзгаришлар айна шу ҳол билан изоҳланади.

Бу ерда юқумли касалликлар бартараф этилган бўлиб, одамлар ўлимининг асосий сабаблари ҳисобланмайди. Лекин юрак-қон томир касалликлари, руҳий касалликлар сезиларли даражада кўпайди, «цивилизация касалликлари» деб номланган бутунлай янги касалликлар: рак, ОИТС ва бошқалар пайдо бўлди. Бундай касалликлар, хусусан юрак-қон томир касалликлари ўсишининг асосий сабаблари кам ҳаракатчан турмуш тарзи, семириш, чекиш, руҳий зўриқиш, стресс ҳолатлари эканлиги аниқланган. Бу ходисалар инсонга табиатнинг қудратли кучларини жиловлаш ва ўзини жисмоний меҳнатдан асосан халос этиш, мазкур ишни машиналар, техника воситаларига юклаб, ўзига асосан ақлий меҳнат, тартибга солиш ва назорат қилиш функцияларини қолдириш имконини берган XX аср цивилизациясининг ривожланиш маҳсулидир.

Ривожланаётган мамлакатларда бошқача вазиятни кузатиш мумкин: бу ерда касалликлардан азоб чекаётганлар сони ривожланган мамлакатлардагидан кўпроқ, касалликнинг олдини олиш ёки даволаниш имконияти эса сезиларли даражада камроқдир. Тиббиёт сифатининг пастлиги, қашшоқлик ва антисанитария туфайли ривожланаётган

мамлакатларда болалар ўлими, безгак, сил, трахома, қоқшол билан касалланиш даражаси, эпидемик юқумли касалликларнинг пайдо бўлиш эҳтимоли ривожланган мамлакатлардаги ҳолат билан таққослаб бўлмайдиган даражада юқоридир.

Сўнгги маълумотларга кўра, дунё бўйича юрак қон—томир касалликлари кун сайин ортиб бормоқда. Бундай касалликлар аксарият ҳолларда ўлим билан тугаганлиги сабабли жамият учун катта таҳдид саналади. Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (WHO) ҳисоботига кўра, 2005 йилда юрак қон-томир касалликларидан 17,5 миллион инсон вафот этган. Ушбу кўрсаткич барча ўлим ҳолатларининг 30 фоизини ташкил қилади. Шу жумладан, 7,6 миллион киши юрак ишемик касаллигидан 5, 7 миллион киши инсульт оқибатида ҳаётдан кўз юмган¹

Ҳозирги вақтда ўрнатилган интернационал алоқалар натижасида давлатлар ўртасидаги улкан юк оқимлари, одамларнинг фаол миграцияси ва кенгайган иқтисодий муносабатлар оламшумул хусусият касб этди ва кўпгина юқумли касалликларнинг тарқалиш тезлигини оширди. *Нотипик зотилжам, қуш гриппи, чўчқа гриппи* каби илгари ҳеч қачон мавжуд бўлмаган, янги касалликларнинг пайдо бўлиши сабабларини ҳам айни шу ердан излаш лозим.

Озиқ-овқат муаммоси. Оммавий касалликлар ва умрнинг сезиларли даражада қисқариши сабабларидан бири озиқ-овқат муаммосидир. Хусусан, сурункали тўйиб овқат емаслик ва номутаносиб овқатланиш кам ривожланган мамлакатлар аҳолисида оммавий тарзда намоён бўлаётган муттасил оқсил очлиги ва витамин тақчиллигига олиб келмоқда. Натижада жаҳонда ҳар йили очликдан бир неча ўн миллионлаб одамлар, катталардан кўра кўпроқ болалар ҳалок бўлмоқда.

Озиқ-овқат тақчиллигига дуч келган мамлакатлар уни импорт қилишга мажбур, лекин бу, одатда, очарчиликка қарши курашда кам самара беради ва бундан ташқари, мазкур мамлакатларни экспортчиларга қарам қилиб кўяди. Шу тариқа ғалла ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тазйиқ ўтказишнинг самарали воситасига ва моҳият эътибори билан, аввало энг қашшоқ мамлакатларга қарши «озиқ-овқат куроли»га айланади.

1960-йилларда озиқ-овқат муаммосини ечиш ривожланаётган мамлакатлар учун «яшил инқилоб»ни амалга ошириш билан боғланган эди. Бу тадбирнинг моҳияти буғдой ва шолининг ўта унумли янги навларидан фойдаланиб, қишлоқ хўжалик маҳсулдорлигини кескин оширишдан иборат эди. Бунинг учун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини замонавий технологиялар ёрдамида модернизация қилиш мўлжалланди. «Яшил инқилоб» аксарият ривожланаётган мамлакатларда қабул қилинди, лекин амалда ҳам ижобий, ҳам салбий

¹ Бобожонова Н. “Ёшарган” хавфли тикин. // Ирмоқ. 2008 йил №4. 23-б.

оқибатларга олиб келди. Қишлоқни қайта ташкил этиш учун тегишли ижтимоий шарт-шароитлар ва бунинг учун зарур маблағлар мавжуд бўлган давлатларда у ижобий самара берди. Аммо бундай мамлакатлар унча кўп эмас, масалан Ҳиндистон, Покистон шулар жумласидан. Техника ва ўғитлар харид қилиш учун маблағлар мавжуд бўлмаган, аҳолининг маълумот даражаси жуда паст бўлган, турғун анъаналар ва хурофий ақидалар хўжалик юритишнинг илғор шакллари амалга жорий этишга тўсқинлик қилган ўта қолоқ мамлакатларда эса «яшил инқилоб» самара бермади. Шунингдек, у одатдаги майда хўжаликларни вайрон қила бошлади, қишлоқ аҳолисининг шаҳарга миграциясини кучайтирди. «Яшил инқилоб» эски қишлоқ хўжалиги ўрнида янги, замонавий қишлоқ хўжалигини барпо эта олмади, яъни эски уйни бузиб, унинг ўрнида янги иморат қура олмади, бу эса озиқ-овқат муаммосини янада кескинлаштирди.

Иқтисодий ривожланишнинг нотекислиги. Ривожланаётган мамлакатларни қолоқликдан чиқариш ва янги халқаро иқтисодий тартиб ўрнатиш ҳозирги даврнинг глобал муаммолари орасида алоҳида ўрин эгаллайди, чунки бу ерда вужудга келган халқаро муносабатлар тизими беқарорлашувининг кучли омиллари яшириниб ётади. Сўнгги йилларда дунё миқёсида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ўсгани ҳолда, бойлар ва камбағаллар, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги улкан тафовут янада ошди. Бу муаммо баъзан «бой Шимол» ва «қашшоқ Жануб» ўртасидаги қарама-қаршилик сифатида ҳам тавсифланади.

1960-йилларда аксарият мамлакатларнинг тўғридан-тўғри мустамлака қарамлигидан халос бўлиш жараёни янги, лекин ўзгача тусдаги қарамлик ўрнатилишига олиб келди. Урушдан кейинги даврда жаҳон савдосининг ўсиши ва давлатлараро алоқаларнинг кучайиши юз берди. Айтилишича Ғарб давлатлари иқтисодиётида монополиялашув жараёни кучайди ва трансмиллий корпорациялар пайдо бўла бошлади. Улар арзонроқ ишчи кучи топиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилишга қўшимча харажатлардан қутулиш мақсадида меҳнат сарфи катта бўлган ва экологик жиҳатдан ифлос ишлаб чиқаришларни ривожланаётган мамлакатларга экспорт қила бошладилар. Бу ҳол, бир томондан, ривожланган капиталистик мамлакатларда атроф муҳитни ҳимоя қилиш учун оммавий ҳаракатнинг фаоллашуви ва экологик қонунчиликнинг янада қаттиқлашуви билан, бошқа томондан эса, ривожланаётган мамлакатлар ўзининг қашшоқлиги туфайли, қаттиқ экологик меъёрлар ва бу билан боғлиқ чеклов чоралари жорий этишни ўзига доим ҳам эп кўра олмаслиги билан изоҳланар эди.

Сўнгги ўн йилликларда вазият яна ривожланаётган мамлакатлар зарарига ўзгара бошлади. Ривожланган мамлакатларда жамият ҳаётининг барча жабҳаларига ва иқтисодиётга компьютерлар ва

микроэлектроника жадал суръатларда жорий этила бошлади. Шунингдек технологик новациялар ва янги (юксак) технологиялар роли ҳам сезиларли даражада ошди, бу эса ишлаб чиқаришга маълумотли, малакали ишчи кучини жалб қилишни тақозо этди. Шу сабабли иқтисодий ўзаро алоқалар ва жаҳон савдоси асосан иқтисодий ривожланган давлатлар ўртасидаги алмашинув ҳисобига амалга оширила бошланди, ривожланаётган мамлакатлар эса, агар улар кўп миқдорда хом ашё ресурсларига эга бўлмаса, жаҳон бозоридан сиқиб чиқарилди.

Энергетика ва хом ашё ресурслари. Яна бир глобал муаммо – инсониятни энергетика ва хом ашё ресурслари билан таъминлаш халқаро майдонда кўп сонли зиддиятлар, шу жумладан ҳарбий можаролар манбаига айланди. Бу ресурслар моддий ишлаб чиқаришнинг негизи ҳисобланади ва ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига қараб инсон ҳаётида тобора муҳимроқ рол ўйнайди.

Мазкур ресурслар *тикланадиган*, яъни табиий ёки сунъий йўл билан тиклаш мумкин бўлган ресурсларга (гидроэнергия, ёғоч, қуёш энергияси ва ш.к.) ва миқдори мавжуд табиий захиралар билан чегараланган *тикланмайдиган* ресурсларга (нефть, кўмир, табиий газ, ҳар хил рудалар ва минераллар) бўлинади.

Ҳозирги истеъмол суръатлари сақланган тақдирда тикланмайдиган ресурсларнинг аксарияти инсониятга бир неча ўн йиллардан бир неча юз йилларгача бўлган муддат билан ўлчанадиган яқин келажакда фойдаланишгагина етиши ҳисоблаб чиқилди. Шунингдек мавжуд захираларнинг анчагина қисми мураккаб шароитда жойлашган конларда жамланган ёки нисбатан қашшоқ рудалардан иборат.

Яқиндагина одамлар аксарият фойдали қазилмаларни очик усулда ёки 600 м дан ошмайдиган чуқурликда қазиб олган бўлсалар, бугунги кунда вазият сезиларли даражада ўзгарди. Қулай жойлардаги фойдали қазилмалар тугаб бормоқда ва эндиликда 8-10 км чуқурликда ёки океан тубида жойлашган конларни ишга солиш вазифаси пайдо бўлмоқда. Бу эса нафақат кўп миқдорда капитал қўйилмаларни, балки уларни қазиб чиқариш ва қайта ишлаш учун янги техника ва технологиялар яратишни ҳам тақозо этади. Шу сабабли чиқиндисиз технологияларни ривожлантириш билан бир қаторда инсоният ихтиёрида мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Уруш ва тинчлик муаммоси. Ҳарбий соҳа жамият ҳаётининг энг исрофгар соҳаси ҳисобланади. Айни шу сабабли жамият ҳаётидан урушни бартараф этиш ва Ерда мустаҳкам тинчликни таъминлаш бутун дунёда мавжуд барча глобал муаммолар орасида энг муҳими деб эътироф этилади. Унинг кескинлиги барча замонларда ҳеч қачон

пасаймаган бўлса-да, XX асрда у нафақат айрим кишилар, халқлар, балки бутун инсоният олдига «ўлиш ё қолиш?» деган мудҳиш саволни қўйиб, алоҳида, фожеавий мазмун ва аҳамият касб этди.

Бу ҳол илгари мавжуд бўлмаган имконият – Ердаги ҳаётни йўқ қилиш имкониятини яратган ядро қуроли пайдо бўлиши билан изоҳланади. Ядро қуроли 1945 йил августда (Хиросима ва Нагасаки) илк бор қўлланилган пайтдан эътиборан мутлақо янги давр – инсон ҳаётининг барча жабҳалари: сиёсат, иқтисод, тафаккурда, жаҳон майдонидаги кучлар нисбатида туб ўзгаришлар ясаган ядро даври бошланди. Аммо муҳими шундаки, мазкур даврдан эътиборан нафақат айрим инсон, балки бутун инсоният ўлиши мумкин бўлиб қолди. Тейяр де Шарден янги вазиятга баҳо берар экан, шундай дейди: «Бир индивид ўлса, унинг ўрнини доим бошқа бир индивид эгаллайди. Индивиднинг ўлими ҳаётнинг давом этишига тўсиқ бўла олмайди. Аммо бутун инсоният ўлса-чи?..»¹.

1940-йилларнинг охирида таърифланган бу масала вақт ўтиши билан айниқса муҳим аҳамият касб этди. Атом бомбаси пайдо бўлиши билан «қиёмат-қойим» хом-хаёл бўлмай қолди. Ўша даврда янги ихтиронинг бутун хавфини кўпчилик ҳали тушунмаган, айрим файласуфлар ва олимлар ядро уруши таҳдид солаётган шароитда одамлар ўзининг ўзгарган ҳолатини англаб етишлари ва инсоният ҳалок бўлишининг олдини олиш учун барча имкониятлардан фойдаланишлари лозимлиги ҳақида огоҳлантирган эди.

Албатта, ўзини ўзи қириб ташлаш имконияти одамларда дарҳол пайдо бўлгани йўқ. Ядро қуролини яратиш ва уни бутун тирикликни қириб ташлаш учун етарли миқдорда жамғариш учун вақт, жуда катта моддий, молиявий ва бошқа харажатлар, шунингдек жаҳоннинг турли мамлакатларидаги олимлар, муҳандислар ва ишчилар кўп миллионли армиясининг куч-ғайрати талаб этилди. Аммо биринчи ядро портлашларидан сўнг юзага келган вазиятнинг жиддийлигини жаҳон ҳамжамиятининг кенг давралари англаб етиши учун ҳам қарийб 30 йил вақт ўтиши керак бўлди.

АҚШ ва Совет Иттифоқида бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда иш олиб борган олимлар икки жамоаси тадқиқотларининг ақлни лол қолдирувчи натижаси бўлган «ядро қиши» концепцияси пайдо бўлган 1980-йилларнинг бошига келибгина инсоният ядро қуроли яратилиши, шунингдек глобал муаммолар пайдо бўлиши билан у ўзининг аввалги «умрбоқийлиги»ни йўқотганини узил-кесил англаб етди.

Компьютерда яратилган моделларда анча аниқ ҳисоблаб чиқилган мазкур концепциянинг асосий мазмуни шундан иборатки, жаҳонда Ердаги ҳаётни бутунлай йўқ қилиш учун етарли миқдорда ядро

¹ П. Тейяр де Шарден. Феномен человека. – М., 1987. – С.216.

зарядлари тўпланган. Улар портлатилган тақдирда тўғридан-тўғри шикастлантирувчи таъсирдан ташқари ҳавога сон-саноксиз миқдорда чанг, тутун ва кул кўтаради ва уларнинг қалин пардаси сайёрамизни қуёш нурларидан бутунлай тўсиб қўяди. Бу атмосфера ва Ер юзасининг температураси кескин пасайишига сабаб бўлади ва уни муз босишига олиб келади. «Ядро киши» концепцияси одамларни улар янги хавф даражасини англаб етишга ва цивилизацияни қутқариш учун ҳарбий куч ишлатишдан воз кечиб, чоҳ ёқасидан узоқлашишга қодирми, деган саволга жавоб беришда муқобилдан узил-кесил маҳрум қилди.

Муҳокама қилинаётган муаммонинг бошқа бир ўзига хос хусусияти шундаки, у моҳияти ва ҳозирги ҳолати «Табиат фалсафаси»мавзусида кўриб чиқилган экология билан узвий боғлиқ. Биз фан-техника тараққиёти даражаси экологик тангликни бартараф этиш борасидаги имкониятларни белгилашини қайд этган эдик, аммо қурол-яроғларнинг вайронкор имкониятлари, уларнинг шакллари, қўллаш методлари ва усулларининг ранг-баранглиги ҳам айна шу даражага боғлиқ бўлади. Бошқача айтганда, инсон ўз ҳаётини табиат билан уйғунликда йўлга қўйиш имкониятларини қўлга киритиш билан бир қаторда бутун тирикликни йўқ қилиш қобилиятини ҳам кўп қарра оширди. Жамиятнинг ҳарбийлашуви, қуролланиш пойгаси ва ҳарбий можароларнинг салбий оқибатлари атроф муҳитнинг бузилиш жараёнларини янада жадаллаштирмоқда. Ядро қуроли билан бир қаторда уруш олиб боришнинг «географик» воситалари ҳам олдиндан айтиб бўлмайдиган оқибатлардан иборат алоҳида хавф туғдиради. Бу оқибатлар инсон сунъий йўл билан табиий офатлар, вайронгарчиликлар ва шу кабиларга эришиш мақсадида табиий жараёнларга изчил таъсир кўрсатиши натижасида келиб чиқиши мумкин. Уруш ҳаракатлари олиб боришнинг бундай усуллари, масалан муайян ҳудуд устидаги озон қатламини атайлаб вайрон қилиш ва шу кабилар ядро қуролининг қўлланилиши билан тенг оқибатларга сабаб бўлиши мумкин.

Бугунги кунда ҳарбий қарама-қаршилик маълум даражада сусайганига қарамай, аксарият мамлакатларда муҳофаа ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш харажатларида улкан номутаносиблик ҳанузгача сақланиб қолмоқда.

Бу тафовут муҳофаа фойдасига баъзан эллик баравар ва ундан кўпроқ даражага етади. Бу ҳол «учинчи дунё» мамлакатларида айниқса бўртиб намоён бўлади. Бу ерга, бир томондан, қурол-аслаҳа, бошқа томондан эса – мураккаб экологик вазиятни янада оғирлаштирувчи эскирган асбоб-ускуна ва ноэкологик технологиялар тобора кўпроқ етказиб берилмоқда. Натижада ифлосланиш ва табиатнинг завол топиш суръатлари бу ерда ривожланган мамлакатлардагидан анча юқоридир.

Қуролланиш пойгаси нафақат улкан моддий ресурсларни, балки меҳнат ресурслари, интеллектуал ресурсларни ҳам беҳуда сарфламоқда.

Бутун дунёда олимларнинг тўртдан бир қисми, одатда, энг малакали кадрлар урушга тайёргарлик кўриш борасидаги ишларга жалб қилинган бўлиб, уларнинг билим ва кўникмалари вайронкорлик воситаларини яратишга йўналтирилган. Аммо олимлар инсоният дуч келган хавф даражасини биринчи бўлиб (уларнинг энг илғор вакиллари) англаб етдилар.

Қуролланиш пойгаси авж ола бошлаган 1955 йилда таниқли инглиз файласуфи *Б.Рассел* тинчлик ва қуролсизланиш учун кураш ташаббуси билан чиқди. У *А.Эйнштейн* билан ҳамкорликда *Ф.Жолио-Кюри*, *М.Борн*, *С.Пауэлл*, *Л.Инфельд* ва бошқа йирик олимлар томонидан қўллаб-қувватланган машҳур Манифестни эълон қилди. Бу Манифестда инсоният унга таҳдид солаётган хавф ҳақида огоҳлантирилди, шунингдек ядро асрида цивилизацияни асраб қолиш учун «янгича фикрлашни ўрганиш» лозимлиги уқтирилди.

Б.Рассел нафақат хавф-хатарлар ҳақида огоҳлантирди, балки уларни ечиш йўллари ҳам таклиф қилди. Хусусан, у барча урушларга чек қўйиши лозим бўлган жаҳон ҳукуматини ташкил этиш ғоясини илгари сурди. Унинг фикрича, БМТ* бундай ҳукумат негизи бўлиши мумкин. У шунингдек давлатлар ўртасидаги низоли масалаларни тинч йўл билан ечиш учун жаҳон конференцияси чақиришни талаб қилди.

Тинчлик, қуролсизланиш ва халқаро хавфсизлик учун кураш бошлаган жаҳон илмий ҳамжамияти бу борада ўз куч-ғайратини бирлаштириш лозимлигини англаб етди ва 1957 йилда Пагоуш (Канада)да ўз тарафдорларининг биринчи конференциясини ўтказди. Пагоуш ҳаракати деб номланган бу ташкилот тинчлик учун кураш олиб боровчи нуфузли халқаро ташкилотлардан бирига айланди. Эндиликда унга ҳозирги глобаллашув муаммолари ва номутаносибликларини бартараф этиш йўлида кураш олиб бораётган бошқа кўп сонли ташкилотлар ва ҳаракатлар (Гринпис, Рим клуби, антиглобалистларнинг ҳаракатлари ва бошқалар) қўшилди.

Глобал онгни шакллантириш зарурияти. Глобаллашув жараёнларини назарий жиҳатдан англаб етиш ва глобал муаммоларни бартараф этиш нафақат ўта оғир ва узоқ давом этадиган, балки кутилган натижаларга қандай эришиш мумкинлиги хусусида ҳали аниқ жавоблар ва узил-кесил ечимларга эга бўлмаган ишдир. Айни вақтда аксарият тадқиқотчилар глобал тангликларни бартараф этиш имкониятини оммавий онгда янгича ахлоқнинг шаклланиши ва мустаҳкамланиши, маданиятнинг ривожланиши ва унинг инсонпарварлашуви билан боғламоқдалар. Бунинг учун жиддий асослар бор, зеро одамларнинг феъл-атвори, хатти-ҳаракатлари, пировард натижада эса улар эришишга

* Бирлашган Миллатлар ташкилоти

ҳаракат қиладиган натижа асосан уларнинг ҳаётга муносабати ва фикрлаш тарзи билан белгиланади.

Айни вақтда асрлар мобайнида сақланиб қолаётган дунё ҳақидаги тасаввурларни ўзгартириш, қотиб қолган фикрлаш андозаларини бартараф этиш ва одамлар онгида инсонийликнинг янгича тамойилларини шакллантиришнинг ўзи умуминсоний муаммолар ечими эмаслиги ҳам равшан. Бу мазкур муаммоларни бартараф этиш йўлидаги зарур, лекин фақат биринчи қадам ва у муттасил ўзгарувчи вазиятга мос бўлган ва ҳозирги давр руҳини аниқ акс эттирадиган дунёқарашнинг шаклланиши билан боғлиқ. Бундай янгиланган дунёқараш замирида фақат сўнгги юз йилликка хос бўлган жамият ҳаёти интернационаллашувининг кескин ўсиши билан белгиланадиган ижтимоий муносабатларнинг янгича мазмуни ва шакл-шамойилларини акс эттирувчи янгича инсонийлик ётиши лозим. Мазкур янгича инсонийлик глобал онгни шакллантиришга қаратилиши ва камида уч асосий негиз: глобаллик туйғуси, зўравонликка нисбатан муросасизлик ва инсоннинг асосий ҳуқуқларини тан олишдан келиб чиқадиган адолатпарварликни ўз ичига олиши даркор.

Халқаро кучларнинг бирлашуви. Одамлар дунёқарашини нафақат уларнинг дунё ҳақидаги билимларида, балки улар бу билимни қандай талқин қилиши, қандай хулосалар чиқариши ва қандай иш кўришида ҳам намоён бўлади. Шу сабабли глобал муаммоларни бутун дунё баҳамжиҳат ва зудлик билан ҳал қилиши лозимлиги тўғрисида сўз юритар эканмиз, инсоният назарияда муайян ютуқларга ва баъзи бир амалий натижаларга эришган ҳолда, дунё ривожланишининг салбий жараёнларини тўхтатишга ҳали муваффақ бўлмаганини эътибордан четда қолдиришимиз мумкин эмас. Халқаро кучларнинг лозим даражада бирлашуви, уларнинг мувофиқлаштирилган, изчил ва энг муҳими, самарали ҳаракатлари ҳам ҳали мавжуд эмас. Нега шундай бўляпти ва бунга нима халақит беряпти? Ҳозирги ранг-баранг ва зиддиятларга тўла дунёда келишилган ҳаракатларни амалга ошириш мумкинми? Агар мумкин бўлса, бунга қандай асосда эришиш мумкин? Булар бугунги кунда ижтимоий тафаккур, шу жумладан фалсафа ечишга ҳаракат қилаётган бош масалалардир.

Тарихий тажриба турли халқларнинг яқинлашуви уларнинг манфаатлари мос келган жойда айниқса яхшироқ юз беришини кўрсатади. Ўзаро манфаатдорлик турли қийинчиликларни тез бартараф этиш, савдо-сотикни фаол ривожлантириш, иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларни мустаҳкамлашга кўмаклашади.

Одатда бу йўлда энгишга тўғри келадиган энг катта қийинчиликлар эскича қарашлар, қотиб қолган фикрлаш услуби, анъаналар билан боғлиқ бўлади. Улар ўзгариш хусусиятига эга, лекин бу жуда узок, катта қийинчиликлар билан ва одатда ташқи ёки ички

омиллар таъсирида юз беради. Масалан, ташқи омилар қаторига экологик тангликнинг кучайиши, «демографик портлаш» оқибатлари, уруш хавфи ва нафақат одамларнинг турмуш тарзини сезиларли даражада ўзгартирган, балки уларнинг онгига ҳам ўз таъсирини кўрсатган бошқа глобал муаммолар киради. Ички омилар инсон манфаати, унинг субъектив, шахсий асоси билан боғлиқ. У ёки бу муаммоларнинг кескинлик даражаси, ҳатто бунинг учун зарур шарт-шароит ва етарли асослар пайдо бўлган ҳолларда ҳам, нима учун пасаймаяпти, деган саволга жавоб топишда юқорида зикр этилган омилар, айниқса манфаат омили албатта ҳисобга олиниши лозим.

Глобал муаммоларни ҳал қилишда хусусий ва умумий манфаатлар. Ҳар бир халқ, ҳар бир мамлакат халқаро муносабатларнинг у ёки бу тартибида, давлатлараро савдо оқимларининг йўналиши ва капиталларнинг тақсимланишида ўз муайян манфаатига эга бўлади. Улар табиий ресурслардан фойдаланиш, атроф муҳитни сақлаш ва шу каби масалаларда доим ўз манфаатларини химоя қиладики, бу уларнинг сиёсатида умумий масалаларда ҳам, хусусий масалаларда ҳам бевосита акс этади ва бошқа мамлакатлар сиёсатига ўхшамаслигига сабаб бўлади. Баъзан ички манфаатлар умумий манфаатлардан устунлик қилади. Бундай ҳолларда мазкур сиёсат бошқа давлатларнинг манфаатларига зид равишда амалга оширилади. Масалан, экология нуқтаи назаридан бу қўшни ҳудудларда яшовчи халқларнинг қарама-қарши манфаатлари тўқнашган ҳолларда кўп кузатилади.

Аммо ҳозир, жамият ҳаётининг интернационаллашуви ва иқтисодий алоқаларнинг ўсиб бораётган интеграциялашуви шароитида, сайёрамизнинг турли бурчакларида жаҳон ҳамжамиятининг ядро уруши, экологик танглик, демографик кескинлик ва ресурслар тақчиллигини бартараф этишдан иборат объектив манфаатларини ўзларининг умумий манфаати деб билувчи одамлар сони тобора кўпайиб бормоқда. Маърифатли сиёсий ва жамоат арбоблари янада аниқроқ англаб етаётган келишилган ҳаракатларга бўлган бу объектив эҳтиёж ҳозирнинг ўзидаёқ айрим давлатлар хулқ-атворида таъсир кўрсатмоқда ва ҳатто уларнинг ички ва ташқи сиёсатини маълум даражада белгиламоқда.

Ахборот инқилоби. 1981 йилда биринчи шахсий компьютер пайдо бўлиши билан бошланган ахборот инқилоби (у компьютер инқилоби деб ҳам аталади) жаҳоннинг аксарият мамлакатларида одамлар турмуш тарзини ва уларнинг меҳнати хусусиятини бутунлай ўзгартириб юборди. Бу инқилобнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ахборот муҳим ресурсга, ҳозирги дунё жараёнларини бошқаришнинг зарурий омилига айланди. Унинг натижаси ўлароқ, нафақат чиқиндисиз, энергия ва ресурсларни асровчи технологиялар пайдо бўлди, балки иқтисодий фаолиятнинг ўзи ҳам ишлаб чиқаришнинг майдаланиши ва табақаланиши томонга ўзгарди. Масалан, ҳозирги вақтда АҚШ

экспортининг атиги етти фоизи 500 дан ортиқ одам ишлайдиган корхоналарда яратилади. Қолган барча маҳсулотларни кичик жамоалар, баъзан бир неча киши ишлайдиган ўрта ва кичик компаниялар ишлаб чиқаради. Янги технологиялар ва халқаро меҳнат тақсимооти шарофати билан эндиликда глобал иқтисодиётда муҳим рол ўйнаш учун катта мамлакат бўлиш шарт эмас. Бунга ўз ютуқлари билан ҳам, чуқур иқтисодий тангликлари билан ҳам жаҳон иқтисодиётининг умумий ҳолатига сезиларли даражада таъсир кўрсатаётган Сингапур, Тайвань, Жанубий Корея каби мамлакатлар мисол бўлиши мумкин.

Янги технологиялар ва ахборот инқилоби одамларнинг атроф муҳитда, ижтимоий ва сиёсий ҳаётда юз бераётган ўзгаришлар устидан назорат олиб бориш борасидаги имкониятларини ҳам кўп қарра оширди. «Компьютер шахсининг қудратини кенгайтирган шароитда фуқаролар ўз ҳукуматларининг ҳаракатларини ҳукуматлар фуқароларнинг ҳаракатларини кузатганидан самаралироқ кузатишлари мумкин»¹, деб қайд этади америкалик футурологлар *Д.Несбит ва П.Эбурдин*.

XXI асрда инсоният ахборот технологияларининг такомиллашган шакли нанотехнологияларни яратди. Нанотехнология-митти технология бўлиб, унинг прототиби табиатнинг ўзида мужассам. Кўзга кўринмас бактериялар, чумоли, ўргимчак ва шунга ўхшаш ҳашаротлар табиий нано жисмлардир. Олимларнинг башорат қилишича 2020 йилда инсонни автомобил ҳалокатидан сақлайдиган, кайфиятини кўтарадиган, организмнинг қайси қисми носоғлом эканлигидан хабар берувчи нанокийимлар яратилиб, улар оддий магазинларда сотилиши, шунингдек одам организмга 20мингда нанороботлар (уларнинг катталиги битта бактерия ҳажмига тенг) юборилиб, касал органни даволаш ёки кесиб ташлаш режалаштирилмоқда. Бироқ ҳозирги кунда XX асрнинг бошида кир ювиш машиналари, мобил телефонлари, рангли телевизорлар, соатига 2500 км тезликда учадиган авиалайнерларнинг яратилишига шубҳа билан қаралгани каби бу тахминларга ҳам шубҳа билан қаралмоқда.

Инқироз илдизлари. Айрим мамлакатларда ҳам, бутун дунёда ҳам барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишга эришиш технократик жамият тузилиши ва моҳиятидан келиб чиқадиган катта қийинчиликлар билан боғлиқ. У компьютер инқилоби таъсирида ўзгарганига қарамай, техноген цивилизациянинг асосий шакл-шамойилларини сақлаб қолмоқда ва шу сабабли ҳозирда мавжуд кўринишда нафақат бундай жамият танқидчиларини, балки техника тараққиёти тарафдорлари (технократик оптимистлар) собиқ издошларининг бир қисмини ҳам қаноатлантирмапти.

¹ Несбит Д., Эбурдин П. Что нас ждет в 90-е годы. – М., 1992. –С. 347.

Уларнинг аксарияти фикрига кўра, ҳозирги Ғарб цивилизацияси инсоният учун шикастли бўлган кўпгина зиддиятларни юзага келтирди, чунки унинг замирида табиат ва унинг ресурсларига нисбатан истеъмолчилик ёндашуви ётади. Тегишли кадриятлар тизимидан мустаҳкам ўрин олган бундай тасаввурлар тарихан саноат инқилоби, кейинроқ - фан-техника инқилоби даврида шаклланган бўлиб, ўз илдизлари билан инсон, худди Ердаги Худо каби, дунёни бунёд этади, уни табиат имкониятлари билан ҳам, ўз имкониятлари билан ҳам унча ҳисоблашмасдан ўз ихтиёрига кўра ўзгартиради, деган дунёқарашга бориб тақалади. Пировардида нафақат экологик ва демографик тангликлар, балки маънавий инқироз ҳам юзага келади, бунда аввалги дунёқараш мўлжаллари объектив шароит тазйиқи остида ўзгараётган амалиёт билан тўқнашади.

Янги кадриятлар тизими. Айни шу сабабли кадриятлар муаммоси, ижтимоий ривожланишнинг янги устуворликларини ва бошқа дунёқараш мўлжалларини излаш жамиятни маънавий янгилашнинг бош вазифаларига айланади. Бугунги кунда турли мамлакатларнинг олимлари бошқа кадриятларга мувофиқ бунёд этилган ўзга цивилизацияга ўтиш амалга оширилган тақдирдагина инсоният экологик ва бошқа глобал муаммоларни бартараф эта олиши мумкинлигини деярли яқдиллик билан қайд этмоқдалар. Уларнинг фикрича, мазкур кадриятлар табиат ва унинг эҳтиёжларини табиатдан устун кўювчи антропоцентризмга эмас, балки ҳаёт феноменининг бетакрорлигига ва биосферани мувозанат ҳолатида сақлаш лозимлигига эътиборни қаратувчи биосфероцентризмга асосланиши лозим. Инсон эса, ақлли мавжудот ва мазкур мураккаб тизимнинг таркибий қисми сифатида, бу билан нафақат ҳисоблашиши, балки тегишли тарзда иш кўриши ҳам лозим. Унинг дунёга муносабатини ўзгартириш, инсонпарварлик ва коэволюция, яъни табиат ва жамиятнинг муштарак ривожланиши тамойилларига таяниб, янги кадриятлар тизимини ва ижтимоий ривожланиш мўлжалларини яратишдан бошқа йўли йўқ.

Дунё халқлар ўртасида ўзаро алоқа ва асосли ҳамкорлик йўлига янада ишонч билан кириши, одамларнинг ижтимоий-иқтисодий фаолияти эса табиат билан зиддиятга киришмаслиги учун дунёда юз бераётган ҳозирги жараёнлар ҳақидаги илмий билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштириш, шунингдек одамларнинг юз бераётган ҳодисалар ва жараёнларга ўз жавобгарлигини янада теранроқ тушунишига эришиш лозим. Бу яна шунинг учун ҳам муҳимки, замонавий электрон қурилмалар ва ҳисоблаш техникаси инсоннинг ўз фаолияти натижаларини ҳам, улар олиб келиши мумкин бўлган оқибатларни ҳам чамалаш ва башорат қилиш қобилиятини кўп қарра оширади. Шу сабабли ижтимоий ва ишлаб чиқариш жараёнларини бошқаришда олимнинг роли ортиши билан бир қаторда унинг инсон учун ҳам, атроф

муҳит учун ҳам муайян экологик, тиббий ва бошқа оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган техник лойиҳалар бўйича қарорлар ва тавсиялар учун жавобгарлигини мислсиз даражада ошириш масаласи ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Сўнгги йилларда генетика соҳасидаги тадқиқотлар ва амалий ишлар ўзига тобора кўпроқ эътиборни тортмоқда. Бу ерда жонли организмларни, шу жумладан инсонни ҳам клонлаш имконини берувчи ген инженерияси учун кенг имкониятлар очилмоқда. Бу кўп сонли ахлоқий ва психологик масалаларни юзага келтиради, чунки инсон шахс сифатида генлар таъсирида фақат эллик фоизга шаклланади, қолган жиҳатдан у ижтимоий муҳит ва муайян яшаш шароитлари билан белгиланадиган ижтимоий мавжудотдир.

Шу муносабат билан энг янги фалсафий адабиётларда инсонпарварлик масалалари яна биринчи ўринга чиқмоқда. Фан-техника тараққиётини нафақат айрим инсоннинг, балки бутун инсониятнинг ахлоқий фазилатларига бевосита бўйсундирувчи инсон фаолиятини бутунлай ўзгартириш лозимлигини ифодаловчи «илмий инсонпарварлик» атамаси фаол ишлаб чиқилмоқда. И.А.Каримов бу хусусда шундай деган эди: «Маънавиятга қарши қаратилган ҳар қандай таҳдид ўз-ўзидан мамлакат хавфсизлигини, унинг миллий манфаатларини, соғлом авлод келажагини таъминлаш йўлидаги жиддий хатарлардан бирига айланиши ва охир – оқибатда жамиятни инқирозга олиб келиши»¹.

Умуминсоний кадриятлар. Ҳозирги шароитга татбиқан муайян универсал асос сифатидаги «янги инсонпарварлик» тўғрисида ҳам анча кўп гапирилмоқда. Унинг моҳияти ер куррасида яшовчи барча одамларнинг муҳим манфаатларини акс эттирадиган ва шу сабабли бутун дунёда умумий кадриятлар сифатида идрок этиладиган борлик меъёрлари ва тамойилларини қарор топтиришдан иборат. Бундай кадриятларнинг айримлари илк бор жаҳон динларида умуминсоний қоидалар сифатида таърифланган.

Кейинчалик муайян инсон дунёвий ахлоқ ва кадриятлар умумий тизимини яратишнинг бошланғич таянч нуқтасига айланди. Бу одамлар, давлатлар ва халқлар ўртасидаги муносабатларда ахлоқ «олтин қоидаси»ни рўёбга чиқариш мумкинлиги ва зарурлигини эълон қилган *Фаробий, Ибн Сино, Т.Гоббс, П.Гассенди, М.Вольтер, Ж.Ж.Руссо, И.Кант, Г.Гердер* ва бошқа мутафаккирлар этикасида айниқса бўртиб намоён бўлди. Унинг бизгача турли кўринишларда етиб келган мазмуни Вольтер баёнида барча одамларга қаратилган инсоний чорлов сифатида янграйди: *«Ўзинг билан қандай муомала қилишларини истасанг, бошқалар билан шундай муомала қил».*

¹Каримов И.А.. Юксак маънавият - енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. – Б.29.

Айни шу XVII асрда инглиз либерализмининг ёрқин вакили Ж.Локк (1632-1704) инсоннинг узвий ҳуқуқлари (яшаш, эркинлик, мулк ҳуқуқи ва б.) дахлсиз эканлиги ҳақидаги ғояни илгари сурди. Кейинчалик Буюк француз инқилоби ўзининг машҳур «эркинлик», «тенглик», «бирдамлик», «адолат» шиорларини эълон қилиб, одамларнинг умуминсоний қадриятларга бўлган ишончини мустаҳкамлади.

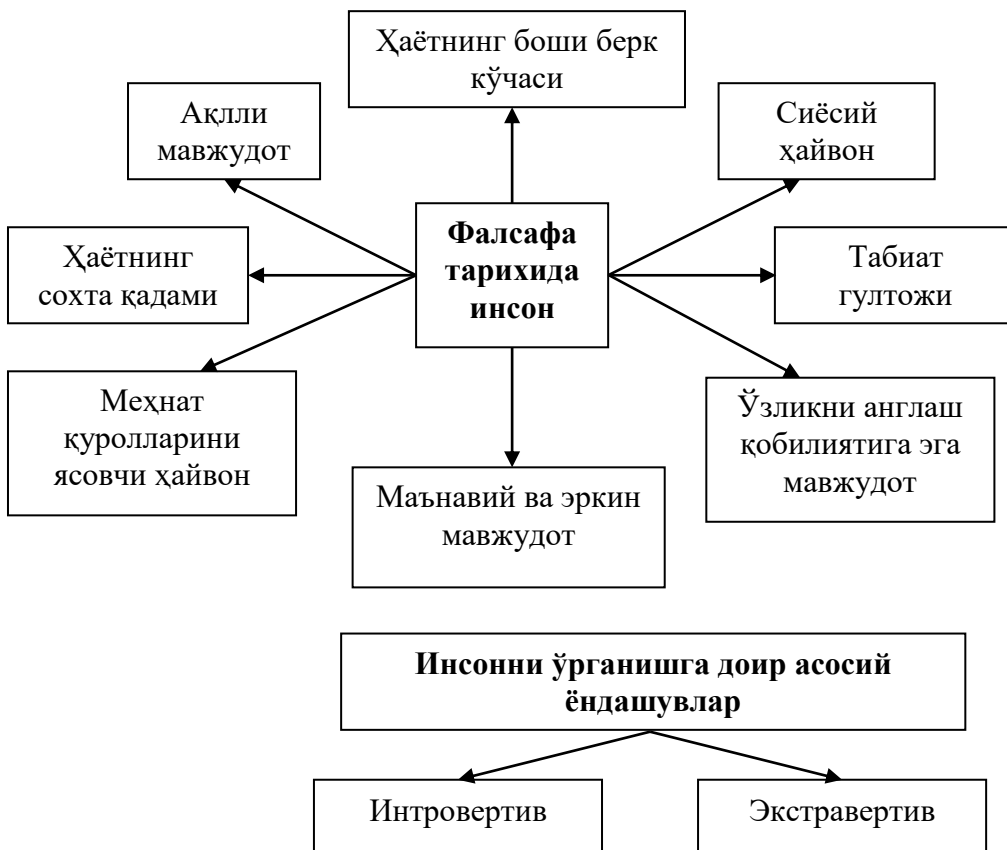
Улар тўла ҳолда БМТ Бош Ассамблеяси 1948 йил 10 декабрда қабул қилган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида ўз ифодасини топди ва 1975 йилда халқаро Хельсинки битими билан тасдиқланиб, жаҳон ҳамжамияти тан олувчи умумий нормага айланди.

Юқорида баён этилганларга хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, инсоният ўзини ўзи ташкил этувчи жонли тизим сифатида ўз мавжудлиги учун кураш олиб бормоқда, яхшироқ келажакка эришишга ҳаракат қилмоқда. Бунда ҳозирги глобаллашув жараёнлари ва улар юзага келтираётган турли муаммолар инсоният олдида тарқоқлик ва ихтилофларни енгиб, ўз бирлиги сари ҳаракат қилиш, айни вақтда маданиятлар, асрий анъаналарнинг ўзига хослигини, айрим миллатлар ва халқларнинг хусусиятларини сақлашдан бошқа чора қолдираётгани йўқ. Бундай бирлашувга эса, юқорида қайд этиб ўтилганидек, фақат умуминсоний қадриятларни эътироф этиш ва уларга риоя қилиш орқали эришиш мумкин.

Тажрибавий амалий матнлар

Глобаллашув, глобалистика, глобал жараёнлар, фундаментал глобаллашув, серқирра глобаллашув, глобал муаммолар, ижтимоий ривожланиш, глобал тенденциялар, технократик назария, технооптимизм, технопессимизм, Рим клуби, глобаллик мезонлари, глобал муаммоларнинг таснифи, демографик тизим, таълим муаммоси, соғлиқни сақлаш, озиқ-овқат муаммоси, энергетика ва хом ашё ресурслари, уруш ва тинчлик, глобал онгни шакллантириш, халқаро кучлар, ахборот инқилоби, инқироз илдизлари, умуминсоний қадриятлар.

Қўшимча ва тушунтирувчи матнлар

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Фалсафада янги мавзу юзага келишига нима сабаб бўлди?
2. Глобал муаммолар қачон ва нима учун пайдо бўлди?
3. «Глобаллашув», «глобал муаммолар», «глобалистика» тушунчаларининг ўзаро нисбатига тавсиф беринг.
4. Технооптимизмнинг моҳияти нимадан иборат?
5. Технопессимистик фалсафий концепциялар қайси ғояларга асосланади?
6. Глобалликнинг мезонларини айтинг. Уларнинг ёрдамида қандай вазифалар ҳал қилинади?
7. Глобаллашув муаммоларини ечишда фалсафа қайси функцияларни бажаради?
8. Глобал муаммолар таснифи нима учун керак?
9. «Янги инсонпарварлик» тушунчаси нимани англатади?
10. «Барқарор ривожланиш концепцияси»нинг мазмуни нимада?

Реферат мавзулари

1. Фалсафа ва ҳозирги дунёнинг глобаллашуви.

2. Глобаллашув табиий-тарихий жараён сифатида.
3. Ахборот инқилобининг моҳияти.
4. Цивилизацион ривожланиш муаммолари ва унинг истиқболлари.
5. Инсониятнинг муҳим муаммолари ва уларнинг ўзаро алоқадорлиги.
6. Рим клуби ва унинг глобал муаммоларни ечишдаги роли.
7. Глобаллашув муаммоларини ечишга нисбатан илмий ва фалсафий ёндашувлар.
8. Ижтимоий муносабатларнинг инсонпарварлашуви инсониятнинг яшаб қолиш омили сифатида.
9. Инсон ҳуқуқлари ва ижтимоий ривожланиш истиқболлари.
10. Инсоният ривожланишининг муқобил йўллари.

Билим ва кўникмаларни баҳолаш материаллари

1. Глобалистика мустақил илмий йўналиш ва ижтимоий амалиёт жабҳаси сифатида нечанчи йиллардан шакллана бошлади?

- А. 1960-йилларнинг охирларидан
- Б. 1950-йилларнинг охирларидан
- В. 1970-йилларнинг охирларидан
- Г. 1980-йилларнинг охирларидан

2. Глобаллашувнинг вужудга келишига асос бўлган йирик сабабларни топинг?

- А. Ҳаётнинг барча соҳасидаги интеграциялашув
- Б. Фан ва техника кашфиётлари
- В. Фалсафада янги таълимотларнинг вужудга келиши
- Г. Одам сонининг кескин ўсиши

3. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг юзага келган ижтимоий-сиёсий ҳолат бугунги кунда глобал муаммоларни бартараф қилувчи қайси асосий ҳамкорликнинг вужудга келишига сабаб бўлди?

- А. БМТ
- Б. ЮНЕСКО
- В. ЕХХТ
- Г. МДХ

4. Ҳозирги замонда жаҳон фуқароси деб ҳисобловчи одамларнинг пайдо бўлишига нима сабаб бўлди?

- А. Серқирра глобаллашув
- Б. Экологик глобаллашув
- В. Сиёсий глобаллашув

5. "Тарих куртаклари ва унинг мақсади" асари муаллифи ким?

А. К.Ясперс

Б. Ю.Хабермас

В. М.Хайдеггер

Г. Г.Х.Гадамер

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққёи кафолотлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч.-Т.: Маънавият, 2008
3. Отамуродов С. Глобаллашув ва миллат.-Т.: Янги аср авлоди,2008.
4. Холбеков М. Адабиётда глобаллашув жараёни.-Т.: //Тафаккур 2006.№4
5. Бжезинский З. Глобальное господство или глобальное лидерство. -М.: Международные отношения, 2005.
6. Вайцеккер Э., Ловинс Э., Ловинс Л. Фактор четыре. Новый доклад Римскому клубу. -М.: 2000.
7. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / Гл. ред. И.И.Мазур, А.Н.Чумаков. -М.; СПб.; Нью-Йорк, 2006.
8. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. -М.: 2003.
9. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. -М.: 1990.
10. Итоги ХХI Всемирного философского конгресса «Философия лицом к глобальным проблемам» // Вестник Российского философского общества. 2003. №3 (27).
11. Кирабаев Н.С. Глобализация и мультикультурализм. -М.: 2005.
12. Многоликая глобализация / Под ред. П.Бергера и С.Хантингтона. -М.: Аспект Пресс, 2004.
13. Моисеев Н.Н. Быть или не быть... человечеству? -М.: 1999
14. Мунтян М.А., Урсул А.Д. Глобализация и устойчивое развитие. -М.: 2003.
15. Один мир для всех. Контуры глобального сознания / Под ред. Л.В.Семеново́й и др. -М.: 1990.
16. Панарин А.С. Искушение глобализмом. -.М.: 2002.

17. Пантин В.И. Циклы и волны глобальной истории. Глобализация в историческом измерении. -М.: 2003.
18. Печчеи А. Человеческие качества. -М.: 1985.

ФАЛСАФИЙ АТАМАЛАР (ГЛОССАРИЙ)

Агностицизм – инсон объектив борлиқни тўлиқ билиши мумкин эмас, деб ҳисоблайдиган фалсафий таълимот.

Антисциентизм – фаннинг жамият ҳаётидаги роли ва аҳамиятини салбий баҳолайдиган фалсафий нуқтаи назар.

Антропоген – инсон фаолияти билан боғлиқ.

Антропоцентризм – дунёни билишда инсонни устун кўювчи фалсафий ёндашув.

Априор – тажрибадан ташқарида. Инсон тафаккурида тажрибада кўрилгунга қадар, тажрибадан қатъий назар пайдо бўлган образ, гоя, тушунча.

Атеизм – худонинг борлигини инкор этувчи фалсафий нуқтаи назар.

Атрибут – хосса.

Белги – бошқа бир предмет, хосса ёки муносабатни ифодалайдиган ва муайян хабарни узатиш, сақлаш ёки унга ишлов беришда ишлатиладиган моддий, ҳиссий идрок этиладиган предмет.

Гармония – бир бутун нарса қисмларининг ўзаро мувофиқлиги.

Герменевтика – фалсафада – тарих, маданиятни, ўзга индивидуалликни тушуниш санъати.

Гипотетик – эҳтимол тutilган, фараз қилинган, тахмин (гипотеза)га асосланган.

Глобаллашув – ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида яхлит тузилмаларнинг дунё миқёсида шаклланиш жараёни.

Глобалистика – глобаллашув ва унинг оқибатлари моҳиятини англаб етишга қаратилган илмий ва фалсафий тадқиқотлар фанлараро соҳаси.

Гносеология – билиш назарияси.

Дедукция – тадқиқот ёки тавсифлаш методи, усули бўлиб, бунда айрим қоидалар умумий ҳулосалар, аксиомалар, қоидалар, қонунлардан тадрижий йўл билан келтириб чиқарилади.

Дезинтеграция – бутуннинг айрим қисмларга парчаланиши.

Деизм – Худо дунёни яратгач, унда иштирок этмайди ва унинг воқеалари табиий кечишига аралашмайди, деб ҳисоблайдиган фалсафий нуқтаи назар.

Детерминизм – барча воқеалар ва ҳодисаларнинг қонунийлиги ва сабабий боғланганлиги ҳақидаги фалсафий таълимот.

Диалектика – ҳаракат, ривожланиш, ўзгариш ҳақидаги фалсафий таълимот.

Дискрет – узлукли.

Дифференциация – бутуннинг турли-туман қисмлар, босқичлар, шаклларга бўлиниши, парчаланиши, ажралиши.

Идеал – мутлақ баркамоллик, бундай баркамоллик ҳақидаги тасаввур.

Иерархия – бир нарсанинг функционал аҳамияти ёки хизмат мавқеига кўра иккинчи нарсага, учинчи нарсага ва ҳоказоларга бўйсунishi.

Изотроп – барча йўналишларда бир хил.

Индетерминизм – детерминизмга қарама-қарши таълимот.

Интеграция – бирлашиш, бирикиш, яхлит бир бутуннинг шаклланиши.

Интровертив – ўзига, ўз ички дунёсига қараб мўлжал олувчи.

Имитация – тақлид қилиш, сохталаштириш.

Ахборот инқилоби – фан-техника инқилобининг ривожланиш босқичи бўлиб, бунда ахборот ўта муҳим ресурсга айланади.

Иррационализм – борлиқни оқилона мантиқий билиш имкониятини рад этувчи нуқтаи назар.

Каузаллик – сабабият, сабаб ва оқибатнинг қонуний алоқаси.

Коммуникация (кенг маънода) – мулоқот. Экзистенциализмда – мулоқот тури бўлиб, унинг ёрдамида «Мен» ўзини бошқа одамда топади.

Конституциялаш – яратиш, белгилаш, муайян ташкилий тус бериш.

Консьюмеризм – истеъмол қилишга бўлган кучли эҳтиёж.

Коэволюция – биргаликда тадрижий ривожланиш.

Креационизм – бутун борлиқни Худо яратган деб ҳисоблайдиган диний таълимот.

Материализм – дунёнинг моддийлигидан ва онгдан қатъий назар мавжудлигидан келиб чиқадиган фалсафий йўналиш.

Метафизика – Гегелдан олдинги ва ҳозирги Ғарб фалсафасида борлиқнинг ўта ҳиссий тамойиллари ва асослари ҳақидаги фан. Фалсафанинг синоними сифатида ишлатиладиган атама.

Методология – метод ҳақидаги таълимот, билишнинг янги методларини яратиш тамойилларини ишлаб чиқиш.

Мистика – сирли, ғайритабiiй, тушунарсиз нарса ёки ҳодиса.

Моддийлаштириш – маъно структуралари, схемалар, лойиҳаларнинг инсон фаолиятида гавдаланиши.

Модус – предметнинг унга айрим ҳолатлардагина хос бўлган муваққат хоссаси.

Монизм – плюрализмга зид ўлароқ, муайян бир асосдан келиб чиқадиган фалсафий ёндашув.

Негатив – салбий, бирор нарсага зид.

Ноумен – мушоҳада йўли билан англаш мумкин бўлган моҳият.

Ноосфера – ақл-идрок соҳаси ёки биосферанинг шундай бир ҳолати, бунда одамларнинг оқилона фаолияти биосфера ривожланишининг муҳим омилига айланади.

Образ – амалий фаолият ва билиш жараёнида шаклланган ҳиссий ёки оқилона тасаввур.

Оккультизм – махсус руҳий машқлар, алоҳида маросимлар орқали айрим инсонларгина била оладиган коинотда сирли кучлар мавжудлигини эътироф этувчи таълимот.

Оппозиция - қарши ҳаракат, муайян нарсага очикдан-очик ёки зимдан қаршилиқ кўрсатиш.

Пантеизм – Худони табиат билан тенглаштирувчи фалсафий таълимот.

Парадигма – мазкур даврда илмий ҳамжамият томонидан эътироф этилган муайян илмий тадқиқот йўналишини белгиловчи принциплар мажмуи.

Пассионар – ички энергияга эгалик ёки ўта ғайратлилик.

Перманент – доимий, узлуксиз.

Перцепция – идрок этиш.

Рационализм – ақлни билиш ва одамлар хулқ-атворининг негизи деб эътироф этадиган фалсафий йўналиш.

Редукционизм – мураккаб нарса ёки ҳодисани соддароқ нарса ёки ҳодисага боғлаш.

Релятивизм – бизнинг барча билимларимиз, қадриятларимиз ва хулосаларимизни нисбий, шартли деб ҳисоблайдиган фалсафий ёндашув.

Рефлексия – ўз фикрлари ва кечинмаларини таҳлил қилишга қаратилган мулоҳаза.

Сакрал – муқаддас.

Сенсуализм – ҳиссий билишнинг ролини оқилона билишнинг аҳамиятидан устунроқ қўювчи фалсафий йўналиш.

Символ – бирон-бир ғояни ифодаловчи белги, образ.

Синкретизм - қисмларга ажралмаганлик, бирон-бир ҳодисанинг норасо ҳолати билан белгиланадиган ҳар хил жинсли элементларнинг аралашуви.

Скептицизм – инсон билимининг ишончлилигига шубҳа билдирувчи ва барча ҳақиқатларни нисбий деб эълон қилувчи фалсафий концепция.

Стереотип – кўпинча жамият томонидан фаол илгари суриладиган ва индивид танқидсиз қабул қиладиган борлиқнинг нисбатан барқарор ва соддалаштирилган образи.

Субстанция – биринчи асос, барча нарсалар ва ҳодисаларнинг моҳияти.

Сциентизм – маданият тизимида, жамият ҳаётида фан ролини мутлақлаштириш.

Табу – бирон-бир нарса, ҳаракат, сўзга нисбатан белгиланадиган диний тақиқ.

Теология – диний таълимотлар тизими.

Теоцентризм – дунёни тушуниш марказига Худони қўювчи фалсафий ёндашув.

Техноген – техника билан боғлиқ, унинг таъсири билан белгиланган.

Технократик – техникани биринчи ўринга қўювчи.

Технооптимизм – турли муаммоларни ечишда фан-техника тараққиётининг ролини ошириб кўрсатувчи фалсафий ёндашув.

Технопессимизм – фан-техника тараққиётини жамият ва табиат таназзулининг манбаи ва омили деб эълон қилувчи фалсафий ёндашув.

Технотрон жамият – компьютер инқилоби босқичига кирган жамият.

Трансцендентал – ўта умумий.

Универсум – ягона Олам, яхлит дунё.

Фауна – барча турдаги ҳайвонлар мажмуи.

Феномен – инсонга ҳиссий билиш тажрибасида берилган ҳодиса.

Феноменология – бевосита кузатиш мумкин бўлган идеал моҳиятлар сифатидаги феноменлар ҳақидаги фалсафий таълимот.

Флора – ўсимликлар дунёси.

Флуктуация – ўзгариш, белгиланган параметрлардан тасодифий оғиш.

Футурология – келажак ҳақидаги фан.

Эволюцион эпистемология – билишни жонли табиат эволюциясининг моменти ва унинг маҳсули сифатида ўрганувчи фан.

Эвристик – ижодий, номаълум нарсалар ва ҳодисаларни билишда сакрашни амалга оширувчи.

Эгалитаризм – умумий тенгликни тарғиб қилувчи ғоявий-сиёсий оқим.

Экзистенциализм – диққат марказида ҳаётнинг маъноси, инсон эркинлиги ва масъулияти муаммолари турувчи фалсафий йўналиш.

Экология – жонли мавжудотларнинг ўзини қуршаган муҳит билан ўзаро муносабатлари ҳақидаги фан.

Экологик муаммо – жонли организмларнинг атроф муҳит билан мувозанатининг бузилиши.

Экологик танглик – экологик муаммонинг кескинлашуви, бунда унинг оқибатлари орқага қайтариб бўлмайдиган хусусият касб этади.

Экспликация – у ёки бу предмет (ёки маданият объекти)нинг моҳиятини аниқлаш, унинг мазмунини кенг тавсифлаш.

Экстравертив – сиртга қаратилган.

Эмпиризм – ҳиссий идрок этиш ва тажрибани билишнинг асосий манбаи деб ҳисоблайдиган фалсафий таълимот.

Эмпирик – тажрибада кўрилган.

Этимология – у ёки бу сўз ёки иборанинг келиб чиқиши.

Эпистемология – билиш ҳақидаги фалсафий таълимот.

Этногенез – халқлар ёки миллатларнинг келиб чиқиши.

Ўз имкониятларини рўёбга чиқариш – ўзининг бетакрор моҳиятини фаолиятда намоён этувчи ва гавдалантирувчи ҳар бир индивид ахлоқий фаолиятининг мақсади.

МУНДАРИЖА

	КИРИШ	
1-мавзу	ФАЛСАФАНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАЗМУН ВА МОҲИЯТИ, ЖАМИЯТДАГИ РОЛИ	
2 - мавзу	ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ЭВОЛЮЦИЯСИ ҚАДИМГИ ДАВР, ЎРТА АСРЛАР ВА УЙҒОНИШ ДАВРИ ФАЛСАФАСИ	
3 - мавзу	ЯНГИ ВА ЭНГ ЯНГИ ДАВРЛАР ФАЛСАФАСИ БОРЛИҚ, РИВОЖЛАНИШ, БИЛИШ	
4 - мавзу	ОНТОЛОГИЯ - БОРЛИҚ ФАЛСАФАСИ	
5 – мавзу	ИНСОН БОРЛИҒИ	
6 – мавзу	ТАБИАТ ФАЛСАФАСИ	
7 – мавзу	ФАЛСАФАДА СУБСТАНЦИЯ ВА МАТЕРИЯ МУАММОСИ	
8 - мавзу	ҲАРАКАТ ВА РИВОЖЛАНИШ	
9 – мавзу	МАКОН ВА ВАҚТ	
10 – мавзу	ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИК ВА РИВОЖЛАНИШ КАТЕГОРИЯЛАРИ	
11 – мавзу	ГНОСЕОЛОГИЯ – БИЛИШ ФАЛСАФАСИ	
12 – мавзу	ҲИССИЙ, ЭМПИРИК, НАЗАРИЙ, МАНТИҚИЙ ВА ИНТУИТИВ БИЛИШ ДАРАЖАЛАРИ	
13 – мавзу	БИЛИШДА ҲАҚИҚАТ МУАММОСИ	
14 – мавзу	НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТНИНГ БИРЛИГИ	
15 – мавзу	МЕТОД ВА МЕТОДОЛОГИЯ: АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР	
16 – мавзу	АХБОРОТ ВА АХБОРОТЛАШУВНИНГ ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ	
17 – мавзу	ТУШУНИШ ВА ТУШУНТИРИШ ИЖТИМОИЙ ФАЛСАФА	
18 – мавзу	ФАЛСАФИЙ АНТРОПОЛОГИЯ (ИНСОН ҲАҚИДАГИ ТАЪЛИМОТ)	
19- мавзу	ҚАДИРИЯТЛАР ФАЛСАФАСИ	
20- мавзу	ФАОЛИЯТ ФАЛСАФАСИ (ПРАКСИОЛОГИЯ)	
21-мавзу	ГЛОБАЛЛАШУВНИНГ ФАЛСАФИЙ МУАММОЛАРИ	
22- мавзу	ФАЛСАФИЙ БАШОРАТ ҚИЛИШ	
	ФАЛСАФИЙ АТАМАЛАР (ГЛОССАРИЙ)	